Izašlo

Građa za gospodarsku povijest Hrvatske

Knjiga V.
Roller D.: Agrarno-proizvodni odnosi na području Dubrovačke republike od XIII–XV stoljeća

Knjiga VI.
Jelinović Z.: Borba za jadranske pruge i njeni ekonomski ciljevi

Knjiga VII.
Stipetić V.: Kretanje i tendencije u razvitku poljoprivredne proizvodnje na području NR Hrvatske

Knjiga VIII.
Klen D.: Privredno stanje Rijeke u doba Ilirije

ARHEOLOŠKI RADOVI I RASPRAVE I.

ARHEOLOŠKI RADOVI I RASPRAVE

KNJIGA PRVA

ACTA
ET DISSERTATIONES
ARCHAEOLOGICAE I.

Izašlo

Građa za gospodarsku povijest Hrvatske

Knjiga I.
Laszowski E.: Izbor isprava velikih feuda Zrinskih i Frankopana

Knjiga II.
Roller D.: Dubrovački zanati u XV i XVI stoljeću

Knjiga III.
Gorničić-Brdovački J.: Razvitak željeznica u Hrvatskoj do 1918. godine

Knjiga IV.
Novak G.: Dokumenti za povijest ribarstva na istočnoj obali Jadranskog mora, sv. I, Otoci Vis i Hvar

Arheološki radovi i rasprave

I

A

ARHEOLOŠKI RADOVI I RASPRAVE

I.

ACTA ET DISSERTATIONES ARCHAEOLOGICAE

ARHEOLOŠKI RADOVI I RASPRAVE

I.

ACTA ET DISSERTATIONES ARCHAEOLOGICAE

ARHEOLOŠKI RADOVI I RASPRAVE

ACTA ET DISSERTATIONES ARCHAEOLOGICAE

ACTA ET DISSERTATIONES ARCHAEOLOGICAE

I.

ZAGRABIAE MCMLIX

ACADEMIA SCIENTIARUM ET ARTIUM
SLAVORUM MERIDIONALIUM

ARHEOLOŠKI RADOVI I RASPRAVE

I.

ZAGREB 1959

JUGOSLAVENSKA AKADEMIJA ZNANOSTI
I UMJETNOSTI

UREDNIK

Akad. GRGA NOVAK

GRGA NOVAK

MARKOVA SPILJA NA OTOKU HVARU

NOVO NALAZIŠTE NEOLITSKE OBOJENE KERAMIKE

Obilazeći god. 1912. zajedno sa svojim bratom Antunom Novakom otok Hvar radi pronalaženja prethistorijskih lokaliteta, naišao sam na njegovu zapadnom dijelu u predjelu Pelegrin između Vele Garške i Duge na Markovu spilju.

Mala sondaža, koju smo tada načinili u drugoj dvorani te spilje, a proširili je god. 1913. i 1914., zajedno s nekoliko svojih prijatelja, koji su nam pomagali, pokazala nam je, da je u Markovoj spilji živio ili u nju zalazio čovjek u prethistorijsko doba. To sam objavio u svojim knjigama »Hvar«[1] i »Naše more«.[2]

Prije nas je, međutim, u toj spilji, zapravo u njenu predspiljskom prostoru i prvom dijelu prve dvorane iskapao Hvaranin Grgur Bučić, zaslužan za svoje prinose za petrografiju, ornitologiju, paleontologiju i klimatologiju Hvara. Kako se on nije osvrtao na arheološke nalaze i nije sistematski arheološki radio, možemo danas kazati, da nas je on upozorio, da je u toj spilji živio ili u nju zalazio čovjek prehistorijskih vremena, da se služio kamenim i koštanim oruđem i oružjem, hranio se mesom i školjkama, ribom i moluskima, da je imao posuđe, ali ništa više.[3] Zbog toga što je Bučić iskapanje povjerio radnicima nevještim arheološkom radu, stratigrafija je sasvim sumarna, a podaci o keramici neupotrebljivi.

Istraživanje Grapčeve spilje i njeno točno stratigrafsko postavljanje, utvrđivanje slojeva s obojenom i urezanom neolitskom keramikom, slojeva, koji pripadaju bronČanom vremenu, pa i onih vremena kašteljera, omogućuju nam, da i one razbacane i ispremiješane dijelove spilje postavimo unutar prethistorijske hronologije. Ali to ne bi svejedno nikako bilo dovoljno. Smatrao sam svakako za potrebno da izvršim temeljito sistematsko istraživanje te

[1] *G. Novak*, Hvar, Beograd 1924.

[2] *G. Novak*, Naše more, Split 1928; II. izd. Zagreb 1932.

[3] *Buccich G.*, Mittheilung über die weitere prähistorische Funde bei Lesina; Mittheilungen der antropologischen Gesellschaft in Wien, XV. Bd. N. F. V. Bd., Wien 1885, str. 108, 109. *Isti*, Ricerche preistoriche sull' isola di Lesina, Bullettino di archeologia e storia dalmata VII. supp. III.

spilje i da je točno postavimo ne samo unutar prethistorijske hronologije, nego da je istražimo onako, kako ona treba da bude istražena, prema stanju današnje nauke. To sam, zajedno sa svojom ekipom učinio god. 1956., 1957. i 1958. godine.[4]

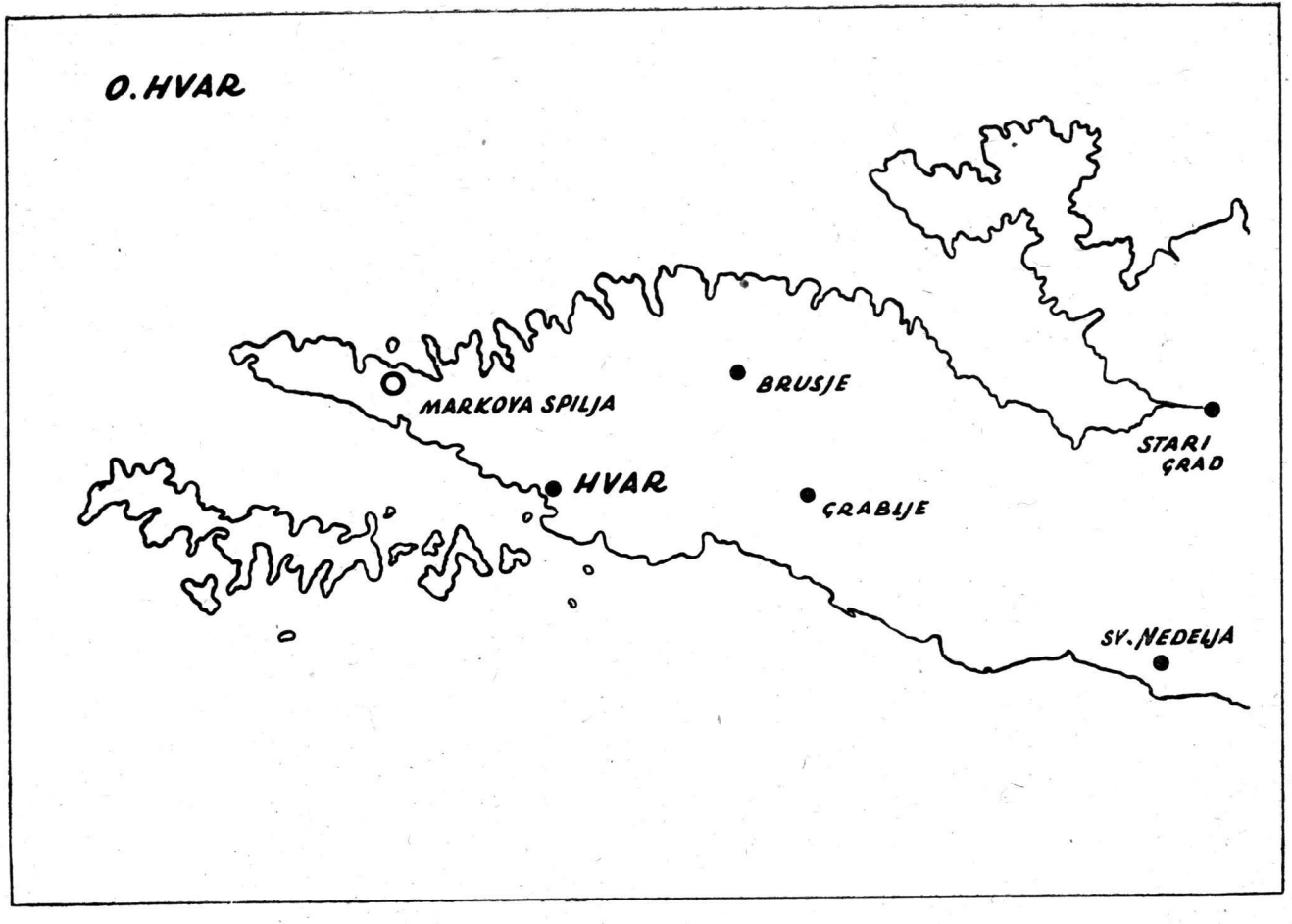
Markova se spilja nalazi na sjevernoj padini bregova, koji se nižu na zapadnom dijelu otoka Hvara u predjelu Pelegrin, gotovo na vrhu, na nadmorskoj visini od 57,35 m (Karta 1 i 2), i dominira pogledom na zapad, na daleku pučinu prema Italiji, na sjever do Kornatskog otočja, gorâ nad Trogirom i Splitom Kozjaka i Mosora, preko otoka Brača, a na istok preko Hvarskog kanala na Biokovo. Ona je udubljena u rudistnom vapnencu, punom vapnenastih ledaca. Nad ulazom su redovite gorske naslage, koje kao da su se upravo tu u luku malo svinule. Glavna os spilje ide u smjeru SZZ–IIJ. Markova se spilja sastoji iz dvaju glavnih dijelova. Prvi ima oblik velike peći, a drugi je na prvi pogled obična horizontalna spilja. Na prvi su dio djelovale razne vanjske prilike: vjetrovi, kiše, voda, a drugi je dio spilje ostao od toga pošteđen, ali su na njegovo tlo padali pojedini dijelovi pećine, koji su se od vremena do vremena otkidali, a onda i vapnenasta prašina, koja se sa stijena spuštala, kao i ona, koja je dolazila izvana. Prvi dio spilje dug je 8,4 m, drugi 10,5 m + 2,23, dakle 12,73 m a najveća širina na zatečenoj površini god. 1956. bila je 4,30 m.

O mojim nalazima god. 1912.–1914., u ovoj spilji pisao sam u svojoj knjizi Hvar. Ti su nalazi bili i suviše skromni, dobiveni iz plitke sondaže u drugom dijelu spilje.

Kad je Bučić započeo iskapanje u prvom dijelu Markove spilje, nije slutio, da postoji i drugi, na koji je naišao spuštajući se u dubinu za vrijeme iskapanja u prvom dijelu, i koji je zatekao zatvoren namjerice nabacanim kamenjem. On je dao odstraniti to kamenje, i jedan je njegov radnik ušao u drugi dio spilje, ali nije u tom dijelu iskapao. U prvom dijelu spilje iskapao je Bučić otprilike do 1 m od ulaza i bacao iskopani materijal pred spilju, ali se nešto od toga vratilo, tako da je tlo do kvadranata B_1, A_1, A, B × 1–4 za čitav 1 m dubine neupotrebljivo za sistematski rad.

Da ispitamo u kakvu je stanju predspiljski prostor i prvi dio spilje, mi smo u augustu 1955. načinili najprije nekoliko sondaža, a zatim pristupili pripremanju prvog dijela spilje za sistematski rad. Čišćenje toga dijela spilje, da dođemo do nedirnutog terena, bio je naš prvi zadatak. Mi smo god. 1955. odstranili nabacano kamenje i gornje dijelove materijala, koji smo smatrali svakako sumnjivim. U tom materijalu našli smo mnogo ostataka čovječjeg života u toj spilji: u najgornjem dijelu (do oko 20 cm ▽) čak i najnovijeg, koji je ostao od lovaca i slučajnih zalaznika. Ispod tog nanesenog materijala

[4] U mojoj su ekipi bili: akademik Miroslav Karšulin, docent univ. i suradnik Jugosl. akad. Dr. Vladimir Mirosavljević, stalni učesnici na mojim arheološkim istraživanjima: prof. Vladimir Benko, profesor u Rumi, prof. Antun Dorn, profesor u Vukovaru, Antun Zielinski iz Instituta za fizikalnu kemiju Kemijsko-rudarskog fakulteta u Zagrebu. Pored njih istakli su se svojim radom na ovom istraživanju: Prosper Kuzmanić-Pino, Stjepan Kovačević, Prosper Novak, Niko Dujmović mlađi, Nikša Dujmović, i drugi. Crteže je izradio doc. Mirosavljević, osteološku klasifikaciju ljudskih nalaza Ljubica Pilar, asistent Antropološkog instituta Medicinskog fakulteta u Zagrebu, osteološke životinjske nalaze obradio Dr. Dolinar, asistent Veterinarskog fakulteta univerziteta u Zagrebu, a morsku faunu prof. Čanadžija.

Položaj Markove spilje na zapadnom dijelu otoka Hvara u predjelu Pelegrin.

bio je 80 cm dubok nanos, koji je očito ispremiješan ostao od Bučićeva iskapanja, i mnogobrojni fragmenti posuđa, mnogo ostataka kostiju domaćih i divljih životinja, lupara, ugaraca, školjki, sve ispremiješano i neupotrebljivo, osim pomoću komparacije sa slojevima Grapčeve spilje. Sve smo to odstranili do 1 m ▽.

Pripremivši tako teren započeli smo u augustu 1956. sistematskim iskapanjem, u prostoru, gdje nam se činilo, da teren nije bio uopće prekopan.

ISKAPANJE 1956. GOD. u □ AB × 4—6

101–130 cm ▽ : sastav tla je siva pjeskovita, gotovo prašinasta zemlja sa sitnim kamenjem, poneki fragmenti keramike, poneke kosti, veći broj lupara i ugaraca.

135–185 cm ▽ : smeđa sitna prhka zemlja, mnogo ostataka keramike, i to iz raznih vremenskih perioda, poneka obrađena kost, kremena igla bušilica, velik broj lupara i ugaraca, mnogo komada većeg i manjeg kamenja.

186–210 cm ▽. Gotovo samo kamenje, s malo zemlje, malo fragmenata keramike, poneka kost.

Spilja se širi lijevo i desno, jasno je, da se radi o kakvih 4–5 m; nabacano krupno kamenje.

Prisutnost keramike raznih perioda u dovle iskopanim slojevima ukazuje na to, da je i ovaj kvadrant do ove dubine bio prokopan, ma da to, nije zabilježeno nigdje. Na 210 cm ▽ našeg sistematskog iskapanja, koje smo zabilježili od zatečene površine, mi smo u ovom prostoru tek naišli na nedirnut sloj, koji nije bio nikada kopan.

211–245 cm ▽. Sloj se sastoji od finog humusa pomiješanog sa sitnim kamenjem, mnogo fragmenata keramike, paljevina u širini 80 × 93 cm, pepeo, mnogo nagorjelih kosti, mnogo ugaraca, mnogo lupara, nekoliko spondylusa.

246–305 cm ▽. Tamnosmeđi humus, na nekim mjestima žućkasta pjeskovita zemlja, a unutar toga krupno kamenje do 50, 60, 70 i 80 cm u duljini, širini i visini, ne izdjelano, nego polomljeno, koje je očito padalo sa svoda spilje. Unutar toga vrlo mnogo, na gomilici lupara i ugaraca, kosti mnogo puta nagorjele, neke izrađene, ali tek onako prosto, dva kremena komada, jedan nucleus. Na 260 cm ▽ od našeg 0 sloja velika pepeona ploha 2 × 1,35 cm sa mnogo fragmenata proste i fine keramike.

Taj sloj leži (▽ 305 cm) na velikim kamenim blokovima, koje smo odlučili odstraniti kasnije.

ISKAPANJE 1957. GOD. u □ $C_1 B_1 A_1$ ABC × 7, 8, 9, 10

9. augusta 1957. nastavili smo iskapanjima u Markovoj spilji na sigurno netaknutom terenu, t. j. ondje, gdje počinje drugi dio spilje, zapravo najprije hodnik, za koji smo utvrdili da vodi iz prvog u drugi dio. Pred nama je bio profil, koji smo ostavili u prošlom iskapanju. Na tom je mjestu širina spilje na najvišem površnom dijelu 2,40 m, što se spuštajući se u dubinu sve više

širi. Zahvatili smo kvadrante C_1 B_1 A_1 ABC × 7, 8, 9, 10. □ linije 11 nije iz tehničkih razloga ovog puta obrađen.

Rezultat je bio ovaj:

Poslije odstranjenog gornjeg nanosa, koji se sastojao od vrlo krupnog kamenja do dubine od 1,20 m, počeli smo sistematsko iskapanje. Ono je slijedilo ovako:

121–170 cm ▽. Prhki humus pomiješan sa sitnijim, a katkad i krupnijim komadima kamenja, a unutar toga, na cijeloj širini iskopanog sloja ponešto fragmenata keramike, bez naročitih obilježja, proste, kakva se nalazi kroz sva stoljeća sve do u devetnaesto, rađene prostom tehnikom, bez ikakvih ornamenata, očito pastirskog podrijetla. Mnogo kućica ugaraca i lupara, poneka kost koze ili ovce; na SI dijelu □ ostaci pougljenjenog drveta, ognjište, pepeo.

171–195 cm ▽. Sastav tla gotovo isti kao i do 170 ▽: humus, smeđesive boje, prhak, pomiješan sa sitnijim kamenjem i mnogo ostataka keramike, mnogo fragmenata kostiju domaćih i divljih životinja, mnogo lupara, raznih školjki, patella, spondylusa raznih oblika, uha sv. Petra, mjeseca, i t. d. Keramika je, pored proste, koja se nastavlja na prethistorijsku, po svojoj temeljnoj supstanciji, rimska, iz vremena n. e.

Na 185 cm ▽ u kvadrantu AB × 9, 10 uz samu južnu stijenu spilje ljudske kosti: dio lubanje, donja čeljust, tibije, kralježnjaci, i dr. 25–35–47 cm i slične veličine. Kosti su sve bile polomljene, a glava je ležala na zapadnoj strani. Na kostima poveće ploče, pomiješane sa sitnijim kamenjem i humusom. Veliko je kamenje polomilo kosti. Traga grobu nema i čini se, da je čovjek položen, a da se pritom nije gradio poseban grob. Uz kosti smo našli fragmenata posuđa iz rimskog vremena, ali neki poseban položaj, gdje se to posuđe prema tijelu nalazilo, nismo mogli ustanoviti, jer je kamenje, koje se otkidalo sa stropa spilje, remetilo prvobitan položaj tijela i posuđa. Taj je čovjek možda na ovom mjestu poginuo od srušenog kamenja ili umro.

Prisutnost rimske keramike pokazuje jasno vrijeme, kad je taj čovjek bio ovdje položen, pokopan ili umro. To posljednje navodimo zbog toga, što nam ništa ne daje mogućnosti da govorimo o redovitom pokapanju osim položaja glave i tijela, koje je postavljeno u smjeru IZ s glavom na zapadu, okrenutom prema istoku.

Broj fragmenata keramike u tom je sloju velik i iznosi nekoliko stotina, što opet ukazuje na dugu nastanjenost spilje u tom periodu, ili na često posjećivanje. Protiv posjećivanja govore fragmenti velikih posuda, jer su se za kratko vrijeme sigurno i u ono doba kao i danas za nošenje vode, vina, pa i drugih tekućina, upotrebljavali mijehovi i mješčići.

Isto je tako velik broj kostiju, ponajviše prelomljenih, domaćih i divljih životinja razbacan po cijelome horizontu. Njihov se broj penje na stotine fragmenata.

Golem je i broj morskih puževa, ugaraca, iskara, mjesečeva, volaka, pa lupara i dosta spondylusa, njih 12. Sve nam to dokazuje, da je spilja bila u ono vrijeme dosta upotrebljavana za boravak ljudi.

196–215 cm ▽. Isti sastav tla: sitnije i krupnije kamenje, pomiješano s humusnom zemljom, koja je vrlo prhka. U □ ognjište. Mnogo kostiju pitomih i divljih životinja. Mnogo ugaraca, lupara, iskara raznih vrsta. Jedna

kost poveće ribe. Pored rimske javlja se i grčka keramika, tipa južnoitalskog »Gnatia«, a ispod ove poneki fragment posuda iz željeznog doba.

216–245 cm ▽. Nov sloj zabilježili smo onda, kad se pojavilo drugačije posuđe.

Pored dosta velikog broja keramičkih fragmenata taj je sloj u obilnoj mjeri ispunjen ostacima i fragmentima kostiju, uz mnogo lupara, ugaraca i drugih moluska, a sve je to pomiješano između sitnijeg i jačeg kamenja, između kojeg se nalazi tamnosmeđi humus pomiješan sa sitnom prašinom vapnenca. Očito je i u tom razdoblju, koje pripisujemo broncanom dobu, čovjek u jačoj mjeri iskorištavao tu spilju. Broj nađenih fragmenata posuđa iznosi 156, koji pripadaju 140 posudi. Broj fragmenata kostiju penje se na 320. Od predmeta nađenih u ovom sloju ističu se fragmenti posuda:

3 a Fragment oboda, vrata i ramena posude, vel. 4 × 4,8 cm, deblj. 0,5–0,9 cm, boje tamnosmeđe, u presjeku sivosmeđe boje pomiješano sa sitnijim zrncima kalcita. Posuda je grubo rađena, a na rubu prstima utisnute uleknine. (T. XIX. 8.)

3 b Dva fragmenta jedne posude, koji se ne daju složiti, jedan vel. 4,5 × 5 cm, deblj. 7–8 mm, drugi vel. 3,8 × 2,8 cm, deblj. 7–8 mm. U presjeku tamnosiva temeljna supstanca pomiješana sa sitnim zrncima kalcita. Boja posude: izvana i iznutra smeđa. Ornamenat: na ispupčen kolut, koji ide oko cijele posude prstićem utisnute uleknine.

3 c Fragment posude. Vel. 2,1 × 3,2 cm. Deb. 0,6–0,8 cm. Boja: tamnosmeđa, gotovo crna. U presjeku: t. tamnosmeđa supstanca s mnogo bijelih čestica kalcita. Orn.: ručica u obliku polumjeseca. Izr. slaba.

3 c_1 Fragment oboda i vrata velike žare.

Vel. 6,7 × 4,2. Deb. 0,5–0,9 cm. U presjeku: t. smeđa dh. sup. sa sit. č. bi. kr. Boja: izvana i iznutra žutosmeđa. Izr. gruba.

Odebljao obod lomi se u pravom kutu izvana u vrat, a iznutra se polagano stanjuje u visini do 2,2 cm, da onda prijeđe u vrat. Vrat je 6 cm visok, a od ramena je na jednom mjestu ostalo svega 0,6 cm. Na obodu u širokim razmacima prstom utisnuti plitki utisci.

Fragmenti oboda i ramena $3c_2$, $3c_3$, $3c_4$ i $3c_5$ pripadaju svaki drugoj posudi.

3 d Frag. posude vel. 4 × 2,7 cm, deb. 0,4–0,5 mm. Boja: tamnosmeđa. Presj.: sivkastosmeđa dosta homogena temeljna supstanca s dosta sitnih bijelih komadića kalcita. Izr. slaba.

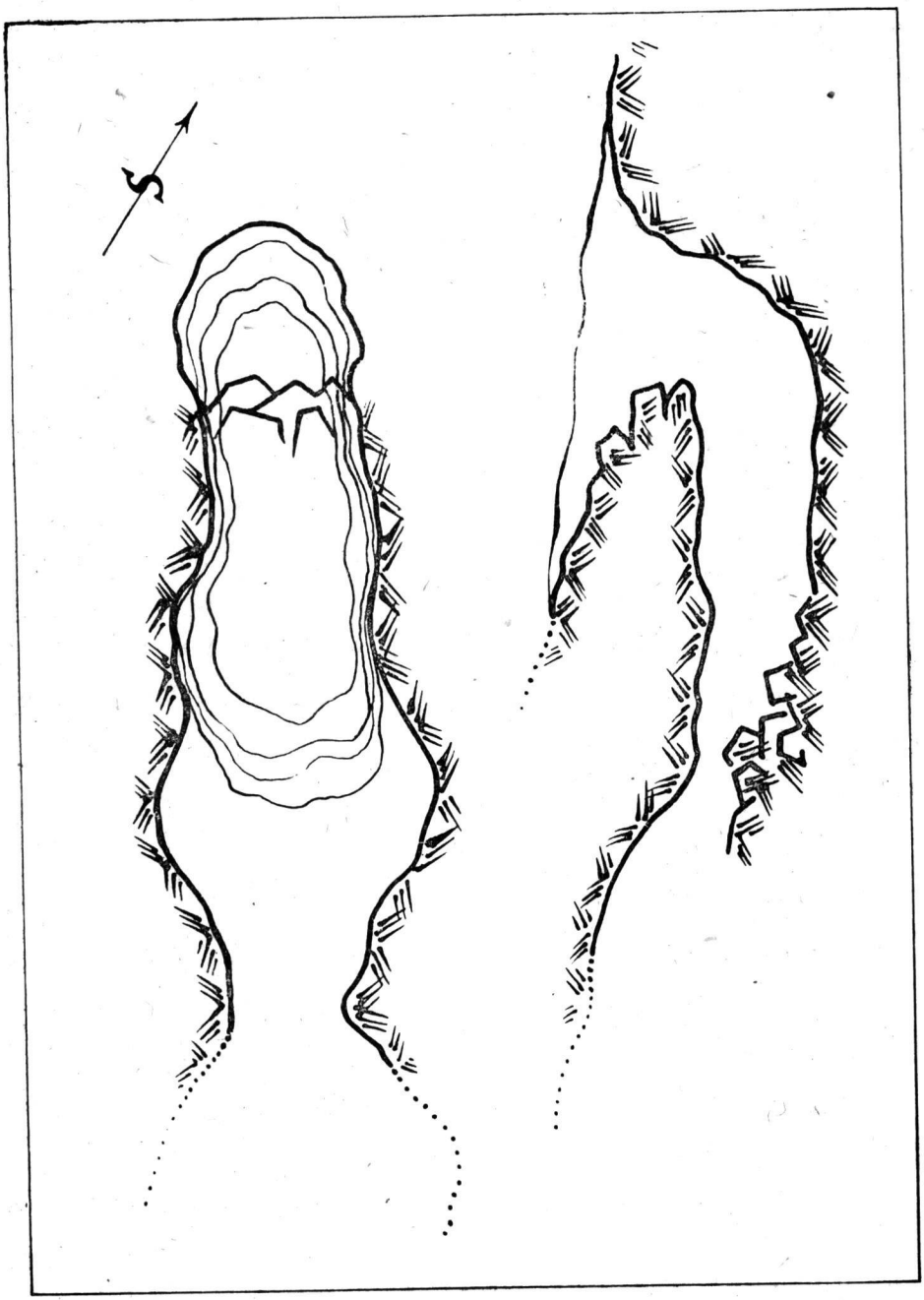
Na ramenu prilijepljena okomita 4 cm duga ručica 0,6 cm široka.

3 e Fragment oboda i ramena zvonolike posude. Vel. 7,1 × 4,5 cm. Deb. 3–6 cm. Boja: smeđa i tamnosmeđa izvana, isto tako iznutra. Izr. ispod osrednje. Zaobljen dosta tanak obod prelazi u konkavnoj liniji izvana u rame. (T. XIX. 7).

3 f Fragment oboda i ramena poveće žare. Vel. 7 × 7 cm. Deb. 0,5–0,9 mm. Boja: izvana i iznutra smeđa. Presjek: sivosmeđa temelj. sup. sit. č. bi. kr. Izr. slaba.

Zaobljen obod prelazi u gruboj konkavnoj liniji u rame.

3 g Fragment oboda, vrata i ramena lonca. Vel. 6,8 × 6,9 cm. Deb. 0,2 × 0,45 cm. Boja: izvana svijetlosmeđa, iznutra siva i sivkastosmeđa. U presj.: sivosmeđa temelj. sup. sa sit. č. bi. kr. Izr. prosta.

Tlocrt Markove spilje (lijevo). – Profil Markove spilje u smjeru IZ, na početku iskapanja 1956 (desno).

Gotovo ravan obod prelazi okomito u vratić, 13–15 mm visok, ovaj u ručicu, a ručica u rame. Od vrata se pruža prelomljena ručica, trakasta, s elipsoidnim prorezom. Dio ručice uz posudu, koji se sačuvao dug je 12–20 mm. Njegova duljina ide preko cijeloga fragmenta u dužini od 7,3 cm (T. XVIII. 7).

3 h Fragment oboda, ramena i trbuha zdjele. Vel. 12 × 5,7 cm. Deb. 0,6–0,9 cm. U presj.: t. sivkastosmeđa d. h. sup. sit. č. bi. kr. Boja: izvana žutosmeđa, izn. isto tako. Izr. osrednja.

Gotovo ravan, 0,3–0,5 cm širok obod prelazi u gotovo pravom kutu u rame, a ono u trbuh.

3 i Fragment oboda, vrata i ramena oveće posude. Vel. 5,5 × 4,3 cm. Deb. 0,8–0,9 cm. Presj.: temelj. sivkasta sup., poveće sit. č, bi. kr. Boja: izvana tamnosmeđa, iznutra žutosmeđa. Izr. prosta.

Zaobljen od vanjskog ruba konveksno prema unutra, obod se na vanjskom rubu lomi naglo, u kutu manjem od pravog u vrat, a taj u tupokutnom velikom kutu u rame. Vrat je visok 17 cm.

3 k Fragment dijela posude. Vel. 4,6 × 3,3 cm. Deb. 0,3 –0,6 cm. U presj.: t. tamnosmeđa gotovo crna h. sup. vrlo rijetke č. bi. kr. Boja: izvana žutosmeđa, iznutra tamnosmeđa. Izr. dobra.

Vjerojatno donji dio vratića, 7 mm visok ostatak odijeljen je reljefno, 1 mm od ramena posude. Preko ramena, okomito na vrat ide reljefni uzvišak (na desnoj strani), a neki drugi dosta nejasan nalazi se na lijevoj strani fragmenta. Na desnoj strani početak supkutane horizontalne ručice. (T. XI. 9).

3 l (T. XIX. 1), *m* (T. XIX. 3), *n* (T. XIX. 6), tri oboda s dijelom ramena.

3 o Dio posude s donjim ostatkom ručice, *3 r* dio posude s jednom okruglom rupicom.

6 fragmenata dobro rađene keramike.

3 s Velik dio posude: dio oboda, vrata i ramena amfore. Vel. 10 × 8,7 cm. Deb. 0,4–0,7 cm. U presj.: tamnosmeđa sh. sup. sit. č. bi. kr. Boja: izvana smeđa i žućkastosmeđa, iznutra žućkastosmeđa. Izrada: ispod osrednje. Zaobljen obod lomi se u vrat, koji je 2,2 cm okomit na rub posude, a onda se u isto tolikoj visini u tupom kutu spušta na rame. Na mjestu, na kojem gornji dio vrata prelazi u donji hvata se vrata trakasta 3–5 cm široka ručica, koja je 4–6 cm debela, i nastavlja se do trbuha, u kružnom obliku. Šireći se hvata se trbuha na širini od 5,3 cm (T. XVII. 5).

3 t Fragment vrata i ručica amfore. Vel. 8,3 ×5 cm. Deb. 0,4–0,6 cm. U presj.: t. smeđesiva sup. h. rij. s. č. bi. kr. Boja: izvana i iznutra svijetlosmeđa. Izr. osrednja.

Vrat visok 4 cm nastavlja se na dio oboda, koji se sačuvao. Na početak vrata hvata se trakasta ručica u širini od 4,5 cm, sužuje se do 2,60 cm, pa opet širi do 4,1 cm, u kojoj se širini hvata ramena odmah na kraju vrata. Debljina je ručice 0,5–0,6 cm. (T. XVII. 3).

3 u (T. XVII. 4) i *3 v* (T. XVIII. 1), dvije trakaste ručice.

3 z i *3 ž* dva fragmenta dna.

□ $AA_1 \times 9, 10$

▽ *246–272 cm.* Suzili smo iskapanje na □ $AA_1 \times 9, 10$. Sastav tla: veliko i manje kamenje: neko i gotovo 1/2 m dugo i 20–25 cm široko, odnosno debelo, pomiješano s humusnom zemljom, pepelom i vapnenastom prašinom. Između svega toga, na 252 cm ▽ – 270 cm ▽ veliko ognjište 80 × 56 cm. U cijelom sloju, a naročito uz ognjište mnogo ostataka keramike, ukupno 148 komada, od kojih 21 rub, 13 dna i 10 ručica.

Kao što se sastav tla ne razlikuje od gornjeg sloja, koji smo mi proizvoljno odijelili i označili sa ▽ 246 cm, radi točnijeg ubiciranja nalaza i kontrole njihova slijeda, tako se s početka ne razlikuje ni inventar, koji nalazimo. 15 fragmenata raznih ručica i ušica, svaka od druge posude, 25 fragmenata rubova, svaki od druge posude, 11 fragmenata dna, uz veliku množinu fragmenata ramena, trbuha i ostalih dijelova posuda, ukazuje na jaku upotrebu Markove spilje u onom razdoblju. Mi ih ne ćemo ovdje opisati sve, nego samo neke.

4 a Fragment oboda, ramena, trbuha i donjeg dijela zdjele. Vel. 8,7 × 6 cm. Deb. 0,5–0,65 cm. U presj.: smeđecrvenkasta dh s. sit. č. bi. kr. Boja: izvana i iznutra svijetlocrvenkastosmeđa. Izr.: dobra.

Zaobljen obod prelazi polagano u konveksnoj liniji u rame, ono u trbuh, a taj u donji dio zdjele.

4 b Fragment oboda, ramena, trbuha i donjeg dijela posude. Vel. 6,5 × 6,3 cm. Deb. 0,3–0,9 cm. U presj.: smeđesivkasta temelj. sup. sit. č. bi. kr. Boja: smeđežućkasta izvana i iznutra. Izradba dobra.

Istanjen, zaobljen obod prelazi u nedovoljno istaknut vrat, taj lagano u rame, ono naglo u trbuh, a taj polagano u donji dio posude.

4 c Fragment oboda, vrata i ramena posude. Vel. 5,9 × 4,4 cm. Deb. 0,4–0,5 cm. U presjeku: temelj. smeđa sup. sit. č. bi. kr. Boja izvana i iznutra svijetlo smeđa. Izrada dobra.

Istanjen obod prelazi u konkavnoj liniji u vrat, taj jedva primjetno u rame, koje se onda široko proširuje prema trbuhu. Na ramenu jedna grubo urezana linija, povučena paralelno s obodom.

4 d Fragment oboda i ramena široke posude.
Vel. 5,3 × 6,7 cm. U presjeku temelj. sivosmeđa sup. rij. sit. č. bi. kr. Boja: izvana crvenkastosmeđa, iznutra sivkastosmeđa. Izrada dobra.

Istanjen obod lomi se u rame, koje se od njega koso prema njemu u tupom kutu pruža u trbuh.

4 e, f, g (T. XIX. 4), *h, i, k, l,* (T. XIX. 5) *m, n, o, p, r, s, t, u, v, z, ž* su fragmenti raznih oboda i ramena raznih posuda s raznim presjecima i nagibima.

I ručice i uške brojno su zastupane, zabilježili smo ih 15 komada, od kojih je gotovo svaka drugačijeg oblika i pokazuju razno prilagođivanje veličini i materijalu.

4/m_1. Fragment vrata i ramena posude s ručicom. Vel. 14,3 × 10 cm. Deb. 0,4–0,8 cm. U presjeku: siva temelj. sh. s. sit. č. bi. kr. Boja izvana crvenkastosmeđa, iznutra smeđa i sivkastosmeđa. Izrada slaba.

Okomit 1,6 cm visok vrat, od koga je obod otkinut, nastavlja se, poslije malog reljefnog, 1 mm debelog izbočenja u stijenu posude, koja je na rub gotovo vertikalna. Na toj granici vrata i pobočne stijene nalazi se okomita plosnata reljefno izdignuta ručica, duga 11 cm, široka 3,3, mjestimice do 1 cm debela, koja završava polukružno s debljinom mjestimice samo 0,2. a mjestimice i 1 cm. Na donjoj su strani ručice ostaci prstiju, koji su je oblikovali.

4/n_1. Fragment oboda i ramena s ručicom zdjele. Vel. 5,2 × 4,3 cm. Deb. 0,35 × 0,7 cm. U presjeku: tem. siva i crvenkastosmeđa sup. vrlo sit. č. bi. kr. Boja: izvana i iznutra smeđa. Izrada slaba.

Zaobljen obod lomi se u rame. 3 mm od oboda izdiže se bradavičasta 1,2 cm visoka ručica s promjerom pri dnu od 3 cm.

4/o_1. Fragment posude sa širokom trakastom ručicom. Vel. 7,6 × 4,5 cm. Deb. 0,5–0,6 cm. U presjeku: tem. siva h. sup. sit. rij. č. bi. kr. Boja: izvana i iznutra sivosmeđa. Izrada dobra.

Na rame posude hvata se široka ručica s dosta uskim tunelom. Na mjestu, gdje se hvata posude, široka je 6,8 cm u duljini i 2,2 cm u širini. Njena je visina od stijene posude najviša 1,6 cm, tako da djeluje kao vrlo duga.

4/p_1. Fragment posude s trakastom ručicom.

Vel. 6,5 × 4,2 cm. Deb. 0,4–0,8 cm. U presjeku: t. sivosmeđa dh. sup. sit. č. bi. kr. Boja: svijetlosmeđa i crvenkastosmeđa izvana, sivkastosmeđa iznutra. Izrada osrednja.

Na vrat posude hvata se ručica, trakasta, 2,5–3,2 cm široka, 0,4–0,6 cm debela. Najveća širina, udaljenost tunela 2,3 cm.

4/r_1. Fragment ramena posude. Vel. 4,7 × 3 cm. Deb. 0,3–0,6 cm. Boja: izvana i iznutra svijetlosmeđa. Izrada osrednja.

Na ramenu prilijepljena ručica, reljefno nad njim 0,3 cm izdignuta i 3 cm široka. U nju su prstima utisnuti utisci. To je jedini takav primjerak dosada konstatiran u hvarskoj keramici.

4/s_1. Fragment ramena posude s trakastom ušicom.

Vel. 4,7 × 2,5 cm. Deb. 0,3–0,6 cm. U presjeku: t. sivosmeđa sh. supstanca, rijetke sit. č. bi. kr. Boja: izvana crvenkastosmeđa, iznutra isto tako. Izrada osrednja.

Na rame hvata se u osnovi 3,5 cm široka ručica, koja se onda steže do 2,8 cm. Njena je debljina 0,4–0,5 cm. Udaljenost tunela najveća 0,7 cm od stijene posude.

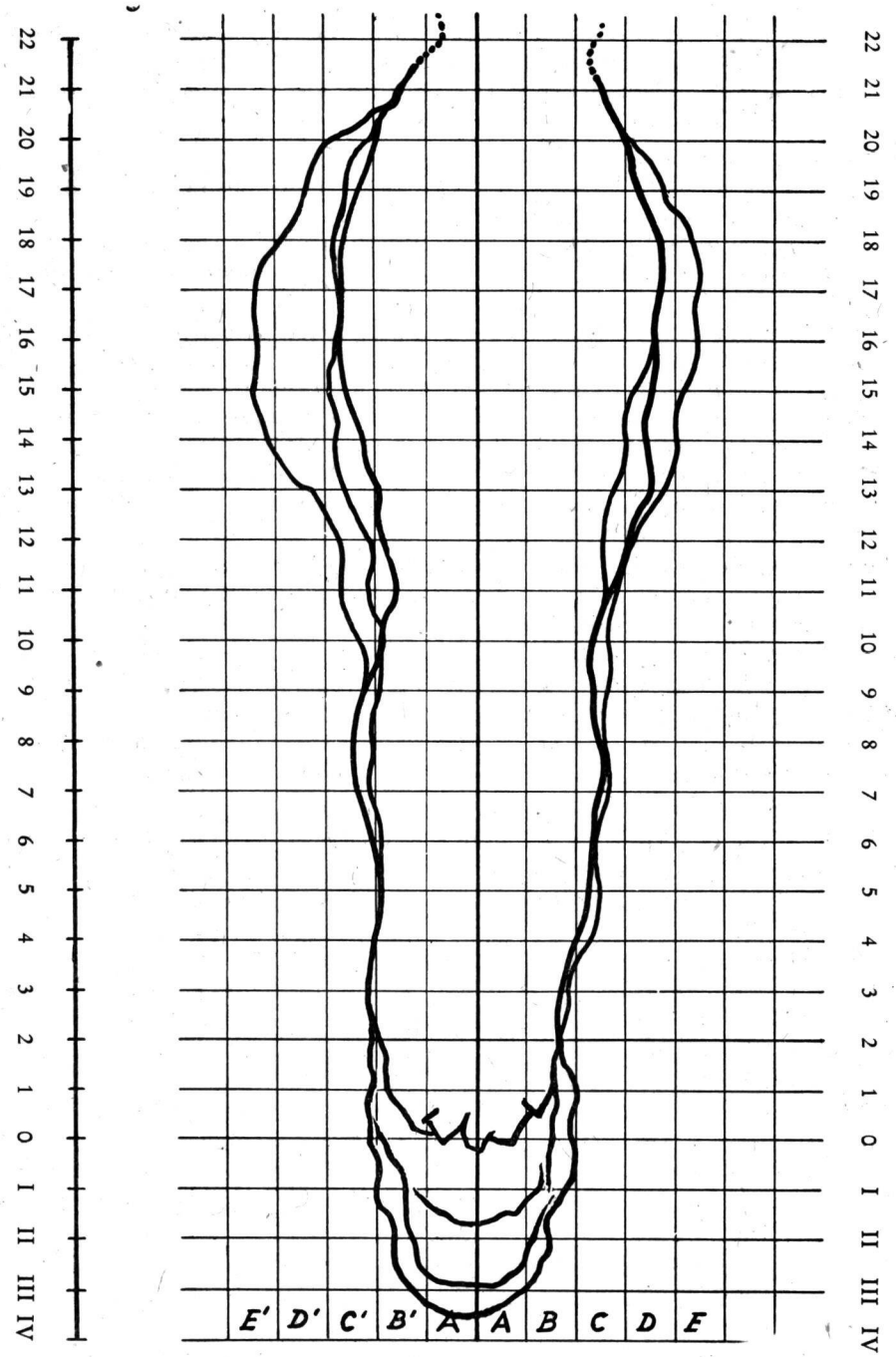
4/t_1. Fragment oboda, ramena, trbuha i ručica posude.

Vel. 6,4 × 6,7 cm. Deb. 0,3–0,8 cm. U presjeku: t. tamnosmeđa dh. sup. sit. rij. č. bi. kr. Boja izvana tamnosmeđa gotovo crna, iznutra tamnosmeđa. Izrada ispod osrednje gotovo gruba.

Istanjen obod nastavlja se u kosoj liniji u rame, koje naglim prekidom prelazi u trbuh. Na prijelazu toga prekida hvata se ručica, koja je zapravo izvučen reljefni dio posude i u njemu načinjena rupica. Najveća udaljenost tog reljefa od stijene posude jest 1,8 cm, njegova ukupna visina 5,2 cm, a njegova udaljenost tunelića 0,8 cm.

4/v_1. Fragment oboda i ramena posude s ušicom.

Vel. 4,1 × 4,5 cm. Deb. 0,5–1,3 cm. U presjeku: t. tamnosmeđa h. sup. sit. rij. č. bi. kr. Boja: izvana i iznutra smeđa. Izrada osrednja.

Tlocrt Markove spilje nakon našeg iskapanja 1958. god.

Gotovo ravan obod lomi se u rame. 1,2 cm ispod ruba oboda načinjena je okrugla ušica, probijena u stijenu posude, koje je izvanji promjer 1,4 cm, a unutrašnji 0,7 cm. Od rupice prema lijevo posuda se izdiže, ali nije jasno zbog čega. (T XVIII. 3).

4/$ž_1$. Fragment ručice.

Vel. 4,2 × 3 cm. Deb. 1,1–0,3 cm. U presjeku: t. tamnosmeđa sh. sup. rij. č. bi. kr. Boja: crvenkastosmeđa. Izrada osrednja.

Ručica ima oblik jezička, koji se od stijene posude pruža prema gore, ponešto koso prema vani. Jedini je dosad ustanovljen primjerak u ovom području.

Pored opisanih našli smo u tom sloju još nekoliko vrlo lijepih ručica, koje smo označili sa 4: s_1, u_1, z_1 (T. XVIII. 6), y_1 (T. XVIII. 4), $č_1$, $dž_1$ (T. XVIII. 8), ss, tt, i koje će biti vrijedno jednom razmotriti pobliže.

U tom sloju našli smo 6 fragmenata dna, koja odgovaraju fragmentima dna iz bronzanog vremena u Grapčevoj spilji.

Međutim, pored već opisanih fragmenata nađeno je nekoliko njih, koji se od spomenutih odvajaju i koji su očito importirani, bilo s kontinenta, bilo s mora.

4 aa. Fragment posude. Vel. 4,33 × 3,8 cm. Deb. 0,25–0,4 cm. U presjeku: t. tamnosiva h. sup. vrlo malo sit. č. bi. kr. Boja: izvana tamnosmeđesiva, iznutra crna. Izrada vrlo dobra.

Dio stijene posude, vjerojatno ramena. Na ramenu je urezan ornamenat; ravne linije i spirale, urezane i ispunjene bijelom pastom. (F. XII. 1).

4 bb. Fragment ramena. Vel. 2,2 × 2,5 cm. Deb. 0,25–0,4 cm. U presjeku: t. tamnosiva h. sup. sit. vrlo rij. č. bi. kr. Boja kao Frgm. 4 aa. Izrada vrlo dobra. Vjerojatno je taj fragment dio iste posude kao predašnji.

Na ramenu urezan ornamenat, linije ispunjene bijelom masom.

Oba ta fragmenta pokazuju veliku sličnost sa fragmentima iskopanim u Grapčevoj spilji, a koji se vezuju na keramiku Ljubljanskoga Barja, odnosno Stentinella (v. G. Novak, Preth. Hvar T. CCXXXI–CCXXXIII, str. 231 ss i str. 45. i 46.).

4 cc. Fragment donjeg dijela vrata i ramena zdjele.

Vel. 3,7 × 3,3 cm. Deb. 0,3–0,5 cm. U presjeku: t. tamnosmeđa i crvena sup. h. Boja crvenkasta izvana i iznutra. Izrada vrlo dobra.

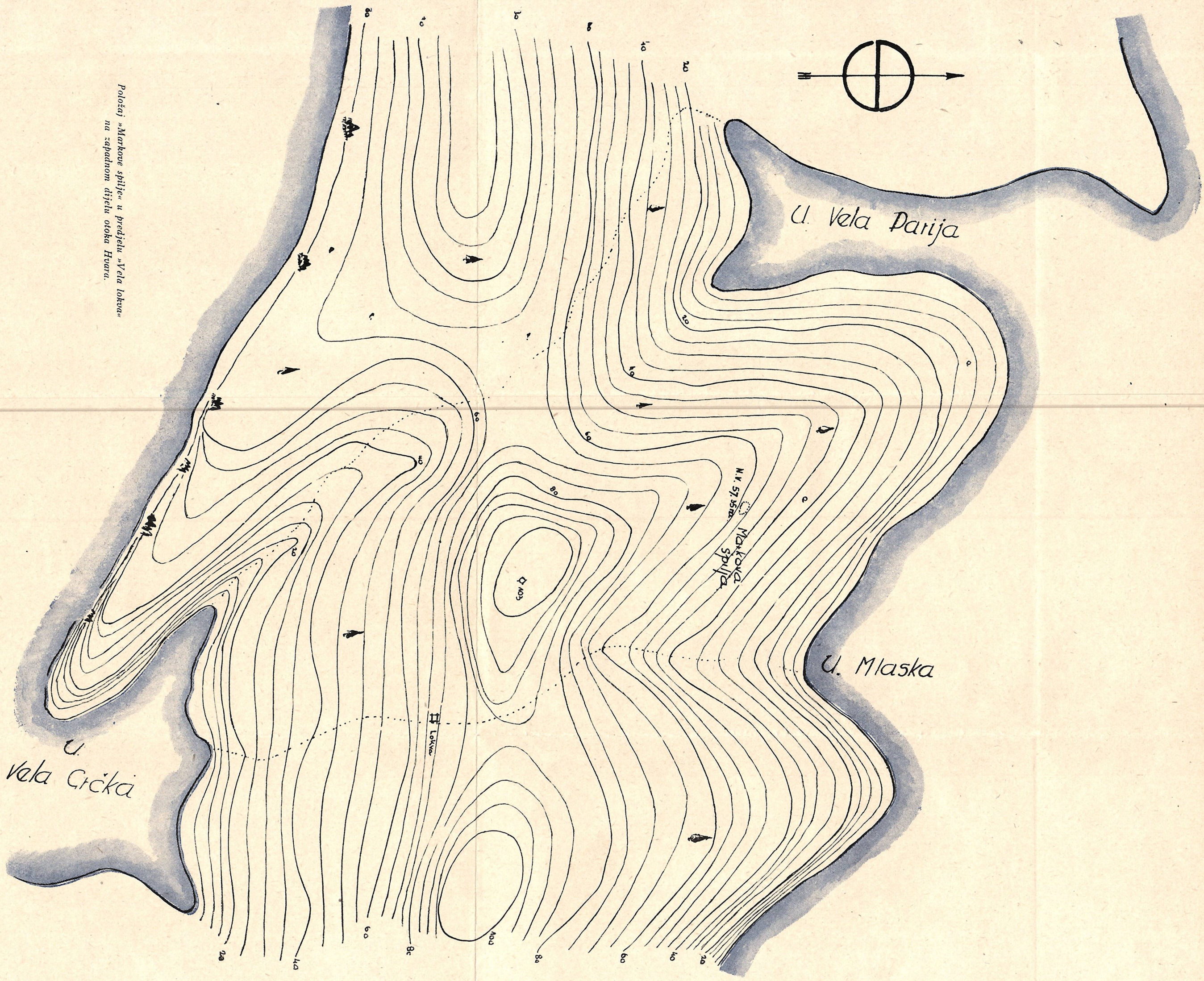
U vanjsku stijenu urezane su linije i uz njih jedan odnosno dva reda ubodenih točkica. Posuda je nađena na 272 ▽. (F. I. 10).

4 dd. Fragment ramena posude. Vel. 4,2 × 7,1 cm. Deb. 0,7–0,9 cm. U presjeku: t. siva i smeđa supstanca sit. č. bi. kr. Boja: izvana i iznutra sivkastosmeđa. Izrada gruba.

Na ramenu dodan reljefni kolač, 1,5 cm širok i 0,5 cm visok, u koji su prstom utisnuti uresci.

4 ee. Fragment vrata i ramena posude. Vel. 4,3 × 2 cm. Deb. 0,5–0,55 cm. U presjeku: crna vh. sup. vrlo rij. č. bi. kr. Boja: izvana i iznutra smeđa. Izrada vrlo dobra.

Okomito postavljen vrat, čiji je fragment 1,1 cm visok i lomi se u reljefno rame. Rame je urešeno rebrastim ornamentom.

Položaj »Markove spilje« u predjelu »Vela lokva« na zapadnom dijelu otoka Hvara.

4 ff. Fragment vrata i ramena posude.

Vel. 2,6 × 2,7 cm. Deb. 0,25–0,5 cm. U presjeku: t. tamnosmeđa, gotovo crna sup. sit. č. bi. kr. vrlo rij. Boja: izvana i iznutra tamnosmeđa. Izrada osrednja.

Fragment vrata, 1,3 cm visok nastavlja se u konkavnoj liniji u rame. Fragment je poliran.

4 gg. Fragment oboda, vrata i ramena posude.

Vel. 3,2 × 3 cm. Deb. 0,2–0,6 cm. U presjeku: t. sivosmeđa gotovo h. sup. sit. rij. č. bi. kr. Boja izvana i iznutra crvenkastosmeđa. Izrada dobra.

Gotovo ravan obod lomi se u pravom kutu u 1,6 cm visok vrat, a taj se u konkavnoj liniji nastavlja i lomi u rame. Posuda je polirana.

U tom su sloju nađeni: 1 kremeni nožić i 1 lijepo izglađena koštana igla. Prvi na 255 cm ▽, a iglica na 262 cm ▽.

253 komada kostiju divljih i domaćih životinja, od kojih su 34 tako prelomljene, da je to naročito načinjeno radi upotrebe kao nož ili igla; obilje od nekoliko stotina ugaraca, lupara i drugih školjki ukazuje na ono, čim se hranio stanovnik Markove spilje u doba tog sloja, t. j. u brončano doba.

4 hh. Fragment dna posudice. Vel. 3,1 × 1,8 cm + 0,65 cm. Deb. 0,3–0,5 cm. U presjeku: t. sivkastosmeđa sup. dh. sit. č. bi. kr. Boja: izvana žućkasto smeđa, iznutra tamnosmeđa. Izrada dobra.

Donji dio posudice lomi se u tupom kutu u dno. Na dno idu donjim dijelom posudice nešto malo pri dnu svinute urezane 4 paralelne crte, koje podsjećaju na slavonsku keramiku, odnosno Stentinello.

Na 272 cm ▽ nađen je vrlo značajan fragment. To je

4 ii. Fragment oboda, ramena i trbuha zdjele. Vel. 6 × 4,1 cm. Deb. 0,25–0,6 cm. U presjeku: t. smeđa dh. sup. sit. č. bi. kr. Boja izvana smeđa i crvenkastosmeđa, iznutra tamnosmeđa. Izrada vrlo dobra.

Zaobljen obod, reljefno izdignut nad stijenom posude, zdjele istaknut je i u konkavnoj liniji prelazi u rame, koje lagano konveksno ide prema trbuhu zdjele. Posuda je izvana i iznutra lijepo polirana i može se uvrstiti u red lijepe hvarske keramike Hvar I Grapčeve spilje. Pojava tog fragmenta upozorila me je, da zabilježim početak novog horizonta. (5, 6).

4_{01} – F. XVII. 6

4 ss – F. XVII. 1.

Ako bacimo pogled na cjelokupan ovaj sloj, vidimo, da u njemu pored običnih posuda, kakve nalazimo i ranije, a i kasnije, i koje su beznačajne za hronološko obilježje nekoga sloja, prevlađuje keramika brončanog doba. Na dnu samoga sloja, na 272 cm ▽ jest eneolitska keramika, jasno istaknuta s inkrustiranim urezanim linijama a i lijepim poliranim zdjelama.

U spilju je čovjek onoga vremena stalno zalazio i u njoj ili boravio na dugo vrijeme, ili je i ona služila u kultne svrhe, kako je to sigurno bio slučaj sa Grapčevom spiljom, barem u neolitu.

□ AA_1 × *9, 10; 273–295 cm* ▽

Osrednji i sitniji komadi kamenja, pomiješani s humusom i vapnenastom prašinom i pepelom. Ponekad i pokoji krupniji kamen. Unutar toga stotine komada lupara, ugaraca i drugih moluska morskih i poneki kopneni puž.

Na 283–295 cm ▽ ognjište s mnogo ostataka pepela i fragmenata posuđa. Pored prostog posuđa javlja se i fino načinjena keramika neolitska, slična onoj Grapčeve spilje Hvar I, ali tek poneki komad, svega 14 fragmenata, koji pripadaju desetini posuda. Pored te keramike našli smo preko 15 fragmenata, koji pripadaju drugoj keramici, gotovo svi bez naročitih oznaka. To su dijelovi većinom stijena posuđa, od kojih je većina dosta dobro rađena. Jedan lijepo izrađen kameni čekić (batić) sa probodenom rupom (T. XX. 4) i jedna kamena strugalica (T. XXII. 11).

Urezane keramike nađeno je vrlo malo i sva odreda bez svake sumnje je importirana. Evo je:

M. IV. a. ▽ *287 cm.* Fragment ramena i trbuha posude.

Vel. 4,7 × 5,5 cm. Deb. 0,3–0,5 cm. U presjeku: t. sivosmeđa h. sup. vrlo sit. č. bi. kr. Boja: izvana i iznutra sivosmeđa. Izrada dobra.

Na ramenu izdignuta mala bradavica, od koje idu radijalno 8 linija, njih po dvije, koje su na samoj bradavici gotovo spojene, onda se razilaze i zatim paralelno teku. Linije su vrlo lagano i plitko urezane. Slične posude nisam našao ni u jednom dosadašnjem mom iskapanju: ni u Grapčevoj spilji, ni u Pokriveniku, ni u Veloj spilji na Korčuli.

M. IV. b. Fragment ramena posude.

Vel. 3,8 × 2,6 cm. Deb. 0,25–0,35 cm. U presjeku: t. smeđosiva dh. sup. sit. č. bi. kr. Boja: izvana smeđa i crvenkastosmeđa, iznutra: tamnosmeđa. Izrada dobra.

Na fragmentu na vanjskoj strani je sitnim ubodima izrađen ornament, koji se točnije ne da ustanoviti.

M. IV. c. Fragment vrata ili ramena posude.

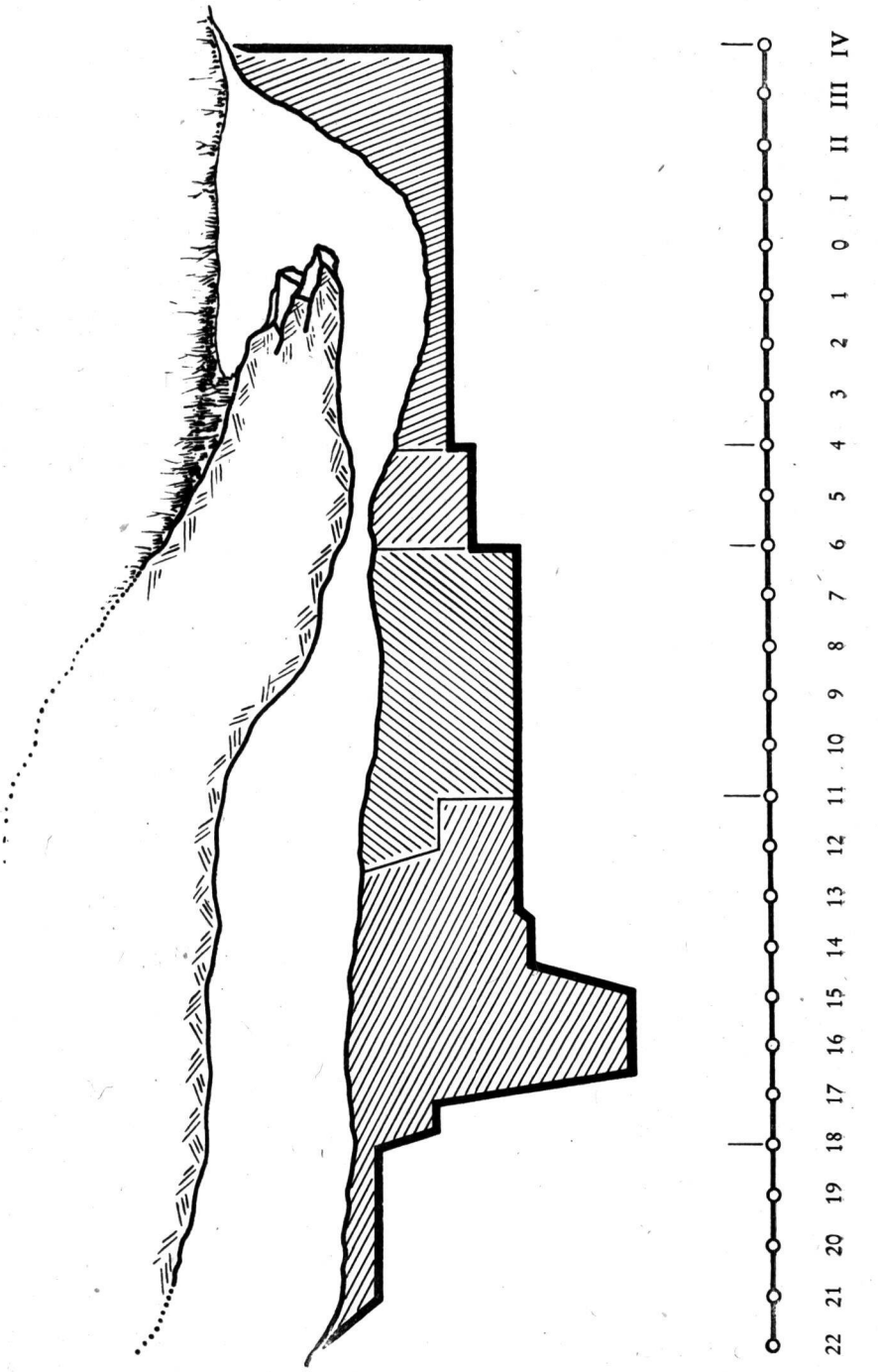
Vel. 2,65 × 2,83 cm. Deb. 0,32–0,5 cm. Presjek: t. smeđa dh. sup. rij. č. bi. kr. Boja: svijetlosmeđa izvana, isto tako iznutra. Izrada dobra.

Preko fragmenta dva paralelna, urezana pravca, jedan od drugog 2 mm udaljeni, i ispunjeni pravcima vertikalnima na njih. Od donjega 11 cm udaljena su dva druga isto toliko međusobno rastavljena, ali nisu ispunjena linijama kao ona dva gornja. Na gornjem od tih dvaju stoje tri šrafirana trokuta, a na donjem vise isto takva tri trokuta. Povrh gornjih dviju linija 2,5 mm udaljeno urezana su dva isto takva pravca ispunjena okomitim malim pravcima. Posuda je očito u vezi ili sa slavonskom keramikom ili s onom Stentinella.

M. IV. d. Fragment oboda, ramena i vrata amfore.

Vel. 4 × 4,2 cm. Deb. 0,3–0,5 cm. U presjeku: t. smeđosiva dh. sup. vrlo sit. rij. č. bi. kr. Boja: izvana svijetlosmeđa, iznutra tamnosmeđa i svijetlosmeđa. Izrada vrlo dobra.

Zaobljen, istanjen obod lomi se u 2,7 cm visok vertikalno položen vrat, a taj u konveksno rame. Od ruba oboda vise na vratu istokračni trokuti ispunjeni mrežastim ornamentom. Njima nasuprot dotiču se svojim vrhom, njihova vrha drugi, koji su položeni na liniji, koja dijeli vrat od ramena. Počinjući od te linije idu po ramenu među sobom paralelne plitkim predmetom urezane linije kao rebrasti ornament. I s unutarnje strane posude vise na unutrašnji rub oboda mali, nejednaki trokutići, urezani plitko. Vrat se na unutrašnjoj strani u jakoj konkavnoj liniji lomi u rame. Posuda je iznutra i izvana polirana. (T. XII. 1, lijevi dio).

Profil Markove spilje nakon našege iskapanja 1958. god.
Šrafirani teren je istražen.

M. IV. e. Bez sumnje istoj posudi pripada kao i M. IV. d. fragment vrata i ramena amfore.

Vel. 4 × 3,8 cm. Deb. 0,3–0,5 cm. U presjeku i ostalo kao u M. IV. d.

Bez sumnje importiran lijep primjerak, ali potpuno osamljen u hvarskoj keramici. (T. XII. 1, desni dio).

M. IV. f. Fragment ramena i donjeg dijela posude, vjerojatno zdjele.

Vel. 3 × 2,5 cm. Deb. 0,44–0,5 cm. U presjeku: t. h. tamnosmeđa sup. vrlo rij. sit. č. bi. kr. Boja: tamnosmeđa izvana i iznutra. Izrada vrlo dobra. Na lijevoj strani fragmenta na ramenu reljefno izdignuta traka, koja ide vertikalno na rub oboda i niz posudu. Do nje paralelno poređane male udubine, koje daju utisak rebrastog ornamenta. Posuda je izvana i iznutra polirana.

Pored toga našli smo u tom sloju 17 fragmenata oboda, sve odreda od raznih, katkad vrlo lijepih posuda: plitica, zdjela, vrčeva, amfora, lonaca. Jedino su dva komada dijelovi jedne velike plitice. Dva imaju probijene, okrugle ušice. (M. IV. g, h, i, k, l, m, n, o, p, r, s, š, t, u, v, x, y, z, ž, w.) Možda su i fragmenti IV. č i IV. n. dijelovi iste posude.

M. IV. g. Fragment posude ili keramičkog predmeta.

Vel. 4,1 × 1,8 + 2,5 cm. Deb. 0,5–0,6 cm. Presjek: tamnosmeđa dh. sup. sit. č. bi. kr. Boja: izvana i iznutra svjetlosmeđa. Izrada vrlo dobra.

Fragment je dio ugla posude. Na brid ugla prislonjena su dva šrafirana trokuta s jedne strane, a s druge tri pojasa, od kojih je gornji i donji ispunjen na njihove urezane linije okomito položenim linijicama, a srednji je prazan. Koso na donji pojas ide jedan 0,8–1,2 cm širok pojas ispunjen linijicama, koje su međusobno paralelne, i paralelne su prema gornjim pojasima. (T. XI. 7).

M. IV. h. Fragment posude ili keramičkog predmeta.

Vel. 4,1 × 2 cm. Deb. 0,5–0,6 cm. Presjek i ostalo kao kod M. IV. g.

Ovaj je fragment dio iste posude, koje i M. IV. g. i može se s njime spojiti. Gornji je dio fragmenta prelomljen na liniji, koja zatvara jedan pojas, ispunjen na nju okomitim pravcima. Donja urezana linija ovoga pojasa je ujedno i međašna jednog pojasa, koji je prazan. Ovaj prazan pojas zatvara treća s obe gornje paralelna linija i zajedno s četvrtom takvom zatvara treći pojas, ispunjen okomitim pravcima. Koso na ovu, četvrtu naslonio se pojas ispunjen linijama, koje su s gornjima paralelne. (T. XI. 8).

M. IV. i. Fragment oboda i ramena zdjele.

Vel. 4 × 2 cm. Deb. 0,3–0,7 cm. U presjeku: crvenkastosmeđa sh. sup. rij. sit. č. bi. kr. Boja: crvenkastosmeđa. Izrada osrednja. 0,3–0,4 cm širok ravan obod lomi se vertikalno u rame. Koso na obod idu i dvije jedva primjetljive tanke slabo urezane linije.

M. IV. x. Fragment ramena posude.

Vel. 2,4 × 2,8 cm. Deb. 0,3–0,35 cm. Isti presjek, ista boja, ista izrada kao M. IV. y.

M. IV. y. Fragment ramena posude.

Vel. 5,7 × 3,1 cm. Deb. 0,23 × 0,5 cm. U presjeku: t. sivkastosmeđa dh. sup. sit. č. bi. kr. Boja: izvana tamnosmeđa, iznutra svijetlosmeđa. Izrada dobra.

M. IV. w. Fragment ramena posude.

Vel. 4 × 2,3 cm. Deb. 0,4–0,5 cm. Isti presjek, ista boja, ista izrada kao dva prijašnja.

Na svim trima fragmentima, koji očito pripadaju istoj posudi, koja je izvana polirana, ide okomito na rub u vrlo niskom reljefu izrađen rebrast ornament.

□ *9, 10* × A_1A ▽ *296–320.*

Isti sastav tla s ponešto više povećih komada kamenja, koje se odronulo sa stropa spilje i koje je katkada i do 70 × 50 × 30 cm veliko. Unutar takva sastava tla dva ognjišta: na 302 cm ▽ i na 317 cm ▽. Njihova debljina varira od 3–7 cm. Uz ognjišta i po cijeloj površini razasuti su ostaci čovječjeg života: nekoliko grubo izrađenih kostiju (T. XXIII. 5), jedna lijepo načinjena igla (T. XXIII. 2), preko 150 fragmenata raznih posuda, bez naročitog interesa, 24 fragmenta oboda od neko 22 posude, 7 fragmenata ručica raznih posuda, 7 fragmenata dna od 6 raznih posuda. Pored toga 51 fragment, koji pripadaju finoj hvarskoj i srodnoj obojenoj keramici, od kojih i dva oboda.

Fragmenti oboda i vrata, odnosno ramena, ili i vrata i ramena od isto toliko (17) posuda (M. IV. 1–17) katkad su vrlo lijepi i interesantni, ali se ovdje ne ćemo njima potanje baviti. Mi ćemo ovdje istaknuti samo nekoliko za ovu spilju vrlo važnih i značajnih fragmenata posuda, koji dokazuju, da je i ta spilja bila upotrebljavana od čovjeka u doba hvarske neolitske obojene keramike, odnosno da je ta keramika zahvatila i najzapadniji dio otoka, koji je od Pokrivenika udaljen preko 50 km zračne linije, a rastavljen od njega i Grapčeve spilje visokim gorama i dolinama.

Pored fragmenata, koji pripadaju posudama očite hvarske provenijencije, ima ih i takvih, koji su bez svake sumnje import, kao M. IV. b. 18 i M. IV. b. 19.

M. IV. b. 15 – F. XII. 6.

M. IV. b. 18. Fragment oboda, ramena i trbuha zdjele.

Vel. 4,6 × 3,8 cm. Deb. 0,3 × 0,6 cm. U presjeku: t. smeđa dh. sup. sit. č. bi. kr. Boja: izvana svijetlosmeđa, iznutra tamnosmeđa. Izrada vrlo dobra.

Zaobljen obod oštro odijeljen od ramena prelazi u rame poslije toga loma. Rame se polagano konveksno pruža i onda naglo lomi u trbuh. Na tom mjestu nalaze se urezane mjesečaste dosta duboke linije, koje su bile ispunjene bijelom masom. Posuda je iznutra i izvana dobro polirana. (T. XI. 6).

M. IV. b. 19. Fragment oboda, vrata i ramena posude, amfore.

Vel. 5,5 × 3,5 cm. Deb. 0,2–0,3 cm. U presjeku: t. gh. sup. rij. sit. č. bi. kr. Boja: izvana i iznutra svijetlosmeđa i tamnosmeđa. Izrada odlična.

Zaobljen nešto prema vani isturen obod prelazi u konkavnoj liniji u vrat, koji se 1,5 cm visok okomito spušta na rame. Nešto reljefno prema vratu istureno nastavlja se rame u konveksnoj, gotovo polukružnoj liniji, tako da je njegov donji dio već trbuh. Preko ramena i trbuha idu okomito na vrat

hvatajući se vrata paralelne udubine, koje čine rebrast ornament. Iznutra su svjetlije linije, paralelne s obodom na cijelom vratu. Možda su one nekoć bile crvene i boja otpala. Posuda je vrlo lijepo i fino rađena i uvelike slična u ornamentici, a i u profilu onima M IV d, e, f, i bez svake sumnje import. (T. XII. 2).

M. IV. b. 20. Fragment oboda i ramena posude.

Vel. 4,7 × 5,5 cm. Deb. 0,4–0,65 cm. U presjeku: t. dh. svijetlosmeđa sup. sit. rij. č. bi. kr. Boja: izvana i iznutra crna. Izrada odlična.

Zaobljen, prema vani isturen obod prelazi u konkavnoj liniji u koso rame. Posuda je izvana i iznutra vrlo dobro polirana i ide u red fine keramike.

□ *AA_1 × 9, 10; 321–345 cm* ▽

Prhka humusna zemlja, suha, pomiješana s vapnenastom prašinom spiljskog porijekla, a oboje s manjim i većim komadima kamenja različitih dimenzija, do 5, 10, 20, i t. d. sve do 85 cm duljine i otprilike polovicu od toga širine i visine. Unutar toga vrlo mnogo, na stotine, lupara, kućica, ugaraca i drugih morskih moluska, nekoliko stotina fragmenata kostiju, koje će se točno ustanoviti, jedno oveće ognjište u kvadrantu A_1 × 9, ▽ 328–335 cm. Mnogo, nekoliko stotina, fragmenata proste keramike, 74 fragmenta fine hvarske keramike, poneki komad importirane, urezana keramika, obojena keramika, tri kremena nožića (T. XXI. 1, 2, 9).

Sloj pokazuje intenzivan boravak ljudi u ovoj spilji, koji su poznavali vrlo finu i obojenu keramiku i pored toga bili u doticaju s ostalim krajevima Mediterana, a čini se i s kopnom.

Ovom prilikom mi ne ćemo opisivati pojedine interesantnije fragmente: oboda, dna ili stijena posuda, jer je toga mnogo, pa to ostavljamo za definitivnu publikaciju. Ovdje ćemo samo radi upoznavanja tog novog lokaliteta i vrpčaste i obojene keramike donijeti nekoliko primjera.

M. V. a. 2. Fragment oboda i ramena zdjele.

Vel. 4 × 4,8 cm. Deb. 0,2–0,55 cm. U presjeku: t. smeđa dh. sup. sit. č. bi. kr. Boja: izvana smeđa, iznutra smeđa. Izrada vrlo dobra.

Istanjen obod prelazi u lakoj konkavnoj linijici u rame, koje se lagano konveksno pruža u trbuh. Posuda je izvana i iznutra odlično polirana. Obod i do 7 mm od ruba obuhvata široka blijedocrvena traka. Od te 0,9–1,1 cm ide druga isto tako crvena, a na njoj vise ispunjene kružnice i elipsoidne krivulje. Tičući se jedne od tih ide s tom trakom još jedna 1,1–1,2 cm široka blijedocrvena traka. Sigurno je ta crvena boja bila mnogo jača nego danas. (T. XV. 5) [v. A. V. 9.]

M. V. a. 3. Fragment ramena i trbuha zdjele.

Vel. 4 × 4,2 cm. Deb. 0,2–0,5 cm. U presjeku: t. sivosmeđa dh. sup. sit. č. bi. kr. Boja: izvana smeđa, iznutra crna. Izrada odlična.

Preko ramena stilizirana spiralna traka, omeđena s urezanim linijama, koje su bile ispunjene bijelom masom. Plohe izvan te spiralne trake bile su

crveno obojene. One nisu polirane. Na gornjoj od njih, u desnom gornjem uglu nalazi se još mali ostatak crvene boje. Posuda je navlaš slična onima iz Grapčeve spilje najdonjega sloja (v. Grapčeva spilja). (T. XIII. 7).

M. V. a. 4. Fragment oboda, vratića i ramena zdjela. Vel. 3,8 × 2,7 cm. Deb. 0,3–0,4 cm. U presjeku: tamnosmeđa gh. sup. vrlo sit. č. bi. kr. Boja izvana tamno i svijetlosmeđa, i isto tako iznutra. Izrada dobra.

Istanjen obod lomi se kosom plohom 4 mm širokom u rame na unutarnjoj strani. Na vanjskoj je 5 mm visok prstić, odijeljen lagano urezanim kanalićem od ramena, koje se koso pruža prema trbuhu. Posuda je izvana i iznutra dobro polirana, vratić na vanjskoj i unutarnjoj strani crveno obojen (T. XIV. 1.).

M. V. a. 7. Fragment oboda i ramena zdjele.

Vel. 3,4 × 2 cm. Deb. 0,3–0,4 cm. U presjeku: t. svijetlosmeđa gh. sup. vrlo sit. č. bi. kr. Boja: izvana tamnosmeđa, iznutra nešto svjetlije smeđa. Izrada odlična.

Gotovo ravan, 4 mm širok obod lomi se u konkavnoj liniji u rame, koje se onda gotovo u ravnoj liniji koso pruža prema trbuhu. Nešto koso nagnut prema unutarnjoj strani lomi se u gotovo pravom kutu obod u unutrašnju stijenu ramena posude. 1,6 cm od ruba nalazi se probušena, 0,5 cm široka okrugla rupica (ušica). Posuda je izvana i iznutra odlično polirana. 11–12 mm široka ide od ruba na vanjskoj strani oko cijele posude crvena traka. Ta traka zahvata cijeli obod i hvata i unutrašnju stranu stijene posude do ruba u širini od 0,6–1,1 cm. U svojoj suštini posuda je i što se izrade tiče, i obojenja i sastava potpuno ista kao i obojene posude iz Grapčeve spilje, ali ni kod jedne od njih nije unutrašnja strana uz obod obojena. (T. XIV. 2).

Inače pripadaju istoj vrsti hvarske obojene keramike i fragmenti oboda i ramena zdjela: M. V. a. 1., M. V. a. 4., M. V. a. 6., M. V. a. 8., sve odreda prekrasni primjerci odlično ili vrlo dobro izrađenih posuda, sve polirano i obojeno cinabaritom.

Posebno pak ipak treba da istaknem dva fragmenta, u prvom redu zbog njihova obojenja. To su:

M. V. a. 5. Fragment ramena i trbuha zdjele.

Vel. 3,3 × 3,2 cm. Deb. 0,2–0,6 cm. U presjeku: svijetlosmeđa gh. sup. vrlo sit. č. bi. kr. Boja: izvana i iznutra crvenkastosmeđa. Izrada odlična.

Rame i trbuh lome se u tupom kutu. 1,4 cm od toga loma nalazi se probušena ušica sa promjerom od 0,7 cm. Posuda je iznutra i izvana odlično polirana. Poliranjem je postignut utisak kao da je svjetlije i tamnije obojena, izvana koso i paralelno s obodom, iznutra paralelno.

M. V. a. 9. Fragment ramena i trbuha posude.

Vel. 3,9 × 2,4 cm. Deb. 0,4–0,6 cm. U presjeku: sivosmeđa gh. sup. sit. rij. č. bi. kr. Boja: izvana crvenkastosmeđa, iznutra svijetlocrvenkastosmeđa. Izrada odlična.

Konveksno rame prelazi u isto takav trbuh. Posuda je izvana odlično, a iznutra slabije polirana. Pečenjem i poliranjem postignute su vanredno lijepe svjetlije i tamnije nijanse boja: narančastocrvene, žutocrvene, smeđecrvene. (T. IX. 6).

M. V. a. 10–18 i još deseci drugih sve su dijelovi takvih i sličnih obojenih posuda, lijepe, pa i odlične izrade.

Slijede zatim ručice i dna u velikom broju.

Ovdje ću ipak iznijeti nekoliko fragmenata posuda s urezanim ornamentima. Od 18 fragmenata nijedan ne pripada nekoj istoj posudi, nego svi odreda pripadaju raznim posudama i gotovo svi se razlikuju jedan od drugog i po svojim linijama. S urezanom keramikom Grapčeve spilje tek poneki ima sličnosti, ali gotovo svi su samostalni, ma da im je glavna karakteristika, a i aspekt identičan s onima najdonjih slojeva u Grapčevoj spilji. Jedan je bez svake sumnje import.

Opisat ćemo samo nekoliko njih:

M. V. a. 31. Fragment oboda i ramena posude.

Vel. 6,7 × 4,5 cm. Deb.: 0,5–0,7 cm. U presjeku: t. sivkastosmeđa dh. sup. mnogo sit. č. bi. kr. Boja: izvana i iznutra tamnosmeđa i svijetlosmeđa. Izrada dobra.

Gotovo ravan 0,5 cm širok obod lomi se u gotovo pravom kutu izvana u rame, a isto tako i iznutra. Od oboda ponešto koso prema njemu idu 4 gotovo paralelne urezane linije preko ramena.

M. V. a. 32. Fragment oboda, ramena i trbuha zdjele.

Vel. 5,7 × 5,2 cm. Deb. 0,15–0,6 cm. U presjeku: t. svijetlosmeđa dh. sup. sit. č. bi. kr. Boja: izvana i iznutra tamnosmeđa i svijetlosmeđa. Izrada dobra. Istanjen obod odijeljen je od ramena jednim 0,2 mm dubokim kanalićem. Poslije toga kanalića ide konveksno prema trbuhu rame. Gotovo oštar trbuh lomi se naglo u donji dio posude. Od spomenutog kanalića do trbuha idu 4 linije, po dvije gotovo paralelne, koso prema trbuhu. Tako se sastaju u kutu s drugim dvjema linijama, koje su isto tako od tog kanalića na trbuh povučene. I parovi, koji kreću od kanalića, spojeni su gotovo u pravom kutu.

M. V. a. 33. Fragment oboda i ramena posude.

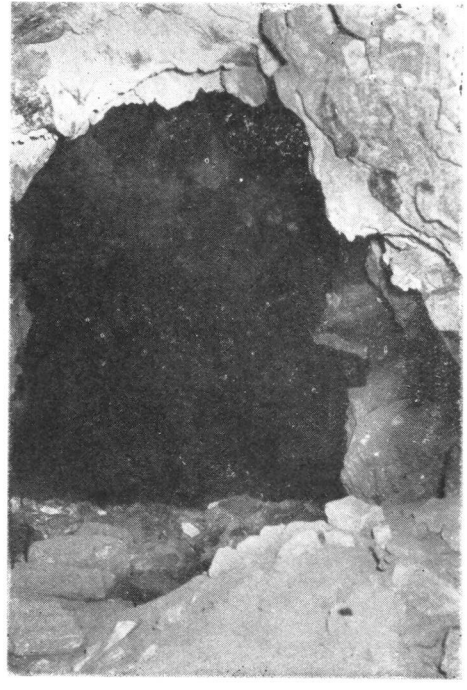
Vel. 3,4 × 2,9 cm. Deb.: 0,3–0,5 cm. U presjeku: t. smeđa dh. sup. sit. č. bi. kr. Boja: izvana i iznutra svijetlosmeđa. Izrada vrlo dobra.

Istanjen obod 0,6 cm širok ide koso prema unutarnjem dijelu posude, pa se lomi u unutrašnji dio ramena. Na vanjskoj se strani on lomi u 7 cm visok vratić, koji je jednim 0,8 mm širokim i 0,2 mm dubokim kanalićem odijeljen od ramena. Od tog kanalića ide na lijevoj strani 16 tanko urezanih linijica koso na trbuh, a isto tako i na desnoj strani idu linijice, gusto poređane. Jedne i druge spajaju se u oštrim kutovima. Posuda je bez sumnje import i jedini takav primjerak dosada meni poznat.

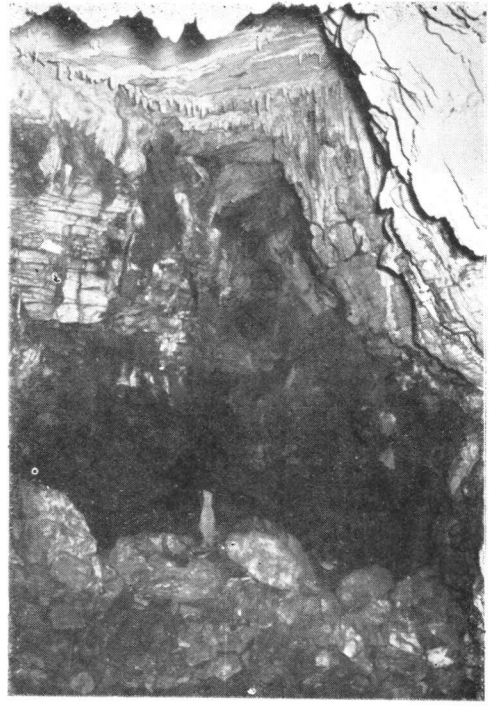
U ovom smo sloju našli i četiri fragmenta s reljefnim ornamentom: jedan (M. V. a. 49) s reljefno izdignutim pojasom, koji ide paralelno s obodom oko cijele posude, i u njemu su prstom utisnute uleknine. Posuda je iz boljeg materijala i ljepše rađena, nego što su one sa sličnim ornamentom, koje smo prije nalazili, u gornjim slojevima. Drugi reljefni ornament nalazi se na jednoj povećoj posudi, na njenu ramenu. I on je paralelan s obodom, dosta slabo je izrađen, ide oko cijele posude, koja je izvana i iznutra vrlo dobro polirana. (M. V. a. 51). Sličan tome je reljefni ornament na fragmentu M. V. a. 48. Sasvim je drugačiji i drugačije položen reljefni ornament na:

M. V. a. 52. Fragment ramena i trbuha male vazice.

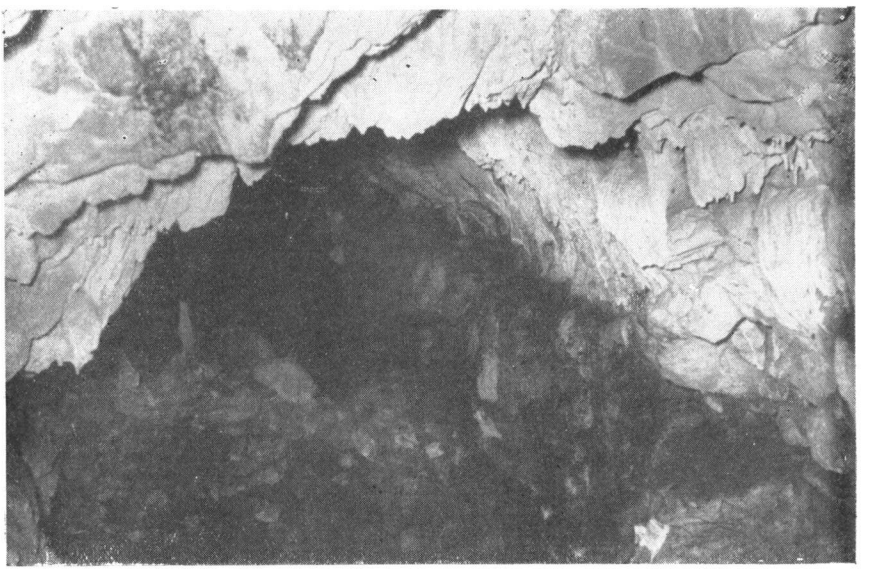
Vel. 5,5 × 5,1 cm. Deb.: 0,1–0,4 cm. U presjeku: t. smeđa dh. sup. rij. sit. č. bi. kr. Boja: izvana tamnosmeđa, iznutra crvenkastosmeđa. Izrada dobra.

Sl. 1. Pogled u srednji dio dvorane u »Markovoj spilji«.

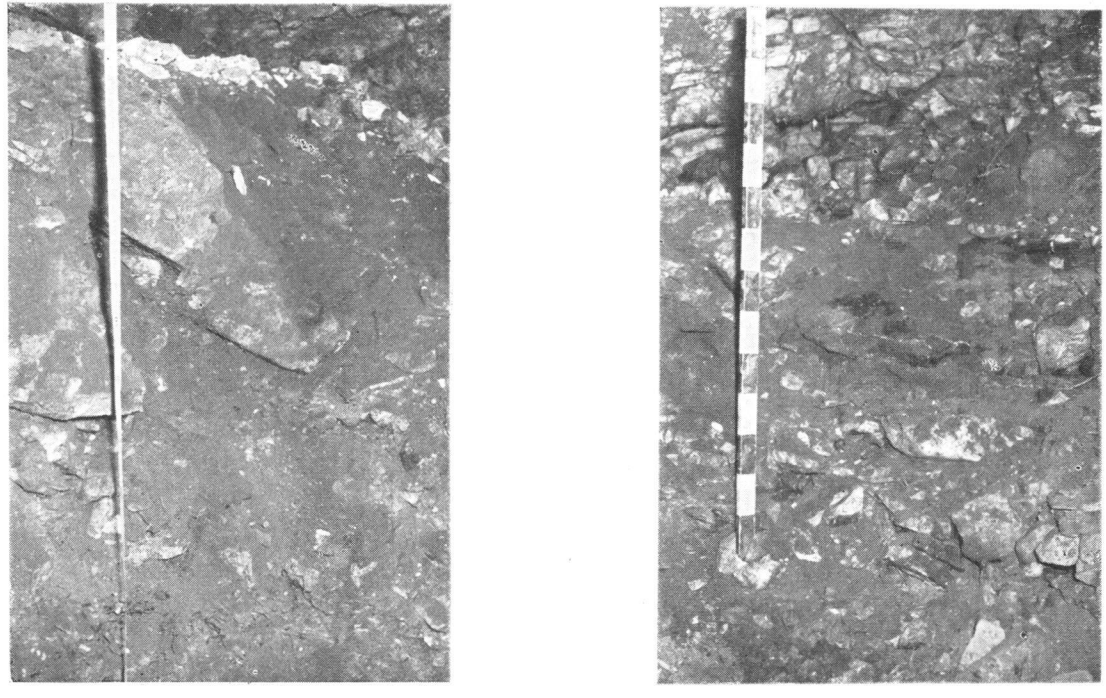
Sl. 2. Pogled na stražnji dio dvorane u »Markovoj spilji«.

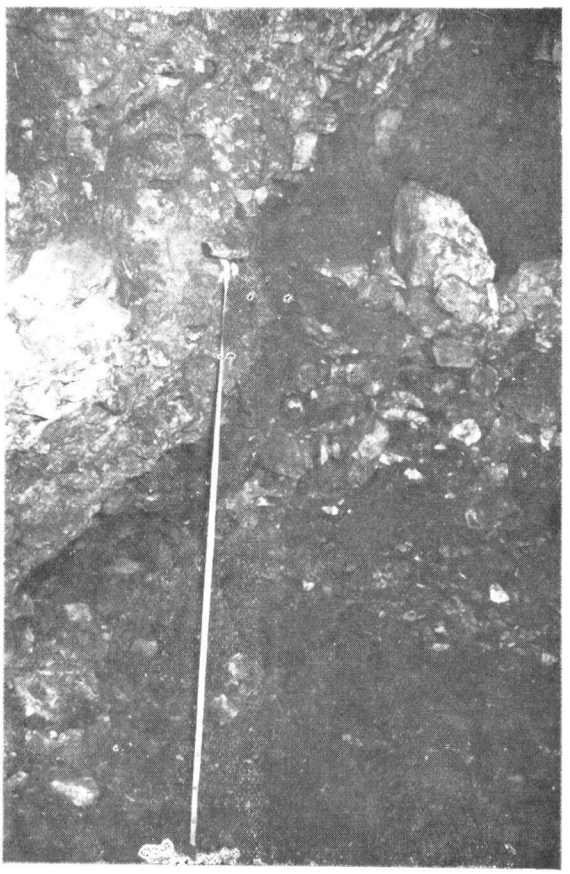
Sl. 3. Detalj stropa i pogled u stražnji dio »Markove spilje«.

Sl. 4. Gornji slojevi u srednjem dijelu »Markove spilje«

Sl. 5. Presjek kroz slojeve u »Markovoj spilji«.

Sl. 6. Presjek slojeva u srednjem dijelu dvorane u »Markovoj spilji« na sjevernoj strani.

Konveksno rame prelazi u isto takav trbuh. Posuda je izvana polirana. Na gornjem dijelu ramena donji dio otkinute ručice. Na desnoj strani fragmenta ide okomito na obod reljefni ornament ponešto lučnoga oblika, svega 1 mm visok i oko 3 mm širok.

□ $A_1A \times 9,\ 10;\ \triangledown$ *346–374 cm*

Mnogobrojno veće i manje kamenje, od najmanjih dimenzija do onih, koje je i 50, 60, 70, pa i 80 cm dugo, uz širinu od 20–50 cm. Među kamenjem prhka zemlja, humus i spiljska vapnenasta prašina. Dva ognjišta, jedan u kvadrantu A × 9, na dubini od 350 cm, a drugi u kv. A, × 10 na dubini od 366 cm. Sloj je vrlo bogat kućicama morskih puževa, ugaraca, mjeseca, lupara, nekoliko školjki većeg formata, raznih oblika, spondylus. Stotine kostiju domaćih i divljih životinja, većinom prelomljenih. Sve je to pomiješano s nekoliko stotina fragmenata keramike, od kojih 156 lijepe, a 125 fine hvarske neolitske, obojene. Među tom posljednjom ima dosta primjeraka, na kojima su boja i ornament ostali. Pored toga našli smo uz ognjište na ▽ 350 cm četiri kremena nožića (T. XXII. 7, 9, 10 i 12), 1 izrađenu iglu (T. XXIII. 3), 3 komada dosta izrađenih kostiju (F. XXIII. 4). Inače prelomljenih i za upotrebu grubo izrađenih kostiju ima na desetke. Cjelokupan sloj daje utisak, da je spilja u ovo vrijeme bila mnogo upotrebljavana, i da je čovjek toga vremena imao i donosio keramiku vrlo visokog kvaliteta.

35 fragmenata oboda raznih običnih posuda, od kojih su neke i urezane, 23 fragmenta dna raznih običnih posuda, 45 fragmenata ornamentiranih stijena posuda i 22 fragmenta obojenih posuda, na kojima je boja još ostala ili joj je ostao trag unutra spomenutih 125 fragmenata fine keramike, uz stotine fragmenata proste keramike bez naročitih oznaka, stotine fragmenata kostiju divljih i pitomih životinja, stotine kućica ugaraca, lupara i sl. ukazuje na živu upotrebu te spilje u neolitu.

Mi ostavljamo potanje opisivanje tih predmeta za drugu priliku, a sada ćemo se ograničiti samo na nekoliko egzemplara.

Fragment M. V. b. 57. Fragment oboda, vrata i ramena lonca.

Vel. 7,8 × 7,8 cm. Deb. 0,3–0,8 cm. Presjek: t. crvenkastosmeđa dh. sup. rij. sit. č. bi. kr. Boja: izvana i iznutra crvenkastosmeđa. Izrada dobra.

Istanjen obod lomi se u 1,5 cm visok vrat, a ovaj u konveksno rame. Vrat dijeli od ramena oštro urezana linija. Na toj liniji između nje i ruba oboda kosi pravci, paralelno poređani, od kojih oni srednji svršavaju u oštrom kutu na spomenutu liniju, koja dijeli vrat od ramena posude. Preko ramena posude ide šest kružnih linija, koje su očito dijelovi spirala. (T. IV. 4).

Fragment M. V. b. 58. Fragment oboda, vrata i ramena velike žare.

Vel. 10,1 × 5 cm. Deb. 0,6–0,8 cm. Presjek: t. crvenkastosmeđa dh. sup. sit. č. bi. kr. Boja: izvana crvenkastosmeđa, iznutra tamnosiva. Izrada osrednja.

Negdje ravan, a negdje istanjen, zaobljen obod lomi se u vrat 1,5 cm visok, a taj lagano nastavlja u koso rame. Vrat iskićen dosta grubo urezanim kosim linijama, koje se u cikcaku nastavljaju oko vrata, dijeli od ramena oštro urezana linija. Od nje se odvajaju tri pramena linija koso preko ra-

mena na trbuh posude. Lijevi se pramen sastoji od četiri urezane linije, srednji od tri, a desni od dvije. (T. II. 8).

Fragment M. V. b. 60.

M. V. b. 62. Fragment oboda i ramena velike zdjele. (T. II. 5).

Vel. 6,8 × 4,2 cm. Deb. 0,5–0,8 cm. Presjek: t. crvenkastosmeđa dh. sup. sit. č. bi. kr. Boja: izvana crvenkastosmeđa, iznutra tamnosmeđa. Izrada osrednja.

Ravan, 5–6 mm širok obod lomi se okomito u rame, koje je nešto malo konveksno. Od oboda prema trbuhu nalaze se na ramenu, počev 0,5 cm od ruba 6 pari polukružnih linija, koje se sastaju u pravom kutu i tvore zavjesast ornament. (T. IV. 2).

Pored naprijed opisanih našli smo u ovom sloju ornamente, koji idu preko cijele posude i sastavljaju se negdje na njenoj stijeni, (M. V. b. 71, [T. VI. 4], 76, 84, 82, 68, 91, 81, 83, 65, 69, 90, 72, 80, 63, 67, 88 [T. VI. 1], 89 [T. VIII. 4] i dr.), ornamenata, koji su dijelovi spirala (M. V. b. 66 [T. I. 2), 64, 86 [T. VI. 8], 60, 92, i dr.), ornamenata, koji čine kompliciran sistem linija, trokuta, pojaseva, i dr. (M. V. 61 [T. VIII. 3] i dr.). Ima i takvih, u kojima su pojasi paralelnih linija ispunjeni na liniju okomitim paralelnim pravcima (M. V. b. 59 [T. II. 1]), ili kojima se skup linija ukrštava s nekim drugim sličnim (M. V. b. 78).

Između fragmenata obojene keramike, koja je gotovo sva odreda hvarskoga tipa, Hvar I, opisat ćemo samo nekoliko egzemplara:

M. V. b. 1. Fragment trbuha, ramena ili donjeg dijela zdjele.

Vel. 5 × 7 cm. Deb. 0,4–0,5 cm. Presjek: t. sivosmeđa gh. sup. sit. rij. č. bi. kr. Boja: izvana tamnosmeđa, iznutra crvenkastožućkastosmeđa. Izrada odlična.

Koso položeno rame lomi se u trbuh, a taj u donji dio posude. Posuda je izvana odlično polirana, iznutra odlično glađena. S obje strane linije, na kojoj se rame lomi u trbuh, a ovaj u donji dio posude, nalazi se crvena (cinabarit) traka, 1 cm široka. Na nju je kosa jedna urezana linija (T. XV. 7, desni dio). Ovaj fragment je dio iste posude koje i B. III. 69.

M. V. b. 2. Fragment oboda, vratića i ramena zdjele.

Vel. 3,8 × 4,1 cm. Deb.: 0,3–0,6 cm. Presjek: t. smeđa sh. sup. rij. č. bi. kr. Boja: izvana i iznutra crna. Izrada odlična.

Istanjen obod lomi se u vratić 0,8 cm visok na vanjskoj strani, a na unutrašnjoj prelazi u kosini 0,9 cm dugoj u unutarnju stijenu ramena. 1 cm izvana i kosinu na unutrašnjoj strani vrata pokriva široka crvena (cinabarit) traka. Posuda je izvana i iznutra odlično polirana.

M. V. b. 3. Fragment oboda, vratića i ramena zdjele.

Vel. 6 × 5 cm. Deb. 0,3–0,6 cm. Presjek: t. smeđa sh. sup. rij. č. bi. kr. Boja: izvana i iznutra tamnosmeđa, gotovo crna. Izrada odlična.

Istanjen obod lomi se u vratić 0,8 cm visok na vanjskoj strani, a na unutrašnjoj prelazi u kosini 0,9–1 cm dugoj u unutrašnju stijenu posude. Široka crvena traka (cinabarit) na vanjskoj strani vratića 1 cm široka hvata i unutrašnju stranu vrata u istoj širini. Fragment je izvana i iznutra odlično poliran i očito pripada istoj posudi, kojoj i fragment M. V. b. 2. I jedna i druga nalaze mnogobrojne analogije u Grapčevoj spilji, Hvar I (v. Prethistorijski Hvar). (T. XIII. 12).

M. V. b. 4. Fragment oboda i ramena zdjele.

Vel. 2,6 × 3,6 cm. Deb. 0,3–0,5 cm. Presjek: t. crvenkastosmeđa dh. sup. rij. sit. č. bi. kr. Boja: izvana tamnosmeđa, gotovo crna, iznutra smeđa. Izrada odlična.

Ravan, 0,3 cm širok obod lomi se u konkavnoj liniji u rame, koje se konveksno prema trbuhu pruža. Posuda je izvana i iznutra odlično polirana. 1,1 cm od ruba oboda zahvatajući i rub ide crvena (cinabarit) traka. 1,1 cm ispod te trake nalazi se crvena 0,3 cm široka traka, a na njoj vise trokutići načinjeni od isto takvih crvenih traka. Unutar tih crvenih trokutića ucrtani su sivkastoplavi trokutići iz traka, koje su svega 1 mm široke.

M. V. b. 6. Fragment ramena i trbuha posude.

Vel. 3,5 × 3,3 cm. Deb. 0,3–0,4 cm. Presjek: t. svijetlosmeđa gh. sup. rij. sit. č. bi. kr. Boja: izvana svijetlosmeđa, iznutra tamnosmeđa. Izrada odlična.

Posuda je izvana i iznutra odlično polirana. Na izvanjskoj strani povučene su pruge, koje su sada svijetlosmeđe, ali su vjerojatno bile nekoć crvene. Na mjestima, na kojima se nalaze te pruge, posuda ili nije bila polirana, ili je poliranje očišćeno. Te su pruge 0,3–0,4 cm široke i neke su od njih međusobno paralelne, a druge se sastaju u oštrom kutu. (T. XIII. 10).

M. V. b. 7. Fragment oboda, ramena i trbuha zdjele.

Vel. 4,6 × 3,35 cm. Deb. 0,1–0,22 cm. Presjek: t. smeđa gh. sup. rij. sit. č. bi. kr. Boja: izvana tamnosmeđa, gotovo crna, iznutra tamnosmeđa i svijetlosmeđa. Izrada odlična.

Zaobljen obod lomi se u konveksno rame, a ono u trbuh. Posuda je izvana i iznutra odlično polirana. Od ruba oboda ide oko cijele posude 1–1,2 cm široka crvena traka (cinabarit). Posuda je jedinstven primjer u hvarskoj obojenoj keramici, ali ima s njom sve ostale oznake. (T. XIII. 6).

M. V. b. 12. Fragment ramena i trbula posude.

Vel. 2,3 × 2,4 cm. Deb. 0,2–0,3 cm. Presjek: t. tamnosiva gh. sup. vrlo sitne č. bi. kr. Boja: izvana tamnosmeđa, gotovo crna, iznutra isto tako. Izrada odlična.

Posuda je iznutra i izvana odlično polirana. Na vanjskoj su strani povučene dvije 0,4–0,5 cm široke lagano crvenkaste trake, koje su očito bile nekoć jače crvene. Te dvije trake nisu međusobno paralelne, ma da bi se na prvi pogled to moglo činiti. (T. XIII. 11, lijevi dio).

M. V. b. 24. Fragment posude.

Vel. 2,8 × 1,7 cm. Deb. 0,3–0,4 cm. Presjek: t. crvenkastosmeđa gh. sup. rij. sit. č. bi. kr. Boja: izvana crvenkastonarančastosmeđa, iznutra crvenkasta. Izrada odlična.

Posuda je izvana odlično polirana, iznutra odlično izglađena. Tragovi ornamenta, načinjenog prije pečenja ostali su i bili su smeđe obojeni trokutići, unutar crvenkastonarančastih, a ovi opet u crvenkastosmeđim. Fragment je premalen, a da bi se nešto više o njemu moglo kazati. On je svakako import, sličan onom iz Grapčeve spilje I. (Prethist. Hvar T. CCXLVII [CT. 1] i onom iz Pokrivenika (Ljetopis 55., Prilog II, 2). Ostalom obojenom keramikom ovog sloja u ovome kvadrantu pozabavit ćemo se drugom prilikom.

□ *BC* × *9, 10*

▽ *246–275 cm.* Sastav tla je isti kao u istoj dubini u kvadrantu AA, × 9, 10. Unutar mješavine kamenja, humusa, spiljske kamene prašine mnogo fragmenata kostiju, lupara, ugaraca, iskara, mjeseca i drugih moluska. Poneka riblja kost (tunj), jedna lijepa kremena strugalica-klin (T. XX. 5). Preko 60 fragmenata raznih posuda, od kojih nekoliko s urezanim ornamentom (A. III. 2. – T. I. 1; A. III. 8. – T. VI. 5; A. III. 10. – T. I. 9), a jedna s lijepim rebrastim. Dva fragmenta, sva s tri kanalića (A. III. 3. – T. III. 4) i jedan fragment donjega dijela posude i dna (A. III. 7) s utisnutim okruglim utiscima i na dnu do samog ruba dna, i na donjoj strani posudice ne pripadaju hvarskoj keramici i bez sumnje su import. Opisat ću samo jedan naročiti fragment, koji također ne pripada hvarskoj keramici, ali je interesantan za veze, koje u to vrijeme imaju stanovnici istočne obale Jadrana sa svijetom.

A. III. 1. Fragment oboda, vrata, ramena i trbuha amfore.

Vel. 4,7 × 2,6 cm. Deb. 0,5–1 cm. Presjek: t. tamnosmeđesiva dh. sup. vrlo rij. či. bi. kr. Boja: izvana i iznutra crna. Izrada odlična.

Istanjen, prema vani izbačen obod lomi se na vanjskoj strani u 1,8 cm visok vrat, a na unutrašnjoj strani prelazi u laganoj konveksnoj liniji u unutarnju stranu vrata, a onda u konkavnu unutrašnju stranu ramena. Na vanjskoj strani vrat se lomi u koso, svega 1,5 cm dugo rame, a ono se onda lomi u gotovo pravom kutu u donji dio posude, tako da je trbuh sasvim kratak. Na tom je mjestu posuda dvostruko deblja nego pri vratu. Na mjesto, gdje se vrat lomi u trbuh, prislonjen je rebrast ornament, koji se sastoji od niza lijepo izrađenih, gotovo pravilnih reljefno načinjenih kanelura. Iznutra se pravilno izmjenjuju linije, koje su jače polirane i između kojih se nalaze slabije polirani pojasi. Posuda je izvana i iznutra odlično polirana. Ona je bez sumnje import i pripada bronzanom doba. (T. XII. 1).

A. III. 3. –. T. VIII. 2.

A. III. 4. – T. VIII. 6.

▽ *276–300.* Sastav je tla gotovo isti kao i onaj povrh njega: krupnije i sitnije kamenje, humus, vapnenasta spiljska prašina. Vrlo mnogo kostiju, mnogo lupara i drugih kućica raznih morskih moluska, u prvom redu ugaraca, na 285 cm ▽ jedan kremeni nožić (T. XXI. 4), odmah do njega koštana polirana igla (T. XXIII. 1), mnogo napola izrađenih kostiju, jedna lijepo izrađena i zaobljena koštana igla za pravljenje mreža (T. XXIII. 6), 72 fragmenta proste keramike bez ikakvih naročitih oblika ili ornamenata, 1 fragment, na kojem se nalaze lagano urezane linije, njih 4, koje, možda, prave jednu grubo izrađenu spiralu (A. IV. 1), jedan, na kojem se na lijevoj strani nalaze dvije paralelne lagano urezane linije, koje padaju u oštrom kutu na jednu sličnu liniju, koja dolazi s lijeve strane fragmenta (A. IV. 3), i jedan fragment s isto tako lagano urezanim dvjema linijama, koje međusobno nešto konvergiraju i vjerojatno se onda spajaju u kosom kutu s jednom ili dvije linije, koje se nalaze na stijeni posude. Još je interesantan jedan fragment, vjerojatno ramena posude, s isto tako lagano, jedva primjetljivim urezanim lini-

jama, koje se, međusobno paralelne, sijeku s drugima, koje su isto tako međusobno paralelne i prave mrežasti ornament. U istom smo sloju našli i nekoliko oboda i ramena posuda i nekoliko dnâ.

Cjelokupan utisak toga sloja ukazuje na manju upotrebu spilje u to vrijeme, koje stavljamo u kasnije brončano doba.

□ *BC* × *9, 10;* ▽ *301–350 cm.* Sastav tla sličan onome nad njim: manje i veće kamenje, sličnih dimenzija, kao i u sloju nad njim, pomiješano unutar humuske zemlje i vapnenačke spiljske prašine. Na JZ dijelu kvadranta, na dubini 326–350 cm ostaci ognjišta, dosta s pepelom pomiješane spiljske vapnenačke prašine, nekoliko stotina fragmenata kostiju, nekoliko stotina kućica morskih puževa, lupara i drugih moluska, 2 kremena noža (F. XXI. 3 i 7), preko 100 fragmenata raznih posuda, od kojih nekoliko s urezanom keramikom. Mi ćemo ovdje neke istaknuti, jer su bez sumnje vrlo interesantni i rijetki:

A. V. *1.* Fragment oboda, ramena i trbuha posude.

Vel. 10 × 5 cm. Deb. 0,2–0,5 cm. Presjek: t. smeđa dh. sup. rij. č. bi. kr. Boja: izvana smeđa, iznutra isto tako. Izrada vrlo dobra.

Posuda, nađena u dva fragmenta, na dubini od 152 cm ističe se svojim profilom i razlikuje se od drugih nađenih na Hvaru i na otocima srednje Dalmacije uopće.

Zaobljen obod lomi se izvana u vertikalni vrat, 16 mm visok. Okomito na vrat diže se reljefno 2 mm nad njim kao neka vrst nastavka vrata odnosno njegova donjeg dijela, koji je 8 mm visok i u svom donjem dijelu konkavnom linijom prelazi u konveksno rame, a ono u trbuh. Na unutrašnjoj strani vrat je jedinstven, 24 mm visok. Dvije supkutane na obod vertikalne ušice očito su služile, da se kroz njih provuče vrpca, koja će posudu držati. Na mjestu, na kojem su one načinjene, stijena je posude odebljana. Na ramenu posude, na lijevoj strani našeg fragmenta urezana je lagano u stijenu posude jedna spiralna traka ispunjena pravcima okomitim na linije, koje traku sastavljaju, na lijevoj strani, t. j. na drugom fragmentu, a mi smo obadva spojili, nalazi se lagano urezan ornament, koji predstavlja riblji rep s mrežastim ornamentom na donjem dijelu ribljeg tijela, a repna peraja načinjena je od urezanih linijica.

Ta je posuda bez sumnje import i bit će naša zadaća, da joj nađemo analogije. (T. XI. 5).

A. V. 1. a. Fragment trbuha posude.

Vel. 4,1 × 1,8 cm. Deb. 0,2–5 mm. Ostalo kao A. V. 1.

Na vanjskoj stijeni tanko urezan mrežast ornament, nastavak ornamenta na fragmentu A. V. 1, te je dio crteža ribljeg tijela. (T. XI. 2).

A. V. 2. Fragment oboda, ramena i trbuha velike zdjele.

Vel. 18,4 × 8,5 cm. Deb. 0,3–0,9 cm. Presjek: t. siva dh. sup. sit. č. bi. kr. Boja: izvana tamnosivosmeđa, iznutra isto tako. Izrada dobra.

Istanjen obod prelazi u lagano konveksno rame, ono u trbuh. Preko ramena i trbuha posude ide 59 lagano urezanih linija, od kojih se neke sastaju u oštrom kutu na vanjskom rubu posude, neke na trbuhu, a neke i na obodu i na trbuhu.

Posuda je nađena u dva fragmenta.

A. V. 3. Fragment oboda, ramena i trbuha velike posude.

Vel. 9 × 8 cm. Deb. 0,25–0,5 cm. Presjek: t. smeđa dh. sup. sit. č. bi. kr. Boja: izvana tamnosmeđa i smeđa, iznutra smeđa i sivosmeđa. Izrada posude dobra, ornamenata nespretna.

Istanjen obod lomi se u 6-7 cm visok vratić, koji je koso prema obodu položen i odijeljen od ramena jednom urezanom, ali nezgrapno načinjenom linijom. Na toj liniji vise trokuti lagano urezani ne osobito oštrim predmetom, od kojih su neki dosta dobro izrađeni, ali neki su dobili gotovo sasvim polukružni oblik. Na donjoj desnoj strani fragmenta linije čini se, da su dijelovi spirala. Pri donjem dijelu fragmenta, na lijevoj strani nalazi se dio urezane linije, koja je paralelna s obodom. Lijeva strana fragmenta, pošto je posuda bila razbijena, izrađivana je vjerojatno kao dječja igračka.

A. V. 4. Fragment ramena posude.

Vel. 5,2 × 4 cm. Deb. 0,4–0,5 cm. U presjeku: t. tamnosiva dh. sup. mnogo sit. č. bi. kr. Boja: izvana i iznutra tamnosmeđa. Izrada osrednja.

Preko fragmenta urezana linija, na kojoj vise lagano urezane polukružnice dosta nespretno načinjene i kosi međusobno paralelni pravci. Svojim nespretno izrađenim polukružnicama ovaj fragment uvelike naliči na onoga A. V. 3, ali ne pripada istoj posudi. (T. VIII. 9).

A. V. 5. Fragment ramena posude.

Vel. 6,2 × 5,3 cm. Deb. 0,5–0,7 cm. U presjeku: t. tamnosiva dh. sup. sit. č. bi. kr. Boja: izvana tamnosmeđesivkasta, iznutra isto tako. Izrada osrednja.

Preko stijene posude oštro urezani pravci, od kojih su neki ravni, a drugi se lome u koljeno. To je jedini primjerak takva ornamenta na hvarskoj urezanoj keramici. (T. IV. 6).

A. V. 6. Fragment oboda, vrata i ramena amfore.

Vel. 7,1 × 3,8 cm. Deb. 0,4 –0,8 cm. U presjeku: t. crvenkasta sh. sup. rij. sit. č. bi. kr. Boja: izvana tamnosmeđecrvenkasta, iznutra tamnosmeđa. Izrada osrednja.

Istanjen obod lomi se izvana u 3 cm visok vrat, iznutra u kosini od oko 3 cm isto tako u 2,7 cm visok unutrašnji dio vrata. U konkavnoj liniji vrat prelazi lagano u rame. Na vanjskoj su strani i preko cijeloga vrata i preko ramena oštro i duboko urezane linije, koje kose na rub oboda jedne na druge okomite čine mrežast ornament. I to je jedinstven primjerak u hvarskoj keramici. (T. VII. 3).

Pored ove urezane i pored razne keramike bez ikakva ornamenta, koja je služila svakodnevnoj uporabi i kod koje je mnogo puta naročito unutrašnja strana pocrnjela od dima, našli smo u ovome sloju, počevši od 165 cm dubine mnogo fine keramike, gotovo odreda jednaku ili sličnu registriranoj keramici Grapčeve spilje Hvar I. I ovdje ću prikazati samo nekoliko takvih fragmenata, ma da još mnogi ne zaostaju nimalo u ljepoti izrade i ornamenta, kao i u svojim oblicima za onima Grapčeve spilje Hvar I. Evo ih nekoliko:

A. V. 8. – T. V. 8.

A. V. 9. Fragment oboda i ramena zdjele.

Vel. 7,4 × 5,5 cm. Deb. 0,2–0,5 cm. U presjeku: t. svijetlosmeđa dh. sup. sit. č. bi. kr. Boja: izvana tamnosmeđa i svijetlosmeđa, iznutra tamnosmeđa. Izrada vrlo dobra.

Istanjen, prema vani nešto isturen obod, prelazi u konkavnoj liniji u rame, a ono polagano konveksno u trbuh. Od ruba oboda ide oko cijele posude 1,5 cm široka traka, danas vrlo blijedocrvenkasta, a prije je bila crvena. Ispod nje paralelno s obodom nalazi se 0,8 cm širok tamnosmeđe poliran pojas. Na njega se s donje strane prislanja 0,8 cm široka blijedocrvena traka, na kojoj vise likovi u obliku malih elipsa, isto tako blijedocrvenkastih. Tri lijeva takva lika hvataju se 11 mm širokog pojasa iste boje, a taj prelazi u slomljenoj liniji pod nešto tupim kutom u drugi na desnoj strani fragmenta. Čini se, da je i prostor između najgornje trake i polirane bio crveno obojen. Ornament je sličan onom M. V. a. 2. Dadu se spojiti i dijelovi su iste posude. (T. XV. 5; A. V. 9. je lijevi dio, a M. V. a. 2. desni.)

A. V. 10. Fragment velike zdjele.

Vel. 8 × 5,5 cm. Deb. 0,4–0,65 cm. U presjeku: smeđa sh. sup. sit. č. bi kr. Boja: izvana crna, iznutra tamnosmeđa, gotovo crna. Izrada odlična.

Fragment je izvana i iznutra odlično poliran. Preko fragmenta koso na rub ide poslije pečenja i poliranja načinjena 0,4 cm široka pruga, koja je ranije bila crvena, a sada je blijedosiva. (T. X. 1).

A. V. 13. Fragment oboda i ramena zdjele.

Vel. 5,2 × 3,1 cm. Deb. 0,5–0,6 cm. U presjeku: sivkastosmeđa dh. sup. sit. č. bi. kr. Boja: izvana svijetlosmeđa, iznutra tamnosmeđa i svijetlosmeđa. Izrada vrlo dobra. Istanjen obod lomi se izvana u 6 mm visok vratić, koji je jednom urezanom linijom odijeljen, lagano prelazi u lagano konveksno rame. I vratić i linija, koja ga dijeli od ramena, crveno su obojeni. Izvana je posuda odlično polirana, a iznutra su poliranjem postignute paralelne linije.

A. V. 14. Fragment oboda, ramena, trbuha i donjeg dijela plitice.

Vel. 6,1 × 4 cm. Deb. 0,2–0,25 cm. U presjeku: t. smeđa dh. sup. rij. sit. č. bi. kr. Boja: izvana tamnosmeđa i svijetlosmeđa, iznutra svijetlosmeđa. Izrada vrlo dobra.

Istanjen obod reljefno nad stijenom ramena uzdignut, prelazi u konveksno rame, a ono u trbuh, a taj se lomi u donji dio plitice. Posuda je iznutra i izvana vrlo lijepo polirana, a pečenjem i poliranjem postignuti su lijepi efekti. (T. X. 4).

A. V. 15 – T. XVI. 1.

A. V. 16. Fragment oboda, ramena i trbuha plitice.

Vel. 8,2 × 4,4 cm. Deb. 0,1–0,3 cm. U presjeku: t. tamnosiva dh. sup. rij. sit. č. bi. kr. Boja: izvana tamnosmeđa i svijetlosmeđa, iznutra isto tako. Izrada dobra.

Izravnan, 0,2–0,3 cm širok obod lomi se u rame, koje se konveksno prema trbuhu pruža. Posuda je izvana dobro, iznutra slabije polirana. Na donjem dijelu ramena nalazi se danas siva, a prije bez sumnje crvena pruga 0,15 cm široka, koja se u gotovo pravom kutu lomi. 1,5 mm s njom paralelno nalazi se druga, svijetlosmeđa pruga. Uz obod oko cijele posude nalazi se ornament, koji svršava valovitom linijom. On je danas svijetlosmeđ i nije poliran, a stijena je posude uza nj polirana. I on je nekad bio jače, najvjerojatnije crvene boje, koja je s vremenom u zemlji ispala. Tanka posuda nije onako lijepo izrađena kao hvarska obojena keramika, i ne daje utisak da njoj pripada. (F. X. 2).

A. V. 17. Fragment oboda i ramena posude.

Vel. 5,8 × 3,6 cm. Deb. 0,3–0,5 cm. U presjeku: smeđesiva dh. sup. mnogo sit. č. bi. kr. Boja: izvana tamnosmeđa, iznutra isto tako tamnosmeđa, samo nešto tamnije nijanse. Izrada vrlo dobra.

Ravan, 0,4 cm širok obod, prema vani isturen, 2 mm visok, 1,5 mm reljefno nad stijenom ramena, lomi se u koso rame. 0,6 cm široka crvena traka obuhvaća obod i dio ramena. Na samom ramenu nalaze se ostaci nekog ornamenta, koji se ne da pobliže označiti. (F. XVI. 2).

A. V. 19. – F. IX. 5.

A. V. 20. Fragment donjeg dijela plitice.

Vel. 3,7 × 4,3 cm. Deb. 0,4–0,5 cm. U presjeku: t. svijetlosmeđa dh. sup. rij. sit. č. bi. kr. Boja: izvana tamnosmeđa, iznutra svijetlosmeđa. Izrada vrlo dobra.

Vanjska je stijena polirana. Na mjestu, gdje trbuh prelazi u donji dio posude nalazi se crvena pruga, 0,3 cm široka, a na njoj okomite četiri isto takve pruge. To je jedini takav egzemplar u hvarskoj keramici. (F. XIV. 8).

A. V. 21. – F. IX. 12.

A. V. 22. – F. IX. 7.

A. V. 23. – T. X. 3.

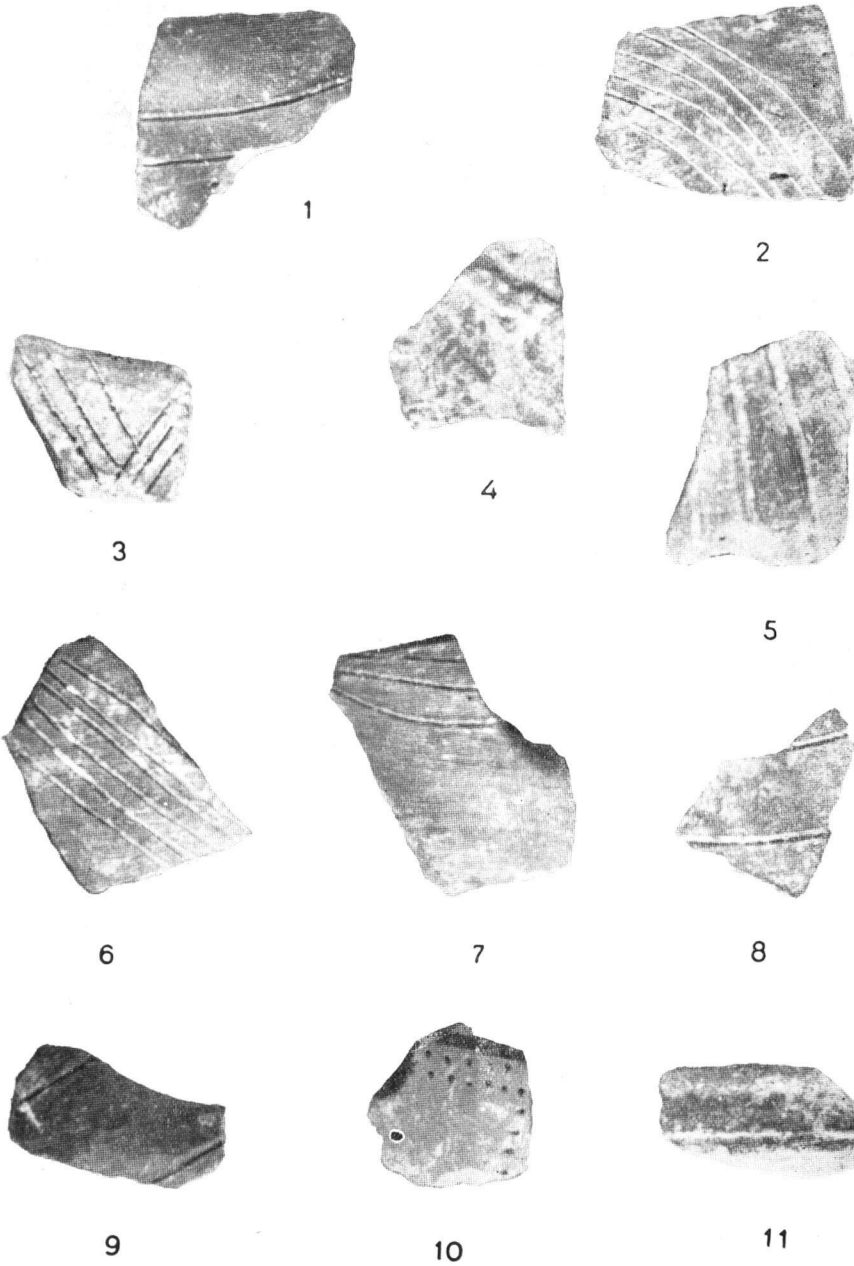
A. V. 27. i A. V. 28. fragmenti su iste posude, i to oboda, ramena i trbuha velike plitice.

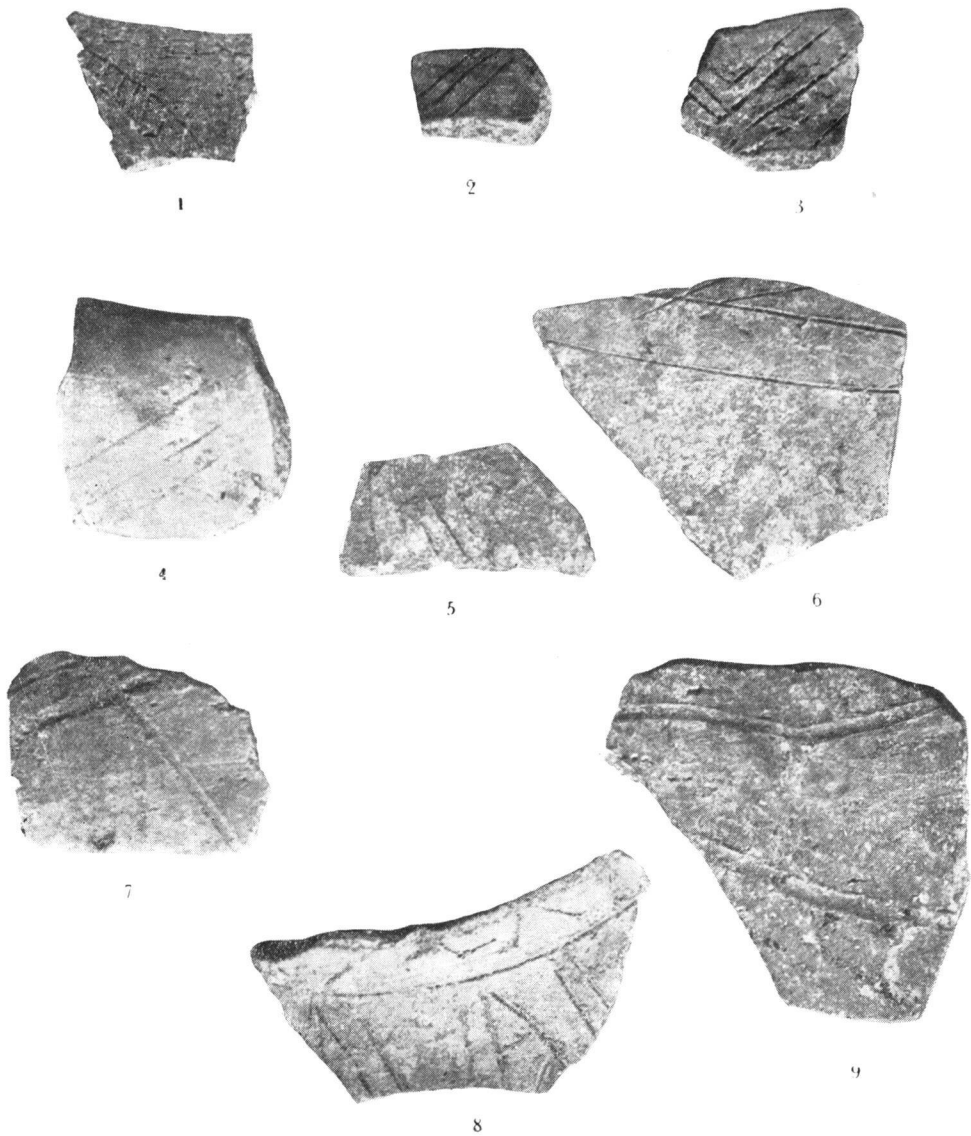
Vel. obojih zajedno, jer se dadu spojiti, jest: 11,2 × 6,3 cm. Deb. 0,3–0,9 cm. U presjeku: t. tamnosmeđa dh. sup. sit. č. bi. kr. Boja: izvana narančastocrvenkasta i svijetlosmeđa, iznutra narančastocrvenkasta. Izrada vrlo dobra. Istanjen, zaobljen obod reljefno 0,2 mm izdignut nad stijenom ramena, od koga ga dijeli jedna plitka linija, pruža se konveksno u rame, a ono u trbuh. Posuda je izvana i iznutra vrlo dobro polirana, a pečenjem su postignute sjajne narančastocrvenosmeđe boje izvana, a narančastocrvenožute iznutra. (F. IX. 4).

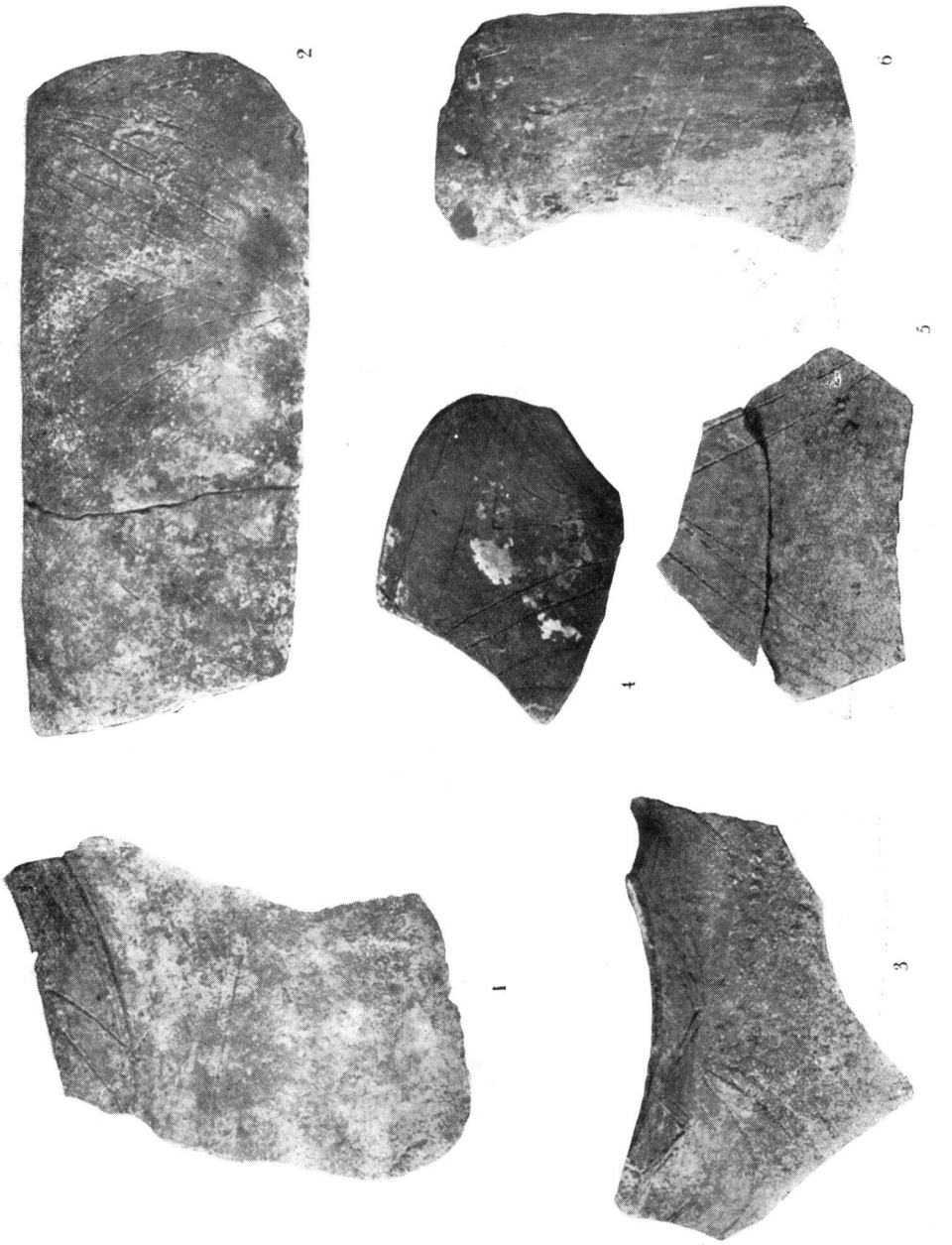
Po svojim bojama i svom sastavu pripadaju istoj posudi vjerojatno i fragmenti A. V. 21 i A. V. 30. i A. V. 31., a fragmenti crvenkastonarančaste boje A. V. 26 i A. V. 19. pripadaju dvjema drugim posudama, kojih su dijelovi oboda i ramena.

▽ *351–375 cm.* Sastav tla je sličan onome, koji je nad njime: sitnije i krupnije kamenje, do 80 cm × 40 × 30 cm, u svim mogućim oblicima i veličinama, jer se bez sumnje odcjepljivalo sa stropa spilje. Među tim kamenjem prhka zemlja, bijela vapnenasta prašina, ostaci ognjišta, stotine fragmenata kostiju domaćih i divljih životinja, stotine ugaraca, lupara i kućica raznih morskih školjki, među njima lijep broj spondylusa. Na ▽ 182 cm jaki tragovi ognjišta, na 1,35 × 0,85 m površine i 0,5–1,2 cm debljine. Mnogo fragmenata keramike, proste i fine, oboda, stijena, ramena, trbuha i dnâ posuda. Poneka ručica. Čovjek intenzivno upotrebljava tu spilju u ono doba, i u njoj ostavlja fragmente svakovrsne, pa i vrlo fine keramike.

Taj nam je sloj dao mnogo vrlo lijepih primjeraka urezane neolitske keramike i isto tako lijepih primjeraka obojene neolitske keramike, većinom hvarskoga tipa Hvar I. I ovdje ćemo opisati samo nekoliko fragmenata, da se dobije opći utisak.

1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11

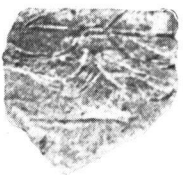

1
2
3
4
5
6
7
8
9

1
2
3
4
5
6
7
8

1

2

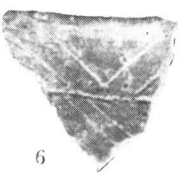
3

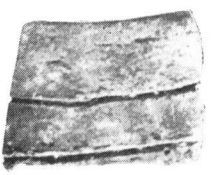
4

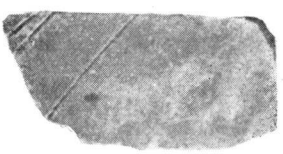
5

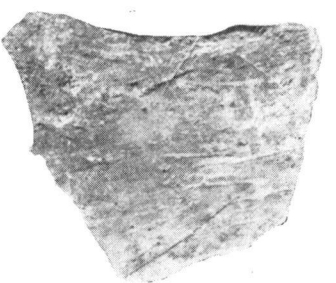
6

7

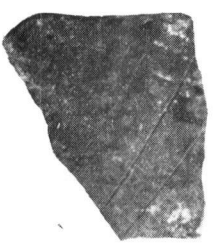
8

9

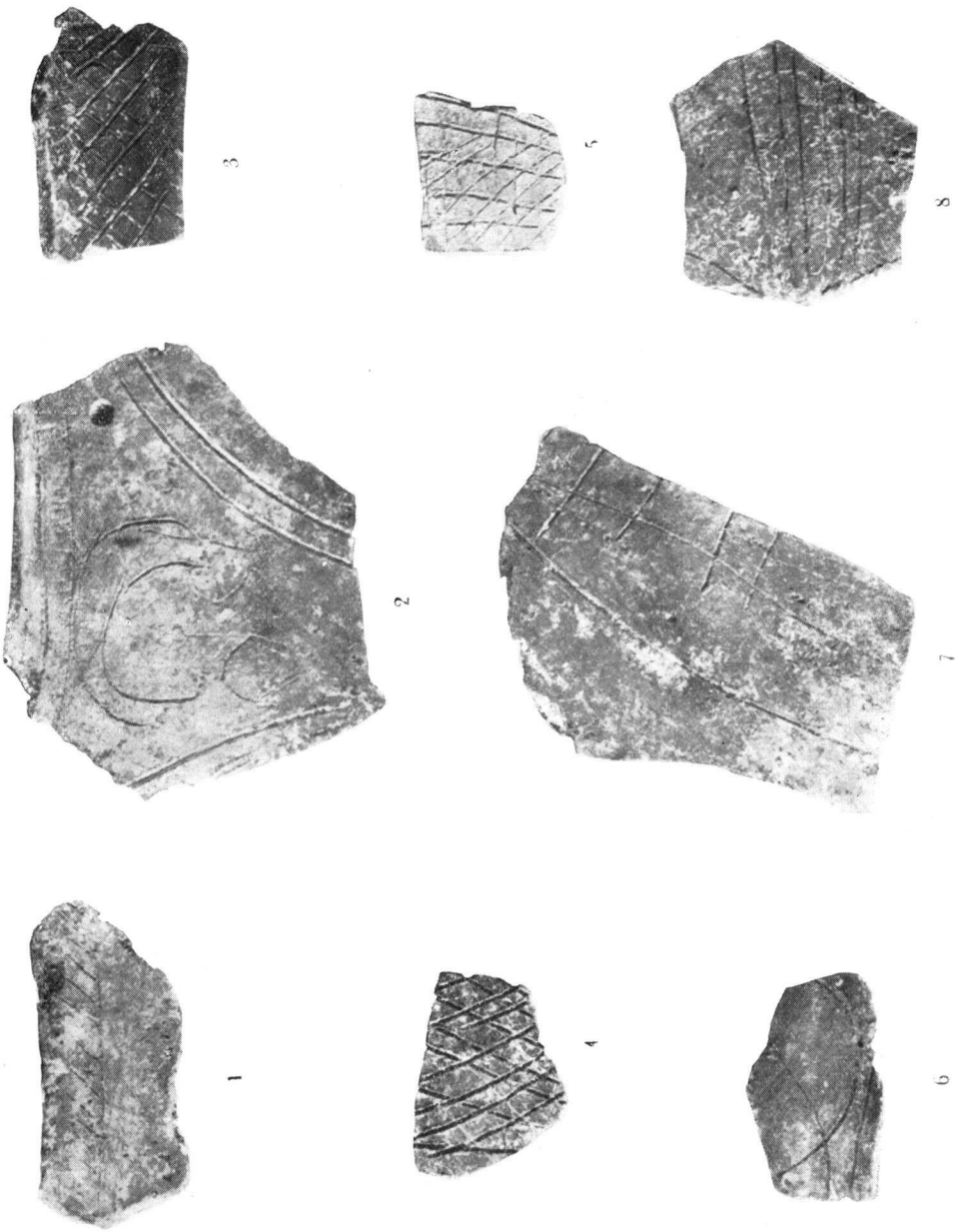

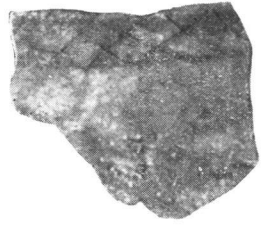
10

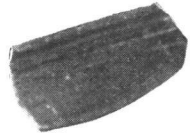
11

7
4
1
8
5
2
9
6
3

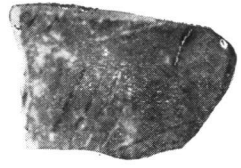

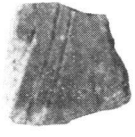
1

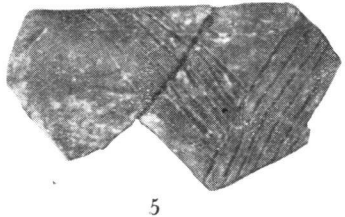
2

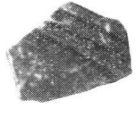
3

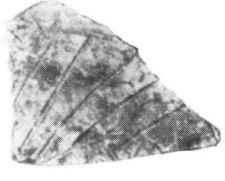
4

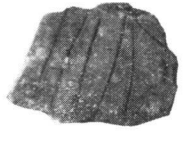
5

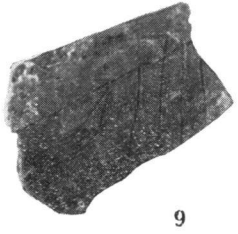
6

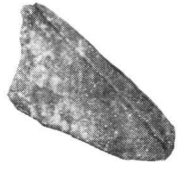
7

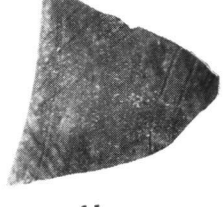
8

9

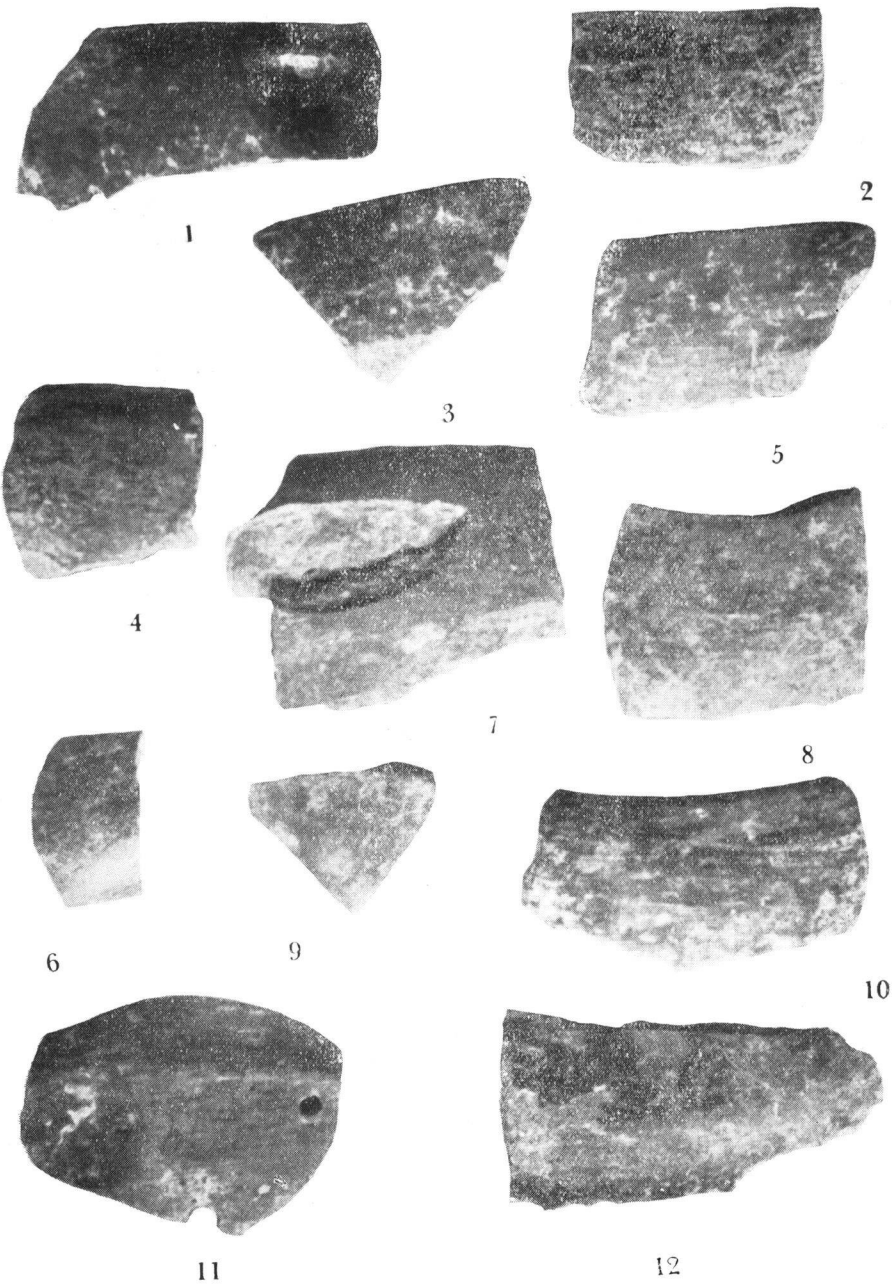

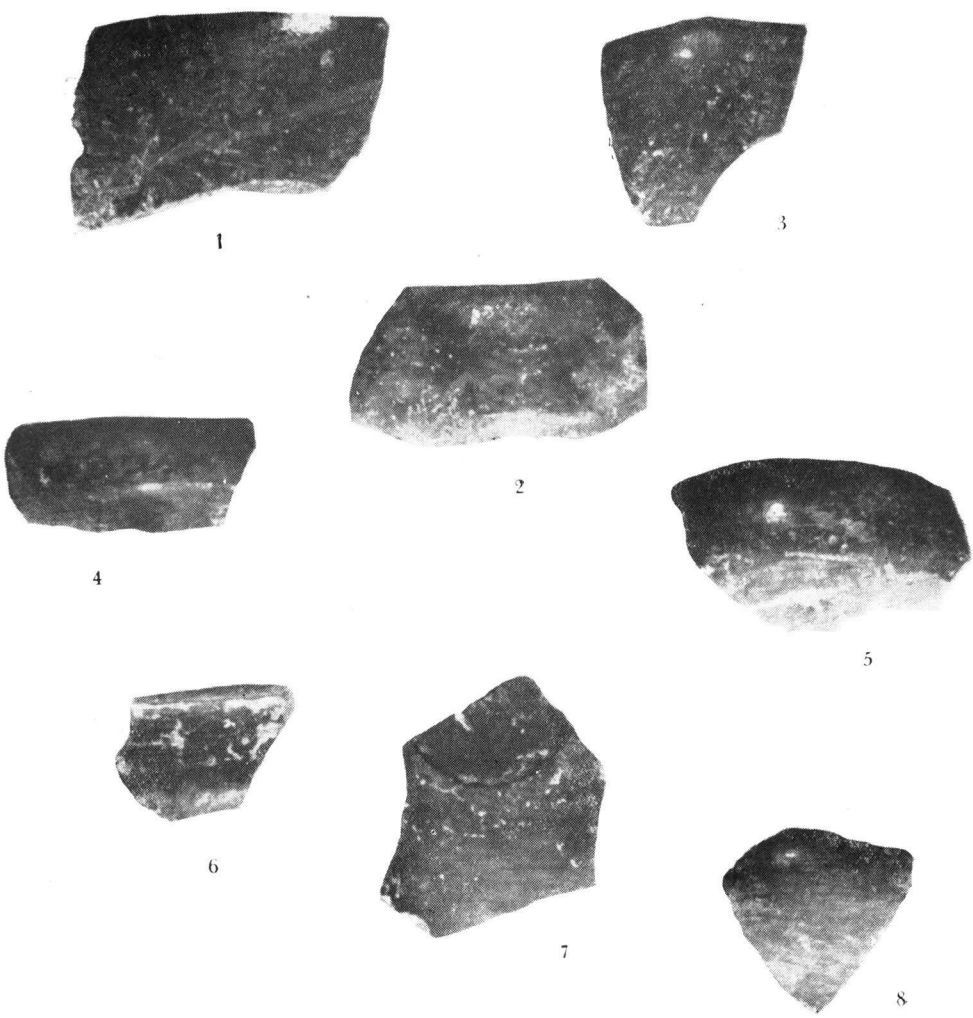
10

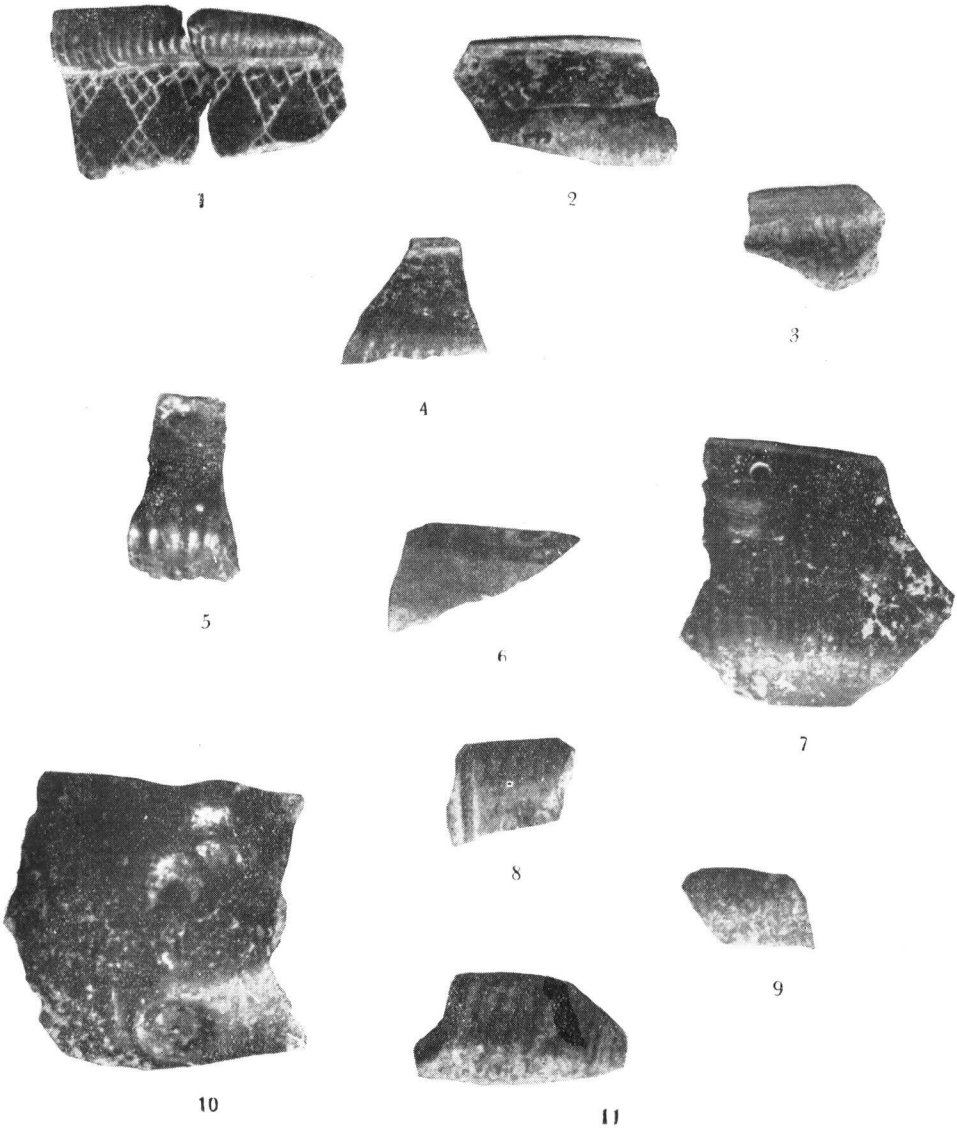

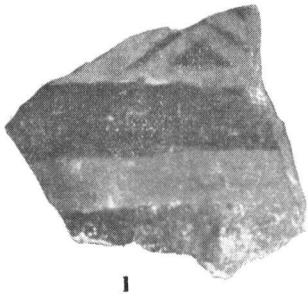
11

Tab. VIII

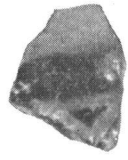

1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12

1
3
2
4
5
6
7
8

1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11

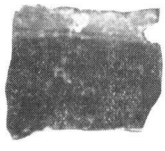
1

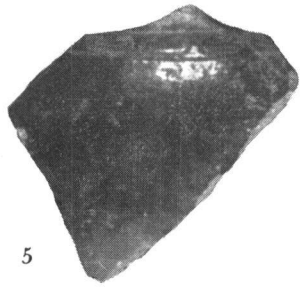
2

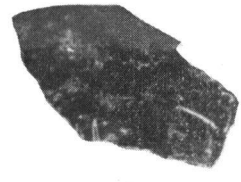
3

4

5

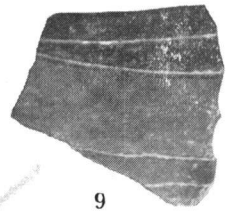
6

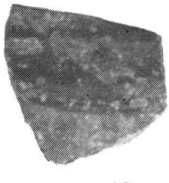
7

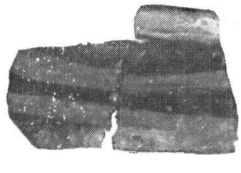
8

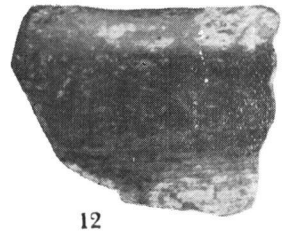
9

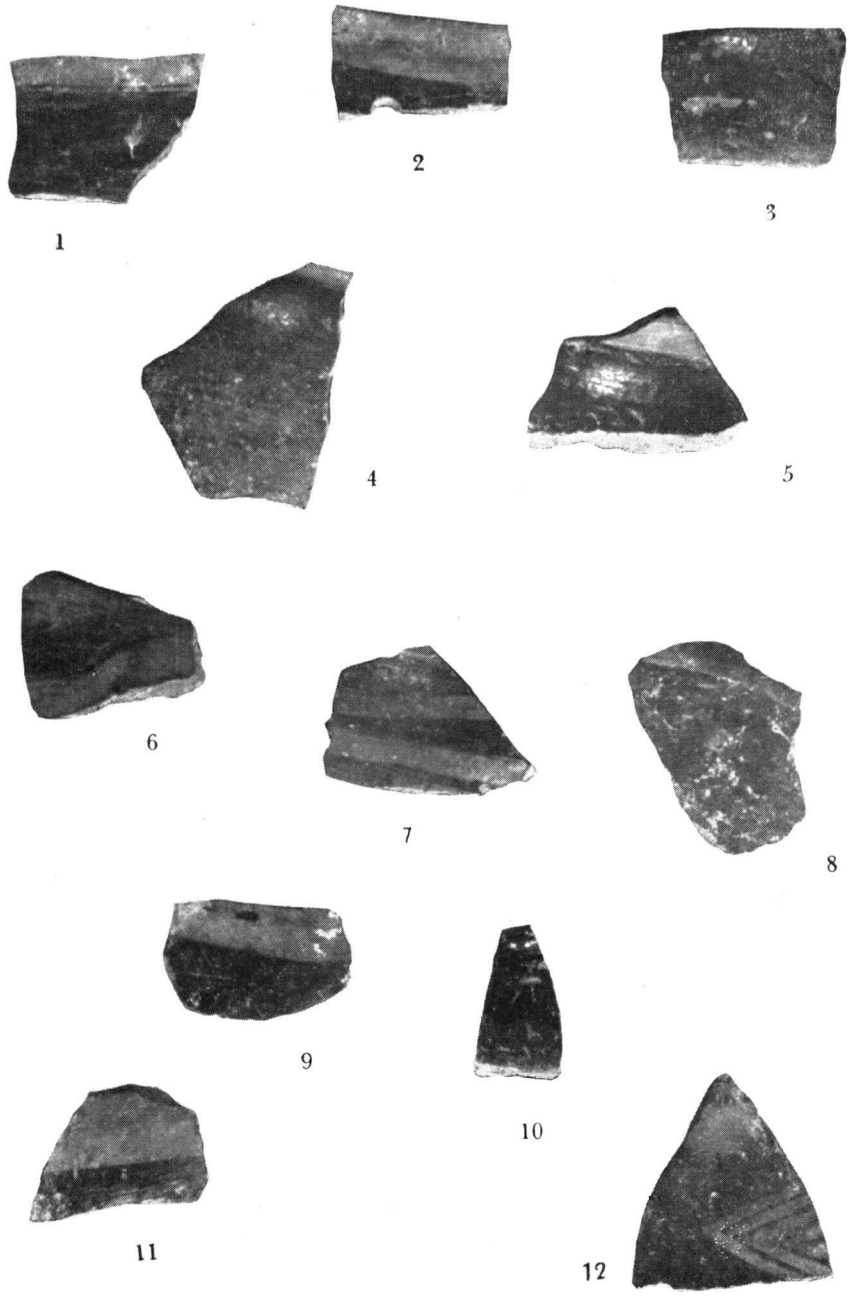
10

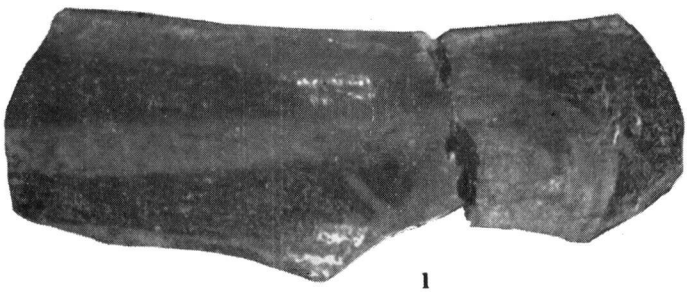

11

12

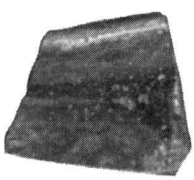

1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12

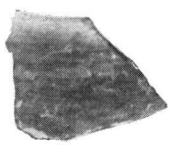
1

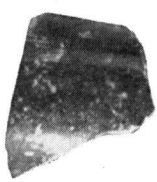
2

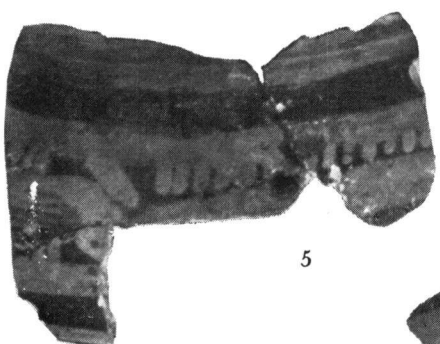
3

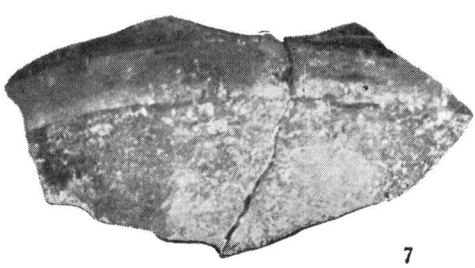
4

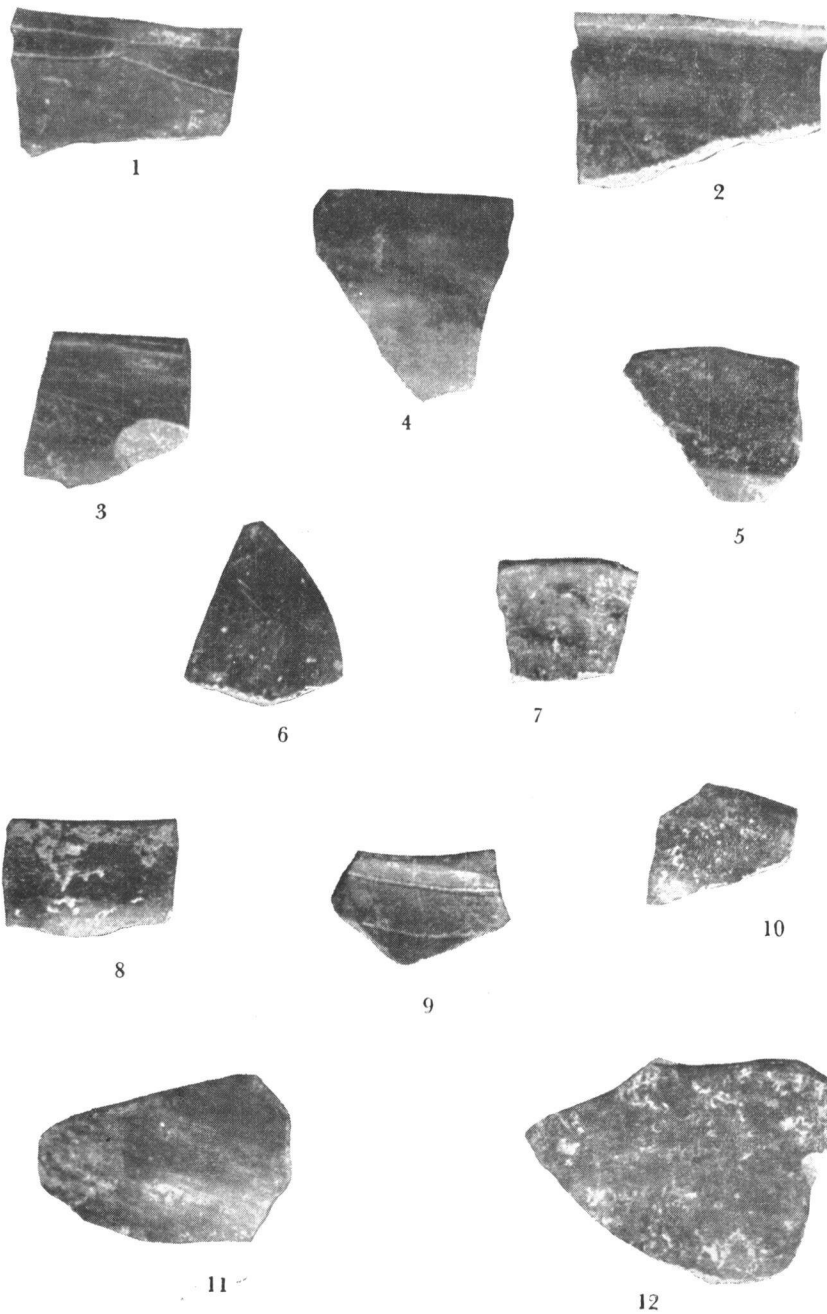
6

5

7

1
2
4
3
5
6
7
8
9
10
11
12

1

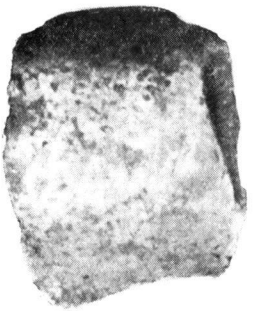
2

3

4

5

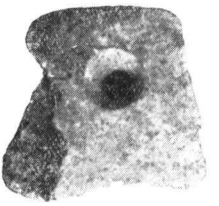
6

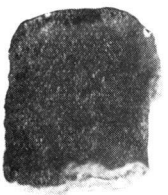
1

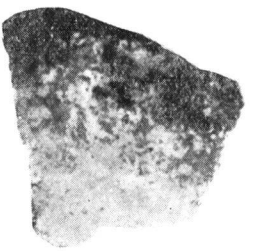
2

3

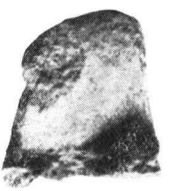
4

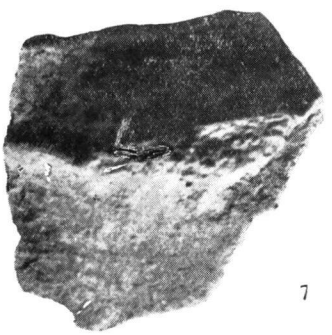
5

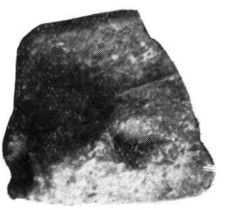
6

8

7

9

3
6
9
2
5
8
1
4
7

1

2

3

4

5

6

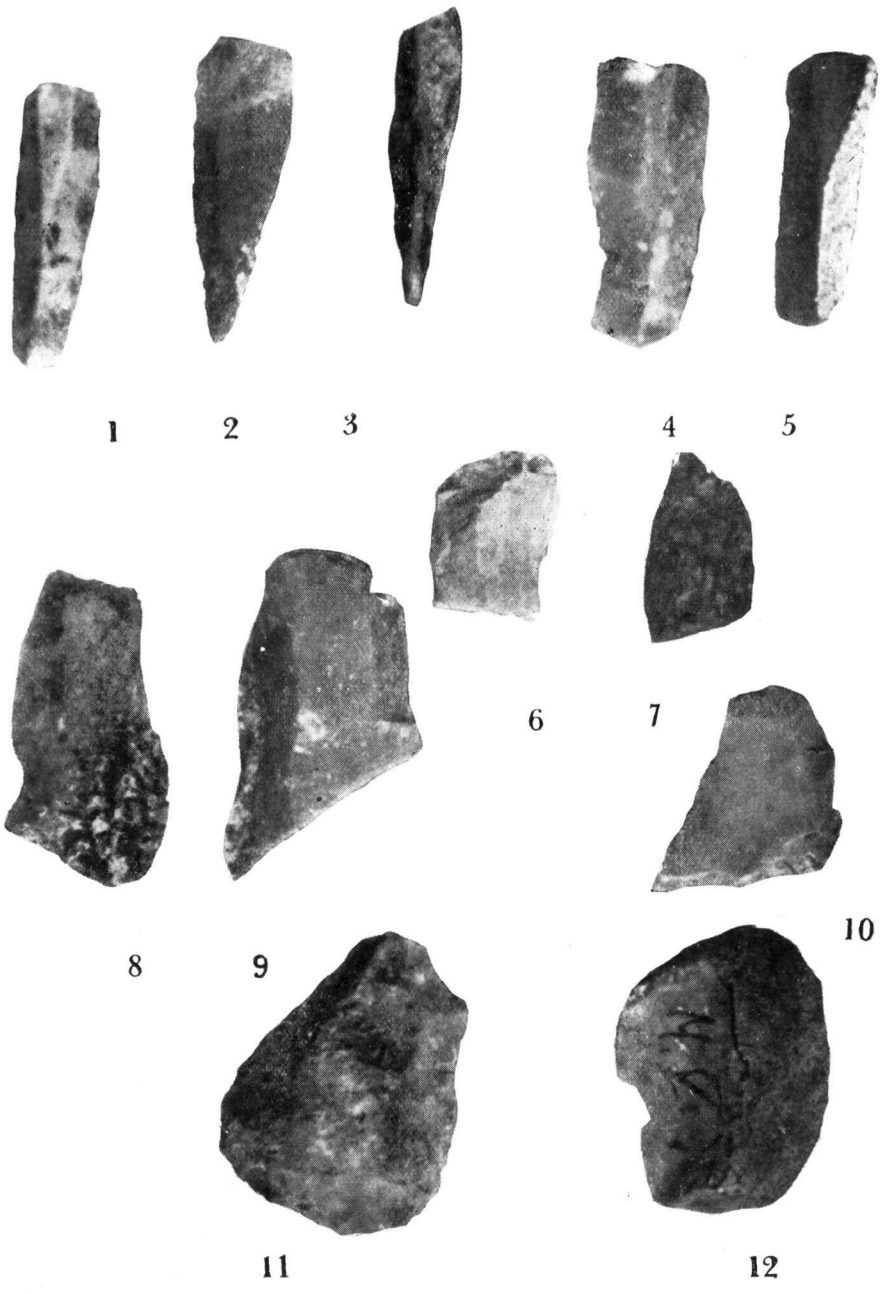
7

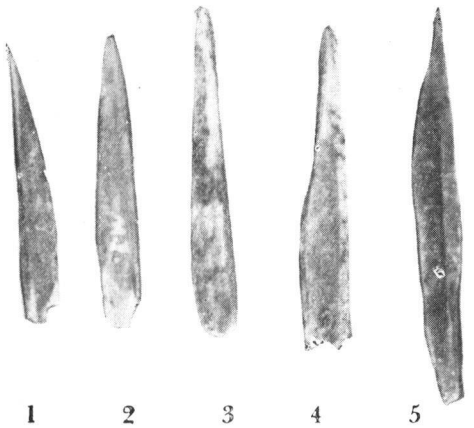

8

9

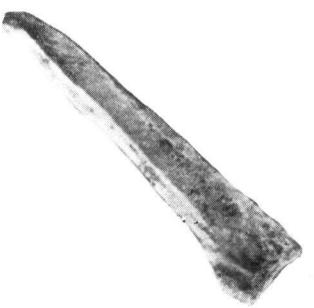

1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12

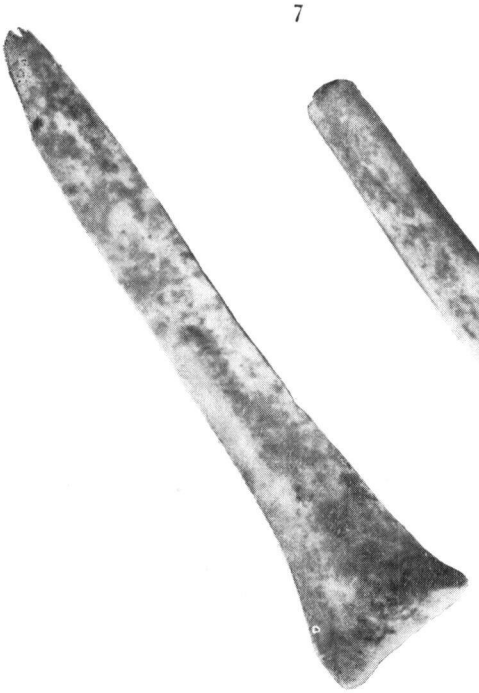
1 2 3 4 5

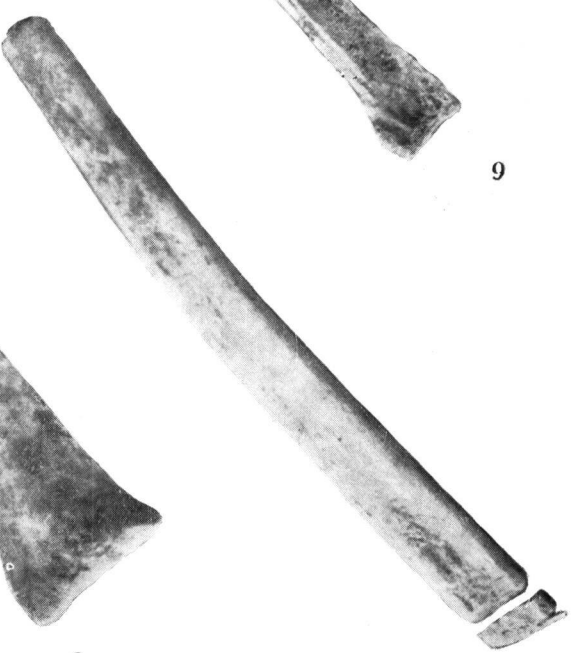
6

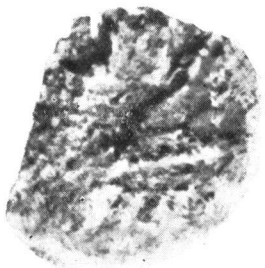
7

8

9

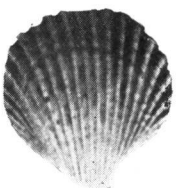
1

2

4

5

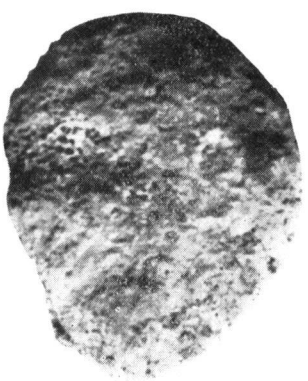
3

6

7

8

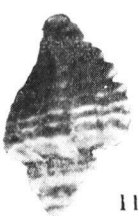

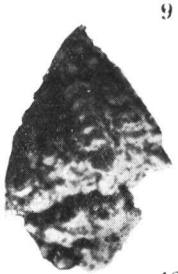
9

10

11

12

Primjeri obojene keramike – Einige Fragmente der bemalten Keramik: T IX. 4, T XV. 7, T XVI. 3, T XV. 7, T XV. 1.

Primjeri obojene keramike – Einige Fragmente der bemalten Keramik: T XIII. 5, T XV. 3, T XIII. 9, T XV. 5, T XIII. 11.

Primjeri obojene keramike – Einige Fragmente der bemalten Keramik: T XIII. 1, T XIII. 8, T XIII. 3 i dva ulomka kao na T XIV. 1, 2, 4, 5, 9 i na T XV. 1, 7,

A. VI. 1. Fragment ramena posude.

Vel. 7,9 × 7,6 cm. Deb. 0,7–1 cm. U presjeku: t. crvenkasta sh. sup. sit. č. bi. kr. Boja: izvana crvenkastosvijetlosmeđa, iznutra tamnosmeđa. Izrada osrednja.

Na gornjem dijelu fragmenta cikcak linija, koja sa svojim donjim kutovima leži na istaknutom mjestu prijelaza iz jednog u drugi dio ramena. Na donjoj strani tog prijelaza nalaze se neke oštro, a neke slabo urezane linije, kose na taj prijelaz, koje se onda s drugima, koje dolaze sa suprotne strane, sastaju ili ukrštavaju. Sličnog ornamenta nismo još našli nigdje na dalmatinskim otocima. (T. IV. 8).

A. VI. 2. Fragment ramena posude.

Vel. 9,6 × 7,7 cm. Deb. 0,7–0,8 cm. U presjeku: t. tamnosiva sh. sup. sit. i krup. č. bi. kr. Boja: izvana crvenkastosmeđa, iznutra tamnosmeđesiva. Izrada osrednja.

Preko ramena razne urezane linije, koje se negdje među sobom u kutu sastaju, a negdje ukrštavaju. Po svom aspektu fragment je sličan A. VI. 1., ali ne pripada istoj posudi. (T. IV. 1).

A. VI. 4. Fragment oboda, vratića i ramena posude.

Vel. 7,3 × 6,6 cm. Deb. 0,4–0,65 cm. U presjeku: t. svijetlosmeđa dh. sup. sit. č. bi. kr. Boja: izvana svijetlosmeđa i tamnosmeđa, iznutra svijetlosmeđa. Izrada osrednja.

Istanjen, zaobljen obod lomi se u vratić, koji je 0,8 cm visok i odijeljen od ramena tankom urezanom linijom. Rame se koso pruža prema trbuhu na liniju, koja dijeli vrat. Od ramena idu s desne strane tri međusobno paralelne tanko urezane linije. Na treću od njih dolaze s lijeve strane fragmenta 4 linije, koje konvergentno idu na nju. Na prostoru između ta dva skupa linija jest spiralna crta lako urezana. I na vratu se nalazi jedna kosa lagano urezana prava linija, po kojoj sudimo, da se na vratu nalazila jedna cikcak linija, koja je išla oko njega. (T. IV. 3).

Drugi fragmenti s urezanim ornamentima kao M. VI. 3, 5, 6, 7, 8, 10 i dr. nisu od naročitog interesa i naliče na mnoge iz Grapčeve spilje, a i iz drugih nalazišta.

A. VI. 14. Fragment oboda i ramena zdjele.

Vel. 4,8 × 4,8 cm. Deb. 0,3–0,5 cm. U presjeku: t. sivkastosmeđa dh. sup. sit. č. bi. kr. Boja: izvana tamnosmeđa i crna, iznutra crna. Izrada odlična.

Zaobljen, nešto istanjen obod lomi se u rame, koje se lagano konveksno pruža na trbuh. Posuda je izvana i iznutra odlično polirana. 0,6 cm od ruba oboda urezana je oko posude jedna linija, koja je ispunjena bijelom masom. Od nje divergentno slijeva nadesno ide druga jedna isto takva i isto tako ispunjena linija na lijevoj strani fragmenta 0,3. a na desnoj 0,7 cm od gornje udaljena. Od te 2 cm niže nalazi se treća takva linija ne sasvim dobro povučena, a 0,5 cm od nje niže dio jedne spiralne takve linije. Između treće i četvrte jest nepolirano polje crvenom bojom obojeno. Iako nije ista, ta posuda pripada sličnima u Grapčevoj spilji, Hvar I (Prethistorijski Hvar. T. CCXXV, CCXXVI, CCXXVII, CCXXVIII.) (T. XIII. 9).

A. VI. 16. Fragment oboda i ramena zdjele.

Vel. 3,3 × 3 cm. Deb. 0,2–0,4 cm. Presjek: t. tamnosiva gh. sup. sit. č. bi. kr. Boja: izvana tamnosmeđa, gotovo crna, iznutra crna. Izrada odlična.

Zaobljen obod lomi se u 0,5 cm visok vratić, a taj je odijeljen plitkim kanalićem od ramena, koje lagano konveksno prelazi u trbuh. Posuda je izvana i iznutra odlično polirana. 6 mm široka od ruba oboda, zahvatajući i kanalić, ide oko cijele posude crveno obojena traka. 1,6 cm od nje ide oko posude s njome paralelna 0,4 cm široka isto tako crvena traka, a između njih se nalazi koso od desna prema dolje jedna isto takva 0,3 cm široka crvena traka. Posuda ide među najljepše egzemplare hvarske obojene neolitske keramike.

A. VI. 18. – F. XV. 4.

A. VI. 19. Fragment vrata, ramena i trbuha posude.

Vel. 8,8 × 6,3 cm. Deb. 0,6–1,2 cm. Presjek: t. tamnosiva sh. sup. rij. sit. č. bi. kr. Boja: tamnosmeđa, gotovo crna izvana i iznutra. Izrada dobra. Ostatak vrata, 0,6 cm, lomi se u konkavnoj liniji u rame, koje se zatim konveksno nastavlja, a onda gotovo lomi u trbuh. Posuda je izvana polirana. Odmah uz vrat probušen je supkutani tunel 6,5 cm dug i s promjerom od 1 cm. Na mjestu ove supkutane ručice posuda je znatno odebljana. (T. XVII. 2).

A. VI. 21. Fragment oboda, ramena i trbuha zdjele.

Vel. 12 × 6,5 cm. Deb. 0,3–0,6 cm. Presjek: t. crvenkastosmeđa dh. sup. sit. rij. č. bi. kr. Boja: izvana svijetlocrvenkastosmeđa, iznutra svijetlocrvenkastosmeđa. Izrada odlična.

Ravan, 0,3–0,4 cm širok obod lomi se na vanjskoj stijeni u rame, koje se konveksno prema trbuhu pruža i u nj polako prelazi. Na unutrašnjoj stijeni obod je koso nagnut i lomi se u rame, koje konkavno prelazi u trbuh. Posuda je izvana odlično, iznutra dobro polirana. Zahvatajući obod i 12 cm od vanjskoga ruba ide oko cijele posude crveno obojena traka. Od nje se odvaja na desnoj strani jedna isto tako široka i isto tako crveno obojena traka, koja onda ide koso polagano divergentno od gornje prema desnoj strani fragmenta. Paralelno s rubom oboda 5,3–5,4 cm od njega ide oko posude jedna treća crveno obojena traka, kojoj širinu ne možemo kazati, jer je fragment tu prelomljen. Na desnoj strani fragmenta između druge i treće trake nalazi se jedna 2,5 cm široka traka u obliku pravoga kuta, a do nje nadesno dio spiralne trake, koji vjerojatno pripada srednjoj, koja u spirali završava. Posuda je dosad nađen jedinstven primjerak ove keramike, koja je uvelike slična onoj Grapčeve spilje, Hvar I, ali ima i svojih oznaka. (T. XV. 1).

A. VI. 22. – T. IX. 10.

A. VI. 24. – T. XIII. 6.

A. VI. 25. – T. XIV. 7.

Tri fragmenta poklopca A. VI. 26, 27 i 28. od posebnog su interesa u ovom sloju.

Fragmenti A. VI. 29. – A. VI. 42 lijepi su primjerci hvarske obojene keramike, ali bez ornamenata.

A. VI. 36. – T. XVI. 8.

□ B_1 C_1 × *9, 10;* ▽ *246–275 cm.*

▽ *246–275 cm.* Sastav tla je veće i manje kamenje, nekoliko centimetara dugo, visoko i široko do 50 cm u raznim dimenzijama. Unutar toga kamenja pomiješana prhka zemlja, bijela vapnenasta spiljska prašina, jedan kremeni nož (F. XXI. 5), sa stotinama fragmenata kostiju, sa mnogo lupara i kućica morskih moluska, ali sa malo keramike. Sva je keramika, osim jednog oboda i ruba, (B. I. 1) prosta. Samo su tri fragmenta iskićena urezanim ornamentom,

a jedan od njih, na kome je i ručica, i urezanim i ubodenim. (B. I. 7 i 8, 9). Tu smo našli 8 oboda od posuda razne vrste (B. I. 1–6, 17, 20), tri fragmenta ručica (B. I. 7, 13, 18, 22), dva fragmenta dna (B. I. 14, 15), uz druge fragmente bez ikakvih naročitih oznaka, osim poneki reljefni izbočak (B. I. 11).

Nesto je malo fragmenata kostiju grubo izrađeno za upotrebu, a na 265 cm ▽ našli smo jedan kremeni nožić.

□ B_1 C_1 × *9, 10;* ▽ *275–300 cm.*

Sastav tla: mnogo krupnog kamenja, od kojih ima komada do 70 cm dugih i do 50 cm širokih, uz manje kamenje, sve do sitnoga, sve to pomiješano s prhkom zemljom i vapnenastom prašinom. Zbog toga, što ima i suviše mnogo ovako krupnog kamenja, morao sam zahvatiti kao i u sloju nad ovim veću dubinu kao slojevnu jedinicu. Dva kremena nožića (F. XXII. 3 i 6), stotine komada razbijenih kostiju domaćih i divljih životinja, stotine komada ugaraca, lupara i kućica drugih morskih moluska, nekoliko komada spondylusa, naročito uz ognjište na 280 cm ▽, uz 145 fragmenata raznog posuđa, od kojeg dosta finijeg, dokazuje da je spilja bila u ono vrijeme uvelike upotrebljavana. 26 fragmenata raznih oboda, koji pripadaju svaki drugoj posudi, 11 fragmenata raznih dnâ, 15 fragmenata s urezanim ornamentom, sve od raznih posuda, 46 fragmenata fine hvarske keramike, Hvar I, od kojih neki sjajno polirani, a neki s obojenim ornamentom, ukazuju na intenzivnu porabu Markove spilje u ono doba.

Mi ćemo i ovdje s ograničenim opisivanjem dati pregled kulturnoga života toga sloja, radi upoznavanja te spilje i hvarske kulture.

B. II. 17. Fragment oboda, vrata i ramena posude.

Vel. 4,6 × 2,9 cm. Deb. 0,4–0,6 cm. Presjek: crvenkastosmeđa sh. sup. rij. sit. č. bi. kr. Boja: izvana crvenkastosmeđa, iznutra isto tako. Izrada osrednja.

Zaobljen obod lomi se u 2,8 cm visok vrat, koji prelazi u rame. Preko vratne plohe urezani su koso na rub oboda tanki pravci, koji dolaze zdesna i slijeva fragmenta. Srednji od njih sastaju se u tupom kutu (110°). Na lijevi srednji pravac pada pet pravaca isto tako lagano urezanih. Ti su pravci u svom donjem dijelu presječeni jednim s rubom oboda paralelnim, koji se onda na desnom svom dijelu lomi i pada na srednji desni. To je jedinstven dosad zapažen ornament na hvarskoj keramici.

B. II. 24. Fragment oboda i ramena posude.

Vel. 5,6 × 4 cm. Deb. 0,4–0,6 cm. Presjek: t. tamnosmeđe-tamnosiva dh. sup. vrlo sit. č. bi. kr. Boja: izvana svijetlosmeđa, iznutra tamnosmeđa, gotovo crna. Izrada osrednja.

Istanjen zaobljen obod lomi se u rame, koje se lagano konveksno prema trbuhu pruža. Na rub oboda vise urezane lučne linije, koje prave zavjesast ornament. (T. I. 7).

B. II. 25. Fragment oboda, vrata i ramena velike žare.

Vel. 9 × 3,7 cm. Deb. 0,5–1 cm. Presjek: t. crvenkastosmeđa dh. sup. sit. č. bi. kr. Boja: izvana crvenkastosmeđa, iznutra tamnosmeđa. Izrada osrednja.

Odebljan do 1,1 cm širok obod lomi se izvana u vrat 1,4 cm visok, koji od ramena dijeli tanko urezana linija. Na nj se nastavlja rame, koje je spočetka nešto konkavno. Iznutra se obod u jakoj lučnoj liniji konveksno nastavlja u

unutarnji dio ramena. Između ruba oboda i linije, koja dijeli vrat od ramena urezane su na rub kose među sobom paralelne linije, koje su jedna od druge udaljene 2–5 mm. (T. II. 1).

B. II. 31. Fragment oboda, vrata i ramena posude.

Vel. 3 × 2,5 cm. Deb. 0,25–0,4 cm. Presjek: t. svijetlosmeđa dh. sup. sit. č. bi. kr. Boja: izvana svijetlosmeđa, iznutra tamnosmeđa. Izrada ispod osrednje.

Nešto istanjen zaobljen obod lomi se u 2,3 cm visok vrat, koji od ramena dijeli jedna plitko urezana linija. Između oboda i te linije nalaze se na lijevoj strani fragmenta kosi pravci, a na desnoj se hvataju ruba oboda kružne linije, koje čine zavjesast ornament, što je dosad poznat mi jedinstven slučaj u hvarskoj urezanoj neolitskoj keramici.

Ma da su vrlo interesantni fragmenti urezane keramike s urezanim tankim i plitkim linijama, koje dolaze u snopovima s raznih strana fragmenata (B. II. 29, 22), ili koje su gotovo paralelne koso na obod (B. II. 21) ili s onakvim urezanim linijama, koje se od početka ramena (gdje se neke sastaju u pravom kutu, a druge su s njima paralelne) raspršavaju desno i lijevo prema trbuhu (B. II. 30), ili s onim linijama, koje koso padaju na jednu ravnu liniju (B. II. 19), ili se dolazeći s gornjeg dijela ramena, sastaju u kutu na njegovu donjem dijelu ili trbuhu (B. II. 22, 23); ili pak s urezanim linijama, od kojih su dvije paralelne međusobno, a između njih na njih okomiti kratki pravci (B. II. 20) i t. d., ne ćemo ovdje ulaziti u detaljniji opis tih fragmenata.

Isto tako ne ćemo opisivati ni dna, iako nisu bez interesa. Na 280 cm pojavljuje se obojena keramika i uz nju fino rađena i umjetnički pečena i polirana često vanredno lijepo, čak odlično. Ulazimo dakle u kasni neolit. Opisat ćemo nekoliko fragmenata.

B. II. 35. Fragment posude.

Vel. 3,7 × 3,1 cm. Deb. 0,3–0,4 cm. Presjek: t. crvenkastosmeđa gh. sup. vrlo rij. sit. č. bi. kr. Boja: izvana crvenkastosmeđa i vrlo tamnosmeđa, iznutra blijedocrvenkastosmeđa. Izrada odlična. Pečenjem i bojenjem prije pečenja postignute su dvije vanredno lijepe boje vanjske stijene posude: crvenkastosmeđa i tamnosmeđa, gotovo crna, uz odlično poliranje. Iznutra je posuda lagano polirana. (T. XVI. 6).

B. II. 47. Fragment donjeg dijela posude i dna.

Vel. 6,2 + 1,7 × 5 cm. Deb. 0,25–0,7 cm. Presjek: t. svijetlosiva dh. sup. sit. č. bi. kr. Boja: izvana i iznutra crna. Izrada odlična.

Donji dio posude lomi se pod tupim kutom (130°) u dno. Posuda je izvana odlično, iznutra slabije polirana. Ona pripada finoj neolitskoj hvarskoj obojenoj keramici, Hvar I.

B. II. 54. Fragment oboda, ramena i trbuha zdjele.

Vel. 6,1 × 3,1 cm. Deb. 0,1–0,3 cm. Presjek: t. svijetlosmeđa sh. sup. sit. rij. č. bi. kr. Boja: izvana tamnosmeđa i svijetlosmeđa, iznutra tamnosmeđa. Izrada vrlo dobra.

Ravan, 0,3 cm širok obod lomi se lagano u konveksno rame, a ono polako prelazi u trbuh. Posuda je izvana i iznutra polirana. Na sam rub oboda vise svjetlosmeđi ispunjeni krugovi, koji su, vjerojatno, prije bili crveno obojeni i boja im ispala. I to je jedan jedinstven primjerak takve keramike s takvim ornamentom.

B. II. 55. Fragment ramena posude.

Vel. 2,5 × 3,5 cm. Deb. 0,3–0,5 cm. Presjek: t. tamnosiva dh. sup. sit. č. bi. kr. Boja: izvana i iznutra crna. Izrada odlična.

Na lijevoj strani fragmenta nalazi se polovica vertikalne tunelaste supkutane ušice, s promjerom od 0,25 cm. Posuda je izvana i iznutra odlično polirana. Poslije poliranja naslikana je spiralna traka, danas blijedosivosmeđa, a prije je bila potpuno crvena, kako se vidi iz sitnog ostatka crvene boje na lijevoj strani fragmenta na spirali.

B. II. 57. Fragment ramena i trbuha posude.

Vel. 3,5 × 3 cm. Deb. 0,45–0,8 cm. Presjek: t. crvenkastosmeđa dh. sup. sit. č. bi. kr. Boja: izvana tamnosmeđa, iznutra tamnosmeđa, gotovo crna. Izrada vrlo dobra.

Posuda je izvana i iznutra odlično polirana. Na mjestu, gdje se rame lomi u trbuh načinjena je spiralna traka, koja je danas sasvim izblijedjela, ali je, vjerojatno, nekad bila crveno obojena.

$\square\ B_1\ C_1 \times 9,\ 10;\ \triangledown\ 300–350$ *cm.*

Sastav tla je sličan onom nad njime, ali ima manje krupnih gromada kamenja, no svejedno ima ih koji su i do 20 × 45 cm veliki. Stotine fragmenata kostiju i stotine kućica raznih moluska, poneka riblja kost (zubatac, tunj), na ▽ 308–326 cm ostatak ognjišta 75 × 43 cm. Na 308 ▽ jedan kremeni nožić, na istoj dubini dvije lijepo izrađene kosti razmjerno velikih dimenzija (F. XXIII. 7 i 8), mnogo grubo izrađenih kostiju, na 323 kremeni nožić (F. XXI. 8). Na 326 ▽ lijepo izbrušena kost, 203 fragmenta keramike, proste i one bez ikakvih oznaka, kao i urezane (22 fragmenta), obodi (18 fragmenata), dna (8 fragmenata), fine hvarske i druge keramike (46 fragmenata). Očito je Markova spilja i u ono doba bila mnogo upotrebljavana, a ostaci ne samo hvarske keramike, nego neki fragmenti, koji su očito importirani, govore jasno o pomorskim vezama sa svijetom Mediterana.

Ne upuštajući se u opisivanje oboda, dna, ručica, pa ni pojedinih fragmenata urezane keramike, a ni pojedinih fine i obojene keramike, ograničit ću se samo na nekoliko fragmenata, od kojih su neki vrlo karakteristični, jer se odvajaju od svih drugih, a neki upravo zbog toga, što pokazuju vezu Markove spilje sa Grapčevom, Pokrivenikom i drugim lokalitetima.

B. III. 27. Fragment oboda, ramena i trbuha velike posude.

Vel. 11,8 × 6,8 cm. Deb. 0,2–0,7 cm. Presjek: smeđesiva sh. sup. sit. č. bi. kr. Boja: izvana svijetlosmeđa i tamnosmeđa, iznutra tamnosmeđa. Izrada osrednja.

Istanjen obod odijeljen od ramena urezanom linijom, koja 0,2 cm ispod ruba oboda ide oko cijele posude, nastavlja se u konveksno rame, koje lagano prelazi u trbuh. 1,5 cm ispod te linije, koja dijeli obod od ramena nalazi se paralelna s obodom druga urezana linija. Prostor između njih dviju ispunjen je ubodima, kojih je promjer 1 mm. 0,9 cm ispod donje linije nalazi se treća s njom paralelna. Prostor između tih dviju ispunjen je cikcak linijom, koja ide od jedne do druge i sastoji se od pravaca, koji su na njih okomiti i kosi. 0,7–0,8 cm ispod treće paralelne linije urezana je četvrta. Ispod te je jedna

prelomljena linija, koja je na najbližem mjestu od nje udaljena 0,8 cm, a na najdaljem 2 cm. Prostor između njih ispunjen je ubodima kao i onaj gornji. (T. IV. 5).

B. III. 28. Fragment ramena posude.

Vel. 4,4 × 4,2 cm. Deb. 0,2–0,8 cm. Presjek i ostalo, pa i ornament isti kao kod fragmenta B. III. 27. Taj je fragment bez svake sumnje dio iste posude, koje i gornji. Oba su, međutim, jedinstveni primjerci ovakva urezanog ornamenta u Hvarskoj keramici. (T. XI. 4).

B. III. 29. – F. V. 5.

B. III. 31. Fragment oboda i ramena posude.

Vel. 4,6 × 3,9 cm. Deb. 0,4–0,5 cm. Presjek: t. smeđa dh. sup. sit. č. bi. kr. Boja: izvana tamnosmeđa, iznutra svijetlosmeđa. Ravan obod, 0,5 cm širok lomi se nešto prema vani isturen u lagano konveksno rame. Od oboda ide na rame pet među sobom paralelnih, na obod kosih vrlo lagano urezanih linija.

B III. 37. – T. IV. 7.

B. III. 39. Fragment ramena posude.

Vel. 4,5 × 4,25 cm. Deb. 0,2–0,3 cm. Presjek: t. crvenkastosmeđa gh. sup. sit. č. bi. kr. Boja: izvana blijedocrvenkastosmeđa, iznutra tamnosmeđa. Izrada osrednja.

Preko vanjske stijene ramena urezane su razne prave linije, koje međusobno prave mrežasti ornament. Neke su od njih jedne na druge okomite, druge kose. (T. VII. 5).

B. III. 42. – T. II. 4.

B. III. 43. Fragment oboda i ramena lonca.

Vel. 5,5 × 4,9. Deb. 0,2–0,3 cm. Presjek: crvenkasta i smeđa sh. sup. sit. č, bi. kr. Boja: izvana i iznutra smeđa. Izrada osrednja. (T. VIII. 1).

Gotovo ravan, 0,7 cm širok obod, prema vanjskoj strani jako isturen, lomi se u konkavnoj liniji u konveksni 1 cm visok vratić, a taj je odijeljen jednom urezanom linijom od ramena i nastavlja se polagano u rame. Vratić je ispunjen mrežastim ornamentom.

B. III. 44. – T. V. 4.

B. III. 45. – T. XII. 3.

B. III. 48. Fragment vrata amfore.

Vel. 3,7 × 3 cm. Deb. 0,5–0,9 cm. Presjek: t. crvenkastosmeđa sh. sup. rij. sit. č. bi. kr. Boja izvana i iznutra crvenkastosvijetlosmeđa. Izrada osrednja.

Istanjen, zaobljen obod lomi se na vanjskoj strani u 2,8 cm visok vrat. U stijenu vrata urezani su na rub oboda kosi pravci, koji se među sobom sastaju u oštrom kutu ili dolaze do donjeg dijela vrata na liniju, koja ga je dijelila od ramena. Ornament je nalik na nekoliko njih u Grapčevoj spilji. (v. Prethistorijski Hvar. T. LXXI, 4; CLXVII, 2; CCXXIX, 6). (T. I. 4).

I ostali ornamenti, koji se nalaze na hvarskoj urezanoj keramici, zastupljeni su i u ovom sloju Markove spilje.

U velikom je broju fragmenata zastupana fina i obojena keramika. Iznijet ćemo nekoliko primjeraka.

B. III. 67. – T. X. 7.

B. III. 68. – T. IX. 2.

B. III. 69. Fragment trbuha i donjeg dijela plitice.

Vel. 7,1 × 6,6 cm. Deb. 0,275–0,475. Presjek: t. žutosmeđa dh. sup. rij. sit. č. bi. kr. Boja: izvana žutosmeđa, iznutra isto tako. Izrada odlična.

Pečenjem i poliranjem postignute su vrlo lijepe žućkaste, smeđe i narančaste boje stijene posude. Poslije pečenja i poliranja naslikana je 1,2 cm široka crvenkastonarančasta traka, koja zahvata jedan dio trbuha i dio donjeg dijela plitice uz trbuh. Na unutrašnjoj strani postignute su poliranjem žute i smeđe paralelne trake. Ni za tu pliticu nemamo analogije u hvarskoj obojenoj neolitskoj keramici. Ovaj se fragment spaja s fragmentom M. V. b. 1. (F. IX. 7).

B. III. 67. Fragment donjeg dijela i dna plitice ili zdjele.

Vel. 6,6 × 5,5 cm. Deb. 0,3–0,7 cm. Presjek: t. smeđa gh. sup. sit. č. bi. kr. Boja: izvana crna, iznutra tamnosmeđa, gotovo crna. Izrada odlična.

Donji dio posude svršava okruglim, uleknutim dnom, poput onih na finoj keramici Grapčeve spilje. Posuda je izvana i iznutra odlično polirana.

B. III. 68. Fragment oboda i ramena zdjele.

Vel. 5,4 × 3,2 cm. Deb. 0,2–0,4 cm. Presjek: t. sivkastosmeđa dh. sup. sit. č. bi. kr. Boja: izvana narančastocrvena, iznutra sivkastosmeđa. Izrada odlična.

Ravan, 0,4 cm širok obod lomi se na vanjskoj strani u rame, koje se lagano konveksno pruža prema trbuhu. Posuda je izvana odlično polirana, iznutra glađena. Svrsishodnim sastavom supstance i jednim laganim premazom postignuta je pečenjem sjajna površina, koje se boje crvenkasta, narančasta i smeđa krasno prelijevaju. (T. IX. 2).

B. III. 69. – T. XV. 7.

B. III. 70. Fragment oboda, ramena i trbuha zdjele.

Vel. 5,7 × 3,9 cm. Deb. 0,3–0,4 cm. Presjek: t. smeđa sh. sup. sit. č. bi. kr. Boja: izvana tamnosmeđa i svijetlosmeđa, iznutra isto tako. Izrada vrlo dobra.

Istanjen, zaobljen obod lomi se u rame, koje u konveksnoj liniji prelazi u trbuh. Posuda je izvana odlično, iznutra vrlo dobro polirana. Pečenjem postignuta je na rubu posude i neposredno do njega lijepa crvenkastosmeđa boja.

B. III. 71. Fragment oboda, ramena, trbuha i donjeg dijela plitice.

Vel. 7,5 × 6 cm. Deb. 0,2–0,7 cm. Presjek: žućkastosmeđa dh. sup. sit. č. bi. kr. Boja: izvana tamnosmeđa, gotovo crna, iznutra isto tako. Izrada odlična.

Zaobljen obod lomi se na vanjskoj strani plitice u konveksno rame, koje lagano prelazi u trbuh, a taj naglo u donji dio plitice. Plitica je izvana i iznutra odlično polirana i ide među najljepše dosad na Hvaru nađene. (T. X. 5).

$$\square\ B_1\ C_1 \times 9,\ 10;\ \triangledown\ 351\text{–}374\ cm.$$

Sastav je tla vrlo sličan, gotovo isti kao i u sloju nad njim. Kamenje od najsitnijeg do krupnog, do 30 × 40 × 50 cm. Ipak je omogućeno, zaobilazeći krupnije kamenje, izvršiti vertikalnu podjelu sloja, jer sitnije kamenje, t. j. niže od 30 cm prevlađuje. Kamenje je pomiješano s prhkom zemljom, spiljskom vapnenastom prašinom i stotinama lupara, ugaraca i kućica drugih morskih moluska, poneka riblja kost (tunj, zubatac), poneka ptičja kost, fragmenti

kostiju domaćih i divljih životinja, jedan veliki fragment kamenog mlata (F. XX. 1), 1 veliki fragment kamene sjekire (F. XX. 2), 4 kamena nožića (F. XXI. 6, F. XXII. 1, 2, 5), mnogo fragmenata keramike, proste i fine, urezane i obojene, od koje nekoliko egzemplara odlično sačuvanih. 36 fragmenata oboda, 12 fragmenata dna, 40 fragmenata s urezanim ornamentima, gotovo 70 fragmenata fine keramike, od koje mnogo njih sa sačuvanom bojom i raznim oblicima ornamenta, očito nam ukazuju kako je i u ono doba, rekao bih naročito u ono doba, mlađe kameno doba ta spilja bila uvelike upotrebljavana.

U tom kvadrantu i tom sloju nalazi se pored posuda lijepih i jednostavnih oblika (T. XIX. 9) ne samo impozantan broj fragmenata s urezanim ornamentom, 40 fragmenata, sve drugačijih crteža i takvih koji pripadaju drugoj posudi, nego je i izvanredno interesantan broj takvih crteža, koji se osobito ističu unutar urezane keramike, a ima ih i takvih, koji tu jedino uopće dolaze. Ipak ćemo se i opet ograničiti samo na mali broj:

B. IV. 21. Fragment oboda, vrata i ramena amfore.

Vel. 12 × 8,5 cm. Deb. 0,2–0,6 cm. Presjek: t. smeđesivocrvenkasta sup. dh. rij. sit. č. bi. kr. Boja: izvana crvenkastosmeđa, iznutra smeđa. Izrada dobra.

Ravan, 0,15–0,35 cm širok obod lomi se u 2,5 cm visok vrat, a taj, odijeljen jednom tankom linijom lomi se u lagano konveksno rame. Na vratu je urezana dvostruka cikcak linija, koja ide od ruba oboda do linije, koja dijeli vrat od ramena. Na tu liniju vise urezane na ramenu kružne linije, na lijevoj strani fragmenta 4, na desnoj dvije, koje prave zavjesast ornament.

B. IV. 22. Fragment oboda, vrata, ramena i trbuha lonca.

Vel. 9 × 11 cm. Deb. 0,3–0,7 cm. Presjek: t. smeđa dh. sup. vrlo sit. rij. č. bi. kr. Boja: izvana svijetlo i tamnosmeđa, iznutra isto tako. Izrada osrednja.

Zaobljen, nešto istanjen obod lomi se u 2 cm visok vrat, a taj odijeljen od ramena jednom oštro urezanom 1 mm širokom linijom u rame, koje se lagano konveksno gotovo ravno nastavlja u trbuh. Na vratu je urezana dvostruka cikcak linija, koja spaja rub oboda s linijom, koja dijeli vrat od ramena. Preko ramena, t. j. jednog njegova dijela idu dva gotovo paralelna vrlo lagano urezana pravca.

B. IV. 23. Fragment oboda, vrata, ramena i trbuha zdjelice.

Vel. 3,7 × 3,5 cm. Deb. 0,25–0,4 cm. Presjek: t. tamnosivosmeđa dh. sup. sit. č. bi. kr. Boja: izvana i iznutra tamnosivosmeđa. Izrada osrednja.

Ravan, 0,2 cm širok obod lomi se u 5 cm visok, nešto malo konkavan vratić, koji odijeljen od ramena jednom urezanom linijom prelazi u lagano konveksno rame, a ono u trbuh. Na liniji, koja dijeli vratić od ramena, visi zavjesast ornament, na koji se onda nastavlja drugi isto takav. Na donjem dijelu fragmenta jedna kružna linija, od koje idu dvije na nju kose urezane linije na donji dio posude. (T. V. 2).

B. IV. 24. Fragment oboda, ramena i trbuha zdjele.

Vel. 6,3 × 4,1 cm. Deb. 0,25–0,35 cm. Presjek: t. svijetlosmeđa dh. sup. sit. č. bi. kr. Boja: izvana smeđecrvenkasta, iznutra svijetlosmeđa. Izrada dobra.

Gotovo ravan, 0,4 cm širok, prema vani nešto isturen obod lomi se u lagano oštrom kutu u 0,5 cm visok vratić, a taj odijeljen od ramena jednom oštro urezanom linijom nastavlja se u konveksno rame. Na ramenu 2,5 mm

udaljenom od linije, koja ga dijeli od vratića, načinjena je jedna kružna linija, koja se ukrštava s drugom kružnom linijom na desnoj strani fragmenta. (T. VII. 6).

B. IV. 25. Fragment ramena posude.

Vel. 6,7 × 6 cm. Deb. 0,5–0,7 cm. Presjek: t. crvenkastotamnosmeđa gh. sup. vrlo rij. sit. č. bi. kr. Boja: izvana i iznutra tamnosmeđa. Izrada dobra.

Preko ramena idu 1 mm široke lijepo načinjene lučne linije. U prostoru povrh njih urezane su dvije lučne linije, a na gornjoj od njih dodana jedna mala linijica. Taj ornament, čini nam se, mogao bi predstavljati dio lađe. (T. VI. 7).

B. IV. 26. Fragment ramena posude.

Vel. 5 × 4,8 cm. Deb. 0,3–0,5 cm. Presjek: t. smeđetamnosiva dh. sup. sit. č. bi. kr. Boja: izvana tamnosmeđa i svijetlosmeđa, iznutra tamnosmeđesivkasta, gotovo crna. Izrada dobra.

Preko ramena je urezan vrlo kompliciran ornament. Na lijevoj strani fragmenta svršavaju 6 linija, od kojih tri siječe gotovo pri njihovu kraju jedna linija, koja ide koso na obod. Gornji dio te linije presječen je isto tako jednom linijom kosom na nj. Na vrhu fragmenta urezana je jedna linija, koja, čini se, ide paralelno s obodom. Čitavu desnu stranu fragmenta prekriva jedna spiralna traka ispunjena naširoko s pet linija, koje spajaju one dvije lučne linije, koje čine spiralu. (T. VI. 2).

B. IV. 27. Fragment ramena posude.

Vel. 4,9 × 4 cm. Deb. 0,3–0,5 cm. Presjek: t. crvenkasta i smeđa gh. sup. vrlo rij. sit. č. bi. kr. Boja: izvana crvenkasta, iznutra tamnosivosmeđa, gotovo crna. Izrada vrlo dobra.

Na vrhu fragmenta jedna urezana linija, koja je vjerojatno paralelna s obodom. Od te linije padaju koso na široku spiralnu traku dva međusobno konvergentna urezana pravca. Spiralna je traka ispunjena urezanim pravcima, koji padaju na kružne linije, koje je sastavljaju koso. Cjelokupan je utisak tog ornamenta i fragmenta taj, da pripada istoj posudi, kojoj i B. IV. 26, iako postoje razlike, naročito u boji, što se dade tumačiti različitim djelovanjem vatre pri pečenju. (T. VIII. 7).

B. IV. 28. Fragment vrata, oboda i ramena velike posude.

Vel. 12,2 × 10,3 cm. Deb. 0.3–0,7 cm. Presjek: t. smeđa dh. sup. sit. č. bi. kr. Boja: izvana svijetlo i tamnosmeđa, iznutra isto tako. Izrada osrednja.

Istanjen, zaobljen obod lomi se nešto prema van isturen u vrat, koji 0,7–0,9 cm visok prelazi u rame, od koga ga dijeli jedna dosta nepravilno načinjena oštro urezana linija. 6–8 mm od te linije urezana je druga mnogo bolje, a između njih dvije urezani su na njih okomiti »pravci«. S lijeve strane fragmenta dolaze dvije lučne urezane linije, a tako isto i sa desne strane fragmenta. Te su linije po dvije međusobno paralelne. Između tih linija i one druge paralelne s obodom nalazi se urezan jedan kružni ornament, koji bi mogao predstavljati neku ribu. Unutar toga ornamenta jest drugi, kojega značenje ne mogu još odgonetnuti. Desno od tog ornamenta 2,2 cm od ruba oboda probušena je okrugla ušica, s promjerom od 6 cm. (T. VII. 2).

B IV. 29. Fragment oboda, ramena i trbuha zdjele.

Vel. 4,8 × 4,3 cm + 4,5 × 3,9 cm. Deb. 0,2–0,4 cm. Presjek: t. smeđa sh. sup. sit. rij. č. bi. kr. Boja: izvana i iznutra tamnosmeđa. Izrada dobra.

Zaobljen obod lomi se u konveksno rame, koje lagano prelazi u trbuh. 0,5 cm od ruba oboda ide oko posude urezana linija. Bez obzira na tu liniju i prelazeći preko nje ide od ruba oboda nadesno i nalijevo po šest međusobno paralelnih, divergentnih pravaca, od kojih se dva srednja sastaju u pravom kutu. Između ta dva skupa pravaca nalaze se tri lučne linije, sigurno dijelovi spirala. (T. VIII, 11).

B. IV. 30. Fragment oboda, ramena i trbuha zdjele.

Vel. 5 × 5 cm. Deb. 0,3–0,5 cm. Presjek: t. smeđa sh. sup. sit. rij. č. bi. kr. Boja: izvana tamnosmeđa, iznutra isto tako. Izrada dobra.

Zaobljen obod lomi se u lagano konveksno rame, koje lagano prelazi u trbuh. 7–9 mm od ruba oboda urezana je lagano jedna linija. Nezavisno od nje ide na desnoj strani fragmenta šest na obod kosih linija, na koje s lijeve strane dolazeći pada deset na obod kosih urezanih linija. Te posljednje nisu dobro načinjene i ne dopiru sve do ruba oboda. Taj fragment pripada istoj posudi, kojoj i B. IV. 29. i dade se s njim spojiti. (T. VIII. 5).

B. IV. 31. – F. VIII. 10.

B. IV. 33. – F. IX. 3.

B. IV. 34. Fragment stijene posude.

Vel. 4 × 3,4 cm. Deb. 0,7–0,8 cm. Presjek: t. crvenkasta sh. sup. rij. sit. č. bi. kr. Boja: izvana crvenkasta, iznutra tamnosmeđe crna. Izrada osrednja. (T. VI. 6).

Na fragmentu je izrađen ornament od urezanih pravaca, od kojih se neki ukrštavaju pod pravim kutom, neki pod oštrim, neki međusobno divergiraju, a neki svršavaju s kratkim okomitim pravcem, na kojem je drugi kos i kratak, da se dobija utisak trokutića.

I kod ostalih fragmenata s urezanim ornamentom nalazimo mnogo interesantnih i nepoznatih motiva, a drugi su nam već poznati iz keramike Grapčeve spilje i drugih nalazišta. Ima ih s urezanim pravcima preko ramena (B. IV. 35, – T. I. 6, 43, 54 te 39, 49 – T. V. 1), s lagano urezanim ukrštenim (B. IV. 52, – T. V. 9), sa lagano i široko urezanim kanalićima, do 2 mm širine (B. IV. 38, 41, 50 – T. I. 5, B. IV. 53 – T. I. 11), s urezanim kružnim linijama (B. IV. 51, 45, 48 – T. I. 8), s urezanim spiralama i lučnim linijama (B. IV. 37, 32 – T. V. 10), sa zavjesastim ornamentom B. IV. 31, s urezanim linijama (B. IV. 33 – T. V. 11; B. IV. 55 – T. XV. 49), kao cikcak trake na vratu. (B. IV. 44, 57, 42, 40 – F. V. 6) i dr. (v. F. I.–VI.). Ukratko jedan obilan materijal za dalje obrađivanje.

Obojena neolitska keramika toga sloja obilna je i lijepa. Opisat ćemo samo nekoliko fragmenata.

B. IV. 60. Fragment oboda, ramena i trbuha zdjele.

Vel. 5,2 × 3,6 cm. Deb. 0,2–0,4 cm. Presjek: t. smeđa dh. sup. sit. č. bi. kr. Boja: izvana tamnosmeđa i svijetlosmeđa, iznutra svijetlosmeđa. Izrada odlična.

Zaobljen, nešto malo prema vani isturen obod prelazi u konkavnoj liniji u konveksno rame, koje se lagano spušta u trbuh. Posuda je izvana i iznutra odlično polirana. Zahvaćajući obod i gornji dio ramena ide oko cijele posude 5 mm široka crvena traka, koje se boja još dosta dobro sačuvala.

B. IV. 60 – T. XV. 4.

B. IV. 62. Fragment ramena posude.

Vel. 3,5 × 2,9 cm. Deb. 0,35–0,4 cm. Presjek: t. smeđosiva dh. sup. sit. č. bi. kr. Boja: izvana tamnosiva i crna, iznutra crna. Izrada odlična.

0,4 cm od vrha fragmenta urezana je jedna dosta duboka linija u stijenu posude. 2 cm – 2,2 cm od ove urezana je druga. Prostor povrh prve odlično je poliran, a isto tako i onaj ispod treće, donje linije. Između prve i druge linije prostor nije poliran i bio je vjerojatno crveno obojen. Na tom su prostoru dvije urezane linije, koje treća spaja.

B. IV. 64. Fragment ramena i trbuha zdjele.

Vel. 6,2 × 5,8 cm. Deb. 0,3–0,55 cm. Presjek: t. crvenkastosmeđa dh. sup. sit. č. bi. kr. Boja: izvana tamnosmeđa, iznutra tamnosmeđa, gotovo crna. Izrada odlična.

Posuda je izvana i iznutra odlično polirana. Poslije pečenja i poliranja naslikan je crvenom, cinabaritnom bojom na vanjsku stijenu ornament. 2,2 cm od vrha fragmenta ide oko posude 0,3 cm široka crvena traka, na kojoj su druge crvene trake, neke 0,3, neke 0,7 cm široke, koso na nju položene, koje s njom prave trokute. 14–16 mm od te trake jest druga, 11 mm široka crvena traka, koja zahvata dio ramena i dio trbuha posude. Boja je odlično sačuvana. (T. XIII. 1).

B. IV. 65. Fragment oboda i ramena posude.

Vel. 3,8 × 4,9 cm. Deb. 0,37–0,4. Presjek: t. crvenkastosmeđa dh. sup. sit. č. bi. kr. Boja: izvana tamnosmeđa, iznutra tamnosmeđa. Izrada odlična.

Ravan, 0,4 cm širok obod lomi se u konkavnoj liniji u konveksno rame, koje polagano prelazi u trbuh. Posuda je izvana i iznutra odlično polirana. 1 cm široka, crvena, cinabaritna traka ide od ruba oboda, zahvatajući i obod. 1 cm od te trake prema trbuhu ide 0,3 cm široka crvena traka, na kojoj vise trokuti i na koju se hvataju crvene trake, koje je spajaju s drugom s njom paralelnom trakom udaljenom od nje 1,8 cm, praveći na njima i između njih cikcak trake. I na donjoj traki leže trokutići, kao što na gornjoj vise. Nema sumnje, da je taj fragment dio iste posude kao i fragment B. IV. 64 i fragment M. V. b. 1. (T. XIII. 3).

B. IV. 66. Fragment oboda i ramena zdjele.

Vel. 6 × 5,6 cm. Deb. 0,5–0,7 cm. Presjek: smeđa dh. sup. sit. č. bi. kr. Boja: izvana i iznutra svijetložutosmeđa. Izrada vrlo dobra.

Izravan, 0,4 cm širok obod, nešto malo prema vani isturen lomi se u ponešto konkavnoj liniji u konveksno rame. Posuda je izvana odlično, iznutra vrlo dobro polirana. Poslije poliranja naslikana je crvenom bojom 1,3 cm široka traka, oko cijele posude uz njezin rub. 5 cm ispod nje ide široka spiralna traka crveno obojena (T. XV. 1). Ona je nastavak one na fragmentu A. VI. 21, s kojim se ovaj fragment može spojiti, jer pripada istoj posudi.

B. IV. 67. Fragment oboda i ramena posude.

Vel. 4,6 × 3,9 cm. Deb. 0,3–0,4 cm. Presjek: t. smeđa dh. sup. sit. rij. č. bi. kr. Boja: izvana tamnosmeđa, iznutra tamnosmeđa i svijetlosmeđa. Izrada vrlo dobra.

Zaobljen obod, 1,5 mm isturen prema vani od stijene ramena lomi se u gotovo ravno koso rame. Posuda je izvana odlično, iznutra vrlo dobro polirana. Oko oboda, zahvatajući i gornji dio ramena, ide 1,4 cm široka crvena traka,

danas nešto izblijedjela. 3 mm ispod nje nalazi se velika spiralna traka, danas jako izblijedjela. Čini se, da je i njoj nasuprot bila neka traka, koju danas ne možemo odrediti pobliže, jer je upravo na početku tog ornamenta posuda prelomljena. (T. XV. 3).

B. IV. 69. Fragment oboda, ramena i trbuha zdjele.

Vel. 3,5 × 2,7 cm. Deb. 0,3–0,55 cm. Presjek: t. sivosmeđa dh. sup. sit. č. bi. kr. Boja: izvana i iznutra crna. Izrada odlična.

Zaobljen obod, nešto prema vani isturen prelazi u konkavnoj liniji u konveksan vrat, a na unutrašnjoj strani lomi se u pravom kutu u stijenu ramena. Posuda je izvana odlično, iznutra vrlo dobro polirana. Zahvatajući obod i 9 mm od njega, ide oko cijele posude crvena 9 mm široka traka. 0,2 cm ispod nje nalazi se spiralna traka, koja je bila crvenom, cinabaritnom bojom obojena. Danas je ta boja ostala potpuno u sredini spirale. Ispod spirale jedna 0,3–0,4 cm široka, nekada crveno obojena traka, a ispod nje, hvatajući se na desnoj strani nje, još jedna takva traka. Vjerojatno su obje te donje trake bile u sastavu spiralne velike trake. (T. XIII. 8).

B. IV. 70. – T. XVI. 7

B. IV. 71. Fragment oboda, vrata i ramena lonca.

Vel. 6,55 × 6,55 cm. Deb. 0,1–0,5 cm. Presjek: t. sivosmeđa gh. sup. rij. sit. č. bi. kr. Boja: izvana tamnosmeđa, gotovo crna, iznutra crna. Izrada odlična.

Obod, koji je otkinut, prelazi u 0,6 cm visok vrat, a taj jednom urezanom linijom odijeljen u konveksno rame, koje se lagano spušta u trbuh. Posuda je izvana i iznutra odlično polirana. Vrat je ispunjen crvenkastom blijedom bojom, a prije je bio bez sumnje obojen crvenom bojom, koja je s vremenom izblijedjela. 7 mm ispod linije, koja dijeli vrat od ramena, ide jedna 1 mm široka crvena pruga, paralelna s drugom, koja se nalazi uz liniju, koja dijeli rame od vrata. Između te dvije linije nalazi se ornament sastavljen od nezatvorenih, gore okrenutih elipsoidnih krivulja, a unutar njih po dvije manje nešto svinute trake.

Jedinstven prekrasan ornament potpuno je sličan onome iz Grapčeve spilje T. CCXIX 6 (CT. 23) i predstavlja jedan od najljepših primjeraka hvarske obojene neolitske keramike. (T. XIII. 5).

Pored keramike, koja je dobro izrađena i lijepo uobličena, pečena i polirana, pa i obojena, postoji i u tom sloju keramika, odlično izrađena, na kojoj su efekti boja, ponajviše crvenkastih, narančastih, smeđih i žutih postignuti dobrim rasporedom temeljne supstance, bojenjem prije pečenja i pečenjem samim, a onda poliranjem. Takvi su fragmenti B. IV. 74 (T. XVI. 11), 78 (T. II. 2), 80 (T. IX. 11), 81 (T. XVI. 11), (T. IX. 8), 84, 98, 72, 88 (T. IX. 9), 82 i dr. Ima fragmenata, gdje su linearni efekti postignuti poliranjem (B. IV. 73, 93, 94 [T. XVI. 3], i dr.).

Cjelokupan sloj, koji inače na prvi pogled ne daje ništa, što bi se razlikovalo od drugih do njega, jer je sastav na prvi pogled isti, daje nam, pošto smo ga istražili, vanredno velik i lijep utisak, u prvom redu zbog keramičke robe visoke kvalitete.

□ *A_1 A* × *9, 10;* ▽ *375–395 cm.*

Suzili smo prostor iskapanja na sredinu spilje i to na □ A_1 A × 9, 10. Sastav tla nešto tvrđi, manje velikog kamenja, nešto gline, svega nekoliko (6–7 cm), ali ne po cijelom kvadrantu, nego samo na zapadnoj polovici, a ispod nje manje kamenje, pomiješano s humusnom zemljom, spiljska vapnenasta prašina, fragmenti kostiju domaćih i divljih životinja, lupari, ugarci, poneka riblja kost (zubatac), morski puževi (mjesec), jedan kremeni nožić, jedna kremena strugalica (T. XXII, 6), jedan fragment kamenog mlata (T. XX. 3), mnogo fragmenata keramike, proste i fine.

I ovdje ćemo se ograničiti samo na nekoliko primjeraka.

B. V. 5. – T. V. 7.

B. V. 6. – T. VI. 9.

B. V. 7. Fragment oboda i ramena velike zdjele.

Vel. 12,1 × 7,4 cm. Deb. 0,5–0,7 cm. Presjek: t. smeđosiva sh. sup. sit. č. bi. kr. Boja: izvana svijetlosmeđa, iznutra tamnosmeđa. Izrada osrednja.

Zaobljen obod prelazi u konveksno rame. Preko ramena koso na obod dolaze s lijeve strane tri urezane linije, jedna od druge 0,5 cm udaljene. Na desnoj se strani fragmenta nalaze tri takve linije, dvije srednje 1 cm, a dvije vanjske 2,7 cm jedna od druge udaljene.

B. V. 8. Fragment oboda i ramena velike posude.

Vel. 9,3 × 8,8 cm. Deb. 0,4–0,7 cm. Presjek: t. smeđa sh. sup. sit. č. bi. kr. Boja: izvana tamnosmeđa i svijetlosmeđa, iznutra svijetlosmeđa. Izrada ispod osrednje.

Ravan, 0,4–0,5 cm širok obod lomi se u rame, koje se gotovo koso pruža prema trbuhu. S lijeve i s desne strane oboda dolaze na fragment dva 3–4 mm široka kanalića, koji se 1,5 cm ispod ruba oboda sastaju u tupom (160°) kutu. 3–5 cm ispod tog ornamenta jest drugi kanalić, 3–4,5 mm širok, koji prelazi preko cijelog donjeg dijela fragmenta.

B. V. 9. Fragment ramena posude.

Vel. 10,2 × 7,7 cm. Deb. 0,4–0,6 cm. Presjek: smeđa dh. sup. sit. č. bi. kr. Boja: izvana svijetlosmeđa, iznutra tamnosmeđa. Izrada dobra.

Preko ramena urezane su dvije gotovo paralelne 1,5–1,6 cm jedna od druge udaljene linije. Na gornju od njih padaju dvije kose, koje dolaze slijeva, od kojih je jedna siječe, a druga se na njoj zaustavlja.

B. V. 10. Fragment velike posude.

Vel. 13 × 7,8 cm. Deb. 0,7–0,8 cm. Presjek: t. svijetlosmeđa i tamnosmeđa sh. sup. sit. i veće č. bi. kr. Boja: izvana svijetlosmeđa, iznutra tamnosmeđa. Izrada osrednja.

Preko ramena urezane su dvije linije, od kojih je donja dosta pravilno urezana, a gornja nepravilno. Na gornju liniju dolaze i sijeku je pet na nju ponešto kosih linija.

B. V. 11. Fragment posude.

Vel. 3,5 × 3,2 cm. Deb. 0,2–0,3 cm. Presjek: t. tamnosmeđa dh. sup. sit. č. bi. kr. Boja: izvana i iznutra tamnosmeđa, gotovo crna. Izrada odlična.

Posuda je izvana i iznutra odlično polirana. Preko posude naslikana je crvenom bojom jedna 0,7–1 cm široka traka, u kojoj su neka mjesta ostavljena i tamnosmeđe polirana. (T. XV. 9).

B. V. 13. Fragment ramena posude.

Vel. 3,8 × 3,7 cm. Deb. 0,3–0,4 cm. Presjek: smeđa dh. sup. sit. č. bi. kr. Boja: izvana i iznutra tamnosmeđa. Izrada odlična. Preko fragmenta naslikano je sedam 1,5 mm širokih nekad crvenih traka, od kojih se tri para sastaju u oštrom kutu, a jedna od tih traka pada na najdonju desnu. Posuda je izvana vrlo dobro, iznutra dobro polirana. (T. XV. 12).

B. V 14. Fragment ramena zdjele.

Vel. 2,3 × 3,6 cm. Deb. 0,25–0,5 cm. Presjek: t. tamnosmeđosiva dh. sup. sit. č. bi. kr. Boja: tamnosmeđa izvana i iznutra. Izrada odlična.

Posuda je izvana odlično polirana, iznutra od vlage nagrizena. Na vanjskoj stijeni, na gornjoj strani fragmenta nalazi se 6 mm široka svijetlosmeđa traka, 8–9 mm ispod nje 8 mm široka druga takva traka, na kojoj su okomite tri takve, 0,3 cm široke trake. Njima je nalijevo okrugli lik, možda dio spiralne trake.

B. V. 15. – T. XVI. 4.

B. V. 18. Fragment oboda, ramena i trbuha zdjele.

Vel. 3,5 × 4,5 cm. Deb. 0,3–0,7 cm. Presjek: t. dh. smeđa i mjestimice crvenkasta sup. sit. č. bi. kr. Boja: izvana i iznutra tamnosmeđa. Izrada odlična.

Istanjen nešto malo prema vani izbočen obod prelazi u konkavnoj liniji u konveksno rame, a ono u trbuh. Posuda je izvana i iznutra vrlo dobro polirana. Obod i 0,7 cm ramena zahvata jedna 0,7 cm široka crvena traka. Ostaci crvene boje nalaze se na desnom dijelu toga ornamenta pri kraju. 1 mm ispod te trake nalazi se jedna druga 3–4 mm široka traka, koja se od desne prema lijevoj strani širi. I ona je bez sumnje nekad bila crvena. (T. XV. 6).

B. V. 19. Fragment oboda, vratića, stijene i donjeg dijela plitice.

Vel. 7,8 × 8,2 cm. Deb. 0,1–0,35 cm. Presjek: dh. smeđa sup. sit. č. bi. kr. Boja: izvana tamnosmeđa i svijetlosmeđa, iznutra isto tako. Izrada odlična.

Istanjen, zaobljen obod lomi se u svega 0,3 cm visok vratić, a taj u konveksno rame, koje onda prelazi u trbuh, koji se spušta u donji dio plitice. Plitica je izvana odlično, iznutra vrlo dobro polirana. Preko stijene posude, koja je umješnim miješanjem temeljne supstance i pečenjem dobila sjajne žutocrvenkastosmeđe boje naslikan je ornament, koji se sastoji od 5 paralelnih u cikcak poredanih 1–1,5 mm širokih traka, koje su bile nekada sasvim crvene. Danas je ostao samo jedan dio crveno obojen, a boja je inače ispala. Oko posude ide zahvatajući obod i najgornji dio ramena 0,5 cm široka crvena traka. Ornamenat je izvanredno lijep i efektan. (T. XV. 2). Od fragmenata s urezanim ornamentom ističem samo ove:

B. V. 20. – T. X. 5.

B. V. 21. – T. XVI. 5.

Keramički materijal Markove spilje, u dosada iskopanim kvadrantima i dubinama nadasve je interesantan, i ma da još daleko zaostaje za onim Grapčeve spilje, on je takav, da nam omogućuje mnogostruke zaključke i u vezi s Grapčevom spiljom i Pokrivenikom i u vezi sa svijetom Mediterana i Evrope.

Mi smo ovom prilikom iznijeli samo jedan odsječak toga golemoga blaga, ali i taj odsječak daje nam dovoljno, da možemo stvoriti nekoliko zaključaka od važnosti za prethistoriju naše obale. I urezana, i udubena, i obojena keramika ovdje je u obilnoj mjeri zastupana na prostoru još uvijek kudikamo

manjem od Grapčeve spilje, i u prilikama kudikamo nepovoljnijim od onih u Grapčevoj spilji. I dok nam i sama Grapčeva spilja kao takva djeluje impozantno, a njene naslage staloženo i smireno, preko kojih se čak negdje u prvim stoljećima željeznog doba počela širiti naslaga stalagmita, Markova je spilja nemirna i živa svakako od neolita do u rimsko doba, a njen pretspiljski prostor bio je posjećivan stalno do u najnovije vrijeme.

Ovdje iznosimo samo sumaran pregled naših dosadašnjih iskapanja, kojih rezultati ne mogu biti promijenjeni onim, što će se još naći, nego samo popunjeni. Potrebno ih je iznijeti, da o njima bude naučna javnost informirana. Nov lokalitet obojene i urezane neolitske keramike treba pridodati dosada poznatim, nove egzemplare onima dosada poznatim, nove odnose onima dosada konstatiranim.

Spiralna ornamentika nalazi se ne samo kao urezana, nego i kao obojena. Pored jednobojnih ornamenata ima i trihromnih, koji su, najvjerojatnije domaćeg porijekla, u vezi s već poznatom hvarskom obojenom keramikom.

Urezane linije, trokuti, mrežast ornament, lučne linije raznih oblika, u skupovima i svaka za sebe, u prostijoj, finijoj i najfinijoj izradi, trokuti, četverokuti, rombi, spirale, šrafirani trokuti, sve odreda idu u neolit i po svojim oblicima, i po sloju, u kom su nađeni.

Napose nas je iznenadila obojena keramika, kojoj se zapravo nismo nadali, ali smo je pažljivo tražili, kad se pojavila neolitska urezana. Mnogo je fragmenata navlaš slično onima u Grapčevoj spilji i Pokriveniku ili jednom, odnosno drugom nalazištu, upravo onako, kako međusobno naliče oni urezane keramike. Ali ima i nekoliko egzemplara obojene keramike Markove spilje, koji po svojem općem izgledu i po sastavu temeljne supstance potpuno pripadaju hvarskoj keramici Hvar I, ali su po svojim nacrtima novi, dosad nepoznati unutar inventara Grapčeve spilje i Pokrivenika.

Oblici posuda, dna, stijene, poliranje, sve je to u stilu neolitske keramike Hvar I.

Povrh neolitskog horizonta nalaze se fragmenti, koji nas upućuju na brončano doba. Obojene keramike nestaje, urezana je lošije kvalitete i odgovara onoj Grapčeve spilje. Malobrojnija je nego ona pod njom. Međutim, zbog rušenja velikih blokova kamenja često su pomiješani fragmenti neolitskoga vremena s onima brončanoga doba. I ovdje se vidi, da je nekadašnje stanovništvo, koje je živjelo u lijepoj kulturi neolitske obojene keramike, zamijenilo novo, s lošijom keramikom, bez invencije i bez vlastitog stvaranja. Očito je to stanovništvo vrlo malo trebalo keramičkih produkata, a i ono, što je trebalo, bilo je prosto.

Nad tim je horizontom onaj, u kom prevlađuje keramika tipa kašteljera: sva odreda prosta.

Međutim, na prijelazu iz one brončanog vremena u onu željeza našli smo nekoliko fragmenata importirane keramike, dobro rađene, kanelirane, koju smatramo importom iz Egejskih obala, a možda i iz daljega Orijenta.

Ima i analogija s keramikom Ljubljanskoga Barja, odnosno sa slavonskom keramikom, a analogiju s Butmirom još nismo ustanovili.

Od 1–190 cm ▽ od nas zatečenog tla nalaze se pored mnogih keramičkih fragmenata, o kojima se ne da ništa naročito kazati, fragmenti grčke helenističke i rimske keramike proste, ali i vrlo fine.

Recentni nanos, t. j. sve ono, što smo zatekli prije nego smo naišli na rimsku keramiku, nije ovdje uzet u obzir, jer je u to vrijeme u drugom dijelu spilje, koji je bio zatvoren, palo vrlo mnogo, čitav 1 m visok nanos kamenja sa stropa spilje, a u prvom dijelu nalazio se mali prostor, u koji bi se za nevremena sklonili vrlo rijetki lovci ili pastiri, ostavljajući pritom i vrlo malo svojih ostataka.

U □ B × 9, 10 naišli smo na ploče, koje su odavale, da se ispod njih nalazi nešto, što se htjelo pokriti. I doista mi smo naišli najprije na fragmente lubanje, a onda na fragmente čovječjih kostiju. Kostur je bio položen u pravcu IZ s glavom na zapadu. Sve su kosti bile zbog rušenja velikih blokova kamenja na ploče, koje su također bile znatno pomaknute, slomljene. Uz kostur našli smo porazbijane i razbacane fragmente raznih posuda, sve odreda prostih i bez ikakva ornamenta, ali i fragmenata rimske keramike. Pored toga bilo je odmah blizu i raznih životinjskih kostiju. Sve to nije davalo utisak jednog uređenog groba, ali je položaj tijela govorio za to, da je ono bilo namjerice položeno u pravcu IZ s glavom na zapadu. Osteološki ostaci ne daju nam mogućnost da išta kažemo o samom čovjeku, jer su sve kosti polomljenje zbog pritiska velikih kamenih blokova i pomicanja sloja.

Ti nalazi ljudskih kostiju ne daju nam nikakve mogućnosti da iz toga izvedemo bilo koji zaključak tim manje, što su sve te ljudske kosti nađene u horizontu, u kojemu su se našli i fragmenti rimske keramike, a u to vrijeme nije sigurno spilja služila za stalno stanovanje, a vjerojatno ni za kult. Mnogo hiljada fragmenata životinjskih kostiju ukazuje na obilno hranjenje stanovnika Markove spilje mesom domaćih i divljih životinja, ma da je samo nekoliko desetaka metara od spilje more i naokolo uvale, koje su i danas obilate ribom, naročito plavom u proljetno i ljetno doba.

Prema točno provjerenim nalazima u kvadrantima od 1–3,95 m ▽ stanovnici su Markove spilje gojili ovcu, kozu, govedo i svinju, a pored toga hranili su se mesom divljih životinja, kojima je Hvar, tada pun šuma, obilovao. Konstatirano je, da je stanovnik Markove spilje u brončano i željezno doba poznavao i lovio jelene, srne, divlje svinje, zečeve, razne divlje ptice, a možda je gajio i domaću perad.

Naročito su se obilno hranili stanovnici Markove spilje u ono doba ribom i morskim, a i kopnenim moluskima. Na hiljade patella (lupara), litorina (priobalni puž), mytilusa, ostrea (kamenica), vretenača (cerithium), volaka (murex), srčanaka (cardium), puževa plućaša (helix), mjeseca i dr. pokazuju nam obilje morskih moluska, kojima se on hranio.

Životinjske su kosti gotovo sve prelomljene i pocijepane, neke vrlo umješno po duljini, s oštricama, koje su služile za raznu domaću upotrebu, pa i za oružje, lov, ribolov i sl.

Kameno oružje i oruđe nađeno je u dovoljnoj mjeri, ali uvijek zaostaje za ponekim kontinentalnim nastambama. Toga oružja nije zapravo trebao ni neolitski, ni brončanodobni, a ni željeznodobni stanovnik Markove spilje. Za redovitu upotrebu služilo mu je vapnenačko kamenje, kojeg je u svim veličinama i svim oblicima imao posvuda naokolo, pa mu nije trebalo posebno kameno oružje u razne njegove svrhe, počevši od lova i ribarenja, pa dalje. Ali

smo ipak našli nekoliko fragmenata mlatova i sjekira, od tvrdog kamenja i dobro, pa čak i izvanredno dobro izrađenih i izbrušenih, a jedan mlat i s lijepo probijenom rupom za držak.

Kremeni noževi, kremene strugalice, pa i mala kremena jezgra nisu obilati, ali smo ih našli u dovoljnom broju u raznim kvadrantima, počev od 2,20 m dubine od horizonta, koji smo mi zatekli.

Jedini metalni predmet, jedan velik željezni čavao, nađen je u najgornjem horizontu, rimskom.

Prema dosadašnjim rezultatima našeg iskapanja u Markovoj spilji možemo zaključiti:

1. Markova spilja bila je nastanjena ili upotrebljavana u neolitu i eneolitu, u brončano i željezno doba, u doba kasnije grčke kolonizacije na Hvaru (u helenističko doba), u rimsko doba cijela, a od rimskog vremena dalje bio je njen drugi dio zbog nagomilanih naslaga zatvoren, dok je u njen prvi dio povremeno i kratkovremeno zalazio čovjek.

2. Neolitski stanovnici Markove spilje poznavali su vrlo dobro ne samo keramiku za svakodnevnu upotrebu, nego i urezanu i obojenu keramiku, naročito hvarsku, tipa Hvar I. Stotine fragmenata takve keramike, koji pripadaju stotinama raznih posuda, koje smo iskopali u neolitskom horizontu Markove spilje dokazuju, da su njeni stanovnici, odnosno oni, koji su je upotrebljavali, živjeli u istoj kulturi, u kojoj su živjeli stanovnici otoka Hvara, koji su upotrebljavali Grapčevu spilju i Pokrivenik u neolitu i eneolitu.

3. Keramika nađena u Markovoj spilji u svom najvećem dijelu jest domaćeg, hvarskog porijekla, slična onoj Grapčeve spilje i Pokrivenika. Ne samo bliža, nego ni dalja okolica Markove spilje ne daje, ukoliko smo mogli utvrditi, mogućnosti za pretpostavku, da se ta keramika pravila u samoj spilji ili do nje. Da li će naša dalja iskapanja pokazati, da je u toj spilji bilo gline prikladne za pravljenje posuđa, vidjet ćemo pri daljem radu. Isto tako ne možemo zasada kazati, nema li u nešto daljoj okolici Markove spilje ležaja gline, koji bi bili poslužili njenim stanovnicima za pravljenje posuđa.

4. Nekoliko fragmenata posuda, koji su očito importirani izvan otoka ukazuju na saobraćaj, bilo direktan ili indirektan sa stanovnicima Mediterana. To je vrlo lako razumljivo, jer se Markova spilja nalazi tek nekoliko stotina metara udaljena od odlične luke, u koju su se uvijek sklanjale velike lađe na putu za sjeverni Jadran i obrnuto, za vrijeme oluje ili nevremena – Vele Garške, a tek stotinu metara udaljena je od vrlo dobre uvale Parja i odlične Duge. Doticaj sa stranim ljudima bio je dakle izvanredno lak. Ti su mornari i trgovci dolazili iz raznih dijelova Sredozemnoga mora, vozeći na sjever produkte svoga zanatstva i sa sjevera jantar i drugo. Bilo je onda kao i danas pojedinih godišnjih razdoblja, kada oluja traje i po više dana. Istina, luka, u kojoj se nalazi današnji grad Hvar, kudikamo je veća od Vele Garške i okružena plodnim poljima, što Vela Garška nije, pa su se lađe pred oluju i za oluje sklanjale u prvom redu u Hvarsku luku stim prije, što je ulaz u Velu Garšku za oluje opasan, a u Hvarsku nije. Ali nema nikakve sumnje, da su se lađe i u Velu Garšku sklanjale i u neolitu i kasnije, kada one to još i danas čine. Ni imena Vela Garška (Velika Grčka, talij. Palermo Grande) i Parja, nisu takve prirode, da se na njih ne bi bar malo smjelo uzeti obzira.

Ona su nastala kasnije u historijsko doba, ali nam i to pokazuje, da su te luke bile upotrebljavane i nazvane, jedna po Parosu, druga po Grcima.

Prema tome su stanovnici Markove spilje imali velikih mogućnosti, da zamijene ili dobiju poneku posudu od pridošlih mornara, koji su katkada dane i dane nedaleko od njih boravili. To se ne može tako reći za Grapčevu spilju, koja na južnoj strani otoka nema sve do Hvara pogodne luke, da se lađe pred »širokom« sklone, nego tek na zapadu u Dubovici i na istoku u Smarski, gdje su se mogle sigurno skloniti od bure. Od široka su se mogle skloniti još samo u luku Šćedra, ali taj je otok ipak udaljen od obale, nad kojom se nalazi Grapčeva spilja, i po široku nije lako do njega doploviti s malim lađama. Veza stanovnika Grapčeve spilje s inostranim svijetom išla je bez sumnje preko luka na Šćedru, jer je na južnoj obali Hvara prva hvarska luka zaštićena od juga, koja je preko 40 km zračne linije od Grapčeve spilje udaljena. Drugu je vezu sa stranim lađama imala Grapčeva spilja preko današnjih luka Staroga grada i Jelse, preko brda, na sjevernoj strani Hvara.

5. Veliko kameno oružje i oruđe (mlatovi) načinjeni su od pješčanika, koji je vjerojatno donošen s nedalekog otočića Brusnika, koji se nalazi između otoka Šćedra i Sveca, ali je mogao biti donošen i iz drugih mjesta.

Kremeni noževi, strugaljke i slično primani su, kako je to bilo i sa stanovnicima Pokrivenika i Grapčeve spilje, po svoj prilici u jezgrima izvana, a onda kod kuće izrađivani.

6. Mnogo spondylusa nađenih u svim horizontima Markove spilje ukazuju nam na mogućnost eksporta na sjever, u dolinu Save i Drave, a možda i dalje. Mislim, da smijemo povezati tu našu tvrdnju s nalazom keramike Ljubljanskoga Barja u Grapčevoj spilji i s izmjenom dobara u takvu obliku između krajeva Ljubljanskoga Barja i dalmatinskih otoka.

Prema svemu tome Markova spilja pridonosi vrlo ozbiljan prinos poznavanju prethistorije naše obale, a i one Sredozemnoga mora.

OSTEOLOŠKI NALAZI I MORSKA FAUNA U MARKOVOJ SPILJI

□ 7–11 × C–C, ▽ 121–295 cm

Red. br.	Broj skupa	Osteološki ljudski nalazi	Osteološki životinjski nalazi	Nagorele kosti	Morska fauna
1.	A	—	Domaći mali preživači i divlji mali preživači Perad	—	Patella (sp.) ili Priljepak (morski puž) Litorina (sp.) ili Priobalni morski puž
2.	V	—	Domaći mali preživači (ovca, koza) Divlji preživači (srna, jelen) divlja patka?	—	Mytilus Ostrea (sp.) ili kamenica (morska jestiva školjka) Patella (sp.) Litorina (sp.) Cerithium (sp.) ili vretenača (morski puž)
3.	K	—	—	—	Murex (sp.) ili volak (morski puž)
4.	I. A.	—	Domaći mali preživači (ovca) i divlji svinjski zub	—	Patella
5.	R	—	Domaći mali preživači (ovca) i divlji	—	Cardium (sp.) ili srčanka (morska školjka) Ostrea Patella
6.	W	—	Domaći veliki preživači Domaći mali preživači (ovca, koza)	—	Patella Ostrea
7.	D	—	Fragmenti preživača?	—	Patella Helix (sp.) – puž. plućaš srodnik vrtnoga puža – kopneni! Cerithium
8.	B	—	Domaći mali preživači	1 kom.	Patella fragmn.
9.	W	—	Domaći mali preživači zub goveda divlji preživač	—	Ostrea Patella Murex Mytilus

Red. br.	Broj skupa	Osteološki ljudski nalazi	Osteološki životinjski nalazi	Nagorele kosti	Morska fauna
10.	I. C.	—	Domaći veliki preživač (govedo) Domaći mali preživač	—	Ostrea Helix
11.	P	—	Fragmenti životinjskih kostiju	—	—
12.	S		Domaći mali preživači	—	Helix Patella
13.	Z	—	Domaći mali preživač Divlji preživač (srna ili jelen)	—	—
14.	T	—	Domaći preživač (ovca, koza, ml.)	—	Helix Ostrea Patella Litorina Cerithium Murex
15.	E	—	Domaći preživač mali i veliki	—	Patella Ostrea
16.	G	—	Domaći mali preživač	—	Ostrea
17.	T	—	—	fragm. keramike	—
18.	C	—	Domaći mali preživač	—	—
19.	L	—	Domaći veliki preživač svinjski zub	—	—

Red. br.	Broj skupa	Osteološki ljudski nalazi	Osteološki životinjski nalazi	Nagorele kosti	Morska fauna
20. ▽ 171—195 cm	Š	fragmenti lubanje (os parietale i occipitale)	—	—	—
21.	S	—	Domaći veliki i mali preživači Divlji preživač	—	Helix Murex Patella
22.	LVIII	—	Domaći mali preživači Divlji preživači	—	—
23.	M M	—	Divlji preživači	—	Patella
24.	F	—	Domaći preživači (ovca, koza)	—	Murex Patella
25. 171—195 cm	U	Torakalni kralješci (2 k.) Cervikalni kralježak (1 k.) Fragmenti lubanje	Domaći mali preživači (ovca, koza)	fragmn. keramike	Litorina
26.	I. B.	—	Domaći mali preživači Divlji preživač	—	Patella
27.	O	—	Fragmenti malog preživača	—	Ostrea
28.	I. D.	—	Domaći mali i veliki preživač	—	Ostrea fragmenti Mytilusa
29.	Y	—	Domaći mali preživač Veliki preživač?	—	Ostrea Litorina
30.	I. F.	—	Domaći mali preživač (ovca - kralježak)	—	—

Zusammenfassung

DIE MARKUSHÖHLE AUF DER INSEL HVAR, EIN NEUER FUNDORT NEOLITHISCHER BEMALTER KERAMIK

Nach beendeten Ausgrabungen in den Höhlen von Grabak und Pokrivenik auf der Insel Hvar im Jahre 1952, wo der Verfasser des voliegenden Artikels Reste neolithischer farbiger Keramik als ersten Fundort an der adriatischen Ostküste in Jahre 1936 endeckt hatte[1] und nach Feststellung ähnlicher Keramik auf den Adriainseln Korčula und Lastovo (1952, 1953, 1954, 1955), unternahm der Verfasser im Jahre 1956 systematische Ausgrabungen in der Markushöhle (Markova spilja) auf der Insel Hvar. Diese Höhle befindet sich auf dem Nordabhang des Gebirges, im westlichen Teile der Insel in der Umgebung von Pelegrin 57, 35 m über dem Meeresspiegel. Die Höhle dominiert also in westlicher Richtung über die offene See gegen Italien, in nördlicher und östlicher Richtung gegen die jugoslawische Küste. Sie ist über 30 km Luftlinie im Westen der Grabakhöhle gelegen und annähernd 40 km westlich der Pokrivenikhöhle.

Der Eingang in die Markushöhle schaut gegen Westen. Die Höhle selbst besteht aus zwei Teilen: der westliche hatte die Form eines grossen Ofens, als der Verfasser ihn im Jahre 1912 zum ersten Mal untersuchte und so sah er auch zu Beginn seiner Ausgrabungen im Jahre 1955 aus. Der zweite, östliche Teil, war mit dem ersten durch einen 50–70 cm hohen Gang verbunden, dessen Längsmass annähernd 2 m betrug. Die Länge des ersten Teils misst 8,4 m, die des zweiten Teils 12,73 m. Die grösste festgestellte Breite betrug 4,30 m.

Über seine ersten Feststellungen und Funde in der genannten Höhle berichtet der Autor in seinem Buche Hvar (Beograd 1924). Diese Funde waren jedoch äusserst bescheidenen Umfangs, die Sondage flach.

Nachdem im Jahre 1955 das Gestein und das seinerzeit von oberflächlichen Ausgrabungsarbeiten angehäufte Material entfernt war, begann der Autor im Jahre 1956 mit den Ausgrabungen des anscheinend noch unberührten Terrains (□ AB × 4–6). Doch erwies sich bald, dass bis in die Tiefe von 110 cm (nach Entfernung der rezenten Anhäufungen) das Terrain bereits umgegraben war. Erst in der Tiefe von 211 cm war das Terrain unberührt. Bei 305 cm Tiefe wurden die Ausgrabungen eingestellt.

Die Ausgrabungen, vorgenommen im Jahre 1957 an der Stelle, wo der zweite Teil der Höhle beginnt (□ C_1 B_1 A_1 ABC × 7–10) ergaben folgendes Resultat:

Nach Entfernung der oberen angehäuften Schicht bis zur Tiefe von 1,20 m, die nicht in Betracht gezogen wurde, ging die Ausgrabung folgendermassen vor sich:

▽ 121–170 cm: gewöhnliche Keramik, eine Art Seeschnecken, eine Austernart, Knochen von domestifizierten und wilden Tieren, Herdreste.

▽ 171–195 cm: viele Knochenreste von Haus- und wilden Tieren, Austern und anderer Schaltiere, besonders Spondyluse, gewöhnliche und römische Keramik unserer Zeitrechnung.

[1] Grga Novak, Prethistorijski Hvar = Prehistoric Hvar, Zagreb 1955, fol. 381; farbige Taf. 32, Taf. CCXLVI = Englisch von S. 295–354.

▽ 185 cm: längs der südlichen Höhlenwand Menschenknochen, durchwegs zerbrochen, der Schädel gegen Westen gerichtet. Grabspuren fehlen. Neben den Menschenknochen Bruchstücke römischer Keramik.

▽ 196–215 cm: grösseres und kleineres Gestein, wie in den oberen Schichten, viele Tierknochen, zahlreiche Mollusken römische und griechische Keramik, sporadische Fragmente aus der Eisenzeit.

▽ 216–245 cm: zahlreiche Knochenüberreste, Weichtiere, Keramik aus der Bronzezeit, untermengt mit Keramik aus der Eisenzeit.

▽ 246–272 cm: Bodenzusammensetzung ähnlich, am Herd Gefässbruchstücke aus der Bronzezeit, viele Schnecken, Austern, zahlreiche Knochen, einige Fragmente importierter Keramik, ein Messerchen aus Feuerstein, eine Knochennadel. In 272 cm Tiefe eneolithische Keramik mit inkrustierten eingeritzten Linien und schön polierten Gefässen.

▽ 273–295 cm: nebst gewöhnlicher Keramik begegnet auch feinhergestellte Keramik aus neolithischer Zeit, ähnlich jener aus der Grabakhöhle, Hvar I, jedoch nicht gefärbt.

▽ 296–320 cm: dieselbe Bodenbeschaffenheit wie die oben erwähnte: grobes und feineres Gestein, mit Humus und Herdüberresten untermengt, zahlreiche Seemollusken, ebenso zahlreiche Knochenbruchstücke, Keramikfragmente, darunter gehören ein und fünfzig der feinen Hvarer und damit verwandten bemalten Keramik an.

▽ 321–345 cm: dieselbe Bodenbeschaffenheit, viele Gebrauchsgegenstände der Urbewohner, kleine Feuersteinmesser, ein durchbohrter Hammer (Schlegel) aus Stein, viele Keramikfragmente, davon gehören vier und siebzig der feinen Hvarer I Keramik an. Auch importierte Keramik kommt vor.

▽ 346–374 cm: die Bodenbeschaffenheit und das Übrige wie in der oben beschriebenen Schicht, 156 eingeritzter und hundert fünf und zwanzig feiner Hvarer bemalter Keramik, darunter eine Anzahl Exemplare, an denen Farbe und Ornament erhalten sind.

Ausserdem Feuerstein, Messerchen und bearbeitete Knochen. Die Ausgrabungen setzte der Verfasser im Monate Januar 1958 fort und grub bis zur Tiefe von 395 cm. In sämtlichen Schichten ergaben sie ähnliche Resultate. Besonders schöne Exemplare wurden unter 296 cm gefunden.

Das keramische Material der Markushöhle in den bisher blossgelegten Quadranten und Tiefen ist überaus interessant, und obzwar es hinter jenen aus der Grabakhöhle noch zurückbleibt, so ist es doch derart beschaffen, dass wir daraus vielerlei Schlüsse ziehen können, sowohl inbezug auf die Grabak- und Pokrivenikhöhle als auch inbezug auf die Mittelmeerländer und das übrige Europa.

Bei dieser Gelegenheit wurde nur ein kleiner Ausschnitt dieses überaus reichen Schatzes angeführt, doch ermöglicht uns dieser Ausschnitt einige wichtige Schlüsse auf die Vorgeschichte der ostadriatischen Meeresküste zu ziehen. Sowohl die eingeritzte und mit tieferen Linien versehene, als auch die bemalte Keramik ist hier in bedeutender Menge vertreten, auf einem weit geringeren Raume als diejenige der Grabakhöhle, und zwar unter weit ungüstigeren Verhältnissen als jene der Grabakhöhle. Und während die Grabakhöhle einen an und für sich imposanten Eindruck macht und ihre Schichten gesetzt und ruhig wirken, worüber in den ersten Jahrhunderten der Eisenzeit sogar

Stalagmitablagerungen entstanden und sie zum Teil verdeckten, wirkt die Markushöhle unruhig und lebendig – jedenfalls seit dem Neolith bis in die Römerzeit, während ihr Höhlenvorraum bis in die neueste Zeit ununterbrochen von Menschen aufgesucht wurde.

In vorliegender Abhandlung ist nur eine summarische Übersicht von des Verfassers bisherigen Ausgrabungen in der Markushöhle gegeben, deren Ergebnisse neue Funde nicht umstossen, sondern höchstens ergänzen werden. Sie müssen veröffentlicht werden, damit die Gelehrtenwelt darüber informiert würde: eine neue Fundstätte bemalter und eingeritzter Keramik aus dem Neolith muss also den bisher bekannten hinzugefügt werden, neue Exemplare den bisher entdeckten, neue Beziehungen den bisher festgestellten.

Die Spiralornamentik begegnet da nicht nur eingeritzt, sondern auch bemalt. Neben einfarbigen Ornamenten kommen auch dreifarbige (trichrome) vor, die höchstwahrscheinlich einheimischen Ursprungs sind – in Zusammenhang mit der bereits bekannten Hvarer farbigen Ornamentik.

Eingeritzte Linien, Dreiecke, Netzornamente, Bogenlinien verschiedenster Formgebung, gruppenweise oder jede für sich, in gröberer, feinerer und feinster Ausarbeitung, Drei- und Vierecke, Rhomben, Spiralen, schraffierte Dreiecke, gehören sämtlich dem Neolith an, sowohl ihrer Formgebung als auch der Schichte nach, in der sie vorgefunden wurden.

Vor allem überraschte die bemalte Keramik. Viele Fragmente ähneln aufs Haar denen in der Grabakhöhle und in der Pokrivenikhöhle oder einem der genannten Fundorte, ebenso wie jene der eingeritzten Keramik einander ähnlich sind. Es wurden aber auch einige Exemplare bemalter Keramik in der Markushöhle vorgefunden, die sowohl ihrem Aussehen als auch der Zusammensetzung ihrer Grundsubstanz nach der Hvarer Keramik (Hvar I) angehören, sind aber inbezug auf die Zeichnung neu, innerhalb des Inventars der Grabak- und Pokrivenikhöhle unbekannt.

Formgebung der Gefässe, Boden- und Seitengestaltung, Art des Polierens, alles ist im Stile der neolither Keramik Hvar I.

Über dem Neolithhorizonte stiess ich auf Fragmente, die dem Bronzezeitalter angehören. Bemalte Keramik begegnet überhaupt nicht mehr, die eingeritzte Keramik ist von geringerer Qualität und entspricht derjenigen der Grabakhöhle. Sie ist geringer an Zahl als die in der Schicht unter ihr. Allerdings sind durch Einstürze grosser Steinblöcke Bruchstücke aus dem Neolith oft mit denen aus der Bronzezeit untermengt. Augenscheinlich wurden die einstigen Bewohner, die in der schönen Kultur der farbigen Keramik des Neoliths lebten, durch andere ersetzt – mit einer geringeren Keramik, der jede Invention und jegliche Schöpferkraft abging. Jedenfalls benötigte diese Einwohnerschaft wenig keramische Erzeugnisse, und was sie verwendete, war von schlechter Qualität.

Über diesem Horizont herrschen keramische Erzeugnisse des Castellieri Typs vor – durchwegs von geringer Qualität.

Auf dem Übergange aus dem Bronze- in das Eisenzeitalter wurden einige Bruchstücke importierter, gut gearbeiteter kannelierter Keramik gefunden, vielleicht von den ägeischen Küsten, möglicherweise sogar aus dem Orient herrührend. Es gibt aber auch Analogien mit der Keramik des Ljubljansko Barje (Laibacher Moors), beziehungsweise mit der slawonischen Keramik.

Von 1–190 cm ▽ des durch Novak untersuchten Bodens begegnen neben zahlreichen keramischen Fragmenten, über die nichts besonderes zu berichten wäre, auch Fragmente griechischer und römischer Keramik aus dem hellenistischen Zeitalter – von einfacher, aber auch sehr feiner Arbeit.

Die rezente Ablagerung das heisst alles, das vor dem Erscheinen der römischen Keramik ausgegraben wurde, ist hier nicht in Betracht gezogen, da sich zu der Zeit im zweiten Teile der Höhle, der unzugänglich war, eine ein Meter hohe Steinschichte von der Decke losgelöst hatte; im ersten Teile aber war nur ein ganz kleiner Raum zugänglich, wo vorübergehend Jäger oder Hirten während eines Unwetters Zuflucht suchten. Wenige Spuren ihres kurzen Aufenthaltes mochten sie dabei zurückgelassen haben.

Im □ B × 9, 10 ▽ 185 cm wurden Platten vorgefunden, die zweifelsohne etwas zu verdecken hatten. Und wirklich wurden zuerst Bruchstücke eines Menschenschädels, dann auch Fragmente menschlicher Knochen vorgefunden. Das Skelett war in ost-westlicher Richtung gebettet, mit dem Kopfe dem Westen zugekehrt. Infolge Einsturzes grosser Steinblöcke auf die Platten, die dadurch stark verrückt waren, sind sämtliche Knochen zermalmt. Neben dem Skelett wurden zerschlagene und auseinandergeworfene Fragmente verschiedener Gefässe – durchwegs von geringer Ausarbeitung ohne Ornamentik, aber auch Bruchstücke römischer Keramik vorgefunden. In nächster Nähe stiess man auch auf Tierknochen. Das alles machte nicht den Eindruck eines regelrechten Grabes, doch die Lage des Skeletts sprach dafür, dass es absichtlich in ost-westlicher Richtung gebettet wurde, mit dem Kopfe nach Western gekehrt. Die Knochen ermöglichen es nicht über das Menschenskelett selbst irgendwelche Schlüsse zu ziehen, da sämtliche Knochen durch den Druck der grossen Steinblöcke zermalmt sind.

Aus diesen Knochenfunden lässt sich gar nichts erschliessen, da alle diese Menschenknochen im Horizonte vorgefunden wurden, wo sich auch Bruchstücke römischer Keramik vorfanden. Zu dieser Zeit diente die Höhle gewiss nicht als dauernde Wohnstätte, wahrscheinlich auch nicht zu Kultzwecken.

Viele Tausende von Tierknochenfragmenten weisen daraufhin, dass sich die Bewohner der Markushöhle in grossem Masse mit dem Fleische von Haus- und jagbaren Tieren ernährten, obwohl die Höhle nur einige Dutzend Meter vom Meere entfernt ist und ringsherum auch fischreiche Buchten sind, die in Frühlings- und Sommermonaten besonders reich an Blaufischen sind.

Laut genau geprüften Funden in den Quadranten von 1–2,50 m Tiefe, züchteten die Bewohner der Markushöhle Schafe, Ziegen, Rinder, Schweine, ernährten sich aber auch vom Fleische jagbarer Tiere, deren es vorzeiten auf der damals waldreichen Insel Hvar eine Menge gab. Es steht fest, dass der Bewohner der Markushöhle im Bronze- und Eisenzeitalter auch Hirsche, Rehe, Wildschweine, Hasen und verschiedenes Federwild jagte. Vielleicht kannte er auch bereits Hausgeflügel.

Reichlich ernährten sich die Bewohner der Markushöhle zu der Zeit auch mit Seefischen, Festland- und Seemollusken. Tausende von Austernschalen, Küstenschnecken, Mytilussen, Cerithium, Murex, Cardium, Helix u. and. zeugen davon, wie viele Seeweichtiere ihnen als Nahrung dienten.

Die Tierknochen sind beinahe sämtlich zerbrochen und zerhackt, einige sogar sehr kunstreich der Länge nach zerspalten – mit Schneiden, die su allerlei Hausgebrauch dienten, aber auch als Streitwaffen, zur Jagd und zum Fischfang und Ähnlichem.

Steinwaffen und Steinwerkzeuge wurden in genügender Menge gefunden, sie bleiben aber zahlenmässig noch immer hinter einigen kontinentalen vorhistorischen Wohnstätten zurück. Diese Waffen und Werkzeuge benötigte eigentlich der Bewohner der Markushöhle weder im Neolithikum noch im Bronze- und Eisenzeitalter. Zum täglichen Gebrauche dienten ihm Kalksteine, deren er in jeglicher Form und Grösse in nächster Nähe vorfand, so dass er keine besonderen Steinwaffen zu seinen verschiedenen Zwecken von der Jagd und dem Fischfang angefangen und s. w. benötigte. Wir fanden aber auch einige Fragmente von Hämmern (Schlegeln) und Äxten – aus hartem Stein, gut, sogar sehr geschickt geschliffen, darunter einen Hammer mit einem sorgfältig durchbohrten Loch für den Stiel.

Messer und Schaber aus Feuerstein, auch kleine Feuersteinkerne sind nicht zahlreich, doch in genügender Menge – und zwar in verschiedenen Quandranten, von 2,20 m unterhalb des von uns vorgefundenen Horizonts angefangen.

Der einzige Metallgegenstand, ein grosser eiserner Nagel, stammt aus dem obersten, römischen Horizonte.

Aus den bisherigen, durch Prof. Novak in der Markushöhle vorgenommenen Ausgrabungen, könnten folgende Schlüsse gezogen werden:

1. Die Markushöhle wurde bewohnt oder diente den Menschen als Zufluchtsort im Neolithikum und Eneolithikum, im Bronze- und Eisenzeitalter, zur Zeit der späteren griechischen Kolonisation auf Hvar (d. h. zur Zeit des Hellenismus), in römischer Zeit, und zwar in ihrem ganzen Umfange. Seit der römischen Zeit und weiter war der zweite Teil durch die angehäuften Ablagerungen verschlossen, während in ihrem ersten Teil – von Zeit zu Zeit, aber nicht dauernd – sich Menschen aufhielten.

2. Die Bewohner der Markushöhle im Neolithikum kannten nicht nur sehr gut die Keramik zum Alltagsgebrauch, sondern auch die eingeritzte und bemalte Keramik, vor allem die Hvarer, vom Typus Hvar I. Hunderte von Bruchstücken derartiger Keramik, von Hunderten verschiedener Gefässe aus dem Neolither Horizont der Markushöhle weisen darauf hin, dass deren Bewohner, beziehungsweise diejenigen, die von ihr vorübergehend Gebrauch machten, derselben Kultur angehörten, wie auch die Bewohner der Insel Hvar, die sich während des Neolithikums und Eneolithikums der Grabak- und der Pokrivenikhöhle bedienten.

3. Die in der Markushöhle vorgefundene Keramik ist grösstenteils einheimischen, Hvarer Ursprungs, ähnlich derjenigen in der Grabak- und der Pokrivenikhöhle. Nicht nur die nähere, sondern auch die weitere Umgebung der Markushöhle schliessen, soweit wir feststellen konnten, die Möglichkeit aus, dass diese Keramik in der Markushöhle selbst oder in deren nächster Umgebung angefertigt wurde. Ob unsere ferneren Ausgrabungen zeigen werden, dass in dieser Höhle Tonerde zur Anfertigung von Gefässen vorhanden

war, wird sich noch weisen. Gleichfalls kann vorderhand nicht gesagt werden, ob nicht in dem nächsten Umkreis der Markushöhle Tonlager vorkommen, die ihren Bewohnern zur Anfertigung von Tongefässen gedient hatten.

4. Einige Bruchstücke von augenscheinlich ausserhalb Hvars importierten Gefässen dienen uns als Beweis direkten oder indirekten Verkehrs mit den Bewohnern des Mediterrans. Das ist auch sehr leicht verständlich, da die Markushöhle kaum einige hundert Meter von einem vortrefflichen Hafen entfernt ist, in dem grosse Schiffe auf ihrer Fahrt nach dem Norden der Adria und auf ihrer Rückfahrt während eines Unwetters oder Sturms Zuflucht suchten. Dieser Hafen ist Vela Garška. Die Markushöhle ist auch kaum hundert Meter entfernt von der gut geschützten Bucht Parja und der vorzüglichen Duga. Der Verkehr mit aus der Fremde zu Schiff Angekommenen war demnach sehr erleichtert. Diese See- und Kaufleute kamen aus verschiedenen Teilen des mittelmeerländischen Raumes, und verfrachteten nach dem Norden die Erzeugnisse ihres Gewerbefleisses und aus dem Norden Bernstein und anderes. Damals wie heute dauerte der Sturm in einzelnen Jahreszeiten auch mehrere Tage an. Allerdings ist der Hafen der heutigen Stadt Hvar bei weitem grösser als Vela Garška, umgeben von fruchtbaren Feldern, was bei Vela Garška nicht der Fall ist, so dass Schiffe vor dem Sturm und während des Sturmes vor allem im Hvarer Hafen Zuflucht suchten, um so eher, als die Einfahrt in die Vela Garška während eines Sturmes gefährlich ist, in den Hvarer Hafen aber nicht. Aber ohne jeden Zweifel suchten Schiffe auch während des Neolithikums und später in Vela Garška Schutz, was selbst heute noch der Fall ist. Denn die Namen Vela Garška (= Velika Grčka, Grossgriechenland, ital. Palermo Grande) und Parja sind nicht derart, dass wenigstens in geringem Masse sie nicht in Rücksicht kämen. Sie entstanden später, in historischer Zeit, aber auch dies beweist, dass diese Häfen wirklich in Gebrauch waren und dass einer nach der Insel Pharos, der andere nach den Griechen benannt wurde.

Demnach hatten die Bewohner der Markushöhle bedeutende Möglichkeiten dies oder jenes Gefäss käuflich zu erstehen oder zu erhalten von fremden Seefahrern, die sich oft tagelang in ihrer unmittelbaren Nähe aufhielten. Dasselbe kann von der Grabakhöhle nicht behauptet werden, die, im Süden der Insel gelegen, bis Hvar keinen geeigneten Hafen hatte, in dem Schiffe vor dem Sirocco geschützt wären. Bloss in Dubovica im Westen und in Smarska im Osten konnten sie Schutz vor der Bora finden. Vor dem Sirocco gewährte höchtens noch der Hafen von Šćedro Schutz, doch ist diese Insel von der Küste, auf der die Grabakhöhle liegt, ziemlich entfernt und während des Sirocco fällt es nicht leicht auf kleinen Booten hinzugelangen. Die Verbindung und der Verkehr der Bewohner der Grabakhöhle mit der Fremde ging ohne Zweifel über die Häfen von Šćedro, denn auf der Südseite der Insel Hvar ist der erste vor dem Südwind geschützte Hafen der Hafen der späteren Stadt Hvar, über 40 km Luftlinie von der Grabakhöhle entfernt. Die nächste Verbindung mit den fremden Schiffen hatte die Grabakhöhle durch die heutigen Häfen von Starigrad und Jelsa, jenseits des Gebirges, auf der Nordseite der Insel Hvar.

5. Die wuchtigen Steinwaffen und Hämmer (Flegel) sind aus Sandstein der wahrscheinlich von der unweit gelegenen kleinen Insel Brusnik stammte,

die zwischen den Inseln Šćedro und Svetac liegt, könnte aber auch aus anderen Gegenden herrühren.

Die Feuersteinmesser, Schaber u. Ähnliches wurden wahrscheinlich im Rohzustande von aussen gebracht, was auch für die Bewohner der Pokrivenikhöhle und der Grabakhöhle der Fall war, und wurden dann erst im Hausgewerbe ausgearbeitet.

6. Viele Spondyluse, in sämtlichen Horizonten der Markushöhle gefunden. dienen als Hinweis, dass der Export nach dem Norden möglich war – in das Sava- und Dravatal, vielleicht auch weiter. Meines Erachtens können wir diese Behauptung durch den Fund von Keramiken in der Grabakhöhle, stammend aus dem Ljubljansko Barje, aufrechterhalten und mit dem Austausch von Gütern in dieser Form zwischen den Gebieten des Ljubljansko Barje und den dalmatinischen Inseln verbinden.

Demnach sind die Funde aus der Markushöhle ein äusserst wichtiger Beitrag zur Kenntnis der Vorgeschichte der ostadriatischen Meeresküste, wie auch jener des Mittelländischen Meeres.

Josip Korošec

PREHISTORIJSKA GLINENA PLASTIKA U JUGOSLAVIJI

I

NEOLITSKE PLASTIČNE IZRAĐEVINE U VINČI

U prehistorijskoj arheologiji jugoistočne Evrope u pogledu idolne plastike ima vrlo vidnu ulogu vinčanska kulturna grupa, čija geografska rasprostranjenost danas još nije tačno utvrđena a u glavnom se rasprostire po Srbiji, Vojvodini i Sremu. Svoj naziv je ta kulturna grupa dobila po nalazištu Vinči, koje je jedno od najznačajnijih kako po svojim slojevima, bogatstvu materijala a isto tako i zbog toga, što je to za sada i jedini naučno ispitivan lokalitet. Kako za samo otkriće lokaliteta tako i za njegovo istraživanje ima najviše zasluga Miloje M. Vasić, koji ga istražuje već decenijama i koji je s time u vezi izdao već čitav niz publikacija, od kojih je najznačajnija »Preistoriska Vinča I–IV.«[1]

Prilikom naučnih istraživanja Vinče nađeno je do sada nekoliko hiljada statueta, a ogroman broj nađen je i slučajno prilikom odronjavanja zemljišta u Dunav na tom istom lokalitetu. Ni ostali lokaliteti vinčanske kulturne grupe neće u pogledu idolne plastike ni najmanje zaostajati za Vinčom. Dovoljan dokaz o tome nam pružaju Čaršija, Jablanica i Pločnik u Srbiji, Kormadin u Sremu, Zrenjanin u Vojvodini itd. No danas još ne možemo prosuditi kakvu će moćnost imati slojevi tih lokaliteta, pa da prosudimo i vreme njihovog trajanja u odnosu sa trajanjem naselja u Vinči. Neka nalazišta su bila naseljena, po današnjim podacima, samo kraće vreme, druga opet duže, a možda će se naći i lokaliteti čije je trajanje bilo čak i duže nego li u samoj Vinči.

Često se puta isticala već Vinča kako po svom bogatstvu tako i po svom ugodnom položaju, usled čega joj se pripisivala i naročita trgovačka važnost. Priznati međutim moramo, da s obzirom na doba u kome se razvijala i u kome je živela Vinča, ima ugodan položaj i čitav niz drugih neolitskih na-

[1] Miloje M. Vasić, Preistoriska Vinča I–IV, Beograd 1933–1936. – Vasić, Jonska kolonija Vinča, p. o. iz Zbornika Filozofskog fakulteta u Beogradu, I. – Vasić, Kroz kulturni sloj Vinče I–II, Spomenik Srpske akademije nauka C, Beograd 1950 i čitav niz manjih članaka i rasprava u raznim časopisima.

seobina. S toga je razvoj trgovine usled tobožnje važnosti saobraćajnog puta na Dunavu nemoguće pripisati samo Vinči. Pored toga znamo, da je u neolitsko doba postojala već razmena dobara, no o nekoj kontroli trgovine na Dunavu i Tisi nikako ne možemo govoriti. Možda doista postoji važnost Vinče u kasnijim periodima i zbog rudnika cinabarita na Avali. Ipak to pitanje do sada još nije dovoljno razjašnjeno i ako nalazimo fragmente cinabarita na jednoj strani i u Vinči, a na drugoj su nađeni fragmenti preistorijske keramike i u oknima rudnika »Šuplja stena« na Avali.[2] Za neolitsko naselje ta pojava predstavlja samo detalj, kome ni u kom slučaju ne možemo pripisati bogatstvo u plastici. A kao što možemo danas već u dovoljnoj meri videti Vinča ne predstavlja, s obzirom na druge lokalitete te kulturne grupe, niti neki poseban položaj niti neko posebno bogatstvo u figuralnoj plastici, jer se takvi keramički proizvodi nalaze na svim lokalitetima te kulturne grupe u velikom broju i ako ta naselja nisu imala svoje posebne rudnike cinabarita, a poneka mesta ne nalaze se ni blizu velikih reka. No i pored toga je danas Vinča važna pogotovo jer je bila sistematički ispitivana. Jedino Vinča nam daje i stratigrafske podatke za lakše tumačenje raznih pojava u njoj samoj, kao i za tumačenje pojava na drugim lokalitetima te kulturne grupe, koji do sada još nisu ispitani. Plastika u Vinči ima međutim još i to preimućstvo što je nađena u sloju koji za sada nije nigde pokazao bar i tragove nekog preloma ili prekida naselja. Na taj način se tu od najstarijeg sloja, sloja zemunica, pa sve do kraja neolitskog sloja, odnosno naselja, provlače statuete raznih oblika i tipova sa karakterističkim osobinama za pojedine slojeve, koji predstavljaju pojedina vremenska razdoblja. Strogo uzev mi moramo priznati, da kako statuete nađene u Vinči tako i ostale statuete te kulturne grupe, nađene na drugim nalazištima, imaju uvek neku zajedničku crtu, bez obzira u kom su sloju one nađene. Sve su one rađene sa istim ciljem. Kod toga međutim niti naturalizam niti sličnost predstave sa ljudskim telom nije igrala veliku ulogu, odnosno nije bila važna. Tako imamo vrlo malen broj onih statueta, koje su bile rađene po ugledu na prirodu i koje bi prema tome predstavljale neki viši umetnički proizvod ili stupanj. To isto zapažamo i na svim ostalim lokalitetima naše grupe, pa čak dosta često i na lokalitetima van naše grupe.[3] Da su pak ovde onde u neolitu poznate i upotrebljavane i statuete, koje možemo nazvati naturalističkim, pa u pojedinim momentima i realističkim, te prema tome predstavljaju viši umetnički stupanj, pokazuje nam i nekoliko primeraka u vinčanskoj grupi kao i izvan nje. U Jugoslaviji pogotovo to vidimo u Butmiru, da ne navodim još i drugih, mada usamljenih primera.[4]

Vinčanske statuete objavio je Vasić u više kataloškom obliku u »Preistoriska Vinča III« kao jednoj svesci svoga završnog dela o arheološkim iskopa-

[2] Malo naselje koje je bilo otkriveno iznad samog rudnika cinabarita (Šuplja stena) kod kopanja za vodovodni rezervoar 1931 god. nije dalo naročitih rezultata. Debljina sloja bila je od 0,80 do 1,0 m. Naučna ispitivanja nisu izvršena usled tehničkih nemogućnosti. Naselje je po skupljenim podatcima bilo neobično siromašno i obuhvatalo je i jednu fazu vinčanske kulture. – M. Garašanin i D. Garašanin, Arheološka nalazišta u Srbiji, Beograd 1951, str. 27, navode da je tu nađena keramika vatinskog tipa, što mi nije poznato. – Rudnik »Šuplja stena« je delimično ispitao i objavio svoje rezultate Milojčić u WPZ 1943, 41 sl. Uspor. i Glasnik Zemaljskog muzeja, Sarajevo 1951, 13 sl. – Arheološki vestnik 1950, 220 sl.

[3] Glasnik Zemaljskog muzeja, Sarajevo 1942, 111 sl.

[4] l. c. 1942, 89, 93, T. I. sl. 1, 2; T. V. sl. 4, 5, 6.

vanjima u Vinči, koje je započeo već pre prvog svetskog rata a nastavio 1924 i 1929–1934 god. Za svoju publikaciju upotrebio je stratigrafski redosled počev od sloja zemunica pa do kraja naselja u Vinči. Njegova tipološka podela zasniva se u glavnom samo na vrsti, spolu i položaju statuete ako ispustimo pojedine njegove neprihvatljive zaključke u pogledu pojedinih grupa. Stratigrafski redosled koga je upotrebio Vasić je i jedini moguć, jer on jedini pruža mogućnost praćenja pojedinih tipova statueta kroz ceo sloj. No kako tipovi nisu strogo odeljeni jedan od drugog, to je slika koju dobijamo dosta jednostrana pa čak i nepotpuna. *Kako danas jedino Vinča ima stratigrafske podatke, to sam ovde pokušao prvo tipološki razvrstati statuete i ukazati na pojedine tipove, bez obzira radi li se tu samo o slučajnim ili o pravim tipovima. Kako se međutim obilje plastičnih proizvoda ne izražava samo u statuetama to sam upotrebio i razne anthropomorfne kao i zoomorfne vaze i druge plastične proizvode.* Prve doduše spadaju među posuđe, no smatram da njihova namena nije bila strogo odeljena od namene statueta, a pored toga imamo sličnost i u samoj predstavi, koja ih još više vezuje sa plastikom.

Mnogi plastični proizvodi su do sada publikovani u raznim raspravama, ali je ogroman broj ostao *još uvek nepublikovan.* Tih nepublikovanih primera ovde nisam mogao upotrebiti, ali oni neće menjati današnju opštu sliku, koju dobijamo već iz objavljenog materijala. Kao baza za rad poslužila mi je Vasićeva »Preistoriska Vinča III« sa svojim dragocenim slikovnim gradivom i opisom predmeta, odnosno slika. Crteži su isto tako izrađeni prema dosadašnjem objavljenom materijalu. No koliko god sam se mogao osloniti na opise i druge slične Vasićeve podatke, nisam mogao upotrebiti a još manje akceptirati razna njegova mišlenja, hipoteze, zaključke i dataciju.*

PODELA VINČANSKOG KULTURNOG SLOJA

U mnogim pitanjima koja se tiču neolita Jugoslavije a među ostalim i hronologije, Vinča je sa svojim slojevima isto tako jedan od najznačajnijih lokaliteta. Pre svega ima to da zahvali dugom trajanju svoje naseobine, a drugo što ta naseobina nije doživela nikad neki prekid, koji bi se odražavao u slojevima. Usled toga ni slojevi nisu prelomljeni, što bi značilo duži ili kraći prekid života naseobine ili pak dolazak nosioca neke druge kulturne grupe. Usled tih razloga je ne samo kulturni materijal nego i redosled slojeva već do sada jako zanimao naučnike. No jedno zbog nedovoljnog poznavanja materijala a drugo i usled toga što celokupni sloj ne pokazuje nikakvog prekida dovelo je do dosta pometnje u podeli na slojeve, mada na drugoj strani moramo priznati, da svi naučnici sa svoje tačke imaju opet potpuno ispravno gledište. Vasić sam se tim problemom nije naročito bavio, što su primetili i drugi naučnici na raznim mestima.[5] Uzrok treba tražiti u tome što Vasić vinčanski

* Rasprava »Neolitske plastične izrađevine u Vinči« predata je početkom 1953 god. Usled toga novija literatura nije upotrebljavana, niti se raspravljaju novija gledišta.

[5] Fewkes, One the Interpretation and Dating of the Site of »Belo Brdo« at Vinča in Yugoslavia (PAPS LXXV, No 7, 1936, 657). – Garašanin, Hronologija vinčanske grupe, Ljubljana 1951, 9.

kulturni sloj smatra kao celinu, koga organski nije moguće deliti.[6] Pa ni u novijim svojim radovima nigde se ne dotiče tog vrlo važnog pitanja. No i pored toga on deli vinčanski sloj, ali čisto mehanički, po metrima. Tako je razdelio čitav sloj u 6 stratuma, i to sloj zemunica, sloj do 8 m., sloj do 6 m., sloj do 4 m., sloj do 2 m. i sloj do 0 m. Nigde međutim Vasić nije dokumentirao i protumačio razlog takvog svog deljenja, mada moramo priznati, da je sumarno takav način podele ipak dosta tačan. Mnogo detaljnija podela bi međutim bila kada bi uspelo izvršiti podelu po kućnim horizontima. No i Vasićevu i ako sumarnu podelu moramo uzeti ozbiljno u obzir, jer postoji vrlo mnogo materijalnih elemenata, koji takvu podelu opravdavaju. Da vinčanski kulturni sloj nije moguće podeliti smatrao je i Fewkes,[7] kome se u novije vreme priključio i Childe,[8] koji je ranije delio vinčanski kulturni sloj u dve faze.[9] Na dve faze delio je vinčanski sloj prvobitno i Menghin (faza I i II) koji je uz to u mlađoj fazi video još i jednu podgrupu.[10] Pojedini drugi arheolozi su za podelu vinčanskog sloja uzimali pojedine elemente i tako njima pokušavali da podele sloj na nekoliko perioda. Najznačajniju podelu je na taj način izvršio Holste, koji je kao bazu uzeo pojedine keramičke grupe, koje predstavljaju zaključnu celinu.[11] Tako je Holste uspeo podeliti vinčanski sloj na 5 stupnjeva od A do E. Stupanj »A« bi odgovarao sloju nekako do 8 m uključno i sloj zemunica. Stupanj »B« je karakterističan sa grupama vaza nađenim na dubinama 7,05, 6,60 i 6,50. Taj sloj bi trajao nekako od 8 do 6,50 m. Stupanj »C« bi trajao do 5 m. Stupanj »D« bi opet po citiranoj keramici trajao nekako do 3,50 m dubine, dok bi stupanj »E«, kao zadnji premetalni stupanj trajao od 3,50 do 1,50 m dubine. Ako posmatramo njegovu podelu nekoliko detaljnije, videćemo da se prilično poklapa sa podelom koju je napravio i Vasić. Holsteova podela je u glavnom primljena od većine današnjih preistoričara. Manje uspele podele su napravili i drugi naučnici, kao Schuchhardt, R. R. Schmidt, Grbić, Vulić[12] i dr. Od onih, koji danas upotrebljavaju Holsteovu podelu treba naročito pomenuti Milojčića, koji je tu podelu još i upotpunio te u Holsteovom »B« stupnju razlikuje dve podgrupe »B 1« i »B 2«.[13] U novije vreme se je protivu takve podele izjasnio M. Garašanin,[14] koji stoji na gledištu da je dovoljna podela na dve glavne faze i to stariju, koju nazivlje vinčansko-tordoška, i mlađu, koju nazivlje vinčansko -pločnička faza. Starija, tordoška faza obuhvatala bi sloj nekako do 6,50 m dubine, a mlađa od 6,50 do nekako 3,0 m.[15] Danas Garašanin dozvoljava mo-

[6] Vasić, Preistoriska Vinča IV, XIII sl.

[7] Fewkes, PAPS LXXV, 657 sl.

[8] Childe, The Dawn of European Civilisation, London 1947, 86 sl.

[9] Childe, The Danube in Prehistory, Oxford 1928, 26 sl.

[10] Menghin, Weltgeschichte der Steinzeit, Wien 1940, 353 sl.

[11] Holste, Zur chronologischen Stellung der Vinča-Keramik Sep. o. iz WPZ 1939, str. 1 sl.

[12] Schuchhardt, Alteuropa, 1941, 174 sl. – R. R. Schmidt, Burg Vučedol, Zagreb 1945, 115 sl. – Corpus vasorum antiquorum, 3, 3 sl. – Vojvodina I, Novi Sad 1939, 49 sl.

[13] Milojčić, Chronologie d. jüngeren Steinzeit, 1949, 70 sl. – Annuel BSA XLIV, 266 sl.

[14] Garašanin, Hronologija, 8 sl.

[15] Tu podelu je Garašanin upotrebljavao već i u ranijim svojim raspravama i člancima (Istoriski Glasnik 1949 (2), 38 sl. – Glasnik Zemaljskog muzeja, Sarajevo 1947, 2 sl.

gućnost podele tih faza i na manje odseke.[16] Međutim izraze odnosno nazive za svoje faze upotrebljava još i dalje iste.[17] Na drugom mestu takao sam već pitanje pravilnosti naziva, kao što su vinčansko-tordoška i vinčansko-pločnička faza, gde sam ukazao samo na delimičnu opravdanost takvog nazivanja, mada takve nazive upotrebljavaju i drugi,[18] i delimičnu opravdanost takve podele.[19]

Mada je vinčanska neolitska kultura u Vinči jedinstvena možemo je u grubom podeliti na stariju nekako do 6 i mlađu nekako do 2 m. No kod hronoloških i drugih pitanja nemoguće je operisati sa toliko velikim vremenskim razmakom. Tako je u prvom slučaju proteklo vreme za koje se naslagao sloj, koji danas ima debljinu od 9,30 plus same zemunice pa do 6 m, a u drugom od 6 do 2 m. Usled toga je potrebna mnogo detaljnija podela, bar približno takva kakvu je izvršio Holste i upotpunio Milojčić.

Na drugom mestu pokušao sam podeliti vinčanski kulturni sloj na kućne horizonte u koliko danas uopće imamo mogućnosti za takvu podelu, usled nedostatka objavljenih zgrada iz Vinče.[20] Druga poteškoća u tom radu nastaje i u tome, što su doduše svi objekti tačno označeni s obzirom na dubinu, koja se međutim ne može uvek uskladiti sa slojevima koji leže u pojedinim kućnim horizontima. Usled toga je ta podela koju sam izvršio samo sumarna i približna što se tiče slojeva, dok je pitanje velikog dela materijala još uvek otvoreno. Pogotovo kod materijala nemožemo nikako uzeti razliku u metrima kao neku fiksnu tačku, jer u stvarnosti dubina može različito varirati. Razne neravnine, udubljenja, jame pa i pukotine, koje se nalaze u Vinči u naselju pružaju nam dovoljno dokaza da neki predmet nađen na nekoj dubini ne znači, da ne bi mogao pripadati sloju koji je označen za nekoliko desetina centimetara iznad ili ispod njega.

Samo u grubim potezima izneću ovde moju podelu vinčanskog sloja, kao i materijala, koliko ga je bilo moguće podeliti.

Sloj I a obuhvata samo sloj zemunica i dosiže približno do 8,50 m dubine, kada se javljaju već prve kuće. No ta granica je samo približna pošto neznamo tačno kako duboko su ležali rubovi zemunica. Dosadašnji podaci takve rubove uvek pominju samo u lössu, koji počinje na dubini 9,1—9,3 m. Nalazi u subhumusu, koji leži na lössu, a koga Vasić nazivlje prvobitnim humusom, su dosta ređi nego li nalazi u kasnijem humusu. Pored toga su ti nalazi uvek skoncentrisani bili više ili manje oko zemunica odnosno i nad njima samim. Debljina subhumusa je bila oko 0,70 do 0,75 m. Usled toga su se zemunice morale nalaziti ukopane već i u subhumusu a ne samo u lössu, kakvu bi sliku danas mogli dobiti.

[16] Garašanin, Zur Zeitstellung des Beginns der Vinča Kultur, napomena 11a (Archeologia Jugoslavica). – Garašanin je međutim priznavao da u materijalu vinčanskog sloja postoje neki prelomi (Hronologija, 67 sl.).

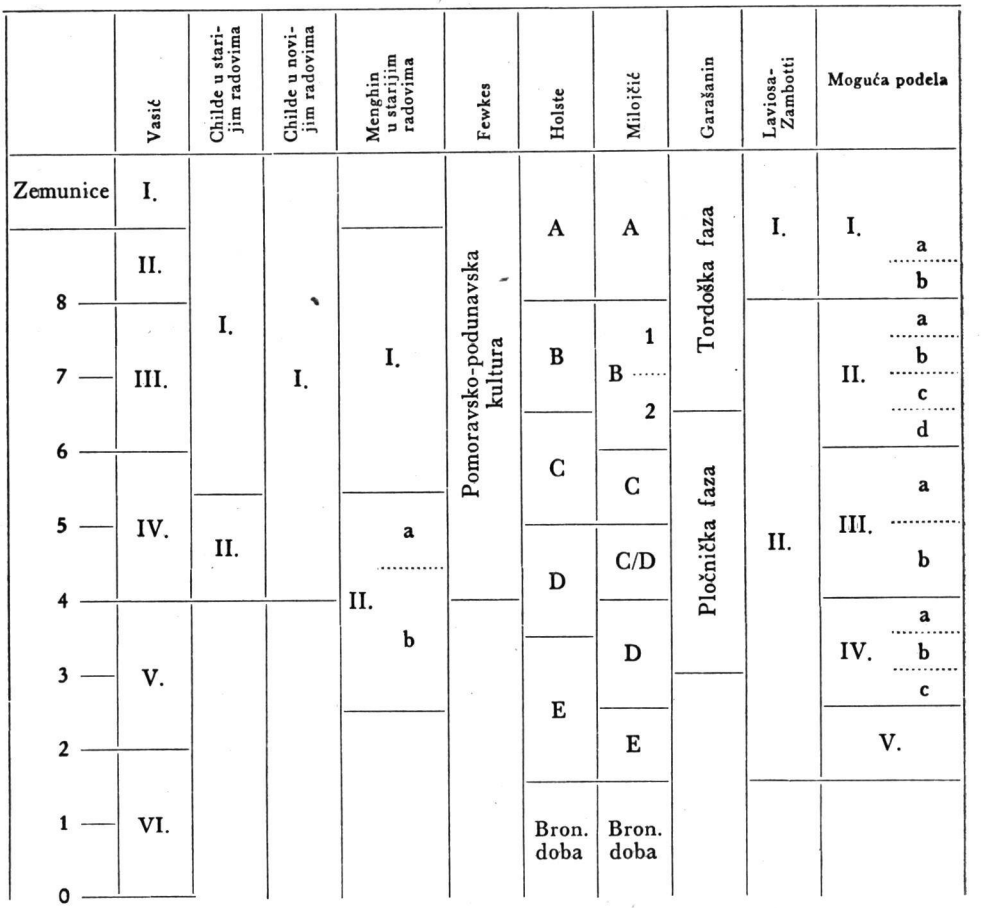
[17] Garašanin, Zur Zeitstellung, napomena 11a.

[18] Childe, Nestor i drugi.

[19] Arheološki vestnik 1952, 5 sl.

[20] Arheološki vestnik 1953.

PODELA VINČANSKOG SLOJA

Značajno pitanje za sloj zemunica je i dali su se u tom sloju nalazile u upotrebi već i kuće pravougaonog oblika. Vasić tu hipotezu iznosi s obzirom na pojedine elemente nađene iznad zemunice sa skeletima.[21] Međutim ta je hipoteza i suviše malo verovatna, mada bi se kuće na toj dubini mogle čak i očekivati. Kućni lep na koga se oslanja Vasić pripadaće verovatno samoj zemunici, čiji su rubovi nađeni tek oko 9,5 m duboko. Već i Garašanin je posumnjao u tačnost postojanja pravougaone zgrade na tom mestu.[22] Pre svega ovde nije nađeno ni mnogo lepa, niti drugih karakterističnih momenata, koji se pojavljuju kod ostalih nadzemnih zgrada u Vinči.

Kulturni materijal toga sloja je dvostruk. Na jednoj strani imamo vinčansku kulturu, a na drugoj körös-starčevačku. Poslednja je bila zastupljena u

[21] Vasić, Vinča I, 101 sl. – Vasić, Vinča II, 9 sl.
[22] Garašanin, Hronologija, 13.

svim zemunicama i pomešana skupa sa vinčanskom kulturom.[23] Vinčanska kulturna grupa je u tom sloju zastupljena sa oblicima, koje je u nekoliko diferencirao već Holste i koji stoje na početku svoga razvoja u Vinči. Tu se nalaze pojedini tipovi zdela više ili manje bikoničnih, dalje kupe na nozi sa koničnom šuplom ili cilindričnom puno rađenom nogom sa raširenom bazom. Obično svi ti oblici još nemaju formiranog vrata. U koliko dolaze amfore, imamo samo onaj tip kome pripadaju t. zv. prosopomorfni poklopci. Bikoničnog su oblika sa više ili manje naglašenim ramenom. Bute su ovde već zastupljene. Ornamentika je izrađena u tehnici urezivanja, koja je vezana za amfore. Drugu tehniku predstavljaju udubljeni ornamenti izrađeni pomoću glačanja. Ta je tehnika vezana za zdele. Ornamenti se obično nalaze na ramenu. Treća tehnika predstavlja uglačane ornamente, koji se nalaze na zdelama bilo na unutrašnjoj bilo na spoljašnjoj površini. Četvrta tehnika predstavlja slikane ornamente od kojih većina međutim ne pripada vinčanskoj kulturi. Ovamo spadaju pre svega sjajno uglačani crni ornamenti na crvenoj keramici (Vinča II, sl. 275, 276) pored crnih ornamenata koji se otiru (Vinča II, sl. 34, 263–265, 267, 271). Slične primere je u tom sloju najlakše vezati za starčevačku kulturu. Vinčanskoj kulturi međutim pripadaju svi primeri slikanja na domaćoj keramici. Tako su crvenom bojom, koja se otire (crusted), obojeni žrtvenici, statuete na kojima se kao podloga ponekad nalazi i bela boja, pa i pojedine vaze gde su ornamentalne trake (vrpce) bile naizmenično crveno obojene i ispunjene ubodima. Na pojedinim primerima imamo obojen crvenom bojom i donji deo vaze, a kod kupa na nozi je bila obojena noga.[24] Pored toga se na vinčanskoj keramici upotrebljava ponekad i neka vrsta firnisa, pitanje koje međutim do sada nije dovoljno ispitano (Vinča II, sl. 250, a možda Vinča IV, sl. 24 g, h). Na svaki način ovamo nesmemo ubrojiti dotične primere, koji su svoju boju dobili raznim intenzitetom pečenja sudova. Otvoreno za sada ostaje još isto tako pitanje t. zv. crnih mrlja (Vinča II, sl. 35), koje Vasić smatra kao ornamenat, a koje će verovatno predstavljati samo slučaj.[25]

Oruđe zastupljeno u tom sloju predstavljaju već ovde nađene kalupaste sekire a u isto vreme i manje trapezoidne plosnate sekire, kao i dvoredne harpune i glatke udice bez trna.

Jame koje Vasić nazivlje »silosima« nađene 9,80—10,50 m duboko,[26] nisu dale nikakvog kulturnog materijala te je zato njihov odnos prema zemuni-

[23] Milojčić je konstatovao u arheološkoj zbirci vinčanskog materijala, da imaju pojedine zemunice samo vinčanski a druge samo starčevački materijal. Samo u jednoj zemunici našao je i materijal obeju grupa. To međutim može važiti samo za trenutno stanje zbirke, a nipošto za stanje kod iskopavanja, kada su u svakoj zemunici nađeni ostatci i jedne i druge kulture (Reinecke Festschrift, 1950, 112).

[24] Do sada takvi primjeri nisu objavljeni.

[25] Garašanin, Hronologija, 35.

[26] Vasić, Vinča II, 110. – Vinča IV, 147 sl. – Vasić, Jonska kolonija Vinča, 98. – U Vasićevoj publikaciji Vinča II, T. LIX, sl. 210, gde se nalazi generalni plan vinčanskih kuća do 6,0 m dubine ne poklapaju se naznačene dubine sa legendom. S toga gledišta bilo bi moguće pojedine kuće toga horizonta smatrati i mlađima. Tako n. pr. kuća označena sa dubinom 8,65 m pa i ostatak četvrte kuće označene sa dubinom 8,30 m, dok bi po legendi spadale u sloj od 7,50 do 8,0 m. Smatram međutim da je pravilnije uzimati u obzir iznesene dubine, nego se oslanjati na legendu, mada može i u dubinama biti ponekad prilična pometnja, zato što se obično kod svakog tlocrta uzimala najniža tačka, koja je na planu i označena. Stoga i ovde dubine mesta, na kojima su stajale kuće, mogu varirati čak i za nekoliko desetina centimetara.

cama, kao i njihova namena, vreme njihovog postanka posve nejasno, mada Vasić pretpostavlja, da su služile za ostavu zrnate hrane stanovnicima u zemunicama.

Sloj I b bi obuhvatao sloj prvih pravougaonih zgrada nekako do 7,90 m dubine. Taj sloj bi odgovarao Vasićevom sloju »iznad zemunica«. S obzirom na nov elemenat koga predstavljaju kuće mora se na svaki način taj sloj izdvojiti kao samostalan, što opet s obzirom na ostali materijal, koga danas imamo ne bi mogli tvrditi. U tom horizontu nađene su tri kuće i verovatno ostaci četvrte. Kao što se može videti po Vasićevom generalnom planu kuće su bile izrađene iz okomito postavljenih greda ukopanih u zemlju, između kojih su se nalazili kočevi isprepleteni granjem i oblepljeni glinom. Međutim u zemlju ukopanih greda ima relativno malen broj, usled čega dolazi do prilično nejasnoća. Tako su na Vasićevom planu tamo gde nisu postojale u zemlju ukopane grede, odnosno možda nisu bile nađene, pogotovo na uglovima kuća, takvi uglovi predstavljeni zaokruženi. Tipološki možemo kuće prvog horizonta razdeliti u dve grupe. Jedna grupa kuća ima ravne, a druga izlomljene stene. Na temelju sadašnjih poznatih momenata u Vinči ovakve slučajeve još nije moguće pravilno tumačiti. Već u tom sloju imamo kuće, koje su bile sa unutrašnjim zidovima razdeljene u više prostora. No za sada to pitanje ipak mora ostati još otvoreno, pogotovo jer nemamo dovoljno podataka. Pojedini slučajevi međutim govore pre za to, da grede ukopane u zemlju u unutrašnjosti zgrada verovatno nisu predstavljale delove zidova nego su bile samo podupirači krova.

Kulturni materijal toga sloja je nemoguće diferencirati od materijala nađenog u sloju zemunica. Tek sa novim iskopavanjima možda će se naći pravilna razlika između ta dva horizonta. Značajno je međutim da se u tom sloju gube ostaci körös-starčevačke kulture.

Sloj II a obuhvata sloj do oko 7,60 m dubine. U tom sloju su nađene 4 kuće, koje s tipološkog gledišta isto tako možemo podeliti u dve grupe, kao i u ranijem sloju, od kojih se ne razlikuju. Tako imamo ovde zgrade kod kojih je upotrebljen mali broj u zemlju ukopanih greda, tako da ponekad čak na trima stranama nije nađena nijedna jedina rupa od grede. Nije isključeno da su se ovde upotrebljavale grede koje su bile samo postavljene na zemlju a ne i ukopane. Dalje imamo kuće kod kojih su pojedine stene bile izlomljene a ne ravne. U jednoj kući nađena su tri paralelna reda rupa od u zemlju ukopanih greda, što bi moglo predstavljati delove unutrašnjih zidova ili još bolje nosioce krovne konstrukcije. Moguće bi samo srednji red stubova mogli protumačiti, da je doista pripadao jednoj unutrašnjoj steni, koja je delila kuću u dva dela.

Kulturni materijal predstavlja daljni razvojni stupanj prijašnjeg sloja. Nekadašnje bikonične zdele dobile su ovde već zaobljeno rame te niži ili viši vrat. Kupe na nozi imaju iste oblike, kao zdele bez nogu, samo što se konične noge više ne upotrebljavaju. Amfore su isto tako izgubile već svoje oštre prelaze. U tom sloju imamo isto tako već predstupnjeve kasnije minyjske keramike, koja se po nekima javlja u Vinči tek kasnije (Vinča IV, sl. 80, 82).[27] No ipak postoji izvesna razlika između ovih primeraka i kasnijih pogotovo

[27] Milojčić, Chronologie, 72 sl.

u strukturi oboda. Ornamentika je ostala ista, kao što je bila prije. Slikanje crvenom masnom bojom je međutim prestalo. Među glavne nove pojave moramo ovde uvrstiti pojavu velikih amfora sa cilindričnim vratom delimično sa geometrijskom, a delimično sa anthropomorfnom ornamentikom (Vinča II, sl. 62–68, 82a, b, 84a–d).[28] Bez sumnje su te amfore prvo prisustvo potiske kulture u vinčanskom sloju.

Sloj II b obuhvata nekako sloj do 7,0 m dubine. Sačuvane su nam tri kuće, koje su više nepravilnog oblika. U upotrebi su i ovde kuće sa izlomljenim stenama, kod čega je ponekad izlomljen samo deo zida ili je pak polukružno formiran. U jednoj kući su nađene i rupe od greda koje su bile ukopane u zemlju, ali će verovatno pripadati podupiračima krovne konstrukcije, a ne zidovima koji su delili kuću u više prostora.

Kulturni ostaci tog horizonta pokazuju nove evolucijske stupnjeve. Kao delimično novu formu mogli bi smatrati loptaste kupe s niskim i širokim vratom i udubljenim dnom (Vinča IV, sl. 70a, 71 № 403). Od ostalih pojava imamo tu već izrazitije primjere t. zv. minyjske keramike (Vinča I, sl. 128). Primeri keramike, koji stoje pod uplivom potiske kulturne grupe nalaze se i u tom sloju, a neki će predstavljati i import (Vinča II, sl. 81, 366; Vinča IV, sl. 74d). Kod ornamentike možemo primetiti tendencu, da se tehnika udubljenih i tehnika uglačanih ornamenata sve više upotrebljavaju.

Sloj II c obuhvata sloj nekako do 6,50 m dubine. I u tom horizontu nađene su tri kuće, raznih veličina. Tipološki su posve slične kućama iz ranijih horizonata. Zanimljiva je naročito jedna kuća, koja je imala dva unutrašnja zida koji su delili kuću u više prostora. Nije pak možda niti isključeno, da imamo kod tog primera u stvari dve kuće koje su imale jedan zajednički zid.

Kulturni materijal, koji pokazuje dalje evolucijske forme ima i nekih karakterističnih pojedinosti. Pre svega je tu grupa vaza nađena na dubini 7,05 m poznata pod imenom »Hyde grupa« zbog rhytona Hyde vaze. U toj grupi postoji nekoliko karakterističnih oblika (Vinča I, sl. 109, 110; Vinča II, sl. 247, 293; Vinča IV, sl. 45a–i), od kojih neki ne mogu doći u obzir jer se ili javljaju samo sporadično, kao Hyde vaza, ili su pak već u dužoj upotrebi kroz više slojeva, kao buta, kupa na nozi, neke zdjele i kupe. Za naš horizont su međutim karakteristični oblici amfora sa visokim no uskim i cilindričnim vratom, koji može da bude i niži i nekoliko širi. Oblik im je ili bikoničan ili više loptast sa ispupčenjima, ili ručicama na najvećoj periferiji ili pak bez njih. Minyjska keramika se nalazi i u tom sloju.

Sloj II d obuhvata nekako sloj do 6,0 m. Nađena je samo jedna kuća, no pomenuta je i druga nađena već pre prvog svetskog rata.[29] Sada otkrivena kuća ima međutim posve nepravilan oblik i sve stene izlomljene. U unutra-

[28] Nalaz velike amfore (Vinča II, sl. 62–68) i nekih fragmenata sličnih sudova (Vinča II, sl. 82a) ne odgovara što se tiče dubine dubinama kuća na planu. Po tekstu su ti objekti nađeni 7,445 i 7,635 m duboko, dok su na planu odgovarajuće kuće, u kojima su nađeni ti objekti, označene sa dubinama 7,90 i 7,85 metara. U prvom slučaju objekti nikako ne mogu pripadati tom horizontu, dok naprotiv same kuće spadaju ovamo već po samim dubinama. Na svaki način moraju pak ovamo spadati i objekti, koji su bili nađeni na tlu tih kuća. Pogreška izgleda leži u tome da su dubine predmeta uzete onda, kada su objekti bili otkriveni u sloju kućnog lepa, dok su međutim mere i dubina kuća uzete onda kada je bio lep kao i pod kuća već očišćen.

[29] Vasić, Vinča IV, 38.

šnjosti su stajala dva reda u zemlju ukopanih greda, koje su mogle pripadati ili zidovima ili su podupirale krovnu konstrukciju.

Kulturni ostaci u glavnom nisu promenili svoga izgleda, no prema kraju sloja dobijamo posve nove elemente i dolazi kao do neke promene i ako nije sloj nigde bio prekinut niti su se stare forme izgubile. Posebnu grupu vaza predstavljaju one, koje su već pre prvog svetskog rata nađene u nekoj kući 6,6 m duboko. Za posebnu grupu ih možemo smatrati jedino što su nađene skupa na jednom mestu, dok su pojedini oblici posve obični i u dužoj upotrebi. Neki oblici imaju opet priličnu srodnost sa vazama nađenim skupa sa Hyde vazom, a drugi sa minyjskom keramikom, dok izvestan broj predstavlja samo sporadične i čak jedinstvene primere (Vinča IV, sl. 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55; Vinča I, sl. 89, 90, 105, 106), kao što su anthropomorfna vaza, vaza sa dva aplicirana lica na vratu itd. Druga grupa vaza nađena je isto tako u jednoj kući 6,50 m duboko. Ta grupa je isto tako po oblicima već poznata ili u drugom materijalu ili u grupi vaza sa Hyde vazom (Vinča IV, sl. 56a–e). Nešto odstupajuću formu ima samo jedna vaza, koju je međutim moguće objasniti čisto evolucijskim putem (Vinča IV, sl. 56b). U tom horizontu se upotrebljavaju još izvesno vreme bute, koje kasnije posve prestaju (Vinča II, sl. 293; Vinča IV, sl. 59). Nove forme se prema kraju toga stratuma javljaju u dubokim zdelama kojima pripadaju poklopci posebne vrste, t. zv. kapasti poklopci (Vinča IV, sl. 94 № 585a, b; sl. 95, 78d; Vinča II. sl. 231). Ornamentika na toj vrsti posuđa je delimično izvedena prostoručno a delimično je žigosana. Ornamenti koji su rađeni u glavnom u tako zvanom okvirnom sistemu predstavljaju razne spiralne i druge krivolinijske motive pored pravolinijskih. Mada se ta vrsta vaza javlja već ovde, ustvari je u glavnoj upotrebi tek u idućim slojevima. I ako ne nove oblike a ono nove detalje imamo u tom sloju u upotrebi plastičnih ljudskih glava, koje su kao ručice upotrebljene na ustima nekih zdela (Vinča II, sl. 339–341). Pored već pomenute nove ornamentike u tom sloju sve više gubimo tehniku urezivanja a tehnika udubljivanja se sve više upotrebljava.

Sloj III a obuhvata sloj do 5,0 m. Taj sloj nemožemo razdeliti za sada na kućne horizonte jer nemamo nikakvih podataka o kućama. Usled toga je podelu Vasićevog IV sloja, koga on uzima od 6 do 4 m, nemoguće izvesti na drugi način nego samo na bazi kulturnog materijala i još to samo sumarno. Kao IIIa sloj je moguće uzeti do 5 m. I drugi naučnici primetili su već prilične razlike koje leže nekako na granici između 5 i 4 m. Tako je i Holste svoj stupanj »C« računao do 5 m, a »D« do 3,50, dok je Milojčić »C« stupanj stavio od 6–5 m, a mešani »C–D« stupanj do 4 m.

Mada imamo po svim materijalnim elementima od 6 m dalje doista nov sloj ipak vinčanska kultura nigde ne pokazuje nikakvog prekida. Glavna karakteristika tog sloja leži u glavnom u zdelama i kapastim poklopcima, koji su se počeli pojavljivati u ranijem sloju, a koji tu doživljuju svoj uspon (Vinča II, sl. 231–237 itd.). Izgleda međutim da su posle 5 m, kako vaze tako i poklopci došli u glavnom iz upotrebe, mada se tu i tamo nalazi još po neki fragmenat. Kupe na nozi, koje se kroz ceo sloj prilagođavaju raznim zdelama bez nogu prema kraju posve nestaju i kasnije se pojavljuju samo pojedinačno. Razne zdele, kupe i terine i ovde pokazuju samo pojedine evolucijske momente. Nov oblik imamo samo u koničnim kupama i zdelama, koje imaju

zadebljana i sa udubljenim ornamentima ukrašena usta (Vinča IV, sl. 123). Žigosana ornamentika koja je vezana za zdele sa kapastim poklopcima i udubljeni ornamenti u tom sloju doživljuju svoju kulminaciju.

Delimično je promenilo sliku i oruđe, koliko je ono objavljeno. Kalupske sekire se još uvek upotrebljavaju. Udice koje su nekada bile glatke sada dobijaju na vrhovima trn (Vinča IV, sl. 240). U tom sloju prestaju i harpune sa dvema vrstama zubaca i počinju se upotrebljavati samo jednoredne (Vinča IV, sl. 241, 242).

Import u tom sloju predstavlja fragmenat keramike sa crnim ornamentima na prirodnoj crvenoj pozadini (Vinča II, sl. 278). To je poslednji primer takve vrste, koja se tamo amo provlačila kroz sve slojeve. Starije primere bi bilo moguće pripisati ili povezati sa körös-starčevačkom kulturom, dok kasnijih nemožemo. Vinčanskoj kulturi su međutim posve strani.

Sloj III b obuhvata sloj do 4,0 m. I u tom sloju nemamo objavljenih nikakvih stambenih zgrada. Prve podatke dobijamo tek o kućama koje leže čisto pred krajem toga sloja no pripadaće verovatno kasnijem sloju. Pojedini tipovi keramike javljaju se samo još sporadično tako da mirno možemo računati, da je granica njihove upotrebe bila negde oko 5 m dubine. Takav je slučaj sa zdelama sa kapastim poklopcima i njihovom ornamentikom. U tom sloju nađeno je samo nekoliko fragmenata, koji pripadaju međutim već ranijim iskopavanjima. Isto tako se ovde samo još sporadično javljaju amfore, koje su imale antropomorfne poklopce. U tom sloju nestaju isto tako svi primeri, koji su bili ili pod uplivom ili import iz potiske kulturne grupe (Vinča IV, sl. 151), a isto tako i kupe na nozi u koliko te doista pripadaju još tome sloju, jer su za sada nađeni samo pojedinačni primeri (Vinča IV, sl. 117, 118 № 1031). Po svoj prilici moramo i njihovu krajnju granicu upotrebe uzeti nekako kod 5 m. U ornamentici kulminaciju u tom sloju doživljavaju uglačani ornamenti, dok se udubljeni upotrebljavaju već u manjoj meri, a urezani samo pojedinačno.

Sloj IVa obuhvata sloj nekako do 3,60 m. Mada nemamo mnogo podataka ipak nam je moguće taj sloj bar djelimično deliti i na kućne horizonte. U IVa horizontu imamo pomenutu samo jednu kuću nađenu 4,1 m duboko.[30]

U kulturnom pogledu ako posmatramo celokupan vinčanski sloj videćemo neku naglu promenu, koja međutim nije posledica nekog preloma ili izmene kulture nego neka degeneracija. Ta promena se izvršila između 5 i 4 m i posle 4 m celokupna kultura počinje naglo i konstantno opadati. Javljaju se doduše poneki novi elementi, ali oni ne dosižu nikada nekadašnjih. Kako razni oblici tako i ornamentika, koja je dostigla već svoju kulminaciju postaju sve jednostavniji. Uglavnom pak nekadašnji oblici dobijaju samo nove evolucijske forme. Kao nove oblike možemo u tom sloju smatrati amfore sa tri ušice na trbuhu, sudove sa siskom za izlevanje, pojedine zdele i amfore (Vinča IV, sl. 99–112). Od ornamentalnih tehnika zadržala se samo još tehnika udubljenih i uglačanih ornamenata. Međutim javlja se nova tehnika slikanja, koja upotrebljava bele i crvene ornamente na prirodnoj crnoj pozadini (Vinča II, sl. 282).

Sloj IVb obuhvata nekako sloj do 3,2 odnosno 3,0 m. U tom sloju imamo usput pomenute dve kuće. U jednoj kući je pored toga pomenuta i jedna peć,

[30] l. c. 73.

dok imamo od druge kuće i tlocrt.[31] Ta je imala više odelenja i 5 peći od kojih su dve bile starije jer su nađene ispod novijih. Peći su imale potkovičast oblik. Njihova namena i upotreba do sada još nije dovoljno razjašnjena.[32]

Materijalna kultura, koju nam daje Vasić sa grupom vaza nađenih u jednoj kući ne predstavlja neke naročite novosti (Vinča IV, sl. 168–184). Poneki oblici bi mogli biti i novi ukoliko neće imati predstupnjeva u prijašnjim slojevima. Takvi su veći i manji lonci, sudovi u obliku levka i zdele na trima nogama. Tehnika slikanih crvenih i belih ornamenata upotrebljava se i u tom sloju.

Sloj IVc obuhvata sloj nekako do 2,50 m. I ovde imamo samo nuzgred pomenute dve kuće od kojih imamo jedne i tlocrt.[33] U jednoj kući nađene su i tri peći, iz raznog doba.

Ostala materijalna kultura je ovde ponekad već mešana sa bronzanovremenskim materijalom pogotovo oko 2,50 m dubine. Neolitski ostaci međutim ne predstavljaju izuzev evolucijskih detalja nikakvih posebnih novih elemenata.

Sloj V. Poslednji vinčanski sloj ne predstavlja više homogene celine a isto tako ga više ne možemo računati u neolitsku periodu. Pored ostataka kasnog neolita vinčanske kulturne grupe imamo tu i badensku, kostolačku a kasnije i bronzanodobnu kulturu.

U tom sloju bi bilo za sada moguće konstatovati samo jedan kućni horizont koji bi išao nekako od 2,0 odnosno čak i 2,50 pa do 1,0 m. Otkrivene su ukoliko imamo podataka samo dve kuće sa više odelenja i potkovičastim pećima.

Ovde sumarno izvedena podela vinčanskog sloja po kućnim horizontima i slojevima ne može se međutim kod detaljne obrade pojedinih tipova keramike i plastike za sada još upotrebiti. Relativno mala moćnost horizonata tamo gde imamo podatke o zgradama a nedovoljni podaci u pogledu sitnih nalaza u pojedinim horizontima sprečavaju tačnu podelu materijala po takvim korizontima. Stoga sam bio primoran da i plastiku stratigrafski delim samo po glavnim slojevima od I–V, ne upuštajući se u detaljniju podelu, koja bi sada bila vrlo problematična, a koja će se jednom moći znatno lakše načiniti, kada dobijemo uvid i u pojedine kućne slojeve.

RASPROSTRANJENOST VINČANSKE KULTURNE GRUPE

Mada danas još neznamo tačnih granica rasprostranjenosti vinčanske kulturne grupe, možemo ih ipak bar približno označiti. No i u tom pogledu su do sada postojala razna više ili manje tačna mišlenja. Najviše odstupaju od prave tačke gledišta dotična mišlenja pojedinih stručnjaka, koji bi želeli vinčansku kulturnu grupu raširiti u pokrajine u kojima se ona nije nikad rasprostirala. U tom pogledu se rado vinčanskoj priključuju čak i druge posve samostalne grupe. Kod takvog ocenjivanja je bila ponekad dovoljna samo

[31] l. c. I, 13, sl. 17–20. – l. c. IV, 107.
[32] Glasnik Zemaljskog muzeja, Sarajevo 1951, 15 sl. – Arheološki vestnik, 1950, 221.
[33] Vasić, Vinča II, 50. – l. c. I, 12, sl. 8.

približna sličnost ili srodnost pojedinih elemenata, da bi se cela jedna kultura stavila u okvir vinčanske grupe. Naravno da se kod takvih slučajeva nije pazilo niti na strukturu, niti na sadržaj, niti na sve elemente, koji su potrebni kod opredeljivanja jedne kulture ili jednog lokaliteta. Isto tako imamo slučajeve gde vinčanska kulturna grupa nije zadržala ni svoje ime nego joj se naturilo drugo, koje njoj uopšte ne odgovara.[34] Tako ju je nazvao Grbić butmirskom kulturom i sa poslednjom posve identifikovao. Na taj način bi kako butmirska tako i vinčanska kultura ustvari morale predstavljati jedno te isto.[35] Donekle slično gledište zastupao je i Garašanin, koji je tvrdio da butmirska kultura predstavlja u stvari jedan specijalni oblik vinčansko-pločničke faze.[36] Na bazi toga mišlenja Garašanin sve neolitske lokalitete u Bosni uvrštava u vinčansku kulturnu grupu.[37] Međutim u Bosni jedan deo lokaliteta predstavlja butmirsku kulturu, dok će drugi možda predstavljati zasebnu grupu u vezi sa Slavonijom ali i sa vinčanskom kulturom.[38] S obzirom na sadašnji materijal ne mogu se međutim, neki lokaliteti zasad tačno opredeliti.[39]

Po svim elementima je centar vinčanske kulture ležao negde u severnoj Srbiji. Tu se najviše grupišu po današnjem stanju istraženosti najčistiji lokaliteti te kulturne grupe. Posmatrati međutim samu Vinču kao neku metropolu, kako to čini Vasić, je prilično smelo. Zahvaljujući samo dugom trajanju svoga života i bar delimično sistematskoj ispitanosti, ona je postala danas glavni lokalitet. Tek budućnost će nam međutim pokazati hoće li ona tu svoju ulogu zadržati i dalje. Lokaliteti vinčanske kulturne grupe se međutim u glavnom nalaze po celoj Srbiji. Takvi su: Vinča, Banja, Dizaljka, Kremenite njive kod Barajeva, Beograd Banjica, Beograd Čukarica, Beograd Gornji grad, Žarkovo, Boždarevac, Železnik, Čaršija, Stari Bunar, Orašje, Gornja Glama, Jablanica, Kalna, Pločnik, Mali Drum kod Velikog Popovića, Vrmdže, Osmakovo, Ostrovo, Gumnište i Čukar kod Pavlovca, Vitoševac, Železnik, Stopari kod Titovog Užica, Stubla, Supska, Šetka kod Ražnja, Tekeriš, Ušće, Vranje, Zablaće, Zlokučani, Kovanluk kod Malče i t. d. Isto tako postoji još izvestan broj lokaliteta za koje međutim ne možemo sa sigurnošću da kažemo, da li će doista pripadati vinčanskoj kulturnoj grupi. Pa i kod gornjih lokaliteta je često klasifikacija izvršena samo na bazi nekoliko slučajno nađenih fragmenata, koji su često posve atipični, jedino što se moglo konstatovati da pripadaju neolitskom periodu. Takvi slučajevi međutim još ne predstavljaju dovoljnu bazu da ih sa sigurnošću uvrstimo u jednu ili drugu kulturnu grupu.[40] Isto tako bi bilo potrebno nekoliko tačnije prekontrolirati dotične lokalitete, koji leže u jugozapadnoj Srbiji, a isto tako i one u jugoistočnoj. Od sviju imamo međutim izuzev Pločnika i Zlokućana danas još vrlo malo materijala. A baš Pločnik[41] nam uprkos sve srodnosti sa Vinčom ukazuje na to, da verovatno ne pripada više posve čistoj vinčanskoj kulturnoj grupi, kakvu imamo u severnoj Srbiji, a delimično i u Vojvodini. Ovde bi gotovo mogli misliti, da se

[34] Tu ne mislim na nazive, koje je pojedinim fazama vinčanskog sloja dao Garašanin (vinčansko-pločnička i vinčansko-tordoška faza).

[35] Grbić, Preistorisko doba Vojvodine, sep. iz Vojvodina I, Novi Sad 1939, 5 sl.

[36] Garašanin, Hronologija, 11 sl.; 153 sl.

[37] l. c. 109.

[38] Benac, Prehistorijsko naselje Nebo i problem butmirske kulture, Ljubljana 1952. – Glasnik Sarajevo 1942, 110 sl. – Zgodovinski časopis, Ljubljana 1947, 140 sl.

[39] Novi Seher.

radi o jednoj mešanoj kulturi, kod koje je vinčanska moguće čak primarno zastupljena. Manje je verovatno da ima n. pr. Pločnik, koliko danas možemo suditi prema postojećem materijalu, vrlo jak lokalan pečat, a da u suštini ipak pripada čistoj vinčanskoj grupi. Hoće li međutim toj istoj grupi pripadati i lokaliteti, koji leže u zapadnom delu t. j. u Metohiji pa i na Kosovu, za sada je nemoguće suditi. Garašanin ubraja u vinčansko-pločničku fazu i Valač kod Zvečana na temelju triju fragmentiranih statueta.[42] Ma koliko međutim, glave tih statueta pokazuju izvesnu sličnost sa vinčanskom grupom, pogotovo u izradi lica, nije to nikako slučaj sa izradom cele glave. Tako bi se glave sa pojedinim načinom izrade lica, kao i izrade očiju ponekih, pre mogle dovesti u vezu sa Pločnikom, što je u ostalom već i Garašanin istakao.[43] U Vinči su takvi primeri tako reći nepoznati te ih možemo smatrati samo izuzetnim odnosno čak i samo slučajnim, jer u pitanju je samo jedan primerak, koji međutim nema čak ni na isti način formiranu celu glavu.[44] Jedan primerak plastike, koji pripada monumentalnoj neolitskoj plastici, a nađen je u blizini Prištine,[45] posve je srodan sa statuetama nađenim u Valaču. Po svemu izgleda, da ćemo za sada imati ovde tri lokaliteta (Pločnik, Valač i Priština) jedne posebne mešane kulturne grupe, koja se rasprostirala u južnoj Srbiji i današnjem Kosmetu (Kosovo i Metohija). Kakve je granice imala ta kulturna grupa danas ne možemo ni pretpostaviti. Za postojanje takve posebne kulturne, kažimo mešane grupe, ne govori međutim samo plastika nego i ostala keramika, koja ima doduše dosta zajedničkih elemenata sa Vinčom, ali se u pojedinim momentima, pogotovo u vrstama oblika, jako razlikuje, tako da nemamo pravo da to smatramo samo lokalnim pečatom. Time naravno nije mišljeno, da se etnički elemenat, nosioc te kulturne grupe, mnogo razlikovao od nosioca prave vinčanske kulturne grupe. No ipak su i tu pojedine razlike, već s obzirom na tadašnje rodovsko uređenje, morale postojati. O svim tim momentima biće međutim moguće govoriti tek kada budu ispitani svi lokaliteti.

Koliko imamo danas podataka, vinčanska kulturna grupa ne prelazi granice prema Bugarskoj. No istina je, da danas neznamo ni kakva je bila njezina rasprostranjenost u istočnoj Srbiji. Dosta je slično stanje i sa Bosnom. Za sada imamo već dokaza, da je ta kultura prešla i Drinu i verovatno je da će se pojedini njezini lokaliteti nalaziti i u severoistočnoj Bosni. No kako danas još nije posve ispitan taj predeo, kao ni zapadna Srbija, to moramo napustiti svako nagađanje.

Mnogo smo u boljem položaju u pogledu Vojvodine. Tu imamo danas poznatih ceo niz lokaliteta, koji se mogu pripisati vinčanskoj kulturnoj grupi. Takvi su: Aradac, Boka, Botoš, Veliko Središte, Vršac (nekoliko lokaliteta), Iđoš, Lukino Selo, Hegediš kod Mokrina, Perlez, Potporanj, Crepaja, Kremenjak kod Čoke, Ostrovo, Čolak kod Gaja, Bogojevo, Pančevo, Borđoš kod Vo-

[40] M. Garašanin–D. Garašanin, Arheološka nalazišta u Srbiji, Beograd 1951, 241 sl. – Garašanin, Hronologija, 80 sl.; 97 sl.

[41] Grbić, Pločnik, äneolithische Ansiedlung, Beograd 1929.

[42] Garašanin, Hronologija, 109. – Muzeji, Beograd, 3–4, 1949, 57–63, sl. 1–3.

[43] Muzeji 3–4, 1949, 61.

[44] Vasić, Vinča III, sl. 317.

[45] Arheološki vestnik, Ljubljana 1952, 14 sl.

lošinova, Stari Lec itd. Možda svi ti lokaliteti neće pripadati toj grupi, jer kao što je utvrdio Garašanin postoji i ceo niz lokaliteta, koji su mešani sa potiskom kulturnom grupom.[46] Granicu čiste potiske kulturne grupe u Banatu stavlja Garašanin do trougla koga čine Aranka–Moriš–Tisa. Severnije od te granice imamo samo pojedine fragmente vinčanske kulturne grupe među materijalom potiske, a južnije od tog trougla je obratno, t. j. fragmenti potiske nalaze se na lokalitetima vinčanske grupe.[47] Tako bi tu imali već dosta sigurnu granicu do kuda se u Banatu rasprostire čista vinčanska kultura. Na svaki način je i ovde izvršena većina današnjih zaključaka samo na bazi slučajno nađenog materijala.

Prema zapadu u Sremu i Slavoniji imamo isto tako pojedine indicije po kojima vinčanska grupa ovde postoji. Garašanin nalazi ovde ceo niz lokaliteta, kao: Zemun groblje, Almaš, Babska, Bogdanovci, Kormadin, Samatovci, Sremski Karlovci, Surčin, Hrtkovci, Krčedin, Ruma, Osijek, Sarvaš, Šiškovci, Beočin, Berkasovo, Bijelo Brdo, Vučedol, Dalj, Erdut, Ilok, Sot, Susek, Čortanovci.[48] Izgleda međutim da je Garašanin uopšte sve neolitske lokalitete jednostavno pripisao vinčanskoj kulturnoj grupi nekontrolirajući dovoljno postojeći materijal. Bez obzira na dotične lokalitete koje označava R. R. Schmidt, da imaju elemente potiske kulturne grupe, a sa kojih je poznato relativno vrlo malo materijala, koji je uz to u većini slučajeva još i slučajno nađen,[49] a koji još nije tačno moguće opredeliti, postoji ipak kod drugih niz elemenata, koje nikako ne možemo u celini staviti u vinčansku kulturnu grupu. Kao takve uzmimo samo Vučedol i Sarvaš, koje Garašanin jednim delom isto tako povezuje sa Vinčom i njezinom kulturom, Tu postoje među ostalim i mnogi drugi elementi, koji daju pravo dotičnim, koji slavonsko-sremski neolit izdvajaju kao zasebnu kulturnu grupu pod nazivom slavonsko-sremska kulturna grupa,[50] koja ima u kasnijim fazama mnogo lengyelskih elemenata. Osporavati međutim ne možemo, da ne bi postojali i vinčanski elementi, ali su u daleko manjem broju, tako da ih ne možemo smatrati merodavnim. Pojedini lokaliteti, pogotovo u Sremu, više naginju vinčanskoj kulturnoj grupi, sudeći po danas poznatom materijalu, kao što je n. pr. slučaj sa Kormadinom i drugim.[51] Takve bi svakako mirno mogli uvesti u grupu vinčanske kulture, dok lokaliteti, koji leže više zapadno u Slavoniji njoj više ne će pripadati. Pored lengyelskih i vinčanskih elemenata postoje na tim lokalitetima i drugi, koji su vrlo srodni, kao što je već R. R. Schmidt primetio butmirskoj kulturnoj grupi. Po celom izgledu predstavljaće slavonsko-sremska grupa mešanu kulturu sa raznim okolnim elementima vinčanske, lengyelske i butmirske. Dokle se ta grupa rasprostirala danas još nije moguće ustanoviti. Možda će njoj pripadati i neolitski deo lokaliteta Trešćerevac na Kupi, koga Garašanin pogrešno ubraja u vinčansku kulturnu grupu.[52] Na svaki način ima slavonsko-sremska grupa vrlo uske odnose sa pojedinim bosanskim lokalite-

[46] Starinar 1950, 19 sl. – 33. Bericht der RGK 1943–1950, 125 sl.
[47] Starinar 1950, 19 sl. – 33. Bericht der RGK, 128.
[48] Garašanin, Hronologija, 78 sl.; 91 sl.
[49] R. R. Schmidt, Die Burg Vučedol, Zagreb 1945, 113 sl.
[50] Milojčić, Chronologie, 82 sl.
[51] Arheološki vestnik 1950, 24 sl.

tima u Posavini kao n. pr. sa Klakarom, gde postoji čak više sličnosti nego između Klakara i butmirske kulture.

Postoji još pitanje kako daleko se rasprostire vinčanska kulturna grupa, kao samostalna grupa u današnjoj Rumuniji. Garašanin ovde u vinčansku grupu unosi Nadruvale i Tordoš.[53] Kako međutim ni jedan ni drugi lokalitet ne pružaju pravilne stratigrafije i odgovarajući materijal to možemo tu za sada govoriti samo o uplivu ili možda čak o nekoj mešanoj kulturnoj grupi, kod koje je i vinčanska kultura dala mnogo svoga. Nikako međutim ne možemo, bar s obzirom na današnji materijal, govoriti o nekoj čistoj vinčanskoj kulturi. Mešanoj kulturnoj grupi po svoj prilici pripadaće i izvesni lokaliteti, koji leže uz Dunav, i koje Berciu ubraja u podunavsku vrpčastu keramiku, a tipološki po materijalu u vinčansko-tordošku grupu. To su Ostrovul Corbului, Ostrovul Şimian, Hinova, Ostrovul Mare, Salcia, Gârla Mare.[54] Već po publikovanom materijalu vidimo da imamo ovde pored nekih vinčanskih elemenata i veći broj drugih, koje nikako ne možemo uvrstiti među pojave vinčanske kulture. Nije međutim posve isključeno, da se tu ne bi našli, i čisti vinčanski lokaliteti, koji će pripadati toj čistoj kulturnoj grupi.

Prema svemu bi u glavnom danas mogli vinčansku kulturnu grupu ograničiti u Jugoslaviji na Srbiju, Banat i istočni Srem. U severnom Banatu ju zamenjuje potiska kulturna grupa, u južnoj Srbiji, nama danas još ne posve poznata, mešana kulturna grupa, a u Slavoniji slavonsko-sremska grupa.

HRONOLOGIJA VINČANSKE KULTURNE GRUPE

U pogledu hronologije vinčanske kulturne grupe su postojala a još i danas postoje, razna više ili manje prihvatljiva mišlenja. Priznati međutim moramo, da se glavne hronološke tabele, kako u pogledu početka, tako i u pogledu prestanka te grupe ne razilaze mnogo. Mnogo teže je sa pravilnim postavljanjem u određeni vremenski interval pojedinih slojeva u Vinči, a s tim u vezi i pojedinih faza na drugim lokalitetima te kulturne grupe.

Relativno malo je do sada bilo raspravljano o poreklu vinčanske kulturne grupe. No uprkos tome mi danas možemo već bar približno pretpostaviti odakle je ona došla u predeo u kome se rasprostire. Međutim neznamo posve tačno vreme, kada je mogla ovamo dospeti. S obzirom na slabu ispitanost, najstarije slojeve imamo za sada jedino u Vinči.[55] No takvih lokaliteta i ako možda sa slabijim slojem biće kud i kamo više. Pored toga mi danas još ne možemo stopostotno tvrditi, da najstariji slojevi u Vinči doista predstavljaju i najstariju kulturu vinčanske grupe i ako je to gledište dosta verovatno. No možda postoje i lokaliteti, koji će imati još i starije elemente. Na tu pomisao bi nas mogli navesti gotovo svi oblici keramike, koji za daljni razvoj u Vinči predstavljaju početne forme, ali među kojima imamo ipak ceo niz,

[52] Garašanin, Hronologija, 97.

[53] l. c. 82 sl. – Schroller, Stein und Kupferzeit in Siebenbürgen, Berlin–Leipzig 1937, 6 sl. – Dolgozatok–Szeged 1936, 17 sl.

[54] Berciu, Arheologia preistorica a Olteniei, Craiova 1939, 23 sl.

[55] Sloj zemunica gde je vinčanska mešana sa körös-starčevačkom kulturnom grupom.

koji se ne mogu povezati sa okolnim grupama i koji predstavljaju već posve formirane oblike tipične za tu kulturnu grupu. Ako posmatramo sa toga gledišta i odbacimo pretpostavku o doselenju, onda bi postojali i morali postojati u krugu vinčanske kulturne grupe još jednostavniji (ne primitivniji) početni oblici. No i njihovim tobožnjim otkrićem nikako ne bi bilo rešeno pitanje porekla te kulture i njenih nosioca. Nekadašnje hipoteze o njihovom etničkom poreklu i opredeljivanju, kako ih je n. pr. zamišljao Zupanič[56] i drugi, bolje je da ostavimo još po strani, mada moramo priznati da imaju uprkos tome jedan deo istine, možda jedino ne u obliku u kakvom su one postavljene. Za nas je važno drugo pitanje, koje bi mogli formulisati približno na taj način: Jeli se vinčanska kulturna grupa formirala na samom području, na kome se rasprostire, ili se pak ovamo doselila iz nama nepoznatog ili poznatog predela? Kod prve pretpostavke bi nosioci te kulturne grupe bili već tu, a kod stvaranja svoje kulture prihvatili su samo pojedine druge strane kulturne i civilizacijske elemente. Kako u to vreme imamo rodovsko uređenje moglo je nekoliko okolnih rodova postepenim mešanjem stvoriti novu kulturnu grupu, dok bi sami nosioci u stvari bili već nekadašnji naseljenici tih krajeva. Međutim ako posmatramo starije neolitske kulturne grupe na tom i na okolnom području, moramo priznati, da one nisu mogle služiti nipošto kao osnova za stvaranje neke nove kulture. Tako je u Panonskoj ravnici na njenom zapadnom delu bila rasprostranjena linearna keramika, dok je na istočnom delu pa zatim u severnoj Srbiji, Sremu i delu Slavonije bila rasprostranjena körös -starčevačka kulturna grupa. Na jugu Balkanskog poluostrva imamo Sesklo kulturnu grupu, a na istočnom delu Balkanskog poluostrva imamo Boian A kulturu. Koja se je međutim grupa nalazila u to doba na području današnje Bosne i Hercegovine, još nije moguće reći.[57] Da nijedna od gore pomenutih kultura ne bi mogla doći kao baza za stvaranje vinčanske kulture je u novije vreme ponovno istakao Milojčić.[58] Istina je da postoje neznatni elementi linearne keramike,[59] koja međutim u glavnom nije ni ticala područje na kome se rasprostirala vinčanska kultura, nego je ticala samo područje rasprostranjenosti körös-starčevačke kulture, koja je nekada zahvatala daleko veće područje nego li vinčanska. Linearna keramika nikako ne može doći u obzir u pogledu stvaranja vinčanske, jer su pored toga i svi postojeći elementi i suviše neznatni, bez obzira međutim što je i sadržaj cele kulture posve drugi. Izvoditi vinčansku iz körös-starčevačke kulturne grupe potpuno je nemoguće, jer kao što ističe Milojčić stoji ta kultura u najvećoj suprotnosti sa vinčanskom, kako u načinu života, tako i pogledu kulturnih tekovina.[60] Prema tome ta se kultura morala u danas poznato područje rasprostiranja doseliti iz neke druge pokrajine. Sa te pretpostavke, neće biti naravno nužno ni tražiti starije elemente u samoj toj oblasti, jer će se ti nalaziti negde na putu kroz koji je ona prošla, ili pak na njenom prvobitnom mestu, odakle je započela migracija. U glavnom su danas više ili manje gotovo svi složni, da ta kultura tu nije autoh-

[56] Narodna starina, 1922, 223 str. – Glas Srpske kr. akademije LXXXVI, 253 str.

[57] Annual of the British School at Athens XLIV, 258 sl. – Milojčić, Chronologie d. jüngeren Steinzeit, 1949, 65 sl.

[58] Milojčić, Chronologie, 75 sl.

[59] 33. Bericht der RGK, 1943–1950, 110 sl.; 120. – WPZ 1939 (Holste, Zur chronologischen Stellung der Vinča-Keramik, sep. otisak), 9.

[60] Milojčić, Chronologie, 75 sl.

tona nego da se doselila na mesto njenog današnjeg rasprostiranja. Razmimoilaženja postoje jedino u pogledu mesta, odakle bi se njeni nosioci doselili. U stvari postoje dve koncepcije. Po jednoj je ona srednjeevropskog porekla, po drugoj jugoistočnog. Prvu tezu zastupali su naučnici kao Heurtley, Fewkes, Frankfort, Grundmann[61] i dr. Drugu je tezu od uvek zastupao Vasić, koji je tek u novije vreme snizio datiranje vinčanske kulturne grupe i neposredno ga doveo u vezu sa klasičnom Grčkom. Od ostalih naučnika koji zastupaju tu tezu potrebno je pomenuti Childea, koji zastupa gledište da je vinčanski kompleks potrebno uvrstiti u egejsku oblast.[62] Dosta je sličnog mišlenja bio i Menghin.[63] Od mlađih stručnjaka zastupaju to isto gledište Garašanin,[64] koji se u svojim radovima doduše nigde ne bavi direktno tim problemom, ali se međutim posve u svojim zaključcima oslanja na jugoistok. Mnogo jasnije je to pitanje takao Milojčić, koji je uz to pokušao i objasniti pojavu vinčanske kulturne grupe na mestu današnjeg rasprostiranja. Njegovo gledište je, da je nemoguće vinčansku kulturu izvesti iz bilo koje srednjeevropske kulturne grupe, koja bi prethodila vinčanskoj. Posve je tačno njegovo gledište, da se ta kultura pojavljuje na Dunavu kao potpuno strana u odnosu na ostale okolne kulture. Iz svega dolazi do zaključka, da se jedino u Makedoniji mogu naći najstariji elementi vinčanske kulture. Ali Milojčić smatra dalje još i da nosioci kasnoneolitske kulture u Makedoniji, u kojoj se mogu naći najstariji elementi vinčanske, nisu bili tu i starosedioci. Oni su ovde u Makedoniji potisnuli nosioce kulture, koja je upotrebljavala slikanu keramiku. Međutim odakle su nosioci te kasnoneolitske kulture došli u Makedoniju nije ni Milojčić mogao pouzdano rešiti. Kako nosioci te kulture dolaze i u Tesaliju i u Grčku naslanja se Milojčić na pretpostavku, koju su izrazili već Childe i Menghin da ima naime ta kasnoneolitska kultura svoj izvor negde u istočnomediteranskom prostoru.[65] Kao dokaz mu služe i mnogi svojstveni elementi, kao što su antropomorfna vaza, prosopomorfni poklopci, razne vrste druge keramike i ornamentika, koje vezuju zapadni deo Male Azije, Kiklade i istočni deo Balkana. No sa tom kasnoneolitskom kulturom u Makedoniji se mogu povezati samo najstariji slojevi u Vinči, t. j. samo početak vinčanske kulturne grupe.[66] Ako je mišlenje Milojčića tačno, a po današnjem stanju nauke je ono najverovatnije, onda moramo daljni izvor vinčanske kulture tražiti na istočnom delu sredozemnog bazena, a neposredne analogije u Makedoniji odakle su se putem Vardarske i Moravske doline njeni nosioci i doselili. Tragova te migracije na tom putu danas još nemamo, no verovatno će se, u koliko je hipoteza tačna, kod veće istraženosti i naći. Pojedine sličnosti i gotovo identičnosti između Vinče i južnijih predela na Kosovu i u južnoj Srbiji imamo već i danas. Dapače ta sličnost je ponekad tolika, da se lokaliteti pripisuju i samoj vinčanskoj kulturi. Priznati međutim moramo da ti lokaliteti

[61] Heurtley, Prehistoric Macedonia, Cambridge 1939, 113 sl. – BASPR 12, 1936, 71 sl. – Frankfort, Studies in Early Pottery II, 1927, 42. – Grundmann AM, 57, 1932, 109 sl. – Fuchs, Die griechischen Fundgruppen der frühen Bronzezeit und ihre auswärtigen Beziehungen 1937, 86 sl.

[62] Childe, The Danube in Prehistory, Oxford 1929.

[63] Menghin, Weltgeschichte der Steinzeit, Wien 1941, 253 sl.

[64] Garašanin, Hronologija. – Starinar 1951, 267.

[65] Milojčić, Chronologie, 75 sl.; 42 sl. – Childe, The Danube, 26 sl. – Menghin, Weltgeschichte, 253 sl.

[66] Milojčić, Chronologie, 42 sl.; 75 sl.

ne pripadaju vremenu migracije, nego da su iz kasnijeg vremena. Prema tome bi ovde mogli računati čak i sa dva paralelna razvoja, gde je osnovna kultura i etnička baza bila ista, kako kod prave vinčanske kulture tako i kod te grupe za koju sam pretpostavio da predstavlja moguće neku mešanu kulturu. Na taj način bi bilo s jedne strane moguće objasniti sve sličnosti a s druge i sva odstupanja.

Ne ulazeći ovde u bliža razmatranja o datiranju pojedinih kulturnih grupa u Jugoistočnoj Evropi, potrebno je za datiranje vinčanske kulturne grupe imati na umu nekoliko momenata, na koje uostalom danas upozorava veći deo naučnika. S jedne strane padaju najstariji slojevi u Vinči, odnosno po današnjem stanju nauke pada početak vinčanske kulture u severnoj Srbiji sa krajem körös-starčevačke kulturne grupe. S druge strane postoji prilična srodnost najstarijih pojava u vinčanskoj kulturi sa pojedinim izrazitim elementima u Troji II i zapadnim delom Male Azije, kao i Kiklada i Makedonije u kasnom neolitu. Te dve tačke nam danas pružaju priličnu sigurnost za datiranje poznatih početaka vinčanske kulture.

Gotovo većina naučnika s obzirom na razne momente postavlja početak vinčanske grupe negde između 2.700—2.600 god. Naravno da ima i ovde pojedinih izuzetaka, gde izvestan broj stručnjaka povisuje dataciju već s obzirom na razna tumačenja i dataciju trojanskog naselja. Jedini Vasić je svoju dataciju početka vinčanske grupe jako snizio, čak u VII. vek.[67] Suprotnu krajnost je učinio Pittioni, koji početak vinčanske kulture A i B, stavlja u relativnoj hronologiji čak pred Sesklo kulturu, a u apsolutnoj hronologiji u vreme pre 3.000 god.[68] U vreme oko 2.800 stavlja početak vinčanske kulture Berciu.[69] Mnogo realniji su neki drugi stručnjaci. Tako Childe stavlja početak u vreme oko 2.500 god.[70] Gaul isto tako Vinču »B« stavlja oko 2.500 god. dok Vinču »A« podiže u dataciji prema 3.000 god.[71] No s obzirom na njegovo datiranje Vinče »B« možemo pretpostaviti da i Vinča »A« pada prema tome u odgovarajuće mlađe razdoblje. U vreme između 2.500 do 2.600 stavlja početak vinčanske kulture M. Garašanin,[72] a u vreme oko 2.700 ga stavlja Milojčić.[73] Ako tačno razmotrimo sve dokaze, koje donose i na koje se oslanjaju Milojčić i Garašanin onda možemo doći do zaključka, da je njihovo datiranje najpravilnije i da početak vinčanske kulturne grupe u severnoj Srbiji odnosno u mestu njezinog rasprostiranja moramo staviti između 2.700 i 2.500 god., po svemu najverovatnije negde oko 2.600.

Trajanje vinčanske kao samostalne kulturne grupe, možemo na bazi materijala, kao i na bazi pojedinih elemenata na koje su nezavisno ukazali kako Milojčić tako i Garašanin, staviti u jedan period, kada je na njeno mesto došla badenska kulturna grupa. Tako bi po Milojčiću Vinča »E 2« padala u 1.850 ± 100 god. Po tome bi naravno njegovi Vinča »B 2«, »C« i »D« stupnjevi pripadali vremenski ranom bronzanom dobu Makedonije i Trakije odnosno ranoheladskoj kulturi Grčke.[74] M. Garašanin, sa znakom pitanja, pošto

[67] Vasić, Jonska kolonija Vinča. – Vasić, Vinča IV, 137 sl. – Vinča II, 139. I t. d.
[68] Pittioni, Die urgeschichtlichen Grundlagen der europäischen Kultur, Wien 1949, 100.
[69] Berciu, Archeologia preistorica a Olteniei, 94.
[70] Childe, The Danube, 33.
[71] Gaul, The Neolithic Period in Bulgaria, 1948, 233.
[72] Garašanin, Hronologija, 145.
[73] Milojčić, Chronologie, 69 sl.
[74] l. c. 78 sl.

mu za sada izgleda još nemoguće tačno fiksirati kraj vinčanske kulturne grupe, stavlja prestanak te kulture između 1.950 i 1.900 god.[75] I ovde moramo priznati da je sa svim dokazima, koje nam daju ova dva autora granica prestanka vinčanske, kao samostalne grupe, najverovatnija i ona će padati oko 1.900 ± 100 god., pogotovo ako uzmemo u obzir odnos te grupe sa bronzanim dobom Makedonije i odgovarajućim nalazima na području Srbije.

Vremenska podela kulturnih slojeva u Vinči, s obzirom na apsolutnu hronologiju, za sada tako reći nije još ni usledila. Već izvršeni pokušaji su samo sumarni bez dovoljne argumentacije. I u tom pogledu nam bar približnu sliku za sada daju Milojčić i M. Garašanin, mada i oni nesigurnu. M. Garašanin se zadržava samo na pitanju prelaza tordoške u pločničku fazu, koju stavlja vremenski pod znakom pitanja oko 2.300 god. Kako je njegova deoba vinčanskog sloja negde oko 6,50 m dubine, to bi prema tome početak Vinče padao oko 2.600, starija faza do 6,50 m t. j. do 2.300 god., a mlađa do 3,0 m vremenski do 1950/1900.[76] Na taj način je M. Garašanin podelio vinčansku kulturu kako po sloju tako i vremenski na gotovo dve podjednake polovine. Ako uzmemo skupa sa zemunicama, da sloj u Vinči počinje negde oko 9,30 m (jer i vreme života u zemunicama odvijalo se bar izvesno vreme) onda imamo do prelaza u mlađu fazu svega sloj debljine 2,80 m za vreme od 300 godina, a mlađi sloj koji obuhvata debljinu 3,50 m (od 6,50 do 3,0 m) opet 300 godina. No ipak možemo po toj razdiobi zaključiti, da je u starijoj fazi bar po mišlenju M. Garašanina Vinča bila nešto slabije naseljena, negoli u mlađoj, jer se za isto vreme naslagao slabiji sloj. U tom pogledu se Milojčićeva raspodela poklapa sa Garašaninovom. Milojčić deli naime vinčanski sloj po sledećem kluču: Vinča »A« 2.700—2.600, Vinča »B« do 2.400, Vinča »C« do 2.200, Vinča »D« do 2.000, Vinča »E« do 1850.[77] Stariji deo Vinče koji po Milojčiću traje do 6,0 m obuhvatao bi sloj od 3,30 m i vremenski bi trajao oko 300 god. Prelaz u mlađu fazu varira između Milojčića i Garašanina za oko 100 godina. No posmatrajući konkretnije, izgleda da je gledište M. Garašanina u pogledu prelaza starije u mlađu fazu pravilnije (oko 2.300 god.) nego li Milojčićevo (oko 2.400 god.). Ali sva današnja argumentacija je još i suviše nesigurna, da bi nam mogla nuditi realniju bazu.

TEHNIČKE I DRUGE OSOBINE VINČANSKE PLASTIKE

Većina vinčanskih statueta, kaže Vasić, rađena je u kalupima, a malobrojne su rađene slobodnom rukom.[78] U kalupu su po njemu odlevane leva i desna polovina koje su zatim sastavljane. Isto tako su po Vasiću odlevane i glave u levoj i desnoj polovini, koje su se nakon toga sastavile. Međutim na glavama nema nikad nikakvog traga o kakvom sastavljanju, niti su se one mogle odlevati bilo cele bilo možda zasebno lice, a zasebno stražnji deo glave. Sve su rađene slobodnom rukom poput ostalih statueta neolitskog doba. Međutim sastavljan je bio vrlo često iz raznih delova trup statueta kao i noge. To je

[75] Garašanin, Hronologija, 145 sl.; 151.
[76] l. c. 145 sl ; 151.
[77] Milojčić, Chronologie, 74 sl.
[78] Vasić, Vinča II, XIII.

pogotovo slučaj u nižim slojevima u vreme, kada su se nosioci te kulturne grupe doselili u to područje i izvesno vreme dalje, možemo reći čak i duže vremena. Tada su bile statuete mada ne sve izrađivane u delovima, tako da je posebno bila izrađivana glava, posebno trup u desnoj i levoj polovini, a isto tako i svaka noga posebno. Svi ti delovi konačno su se sastavili u jednu celinu. Kako međutim svi delovi nisu bili pažljivo nego čak samo ovlaš sastavljeni, to su se kasnije u zemlji a možda već i za vreme upotrebe često raspali u svoje sastavne delove. Kasnije se taj način izrade, koji je u ostalom uvek izvođen slobodnom rukom, ne odlevanjem, sve manje upotrebljava, i statuete su modelirane u celini iz jednog komada. Čak i zasebno rađenih glava ima relativno malo, što bi dalo zaključivati da ni taj način nije bio kasnije u upotrebi.[79]

Zasebno rađeni pojedini simetrični delovi tela statueta, koji su zatim sastavljani, poznati su i u drugim pokrajinama.[80]

Veći deo vinčanskih statueta je relativno dobro izrađen. Glina je bila dobro pročišćena i vrlo retko pomešana sa peskom. Gotovo po pravilu statuete se i glačaju. Relativno ima mali broj onih, čija je površina hrapava i neravna. Isto tako je malen broj onih, koje su bile slabije pečene, pa i ti primeri dolaze u glavnom najviše u nižim slojevima. Boje su crvenkaste do crne. Prvih ima isto tako relativno malo i one su obično takvim nastale više ili manje slučajno (prilikom veće vatre ili požara), dok je običan način pečenja bio sivo-crn ili crn, što se postizalo pomoću raznog intenziteta pečenja.

Kao na svim prehistorijskim lokalitetima, tako imaju i u Vinči statuete samo pojedine detalje, kojim se označava pol i pojedine druge predstave. Tako su plastične dojke, koje su vrlo često lepo modelirane, oznaka ženskih statueta. Rado se dalje modeliraju ingvinalne linije, dorsalno udubljenje, pupak, a mnogo ređe kolena, članci itd. Glava kod većine slučajeva predstavlja poglavlje za sebe. Ona je često, mada stilizirana ipak mnogo preciznije izrađena od ostalog tela. U glavnom ima i više oznaka nego što je slučaj na trupu. Ipak se n. pr. usta gotovo nikad ne predstavljaju i ona su u vinčanskoj kulturnoj grupi gotovo nepoznata. Isto tako imamo samo na nekoliko primera gde su predstavljene odnosno modelirane uši, ali ima i primera gde su one samo sumarno naznačene. Najveća se pažnja međutim polagala na predstavu očiju i nosa. Nos je uvek plastičan i na razne načine predstavljen i modeliran, dok su oči ponekad urezane a ponekad plastične čak i u prirodnim, modelovanim očnim dupljama. Ponekad se pokušavaju modelirati i pojedini drugi detalji na licu, već prema tome koliko se pažnje posvetilo izradi dotične statuete. Stražnji deo glave i teme su gotovo uvek stilizirani. Lice se većim delom predstavlja bilo u vidu trougla bilo u vidu petougla. Usled toga izgleda kao maska, koja je bila aplicirana na glavu. Oštro odeljivanje lica od ostalog dela glave samo povećava taj utisak. I Vasić sam je nekad pretpostavljao, da je na vinčanskim statuetama bila izrađena umesto lica maska, što je dovodio u vezu s preradom cinabarita, ali je docnije napustio to mišlenje. U koliko bi tu mogli pretpostavljati masku, u toliko moramo taj način predstave smatrati kao čisto stilističku osobinu, bez ikakvih dubljih značenja, i ona je tu samo zamenjivala naturalistične predstave.

[79] Arheološki vestnik, 113 sl.

[80] Schránil, Vorgeschichte Böhmens und Mährens, 1928, T. VII, sl. 4. – Schroller, Stein- u. Kupferzeit Siebenbürgens, 57. – MAGW 1900, 195. sl. 120–122. I t. d.

Razne statuete, koje nam danas izgledaju grbavim, i koje kao takve označava Vasić, nastale su takvim često jedino kod modeliranja. Usled toga predstavljaju samo sumarniji i slučajno nastali rad, bez nekog unapred postavljenog zahteva i nekog dubljeg značenja.

Velik deo statueta je potpuno grub, izrađen ne samo bez ikakve pažnje nego i potpuno sumarno, tek sa ponekim detaljem, koji se nalazi obično na licu. Koliko su naše statuete izrađivane u celini stilizirano i sumarno već po nekom utvrđenom planu, gde je jedino namena igrala svoju ulogu, a ne i sama predstava, vidimo najbolje kod upoređivanja proporcije pojedinih delova tela. Te proporcije ne odgovaraju proporcijama ljudskog tela u prirodi. Pogotovo su glave nesrazmerne prema telu i izrađivane su u razmeri 1 : 3, a relativno retko 1 : 4.

Dosta se često statuete i bojadišu bilo belom ili crvenom bojom. Takve nalazimo već u najnižem stratumu ali ih imamo i kasnije. Na pojedinim primerima imamo pojedine delove obojene crvenom bojom, dok su drugi delovi sjajno uglačani. Takvi primeri su međutim karakteristični jedino za jedan relativno kratak period kasnijeg vremena.

Životinjske statuete su kudikamo grublje od ljudskih ali inače jasno označene. Relativno su slabije pečene i vrlo retko mehanički uglačane.

Žrtvenici raznog oblika su lepo rađeni od dobro prečišćene gline i dosta često mehanički uglačani. Obično su crvenkasto pečeni, ređe crno. Isto tako se rado premazuju crvenom ili belom bojom, pogotovo u starijim slojevima. U pojedinim slučajevima imaju i belu inkrustaciju.

Među najlepše plastične proizvode u vinčanskoj grupi već po samoj izradi spadaju razne plastične vaze. Izrađene su ili u ljudskom ili u životinjskom obliku. Modelovane su uvek vrlo dobro. Anthropomorfne vaze su izrađivane po ugledu na statuete. Neke koje su izrađene u životinjskom ili ptičjem obliku su ponekad gotovo naturalističke. Tu je modeliranje dostiglo svoj vršak. Sve su pak vaze te vrste izrađene iz dobre prečišćene zemlje, dobro pečene i uvek uglačane. Boje su razne. Zasebnu grupu predstavljaju velike pithos-amfore, koje Vasić nazivlje nadgrobnim pithosima, na čijim vratovima se nalaze anthropomorfne pored arhitektonskih predstava. Ta grupa vaza spada u grupu izrađevina pod uplivom potiske kulture. Izrađene su međutim od slabog materijala, gde je zemlja često pomešana sa plevom.

U vinčanskoj kulturi imamo često na vazama aplicirane ljudske ili životinjske figure. Takve figure se nanose na već gotovu vazu i tamo samo donekle modeliraju i doteruju. Poneke bi mogli smatrati da su izrađene i iz samog zida suda na kome se nalaze. U istu grupu, bar s tehničke strane možemo staviti i razne figure aplicirane u obliku drški na vazu, zatim žrtvenike, koji se završavaju životinjskim ili ljudskim glavama itd. I te su predstave uvek izrađivane po uzoru na statuete i na isti način obrađene, obično stilizirane tek sa ponekim detaljem.

Uopšte uzev veći deo vinčanske plastike je u tehničkom pogledu izrađen dobro, a u odnosu na mnoge ostale plastične proizvode susednih oblasti čak i savršeno.

»Vinčine terakote stojeće ili sedeće imaju svagda strogo frontalan stav, čak i u slučaju kad su im ruke u pokretu« kaže na jednom mestu Vasić.[81] To njegovo zapažanje je tačno i ne važi samo za plastiku vinčanske kulture, nego

se može primeniti na sve ili gotovo sve prehistorijske statuete jugoistočne Evrope. Vasić deli vinčanske statuete i prema stabilnosti stava u dve grupe, na stabilne i nestabilne t. j. one koje mogu i koje ne mogu stajati na svojoj osnovici za stajanje.

Müller, kikladske idole deli u odnosu na osovinu na one, koji imaju pravu i na one koji imaju izlomljenu osovinu.[82] Vasić međutim misli da se ta podela ne može primeniti na vinčansku plastiku. I doista primere koje navodi Müller nemamo u Vinči niti ih imamo na ostalim lokalitetima ne samo vinčanske kulture, nego i na drugim istovremenim u njezinoj okolini. Kod svih primera stojećih statueta osovina je prava, vertikalna, čak i kod primera za koje Vasić dopušta mogućnost da bi mogla biti izlomljena.[83] Grbave figure, kao što sam već rekao, izvedene su takvim ponekad kod modeliranja, nehotimično bez ikakvog dubljeg značenja. Naprotiv tome kikladski idoli imaju izlomljenu osovinu datu svesno sa nekom tendencom, možda doista onom, kakva nam danas izgleda t. j. da im se da veća živost, nasuprot drugima koje izgledaju ukočene. U vinčanskoj grupi za sada bi jedino statuete kikladskog tipa možda imale ponekad i izlomljenu osovinu. Posmatrajući plastiku vinčanske kulturne grupe vidimo, da su sve statuete izuzev malo primera jako stilizirane. Na taj način te statuete izgledaju ukočene i bez pokreta mada je ponekad ipak bio cilj da se izrade u pokretu, pogotovo onda kada su im ruke podignute uvis ili se stavljaju na bok, na trbuh itd. Stoga je ceo izgled koga dobijamo dosta ukočen i jednoličan. Međutim stiliziranje i takve predstave dokazuju samo, da se kod te plastike ne radi o nekom podražavanju prirode, o nekoj realnoj predstavi i želji da se što vernije predstavi neki lik.

V. Müller smatra da su shematizirani kikladski idoli postali iz naturalističnih i da se uopšte bez naturalistično rađenih ne mogu ni objasniti.[84] Uopšte on stoji na gledištu da su shematiziranim statuetama uvek prethodile naturalistički rađene. Blinkenberg opet misli, da su i jedne i druge istovremene. Schuchhardt naprotiv početak idola vidi u koničnim stupovima, indirektno u menhirima.[85] Childe Schuchhardtovu teoriju pobija, a uz njegovo mišlenje ne pristaju ni Scheltema ni drugi.[86]

Hipoteza koju zastupa Müller, da su se tek iz naturalističkih idola-statueta razvili shematizirani tipovi razumljiva je i čak veoma verovatna. Kako se međutim vinčanska kultura doselila sa juga u kasnije mesto svoga rasprostiranja, to bi bilo potrebno prve naturalistički izvedene primere tražiti na drugom mestu. Pošto se i kod naše plastike nalaze pored shematiziranih primera i statuete naturalistički rađene, možemo zaključivati, da se i kasnije pored shematiziranih ponekad upotrebljavaju i naturalistične predstave istovremeno i da je uzrok shematiziranju potrebno tražiti u izvesnim zakonima pod koje je potpadala izrada plastike.

[81] Vasić, Vinča III, 162.

[82] Müller V., Frühe Plastik in Griechenland und Vorderasien, Augsburg 1929, 10.

[83] Vasić, Vinča III, XXVIII.

[84] Müller, Frühe Plastik, 12.

[85] Schuchhardt, Alteuropa, 1935, 101 i sl.

[86] Childe, Dawn of European Civilization, 284. – M. Ebert, Reallexikon der Vorgeschichte, Idol.

V. Müller pretpostavlja kod prethistorijskih statueta i neki primitivni stil.[87] Oznake tog primitivnog stila bile bi siromaštvo, jednostavnost u modeliranju i sklonost ka shematizmu. Mada imamo te iste pojave ponekad i kod vinčanske plastike, moramo ih pripisati drugim uzrocima a ne primitivnosti stila.

Već Hoernes ubraja svu prethistorijsku plastiku u umetnost, koja bi bila izraz stupnja kulture. Kao takvu ju obično smatra većina naučnika ne zalazeći u dublje razmatranje. Pa ukoliko se o plastici i raspravljalo sva su se pitanja kretala jedino oko njenog značenja i značenja pojedinih predstava na statuetama. U strukturu samih tih plastičnih izrađevina, o njihovom umetničkom značenju sa gledišta umetnosti, retko je ko ulazio. Na drugom mestu nabacio sam već pitanje smemo li prethistorijsku plastiku kao celinu smatrati kao umetnost, a sve statuete umetničkim izrađevinama, kakvim se one često zamišljaju. U Butmiru je n. pr. nađeno nekoliko fragmentiranih statueta kao i nekoliko glava, koje su bile potpuno naturalistički izrađene i na svaki način predstavljaju visoki umetnički kvalitet.[88] Potpuno bi pogrešili ako bi te smatrali istim kao i ostale statuete, jer bi time smanjili njihovu pravu umetničku vrednost. Takve naturalistički i delimično čak i realistički rađene statuete pored drugih stiliziranih, da ne govorim sumarnih, bi potvrđivale pretpostavku da celokupnu plastiku ne možemo smatrati i uvrstiti u umetničke proizvode uže vrste. Svakako mi ne smemo oduzeti plastici vinčanske kulture svaku umetničku vrednost. I tu imamo dosta naturalistički rađenih primera. Dalje imamo statuete, koje mada su stilizirane i izrađene poput ostalih, a od kojih se ne razlikuju ni po sadržini niti po osnovnom uzoru, ipak su izrađene sa velikom pažnjom i umijećem. Zaboraviti ne smemo ni na primere, koje možemo uvrstiti čak i u monumentalnu plastiku. Svi ti slučajevi nam jasno pokazuju da imamo i tu s vremena na vreme rad na višem umetničkom stupnju. No i pored toga nije moguće uvrstiti u umetničke izrađevine sve one primere, koji su grubi i koji ponekad predstavljaju samo grub valjak sa tek ponekim detaljem, ili na isti način izrađeni drugi tipovi statueta. U novije vreme se dosta slično izrazio i Pittioni, koji u vezi sa evropskom neolitskom plastikom smatra da se plastičke izrađevine ne smeju uvek smatrati kao shematizirana umetnost, koja je više ili manje nekako suprotna liku, jer postoji u njoj i podražavanje prirode.[89] To gledište je posve tačno no samo u onim slučajevima, gde doista postoji neki naturalizam, dok velik deo statueta nije moguće označiti ni kao shematiziranu umetnost nego prosto samo kao keramičke izrađevine, kod kojih forma nije igrala nikakvu ulogu nego samo sadržina. Ako u celini posmatramo vinčansku neolitsku plastiku vidimo baš zbog njezinog obilja, da su t. zv. tipovi, kojih u osnovi ima vrlo malen broj, izrađivani konservativno vrlo dugo vremena i tek kasnije tokom vremena doživljuju neke neznatne promene. A do novih promena opet traje duže vreme. Shematizam ovde nije postao usled neznanja ili neposmatranja prirode nego iz nekih drugih razloga. Zašto se n. pr. najveća pažnja posvećuje gotovo kod svih na prvom mestu glavi statueta? Zašto n. pr. gotovo nijedna statueta nema predstavljenih ustiju pogotovo na onim koje stoje usled svoje modelacije na višem umetničkom stupnju? Zašto nemamo gotovo nikad predstavljenih ruku

[87] Müller, Frühe Plastik, 32.
[88] Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, 1942, 111, T. I, sl. 1, 2, T. V. sl. 4, 5, 6.
[89] Pittioni, Urgeschichtliche Grundlagen der Europäischen Kultur, Wien 1949, 113.

nego samo čisto sumarne i stilizirane patrljke? Oblik, forma je morala igrati podređenu ulogu, a samo sadržina je bila glavna kod te plastike. Pored toga nam još i celokupnu jednoličnost nije moguće objasniti na drugi način, nego da su uz to kod izrade postojali neki zakoni, neka pravila, po kojim se moglo a možda i smelo raditi. Viši ili manji uspeh predstave višeg ili nižeg umetničkog niveaua potrebno je opet pripisati umešnosti samog izrađivača, kao i njegovim čisto individualnim zahtevima, raspoloženju i daru. Kod toga nam se postavlja i pitanje ko je u stvari izrađivao takve statuete, odnosno plastičke izrađevine svih vrsta. To pitanje međutim nikako nije moguće rešavati bez upotrebe ostalog keramičkog materijala. Onaj ko je izrađivao obične, bar bolje vaze, taj je izrađivao i plastičke proizvode. Ali problem leži u tome da li je keramičke izrađevine pribavljao, odnosno radio svaki pojedinac prema potrebi ili su takve izrađevine bile produkt izvesnog broja osoba u smislu zanatlijstva. Za poslednju pretpostavku govori stotinama pa ponekad čak i hiljadama fragmenata posve identičnih vaza, istog oblika, iste ornamentike pa čak skoro i iste veličine. A pored toga su te vaze bile izrađene još i vrlo pažljivo. Slične momente, dakako u manjem broju, možemo opaziti i kod plastike. Bez svake sumnje postoji u svakoj vrsti keramičkih produkata i mnogo primera, koje možemo pripisati izradi pojedinaca, koji nisu pokazali veliku umešnost. Ti su produkti stoga grubi (pogotovo među običnim sudovima, koje pripisujemo svakodnevnoj upotrebi) i nepravilni, a kod plastike gotovo amorfni. No zato ostali objekti u toliko više otskaču i teško ih je ako ne i nemoguće objasniti drugačije nego kao proizvod primitivnog i početnog zanatlijstva.

PODELA VINČANSKE PLASTIKE

Podelu vinčanskih statueta izvršio je prvi Vasić. Pogotovo kod pojedinih vrsta je on dao u podeli samo glavnu karakteristiku ne upuštajući se u raščlanjavanje pojedinih tipova. Tako deli Vasić terakote na: I – stojeće figure, II – sedeće figure, III – kurotrofne ženske figure, IV – muške figure, V – terakote raznog oblika i značenja, VI – terakote raznih životinja i VII – amajlije i votivne figure u užem smislu.

Sedeće figure Vasić deli i dalje po stavu i mestu sedenja na: 1. – sedeće na zemlji bez postolja, 2. – na zemlji sedeće na postolju i 3. – sedeće na stolici (prestolu). Isto tako je razdelio i kurotrofne ženske statuete na više tipova u glavnom prema stavu i mestu sedenja. Tako ih deli na: 1. – kurotrofne stojeće, 2. – sedeće kurotrofne na stolici, 3. – sedeće kurotrofne na stolici na postolju, 4. – reljef kurotrofne figure od pečene zemlje, 5. – olovnu grupu stojeće kurotrofne figure,[90] i 6. – kurotrofnu ili kriofornu figuru. Terakote raznog oblika i značenja razdelio je Vasić na: 1. – hermafrodite, 2. – antropomorfne figure sa sploštenom glavom, 3. – figuru sa zečijom glavom, 4. – trbušaste ljudske figure, 5. – mušku figuru sa nogama savijenim u koljenima,

[90] Grupa pod tačkom 5 ne ide uopšte među prehistorijske izrađevine.

6. mušku figuru na stolici, 7. – itifaličnog silena, 8. – anthropomorfne figure s rogovima, 9. – svirača u dvojnice, 10. – grbave figure i 11. – karikature. Dalje je razdelio još životinjske figure na: 1. – vola, 2. – kozu, 3. – ovcu, 4. – svinju, 5. – psa, 6. – ptice i 7. – žabu.

Po spolu deli Vasić ukupnu plastiku na muške i ženske statuete, dok mu hermafroditi ulaze u grupu statueta raznog značenja. No ženske stojeće te muške figure i amajlije Vasić uopšte nije delio po tipovima.[91]

Noviju podelu, odnosno upotpunjenje podele vinčanske plastike, a na bazi Vasićeve podele izvršio je u novije vreme M. Garašanin. Pogotovo je on podelu upotpunio kod dotičnih grupa gde ju Vasić nije izvršio. Po stavu i obliku deli Garašanin statuete na: A stojeće, B sedeće, C kurotrofne, D amajlije, E životinjske. Stojeće deli pored toga na: A_1 valjkaste, A_2 pljosnate i A_3 mešovite, kod kojih je gornji deo tela pljosnat a donji izrađen valjkasto. Prema karakteru statueta je razdelio valjkaste i pljosnate još i dalje: A_1a su mu valjkaste steatopigne i A_1b valjkaste nesteatopigne, A_2a pljosnate steatopigne i A_2b pljosnate nesteatopigne. Podelu sedećih statueta zadržao je posve po Vasiću i označava ih sa: B_1 sedeće statuete na zemlji, B_2 sedeće na postolju i B_3 sedeće na prestolu. Deobu je međutim izvršio i kod amajlija i tu razlikuje dva osnovna tipa: D_1 amajlije sa podignutim patrljcima i D_2 amajlije sa više krakova. Isto tako je podelio i kamenu vinčansku plastiku, među kojom razlikuje: I – anthropomorfnu plastiku, II – životinjsku plastiku i III – kamene predmete nejasne namene.[92]

Sa formalne tačke gledišta su kako Vasićeva tako i Garašaninova podela posve tačne. Vasić se u detaljniju podelu pojedinih vrsta nije upuštao, jer je osećao da se tu nalazi bezbroj tipova, koji su s jedne strane isto toliko karakteristični, kao što su s druge strane mogli često nastati i posve slučajno. Garašaninova podela odnosno njegovo upotpunjenje je posve na mestu i tačno ali više formalnog karaktera, jer uzima plastiku kao celinu a ne deli ju i po slojevima. U detalje se nije u ostalom mogao ni upuštati. No on se uglavnom pridržavao razlike jedino u pogledu tela statueta, dok tipove glava, koji su mnogo karakterističniji nije izdvajao.

Kod svoje podele pridržavao sam se kako Vasićeve tako i nove Garašaninove podele i pokušavao te upotpuniti ukoliko mi je to bilo moguće. Pored toga sam u plastiku uvrstio i sve t. zv. plastične vaze kako anthropomorfne tako i ostale oblike, pošto smatram da one ne predstavljaju običan keramičan rad i da stoje u najužoj vezi sa statuetama, ne samo po obliku nego i po samoj nameni.

U plastične izrađevine ubraja Vasić već s obzirom na samo ime »plastične vaze« i neke vaze specijalnog oblika. No on nije posebno obrađivao, kao zasebnu grupu, te posude te ih nije s time u vezi ni naročito delio, nego ih objavljuje i tumači uglavnom u pojedinim temama svoga rada Vinča I–IV. To su teme, koje stoje jednom u vezi sa kosmetikom, dalje u vezi sa grobovima i mističnim očima. Ne obazirući se na značenje pojedinih oblika

[91] Vasić, Vinča III.

[92] Garašanin, Hronologija, 15 sl. – Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, 1947, 4.

plastičnih vaza, niti na njihovu namenu moramo sve takve primere izdvojiti u zasebnu grupu, koja spada kako u užem tako i u širem smislu u plastiku. Odvojeno mišlenje u tom pogledu zastupa M. Garašanin, koji ubraja sve plastične vaze u keramiku odnosno u ostalo posuđe i izdvaja ih iz plastike.[92a] To ne čini s obzirom na njihovu namenu nego s obzirom na to, da su to vaze a ne puno rađeni plastični objekti. U stvari on ih na drugom mestu stavlja na prelaz između keramike u užem smislu reči i plastike. [92b] M. Garašanin je sve takve objekte u koje ubraja i žrtvenike podelio u: A. anthropomorfno posuđe, B. zoomorfno posuđe, C. žrtvenike. Grupu A t. j. anthropomorfno posuđe deli dalje još na: 1. anthropomorfno posuđe u užem smislu reči i 2. prosopomorfne poklopce. Pa i poslednje deli dalje još na pet grupa: na tip A karakterističan po drškama sa jakim plastičnim ispupčenjem na donjem delu, tip B visoke poklopce koničnog oblika, tip C na niže poklopce od grupe B, tip D na široke i niske poklopce sa ravnom gornjom površinom i tip E na visoke poklopce kao najmlađi tip. Zoomorfno posuđe deli međutim M. Garašanin na dve glavne grupe, na rhytone u obliku četveronožnih životinja i rhytone u obliku ptica.[92c]

Podelu žrtvenika među kojima isto tako postoji čitav niz raznih oblika i varijanata Vasić nije izvršio, a ni M. Garašanin nije čak ni sumarno pristupio takvoj podeli. Isti je slučaj i sa vazama za libacije i sa ostalim objektima, koje možemo danas ubrojiti u predmete kultnog karaktera, a kojih nije nađen velik broj.

Kao kod podele statueta, tako sam se i kod podele ostalih plastičnih izrađevina u Vinči pridržavao Vasićevih podataka i podela, u koliko su te izvršene, i eventualnih Garašaninovih ispravaka.

STATUETE

Pored raznih plastičnih vaza i raznih apliciranih ljudskih i životinjskih likova na vazama, spadaju među najzanimljivije plastičke izrađevine razne statuete. Raznolikost u tipovima, dalje raznolikost u raznim predstavama na statuetama, raznolikost u položaju statueta ili i samo položaju ruku daje nam u toliko zanimljiviju sliku u koliko je veće bogatstvo u samim predstavama. U vinčanskoj kulturi a pogotovo u Vinči imamo već radi velike množine statueta i obilje predstava. No to obilje je u stvari samo prividno, jer uprkos velike množine statueta, možemo s tipološkog gledišta sve statuete svesti na nekoliko glavnih tipova. Individualnost pojedinaca je razumljivo i tu igrala svoju ne malu ulogu ali u glavnom ipak ne prelazi granicu tradicionalnih predstava, pored čiste umešnosti, kojih se svaki radnik bezuslovno pridržava.

[92a] Garašanin, Hronologija, 17.

[92b] l.c. 26.

[92c] l. c. 26 sl., 29 sl., 54 sl.

Statuete možemo razdeliti na ljudske, životinjske i statuete raznog značenja. Ljudske je dalje moguće razdeliti na ženske, muške i hermafrodite (?). Prvih ima najviše i označene su obično sa plastičnim dojkama ali postoji i vrlo velik broj bez te oznake. Retko se međutim nalaze kakve druge oznake, koje bi bliže označavale ženski pol. Mnogo manje imamo muških statueta, koje su označene ili sa genitalijama ili sa karakterističnom koničnom kapom. Svega imamo međutim par statueta koje imaju oznake oba pola t. j. sa plastičnim dojkama i genitalijama. Možda takvi primeri predstavljaju hermafrodita, kako ih je označio Vasić, mišlenje koje je prihvatio i M. Garašanin,[93] u koliko su naime kao takvi bili i zamišljeni a nisu samo slučajan rad ili rad bez nekog dubljeg značenja. Zasebnu grupu predstavljaju kurotrofne statuete, koje predstavljaju majku sa detetom. Isto tako zasebnu grupu predstavljaju razne statuete, koje danas još ne možemo tačno opredeliti.

Statuete možemo podeliti i s obzirom na materijal iz koga su one izrađene. Tako imamo zemljane statuete, koštane i kamene.

S obzirom na vrstu, pol, položaj statueta možemo izvršiti sledeću raspodelu:

LJUDSKE STATUETE

A) Ženske statuete

I. Stojeće statuete:

a) stojeće sa horizontalnim rukama,
b) stojeće sa horizontalnim rukama na kojima se nalaze plastične glave (?),
c) stojeće sa rukama ili nogama u pokretu.

II. Sedeće statuete:

a) sedeće bez postolja, sa ispruženim nogama,
b) sedeće bez postolja, sa podavijenim nogama,
c) sedeće na prestolu,
d) sedeće na stolici,
e) sedeće na stolici (prestolu) sa ispruženim nogama,
f) sedeće na žrtveniku.

III. Kurotrofne statuete:

a) stojeće statuete,
b) sedeće na prestolu,
c) sedeće na žrtveniku,
d) ležeće.

[93] l. c. 44.

B) Muške statuete

I. Muške stojeće:

a) stojeće sa horizontalnim rukama,
b) stojeće sa rukama u pokretu.

II. Klećeće muške statuete.

III. Sedeće muške statuete:

a) sedeće na zemlji sa rukama na trbuhu,
b) sedeće na prestolu.

C) Hermafroditi

D) Ostale statuete

I. Statuete u obliku ljudskog poprsja.
II. Ljudske figure sa dva nosa.
III. Ljudske figure sa dva roga na glavi.
IV. Trbušaste ljudske figure.
V. Grbave figure.
VI. Amulete:

a) zemljane amulete,
b) kamene amulete.

E) Koštani idoli

ŽIVOTINJSKE STATUETE

1. Vo,
2. koza,
3. ovca (?),
4. svinja,
5. pas (?),
6. ptice,
7. žaba (?).

MONUMENTALNA PLASTIKA

I. Ljudske statuete.
II. Bukranion.

LJUDSKE STATUETE

A) ŽENSKE STATUETE

I. Stojeće statuete

a) Stojeće s horizontalnim rukama

Najveći broj svih statueta u Vinči predstavlja ženske statuete. Glavne su oznake u najviše slučajeva plastično izrađene dojke. Međutim, velik broj statueta nema čak ni te oznake, no u isto vreme nema predstavljenih ni genitalija, da bismo ih mogli ubrojiti u muške statuete. Drugi detalji, kao tipovi glava, odelo i t. d. govore za to, da su tu doista bile zamišljane ženske statuete, a takvim ih danas smatraju i svi preistoričari.

Tipova ženskih stojećih statueta ima više. Njihov je broj u pojedinim slojevima različit. Kod raspodele na tipove uglavnom ću se pridržavati pojedinih karakterističnih osobina u vezi sa stratigrafijom, koju sam već ranije nagovestio, t. j. prema Vasićevoj raspodeli, jer mi po kućnim horizontima to nije danas moguće učiniti. Za podlogu uzimam cele očuvane statuete, a ukoliko te nedostaju, njihove fragmente.

I. Sloj zemunica uključivo do 8 m

Pored statueta, koje možemo pratiti i kroz druge slojeve, nalaze se u tom sloju pojedine, koje su karakteristične samo za njega, a ne pojavljuju se više u drugim slojevima niti su evolucijom prešle u druge tipove. Broj već tu nađenih statueta je dosta velik. Ponekad su više manje sumarno izrađene. Uglavnom možemo razlikovati dva osnovna tipa: plosnate i valjkaste. Često su kod tih statueta označene i deljene noge.

1. Valjkaste statuete s glavom neodvojenom od tela. Noge su kod tih statueta rastavljene, ali nemaju izrađenog stopala. U svemu su nađena 3 primerka. Dosta su grube i sumarne. Nos, dojke i pupak su plastični. Ruke su u obliku kraćih ispupčenja. Glava nije naročito modelirana i nije odvojena od vrata. Oči su urezane u obliku uglova, a teme je nekoliko zaobljeno i koso se spušta naniže (T. I, 1. – Vinča III, sl. 1, 14, 47).

2. Valjkaste statuete različnog tipa s nenaznačenim nogama. U sloju zemunica nađen je relativno malen broj, i to većinom fragmenata takvih statueta. Obično su one grubo i sumarno izrađene. Noge nisu predstavljene. Glave su sumarne, ali različnih tipova, ponekad odeljene od tela. Baza za stajanje, ukoliko je predstavljena, bila je dovoljno široka. Možemo ih podeliti u dve podvrste: a) na niske statuete (T. I, 4, II, 3. – Vinča III, sl. 60(?), 103, 104). Donja površina je nekoliko ugnuta, a glave su različnih tipova. Teme se kod glave može dizati koso iznad čela ili ima poprečno udubljenje. Jedna statueta nema predstavljenih ruku, a glavu ima na dugom vratu. Neki drugi primerak je sličan ovome, ali ima predstavljene i ruke. – b) Na ostale odlomke, gde su sačuvane u većini slučajeva samo glave (Vinča III, sl. 20, 53,

80). I ti su primerci sumarni. Zaključiti se može samo, da pripadaju valjkastim statuetama. Glave u mnogo slučajeva nisu deljene od vrata, a predstave su na njima sumarne.[93a]

3. Steatopigne statuete. Ta je grupa u Vinči zastupljena samo jednom statuetom. Ta se s pravom može smatrati steatopignom, a takvom je smatra i Vasić (T. II, 2. – Vinča III, sl. 36; Vinča II, sl. 54).[94] Sve ostale statuete i pored predstavljenih glutaeusa ne predstavljaju gojaznosti, nego samo označavaju stražnji deo tela.

Statueta je očuvana samo u desnoj polovini s fragmentarnom glavom. Vrat i glava su potpuno cilindrični, valjkasti. Lice, koje nije sačuvano, nije bilo odvojeno od vrata. Noga s predstavljenim stopalom vrlo je kratka u odnosu na ostalo telo i izgleda kao da je zgrčena. Stražnji deo tela je jako istaknut. Vasić je neko vreme pretpostavljao, da je statueta predstavljena u ležećem stavu, ležeći na nekom postolju ili postelji, i da je deo, gde je staueta prelomljena, ustvari bio apliciran na podlogu. Po tom njegovu gledištu sačuvan bi bio ceo lik, a ne samo polovina. Stav je upoređivao s ležećim figurama na Malti pored steatopigije, koja je tamo izrazitija.[95] Neko vreme je Vasić upoređivao tu statuetu i sa sedećom statuetom iz Papazlija u Bugarskoj i sudio, da je import a ne lokalan rad.[96]

Neku sličnost s našom statuetom pokazuje jedna statueta nađena u Kopáncs-Zsóldostanya u okviru köröske kulture.[97] Ma da je poslednja mnogo sumarnija i grublja, ima ipak pojedine dodirne tačke s našom. Ako pođemo još i dalje prema severu, naći ćemo statuete s jako istaknutim glutaeusima u moravskoj slikanoj keramici, koje, međutim, s našom nemaju nikakva dodira.[98]

Kako po tehničkoj izradi, tako i po strukturi i po obliku naša statueta nema analogija u vinčanskoj kulturi, pa čak ni u samoj Vinči. Ona predstavlja posve stran elemenat. Stoga može pripadati jedino körös-starčevačkoj kulturi, kojoj pripada i po izradi i fakturi. Ovamo je stavlja i M. Garašanin.[99] Verovatno će predstavljati sedeću statuetu, što međutim nije sigurno.

[93a] Podela statueta na tipove izvanredno je otežana. Uzrok tome je vrlo često sumaran rad ili pojedini beznačajni detalji. Usled toga je moguće pojedine primerke uvrstiti ne samo u jednu, nego čak i u dve ili više grupa, bilo po izradi tela, bilo po tipu lica ili po tipu glave. Kako takve primerke ne možemo smatrati nekom specijalnošću, a imaju opet neke posebne momente, bez obzira da li su karakteristični ili ne, to sam takve primerke uvrstio u sve grupe, u koje bi one mogle s jedne ili druge tačke gledišta po tipologiji pripadati. Ma koliko se takav način rada činio suvišan, smatram, da će danas sutra koristiti kod obrađivanja sličnih pojava drugih lokaliteta vinčanske kulturne grupe, pa i drugih istovremenih kulturnih grupa u Jugoslaviji.

[94] Vasić, Vinča III, 10. – Vinča II, 30.

[95] Vasić, Vinča II, 31 i sl. – Hoernes, Urgeschichte der bildenden Kunst in Europa, 1925, 211, sl. 1, 2. – Ipek 1927, T. 48. – A. Mayer, Die Insel Malta im Altertum, München 1909, 46, sl. 10, str. 47, sl. 11.

[96] Izvestija na Blgarskija arheologičeski institut VIII, Sofija, 190, sl. 124. – Hoernes, Urgeschichte, 319. – Vasić, Vinča II, 34.

[97] Dolgozatok VIII (1932), T. IX, sl. 4. – Vasić, Vinča III, 10. – Glasnik Zemaljskog muzeja 1942, 62.

[98] Ipek 1936/37, T. 3–5.

[99] Garašanin, Hronologija, 38 sl. – Glasnik Zemaljskog muzeja 1942, 62 sl.

4. Tip kikladskog idola. Taj tip je najzanimljiviji ne samo u Vinči, nego i na drugim lokalitetima te kulturne grupe. Poput ostalih su i te rađene više šablonski. Trup im je plosnat a noge su razdvojene. Glutaeusi su istaknuti, no ne preterano. Istaknuti su i kukovi, a ruke su grubo horizontalno modelirane. Glava je odeljena od vrata. Lice je trouglasto, teme usko, horizontalno ili nekoliko spušteno. Gotovo po pravilu predstavljaju dojke, često i plastičan pupak, a kolena su rede naznačena. Osovina bar kod osnovnih tipova nije uvek čista vertikala, nego ponekad i nekoliko izlomljena, što je moglo nastati i slučajno. Baza za stajanje je donekle proširena, a u mnogo slučajeva imaju statuete predstavljena i stopala. Statuete toga tipa su u mnogo primeraka bile izrađene od pojedinih zasebno rađenih delova, kao od nogu, od trupa u dvema polovinama i od glave. Ti su se delovi kasnije sastavljali. No samo kod pojedinih primeraka se jasno vidi, da je bila glava posebno izrađena (T. III. – Vinča III, sl. 130). Pogrešno je, međutim, mišlenje, da su bile izrađivane u kalupu.

Taj tip je naročito omiljen u najnižim slojevima, gde je i jedan od najbrojnijih (T. IV, 1. – Vinča III, sl. 7, 10, 12, 13, 16, 17, 21, 29, 32, 35, 41, 44, 45, 46, 56, 57, 58, 59, 61, 68, 70, 71–75, 85–90, 92, 95, 99, 102, 120–127). Uzor za te statuete mogao bi biti u primerku T. IV, 1 na kojem se nalaze sve tipične odlike te grupe. Strogo uzev, statuete toga tipa rađene su dosta sumarno i u mnogo slučajeva su posve grube. Međutim, često su se premazivale belom i crvenom bojom, koja je pokrivala postojeće neravnine. Od boje su ostali samo još tragovi na nekim mestima. Sudeći po ostacima premazivana je bila cela statueta (T. IV, 1. – Vinča III, sl. 7, 16, 29, 44, 58, 61, 68, 72, 95). Ponekad su, čini se, bili belom bojom premazivani samo pojedini delovi, a ostali su bili crveno obojeni. Najviše ima slučajeva, gde su takve statuete bile premazivane jedino belom bojom i na taj način moguće oponašale statuete iz mermera.

Najviše sličnosti za tu grupu statueta nalazimo među kikladskim idolima, usled čega bi bio opravdan i naziv toga tipa. Jednom je to mislio i Vasić.[100] Tome bi možda odgovaralo i premazivanje statueta belom bojom. No ipak nijedna od tih statueta ne daje one sličnosti, koje bismo mogli očekivati od direktnih uzora. Jedino glave, koje povezuju u Vinči sve statuete toga tipa, odgovaraju glavama kikladskih statueta. Veze sa kikladskim idolima moraju postojati već iz vremena doseljenja te grupe na Dunav, a indirektno bi mogle biti i preko bugarskih mermernih idola kikladskog tipa.[101] No manje je verovatno da su bugarske poslužile našima kao uzor. Razlika među našima i bugarskim postoji u položaju ruku. Kod naših su ruke bez izuzetka predstavljene u horizontalnom položaju, a kod bugarskih su ruke obično na grudima.

Popov poriče srodnost između bugarskih mermernih idola i onih iz Tesalije i Egeje uopšte, pogotovo kikladskih. Smatra, da imaju bugarske čisto lokalan karakter, te da su nastale u samoj Bugarskoj bez ikakvih stranih uticaja, i to po ugledu na glinene i koštane idole.[102] I Mikov zastupa slično

[100] Vasić, Vinča I, str. 44, sl. 92.

[101] Izvestija, Sofija VIII, 207, sl. 139; str. 208, sl. 140 N° 1, 2. – l. c. III, str. 93, sl. 1; str. 94, sl. 2; str. 95, sl. 3.

[102] l. c. III. str. 104.

gledište. On tvrdi, da mermerne statuete nađene u Bugarskoj nisu import, nego su rađene prema uzorima u samoj zemlji, koji su bili u glini i kosti. No on ipak dopušta mogućnost, da im je prototip bio u kikladskim idolima.[103] Između mermernih, glinenih i koštanih idola u Bugarskoj doista postoji uska veza, no nije verovatno, da su koštani, koji se nalaze pogotovo u mlađim slojevima, poslužili kao uzor za mermerne. Isto tako nije, međutim, moguće osporavati vezu između mermernih tesalskih i kikladskih s bugarskim mermernim statuetama, jedno po samom tipu, dalje po načinu predstave, položaju ruku, materijalu i t. d.

5. Kikladski tip s neodvojenom glavom od vrata. Taj tip zastupljen je samo s jednim primerkom nađenim 9,3 m duboko, dakle u sloju samih zemunica (Vinča III, sl. 26). Po samom obliku ne predstavlja neku naročitu grupu, nego je jedino sumarniji primerak, koji, međutim, ima još neke detalje, koji se na ranijoj grupi ne predstavljaju. Glava nije razdvojena od vrata, lice je sumarno, no više trouglasto, nos plastičan, a teme ravno. Grudi su izrađene plastično, glutaeusi su istaknuti. Na kukovima se nalaze plastična sočivasta ispupčenja. Vasić pretpostavlja, da se isto takvo nalazilo i na prednjoj strani i da predstavljaju medaljone na kajišu.[104] Nije, međutim, isključeno, da su ta aplicirana ispupčenja napravljena bez dubljeg značenja. Noge su kod statuete razdeljene. Sve su predstave vrlo sumarne, te se čini, da je izlomljena osovina na toj statueti verovatno isto tako nastala slučajno.

6. Plosnate statuete ovalnog preseka. Celi niz statueta moramo označiti jednim opštim nazivom, jer ne znamo, kojim su tipovima pripadale. Očuvana su većim delom samo torza. Te statuete bile su plosnate, više ovalnog preseka, ravne bez ikakva sužavanja. Ponekad imaju plastično predstavljene dojke. Baza za stajanje obično nije bila naročito proširivana (Vinča III, sl. 6, 15, 24, 25, 27, 31, 44, 54, 84, 105, 108, 115–118). Mnoge su od njih potpuno sumarne bez ikakvih detalja. Ukoliko ima sačuvanih glava, pripadaju više kikladskom tipu. Sudeći po fragmentima, gde je očuvan i donji deo, nisu glutaeusi bili predstavljeni. Ponekad imamo uprkos sumarnosti i siromaštvu na tom tipu predstavljene i urezane predstave (Vinča III, sl. 15 [predstava odela i ornamenta s njega], sl. 117).

7. Plosnate statuete, koje se sužavaju u donjem delu. Taj tip je zastupljen samo s jednom statuetom, nađenom u jednoj zemunici (Vinča III, sl. 5). Statueta je fragmentirana i vrlo sumarna. Karakteristična je po jako istaknutom stražnjem delu, koji je vertikalno podeljen. Istaknuti su i bokovi. Prema dnu se sužavala. Inače je potpuno plosnata i nema predstavljenih ni plastičnih dojki. Verovatno možemo smatrati, da predstavlja samo podvrstu kikladskog tipa.

8. Plosnate statuete, koje se sužavaju ispod ruku. I ta je vrsta zastupljena samo u jednoj statueti. Potpuno je plosnata, sužena ispod ruku, a proširuje se prema dnu. Očuvan je samo torzo. Ne znamo, kako se završavala, no verovatno baza za stajanje nije bila proširena. Detalja nema nikakvih (T. I, 3. – Vinča III, sl. 28).

[103] l. c. VIII, 206 sl.

[104] Vasić, Vinča III, 9.

Druga jedna statueta, koja se isto tako sužava ispod ruku i proširuje prema donjem delu, pripadaće nekom drugom tipu (Vinča III, sl. 60). Očuvana je samo do pojasa, gde se proširuje, ali su morali biti predstavljeni i glutaeusi. Čini se još najverovatnije, da ide u tip kikladskih idola u Vinči.[105] Predstavljene ima plastične dojke i pupak, a usto su urezane ogrlica i kajiš oko struka s plastičnim medaljonima.

9. Plosnate statuete, valjkaste u donjem delu. Zanimljiv tip statueta, koji je uostalom dosta redak, predstavljaju one, koje su u donjem delu valjkaste, a u gornjem su plosnate. Baza za stajanje je jako proširena. Najizrazitija statueta toga tipa nađena je samo u jednom primerku (T. I, 2. – Vinča III, sl. 83). Ona je karakteristična pored toga još i zato, što je u visini bedara oko cele statuete horizontalno pojačanje, kakva se nalaze i na čitavom nizu statueta u Butmiru, ma da su drukčijeg karaktera.[106] Na drugom mestu pretpostavio sam, da na butmirskim statuetama takvo pojačanje predstavlja donji rub odela, u koje je statueta bila zamišljena kao obučena.[107] Nije, međutim, isključeno, da je pojačanje kod naše statuete nastalo slučajno kod modeliranja, a na butmirskim statuetama takva su pojačanja napravljena hotimično, s nekom tendencom. Veza između naše i butmirskih statueta ne postoji nikakva.

Horizontalno pojačanje oko bedara poznato je još na nekim drugim statuetama u Vinči. Tako je jedan primerak nađen u sloju zemunica (Vinča III, sl. 10), a po tipu pripada grupi kikladskih statueta u Vinči. Izuzev u Butmiru i u Vinči, tako izrazita pojačanja nisu mi poznata na drugim lokalitetima u Jugoslaviji.

Ostale su statuete u toj grupi manje izrazite, i mnoge su nastale takvim jedino usled sumarne predstave (Vinča III, sl. 113). Nemaju nikakvih detalja. Plastična pojačanja kao na ranijoj nisu tu izrađena. No statuete toga tipa pojavljuju se tek pri kraju toga sloja. Prvi primerak, koji je najstariji, nađen je na dubini od 8,3 m, što bi prema kućnim horizontima značilo, da pripada sloju I b.

10. Sumarne statuete neodređenog tipa. U sloju zemunica nađena su samo dva primerka, koje možemo ubrojiti u tu grupu. Ne samo što su sumarne, nego su i dosta nevešto izrađene. Prva, koja je nađena na dubini 9,2 m, valjkastog je oblika. Glava nije odvojena od tela. Prednja je strana na mestu glave sploštena i zakošena s plastičnim nosom i urezanim očima. Ruke su neobično kratke i gotovo u visini lica. Dojke su plastične, a glutaeusi su izrađeni u obliku horizontalnog plastičnog ispupčenja. Ispod njega se nalazi vertikalno udubljenje, koje treba da predstavlja deljene noge (Vinča III, sl. 30).

Druga statueta je nađena na dubini 8,9 m (Vinča III, sl. 39). Ta je još mnogo sumarnija, a i više oštećena nego prva. Valjkastog je oblika, ali su glutaeusi predstavljeni dosta visoko i vertikalnim udubljenjem podeljeni. Prvoj statueti ta ne odgovara ni po tipu ni po načinu izrade.

[105] Vasić, Vinča III, 14.

[106] Glasnik Zemaljskg muzeja 1942, T. II, sl. 1, 3, 5, 7; T. IV, sl. 5. – Radinsky–Hoernes, Butmir I, T. III, sl. 7, 10, 11. – Butmir II, T. III, sl. 3, 11; T. IV. sl. 9; T. II. sl. 16.

[107] Glasnik Zemaljskog muzeja, 99 sl.

Mnogo izrazitije od trupa bile su izrađene glave statueta, na koje se pri izradi polagalo i mnogo više pažnje. Obično tip glave određuje i osnovni tip statuete. Utoliko su zanimljivije, ukoliko su sačuvane zajedno s telom. Pa i onda, kada su sačuvane samo glave, daju nam raznovrsne oblike pored sve sumarnosti. Ipak možemo većinu glava podeliti u nekoliko glavnih tipova, koji se među sobom razlikuju ili u predstavi lica, temena ili i potiljka. Razvoj jednog tipa iz drugog dosta je jasan, a često se stari tip prosto zamenjuje novim načinom predstave, ma da se i prvi još uvek upotrebljava.

U donjem sloju Vinče prvenstveno se upotrebljava trougaoni tip lica, ali već u tom sloju čini se bar prema kraju, da se nalazi prvi zametak kasnijeg petorougaonog lica, koji postepeno kasnije potpuno zamenjuje trougaoni. Pa ni trougaono lice nè gubi se potpuno, nego se sporadično upotrebljava i u mlađim slojevima, iako je ponekad samo posledica sumarnijeg rada. U stvari su ta dva tipa u Vinči glavna i tek pred kraj neolitske periode u Vinči dobijamo i neke druge tipove. U nižim slojevima kao i kasnije mnogi su tipovi lica mogli nastati i više ili manje slučajno i nisu se zadržali duže vremena u upotrebi.

1. Glave sa trougaonim licem i ravnim temenom. Tip te glave odgovara tipu kikladskih idola. Lice je trougaono s predstavljenim očima i nosom. Teme je ravno, horizontalno ili nekoliko zakošeno, kod pojedinih statueta relativno dosta široko. Potiljak je više ili manje zaobljen. Ponekad se teme prema potiljku završava i oštrom ivicom (T. IV, 1. – Vinča III, sl. 18, 26, 29, 49, 50, 61, 62, 63, 105, 111). Nos je plastičan, oči su urezane. Rupice za umetanje kose na tom se tipu ne pojavljuju.

2. Glave sa trougaonim licem i poprečnim udubljenjem na temenu. Taj tip je isti kao i raniji, t. j. tip lica kikladskog idola. Razlika među njima je jedino u tome, što se kod prvog tipa teme izrađuje posve ravno, a kod drugog se na temenu nalazi plitko poprečno udubljenje. Potiljak kod te grupe nije izrađen uvek podjednako i ima nekoliko oblika. Može biti zaobljen, a može s temenom činiti i oštru ivicu (T. I, 4. – Vinča III, sl. 2, 9, 51, 52, 65, 76, 93, 104, 108, 109). Nos je plastičan više ili manje modeliran, a oči urezane. U jednom primerku (Vinča III, sl. 2) imamo i predstavljene rupice za kosu. Statueta pripada zemunici »O« na 9,3 m, ali je pitanje, da li smemo taj primerak uopšte uvrstiti u taj sloj. Po svemu se čini, da je ovamo dospeo posve slučajno.

3. Glave sa trougaonim licem i uzdignutim temenom. Dok su ranije grupe imale glave, kod kojih je potiljak bio zaobljen, taj tip nema pravog potiljka, nego se stražnji deo glave zajedno sa temenom uzdiže. Na taj način glava postaje još stiliziranija i ponekad gotovo plosnata. Cilj je bio, da se izrazito predstavi samo lice. Prelaznu grupu među tim glavama s ravnim temenom uključujući i glave s poprečnim udubljenjem, čine možda glave, gde teme s potiljkom čini oštru ivicu, odnosno čak samo i uzan rub (Vinča III, sl. 82, 106).

Pored naglog uzdizanja temena imaju glave toga tipa i oštro povijanje potiljka. Kako je i samo lice unekoliko povijeno unazad, to se teme uzdiže gotovo okomito iznad čela. Ponekad se čini, da je lice, koje je uvek oštro

odvojeno od temena, samo malo spušteno. Pored toga je i ovde u nekim slučajevima izrađeno poprečno udubljenje na temenu. Nos je plastičan, oči urezane (T. II. 3. – Vinča III. sl. 66, 79, 82, 103, 107).

Prvi put se formiran takav tip pojavljuje već na kraju toga sloja, no verovatno ga možemo staviti tek u sloj I b (dubina 8,4 m), a ranije imamo samo neke možda prelazne oblike, koji su uvedeni u jednu od ranijih grupa. Pa možda i poneke od glava toga tipa idu u jednu od ranijih grupa, jer se pojedini primerci ne mogu jasno diferencirati.

4. Glave sa trougaonim licem, kod kojih je teme niže od čela. Naročiti tip predstavlja nekoliko glava, koje se nalaze jedino u sloju zemunica nađenih na dubini od oko 8,5 m. Nekoliko glava, koje bi se mogle staviti i u ovu grupu, stavljeno je i u ranije grupe, ma da imaju teme niže od čela, ali samo neznatno. Obično je spuštanje temena kod tih primeraka jedino usled poprečnog udubljenja. Izrazito predstavljenu glavu, gde je teme hotimično spušteno, imamo, međutim, samo na jednom primerku (T. II, 1. – Vinča III, sl. 48).

Sve gornje četiri grupe glava možemo jednim imenom nazvati kikladskim glavama, s kojima imaju vrlo mnogo sličnosti i mnoge njihove odlike. Spuštanje temena, ravno teme, poprečno udubljenje na temenu predstavljaju samo pojedine tipološke detalje, koji su nastali u toku vremena ili i istovremeno.

5. Glave sa trougaonim licem, zaobljenim potiljkom i temenom. Nekoliko je glava sačuvanih, koje predstavljaju poseban tip s trougaonim licem, kod koga su teme i potiljak zaobljeni. Nađene su samo u najnižem sloju, a kasnije ih više nema. Neki od tih primeraka su do tih tipičnih odlika došli posve slučajno, a ne namerno. Karakterističan bi osnovni tip mogle predstavljati jedna glava nađena u jednoj zemunici (Vinča III, sl. 3). Međutim, ta ista glava bi se mogla staviti i u jednu drugu grupu, jer je zabačena. Ostali primerci su manje karakteristični, no ipak dosta izraziti (Vinča III, sl. 33, 37, 67, 97, 98).

6. Glave sa trougaonim licem i zabačenim temenom s oštrim rubom. U tu grupu možemo uvrstiti samo jednu glavu, koja, međutim, teško da će uopšte pripadati statueti nego će verovatno predstavljati glavu nekog žrtvenika. Lice je predstavljeno gotovo u potpuno horizontalnom položaju. Nos je plastičan, a oči su urezane (Vinča III, sl. 38). Teme je zabačeno i završava se oštrim rubom. Osnovni tip je i tu tip glava kikladskih statueta. Sam položaj lica mogao bi se uporediti s butmirskim glavama u obliku horizontalne pločice, ma da se razlikuju u tehničkom pogledu, dalje s obzirom na pripadnost (jer butmirske pripadaju statuetama), a isto tako i u hronološkom pogledu.

7. Unazad zabačene glave. Karakteristične glave, koje bi bile unazad zabačene, u Vinči gotovo i ne postoje, pa čak ne predstavljaju ni neki izraziti poseban tip. Gotovo sa sigurnošću možemo tih nekoliko primeraka, koji bi se mogli ubrojiti u tu grupu, smatrati slučajno nastalim. Pored toga je glava zabačena samo neznatno. Predstavljaju različne tipove. Kod jednog primerka nađenog u jednoj zemunici teme i potiljak su zaobljeni. Lice je trougaonog tipa, nos plastičan, oči urezane (Vinča III, sl. 3). Drugi primerci imaju trougaono lice i ravno teme (T. IV, 1. – Vinča III, sl. 18, 19, 29, 38, 50, 61) ili

poprečno udubljenje na temenu (Vinča III, sl. 51, 62). I te glave idu u red kikladskog tipa, jer i najizrazitija statueta kikladskog tipa u Vinči ima unekoliko zabačeno glavu (T. IV, 1. – Vinča III, sl. 61). Ustvari te glave pripadaju isto tako i drugim tipovima, kuda je većina i stavljenih (tip 1–4 i 6).

8. Glave s licem nerazdvojenim od vrata. Čitav niz statueta ima glave izrađene na taj način, da lice nije razdvojeno od vrata. Lice je u tim slučajevima sumarno predstavljeno i naneseno na prednji deo glave odnosno vrata. Taj način, koji ne predstavlja neku tehničku odliku nego sumaran rad, zadržava se kroz ceo sloj.

U pogledu na modeliranje temena mogli bismo izdvojiti nekoliko tipova. – a) Lice nije naznačeno, teme je obično zaobljeno, nos plastičan, a oči urezane (T. I, 1. – Vinča III, sl. 1, 14, 33, 47). Takvi se primerci nalaze isključivo u najnižem sloju i u samim zemunicama, a predstavljaju i najsumarniji rad u pogledu na ostale statuete toga sloja. Nos, koji je jednostavno izvučen iz lica, nije nikad modeliran. Lice nije nikad odeljeno od vrata. – b) Lice nije naznačeno, teme je ravno, a potiljak zaobljen ili uopšte nije predstavljen. U svemu imamo nekoliko takvih glava (Vinča III, sl. 37, 44, 88). Od prve grupe ti se primerci odvajaju samo po temenu, koje je ovde ravno, a ne zaobljeno. – c) Lice je naznačeno, a teme ravno. Svega je nađena jedna statueta s takvom glavom (Vinča III, sl. 53). Ma da ni ovde glava nije odvojena od vrata, to je ipak modelirano trougaono lice.

9. Glave sa jajastim licem. Svega je dosada nađena jedna glava toga tipa. Lice je sumarno izrađeno i jajastog oblika s plastičnim nosom i urezanim očima. U osnovi je tip lica trougaon, kome je teme zaobljeno, i na taj način dobijen jajasti oblik. Stoga je možemo smatrati kao slučajno izvedenu i bez nekog naročitog značenja (Vinča III, sl. 11).

10. Glave sa trougaonim jako širokim licem uokvirenim niskim reljefom. I taj tip glave je zastupljen samo u jednom primerku (Vinča III, sl. 110). Glava je karakteristična po niskom reljefu, koji uokviruje lice. Taj reljef je nastao pri modeliranju po svoj prilici bez neke naročite tendence. Teme je ravno, potiljak zaobljen, a oči su plastične.

II. Sloj od 8 do uključivo 6 m

Taj sloj se po kućnim horizontima može podeliti na 4 horizonta (IIa, b, c, d). Međutim, kod podele statueta zasada ih je još nemoguće upotrebiti.

Mnogi ranije navedeni tipovi statueta javljaju se i u tom sloju, a neki su novi nastali uglavnom razvojem iz ranijih tipova. U pitanje pogotovo dolaze tipovi glava, jer je predstava tela uglavnom manje karakteristična i često nema ni najjednostavnijih detalja, ukoliko nije još i mnogo sumarnija od izrade glava. Pojedini tipovi su, međutim, već potpuno nestali. Tu su prvenstveno oni, koji su se u ranijem sloju zemunica upotrebljavali samo sporadično i uopšte nisu uhvatili dublji koren. Isto tako su nestali i oni, koji su slučajno nastali bilo usled neumešnosti ili usled samog sumarnog rada, te su na taj način odstupali od opšteg načina izrade.

Glavnu promenu u tom sloju vidimo u pretapanju kikladskog tipa u tip t. zv. vidovdanke[108] i pretapanje tipa trougaonog lica u tip petorougaonog (T. VI. – Vinča III, sl. 203). Međutim, nikakva traga nema više o steatopignim statuetama, kao što je statueta u t. 3 prijašnjeg sloja. Nestao je i tip valjkastih statueta pod tačkom 1, s nerazdvojenom glavom od vrata. Doduše, i u novom sloju nalazimo poneki primerak valjkaste statuete, koji nema glave razdvojene od tela, ali te statuete nisu identične sa grupom iz sloja zemunica. Zastupljen nije ni tip statueta plosnatog oblika, koje su se sužavale ispod patrljaka. Sličnu pojavu možemo zapaziti i kod pojedinih glava. One su se ponekad pretopile u nove tipove, ukoliko nisu slučajno nastali tipovi, koji su isto tako iščezli kao što su se i pojavili.

U novom sloju je još teže razlikovati pojedine vrste i podvrste statueta, nego što je to slučaj u prethodnom. Mešavina različnih tipova, sumarnost predstava, preterano stiliziranje već i tako stiliziranih delova dovode do nemogućnosti opredeljivanja. U tome se opet izražava, da je bio glavni cilj sadržina, a sam način predstave koliko toliko sporedan. Promatrajući s te tačke gledišta, deljenje statueta na različne tipove bilo bi gotovo izlišno. No ono je ipak potrebno, kako za utvrđivanje različnih stranih elemenata, tako i za relativnu hronologiju drugih lokaliteta istog razdoblja.

1. Valjkaste statuete s glavom neodvojenom od tela. Pripadaju različnim tipovima. Jako su sumarne, obično valjkaste s nešto proširenom bazom za stajanje. Na licu se obično nalazi samo plastičan nos bez drugih detalja. Kod nekih primeraka imamo na temenu i poprečno udubljenje (Vinča III, sl. 206, 209, 226, 227). U jednom slučaju je glava potpuno spljoštena, čak i bez predstavljenog nosa, ali s poprečnim udubljenjem na temenu (Vinča III, sl. 208).

2. Valjkaste statuete s nerazdvojenim nogama, trougaonim ili petorougaonim licem. Ta grupa ima svoje predstavnike i u prethodnoj grupi. Ponekad su statuete potpuno sumarne (Vinča III, sl. 154, 195, 196, 212), a neke su bolje izrađene s više detalja (T. V. – Vinča III, sl. 168, 172, 213). Lice može biti trougaono ili petorougaono. Predstavljeni glutaeusi su obično vertikalno podeljeni, dojke i pupak su plastični. Ta grupa ne predstavlja usled suviše stiliziranog rada neku posebnu vrstu. Neke od njih, međutim, mogli bismo ubrojiti u prelaz između kikladskog i vidovdanskog tipa.

3. Valjkaste statuete u obliku stupa. Predstavljaju još sumarniji rad od prethodne grupe. Telo i glava su potpuno stilizirani. Tako telo predstavlja običan valjak, kod koga je baza za stajanje ponekad proširena. Naznačene su samo ruke, a ostalih detalja nema. S obzirom na predstavu glave možemo razlikovati dve podvrste: a) statuete s glavom kikladskog tipa bez obzira kakvo je teme. Uglavnom ide većina u grupu s neodvojenom glavom od vrata. Većina ih ima vrlo malo detalja, i sve su jako sumarne. Ukoliko je lice označeno, ono je trougaonog tipa. Na licu je obično samo nos, a ponekad i oči (Vinča III, sl. 194, 206, 208, 209, 226, 227). Mnoge od njih s obzirom na druge detalje pripadaju isto tako i drugim tipovima. – b) Statuete s petorougaonim licem. Imamo samo nekoliko celih sačuvanih primeraka. Teme može biti različito, bilo da se koso uzdiže, bilo da je ravno (T. VII, 2. – Vinča III, sl. 162, 183).

[108] Svoj naziv je taj tip dobio po najizrazitijoj statueti te vrste, koja je nazvana »Vidovdanka«. – Vinča III, sl. 203; Vinča II, sl. 301, str. 144.

4. Ostale valjkaste statuete. Svega imamo jednu statuetu, koja predstavlja specijalan tip u Vinči inače nepoznat. U osnovi je valjkasta. Ruke i glutaeusi su bili predstavljeni. Drugih detalja nema. Valjkast vrat se horizontalno završava, a na prednjoj strani, na licu je predstavljen samo nos. Karasteristična je ta statueta i usled ukrštenih urezanih linija na telu (T. XII, 2. – Vinča III, sl. 138).

5. Statuete u obliku koničnog valjka. Nađen je samo jedan primerak, koji možda čak i ne pripada više tom sloju (dubina 6,2 m). Statueta se prema vratu sužava, a na obodu opet proširuje. Prednja strana glave je nekoliko viša. Na bazi za stajanje nalazi se jače ugnuće, a na temenu glave nalazi se slabije. Ruke su predstavljene sumarno, a lice nije predstavljeno. Drugih detalja statueta nema. (Vinča III, sl. 207).

Ta statueta kao i ona iz prethodne grupe ide isto tako u grupu, kod kojih lice nije odeljeno od vrata, a na našoj čak nije ni predstavljeno. Možda će ova čak ići u grupu statueta u obliku ljudskog poprsja.

6. Kikladski tip. Kikladski tip statueta uglavnom se zadržava još kroz ceo taj sloj. U mnogo slučajeva vidimo već pretapanje u vidovdanski tip ili neku mešavinu između jednog i drugog tipa. Ukoliko je kikladski tip čist, ima sve detalje i osobine statueta iz prethodnog sloja. Glutaeusi su istaknuti, dojke a često i pupak i kolena plastična, a noge su podeljene. Razlikovati možemo dve podvrste: a) Običan kikladski tip. Najkarakterističnija statueta te vrste nema očuvane glave (T. III. – Vinča III, sl. 130). Po celom telu te statuete nalaze se plitka kosa udubljenja. Između nogu se nalaze tri probušene rupice. Na mestu, gde se nalazila glava, nalazi se modelovano udubljenje, koje je služilo za umetanje posebno rađene glave.[109] Pored toga se ta statueta i nešto sužavala prema dnu, tako da uopšte nije stabilna, te se morala, ako se htela postaviti, ili zabadati u zemlju ili na neki drugi način utvrđivati. S tog gledišta bismo je mogli smatrati i kao potpuno zasebnu grupu, iako ima pojedinih primeraka, sačuvanih samo u fragmentima, kod kojih vidimo kako su se u donjem delu završavali, pored izrazitih primeraka kikladskog tipa (T. IX, VII, 3. – Vinča III, sl. 158, 159, 161, 172, 180, 181, 189, 200, 220, 221(?). Mnoge su od njih potpuno sumarne bez mnogo detalja. Kako, međutim, nemamo kod tih statueta sačuvanih glava, to možda neke od njih, izuzev jedan pozitivan primerak, neće ni pripadati tipu kikladskog idola, t. j. statuetama sa trougaonim licem (Vinča, III, sl. 137). – b) Kikladski tip sa proširenom bazom za stajanje. U tom sloju je mnogo ređe zastupljen (Vinča III, sl. 131).

7. Statuete tipa vidovdanke. Stroga granica između kikladskog tipa i tipa vidovdanke ustvari ne postoji. Tip vidovdanke razvio se iz kikladskog tipa, koji je u vinčanskom sloju stratigrafski stariji. Međutim, stilske odlike i jednih i drugih uglavnom su iste, izuzev neznatne razlike, i to u predstavi lica, koje je kod jednih trougaonog a kod drugih petorougaonog oblika. Kod tipa vidovdanke glava je često izrađena mnogo naturalističnije s modeliranim temenom i potiljkom. No ipak imamo i glave rađene u staroj tradiciji s ravnim temenom i poprečnim udubljenjem, kao što ponekad dolaze i potpuno novi tipovi, kojih dosada nije bilo. Telo je uglavnom mnogo zdepastije, noge su podeljene kao i ranije, a trbuh i glutaeusi su često modelirani. Najkarakte-

[109] Vasić, Vinča III, 18 sl. – Vasić ima za tu statuetu i druge pretpostavke, koje ne dolaze u obzir. – Arheološki vestnik 1952, 5 sl.

rističnija je statueta toga tipa t. zv. Vidovdanka, najveća cela dosada nađena statueta u Vinči.[110] Lice je petorougaono i više naliči na neku apliciranu masku. Gotovo naturalistične, ali male uši nalaze se na razmerno velikoj glavi. Nos je plastičan, a isto tako i oči, koje leže u modeliranim očnim dupljama (T. VI. – Vinča III, sl. 203). Od ostalih statueta iz te grupe očuvana su nam u najviše slučajeva samo torza bez glava (Vinča III, sl. 204, 216, 218, 241), od kojih su neke mogle imati i drugi oblik glave.

8. Stilizirana statueta tipa Vidovdanke. Ceo niz statueta ima još dodirne tačke s kikladskim tipom. Takve primerke možemo ubrojiti u koju bilo grupu. Neke od njih još nisu primile konačnog zdepastog oblika, druge su zadržale stari tip glave ili su im se glave razvile u nekom drugom pravcu. Velik je deo takvih statueta pored toga i vrlo sumaran. Pored toga su nam u većini slučajeva sačuvana samo torza (T. VIII, X, 1. – Vinča III, sl. 187, 193, 205, 225, 215). I u toj grupi bismo mogli razlikovati nekoliko podvrsta, što je međutim gotovo izlišno, jer svaka statueta ima još nešto specifično svoga. Postoji, međutim, jedna podvrsta, koja se razvila u drugom pravcu. Te statuete imaju u gornjem delu sve odlike ili kikladskog ili vidovdanskog tipa. Delimično odstupaju u donjem delu. Ingvinalnih linija nemaju, pa čak nije na prednjoj strani izrađena ni raspodela nogu (T. VIII. – Vinča III, sl. 187, 205). Mnogo puta na taj način dobijaju statuete potpuno valjkast oblik, koji na prvi pogled nema gotovo ništa zajedničko sa već postojećim tipovima. Sumarnost izrade kod pojedinih samo povećava nemogućnost raščlanjivanja. U tu istu grupu bismo na taj način mogli ubrojiti i velik deo statueta označenih pod »valjkastim statuetama« u tački 2.

9. Naturalistički tip. Taj tip statueta nije strogo naturalističan i ne može se čak uporediti ni s naturalističkim tipom statueta u Butmiru.[111] Ma da su pojedini delovi statueta lepo modelirani, ipak ne predstavljaju neku naročitu grupu. Svi primerci, koje dosada poznajemo, predstavljaju mešavinu različnih tipova (T. XI, 1, 2. – Vinča III, sl. 161, 191, 192, 201 [možda noga neke sedeće statuete], 221, 240, 243–245 bis). Kod modeliranja se obraća najveća pažnja na trup, glutaeuse, dorsalno udubljenje, ingvinalne linije, kolena i stopala. No svi primerci, koje možemo staviti u tu grupu, ne predstavljaju neku zaključnu celinu. Neke naliče više još na kikladski tip (Vinča III, sl. 161), a druge se više približavaju vidovdanskom tipu. Stoga su neke pomenute već i kod drugih grupa, a ovde samo usled preglednije slike. Statuete iz te grupe često su prekrivene plitkim kanelurama (T. XI, 1, 2. – Vinča III, sl. 243, 244 i dr.), slično kao i jedna ranije pomenuta statueta kikladskog tipa. Ali se sadašnje odvajaju po lepo modeliranim stopalima, koja se ni u kikladskom ni u vidovdanskom tipu nikad ne javljaju. Pojedine statuete imaju i poneke druge detalje, kao n. pr. vulvu, koja se na drugim statuetama isto tako nikad ne javlja.

Ako, međutim, promatramo takve statuete sa stratigrafskog gledišta, videćemo, da se u Vinči ne javljaju pre 7 m, odnosno da dolaze uglavnom tek pri kraju tog sloja, te neke možda ovamo i ne pripadaju. Granicu njihova prvog pojavljivanja mogli bismo uzeti nekako 6,5 m.

[110] No pored toga postoji još i fragmenat jedne ruke, koji dosada nije publikovan i koji je mogao pripadati čak i statueti 1/3 prirodne veličine. – Upor. Arheološki vestnik 1952, 17 sl.
[111] Glasnik Zemaljskog muzeja, Sarajevo 1942, 89, 93 i sl.

10. Statuete s rastavljenim nogama. Sve statuete u Vinči imaju noge uvek podeljene samo plićim udubljenjem. S razdvojenim nogama nađena je, međutim, samo jedna. Nemoguće je inače konstatovati, kome bi tipu mogla pripadati, jer joj glava nije sačuvana. Najbliža, čini se, biće još prelaznoj grupi između kikladskog i vidovdanskog tipa (Vinča III, sl. 214). Pripada, međutim, na kraj toga sloja. Dojaka nema predstavljenih, međutim ima modeliran trbuh i glutaeuse, koji su bili vertikalnim urezom podijeljeni. Danas odlomljene noge bile su rastavljene.

11. Plosnate statuete ovalnog preseka. a) Bez ikakva sužavanja ili proširivanja. Izuzev ruke i plastične dojke, nemaju nikakvih drugih detalja (Vinča III, sl. 173). Idu u grupu potpuno stiliziranih statueta, ali su često izrađene s velikom pažnjom. – b) Ostale plosnate statuete. Neke imaju istaknute kukove (Vinča III, sl. 135), a druge se u struku jače sužavaju (Vinča III, sl. 223 i dr.). U većini slučajeva imamo sačuvane samo neznatne delove tela, koje tačnije nije moguće opredeliti (T. XII, 1. – Vinča III, sl. 129, 141, 144, 177, 185, 188, 202, 217, 229, 231, 234, 235, 236). Sačuvane glave kod tih statueta imaju trougaono ili petorougaono lice s različito modeliranim temenom. – c) Zasebnu podvrstu predstavlja torzo jedne statuete, koja je u osnovi plosnata, ovalnog preseka i vrlo sumarna. Zbog nekih urezanih ornamenata bila bi dosta bliska nekim statuetama iz Cucutenija, što i Vasić pominje (Vinča III, sl. 160).[112] No ta srodnost je samo prividna. Statueta ima predstavljene samo ruke i glutaeuse.

12. Plosnate statuete četvrtastog preseka. Imamo samo jednu statuetu takvog tipa, koji je inače u Vinči nepoznat (Vinča III, sl. 157). Statueta je sumarno izrađena bez detalja. Karakteristična je po tome, što je potpuno plosnata u obliku daske, kako s prednje, tako i sa stražnje strane. Na mestu ruku imamo polukružna proširenja samog trupa statuete. Čak i glava je na stražnjoj strani potpuno plosnata, a na prednjoj nalazi se samo snažan plastičan nos. Drugih detalja nema. Po svom izgledu daje ta statueta utisak, kao da bi se dala aplicirati na neki drugi predmet, ma da nije kao takva upotrebljena. Pripada sloju oko 7 m dubine.

13. Plosnate statuete u gornjem, a valjkaste u donjem delu. Te statuete u tom sloju ne predstavljaju neki naročiti tip, pogotovo jer se mogu ovamo ubrojiti i mnoge iz kikladskog i vidovdanskog tipa već s obzirom na modelaciju. Imamo samo jednu manju grupu potpuno sumarnih statueta, koje će verovatno isto tako pripadati kojoj bilo od ranijih grupa. Usled sumarnosti nemaju predstavljenih nogu (T. VII, 1. – Vinča III, sl. 153, 155, 184).

14. Statuete s ptičjim licem. I pored sve sumarnosti, koja se zapaža na pojedinim statuetama, predstava t. zv. ptičjeg lica, gde je na licu izrađen samo nos stiskom prstiju koji nije naročito modeliran, nije bila naročito omiljena. Tip tih statueta je usled sumarnosti dosta neodređen i stoji između valjkastih i plosnatih, obično s proširenom bazom za stajanje (Vinča III, sl. 209, 222, 227, 234 i dr.).

15. Statuete u obliku četvrtaste piramide. Sumarno izrađena statueta s odbijenim plastičnim nosom i rukama u obliku četvrtaste piramide s nešto pro-

[112] Vinča III, 24 i sl.

širenom bazom za stajanje nađena je u Vinči nekoliko puta. (Vinča III, sl. 228). Vasić pominje jednu i iz sloja na dubini oko 5,7 m, kao i neke druge više manje slične, ali ih ne objavljuje.[113] Po svemu moraju ove pripadati istom sloju i to kasnijem (IIIa) a ne ovom, jer i statueta, koja je stavljena ovamo, pripada 6 m dubine.

16. Statuete s plosnatom glavom. Sve su izrađene jako sumarno. U osnovi su valjkastog oblika s delimično proširenom bazom za stajanje, na kojoj se ponekad nalazi još i udubljenje. Ruke nisu uvek predstavljene, kao ni plastične dojke. Po samoj izradi glave možemo razlikovati dva tipa: a) sa plosnatom frontalnom glavom i b) sa uzduž plosnatom glavom (Vinča III, sl. 208, 578, 579). No svaka od njih predstavlja poseban tip. Međutim, jedna pada u vreme sloja IIa (Vinča III, sl. 578), a ostale dve pripadaju sloju IId.

Glave

1. Glave sa trougaonim licem i ravnim temenom. Taj tip glava predstavlja produžetak glava iz prethodnog sloja. Imamo ih u više primeraka (Vinča III, sl. 143, 155, 195, 239). Ravno teme može biti uže ili šire, horizontalno ili nekoliko zakošeno. Ponekad su na stražnjoj ivici i rupice za umetanje kose. Oči mogu biti ili urezane ili plastične.

2. Glave sa trougaonim licem i poprečnim udubljenjem na temenu. I taj tip se nalazio već u prethodnom sloju. Na temenu se nalazi pliće šire ili uže udubljenje. Potiljak je zaobljen. Kod sumarnijih primeraka ne znamo, jesu li zamišljana trougaona ili petorougaona lica, jer se te iste pojave nalaze i na posljednjima (Vinča III, sl. 145, 166, 170, 171, 178, 209, 196, 229, 236). Kod pojedinih slučajeva nemamo glavu odeljenu ni od vrata, ma da se na temenu nalazi poprečno udubljenje.

3. Glave sa trougaonim licem i uzdignutim temenom. Od nekadašnjeg kikladskog, ali nekoliko promenjenog tipa najbrojnije je zastupljena ta vrsta. Kao i kod nekadašnjih je teme predstavljeno koso u odnosu na lice više ili manje okomito, ma da ima slučajeva, gde je samo nekoliko zakošeno (Vinča III, sl. 132, 137, 141, 148, 149, 151. 154, 163, 164, 237). Vrlo često se pri vrhu temena nalaze rupice za umetanje kose. Sam izgled glave je plosnat, a zatiljak naglo povijen. Lice i teme su jasno odeljeni. Nos je plastičan, a oči mogu biti urezane ili plastične. Neki primerci glava podsećaju nas na ovalan oblik lica (T. XIII, 1. – Vinča III, sl. 133). Verovatno su, međutim, to slučajno nastali primerci. Stratigrafski ta grupa prestaje nekako odmah posle 7 m (sloj IIb), a kasnije se u sloju javlja samo sporadično.

4. Glave s trougaonim licem i zaobljenim temenom i potiljkom. Glavâ toga tipa sačuvan je vrlo malen broj. Taj tip je bio zamenjen sa glavama sa petorougaonim tipom lica. Pa i te iz te grupe čine ustvari prelaz ka tipu Vidovdanke (Vinča III, sl. 147, 176, 198). Glava je kao celina dosta prirodno modelirana, a lice izgleda kao aplicirano.

5. Unazad zabačene glave sa trougaonim licem. Za nekoliko primeraka takvih glava nađenih u tom sloju (Vinča III, sl. 147, 170, 176, 298) možemo

[113] l. c. 39.

smatrati da su nastali slučajno i da nemaju nikakva posebnog značenja. Potiljak je kod njih modeliran na taj način, da glava izgleda zabačenom, što u samoj stvari nije. Neke su glave te grupe pomenute i kod drugih tipova.

6. Glave s licem nerazdvojenim od vrata. Usled površnog rada imamo u tom sloju veći niz statueta, kod kojih glava i lice nisu odvojeni od vrata. a) Glave s t. zv. ptičjim licem bez drugih detalja. Nos je sumaran i samo ponekad nešto doteran. Teme može biti ravno i dosta široko, ali ima i primeraka, gde je teme potpuno neravno kao da i nema glave, takav je slučaj pogotovo na statueti u obliku piramide (Vinča III, sl. 169, 206, 222, 226, 227, 228). – b) Glave sa ptičjim licem i još nekim detaljima. Način izrade glave je isti kao i kod ranijih sa ptičjim licem. No ovde su ponekad urezane i oči ili možda slučajno modelirane očne duplje. U izuzetnim slučajevima urezuje se i kosa (Vinča III, sl. 184, 209, 234). – c) Glave sa trougaonim licem. Glavâ, gde lice nije bilo odvojeno od vrata, ali na kojima se nalazi ipak u konturama predstavljeno lice, nađen je vrlo malen broj (Vinča III, sl. 194). Možemo ih smatrati samo izuzetnom pojavom.

7. Glave s petorougaonim licem i ravnim temenom. Gotovo ništa se ne razlikuju od glava kikladskog tipa, samo što je trougaono lice zamenjeno s petorougaonim. a) Teme je nešto šire i čini s potiljkom oštar rub ili je pak potiljak nekoliko zaobljen (T. X, 1. – Vinča III, sl. 136, 167, 177, 183, 193, 199, 224). Oči su gotovo po pravilu urezane ili i plastične, a nos je plastičan. Vrlo često je urezima predstavljena kosa s razdeljkom na sredini i pada na pleća i ramena. Ima čak slučajeva, gde su možda predstavljena i usta. Uglavnom se ta vrsta pojavljuje posle 7 m dubine, iako ima već i ranije nekih primeraka. – b) Podvrstu čine glave, koje imaju isto tako ravno teme, ali su se u pogledu samog lica već vrlo približile tipu vidovdanskom s karakterističnim, plitkim, vertikalnim i modeliranim udubljenjem ispod nosa. To udubljenje može predstavljati i otvorena usta (?), a možda nema nikakva dubljeg značenja. Na nekim primercima se na temenu nalaze i rupice za umetanje kose (Vinča III, sl. 156, 204).

8. Glave s petorougaonim licem i poprečnim udubljenjem na temenu. Poprečno udubljenje, kako se nalazilo na glavama s trougaonim licem, nalazimo i kod glava s petorougaonim licem (T. IV, 2, X, 2. – Vinča III, sl. 140, 146, 172 bis, 174, 175, 205, 210, 230, 231, 233, 238). U najviše slučajeva su oči urezane, ali ima i glava, koje se već vrlo približuju vidovdanskom tipu, tako po pažljivom modeliranju, kao i po plastičnim očima i po plastičnim ma da ne naturalističnim ušima (Vinča III, sl. 174, 210, 231, 238). Kod nekih primeraka možda su izrađena i usta. Retke nisu ni rupice za umetanje kose na temenu.

9. Glave s petorougaonim licem i zaobljenim temenom i potiljkom. Možemo ih smatrati samo kao prelazan stupanj ka tipu Vidovdanke (T. X, 4, XIV, 1. – Vinča III, sl. 144, 179, 185, 186). Oči su urezane ili plastične, kosa je urezana a ponekad su predstavljena i usta.

10. Glave tipa Vidovdanke. Te glave imaju vrlo stilizirano petorougaono lice, koje izgleda kao maska aplicirana na glavu. Uprkos tome taj bismo tip mogli da nazovemo i naturalističkim, jer su to najbolje izrađene glave, koje se prirodi još najviše približavaju. Mnogo manje su stilizirani teme i potiljak, koji su izrađivani na dosta prirodan način. Ma da proporcije nisu tačne, ipak su lepo zaobljeni i modelirani. Samo lice ima isto tako nekoliko karakteri-

stičnih oznaka. Pored modeliranog plastičnog nosa modelirane su i plastične oči u prirodnim očnim dupljama. Ispod nosa je vertikalno pliće i dosta široko ugnuće, udubljenje, koje kao što pretpostavlja Vasić, predstavlja možda otvorena usta,[114] ali može predstavljati i hotimično izrađen detalj bez ikakva dubljeg značenja. U visini očiju obično su predstavljene i plastične uši ili u obliku ispupčenja, koje je probušeno ili na neki drugi način. Neke glave, međutim, nemaju ušiju (T. IV. – Vinča III, sl. 139, 203, 211).

11. Naturalistički tip. Ni te glave ne predstavljaju čisto naturalistički tip u našem smislu reči. Ipak ga takvim možemo nazvati. U odnosu na tip glava vidovdanskog tipa tu je otpalo i petorougaono aplicirano lice, koje se tu više ili manje uspješno modelira, iako se ni izdaleka te glave ne mogu meriti s naturalističkim tipom prethistorijskih glava u Butmiru. Sačuvano nam je samo nekoliko takvih glava (Vinča III, sl. 150, 197). Nos je plastičan, oči su urezane, ili su očne jabučice predstavljene plastično. Usta su ili urezana ili u vidu malog udubljenja. Predstavljene su ponekad i uši u obliku plastičnih ispupčenja. Kosa može biti urezana, a može biti i plastično predstavljena, na kojoj se nalaze i urezi (Vinča III, sl. 150).

12. Glave s petorougaonim licem i uzdignutim temenom. Svega imamo nekoliko takvih glava (T. VII, 2. – Vinča III, sl. 142, 152, 162, 164, 165). Neke su potpuno sumarne s urezanim očima, a druge su pažljivije izrađene s plastičnim očima pa čak i urezanim ustima. Teme je usko, ali može biti i šire. Pored toga imamo i primerke, gde je teme više modelirano i samo neznatno uzdignuto (Vinča III, sl. 152).

13. Glave s petorougaonim licem, ravnim temenom i izraslinama na njemu. Nađena je samo jedna takva glava (T. XII, 1. – Vinča III, sl. 129). Lice je predstavljeno kao maska u obliku petorougaonika. Nos je plastičan, a oči urezane s predstavljenom zenicom pomoću uboda. Na temenu se nalaze dva danas oštećena plastična ispupčenja.

14. Frontalno spljoštene glave. Posebnu predstavu glave imamo na dvema statuetama (Vinča III, sl. 208, 578), koje su više ili manje slučajan rad, odnosno pre neke sumarne predstave negoli rad s nekom dubljom tendencom. Jedna glava je potpuno plosnata s delimično naznačenim licem, koje je gotovo trougaonog oblika. Nos nije predstavljen, a oči su urezane.

15. Uzduž spljoštene glave. I ta grupa predstavlja sumaran rad, gde je glava spljoštena stiskom prstiju (Vinča III, sl. 579). Sačuvan je samo jedan primerak, gde je nos plastičan i probušen horizontalnom rupicom, a oči su bile možda isto tako plastične.

16. Glave s ugnutim temenom. Taj tip predstavlja grupu sumarnih statueta, kod kojih lice nije odeljeno od vrata. Glave su obično cilindričnog oblika s kružno ugnutim temenom. Lice ili uopšte nije predstavljeno ili se nalazi samo plastičan nos (Vinča III, sl. 207). Nalaze se vrlo retko.

17. Plosnate glave naročitog oblika. Svega je sačuvan samo jedan primerak (Vinča III, sl. 157). Gornji deo glave je izrađen polukružno a stražnji je potpuno plosnat, poput cele statuete. Na licu osim jako oštećenog snažnog nosa nije bilo nikakvih drugih detalja.

[114] l. c. 134.

III. Sloj od 6 do uključivo 4 m

Sudeći po svim kulturnim ostacima, a pogotovo po keramici, dolazi u tom sloju na samom početku do jasnog preloma, koji vuče svoj koren već pred kraj prošlog sloja. Prelom nije izvršen odjednom nego postepeno. Pojavljuju se novi keramični oblici, kojih ranije uopšte nije bilo. Isti slučaj je i s novim načinom ornamentiranja. No ipak stari način ornamentiranja i stari oblici ne nestaju, nego traju još i dalje uporedo s novim tekovinama, bar neko vreme. Prema kraju tog sloja u IIIb dolazi naglo do opšte dekadence, do pada cele materijalne kulture, a isto tako i plastike.

Kao u prethodnim slojevima, tako se i u ovom sloju pojavljuju pojedini novi tipovi, često više ili manje slučajno, a drugi opet nestaju. Vidovdanski tip statueta razvija se još i dalje pa čak ni kikladski nije posve prestao, iako postoje samo njegovi više ili manje uspeli derivati.

1. Valjkaste statuete s nerazdvojenom glavom od tela. Zbog sumarnosti velikog dela statueta moramo mnoge ubrojiti u ovu grupu, ma da bi neke pripadale možda i drugim tipovima (Vinča III, sl. 256, 302, 351 i dr.). Te statuete su ponekad valjkaste samo u donjem delu tela, a plosnate u gornjem. Baza za stajanje je u pojedinim slučajevima proširena, a ponekad i ugnuta. Razlikovati bismo mogli dve podgrupe: a) ruke su uvek predstavljene, a ponekad i urezana kosa. Glutaeusi i ostali detalji se obično ne predstavljaju. – b) Sa više koničnom glavom i kružnim udubljenjem na temenu. U ranijem sloju su stavljene pod grupu 5. Lice je označeno samo plastičnim nosom (Vinča III, sl. 320, 341).

2. Valjkaste statuete s glavama različnog tipa. Razlikovati možemo tri podvrste: a) S deljenim nogama. Nađena je samo jedna, koja je izrađena sumarno. Presek donjeg dela je gotovo četvrtast. Kraćim urezom na prednjoj strani označene su deljene noge. Kosa je predstavljena urezima, a isto tako i prsti na nozi (Vinča III, sl. 253). – b) Sa nedeljenim nogama. Nađeno je više primeraka uglavnom dosta sumarnih bez mnogo detalja (Vinča III, sl. 246, 255, 322, 323, 328, 338, 359, 378, 394, 416). Ponekad mogu biti naznačeni glutaeusi, plastične dojke, a na glavama s trougaonim ili petorougaonim licem i kosa. U osnovi pripadaju sve te statuete različnim tipovima, kojih bliža klasifikacija je usled sumarnosti nemoguća. – c) U obliku stupa. Kao i u ranijem sloju nalaze se i tu različne sumarne statuete potpuno valjkaste u obliku stupa (Vinča III, sl. 311).

3. Valjkaste statuete sužene u donjem i plosnatije u gornjem delu. Evolucijom se ta grupa razvila iz drugih tipova. Predstavlja novu tekovinu vinčanske kulture. Statuete su valjkaste, sužene u donjem delu s nekoliko proširenom bazom za stajanje. U gornjem su delu zbog izrade ruku nekoliko plosnatije. Dosta su stilizirane. Glutaeusi i plastične dojke često su predstavljene, a u mnogo slučajeva i trbuh odnosno plastičan pupak. Noge nisu nikad deljene (T. XIII, 2, XIV, 3, XV, 1. – Vinča III, sl. 266, 269, 278, 283, 290, 314, 315, 339, 373, 381, 412, 423). Sa stilističke strane idu među najlepše izrađevine vinčanske plastike. No pored dobro izrađenih imamo i takve, koje su dosta grube i koje relativno dosta odstupaju od osnovnog oblika. Pored toga su tipovi glava vrlo različiti.

4. *Tip kikladskog idola.* Sačuvan je vrlo retko, a pored toga imamo samo fragmente. Ponekad imamo još stari način izrade glave s trougaonim licem (Vinča III, sl. 250, 288, 297, 310, 312, 319, 349, 438). Ukoliko su sačuvani detalji, isto tako odgovaraju još nekadašnjem tipu kikladskog idola.

5. *Statuete sa zdepastim donjim delom tela i deljenim nogama.* Nađen je samo jedan primerak donjeg dela neke statuete (Vinča III, sl. 406). Noge se prema dnu sužavaju, baza za stajanje je proširena. Predstavljena su i sumarna stopala. Podela nogu je izrađena dubokim udubljenjima.

6. *Statuete tipa Vidovdanke.* U većini slučajeva je taj tip ovde stiliziran na isti način kao i u prethodnom sloju. Razlikovati možemo: a) Stilizirane statuete sa sumarnom podelom nogu. Glutaeusi su po pravilu modelirani kao i ingvinalne linije. Ostalih detalja obično nema (Vinča III, sl. 264, 274, 334, 430). Presek donjeg dela tela može biti ovalan, a može biti i četvrtast. Baza za stajanje je više ili manje proširena. – b) Bez podele nogu. Istog su tipa kao i ranije, ali nemaju naznačene podele nogu nego su izrađene valjkasto (T. XV, 3, 4. – Vinča III, sl. 242, 252, 258, 267, 268, 271, 279, 285, 286, 298, 301, 313, 327, 329, 340, 347, 348, 357, 379, 387, 388, 392, 403, 405, 419, 427, 428). Glutaeusi su po pravilu naznačeni. Neke statuete imaju modeliran i plastičan trbuh. Retko su predstavljene plastične dojke. Donji deo može biti zdepastiji, kao što je i kod Vidovdanke (Vinča III, sl. 286, 313, 327, 340, 348, 387, 388, 419, 427, 428). Baza za stajanje je uvek nekoliko proširena. Glave su uvek petorougaonog tipa, ali se nalaze i drugi tipovi. U jednom slučaju su predstavljena sumarno i stopala (T. XV, 4. – Vinča III, sl. 422). – c) S istaknutim kukovima. Ta se podvrsta pojavljuje prema kraju sloja, a karakteristična je po tome, što ima naročito modelirane kukove u obliku plastičnih ispupčenja (Vinča III, sl. 369, 370, 371, 375, 404). Istaknute kukove imamo u pojedinim slučajevima predstavljene već i ranije na pojedinim statuetama različnih tipova. Podela nogu ovde nije naznačena. Jedna statueta je u gornjem delu više plosnata usled sužavanja u donjem delu (Vinča III, sl. 375). Različni detalji kao plastičan trbuh, glutaeusi i dr. predstavljeni su kao i ranije. – d) Ostale statuete toga tipa. Postoji samo jedan fragmenat donjeg dela valjkaste statuete, koji se prema dnu jako sužava s proširenom bazom za stajanje (Vinča III, sl. 287). Jako su istaknute duboke ingvinalne linije, koje se produžavaju gotovo do samog dna.

7. *Naturalistički tip.* U grupu naturalistički izrađenih statueta možemo ubrojiti samo jednu statuetu, koja je ujedno i najbolje izrađena statueta u Vinči (Vinča III, sl. 402). Ponekad su na njoj izrađeni dobro modelirani pojedini detalji, kao plastične dojke, trbuh, glutaeusi, kolena, prepone i dorsalno udubljenje. Ruke su stilizirane. Noge sa sumarnim stopalima podeljene su udubljenjem. Glava nije sačuvana.

8. *Statuete s rastavljenim nogama.* Nađena je samo jedna statueta kod koje su noge rastavljene. Relativno je dobro modelirana (Vinča III, sl. 418). Ima predstavljene ingvinalne linije, dorsalno udubljenje, plastične dojke, trbuh i glutaeuse.

9. *Plosnate statuete ovalnog preseka.* a) Statuete bez ikakva sužavanja ili proširivanja. Baza za stajanje je ponekad ipak proširena. Jako su stilizirane, dosta sumarne, ponekad bez ikakvih predstava (Vinča III, sl. 281, 321, 360, 361, 391, 424). Stražnja strana je ponekad potpuno ravna. Glave su uglavnom petorougaonog tipa, ali se nalaze i glave sa ptičjim licem, koje nije odeljeno

od vrata. Na licu se nalaze predstavljene i oči (Vinča III, sl. 391). – b) Statuete s istaknutim kukovima. Nađena su samo dva primerka okarakterisana baš predstavljenim kukovima (Vinča III, sl. 291, 356). Baza za stajanje je kod njih nekoliko proširena. Po svom obliku je jedna statueta više ili manje identična s različnim valjkastim statuetama. Osnovni tip lica je sumaran petorougaonik. – c) Različni fragmenti. Veći deo je toliko fragmentiran, da nije moguće zaključivati o nekadašnjem pravom obliku (T. XIX, 1. – Vinča III, sl. 260, 261, 273, 277, 296, 303, 330, 336, 345, 350, 352, 367, 377, 384, 396, 408, 409, 415). Glave su više ili manje dobro modelirane trougaonog, petorougaonog ili nekog drugog tipa, ponekad dosada još nepoznatog (T, XIX, 1. – Vinča III, sl. 352, 408, 415).

10. Plosnate statuete po uzoru na koštane. Nađena je samo jedna statueta, plosnata i sumarno izrađena s horizontalnim rukama. Stražnja je strana potpuno ravna. Baza za stajanje nije izrađena, i statueta je potpuno nestabilna (T. XIII, 3. – Vinča III, sl. 335). Glava nije odeljena od vrata. Udubljenjima su predstavljene oči, a usta ubodima. Ubodima je pokrivena i po celom telu. Vasić je upoređuje s jednom statuetom iz Cucutenija,[115] a smatra, da se u prvom redu mora uporediti s koštanim idolima iz Bugarske i Rumunije.[116]

11. Statuete plosnate u gornjem, a valjkaste u donjem delu, s glavom polukružnog oblika. Pred kraj tog sloja (IIIb) pojavljuju se statuete, koje dosada nisu bile poznate, a koje se odlikuju po naročito modeliranoj glavi. Takvu glavu možemo uneti u grupu glava sa ptičjim licem. Donji deo statuete je valjkast s istaknutim ili neistaknutim kukovima i proširenom bazom za stajanje. Gornji deo je više plosnat, a kod sumarno rađenih može biti i valjkast. Ukoliko su kukovi istaknuti, mogu biti i probušeni. Već prema samom modeliranju mogu imati statuete i plastične dojke. Po pravilu glava nije odvojena od vrata, plosnata je i kružnog oblika, a na njenoj prednjoj strani nalazi se velik nos. Na glavi se nalaze i rupice za umetanje kose (T. XVIII, 2. – Vinča III, sl. 358, 382, 390).

12. Plosnate statuete u gornjem, a valjkaste u donjem delu tela sa ptičjim licem. I ta se grupa javlja tek pri kraju toga sloja (IIIb). Donji deo statuete je valjkast, a gornji plosnat. Glave imaju ptičje lice sa snažnim plastičnim nosom i nekoliko zabačenim temenom s rupicama za umetanje kose (T. XVII, 1. – Vinča III, sl. 407).

13. Ostale statuete sa ptičjim licem. Statuete idu u tip valjkastih, slabije ili bolje modeliranih, s više ili manje proširenom bazom za stajanje. Različni detalji su retko predstavljeni. Same glave bi mogle biti različnog tipa, jer neke imaju ravno teme, a druge samo plastičan nos (T. XVII, 2. – Vinča III, sl. 257, 272, 276, 282, 342, 413). Neke su od takvih statueta ubrojene već u neke druge grupe usled drugih odlika (Vinča III, sl. 320, 341).

14. Statuete s glavama u obliku horizontalnih pločica. Po obliku su statuete valjkaste, gotovo bez ikakvih detalja. Glava je, međutim, izrađena u obliku horizontalne pločice (Vinča III, sl. 380, možda i statueta u sl. 413, ma da ima urezane oči). Takav način predstave glava je naročito omiljen u Butmiru.[117]

[115] H. Schmidt, Cucuteni in der oberen Moldau, Berlin 1932, T. 33, sl. 6. – Vinča III, 62.
[116] Vinča III, 62.
[117] Glasnik Zemaljskog muzeja 1942, 96, T. I, sl. 7; T. IV, 1, 4; T. VI, 3, 5, 7, 8.

15. Statuete s plosnatom glavom. U osnovi su valjkastog oblika i dosta sumarne bez ikakvih detalja. Glava je plosnata s plastičnim ili urezanim očima. Samo na jednoj su predstavljeni plastični glutaeusi. Zanimljiva je jedna statueta, koja nema čak ni na licu nikakvih detalja, a na temenu se nalazi manje udubljenje (T. XIX, 3. – Vinča III, sl. 254, 580, 581, 582).

Glave

Nekadašnji tipovi glava i lica nalaze se u tom sloju uglavnom već u vrlo degenerisanim oblicima. Dobro modelirane glave postaju sve ređe, dok se konačno potpuno ne izgube. Trougaono lice čistog kikladskog tipa ne nalazimo više, bar što se tiče glava s ravnim temenom. Nađene su, istina, još pojedine statuete, kod kojih je lice pravilno trouglasto, no predstavlja samo derivat i nema više onih odlika, koje su bile karakteristične za nekadašnje glave. Možda su takvi primeri i samo slučajno nastali oblici, koji ni ne odstupaju mnogo od glava s petorougaonim licem. No u tom sloju se javljaju i neki posve novi oblici glava.

1. Glave s petorougaonim ili trougaonim licem i ravnim temenom. Razlikovati možemo tri podgrupe: a) s trougaonim licem. Nađeno je nekoliko glava, koje imaju koliko toliko trougaono lice, ali se ponekad njihovo lice može smatrati i petorougaonim. Teme je ravno, potiljak ponekad nekoliko zaobljen, nos plastičan a oči urezane ili plastične pored primeraka, gde uopšte nisu predstavljene. Česte su i rupice za umetanje kose (Vinča III, sl. 253, 273, 373, 394). – b) glave tipa Vidovdanke. Svega je nađeno nekoliko glava te vrste. Ne razlikuju se mnogo od drugih glava s petorougaonim licem, ali imaju nekoliko detalja, koji ih približuju vidovdanskom tipu. Tako je kod jednog primerka udubljenje ispod nosa, a kod drugog plastične uši, plastičan nos i oči te podela lica od ostale glave (Vinča III, sl. 249, 301). – c) ostale glave s petorougaonim licem. Taj je tip sačuvao još najizrazitije stari tip lica, kao i nekadašnje modeliranje. Na licu su plastičan nos, urezane ili plastične oči. Urezana kosa je retka, ali su česte rupice za umetanje nakita na mestu, gde bi se morale nalaziti uši. Teme nije uvek vodoravno, nego je ponekad nekoliko zakošeno (Vinča III, sl. 260, 302, 303, 304, 321, 326, 366, 395, 424).

2. Glave sa trougaonim ili petorougaonim licem i poprečnim udubljenjem na temenu. I kod te grupe možemo razlikovati tri podvrste: a) glave s trougaonim licem. Nalaze se vrlo retko (Vinča III, sl. 277, 290, 362). Nije isključeno, da su mnogi primerci samo sumarna izrada petorougaonog lica. Na temenu imaju poprečno udubljenje. Plastičan nos je uvek modeliran, a oči ponekad nisu ni predstavljene. – b) glave s petorougaonim licem. Nađene su u većem broju, pogotovo one s poprečnim udubljenjem na temenu (T. XIII, 2, XII, 3, 4. – Vinča III, sl. 255, 258, 259, 261, 262, 263, 283, 291, 293, 305, 306, 309, 314, 316, 322, 323, 331, 332(?), 333, 336, 343, 345, 353(?), 363, 384, 392, 426). Plastičan nos je u najviše slučajeva modeliran, oči mogu biti urezane ili plastične u modeliranim očnim dupljama. Među tim statuetama, odnosno glavama postoji nekoliko varijanata kako u pogledu prelaza potiljka u teme, tako i u pogledu izrade nosa. – c) izmenjeno petorougaono lice. Osnovni tip je petorougaono lice, ali su strane lica izrađene u obliku dva polu-

kružna ispupčenja postignuta s isečcima. Ispupčenja su po pravilu probušena i predstavljaju stilizirane uši, a u rupice se verovatno umetao nakit. Glave te vrste nađene su u velikom broju (Vinča III, sl. 365, 386, 409, 411).

3. Glave s trougaonim ili petorougaonim licem i zaobljenim temenom. Sačuvano nam je samo nekoliko primeraka, koji su mogli nastati i slučajno: a) glave s trougaonim licem. Sačuvan je samo jedan primerak. Karakterističan nije toliko usled zaobljenog temena, koliko usled izrade lica, koje je tu neobično izduženo. Cela predstava je vrlo sumarna. Nos je plastičan, a oči nisu predstavljene (Vinča III, sl. 338). – b) glave s petorougaonim licem. Očuvane su dve glave. Teme je zaobljeno, ali ne izrazito (Vinča III, sl. 275, 292). Imaju više detalja nego što ih ima prijašnja statueta. Na jednoj su predstavljena i usta pored plastičnog nosa i urezanih očiju. Jedna ima, međutim, dva polukružna ispupčenja na stranama lica.

4. Glave s trougaonim licem i uzdignutim temenom. Zastupljene su samo glave s trougaonim licem, od kojih neke, možda, pripadaju i nekom drugom tipu usled sumarnog rada. Tako neke naliče čak i na ptičje lice (T. X, 3. – Vinča III, sl. 248, 276, 337, 401). Nos je uvek plastičan, oči mogu biti plastične ili nisu uopšte izrađene. Drugih detalja nemaju.

5. Glave s petorougaonim licem i spuštenim temenom. Dosada tip glava s petorougaonim licem i spuštenim temenom nije bio u upotrebi, ali se istovremeno već i u tom sloju gubi. Teme je kod tih primeraka više ili manje spušteno uglavnom zbog nanošenja rupica na stražnji deo temena za umetanje kose. No ima slučajeva, gde rupice nisu nanesene, ali je teme ipak spušteno. S obzirom na samu obradu lica možemo razlikovati dve podvrste: a) glave s petorougaonim licem. Broj takvih glava nije malen. Ponekad je lice dosta sumarno, tako da naliči gotovo na trougaoni tip (T. XIX, 2, XV, 2, – Vinča III, sl. 294, 325, 367, 397). Nos je kod njih plastičan, oči urezane ili plastične. – b) glave s polukružnim ispupčenjima na stranama lica. Takvih glava je nađen mnogo veći broj. Teme je kod njih spušteno čak do visine vrha nosa. No lice je više ili manje promenjeno. Zajedničko imaju te glave pored spuštenog temena još i polukružna ispupčenja na stranama lica (T. XVI, 1, 4. – Vinča III, sl. 284, 330, 344. 385, 410, 422, 423, 425). Poneke glave imaju gotovo trougaono lice (T. XVIII, 1. – Vinča III, sl. 247, 393, 414), koje je verovatno samo sumarna predstava.

6. Glave s degeneriranim petorougaonim licem. Niz glava, koje imaju u osnovi petorougaono lice degenerirane su tako, da i pored različnih detalja dobijaju izgled ptičjeg lica. Tako donji deo lica, brada uopšte nije predstavljena. Lice im se u stvari završava nosom, a brade uopšte nema. Te glave se u tom sloju pojavljuju prvi put, ali odmah u dosta varijanata. Podeliti ih možemo u dve grupe, koje imaju inače slične predstave na licu. Nos je plastičan, oči urezane ili i plastične. – a) Glave, kod kojih je teme ravno s poprečnim udubljenjem ili bez njega ili nekoliko zaobljeno. Relativno su dobro izrađene. Međusobno se razlikuju po izradi temena. Na ravnom temenu se ponekad nalazi poprečno udubljenje, a ponekad ga nema; u jednom primerku teme je čak i zaobljeno (T. XIV, 2, XVI, 3. – Vinča III, sl. 313, 355, 400). Na stražnjoj ivici temena često se nalaze rupice za umetanje kose. – b) Glave s jako spuštenim temenom. Nađen je samo manji broj takvih glava. Teme je vrlo spušteno, ponekad gotovo do visine vrha nosa. Po pravilu se na temenu

nalaze rupice za umetanje kose (Vinča III, sl. 232, 396, 398). U nekim slučajevima dobija lice potpuno ovalan oblik.

7. Glave s ptičjim licem. Kao i u ranijim slojevima, tako se i ovde pojavljuje vrsta sumarnih statueta, koje na glavi nemaju gotovo nikakvih detalja, izuzev plastičan nos (T. XVII, 2. – Vinča III, sl. 246, 256, 257, 272, 282, 342, 351, 361, 380).

8. Plosnate glave. Glave te grupe imaju stražnji deo potpuno ravno odsečen, a ni teme ni potiljak nisu modelirani. S plosnatim glavama iz ranijeg sloja nemaju ništa zajedničko. Nastale su slučajno usled sumarne izrade. Tip lica, međutim, odgovara tipu drugih grupa. U tu grupu bi se mogle ubrojiti čak i neke glave, koje pripadaju tipu ptičjih glava (Vinča III, sl. 276). U osnovi bismo mogli razlikovati dve varijante: a) s trougaonim licem. Te imaju sumarno predstavljeno trougaono lice (T. XVI, 2. – Vinča III, sl. 315, 354), ili pak lice uopšte nije označeno, tako da naliči na ptičje (Vinča III, sl. 361). – b) s petorougaonim licem. Glave imaju izrazitu oznaku petorougaonog lica i ne razlikuju se od normalnih glava s takvim licem (Vinča III, sl. 317, 350, 381).

9. Uzduž sploštene glave. Jedna statueta ima glavu, koja je više sploštena, a usled malog udubljenja na temenu nekoliko je proširena. Na glavi nema nikakvih antropomorfnih predstava. Nalaze se samo ubodi kako na prednjoj, tako i na stražnjoj strani (Vinča III, sl. 254). Ostale glave toga tipa imaju predstavljen plastičan nos i plastične ili urezane oči. Teme im je obično zaokruženo ili naliči čak na neke vrste greben (T. XIX, 3. – Vinča III, sl. 580, 581, 582).

10. Glave sa ptičjim licem, koje imaju označene detalje. Ta se grupa prvi put pojavljuje u tom sloju. Ponekad imaju te glave potpuno izgled ptičjeg lica. Teme je razvučeno u širinu, a stražnji deo glave je plosnat. Nos je naročito istaknut, ali nije naročito modeliran. Oči su urezane. Česte su i rupice za umetanje kose. Glavna im je karakteristika, što nemaju predstavljene brade. Izdvojiti možemo dve tipično različite grupe: a) glave, koje su postale iz petorokutnog(?) lica. U svemu su samo dva primerka, koja se neznatno među sobom razlikuju. Naročito je istaknut nos, a sam tip dosta naliči na ptičji oblik lica (Vinča III, sl. 346, 391). – b) glave, koje su mogle po obliku nastati iz trougaonog ili petorougaonog lica. Ima ih nekoliko. Teme im je jako prošireno. Neke imaju izrađen i donji deo lica (Vinča III, sl. 307). Nos je manje istaknut, a ponekad je i modelovan. Stražnji deo glave im je plosnat (T. XIX, 1. – Vinča III, sl. 352, 399, 408, 413, 415). U nekim slučajevima su predstavljene i oči.

11. Modelirane glave nalik na ptičje. I te se glave javljaju u tom sloju prvi put, ali tek pred kraj sloja, te se odmah i gube. Lice ima dug modeliran nos, koji stoji u pravom uglu na vertikalnu osovinu glave. Nos ujedno predstavlja i završetak donjeg dela lica, koje nije ničim označeno i oivičeno. Prelaz u čelo je naznačen, a čelo je istaknuto i ispupčeno. Teme je polukružno i može čak imati i poprečno udubljenje, a potiljak je uvučen ili nije ni predstavljen. Ponekad imamo sumarno naznačene i oči (T. XVII, 1, XXV. – Vinča III, sl. 407, 421).

12. Glave s ugnutim temenom. Nađeno je nekoliko primeraka. Taj tip se u tom sloju gubi. Glava se prema temenu proširuje, a prema vratu sužava.

Samo teme je kružno i ugnuto. Na licu je predstavljen samo plastičan nos (Vinča III, sl. 320, 341).

13. Plosnate glave kružnog oblika. Dosada nisu bile poznate. Imamo samo nekoliko primera, koje se u tom sloju gube. I sam tip tela je kod tih statueta unekoliko različit od ostalih, ma da nema nekih naročitih odlika (tip II). Glava je izrađena na naročit način. U osnovi je plosnata sa snažnim nosom, koji se proteže dužinom celog lica. Kod sumarnijih primeraka je nos slabiji. Drugih oznaka nema na licu. Na ivici glave su nanizane rupice za umetanje kose. Teme i potiljak nisu izrađeni (T. XVIII, 2. – Vinča III, sl. 358, 382, 390).

14. Glave verovatno sa žrtvenika. Dve glave nađene u tom sloju, na relativno dosta dugom vratu i s plosnatim gornjim delom očuvanog tela pripadaju najverovatnije nekim žrtvenicima, što već i sam Vasić ističe (Vinča III, str. 69). Karakterističan je nerazmerno velik kukast nos, koji neprimetno prelazi u zaobljeno teme. Na potiljku se nalazi poprečno udubljenje. Oči su urezane (Vinča III, sl. 364, 374).

15. Ostale glave. U tu grupu možemo staviti sve ostale glave, koje se s jedne strane ne mogu nikuda uvrstiti, a s druge predstavlja svaka za sebe i naročitu grupu. Rad je jako sumaran i površan. Pomenuti možemo dve takve glave, koje su međusobno različite. Jedna pripada više tipu glave sa ptičjim licem, koje nije odeljeno od vrata, sa širokim ravnim temenom, urezanim očima i plastičnim nosom (Vinča III, sl. 308). Druga glava je sumarna. Nos ima plastičan, oči urezane, čelo nerazmerno visoko, teme ravno, a donji deo lica nije oivičen (Vinča III, sl. 235).

IV. Sloj od 4 m naviše

Nekadašnji glavni tipovi ovde se javljaju samo još u pojedinim primercima. A i ti predstavljaju samo još poslednje evolucijske faze. Pored toga imamo i nekoliko novih tipova, koje nije moguće uvek još pravilno protumačiti, pogotovo, jer nam današnji stratigrafski podaci ne daju još dovoljno oslonca, da poslednje vinčanske neolitske statuete delimo od bronzanodobnih na istom lokalitetu. Opšta degeneracija, koja se počela pojavljivati potkraj prošlog sloja odlika je i toga sloja. Uglavnom, međutim, možemo primetiti, da je počela popuštati priljubljenost upotrebe plastičnih proizvoda, usled čega imamo tu i relativno mnogo manje objekata nego ranije. Kako nije moguće točno fiksirati one statuete, koje možemo staviti u čisti neolitski sloj od onih, koje pripadaju već prelaznom i čistom metalnom doba, to su ovde obuhvaćeni i neki tipovi, koji pripadaju neolitskoj pa i bronzanoj kulturi na tom istom lokalitetu, no rađeni su ipak još po staroj tehnici i tradiciji.

1. Statuete tipa Vidovdanka. Kao i u ranijem sloju, tako možemo i ovde razlikovati dve podvrste, kako u izradi, tako i po obliku tela. Pogotovo dolazi u obzir donji deo tela, gde jest ili nije udubljenjima naznačena podela nogu. S pravim tipovima Vidovdanke, izuzev detalje, nemaju gotovo ništa više zajedničkog. a) Statuete s deljenim nogama. Donji deo statuete je uvek ovalnog preseka, a ponekad i vrlo kratak. Podela nogu je naznačena obično s plitkim vertikalnim udubljenjima (T XX, XXII, 1. – Vinča III, sl. 448, 467). Gornji deo statuete je plosnat. Lice se donekle razlikuje od tipa Vidovdanke i nije

ni jednoliko. Plastičan trbuh, a često i plastični kukovi su gotovo redovita pojava (Vinča III, sl. 460, 464–466). – b) Statuete s valjkastim donjim delom tela. Deljenje nogu nije naznačeno. Donji deo je više valjkastog oblika. Glutaeusi su izrađeni, a ponekad i plastičan trbuh. Gornji deo je plosnatiji (Vinča III, sl. 453, 472).

2. *Valjkaste statuete sa ptičjim licem.* Po svojoj izradi idu u tip čisto valjkastih statueta, a idu po izradi glava u grupu statueta sa ptičjim licem. Izrađene su potpuno sumarno s malo detalja. Baza za stajanje je nekoliko proširena, ponekad i udubljena. Horizontalan je presek statueta ovalan ili okrugao (Vinča III, sl. 462, 469, 475, 476).

3. *Odlomci plosnatih statueta.* Ne predstavljaju jedinstven tip ni u pogledu tela, a isto tako ni u pogledu glave. Česte su glave sa ptičjim licem. Plastične dojke su ponekad predstavljene, a isto tako i istaknuti kukovi. No pravi tip statueta usled prevelike oštećenosti nije moguće odrediti (Vinča III, sl. 435, 441, 446, 449, 454, 481).

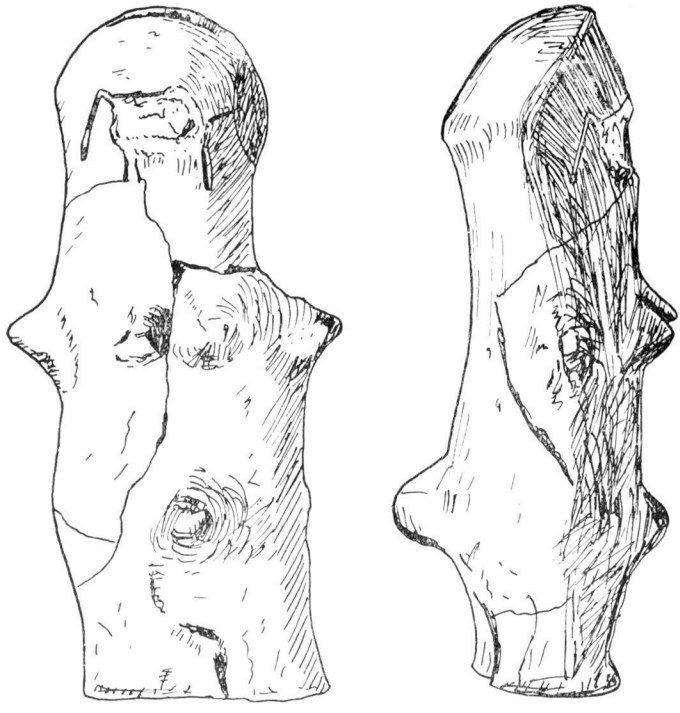
4. *Plosnate statuete sa ptičjim licem.* Razlikovati možemo dva tipa, koja će predstavljati verovatno i neke čisto vremenske razlike. a) U svemu je nađeno nekoliko statueta. Telo im je plosnato, baza za stajanje je ponekad nekoliko proširena. Karakteristična je glava, na kojoj se nalazi samo dug unapred izvučen nos. Stražnji deo glave je ravno odsečen ili je teme nekoliko lučno predstavljeno (T. XXI, 2. – Vinča III, sl. 483, 484, 468, 443). – b. Neke statuete imaju nešto šire teme i nešto izrazitiji nos, ma da po ostalom izgledu idu u istu grupu kao i gornje (T. XVII, 3. – Vinča III, sl. 434, 463).

Neke statuete te grupe pripadaće verovatno već bronzanom doba.

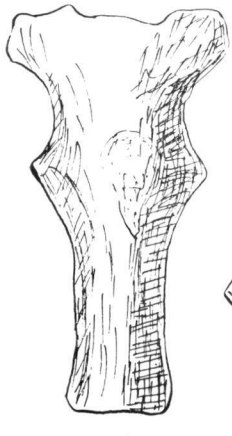
5. *Plosnate statuete s naročitom glavom ptičjeg oblika.* Ta grupa je nova u vinčanskom sloju. Statuete idu u plosnate s niskim, zdepastim donjim delom tela. Presek im je ovalan. Trbuh, dojke i kukovi su plastično predstavljeni, poslednji po pravilu probušeni. Baza za stajanje je nekoliko proširena. Glutaeusi se po pravilu ne predstavljaju i obično je stražnja strana potpuno ravna. Isto tako je karakteristična i glava (tip 10 iz ranijeg sloja). Glava bi ustvari predstavljala daljnji razvoj, ma da ni tu nije potpuno jednoobrazna. Lice je izvučeno unapred i ima predstavljen snažan nos. Drugih detalja na samom licu nema. Teme može biti spušteno ili polukružno (tip 12 iz ranijeg sloja). Rupice za umetanje kose na temenu ili sa strana lica za nakit nalaze se često (T. XXI, 1. – Vinča III, sl. 432, 444, 451, 458, 461, 478). Ovamo ide i jedna terakota (Vinča III, sl. 433), za koju Vasić smatra da je, možda, tipa statuete, koja sedi na stolici-prestolu.

6. *Plosnate statuete nalik na prethodnu grupu.* Statuete te grupe mnogo su sumarnije od ranijih. Kod njih nije naznačena deoba donjeg dela tela od gornjeg. Isto tako nisu naznačeni ni drugi detalji. Nikad nisu naznačeni kukovi, a vrlo retko imamo predstavljene dojke. Baza za stajanje je obično nekoliko proširena. Glava je izrađena na isti način kao kod gornje grupe. Nos je snažan, teme je ravno, uže ili šire, ponekad neznatno zaokruženo. Stražnji deo glave je potpuno ravan (T. XXIII, 2. – Vinča III, sl. 436, 439, 442, 447, 455, 456, 459). Na jednom primerku predstavljena su i rastavljena stopala (Vinča III, sl. 457).

7. *Potpuno plosnate statuete.* Tip statueta, koje su potpuno plosnate, pojavljuje se u Vinči tek pri kraju sloja počev od oko 2,0 m. Kukovi su kod tih terakota istaknuti, a ponekad i probušeni. U nekim slučajevima imamo pla-

1

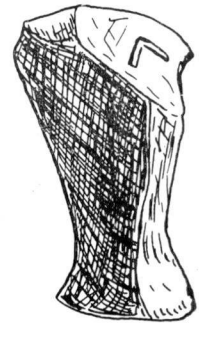

2

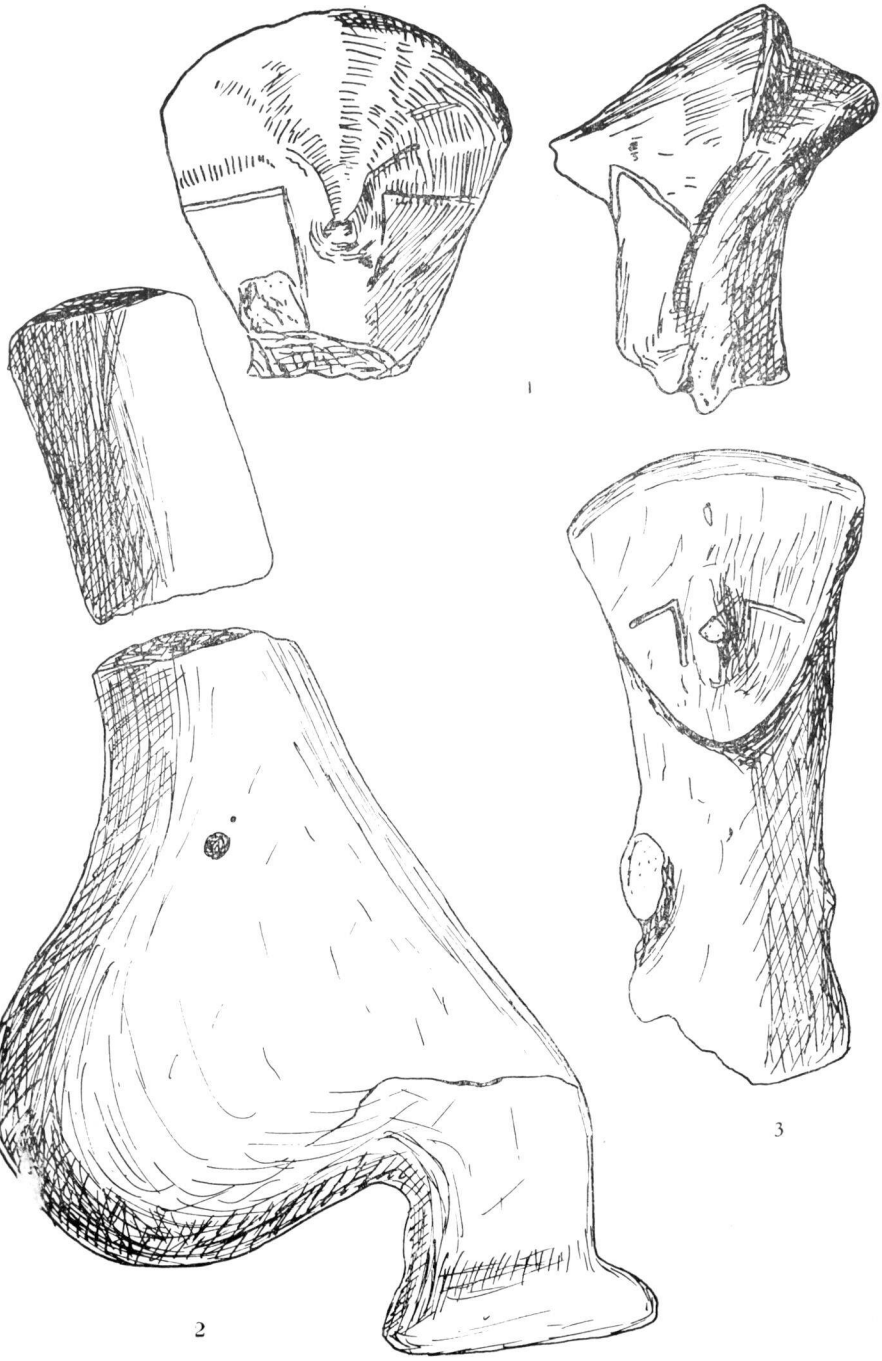

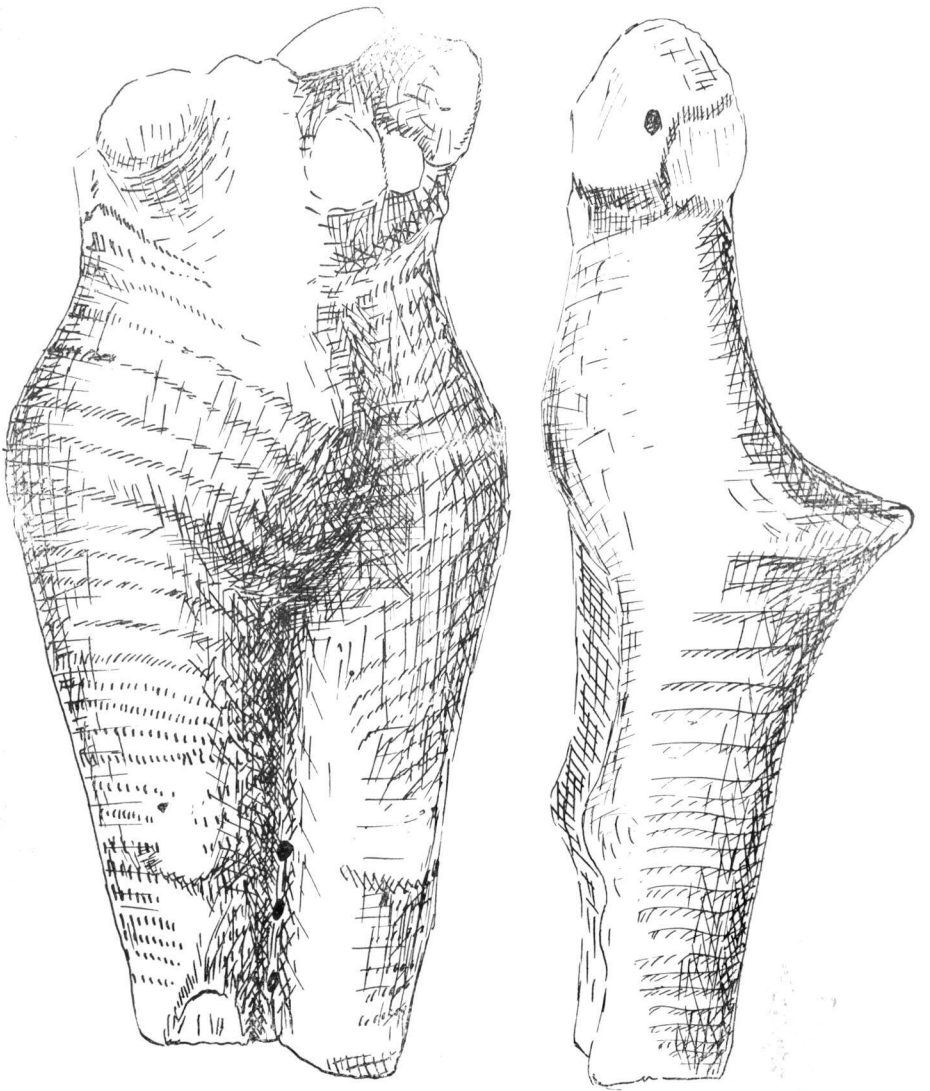

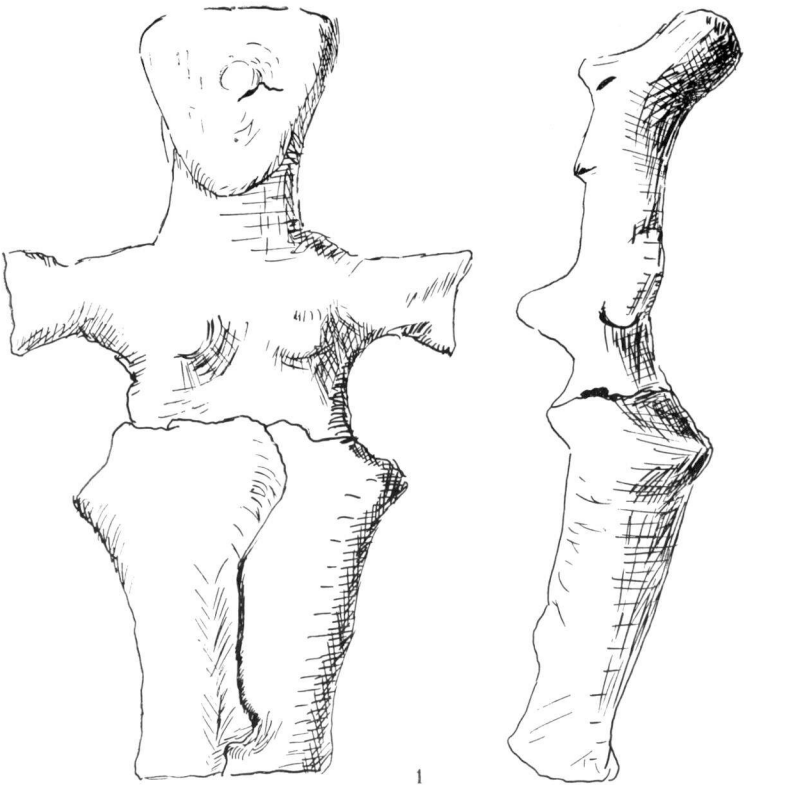
3

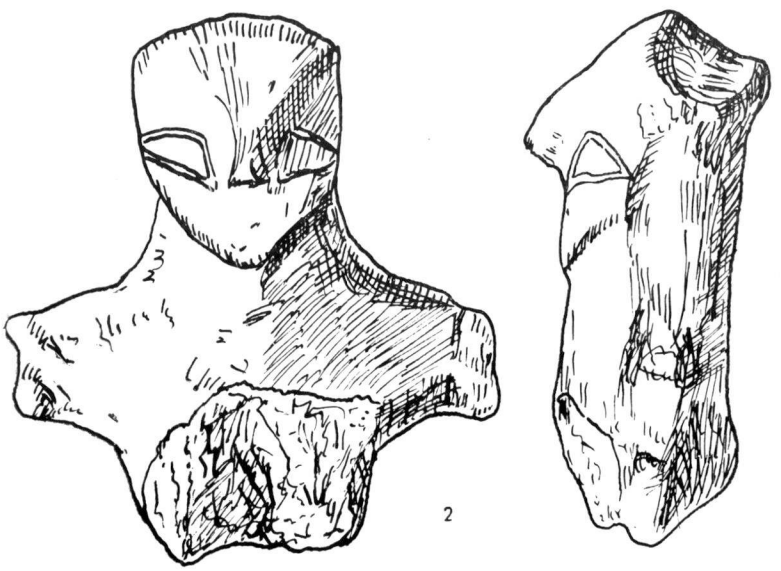
4

1
2
3

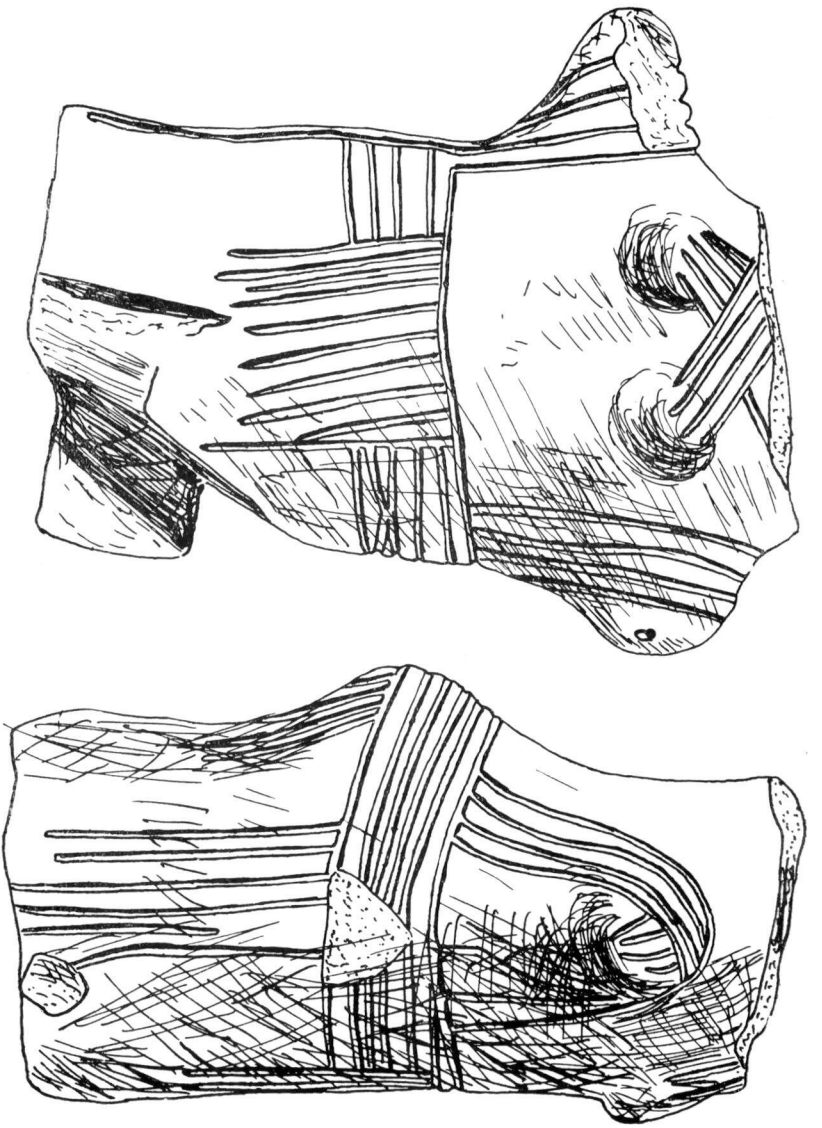

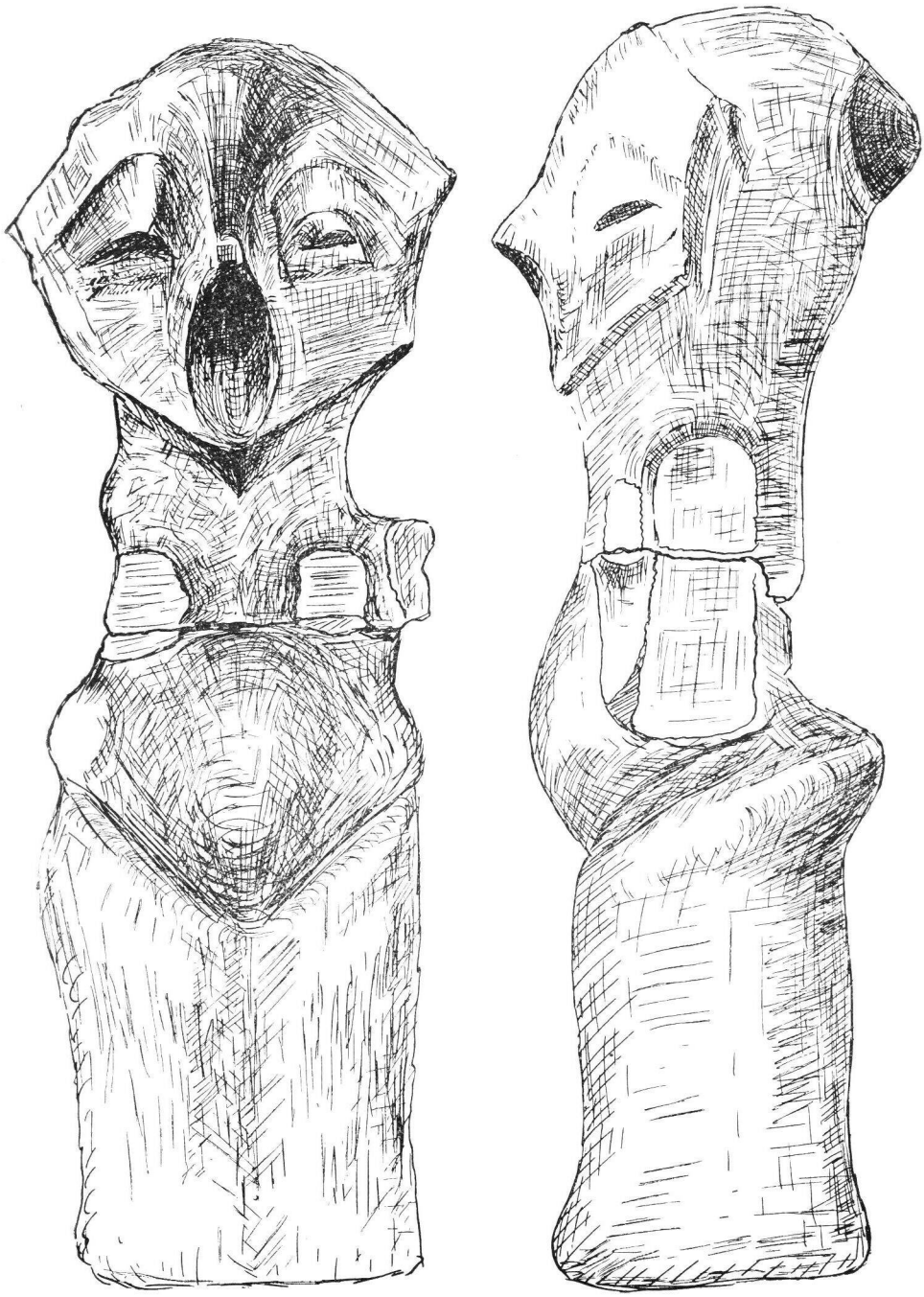

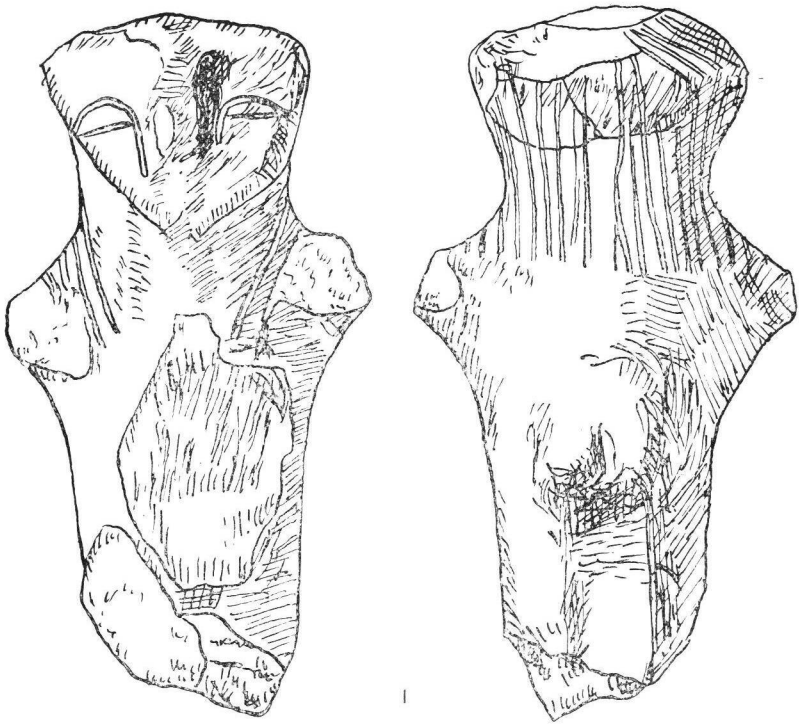
1

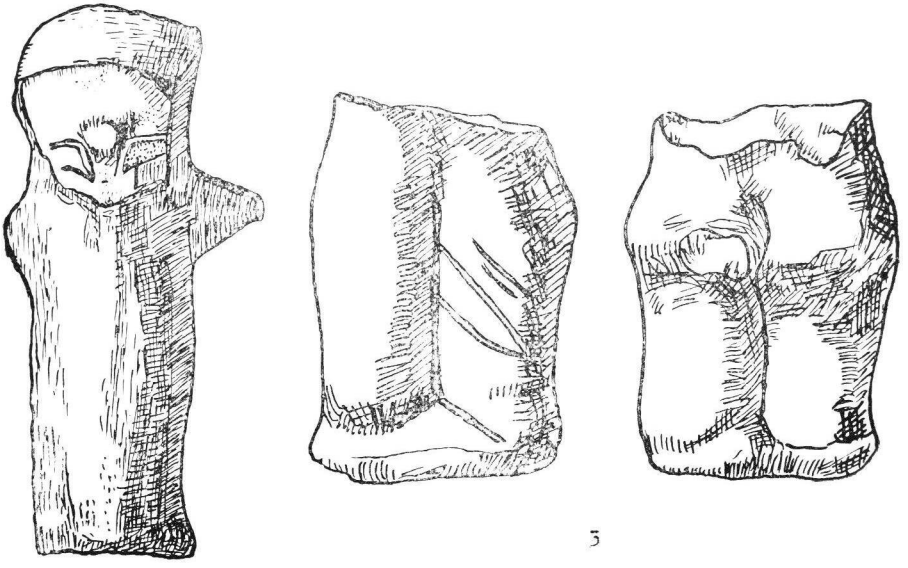
2

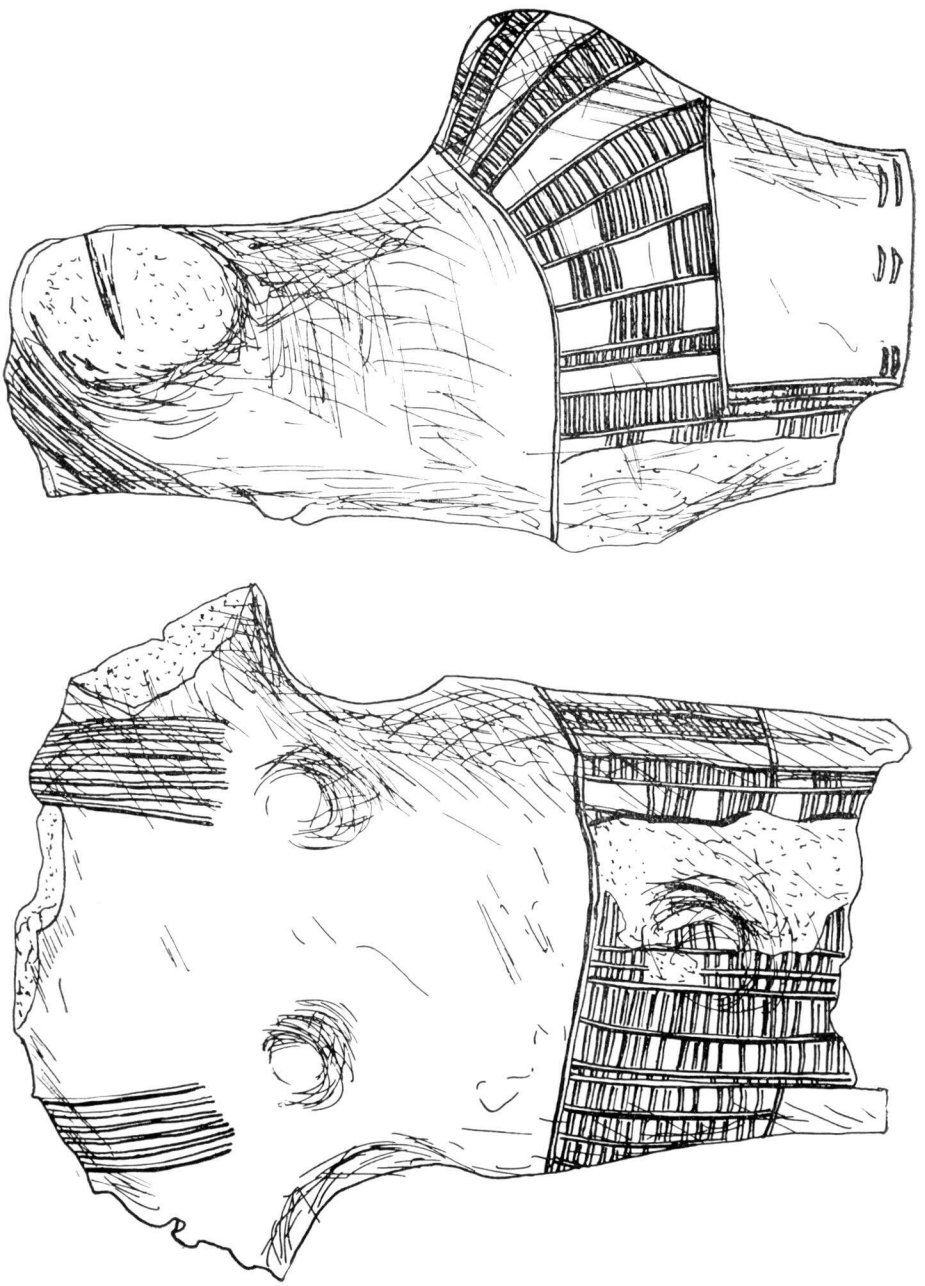

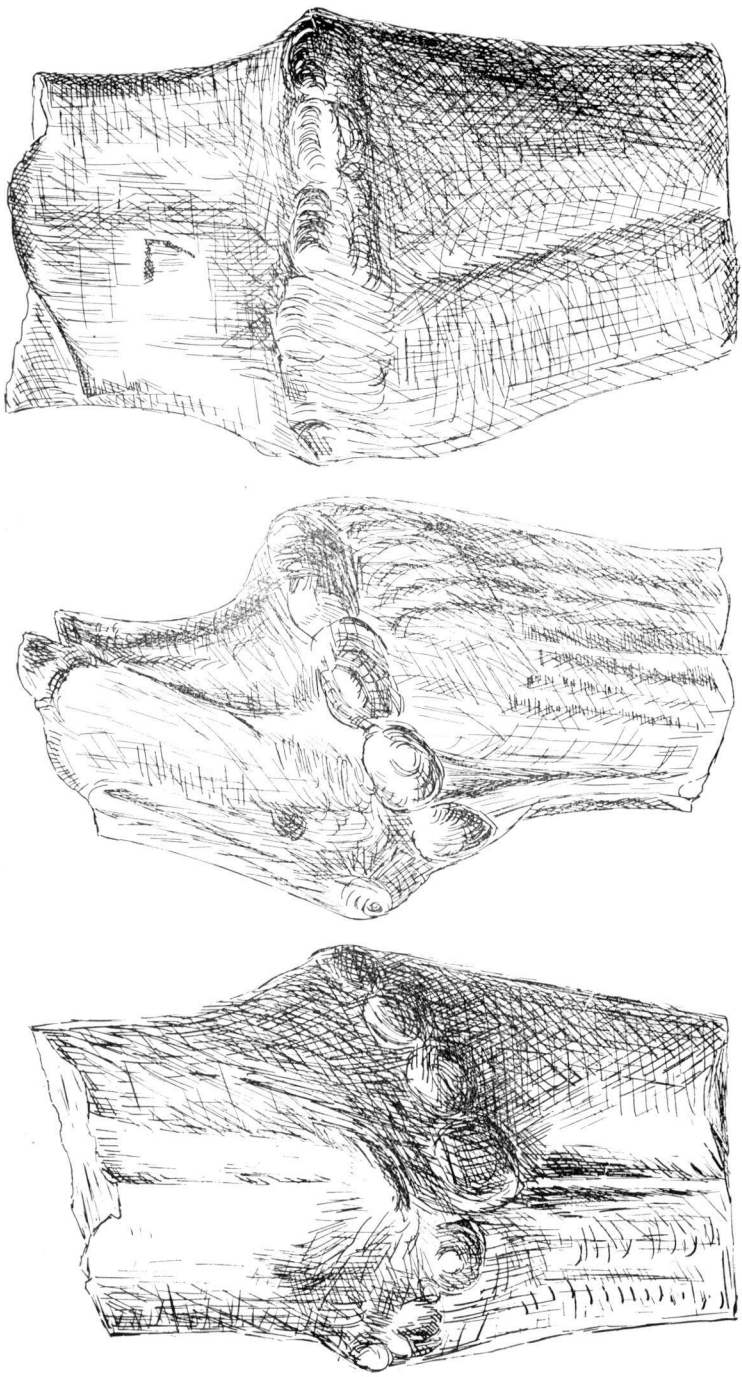

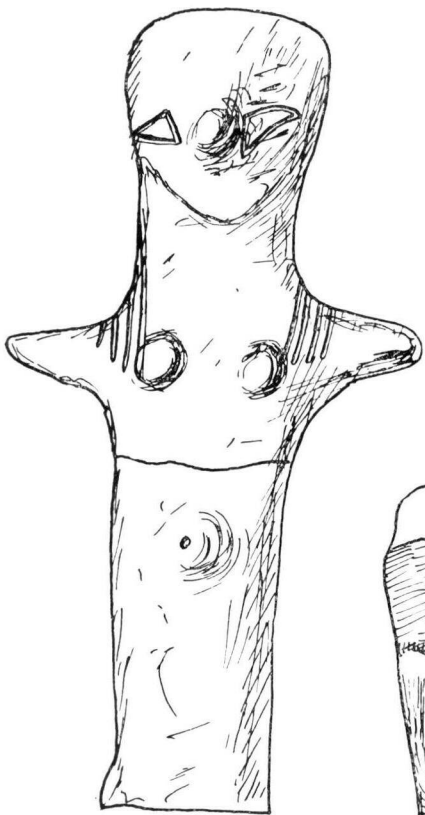
1

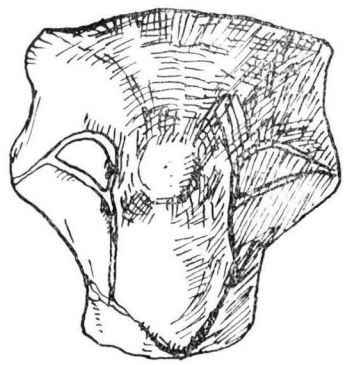
3

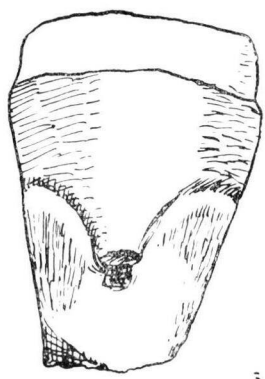

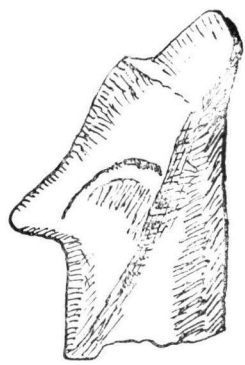
1

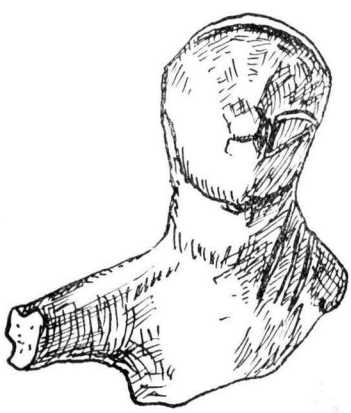

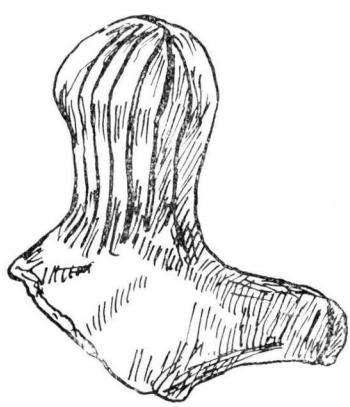
2

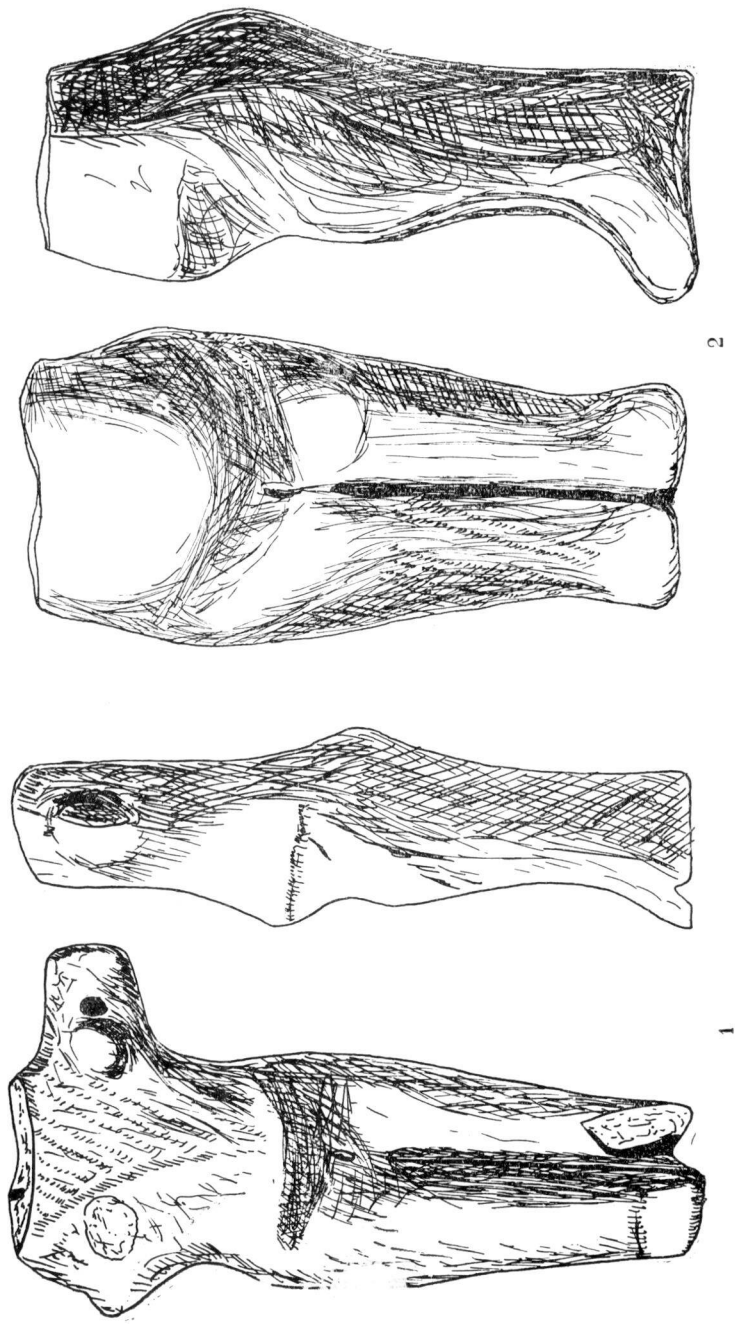

3

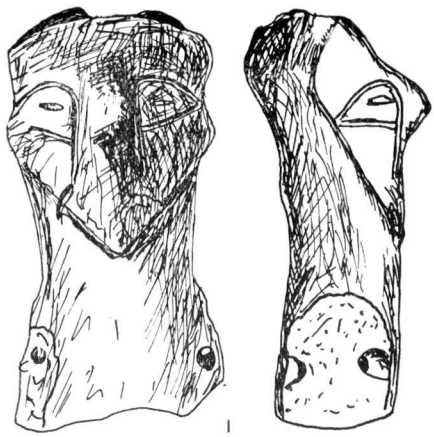

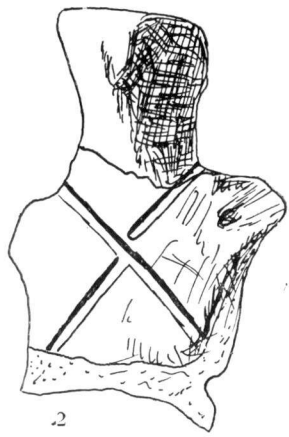

2

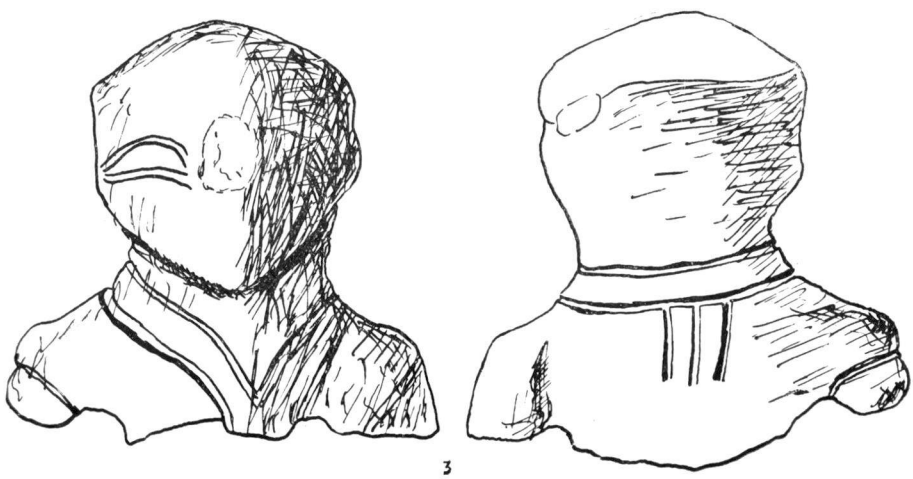
1

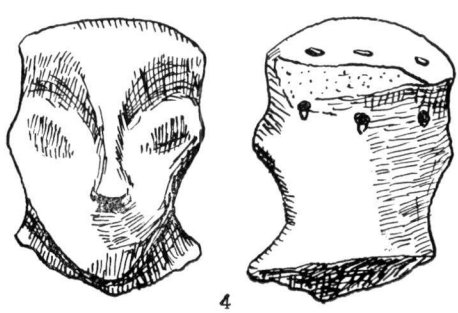
1

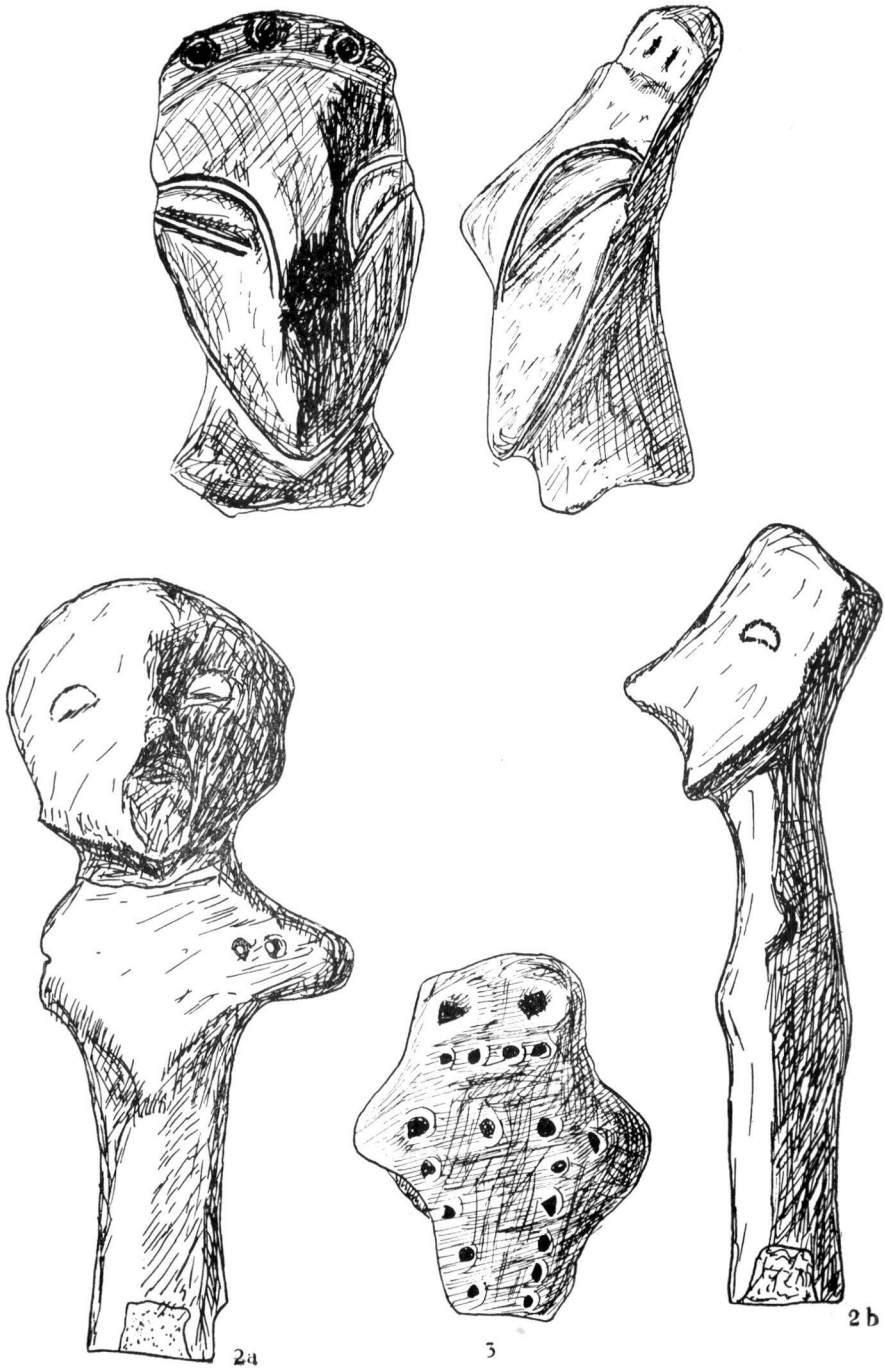
2

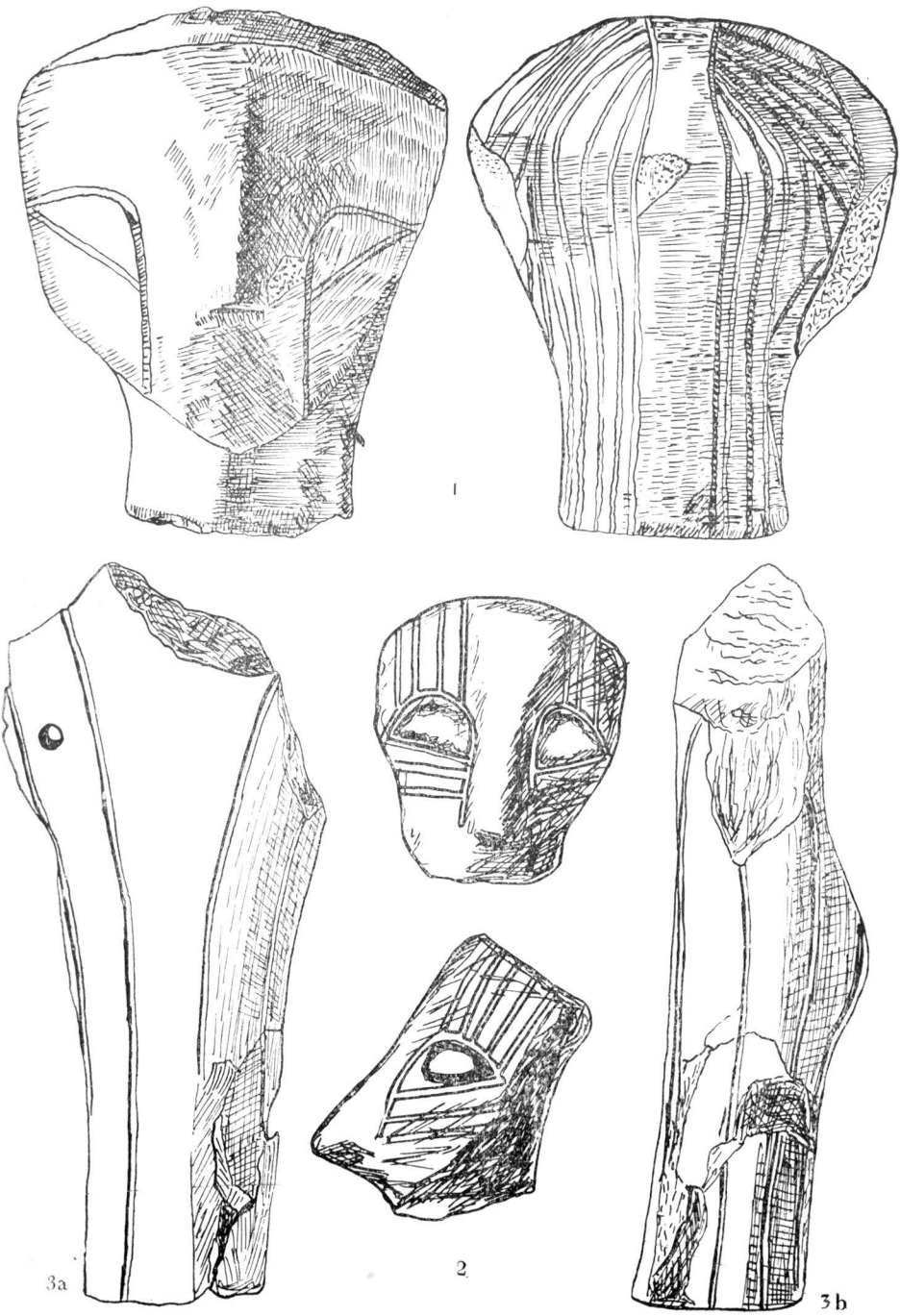

3

4

2a
3
2b

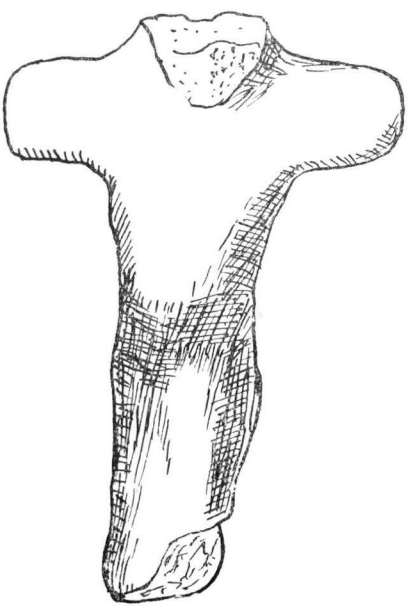

1
2
3a
3b

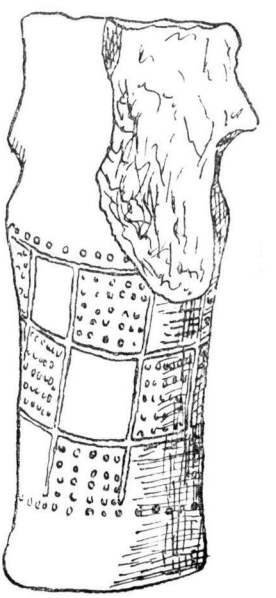
1

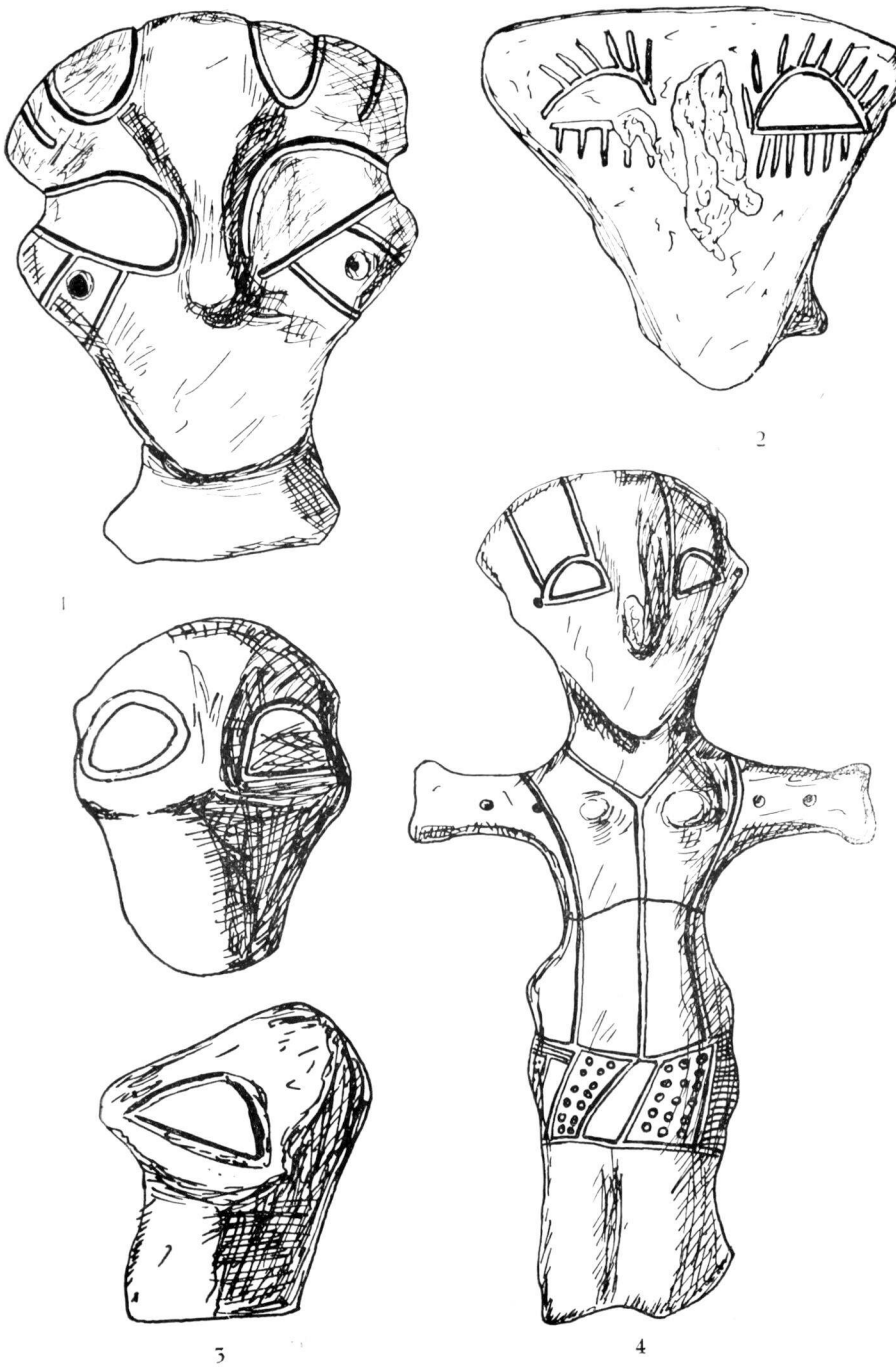
2

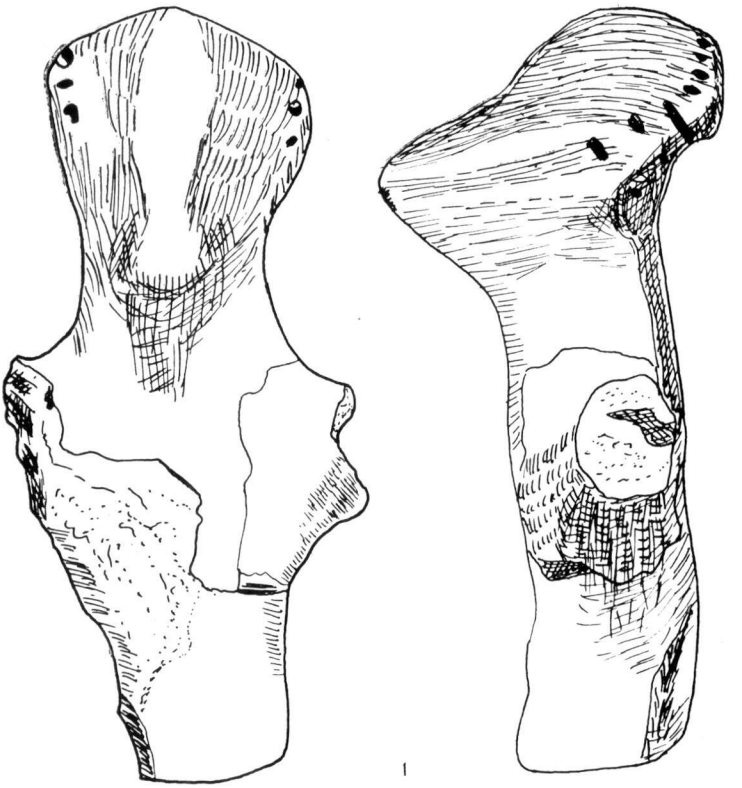

3

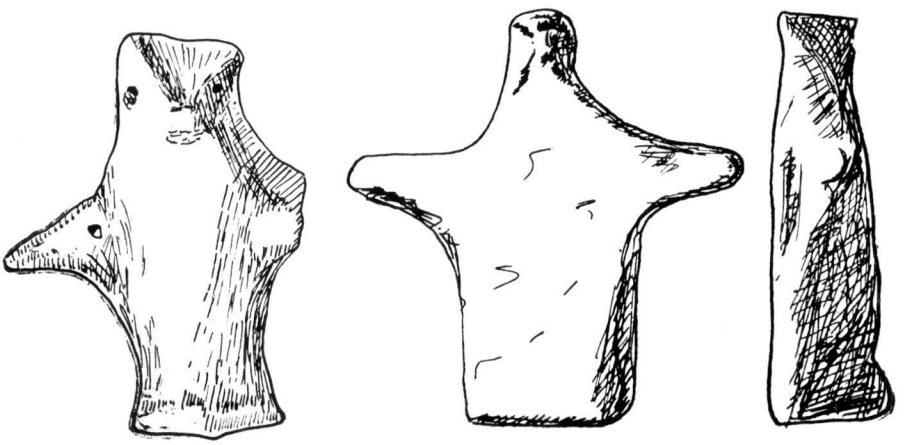

4.

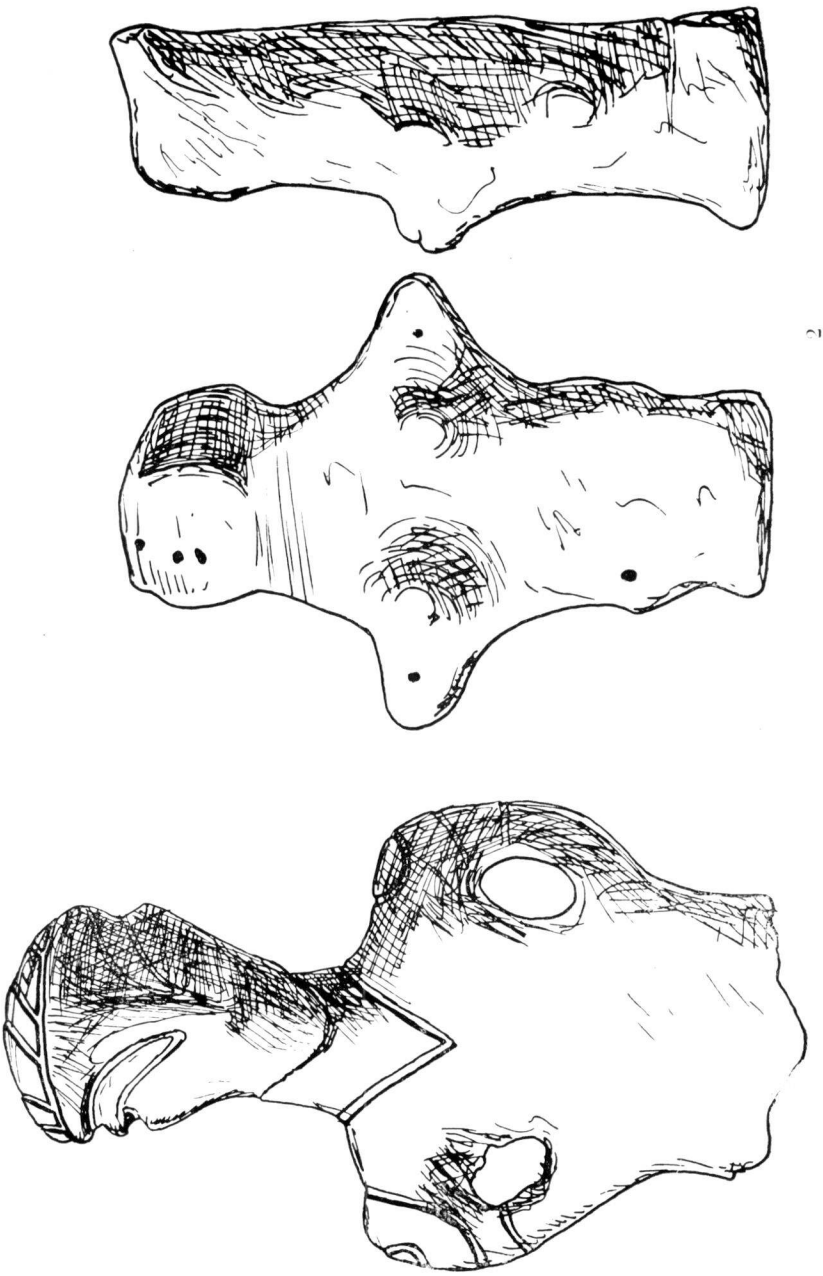

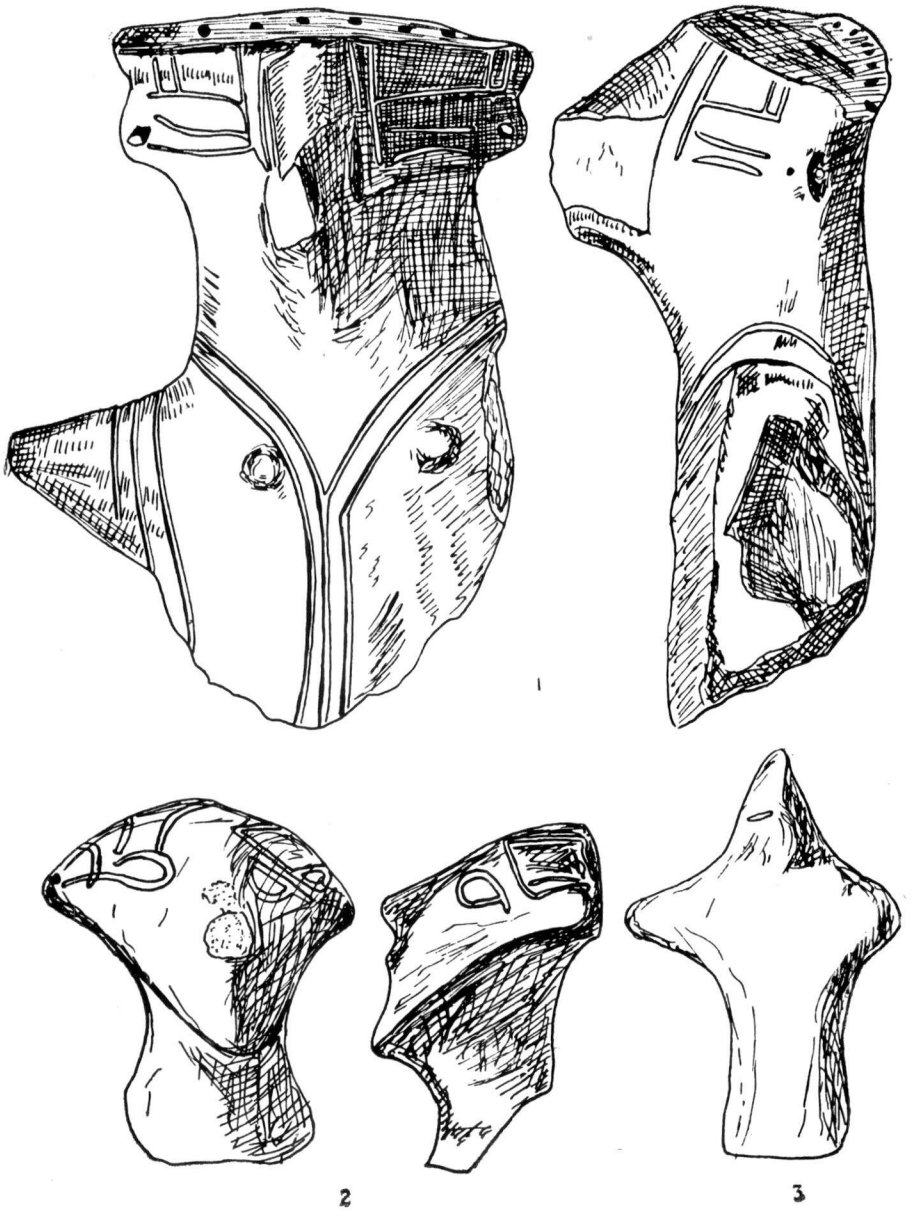

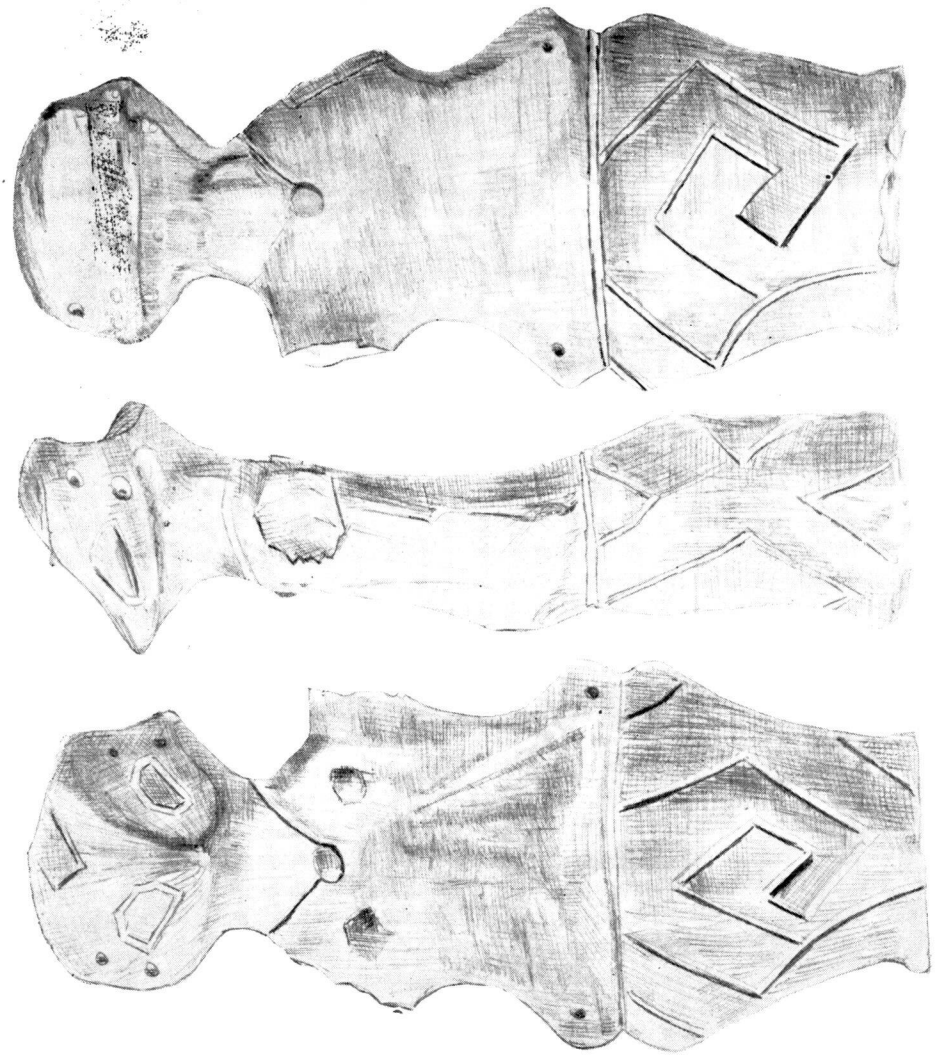
1

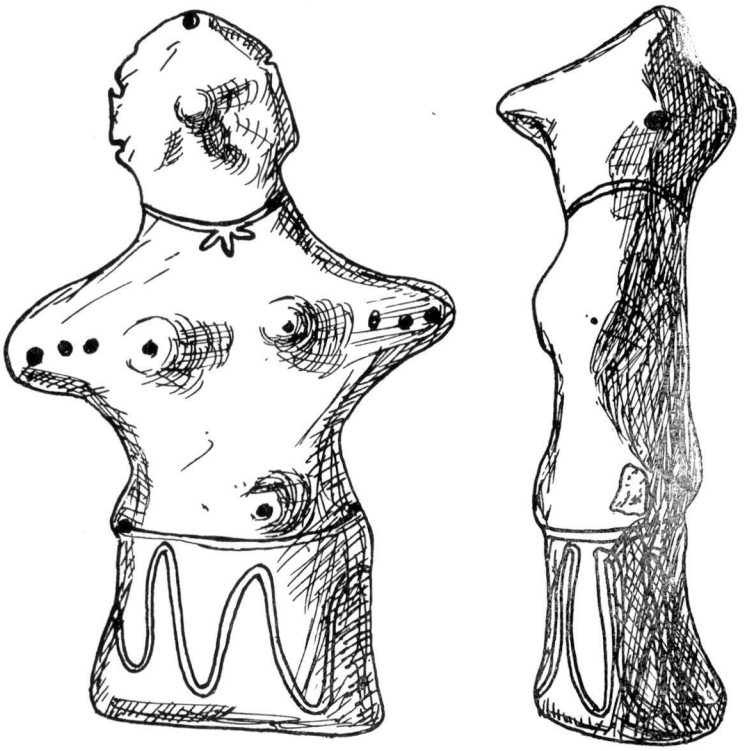

2 3

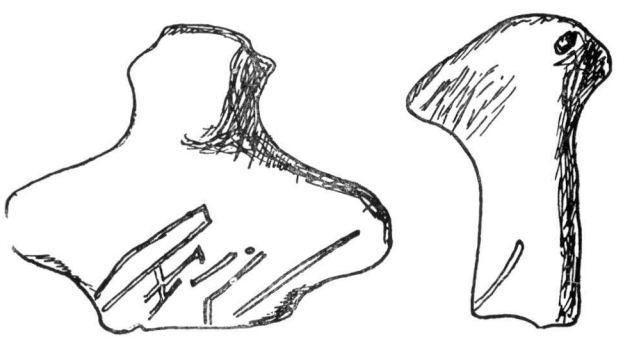

1
2
3

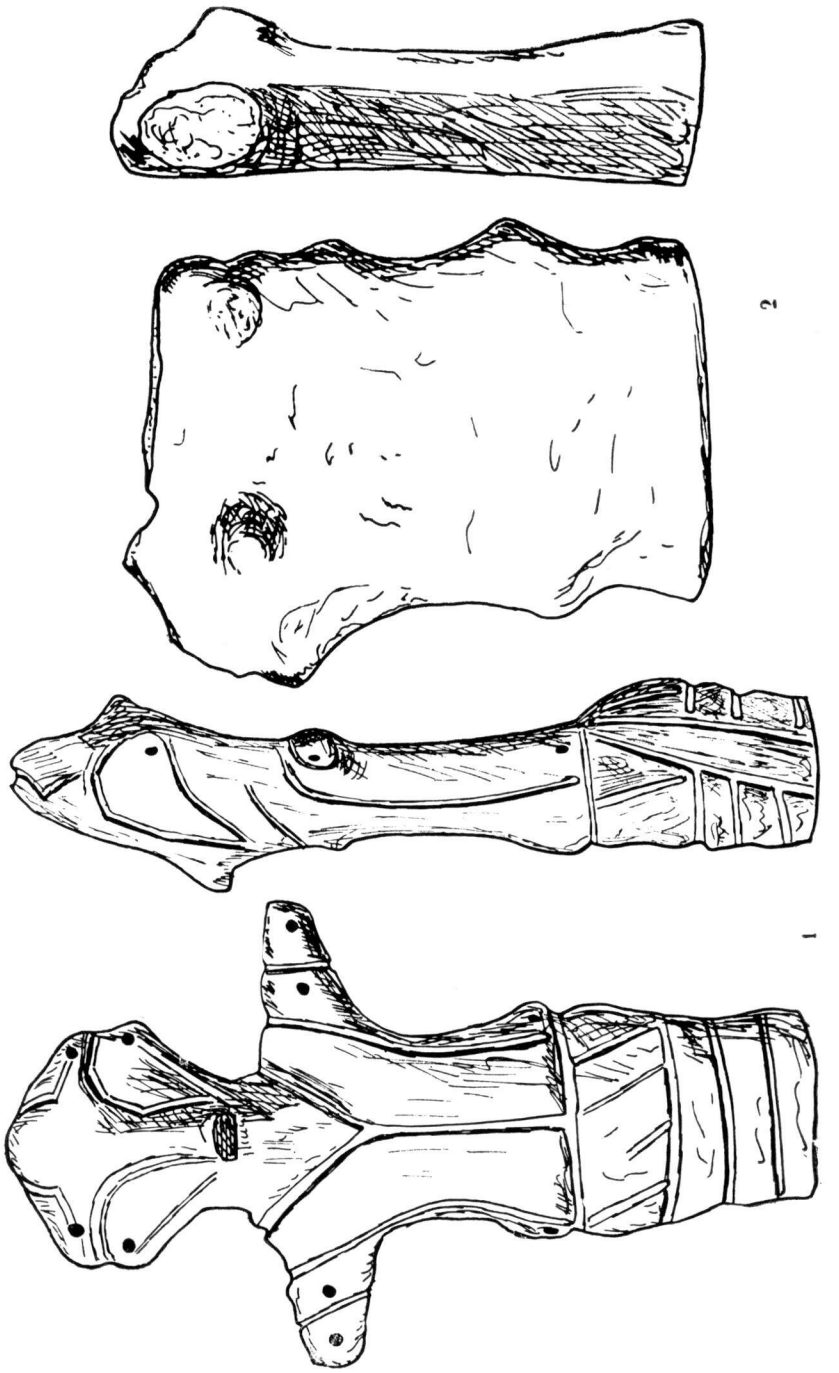

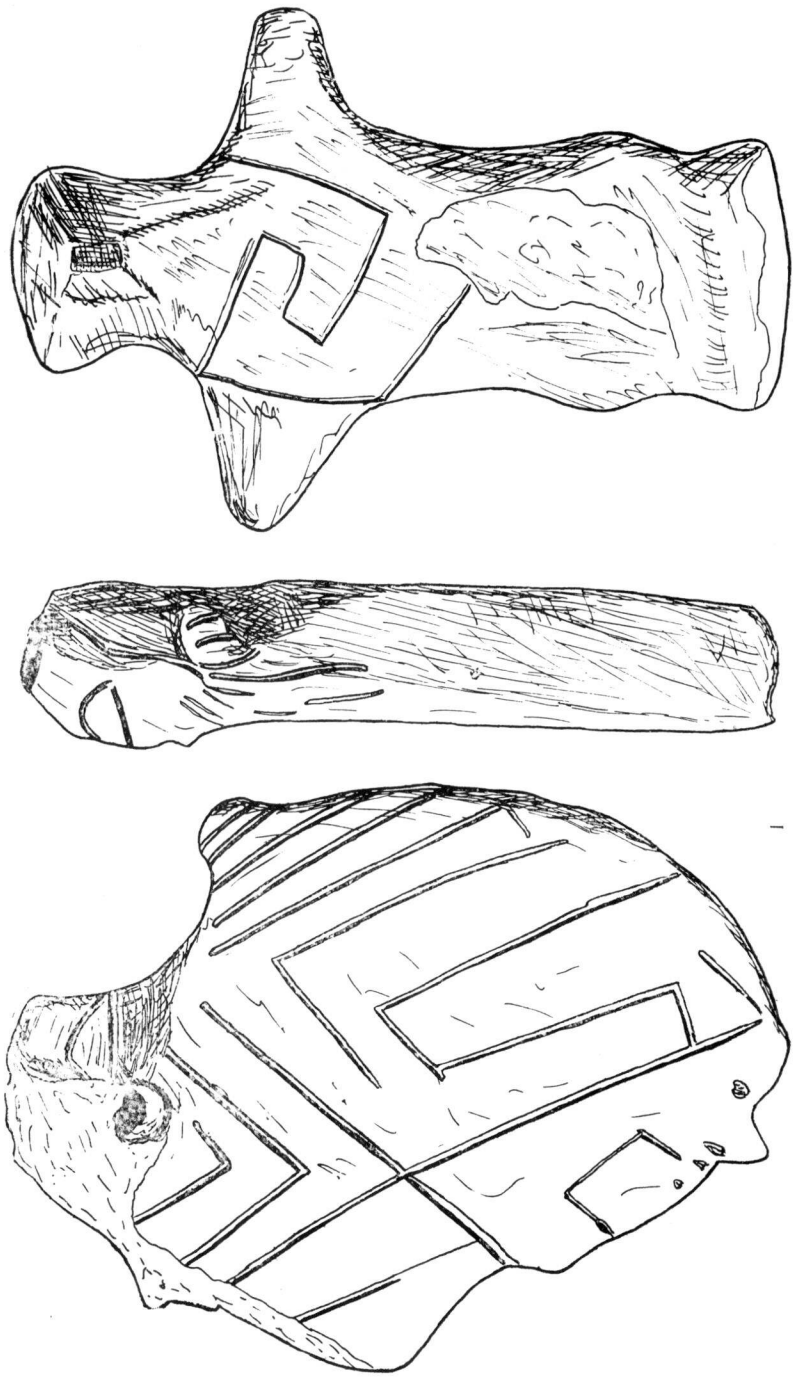

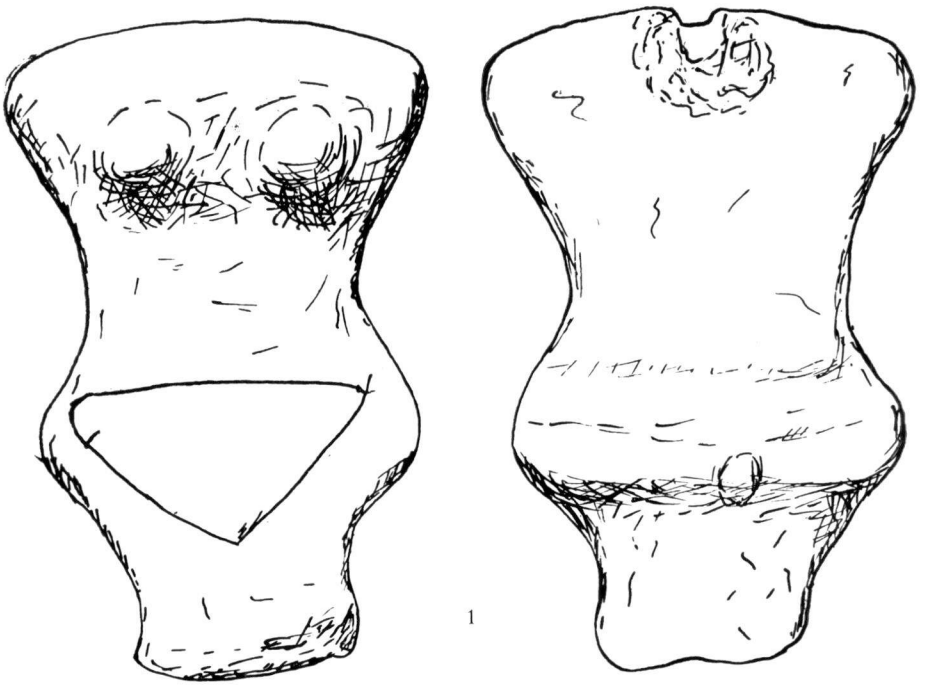
1

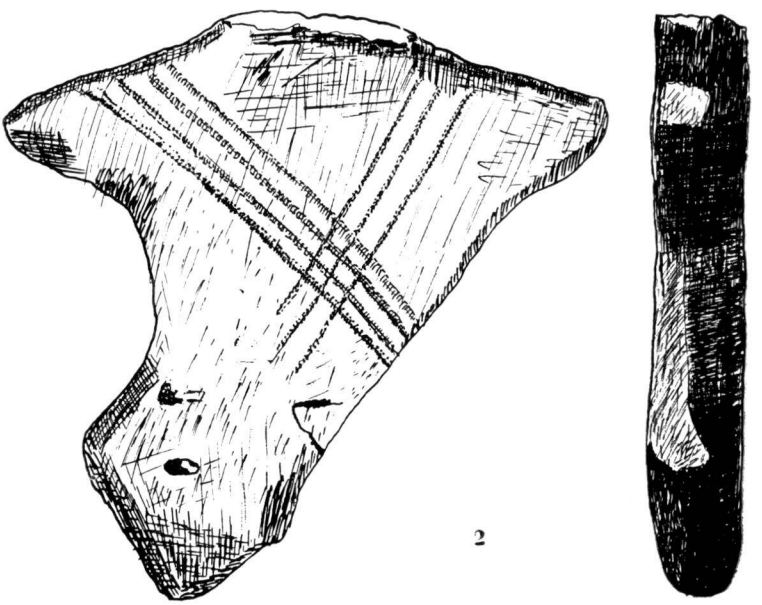
2

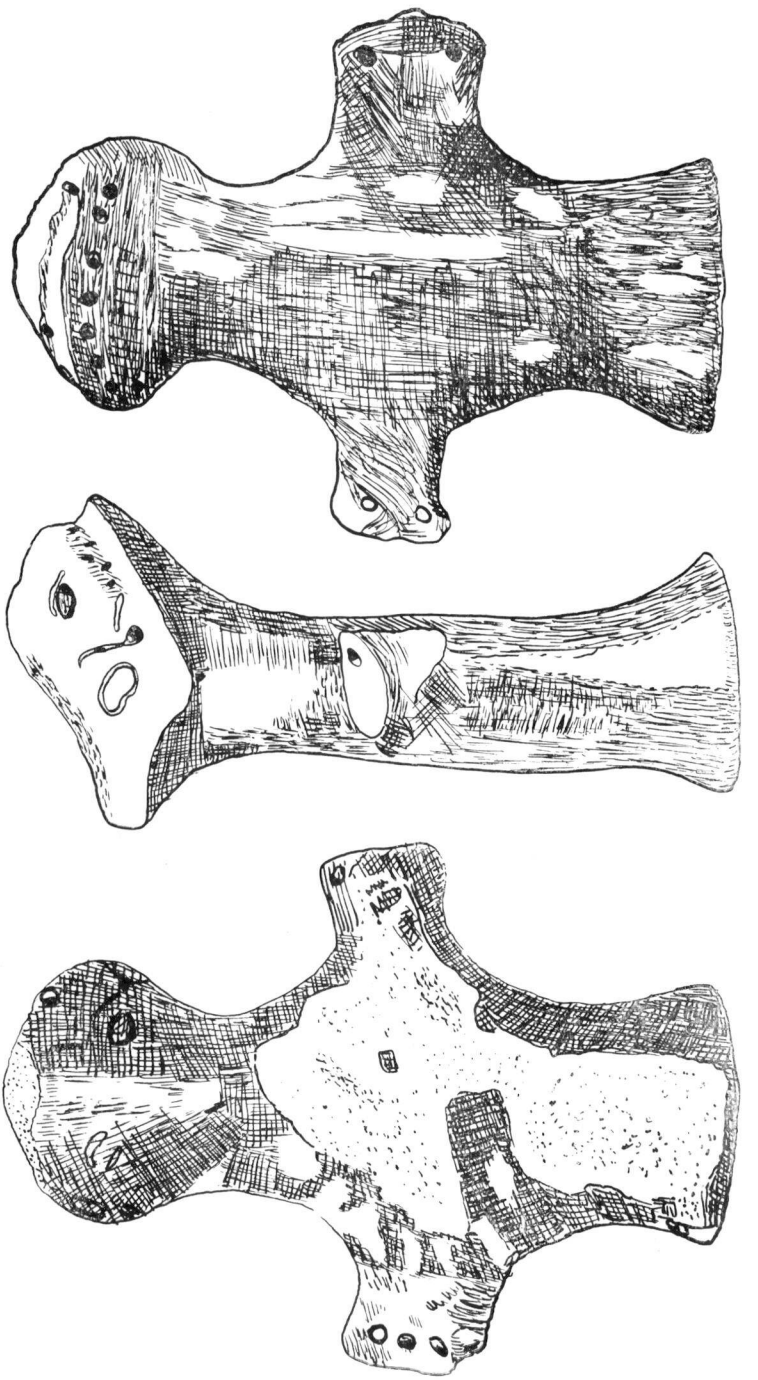

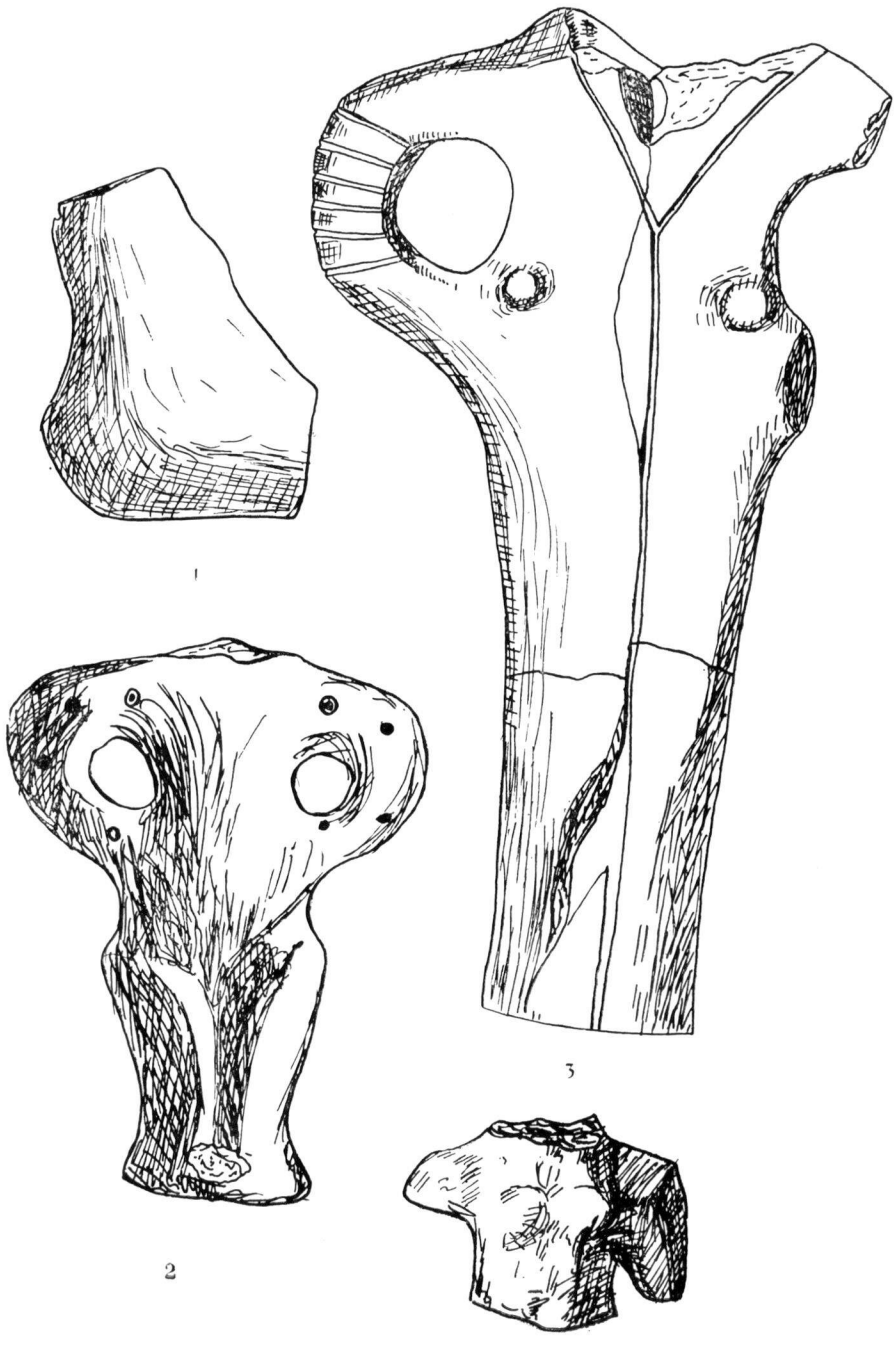

1

2

stično izrađene dojke, a drugih detalja nemamo. Na pojedinim primercima je baza za stajanje proširena (T. XXII, 2, XXIV, 2. – Vinča III, sl. 440, 477, 480, 482, 485). U jednom primerku imamo na ruci predstavljene prste (Vinča III, sl .487). Te statuete bi se mogle ubrojiti u grupu statueta, koje neki stručnjaci, a među njima i Hoernes, nazivaju »Brettidolen«, idolima u obliku daske. Ma da verovatno u Vinči te statuete ne pripadaju više čistom neolitu, predstavljaju ipak samo jedan dalji stupanj u razvoju vinčanske idolne plastike.

8. Stilizirane plosnate statuete. Svega je dosada u Vinči poznata jedna statueta te vrste. Njezina stratigrafija, međutim, nije poznata. Vasić pretpostavlja, da bi ona mogla pripadati sloju oko 3,0 m dubine, pa i kasnijem.[118] Vremenski, međutim, neće više pripadati neolitskom doba. Po svom obliku predstavlja u Vinči jedinstven primerak. Potpuno je plosnata i ne sadržava više kontura ljudskog tela (T. XXIII, 1. – Vinča III, sl. 486). Oblik joj je potpuno ovalan. Sužava se jedino kod glave, koja nije deljena od vrata. Na licu su plastičan nos, urezane oči i izrađena usta. Teme je ravno, a isto tako i stražnji deo glave. Ruke su bile vrlo male, nešto podignute uvis.

9. Plosnate statuete s nenaznačenim rukama. Među slučajno nađenim statuetama u poslednje je vreme nađena i jedna plosnata statueta, karakteristična kako po obliku, tako i po detaljima (T. XXIV, 1). Ruke nisu naznačene, nego su ramena istaknuta. Kukovi su isto tako istaknuti. Plastični glutaeusi su u obliku horizontalnog ispupčenja. Dojke su plastične. Donji deo statuete je sužen. Glava nije sačuvana i bila je umetnuta u udubljenje, koje se nalazi na gornjem delu statuete. Umesto modeliranih ingvinalnih linija imamo tu t. zv. sramni trougao (Schamdreieck). Stratigrafsku dubinu ne znamo. Po svemu ta statueta predstavlja u Vinči potpuno stran elemenat u pogledu nekih detalja.[119]

10. Statuete s rastavljenim nogama. U tom su sloju nađene u nešto većem broju, ma da je i tu poznatih samo nekoliko primeraka. Uglavnom su dvojakog tipa: a) statuete kao poslednji izdanci nekadašnjeg tipa Vidovdanke s plastičnim kukovima, dojkama i trbuhom (Vinča III, sl. 471) i b) tip plosnatih statueta sa naznačenim glutaeusima i kukovima ili bez toga. Slične se nalaze i u tipu 5 ovoga sloja (Vinča III, sl. 474, 479).

Glave

Nekadašnji tipični oblici glava dolaze u tom sloju samo još kao derivati, a čistih izrazitih tipova više nemamo. Stiliziranost preuzima sve više i više maha. Najjače su zastupljene glave sa ptičjim licem u različnim varijacijama. Uopšte uzev ptičje lice, koje se počelo upotrebljavati u prijašnjem sloju, ovde prevlađuje.

1. Glave s petorougaonim licem i spuštenim temenom. Glave s trougaonim licem u tom se sloju više ne javljaju. U upotrebi su samo glave s petorougaonim licem. Najviše takvih primeraka, relativno dobro modeliranih, ima spušteno teme s rupicama za umetanje kose. Na stranama lica nalaze se polu-

[118] Vinča III, 97.
[119] Arheološki vestnik, Ljubljana 1952, 7, sl. 1.

kružna ispupčenja. Na licu se nalazi uvek plastičan nos i urezane oči. Taj tip je isti kao i u tipu 5b prethodnog sloja. Potpuno se gubi oko 2 m (T. XXII, 1. – Vinča III, sl. 435, 448, 470).

2. *Glave s petorougaonim licem i ravnim temenom.* U svemu su nam poznata dva primerka, od kojih jedna ima na licu samo plastičan nos i poprečno udubljenje na širokom ravnom temenu. Mogla bi se ubrojiti i u glave sa ptičjim licem, ali je bez ikakve sumnje nastala od glava s petorougaonim licem (Vinča III, sl. 454). Druga glava pripada statueti u tipu 8, čija stratigrafija nije utvrđena. Ide među glave, koje nisu deljene od vrata. Lice je petorougaono s ravnim temenom. Pored urezanih očiju i plastičnog nosa ima predstavljena i usta (T. XXIII, 1. – Vinča III, sl. 486).

3. *Glave s degeneriranim petorougaonim licem.* Taj tip glave, koji se prvi put pojavio u prethodnom sloju, tamo je i prestao. U ovom sloju nađena je svega jedna statueta s glavom, koja odgovara tipu 6b. Jako spušteno teme ima rupice za umetanje kose. Donji deo lica nije predstavljen i završava se dugim nosom. Oči su urezane (T. XX. – Vinča III, sl. 467).

4. *Modelirane glave nalik na ptičje.* Modelirane glave, koje su se pojavile u prethodnom sloju u nekoliko primeraka, u ovom sloju zastupljene su samo s jednim primerkom, koji se usto znatno razlikuje od prethodnih. Tipičan je tu snažan plastičan nos, koji izlazi iz čela, a teme je zaokruženo. Stražnji deo glave je nekoliko uvučen i ima rupice za umetanje kose. Drugih detalja nema (T. XXI, 2. – Vinča III, sl. 483).

5. *Stilizirane glave nalik na ptičje.* a) U ranijem sloju (tip 10a) javile su se lepo modelirane glave po izgledu na ptičje lice. U ovom sloju imamo, međutim, samo sumarne glave, koje su gotovo istog tipa. No pored velikog plastičnog nosa nemaju nikakva detalja. Čelo je obično zaokruženo, a teme je jako spušteno. Uglavnom je taj tip glave dosta sličan prethodnom tipu (T. XXI, 1. – Vinča III, sl. 432). – b) Zasebnu grupu imamo u čitavom nizu glava, kojih je nađen relativno vrlo velik broj. Pripadaju statuetama tipa 5 i 6, ali su u manjoj meri zastupljeni i drugi tipovi. U prethodnom sloju (tip 10a, b) imaju te glave još pojedine detalje, kojih u ovom sloju više nemaju. Na licu se nalazi samo plastičan nos. Teme je različito modelirano, a stražnji je deo glave uvek ravno odsečen i više ili manje plosnat. S obzirom na teme mogli bismo te statuete podeliti u nekoliko podvrsta: 1. s uskim više zaobljenim temenom (Vinča III, sl. 433, 439, 461); 2. s ravnim širokim temenom (T. XVII, 3, XXIII, 2. – Vinča III, sl. 434, 447, 451, 452, 455, 457, 469, 476, 484); 3. s ravnim uskim temenom (Vinča III, sl. 436, 442, 444, 456, 459, 462, 468, 481). Ta raspodela međutim ne predstavlja nikakve bitne razlike nego samo slučajne varijacije nastale kod modeliranja.

6. *Plosnate glave.* Jedna sumarno rađena glava razlikuje se od gornjih po izradi svoga nosa, koji je plastičan u obliku nekoliko uvijenog plastičnog rebra. Teme je ravno, a stražnja su i prednja strana glave plosnate (Vinča III, sl. 473). Ustvari bi ta glava mogla pripadati i jednom od ranijih tipova sa ptičjim licem.

7. *Plosnate glave kružnog oblika.* Plosnate glave kružnog oblika, koje se javljaju i nestaju u prijašnjem sloju, u ovom su zastupljene samo s jednim primerkom, koji je posve sumaran. Plastičan nos je jedina oznaka na licu, a na ivici temena i lica nalaze se rupice (Vinča III, sl. 458).

8. Glave s ugnutim temenom. Nađena je svega jedna statueta s glavom, koja ima ugnuto teme. Izuzev teme, ide glava u tip onih, koje imaju ptičje lice. Izuzev plastičan nos, nema nikakvih drugih detalja na licu (Vinča III, sl. 475).

b) Stojeće s horizontalnim rukama, na kojima se nalaze plastične glave

Među stojećim ženskim statuetama s horizontalnim rukama ističe se naročito jedna, koja formalno ide u 12. grupu III sloja (dubina 6,4 m). Plastičan nos je izrađen na isti način kao i na statuetama te grupe, a predstavljene su i oči. U gornjem delu statueta je plosnata, a u donjem valjkasta s proširenom bazom za stajanje. Karakteristično je, međutim, to, da ima na kraju ruku izrađene sumarne plastične glave(?), kako misli Vasić.[120] Međutim, predstave su ustvari toliko nejasne, da bi ovde mogle biti i na taj način samo modelirane ruke bez nekog dubljeg značenja. Na svaki način, međutim, ne možemo odbiti, da ipak ne bi mogle biti i neke naročite predstave. No ukoliko bi te predstave značile glave, ipak su suviše sumarne, a da bi se moglo zaključivati o nekoj zoomorfnoj ili antropomorfnoj predstavi ili uopšte o nekoj predstavi dubljeg značenja. Ruke su doista na krajevima modelirane na naročit način, kakav u Vinči inače nije poznat. One su zadebljale i gledane iz profila završavaju se u obliku malih piramida, kojih je vrh izvučen na prednju stranu. Zanimljivo je, međutim, i to, da se usprkos takvoj predstavi nalaze na rukama i rupice, što na svaki način umanjuje verovatnost, da imamo tu neku hotimičnu predstavu dubljeg karaktera (T. XXV. – Vinča III, sl. 421. – Vinča I, sl. 39).

c) Stojeće s rukama ili nogama u pokretu

Statuete, koje nemaju predstavljenih horizontalnih ruku, nego imaju ruke položene na bokove ili ih imaju u nekom drugom položaju, u Vinči nisu naročito omiljene. Ukoliko ih, međutim, imamo, mogu biti tako u stojećem kao i u sedećem položaju. U upotrebi su u srednjim slojevima nekako do 4 m dubine. Najstarija je nađena na dubini od 8 m, a najmlađa na dubini 3,4 m. Kasnije se potpuno gube i u najmlađem sloju nije nam nijedna poznata. Upoređujući te statuete s ostalima vidimo, da je njihov broj vrlo ograničen, tako reći neznatan. Nalaze se samo sporadično, pogotovo u nižim slojevima. Do većeg izraza dolaze tek u srednjem sloju, gde je njihov broj znatniji, kao što je veći broj i sedećih statueta.

Položaj ruku kod tih statueta nije nastao slučajno, te se stoga moraju izdvojiti u posebnu grupu. No pogrešno bi bilo pretpostaviti, da su sve te figure doista u pokretu. Položaj njihovih ruku mora imati neko drugo značenje, možda čak i simbolično. Inače možemo mirno pretpostaviti, da su i te statuete zamišljane u stanju mirovanja, t. j. u stavu, koji je uobičajen u celoj prethistorijskoj plastici neolitskog doba. Neko bliže određivanje smisla, koji izražavaju te statuete sa svojim rukama ili nogama u nekom drugom položaju,

[120] Vinča III, 79.

danas je nemoguće. Hipoteza bismo mogli postaviti na svaki način više, ali one ne bi bile danas ničim dokazane.

Statuete te vrste možemo podeliti u nekoliko grupa, već s obzirom na položaj ruku ili nogu.

1. Statuete s rukama opruženim niz telo. U svemu je poznat samo jedan torzo statuete, nađene na dubini od 8 m. Ta je imala ruke odvojene od tela i opružene niz telo. Čini se, da ruke ovde nisu bile položene na bokove ili na trbuh. No nemoguće je odrediti, u kakvu su položaju bile u svom donjem delu (T. XXVI, 4. – Vinča III, sl. 114).

Po svom obliku ta statueta pripada tipu kikladskog idola.

2. Statuete s rukama nešto povijenim unapred. Nađen je samo jedan fragmenat. Očuvana ruka je gotovo horizontalna, nešto spuštena naniže i povijena unapred (Vinča III, sl. 185). Međutim gotovo sa sigurnošću bismo mogli tvrditi, da je položaj te ruke ovde pre slučajan nego li hotimičan. Po svoj prilici je taj položaj ruka dobila usled sumarnog rada i usled neznatnog savijanja.

Po obliku pripada statueta verovatno tipu plosnatih statueta, kod kojih ima glava zaobljeno teme i petorougaono lice. Pripada II. sloju.

3. Statuete s rukama podignutim u visinu. Broj nađenih statueta je neznatan. U svemu su dosad u Vinči nađena dva primerka. Pripadaju III. sloju. Kod jedne statuete su ruke horizontalno ispružene, savijene u laktu i podignute u visinu, a kod druge se odmah dižu koso uvis (Vinča III, sl. 265, 295). Prva je statueta relativno dobro modelirana, a druga je potpuno sumarna, gruba. Kod poslednje je položaj ruku isto tako nastao možda slučajno, a kod prve se jasno vidi, da je hotimičan.

Prva statueta ide verovatno u tip statueta sličnih vidovdanskom tipu, a druga ide u tip valjkastih statueta.

4. Statuete sa savijenim rukama, kojih su šake na trbuhu ili na boku. Najčešći tip statueta u Vinči, gde ruke nisu horizontalne, to je tip, kod koga su ruke savijene, odvojene od tela, a šake počivaju na trbuhu ili na bokovima. Prvi put ih imamo pred krajem II. sloja, a traju do kraja III. sloja, odnosno nalaze se još i na početku IV. sloja. Glavni njihov razvoj i glavna upotreba pada međutim u III. sloj. Tako možemo čak reći, da su za taj sloj ne samo tipične, nego da se gotovo jedino u njemu i nalaze. Nekoliko primeraka, koji ispadaju iz tog sloja, varira po dubini toliko neznatno, da možemo to pripisati samo neravnom sloju.

Retko imamo sačuvane bar donekle cele primerke takvih statueta. Obično su samo neznatniji fragmenti ruku, koji čak, možda, i ne idu ovamo i pripadaće, možda, sedećim ili kurotrofnim statuetama (Vinča III, sl. 190, 251, 270, 289, 299, 300, 318, 372, 389, 420, 431, 437, 450). Ostali primerci pripadaju nešto bolje sačuvanim statuetama (T. XVIII, 1, XXVI, 2, 3. – Vinča III, sl. 219, 230, 232, 259, 368, 376, 383, 393, 414, 417, 429, 445).

Sam tip statueta je uglavnom isti s malim razlikama. U najviše slučajeva pripadaju te statuete plosnatim idolima, a verovatno će u najviše primeraka biti osnovnog tipa Vidovdanke, koji je bio više ili manje degeneriran (T. XVIII, 1, XXVI, 2. – Vinča III, sl. 230, 259, 309, 368, 393, 414, 417, 445). Mnoge statuete su jako sumarno i površno izrađene. Lice može biti trougaono ili petorougaono. Prve sa trouglastim licem mogli bismo ubrojiti čak i u ki-

kladski tip (sloj III, tip 4). Po tipu glave izdvaja se nekoliko statueta, kod kojih lice u donjem delu nije predstavljeno (Vinča III, sl. 232, 383). Kod jedne je teme jako spušteno, a kod druge je glava straga plosnata. Tip takvih glava imamo u sloju III (6a i 6b). Po tipu tela izdvaja se samo jedna statueta, koja je u donjem delu potpuno valjkasta, a plosnata u gornjem delu (T. XXVI, 3. – Vinča III, sl. 429).

5. Statuete, kod kojih je položaj ruku nejasan. Kao takvu smatra Vasić jednu statuetu, od koje je sačuvan samo torzo (Vinča III, sl. 117).[121] Vasić misli, da ruke ovde nisu bile u horizontalnom položaju. Teško je, međutim, govoriti o položaju ruku kod te statuete, ma da su mogle biti čak i u horizontalnom položaju. Statueta inače pripada tipu plosnatih terakota, a pripada II. sloju.

6. Statuete, kod kojih je leva ili desna noga izbačena unapred. Broj tih statueta nije velik. Ukoliko se, međutim, one sporadično i javljaju, moraju se smatrati kao slučajno nastale, a nisu bile stvorene s nekom naročitom tendencom. Obično su sumarnije, a predstavljaju tip stojećih ženskih statueta s normalno modeliranim nogama, bar u Vinči. Ne bi se stoga smele izdvajati od ostalih, jer nemaju nikakvih stilističkih odlika niti kakvo dublje značenje. Obično su to statuete, kod kojih su noge deljene udubljenjima ili pak zasebno rađene i zatim sastavljane, kao što je to slučaj kod mnogih statueta kikladskog tipa (Vinča III, sl. 189).

[121] l. c. 17.

Miodrag Grbić

PRODOR NEOLITSKE TRAKASTE GRNČARIJE U PODRUČJE SEVERNE JUGOSLAVIJE

LENĐELSKA, POTISKA, VINČANSKA I BUTMIRSKA KULTURA

Zahvaljujući intenzivnom radu poslednjih godina na istraživanju neolita u Jugoslaviji, dobivena je nova slika postanka, razvoja i prestanka njegovih kultura, koja je mnogo potpunija nego ranije i koja je delimično već konačna, iako u drugom delu traži još rešenja. Ranije već, između dva rata, na području Jugoslavije bila su poznata četiri izuzetno velika neolitska nalazišta: Butmir, Vinča, Pločnik i Starčevo, – zadržavajući ovde red kako su otkrivana i u nauku prodrla, bez obzira na njihovo vremensko mesto u genezi neolita. Ona su toliko bila značajna, ne samo po veličini već i po kulturnoj sadržini, da su zbog toga još tada bila pojam u arheologiji, svaki za sebe i odvojeno, jer su pokazivala razne neolitske kulture. Njihovo prostranstvo izvan tih lokaliteta jedva da se naziralo, a Butmir je čak smatran za izolovanu i unikatnu pojavu. Danas posle rata sa sigurnošću se govori o starčevačkoj, vinčanskoj, pločničkoj i butmirskoj kulturi u neolitu Jugoslavije, – takav im je hronološki red, – o njihovoj sadržini i o području koje su obuhvatale. Još više, pošto se one protežu u istočnom i srednjem delu Jugoslavije, brižljivim radom na zapadu u Crvenoj Stijeni, Lisičićima, Kaknju i na Hvaru otkrivene su sasvim nove neolitske kulture naših zemalja, koje jače upotpunjuju novu sliku neolitskih kultura kod nas, i dozvoljavaju čak da se sa sigurnošću govori o njihovom početku i kraju, poreklu i uticajima, kao i o vezama i paralelama sa susedstvom. Pri tome je za sada u odnosu na neolitske kulture najmanje istraženo i poznato područje posavske Hrvatske i Slovenije.

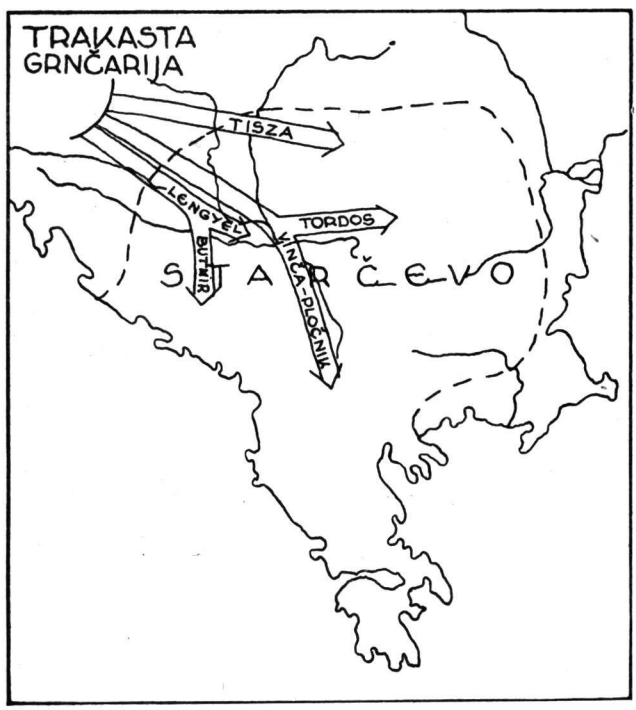
No, i bez obzira na nedovoljno poznavanje neolita u ovim krajevima, što ostaje kao zadatak istraživačkog rada za buduće, u samoj postojećoj slici kulture mlađeg kamenog doba ostalih naših krajeva postoji vrlo mnogo praznina i osim toga otvorenih problema i razmimoilaženja u rešavanju pojedinih pitanja. Tako su neolitska nalazišta za sada vrlo sporadično otkrivana u Makedoniji, Bosni i Hercegovini i Dalmaciji, dok su jedva poznata u Crnoj Gori. Pa ipak i tako sporadično upoznati lokaliteti pružaju čvrstu građu i osnovu za njihovo obuhvatanje u neku od već postojećih neolitskih kultura,

odnosno za isticanje novih, iz ranije nepoznatih kod nas. Kod problema, najteže je pitanje početka i kraja pojedinih kulturnih grupa, odnosno njihovog porekla, – domaćeg ili stranog, – i njihovog nestanka, – postepenog ili nasilnog. Odgovori na ova pitanja su zajednički i za susedstvo, gde su postojale srodne neolitske kulture, i gde je potrebno da i tamošnji arheolozi nađu dokaze ža slična rešenja raznih problema u neolitu Balkana. Istina, istraživanje ovog vremenskog dela praistoriskog života na Balkanu novijeg je porekla, i ne može se tražiti da o njemu znanje i pogledi budu potpuni i jedinstveni. Ali, danas je jedno sigurno. Balkan je imao zajedničku najstariju, ranu neolitsku kulturu, bez obzira na njena lokalna obeležja i bez obzira što ona u raznim krajevima nosi razna obeležja i imena. Tako je poznata u čitavoj istočnoj Jugoslaviji pod imenom Starčevo, a u zapadnoj kao Crvena Stijena III, u Grčkoj kao Preseskl0, Mađarskoj kao Kereš, Rumuniji kao Kriš a Bugarskoj kao Karanovo I.[1] Isto tako je sigurno da kulturno jedinstvo najstarijeg neolita na Balkanu kasnije prestaje u srednjem i najmlađem neolitu, i da se ta celina razbija na nove neolitske grupe vezane za razna područja. To se odnosi takođe na Jugoslaviju, gde su osnovnu zajedničku najstariju neolitsku kulturu tipa Starčevo i Crvena Stijena III u srednjem i kasnom neolitu zamenile druge raznorodne kulture od prvobitne. Među tim kulturama u ovom radu odabrane su samo četiri: lenđelska, potiska, vinčanska i butmirska, tipične za područje severne Jugoslavije, koje su sasvim pokrile, i učinjen je pokušaj da se nađe njihovo zajedničko poreklo u starijoj trakastoj grnčariji srednjeg Podunavlja. Tako bi se protumačile u osnovi kao srodna grupa neolitskih kultura, koja je na raznim područjima usled raznih činilaca dospela i do raznih ali tesno povezanih manifestacija.

Pomenute četiri kulture srednjeg i kasnog neolita u Jugoslaviji imaju jednu zajedničku osobinu, – traku kao ornament primenjuju na njihovoj grnčariji. Ta traka je samo u osnovi slična. Inače, ona se razlikuje prema kulturama, baš kao što se razlikuje i sama grnčarija u njima po obliku i fakturi. Zatim, sve četiri kulture se nalaze na severu jugoslovenskih zemalja, a iznad njih u neposrednom susedstvu, u Mađarskoj, su ili istovetne kulture trakaste grnčarije, kao što je slučaj sa lenđelskom i potiskom kulturom, ili udaljeno srodne, kao što pokazuje odnos pomenutih kultura prema vinčanskoj i butmirskoj. Zatim, te kulture dolaze kod nas na istu staru neolitsku osnovu starčevačkog i crvenostijenskog III tipa, ne prodiru dalje prema jugu, u Grčkoj, Bugarskoj i Maloj Aziji, gde se samo sporadično pojavljuju a ne komplesno, kao što je slučaj sa trakastom grnčarijom u srednjem Podunavlju. Sve to zajednički je nametlo pitanje njihovog porekla, da li su postale iz domaćih

[1] D. Aranđelović–Garašanin, Starčevačka kultura, Ljubljana 1954.
M. Grbić, Preklasična grnčarija srednjeg Balkana. Starinar N. S. V–VI, Beograd 1956.
M. Grbić, Preclassical Pottery in the Central Balkans. American Journal of Archaelogy 61, Princeton 1957.
A. Benac, Crvena Stijena. Glasnik Zemaljskog muzeja XII, Sarajevo 1957.
V. Milojčić, Chronologie der jüngeren Steinzeit Mittel- und Südost Europas. Berlin 1949.
I. Kutzian, A., Körös-Kultura. Budapest 1944.
R. Vulpe, Problemele neolticului carpato-niprovian în lumina săpăturilor de la Izvoare. Studii şi cercetari de istorie veche VII. Bucarest.
Г. Георгиев, Из живота и културата на първнте земеделскоскотовъдни ппемена в България, Археологически открития в България. София 1957.

osnova ili su doseljene i dospele u naše krajeve prodorom iz drugih zemalja. U tom području je specijalno zanimljiv odnos između lenđelske i potiske kulture s jedne strane, za koje je nedvojbeno danas utvrđeno da su iznikle iz starije trakaste grnčarije srednjeg Podunavlja, i vinčanske sa butmirskom kulturom sa druge strane, za koje se danas još ne tvrdi izričito, niti je prihvaćeno da su istog podunavskog porekla kao i prethodne. Od ne manjeg značaja je i pitanje, zašto je došlo kod nas do kulturne podvojenosti i odvojenih manifestacija na trakastoj grnčariji, kada im je koren isti u Podunavlju

i kada su došle na jedinstvenu istina prema sebi različitu balkansku osnovu starijeg neolita. Eto, to su glavna pitanja i problemi u razvoju mlađih neolitskih kultura u našim severnim krajevima.

U razradi postavljenih pitanja moraju otpasti krajevi Slovenije, jer su tamo skoro nepoznate starije neolitske kulture pre faze Ljubljanskog barja. Inače, što se geografskih područja naše četiri mlađe neolitske kulture tiče, lenđelska se nesumnjivo nalazi u Slavoniji i verovatno u posavskoj Hrvatskoj, potiska se izrazito proteže samo u severnom Banatu, a na drugim bliskim lokalitetima samo je sporadična, vinčanska je najgušća i najrasprostranjenija, pa se nalazi u Banatu, Sremu, Slavoniji, celoj Srbiji, istočnoj Bosni i severnoj Makedoniji, a butmirska je usko ograničena na srednju Bosnu oko

istoimene reke. Tako, ustvari geografski se proteže od zapada istoku lenđelska i potiska kultura, u severnoj Jugoslaviji i južnoj Mađarskoj, dok se ispod njih istim redom od zapada istoku nalaze butmirska i vinčanska neolitska kultura.

Nije potrebno ovde govoriti o lenđelskoj kulturi kao celini, o njezinoj sadržini i prostranstvu u zapadnoj Mađarskoj. Tamo je rasprostranjena kao mlađa neolitska kultura nastala iz osnova ondašnje starije trakaste grnčarije. To su opšte poznate i prihvaćene činjenice u mađarskoj praistoriskoj nauci. U njima ima manjih razmimoilaženja po pitanju njezinog odnosa na Potisku i Biker kulturu. Ali za nas je važno njezino postojanje u severozapadnim delovima Jugoslavije, i to sa punom sigurnošću u Slavoniji, a samo sa pretpostavkom u posavskoj Hrvatskoj. Na tu je činjenicu skrenuo pažnju još pre rata F. Tompa,[2] dok ju je relativno hronološki razradio V. Milojčić,[3] a na osnovu iskopavanja R. R. Šmita u Bapskoj, Sarvašu i Vučedolu.[4] Na tim nalazištima smenjuje prodorom lenđelska kultura starčevačku, pa posle simbioze usled nadmoćnosti dolazi do konačne pobede doseljene kulture trakaste grnčarije nad starijom, pa traje potom do kraja neolita, do badenske i vučedolske kulture. Istina, V. Milojčić je zbog lokalnih osobina lenđelske kulture u Slavoniji i Sremu nazvao ovu slavonska i lenđelsko-slavonska kultura, izdvojivši je geografski od nalazišta u istočnom Sremu, koja očito pripadaju vinčanskoj kulturi. Ostaje činjenica da u Slavoniji postoji trakasta grnčarija lenđelskog tipa, da se nije tu razvila iz starijih osnova trakaste grnčarije, već da se doselila, da je prodrla sa područja zapadne Mađarske i srednjeg Podunavlja, zatekavši kod nas sasvim drukčiju u osnovi, stariju neolitsku kulturu starčevačkog tipa, karakterističnu za čitav Balkan. U suštini to znači da je lenđelska trakasta grnčarija prodrla na Balkan iz Podunavlja tek u mlađem neolitu, da je prema tome ne samo geografski već i po sadržini stranog a ne domaćeg porekla. Vrlo je teško govoriti o genezi neolita u posavskoj Hrvatskoj. Tamo se može pretpostaviti samo isti razvoj kao i u Slavoniji, sa starčevačkom osnovom i lenđelskom migracijom. Ili je tamo kao i u zapadnoj Mađarskoj bila osnova starija trakasta grnčarija, pa se iz nje spontano razvila lenđelska. Buduća iskopavanja će u tim krajevima dati i za to željeni odgovor.

I potiska kultura dobro je razrađena i poznata u arheologiji. Ona je tipična za razvijeni neolit u istočnoj Mađarskoj, a njene su osnove sasvim drukčije nego lenđelske kulture u zapadnoj Mađarskoj. Potisje nije imalo stariju trakastu grnčariju na početku neolita, već Kereš kulturu koja je lokalna i najsevernija varijanta balkanske starčevačke kulture. Pa ipak potiska grnčarija pripada trakastoj grnčariji i nosi njezine karakteristične osobine, odvojene u kompleksu neolitskih kultura srednjeg Podunavlja vlastitim lokalnim i grupnim osobinama. Tako se potiska trakasta grnčarija nije mogla razviti spontano iz raznorodnih osnova kereške kulture, već je nastala migracijom trakaste grnčarije u istočnu Mađarsku, što je opšte usvojeno u nauci i van sumnje je. Razume se da je taj proces prelaza barbotin keramike u trakastu

[2] Tompa F., Neolitische Kulturen in der Draugegend. Serta Hoffilleriana. Zagreb 1940.
[3] V. Milojčić, Chronologie, o. c.
[4] R. R. Schmidt, Die Burg Vučedol. Zagreb 1945.

u Potisju vrlo složen, ali je činjenica da je nova potiska kultura sačuvala vrlo izrazito iz ranije kereške fakturu grnčarije. Kod nas je potiska grnčarija zapažena još pre rata u severnom Banatu i izdvojena u zasebnu neolitsku grupu, koju sam nazvao stil D ili srpskokrsturska.[5] Posleratni rad M. Garašanina obuhvatio je sve pojave potiske kulture kod nas i utvrdio da se prostire izričito samo u severnom Banatu, dok se sporadično nalazi i južnije, sve do Vinče, gde je reprezentovana kao import sa nekoliko dobro očuvanih posuda i sa fragmentima.[6] Ovi nalasci potiske grnčarije u vinčanskoj stratigrafiji, – oni počinju odmah iznad 8 m i protežu se do 4 m, – od izvanrednog su značaja za relativnu hronologiju srednjeg Podunavlja i za sinhronizaciju sa vinčanskom kulturom. Prema njima se može tvrditi da potiska kultura kod nas počinje nešto kasnije od početka starije Vinče (Tordoš) i da traje uporedo dalje i sa mlađom Vinčom (Pločnik), što je prihvaćeno, uostalom, i za ceo kompleks obe kulture. Iz izloženoga se vidi da je i potiska kultura kod nas u krajevima severoistočne Jugoslavije samo periferna pojava, kao i lenđelska mlađa trakasta grnčarija srednjeg Podunavlja, čija se glavnina nalazi u istočnoj Mađarskoj kao lokalna grupa istog imena. Ona je tamo, kao i kod nas, nastala prodorom starije trakaste grnčarije na kereškostarčevačke osnove; tako da je stranog a ne domaćeg porekla. Sa potiskom i lenđelskom grnčarijom zatvara se pojas stranih kultura trakaste grnčarije na severu Jugoslavije. Obe su, kako je rečeno, samo periferne pojave mlađe trakaste grnčarije srednjeg Podunavlja, odakle su direktno dospele kod nas. To već nije slučaj sa sledeće dve naše kulture sa mlađom trakastom grnčarijom, sa vinčanskom i butmirskom, koje se nalaze u neposrednom susedstvu prvih, južnije dole u krajevima srednje Jugoslavije i koje su raširene kod nas pod talasom kultura sa trakastom grnčarijom. Ostaje otvoreno još pitanje prodora trakaste grnčarije u Bačku, koja se umetnula između Slavonije i Banata. Područje lenđelske i potiske grnčarije tamo još nije odvojeno. Ali, sudeći po bogatim nalascima starčevačke kulture u okolini Subotice, više treba očekivati nalaske potiske nego lenđelske kulture.

Vinčanska trakasta grnčarija nesumnjivo postoji, bez obzira na razliku tumačenja njezina porekla, – iz kompleksa srednjeg Podunavlja ili Balkana i Anadolije. Njezina je starija osnova starčevačka kultura, baš kao i potiske, ali se razvila upadljivo različito od ove. Njena traka na grnčariji nije intenzivna i gruba kao u potiskoj, i njena faktura nije jednolična i prosta kao poslednje. I jedno i drugo je na vinčanskoj grnčariji finije i skladnije. Nameće se pitanje da li uzroci razlike na dekoru i fakturi grnčarije ove dve grupe leže u razlici njihovog porekla, ili u lokalnoj razlici iste starije starčevačko-kereške osnove i novih uslova, okolnosti i uticaja koji su se manifestovali u mlađem neolitu. Pri razradi toga pitanja ne sme se izgubiti iz vida nekoliko činjenica. Prvo, starčevačka kultura na koju je prodrla vinčanska, i kereška na koju je došla potiska, iako su suštinski istovetne kulture, ipak pokazuju znatne lokalne i sadržajne razlike. Naime, starčevačka je grnčarija bogatija od kereške. Ima slikanu dekoraciju koje tamo nema, i pored proste barbotin površine vrlo mnogo glačane prevlake, koja je u Kerešu ređa. Drugo,

[5] N. Vulić – M. Grbić, Corpus Vasorum Antiquorum. Yougoslavie Fasc. 3, Paris 1937. M. Grbić, Praistorisko doba Vojvodine. Vojvodina I, Novi Sad 1939.

[6] M. Garašanin, Potiska kultura u Banatu. Starinar N. S. I, Beograd 1950.

u mlađem neolitu srednje Podunavlje nastavlja da živi sa trakastom grnčarijom, koja je prema starijoj u skromnom napretku. Naprotiv, na jugu Balkana, u Grčkoj i Makedoniji, u mlađem neolitu dolazi do izvanrednog procvata i otskoka starčevačke grnčarske umetnosti. Ona se tamo razvila iz Preseskloo kulture u novu Sesklo. Eto, tako je vinčanska kultura imala i snažniju umetničku osnovu od potiske, i bila u neposrednom susedstvu preko Morave i Vardara izložena moćnom uticaju Sesklo kulture iz Grčke sa bogatom razradom prevlake i divnom slikanom grnčarijom. Zbog tih činilaca je i nastala razlika u formiranju vinčanske i potiske kulture, iako im je ista osnova bila podvrgnuta i preplavljena prodorom trakaste grnčarije. Zbog istih činilaca je vinčanska grnčarija bogatija i raznorodnija od potiske, i mnogo udaljenija od starčevačke osnove, koja je inače evidentna u potiskoj. Sada u vinčanskoj nema uopšte slikane grnčarije starčevačkog tipa, niti starih oblika, ni fakture. Prodor nove trakaste grnčarije na područje vinčanske kulture morao je biti mnogo snažniji nego na područje potiske. Čini se, kao da je zatro staru starčevačku tradiciju i doneo sasvim novu kulturu, kako je uostalom prihvatio ranije moje mišljenje V. Milojčić.[7] Ja sam u nastavku toga ukazivao na mogućnost povlačenja ljudi sa starčevačkom grnčarijom pod pritiskom nosioca nove vinčanske kulture u pontsku oblast, gde su izazvali specifičnu Kodžadermen fazu u genezi tel ili Gumelnica kulture, ne znajući još da je i tamo najstarija neolitska kultura starčevačkog tipa, zvana Karanovo I.[8] Ali, logički je nemoguće da najednom i sasvim nestane bilo koja kultura, bilo gde i bilo kada. Zato sam danas ubeđen da će se naći nalazišta osim same Vinče, gde je to već slučaj, sa prelaznom grnčarijom između starčevačke i vinčanske, i sa onim prvobitnim i izrazitim elementima prodrle trakaste grnčarije mlađeg neolita iz srednjeg Podunavlja. Ona se neće mnogo razlikovati od najstarije lenđelske i svakako neće biti bliska potiskoj. Isto tako danas smatram da je vanredna glačana prevlaka na vinčanskoj grnčariji i obilna dekoracija sa kanelurom nastavak starčevačke tradicije. Već zbog tih činjenica nije potrebno i suviše vezivati vinčanske pojave za Anadoliju i ubrajati čitavu kulturu u balkansko-anadolski kompleks. U vrlo suptilnoj studiji M. Garašanin je razradio sve veze i paralele vinčanske kulture sa susednom, i dao neoboriv stratigrafski dokaz njenoj vremenskoj podeli i spontanom unutrašnjem razvoju iz starije faze (Vinča–Tordoš) u mlađu (Vinča–Pločnik), sa kojom se ujedno završava neolitsko doba njezinog područja.[9] Kod tih veza i paralela valja jače podvući i prihvatiti nekoliko činjenica. Starija vinčanska kultura, nesumnjivo vezana svojom trakastom grnčarijom za srednje Podunavlje, rasprostranjena je i sama na Dunavu, u Sremu, Banatu, Srbiji i istočnoj Bosni sa periferijom u zapadnoj Rumuniji i Bugarskoj, iza kojih se područja ne nalazi dalje prema istoku i jugu. Tek u svojoj razvijenijoj fazi, mlađa vinčanska kultura prodire više prema jugu u Makedoniju. Iz tih činjenica izilazi da je ona morala primati impulse za trakastu grnčariju u neposrednom podunavskom susedstvu u kompleksu kulture trakaste grnčarije, a nikako sa juga i istoka gde se ovakva grnčarija samo sporadično i kratkotrajno pojavljuje, kako je slučaj i sa Dimini kulturom. Tako,

[7] V. Milojčić, Körös–Starčevo–Vinča. Reinecke Festschrift. Mainz 1950.

[8] G. Georgiev, Iz života, o. c.

[9] M. Garašanin, Hronologija vinčanske grupe. Ljubljana 1951.

i zbog ovih činjenica balkansko-anadolski kompleks naše vinčanske kulture nije verovatan, već podunavski. Iz prednjeg izlazi da je u srednjem Podunavlju najstarija neolitska kultura trakaste grnčarije doživela svoju jaču genezu i ekspanziju u mlađem neolitu. Ta se sastojala u formiranju lenđelske kulture u vlastitom području, u prodoru te kulture u Slavoniju a možda i u posavsku Hrvatsku, u prodoru same trakaste grnčarije prema istoku u Potisje, gde je izazvala genezu potiske kulture, i u srpsko Podunavlje i Pomoravlje, gde je stvorila vinčansku kulturu. Zato bi vremenski formiranje lenđelske, potiske i vinčanske kulture bilo približno, kako se uostalom i prema dosadašnjim nalascima može tvrditi. U novijoj literaturi samo su R. V. Erih i ja izričito spajali vinčansku kulturu za kompleks trakaste grnčarije, što je i ranije bilo izuzetno.[10] Sada će se vezivati još više za taj kompleks vinčanska kultura posle vrlo brižljivih naknadnih iskopavanja na Bubnju i Humskoj Čuki od strane M. Garašanina, koja su dokazala da za pojavu ranotrojanske i ranojeladske kulture valja spojiti kraj vinčanske kulture, fazu kasnog Pločnika, a ne njezin početak.[11] Tim samim otpada da se vezuje i pojava sa početkom vinčanske kulture za balkansko-anadolski kompleks, koji faktički počinje tek na njenom kraju i prelazu u rano bronzano doba.

Za razliku od vinčanske kulture, za butmirsku je mnogo raspravljano i pisano, da joj je poreklo vezano za kompleks trakaste grnčarije, pored drugih tumačenja. Sva ranija mišljenja o poreklu butmirske kulture, bilo sa severa ili juga, dao je u svojoj iscrpnoj studiji A. Benac.[12] Njemu je uspelo da pokaže da butmirska kultura nije izolovana neolitska pojava vezana za naselje istog imena, već da je to ipak lokalna neolitska grupa, sa nekoliko nalazišta, raširena u srednjoj Bosni oko istoimene reke. I pored toga što je specifična butmirska spirala i primena trakastog ornamenta na grnčariju opravdavala vezivanje porekla ove kulture za komplekse trakaste grnčarije srednjeg Podunavlja, on se izričito u svom delu nije opredelio ni za severno ni za južno njezino poreklo, s obzirom na nedovoljan broj poznatih nalazišta u samoj Bosni, koja bi pokazala na kojim je ranijim osnovama ona izrasla. Ali je njezin karakter uspelo ocrtao kao posebnu društvenu celinu nastalu na granici različitih kulturnih strujanja i sastavljenu iz više komponenata, ne upuštajući se bliže da govori o tim komponentama. Ja sam u jednom svome radu, – koji istina govori već o formiranoj butmirskoj kulturi i njenoj ekspanziji, – pretpostavio da su te komponente istovetne i za vinčansku kulturu.[13] Sa njezinom mlađom pločničkom fazom butmirska kultura čini izvesnu sadržajnu i vremensku zajednicu. Najnoviji nalasci starčevačke kulture u zapadnoj Jugoslaviji opravdali su tu pretpostavku. Dakle, trakasta grnčarija butmirskog tipa u kasnom neolitu, vremenski uporednom sa vinčansko-pločničkom fazom, razvila se na istim starijim osnovama kao potiska i vinčanska, ali znatno kasnije od njihovog početka formiranja. Ona je prostorno vrlo ograničena na gornji tok reke Bosne i specifično je diferencirana prema susednim kultu-

[10] R. W. Ehrich, Relative Chronologies in Old World Archaeology. Chicago 1954. M. Grbić, Vinča–Troie–Alishar. Artibus Asiae XVIII. Ascona.

[11] M. Garašanin, Ausgrabungen in Bubanj bei Niš. Germania 35, Berlin 1957. M. Grbić, Pločnik, Aeneolithische Ansiedlung. Beograd 1929.

[12] A. Benac, Prehistorijsko naselje Nebo. Ljubljana 1952.

[13] M. Grbić, Butmirska ekspanzija. Glasnik Zemaljskog muzeja XI, Sarajevo 1956.

rama trakaste grnčarije, prema lenđelskoj i vinčanskoj, sa kojima se morala graničiti. Njezin kasniji početak od potiske i vinčanske može se protumačiti kasnijim prodorom već izgrađene lenđelske kulture iz Slavonije u brdovitu Bosnu. Zemljoradnici starije trakaste grnčarije iz svoje kolevke u ravničkoj zapadnoj Mađarskoj u svojoj ekspanziji u mlađem neolitu nagrnuli su u ravničku Slavoniju, i u geografski isto tako Potisje, u srpsko Podunavlje i Pomoravlje sa blagim brdima, kloneći se gorskih krajeva. Na istoku su im prodor zaustavili Karpati u Rumuniji, i Stara Planina sa Rodopom u Bugarskoj. Samo su sa slabim snagama prodrli u Bosnu, nisu nivelisali zatečenu starčevačku kulturu, kao što je to bio slučaj sa potiskom i vinčanskom, iako su stvorili zasebnu kulturu trakaste grnčarije. Živeli su odvojeno po naseljima a vremenski uporedo sa naslednicima stare starčevačke grnčarije, kako se to može zapaziti u nalazištu u Kaknju, koje je izvrstan primer starčevačke retencije u mlađem neolitu.[14] Prema jugu od butmirske kulture nema grupa sa trakastom grnčarijom, i zato se ne može govoriti o njezinom poreklu sa juga. Ali se na njezinom završetku mogu zapaziti napadne sličnosti sa kikladskom kulturom ranog bronzanog doba, koja je možda nastala pod uticajem butmirske seobe i ekspanzije na ta ostrva, izazvane i prenaseljenošću i prodorom nove badenske i vučedolske kulture iz Podunavlja u Bosnu.

U pogledu relativne hronologije lenđelska, potiska, vinčanska i butmirska kultura pripadaju grupi mlađe trakaste grnčarije, fazi srednjeg i kasnog neolita. Lenđelska, potiska i vinčanska kultura su se formirale na početku srednjeg neolita, dok butmirska pripada kasnom. Utvrđene u nauci veze i paralele u sinhronizaciji ovih naših neolitskih kultura prema susedstvu i srednjem Podunavlju ostaju i posle zaključaka u ovom članku nepromenjene, osim neznatnih još nedovoljno rasvetljenih pitanja. Ali, odnos prema jugu iz osnova se menja na osnovu novih nalazaka, pa prema tome i relativna hronologija i sinhronizacija. Tako je danas čvrsta činjenica da starčevačko-kereški kompleks na Balkanu valja vezivati sa Preseskio kulturom u Grčkoj, a ne za Sesklo. Zbog toga, i posle ustanovljene paralele na Bubnju između mlađe Vinče–Pločnika i ranotrojanske i ranojeladske faze, naše četiri kulture trakaste grnčarije treba na jugu vezivati i paralelisati sa Sesklo kulturom i prelaznim dobom u metalnu epohu. Što se apsolutne hronologije naše četiri kulture tiče, danas je već jasno da stari okviri nisu održivi. To se tiče celog kompleksa podunavskih, balkanskih i grčkih neolitskih kultura. Ali to je zasebno pitanje. Dovoljno je samo istaći da je nađen stratigrafski dokaz za ne prekidan prelaz mezolita u neolit starčevačkog tipa u Crvenoj Stijeni, što pomera početak ove kulture do mezolita i petog milenija s. e. Zatim, pomenuta paralela na Bubnju između Vinče, Troje i Jelade, fiksira kraj a ne početak naše trakaste grnčarije, a sledstveno tome i čitavog srednjeg Podunavlja, u prvu polovinu trećeg milenija s. e. Dok radiokarbon analize određuju vreme starijoj trakastoj grnčariji u Podunavlju na prelaz četvrtog u peti milenij s. e. Sve to zajednički iz osnova menja apsolutnu hronologiju naše četiri neolitske kulture sa trakastom grnčarijom, a i čitavog neolita jugoistočne Evrope.

Svakako da zadatak ovog rada nije bio samo u tome da na osnovu keramičkog materijala poveže naše četiri mlađe neolitske kulture za oblast trakaste

[14] M. Grbić, Starčevačka retencija. Zbornik Matice srpske 13–14. Novi Sad 1956.

grnčarije srednjeg Podunavlja. Želja je bila da se iza prodora trakaste grnčarije u naše krajeve upozna čovjek u njegovim društvenim, ekonomskim i kulturnim manifestacijama, pošto je on bio činilac i nosilac tog pokreta i seoba. Nameće se pitanje nije li do te migracije došlo pod pritiskom strane invazije u područje starije trakaste grnčarije srednjeg Podunavlja, pa je domaći čovek morao bežati i posegnuti za novim područjima. Ali, slika kulturnog razvoja u srednjem Podunavlju demantuje takovu pretpostavku. Naime, tamo se i dalje razvijala starija trakasta grnčarija u mlađu, bez prekida ili nestanka. Znači, invazija u to vreme sa strane u tim krajevima nije bilo. Onda su morali biti drugi, unutrašnji uzroci za ekspanziju trakaste grnčarije. Oni svakako leže u prenaseljenosti u vlastitim krajevima, u potrebi za novim područjima, kao i u ekonomskom preimućstvu nad kulturama i krajevima kuda je prodor dospeo. Zapažanja D. Garašanina o ekonomici starčevačke kulture, da je početna zemljoradnička i pokretna menjanjem naselja, su tačna i opšte prihvaćena.[15] Naprotiv, čovek trakaste grnčarije je već potpuni zemljoradnik. U tome je njegovo ekonomsko preimućstvo u proizvodnji hrane nad čovekom starčevačke kulture. I zato iz pomenuta dva uzroka je došlo do prodora trakaste grnčarije u naše severne krajeve i do potiskivanja neolitske kulture starčevačkog tipa.

Tako iz prethodnog tumačenja izlazi:

da u severnim krajevima Jugoslavije četiri kulture srednjeg i kasnog neolita nose karakter trakaste grnčarije, i to lenđelska, potiska, vinčanska i butmirska;

da su taj karakter dobile prodorom mlađe trakaste grnčarije iz neposrednog srednjeg Podunavlja, gde joj je kolevka i čini kulturnu grupu, u naše krajeve, gde je zatekla stariju starčevačko-kerešku kulturu;

da je u novim uslovima, na novom području, zbog najjačeg pritiska u Slavoniji lenđelska kultura sačuvala svoj prvobitni karakter u daljem razvoju i potpuno nivelisala stariju, autohtonu kulturu. To nije slučaj sa područjima potiske i vinčanske kulture, koje su u simbiozi prihvatile neke starije elemente na svojoj grnčariji, – izdvojen je razvoj butmirske kulture u gorštačkom predelu, koja je živela u sredini, gde je na drugim naseljima nastavila da živi starčevačka kultura kao retencija;

da je zbog toga nužno četiri kulture ubrojati u komplekse podunavsko-balkanskog neolita, jer je u Podunavlju kolevka trakaste grnčarije, a ne u kompleks balkanskoanadolskog neolita, pošto se na jugu Balkana i u Anadoliji trakasta grnčarija nalazi samo sporadično i povremeno;

da je uzrok ekspanziji i migraciji trakaste grnčarije u naše krajeve iz srednjeg Podunavlja ležao u prenaseljenosti stanovništva u vlastitim krajevima i u preimućstvu bolje ekonomike, proizvodnje hrane putem zemljoradnje, nad zatečenim starijim stanovništvom starčevačko-kereške kulture.

[15] M. Grbić, Retention der Starčevo Kultur. Archaeologia iugoslavica II, Beograd MCMLVI.

Zusammenfassung

DURCHBRUCH NEOLITHISCHER GESTREIFTER TÖPFERERZEUGNISSE IN DAS GEBIET DES NÖRDLICHEN JUGOSLAWIENS

Die Lengyel-, Tisza-, Vinča- und Butmirkultur

In den nördlichen Teilen Jugoslawiens wurden vier Kulturen nachgewiesen, d. h. die Lengyel-, Tisza-, Vinča- und Butmirkultur, die auf Töpfererzeugnissen das Streifenornament aufweisen und dem mittleren und Spätneolith angehören. Die zwei erstgenannten kommen südlich von Ungarn und zwar in westöstlicher Richtung vor und umfassen Slawonien und Nordbanat. Die übrigen zwei erstrecken sich südlich von den oben erwähnten, so dass der Vinčakultur ganz Serbien und ein Teil Makedoniens angehört, während die Butmirkultur auf Mittelbosnien um den Fluss Bosna begrenzt ist.

Die Lengyel- und Tiszakultur sind bloss periphere Erscheinungen der gleichnamigen Kulturen in Ungarn auf unserem Gebiete. Ihre Herkunft ist klar. Sie gehören dem Kreise der jüngeren gestreiften Töpfererzeugnisse an. Die erstere entwickelte sich unmittelbar auf den gleichartigen Grundlagen der älteren Kultur gestreifter Töpfererzeugnisse im mittleren Donaugebiet Westungarns. Die zweite aber fusst auf den Grundlagen der älteren und andersgearteten neolithischen sogenannten Starčevo–Körös kultur in Ostungarn, wohin die gestreiften Töpferwaren aus dem mittleren Donaugebiet gelangten, die vorhandene Kultur vernichteten und eine neue, jüngere, schufen, jedoch mit dem Charakter der gestreiften Töpfererzeugnisse. Der Einbruch der Lengyelkultur nach Slawonien war ungemein mächtig, da er die Grundlagen der älteren Starčevokultur nivellierte, ohne den eigenen Charakter bedeutend zu verändern. Der Durchbruchs- und Formierungsprozess der Tiszakultur auf jugoslawischem Gebiete in Nordbanat war jenem nach Ostungarn ähnlich. So wird in der Archäologie allgemein angenommen, dass diese zwei Kulturen an der nördlichen Peripherie Jugoslawiens dem Kulturkreise der jüngeren gestreiften Töpfererzeugnisse des mittleren Donaugebietes angehören. Dies ist aber nicht der Fall mit den übrigen zwei, d. h. der Vinča- und Butmirkultur, die ausschliesslich auf jugoslawischem Gebiete nachgewiesen wurden. Von der ersteren wird bloss ausnahmsweise behauptet, dass sie dem Kreise der gestreiften Töpfererzeugnisse angehören, während heute in der Archäologie vornehmlich angenommen wird, dass sie dem balkan-anadolischen Komplexe angehöre. Über die zweite sind die Ansichten geteilt, dass sie entweder dem Komplexe der gestreiften Töpfererzeugnisse angehöre oder dem ägäischen Süden zuzuweisen sei. Es muss jedoch hervorgehoben werden, dass die Vinča- und Butmirkultur an ihrer Nordgrenze einen Komplex gestreifter Töpfererzeugnisse der Lengyel- und Tiszakultur aufweise, die im Süden in Griechenland und im Osten in Anadolien nur sporadisch vorkommt. Wegen ihres ausdrücklichen Charakters der Kultur gestreifter Töpfererzeugnisse, wegen der direkten Anlehnung an diesen Komplex im mittleren Donaugebiet und auf Grund des Beweismaterials geschöpft aus den Ausgrabungen von Bubanj bei Niš muss das Ende der Vinčakultur an den bal-

kan-anadolischen Komplex geknüpft werden, und nicht an deren Beginn. Daraus folgt, dass beide ebenfalls dem Kreise der gestreften Töpfererzeugnisse angehören, indem sie im jüngeren Neolith den Donau-Balkankomplex bilden. Es leuchtet also ein, dass bei demselben Durchbruch und auf derselben Grundlage sowohl die Starčevo-Körös, als auch die Tiszakultur und unsere Vinčakultur sich vielgestaltiger und reicher entwickelt hat als die frühere, da ihr Weiterbauen auf derselben Grundlage stärker war und sie sich auf einem Gebiete reicherer ornamentaler Tradition befand und direkten hohen Kultureinflüssen aus Griechenlands Neolithikum ausgesetzt war. Das war bei der Butmirkultur Bosniens nicht der Fall, wo die gestreiften Töpfererzeugnisse ackerbautreibender Bewohner einer Flussniederung nun von Gebirgsbewohnern umgeformt wurden, nach Bosnien angelangt als abgeschwächte Welle der Lengyelkultur aus Slawonien auf Grund der Starčevokultur, die neben der Butmirkultur als Überbleibsel weiterlebte. Im Komplex unserer Kulturen gestreifter Töpfererzeugnisse ist die Butmir- und Pločnikkultur die jüngste.

Ansonsten ist die Verbreitung der Kultur gestreifter Töpfererzeugnisse aus dem mittleren Donaugebiet nach dem jugoslawischen Norden bestimmt im Zusammenhang mit der Überbevölkerung auf deren Ursprungsgebiet, mit dem wirtschaftlichen Vorsprung und dem fortgeschritteneren Ackerbau, als ihn der Typus Starčevo aufwies.

Aus dem oben Gesagten folgt, dass in den nördlichen Gebieten Jugoslawiens vier Kulturen des mittleren und späten Neoliths den Charakter gestreifter Töpferwaren aufweisen, und zwar die Lengyel-, die Tisza-, die Vinča- und die Butmirkultur;

dass sie diesen Charakter durch den Durchbruch der jüngeren gestreiften Tonerzeugnisse aus dem unmittelbaren mittleren Donaugebiet – wo ihre Wiege ist und sie eine Kulturgruppe bilden – in unsere Gebiete erhalten, wo sie die ältere Starčevo-Körőskultur vorfanden;

dass die Lengyelkultur unter anderen Bedingungen – auf einem neuen Gebiete, wegen des sehr starken Druckes – in Slawonien in ihrer späteren Entwicklung den ursprünglichen Charakter bewahrt und völlig die autochthone Kultur nivelliert hat. Auf den Gebieten der Tisza- und der Vinčakultur ist dies nicht der Fall, die einige ältere Elemente auf ihren Tonerzeugnissen bewahrt haben – ausgenommen die Butmirkultur auf gebirgigem Terrain, die sich in der Mitte behauptete, wogegen auf anderen Siedlungen die Starčevokultur als Überbleibsel weiterlebte;

dass die genannten vier Kulturen deshalb dem Komplex des Donau–Balkan–Neoliths zuzuzählen sind, weil im Donaugebiet die Wiege der gestreiften Töpfererzeugnisse zu suchen ist, und nicht im Komplex des balkan-anadoler Neoliths, da im Süden der Balkanhalbinsel und in Anadolien gestreifte Tonerzeugnisse nur sporadisch und zeitlich begrenzt vorkommen;

dass der Grund der Verbreitung und Migration der gestreiften Tonerzeugnisse nach Jugoslawien aus dem mittleren Donaugebiet in der Überbevölkerung im Ursprugslande zu suchen ist, ferner in der besseren Ökonomik und im fortgeschritteneren Getreidebau, als ihn die Bevölkerung der Starčevo-Körőskultur aufwies.

VLADIMIR MIROSAVLJEVIĆ

„JAMINA SREDI"

PRILOG PRETHISTORIJSKOJ KULTURI NA OTOKU CRESU

I

Na zapadnoj strani južnog dijela otoka Cresa, nalazi se područje nazvano »Povrh Dolaca«. Nadmorska visina tog blago valovitog kraja sa svojim proplancima, uzvišenjima i manjim glavicama, uzdiže se jednom i na visinu od 67 metara, a na drugom mjestu, dalje u unutrašnjosti i na 102 metra visine. U nastavku uspona na tom području ulazi se sve to više u bujno zelenilo, gusto raslinje sa većim brojem manjeg drveća, da malo zatim pređe u sve to veću i gušću, vrlo bogatu šumu. Na oko dva kilometra zračne linije ta se velika šuma razređuje, a pojačavaju se grmovi i niže raslinje, koje postepeno postaje sve rjeđe približujući se velikom proplanku, gotovo posve goloj glavici sa kotom od 154 metra. To je ujedno i najviša točka južnog dijela otoka Cresa. Ta istaknuta glavica dominira cijelim krajem i sa tog se mjesta može pogledom zahvatiti bliže i dalje područje u velikom krugu. Prema jugu dogled prelazi i preko najjužnije točke t. zv. Punte Križa, a na sjevernu stranu se proteže sve do Marine i dalje, dok se na susjednoj strani zaustavlja na liniji masiva Osorčice. Tu se čisto kao na dlanu vidi sve počevši od Osorske prevlake, pa preko istaknutih visova i glavica tog razvedenog gorskog masiva, kao i ogranaka te raznih uvala, što i oblikuju Lošinjski kanal, sve do njegova krajnjeg juga u liniji obalnog pojasa. To uzvišenje, koje se izdiže nad zadnjom visoravni, nosi ime Vela Straža. Ranijim istraživanjima utvrdili smo ulogu i značaj tog mjesta. Vela Straža bila je u pretpovijesno doba prostor na kome su boravili ljudi, koji su na tom mjestu i posjedovali primarnu gradnju fiksiranu danas još samo u temeljnim osnovama zaštitnih pojaseva. Međutim utvrdili smo, da su u drugoj svojoj razvojnoj fazi postavili i funkci-

Istraživalački radovi u ispitivanjima južnog područja otoka Cresa, kao i u ovom spiljskom objektu »Jamini Sredi«, izvedeni su materijalnom pomoći Jugoslavenske akademije. Kod tih radova puno je razumijevanje pokazao tad. predsjednik NO-a kotara Cres-Lošinj Farfulja. Osim toga potrebno je naglasiti susretljivost prof. B. Bačića, direktora Arheološkog muzeja u Puli, a isto tako i svesrdnu uslužnost počasnog konzervatora N. Pinčića. Na izvršenim radovima puno zalaganje i veliki trud ulagalo je nekoliko mjcštana, a posebice moramo istaknuti M. i Đ. Sokolića. U tim sveukupnim istraživalačkim radovima ispitivanja, otkopa i iskapanja, uz ostale, nalazili su se kao stalni članovi ekipe i profesori V. Benko, B. Čečuk, A. Dorn i V. Vrsalović.

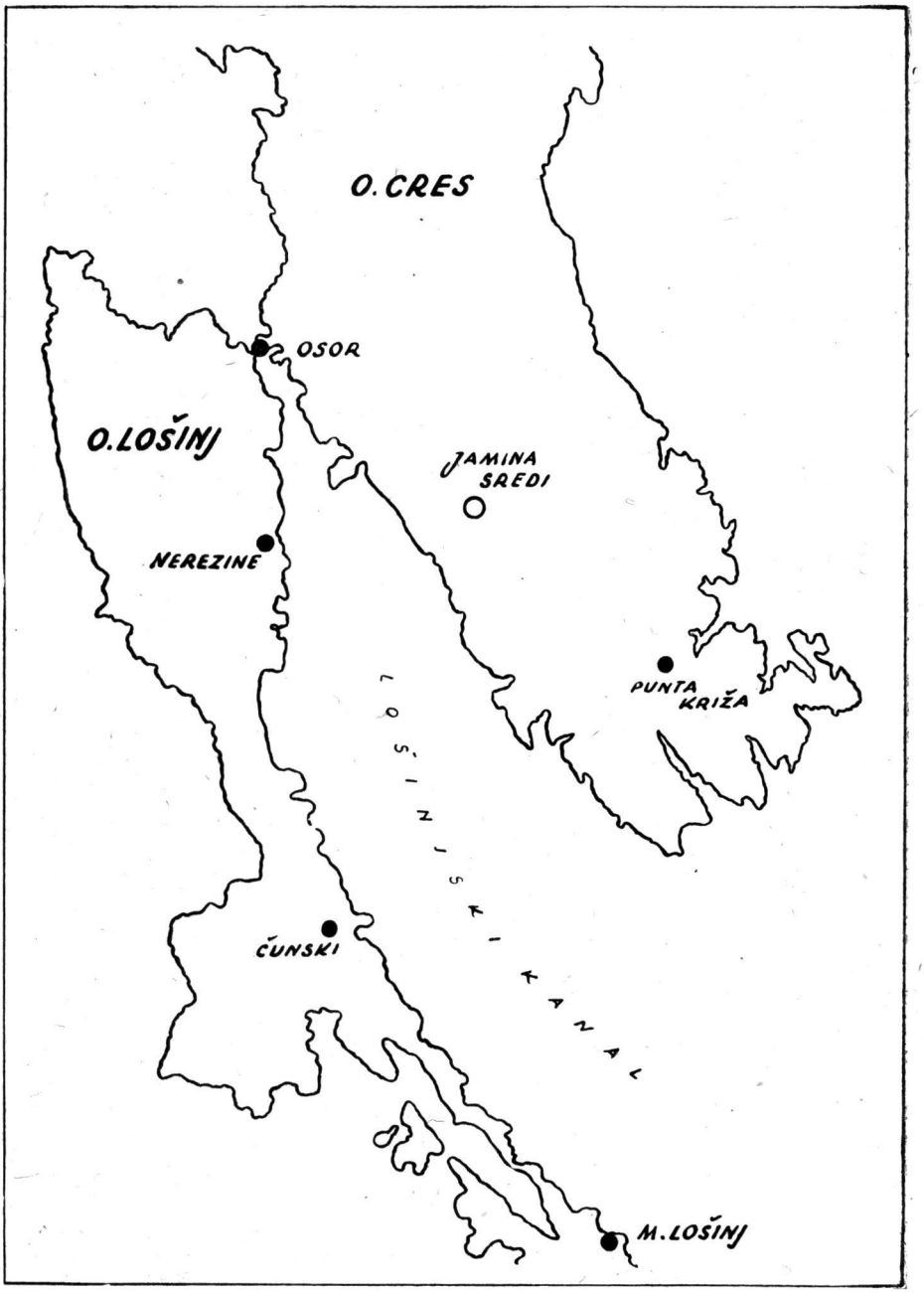
onalno posve motiviranu urbanu prostoriju. Sve je to bilo uvjetovano potrebama u samom načinu života, rada i djelovanja tadanjeg čovjeka. To središte i nađeni materijalni ostaci pružili su nam dokaze, da je u tom utvrđenom prostoru trajao život kroz punih nekoliko prethistorijskih doba, ali je duboko zašao i u vrijeme protohistorije.

Na tom predjelu, a u sklopu prilično bujne vegetacije, koja se danas širi sve do krajnjeg juga t. j. sve do Punte Križa i tamošnjeg kraja, prevladavaju Juniperus phoenica i Pistacia Lentiscus, a gotovo neizmjerno mnogo nalazimo Salvia officinalis i Cistus villosus. Tu je i mnogo raznovrsnih grmova kao Juniperus oxycedrus, pa Myrtus italica i dr., a posebno su bogato krošnjata stabla Philirea media. U tom kraju, na malo razrijeđenom prostoru, a u neposrednoj blizini kote 102, s kojeg mjesta je otvoren pogled na cijeli Lošinjski kanal i preko njega na cijelu Osorčicu s dominantnim vrhom Televrina (588 m), nalaze se dvije vrtače ovećih razmjera. Cjelokupni predjel nosi lokalni naziv »Sredi«, a samo mjesto gdje se nalaze spomenute vrtače »Jamine – Sredi«. Sam naziv u potpunosti odgovara zbog toga, što se doista i nalaze u središnjem prostoru, na posve blagoj padini zapadnog smjera prema moru, okrenuto na Lošinjski kanal (sl. 1).

Na cijeli taj kompleks južnog dijela otoka Cresa bio sam upozoren od mještana Nerezina, posebice Sokolića, koji je kao stalan lovac mnogo puta obilazio cijelo područje. Na sam predjel »Sredi« i na ove spomenute jamine doveo nas je posjednik djed Šigović i pokazao put u spilju, koja se nalazi na južnoj strani na polovini stijene prve vrtače. U tu spilju zalazio je kao mladić i sjećao se, da je zajedno sa drugima izbjegavao unutrašnjost zbog toga, jer se na srednjem prostoru nalazi velika provalija. Taj procjep htjeli su u nekoliko navrata da donekle zatvore i u više navrata znali su valjati i bacati velike i manje gromade kamenja u namjeri, da bi barem nekako zatrpali ili smanjili otvor. Kod tog rada znali su tu i tamo primijetiti razne ulomke crepova, ali tomu nisu pridavali nikakvu pozornost, jer su imali drugu namjeru, htjeli su da na neki način provedu osiguranje, kako ne bi propale ili stradale zalutale ovce i divljač.

Spilja u Jamini Sredi oveća je vrtača eliptičnog oblika, kojoj je velika os 28, a mala 16 metara. Spuštanje u taj veliki otvor moguće je samo sa istočne strane i to zbog relativno povoljno položenih stijena, a osim toga i samim tragom umjetnog loma, koji je prema svemu očito bio izveden još u davno doba. U dubini od oko 8 metara, može se stati na jedan dio kosog dna, koje se i dalje strmo spušta do 28. metra. Na tom mjestu u stijeni nalazi se otvor kroz koji se može otpuzati pod kutom od 45^0 u drugu ogromnu jamu, koja na svom dnu ima spilju sa veličanstvenom dvoranom u svojoj sjevernoj stijeni (sl. 2).

U prostoru prve jame, odnosno kod mjesta prvog spusta, stajemo na tlo, koje je stvarno nastalo i danas uzdignuto zbog rušenja i pada velikog kamenja i blokova sa gornjeg otvora. Kod tog mjesta, a u smjeru juga nalazi se u stijeni otvor visine od tri metra, a širine 2,80. To je stvarno ulaz u tu jamsku spilju danas već nešto smanjenih dimenzija. Sama dvorana je manja prostorija, koja se proteže u liniji sjever–jug i na mjestu stajne točke kod 14. metra zavija ulijevo, a zatim se postupno uspinje. Do tog uspona ima još četiri metra. Spiljsko dno u srednjem prostoru dvorane naglo pada i očito je,

Sl. 1. Položaj spilje »Sredi« na južnom dijelu otoka Cresa.

da je u danoj situaciji uvjetovano prirodnom elementarnom pojavom nekadanje dno otpuzalo u dubinu odnosno u nastali otvor. Zbog te pojave imamo danas situaciju, koja fiksira blaži kut pada u smjeru velike osi dvorane, dok je jači gotovo na zapadnoj strani posve strm u liniji male osi. Dubina do poluzatrpanog procjepa iznosi 5,90 metara od stajne točke, kod samog početka spusta, a od tog istog mjesta u prvoj trećini prostorije do stropne visine iznosi 6,30 metara, koja mjera odnosno visina stropa postepeno se spušta na 3, pa 2,80, 2,50, 2,40 da na kraju kod zavoja i prijelaza u drugi trakt ponovo se uzdigne i na 7 metara. Nanosom i urušenjem u prednjem dijelu dvorane visina se prema izlazu smanjuje, a oblikuje ju velika kosa stijena ogromnog kamenog bloka same stijene (sl. 3).

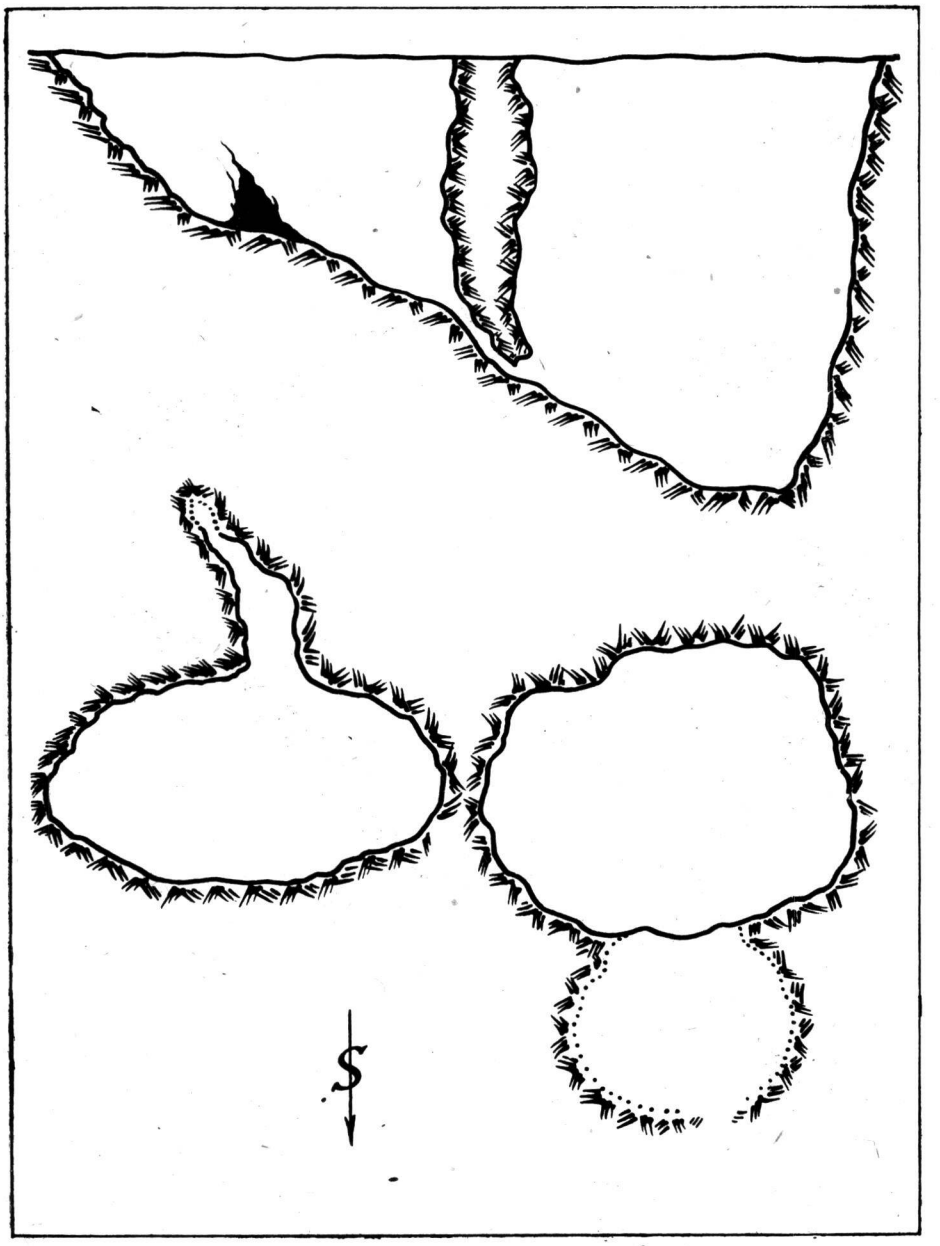
II

Najviše teškoća kod obilaska i ispitivanja spilje Jamine Sredi zadavao je srednji prostor dvorane i to zbog toga, što spomenuto nesigurno dno i puzanje cjelokupnog materijala onemogućuje zadržavanje na određenom mjestu. Premda su svi ti uslovi bili teški, a da bismo mogli ipak pristupiti ispitivanju i istraživanju cijelog prostora dvorane, fiksirali smo detalje, t. j. ona mjesta, koja su se činila relativno sigurna za rad i obećavala vjerojatnost otkrića nalaza. Ta probna mjesta trebala su da nam dadu potvrdu o ulozi i značaju odnosno o cjelokupnoj funkciji ovog objekta u određeno doba. To probno ispitivanje i određena mjesta otkopa trebalo je dati određene detalje, elemente materijala, koji bi se mogli odnositi na sam objekt i njegovu funkciju u određeno doba u jednom ili više perioda u povijesti razvoja kulturnih tekovina. Ti su nam zahvati trebali dati uglavnom barem sve ono, što bi moglo ukazati na eventualni boravak čovjeka na tom mjestu u pretpovijesno doba.

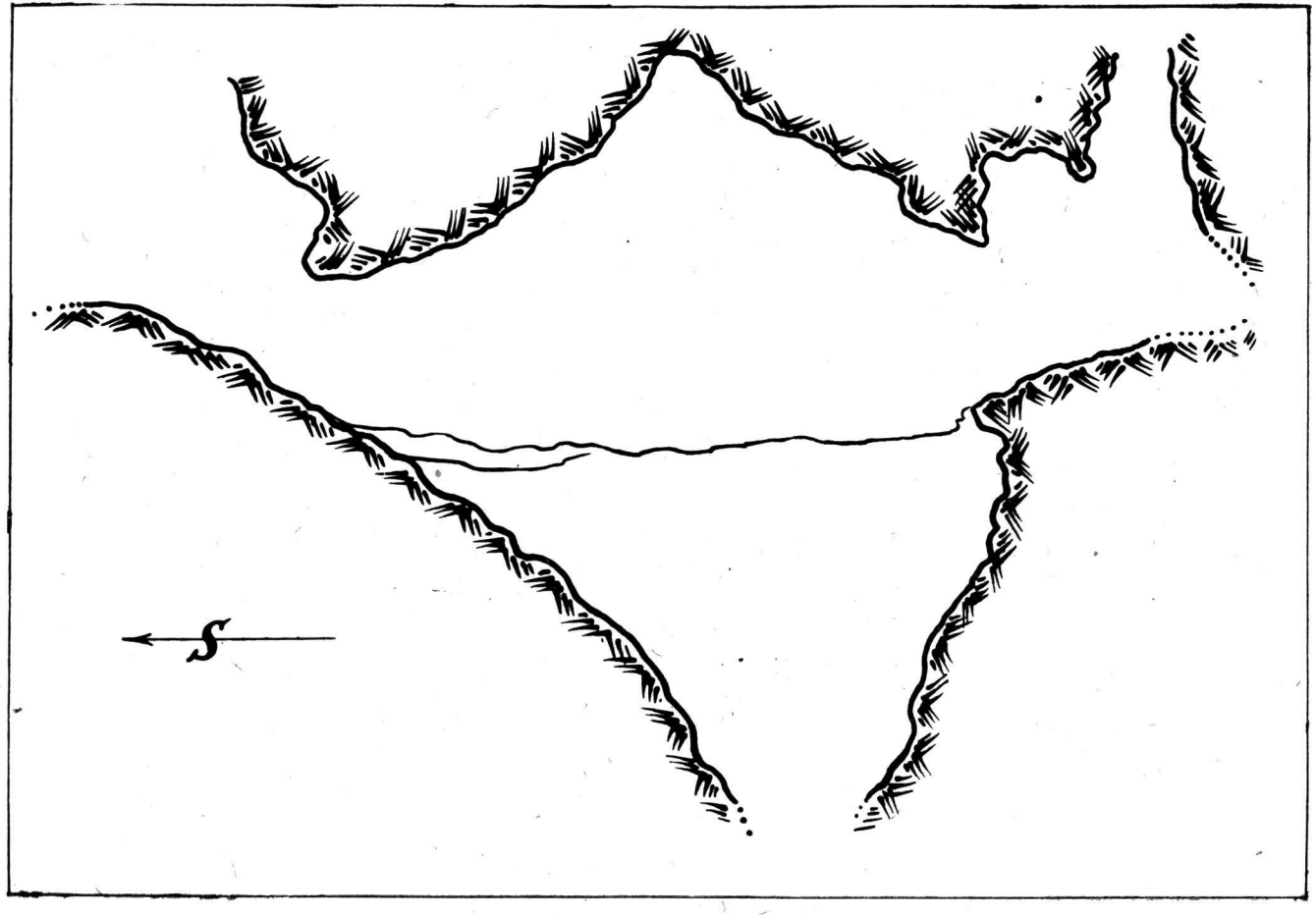
Utvrdivši određena mjesta, pristupili smo otkopima na četiri točke u okviru prostorije, i to na mjestima netaknute strane, a isto tako i na stražnjem dijelu dvorane. Taj je zahvat izveden u horizontu pouzdanog tla, i to izvan onog dijela zemljišta, koje puza.

Otkopom u određenim kvadrantima postavljene mreže dobili smo željene elemente u materijalnoj građi. Tako nam je kvadrant $B_1 4$ u profilu otkopa pokazao i dao:

0,1–0,20 m, na površini samo sitno granje, lišće i razno kamenje. Neposredno zatim pojavljuje se posve prhki spiljski nanos, koji je miješan s granjem i drugim šutom, a uz to i nešto malo pjeskovite ilovače. Od 0,21–0,35 m nadolazi nam siva prhka zemlja i nešto malo ilovače, koja je miješana s lomljenim kamenjem, ali u tom presjeku nema ni traga bilo kakvih drugih ostataka. U nastavku od 0,36–0,50 m mijenja se presjek profila. Dolazi sad posve crna, pa crno-siva prhka zemlja i u njoj nalazimo nekoliko ulomaka keramike od raznih posuda posve raznovrsnog sastava. U istom horizontu sloja vadimo i više komada prelomljenih i raskoljenih kosti, koje su pripadale raznim životinjama. Od tih primjera neke su mogle i poslužiti kao osnova za izradu alata zbog toga, što je lom i naknadno tesanje pokazalo, da bi to mogao biti temeljni oblik za priredbu ili oruđa ili određenog oružja. Poslije ovog sloja pokazuje se od 0,51–0,60 m posve bijeli spiljski talog, a od 0,61–0,74 m ponovno se

Sl. 2. Gornji crtež: Presjek vrtače u smjeru I–Z s označenim ulazom u spilju »Sredi«. Donji crtež: Tlocrt vrtače i spilje »Sredi« u visini spiljskog ulaza.

Sl. 3. Uzdužni (S–J) presjek spilje »Sredi« u visini ulaza.

mijenja sastav i dolazi tamno smeđa zemlja, koja je djelomično izmiješana sa sivom poluprhkom zemljom sa nešto manjeg kamenja, a odmah zatim koso položena i neravna spiljska kosa.

U drugom otkopnom kvadrantu C_1 14 redaju se u sadržaju profila i otkopa od 0,1–0,10 m s pjeskovitom sivom prhkom zemljom i sitni otpaci od vlažnih stijena. Na dubini od 0,11–0,25 m pojavljuje se sivkastobijela pjeskovita smjesa, posve sterilna, a od 0,25–0,40 m dolazi smeđesiva zemlja pomiješana s manjim komadima kamenja i uz to nekoliko koštica od ptica, a odmah zatim koso položena stijena, koja naglo pada.

Treći probni kvadrant D_1 16 imao je u profilu sastav: od 0,1–0,8 m sivosmeđu zemlju s malo šljunka, a samo tu i tamo po koja gola posve suha grančica. Na 0,9–0,15 m dolazi žućkastosmeđa zemlja, koja je pomiješana s kamenjem, a između toga nailazimo na nekoliko ulomaka grube keramike, koja je slabog sastava, a usto i nekoliko komada polomljenih kosti. Od 0,16 do 0,30 m mijenja se profil sloja. Sad dolazi crnosmeđa zemlja, koja je jednako ranijem izmiješana sa manjim i većim komadima kamenčića i sa nešto šljunka. U tom su horizontu sloja nađeni ulomci od dijelova posuda, jedan kremeni artefakt i nekoliko alatnih predmeta, koji su izrađeni od kosti. Osim spomenutog otkopano je i više komada prelomljenih kostiju od životinja i ptica. U nastavku od 0,31–0,45 m nadolazi sama ilovača, koja je miješana sa kamenjem i nema nikakvih nalaza. Konačno u zadnjem presjeku od 0,46–0,80 m posve čista ilovača, a iza toga slijedi zavojno dno stijene.

Posljednji četvrti probni otkop izveden je bio u kvadrantu C 16. Zahvat od 0,1–0,20 m pokazao je prvo smeđu pjeskovitu zemlju sa nekoliko komada prelomljenih, a isto i cijelih manjih kostiju, a uz to i jedan fragmenat keramike od ramena posude, koja je rađena na lončarskom kolu crnosmeđe boje. U istom horizontu sloja pojavljuje se kamenje, a dublje smanjuje se omjer zemlje. Slijedeći zahvat od 0,21–0,40 m pruža nam zemlju crvenkastosmeđe boje, koja je sva uljepljena i miješana sa većim i manjim komadima kamenja i to se reda sve jednako do same stijene, koja se nakon 0,40 m naglo spušta. To je vjerojatno i bio uzrok, zbog kojega su materijalni ostaci otpuzali sa svog mjesta. To se je isto moralo dogoditi i sa ostalim slojevima, jer smo utvrdili, da se na stijeni nalaze još konture sa debljinama nekadanje stratigrafije.

Ovim probnim otkopom dobiveni materijal iz kvadranta $B_1 4$, pa D_{16} i C_{16} dao je na raspolaganje dovoljno elemenata, koji su opravdavali kopanje i sistematsko istraživanje. U namjeri, da bismo mogli barem djelomično zahvatiti područje spiljskog prostora i tako da dobijemo koristan presjek, učinjeno je i izvršeno kopanje u tri uzastopne kampanje (sl. 4).

Kopanje u kvadrantima A – 1, 2, 3

Nakon uklanjanja postojećeg nanosa i veće količine šuta, pa raznih otpadaka, granja i suhog lišća, a isto tako i većeg broja lomljenog kamenja debljine od 0,5 pa sve do 0,20 m, priredili smo omeđeni prostor. Ta recentna naslaga dobrim je dijelom očuvala postojeće slojeve, koji su se iza toga nizali. Tako priređen prostor označili smo sa 0-tom točkom i bilježili redoslijed slojeva u otvaranju profila, i to:

0,1–0,30 m

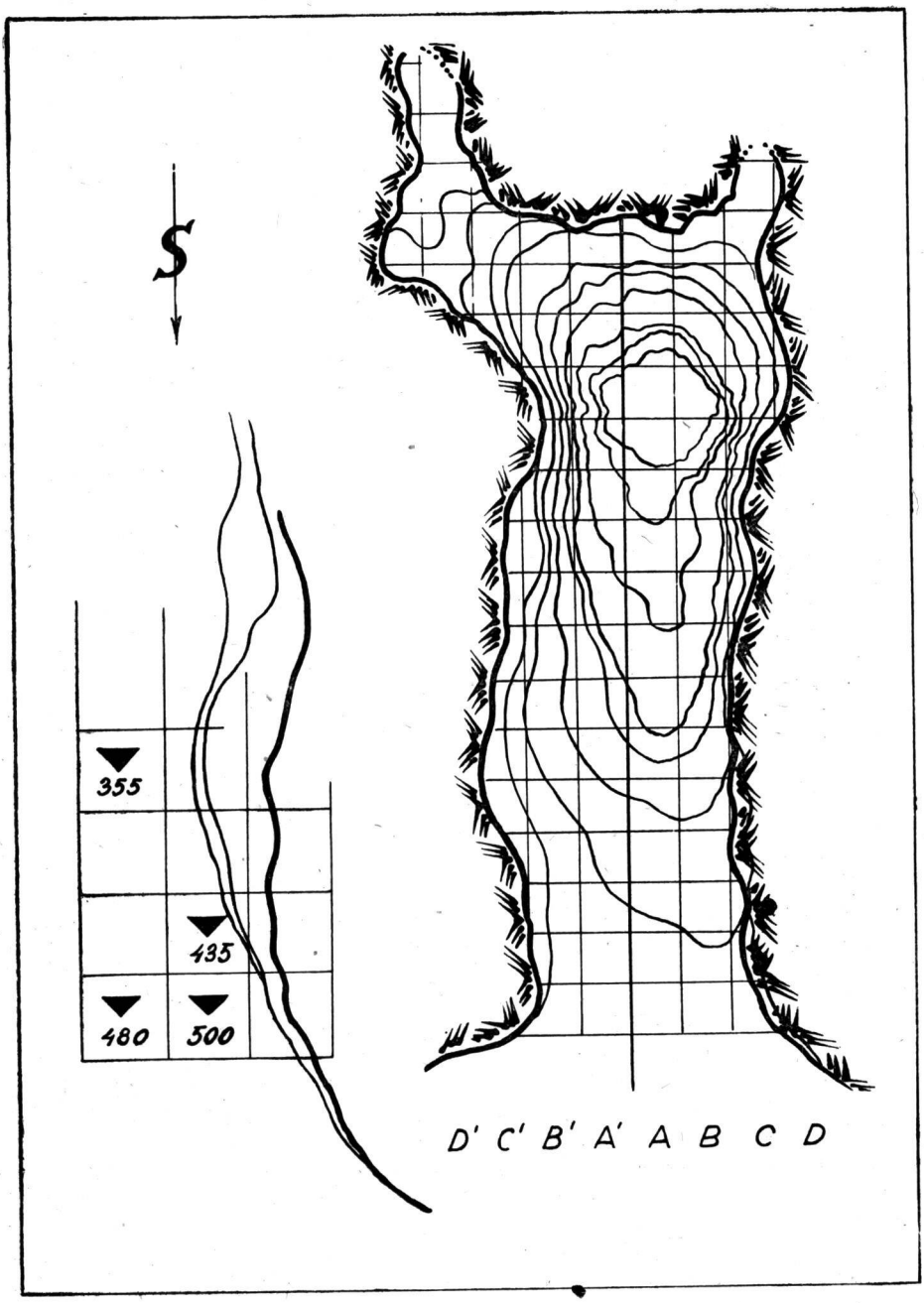
daje nam pjeskovitu glinenu zemlju izrazite oker boje, koja postepeno postaje sve to vlažnija zalaženjem u dubinu i kod 0,20 m postaje posve kompaktna. U toj debljini sloja ne nailazimo ni na kakve druge ostatke.

0,31–0,50 m

Sastav se sada posve mijenja i dolazi crna sipka zemlja, koja na više mjesta prelazi u smeđi ton. U tom sloju provlače se sivkasto tamnije trake, kao neki poluslojevi, koji se izmjenično redaju. To je sloj, koji nam je dao više priloga. Tako je tu nađen veći broj ulomaka keramike od raznih oblika posuda. Taj se materijal pokazao već kod prvog svog grupiranja kao izrađevina, koja je izvedena u raznovrsnom sastavu i debljini. Tako na pr. nalazimo stijene posuda u ulomcima, koje su debljine od 0,4 mm, pa sve do 0,12 mm. Supstanca je tim fragmentima jednom manje, a drugi put više homogena, ali sa finije i grublje usitnjenim kvarcitnim zrncima. Vanjski je izgled fragmenata odnosno samih stijena u raznim primjerima u skali gradacija tonova od nekoliko temeljnih boja. Te se boje nižu od svijetlog okera pa preko žute i smeđe uz crveni dodatak sve do tamnosmeđe i gotovo crnosmeđe boje i njihovih tonova. Isto je tako i unutarnja strana podjednako u odnosu spomenutih tonova označenih boja. Veći je dio tih nađenih ulomaka polupoliran gladilicom. U tom mnoštvu ulomaka mogu se izdvojiti dijelovi oboda, grlenih rubova, vratova i dijelovi ramena, zatim razni komadi od pojasnog dijela, kao i donji dijelovi zajedno sa isječcima dna. Grleni i obodni rubovi ulomaka odaju već razvijene tipove oblika većih i manjih posuda u dobro pečenom stanju, a izvedeno je na njima i djelomično glađenje. Osim nekoliko primjera ovaj nam sloj nije dao mnogo ručica. Na dva smo ulomka utvrdili i ukrasni ornamenat izveden nekim određenim prilagodjenim predmetom. Od drugog materijala, koji je u tom sloju otkopan, imamo mnogo primjeraka puževih kućica, raznih školjka i veći broj kostiju raznih životinja. Kosti su nađene većinom u prelomljenom stanju, a djelomično i raskoljene. U prvom razvrstavanju dobili smo i nekoliko komada gotovog koštanog oruđa, a kod drugih, koji su tek bili priređeni za konačnu obradbu i u određene svrhe – očito je, da su tek poludogotovljeni.

0,51–0,80 m

daje nam zemlju smeđe boje, a samo djelomično dolazi do miješanja, u kojem prevladava jače sivkasti ton, a sve je pomiješano s manjim i većim komadima kamenja i lomljenog s oštrim rubovima. U samom početku tog sloja nismo našli mnogo materijala, osim nekoliko kostiju od ptica i dvije prelomljene kosti od većih životinja. Istom niže dolje počinju se redati nalazi. U tom se sloju poput ranijega ponavljaju ulomci i to krupniji i sitniji fragmenti od raznih posuda keramike u debljini, koja varira i kreće se od 0,3 cm pa sve do 0,10 cm. Od otkopanih fragmenata nalazimo više ulomaka grlenih rubova i obodnih dijelova posuda od kojih oni velikog formata dosežu i debljinu do 0,14 cm. Tu susrećemo i nekoliko ulomaka dna od većih i manjih oblika i tipova posuda, a uz to i znatnu količinu raznih dijelova stijena od raznih tipova i oblika keramičnih posuda. Boja tog većeg broja nalaza

Sl. 4. Tlocrt spilje »Sredi« i podjela u kvadrante. – Lijevi crtež: detalj tlocrta i dubinske mjere I., II. i III. otkopa.

posuda u fragmentima kreće se od svijetlosmeđe, pa preko čistih smeđih tonova do posve tamnosmeđe boje, a samo kod nekoliko primjeraka nalazimo da prevladava crvenkasti ton. Među nalazima fragmenata susrećemo i takve ulomke, koji su obojeni sistemom izlijevanja boje, a opet kod drugih primjeraka imamo ukras sa dodatkom plastičnog rebra. Uz to moramo dodati i one nalaze, koji su ukrašeni nepravilnim zaglađivanjem, kod čega se postigao željeni efekt brazdastim oblikom uskih i gustih povlaka. Drugi je put opet izvedeno sistemom šireg brazdanja. Bilo jedno ili drugo, u oba slučaja imamo postignutu određenu dinamiku i tonski ritam u igri sjajnih i zagasitih ploha, što je moralo predmetu u prvotnom stanju davati prilično privlačan izgled. U tom smo istom sloju našli i nekoliko ulomaka finije rađenih komada, koji su obojeni tamnosmeđom, gotovo crnom bojom i nose visoku polituru. Sastav takvih primjeraka je homogen i dobro propečen, a sa unutarnje strane boja je zagasiti oker, dok zaglađenje je posve blago izvedeno. Jednako kao i u prijašnjem sloju i ovdje smo našli prilično velik broj različitih vrsta kosti, koje su isto tako prelomljene i dobrim dijelom raskoljene. Kod nekoliko primjeraka utvrdili smo, da su djelomično prirađeni i ostavljeni u poluobrađenom stanju. Nekoji komadi pokazuju punu primjenu u određenoj upotrebi i nalaze se u svom izvornom stanju. Nažalost funkcija je ostala nepoznata i vrlo je teško i postaviti i fiksirati ulogu. Razvrstavanje nam je dalo više primjeraka koštanog oruđa, a isto tako i poluizrađevine raznih šiljaka od kosti i roga.

0,81–0,97 m

U ovoj plitkoj naslazi od posve mrvičaste zemlje s mnogo kamenja, a uz to i nešto valutaka sitnije veličine, nismo naišli ni na kakve tragove nalaza, a isto tako ni bilo kakvog drugog materijala.

0,98–1,20 m

Ponovo se pojačava sloj zemlje smeđe boje, a mjestimično se i mijenja sam ton. Tako je jednom svjetlija, a drugi put tamnija, ali uvijek u skali smeđe boje. U horizontu tog sloja, gotovo uvijek u svakom zahvatu naišli smo na tragove većih i manjih ulomaka keramike i drugih predmeta. Sve je stalno bilo popraćeno većim i manjim komadima lomljenog kamena. Otkopani materijal keramike razlikuje se u ovom sloju u mnogomu od prošlih. Ovi fragmenti odaju posve novu vrstu, koja nipošto nije svojina bližeg okolnog područja, nego ulazi u sklop daleko većeg kulturnog kruga. Tu se našao veći broj takvih ulomaka, i to su prvenstveno primjerci fragmenata gornjih dijelova posuda, zatim grlenih rubova, nadalje i sama grla, pa rubni obodi, vratovi, ramena i ostali dijelovi u kojima prevladavaju dijelovi stijena posuda. Cjelokupni nalaz tog dijela profila pokazuje, da su to većinom dijelovi posve raznovrsnih posuda i tipova. Uspoređujući u presjecima te nađene fragmente, imamo veliku razliku u supstanci, a isto tako i u samom izgledu i obradbi kako vanjskih, tako i unutarnjih strana od samih stijena. U tom istom sloju nalazimo i posve grube sastave u presjecima ulomaka, ali isto tako i posve fino usitnjenu materiju, koja je služila kao sredstvo za vezu mase, od koje su pravljene posude. Tonska skala ulomaka pokazuje nam upravo cijelu skalu tonova od smeđe boje, i to od svijetlog okera, pa sve do tamnog gotovo crno-

smeđeg tona najtamnije boje. U vanjskom izgledu tih ulomaka uglavnom prevladava boja i finije obrađena keramika, a susrećemo i glađene primjerke. Takvi primjerci imaju jednom polupolirane stijene, a drugi put visoko glađene. Ukrasni elemenat nije se sastojao samo u pružnom glađenju, nego isto tako i u poliranju cijele plohe, koja je prethodno bila obojena. Isto tako susrećemo i primjere keramike, koja na sebi nosi kao ukras cijeli sistem plitkih žljebova, i to jednom širih, a drugi put užih ureza. Međutim ima i razlika i takvih iznimaka, koji su rađeni i izvedeni u posve linearnom sistemu ukrašavanja s varijacijama u raznolikoj tehnici. U donjem dijelu tog sloja naišli smo na ostatke garišta, odnosno točnije vatrišta. Pomnom pretragom pronašli smo nekoliko obrađenih koštanih instrumenata, manje kremene, pa šilo i ulomke keramike od nekoliko posuda. Ovi ulomci, a isto tako i oni ranije varirali su u svom presjeku od 0,4 cm pa do 0,15 cm debljine. Od drugog materijala našli smo mnogo kostiju, ali gotovo sve polomljeno i većim dijelom raskoljeno. Dobar dio dao nam je instrumente, alatne predmete za raznu primjenu. Tako smo otkopali razne šiljke, plovke, pešnjače, šila, eventualno polušiljci za koplja i strugači, a vjerojatno i još neki za sada još neodređeni komadi u poludogotovljenom stanju i posve nepoznate primjene.

1,21–1,38 m

To je sloj sasvim drukčiji od ranijega i u svom sastavu pokazuje posve prašinasti talog sivobijele boje. Bio je posve sterilan.

1,39–1,83 m

Iza ranijeg posve sterilnog sloja slijedio je sloj sa tamnom zemljom oker boje, koja postepeno prelazi u posve tamnosmeđu boju. Cijeli taj sloj bio je pomiješan sa mnogo kamenja raznih veličina, ali sve oštrog loma. U zahvatu do 1,60 metra redaju nam se u otkopu razni formati ulomaka keramike, koji su pripadali posudama različitim kako po veličini tako i po obliku. Od tog iskopanog mnoštva mogu se odvojiti grube i deblje vrste od onih, koji su imali tanju i posve tanku stijenu. U presjeku ti ulomci dobrim su dijelom primjeri, kod kojih se pokazuje dobar sastav i homogena supstanca u presjeku, ali kod drugih je posve obrnuto: tu je grubi sastav i potpuna nehomogenost. Debljine u presjecima tih otkopanih ulomaka kreću se od 0,3 cm pa sve do 0,11 cm. Boje se fragmenata stalno izmijenjuju u tonovima oker boje, pa smeđe i crvenkastosmeđe. Neki nam primjeri odaju karakter i stilizaciju u svom dekoru, a to se odnosi na posude i njihove dijelove s posebnom svrhom, što se može utvrditi iz pojedinih dijelova i njihovih detalja. Drugi nam se nalazi uglavnom sastoje iz raznovrsnih školjaka, lupara, ugaraca i kosti, koje su isto kao i u prošlim slojevima gotovo sve polomljene i raskoljene. Među tim nađenim kostima ima komada, koji su učinjeni i već primjenjivani kao oruđe. Kao u prošlim presjecima i tu nalazimo takve komade, koji pokazuju poluobrađeno stanje, uglavnom kao materijal, koji se nalazio u načetoj priredbi, kao nesvršeni priručni materijal. U nastavku do dubine od 1,83 m, t. j. u drugom dijelu sloja, ponavljaju se gotovo isti materijali kao i ranije. Međutim kao posve novo dolaze na vidjelo ulomci od keramičkih posuda, koji su za razliku od prošlih posve finog sastava i obojeni tamnosmeđom bojom

i obogaćeni visokim glačanjem, dok im je i supstanca posve fina i usitnjena – homogena. Razumljivo, da u tom sloju isto tako ne manjkaju ni oni komadi fragmenata, koji su tipični za način i vrstu obradbe, za obične potrebe, a to su sve grubi i surovo obrađeni primjerci ulomaka. Većim dijelom su to raznovrsne stijene od posuda mnogovrsnih tipova i oblika, a samo su jednim dijelom polirani, dok se na unutrašnjoj strani ne primjećuje doista nikakva bolja izvedba u obradbi, osim posve lakog zaglađivanja. U pogledu boja i debljine jednaki su svim ranijim, ali razlika se sastoji u tomu, da je ukrasni elemenat posve nov. Tu se na fragmentima pojavljuje ukras kao koso ili vodoravno položeni dekor sastavljen od cijelog sistema brazda. Taj se sistem kod nekih i prepleće. Među koštanim materijalima prevladavaju cjevkasti komadi, većinom u raskoljenom stanju, a jednim su dijelom dorađeni u neku svrhu. Gotovi i posve obrađeni komadi mogu se svrstati u red strugača, bušila, gladilica, poluzlica i dr. Osim spomenutih, nalazimo ovdje i prilično mnoštvo šiljaka. Od drugog se materijala ovdje pokazuje primjena školjki. Osim toga od iste vrste školjki ima mnogo upravo namjerno drobljenih i od toga učinjena hrpa. Pri samom dnu sloja otkopan je i jedan primjerak kremenog šiljka.

1,84–2,70 m

Za razliku od ranijeg sloja posve jasne oker boje, ovaj sloj što je ispod njega, pokazuje crvenkastosmeđu zemlju u sastavu sa mnogo kamenja većih i manjih lomljenih komada, sve do posve sitnih, gotovo kao da su drobilicom usitnjeni ili tucani. Cjelokupni materijal je prilično vlažan. Između takvog sastava otkrivamo materijalne nalaze, koji su posve raznovrsni ne samo u svojoj temeljnoj strukturi, nego i u vanjskom načinu obradbe, a posebice u dekoru, koji se najviše odražava u tipovima fragmenata keramike najstarijih oblika. U otkopu do dubine od 2,10 m nalazi se prilično surova i gruba keramika u ulomcima, i to većinom od raznih dijelova posuda. Na dubini od 2,0 m otkrivamo ostatke garišta, na komu se nalazi nekoliko primjeraka fragmenata keramike, raznog sastava i izgleda na vanjskoj površini. Tu se nalaze primjeri grube i finije obrađene stijene, kojima je vanjska površina kod jednih glađena, a kod drugih posve surova. Ukrasni motivi su jednim dijelom postignuti samo efektima rada, a kod drugih utiskivanjem. Ti otkopani ulomci većinom su debljih stijena, a općenito dosiže stijena i debljinu od 0,10 mm. Sastav takvih ulomaka je prilično homogen, a boja se većinom kretala od smeđe preko tamnosmeđe do gotovo tamnog sivosmeđeg tona. U sklopu ovih nalaza otkopali smo i nekoliko gotovih artefakata od kosti, a isto tako i dva polušiljka još u nedorađenom stanju od roga, a ujedno i nekoliko životinjskih zuba. Slijedeći zahvat zašao je do dubine od 2,30 m. I tu je jednako kao u ranijem sloju otkopano keramičkih ulomaka u podjednakom rasporedu i redoslijedu. Ulomci keramike su prilično grubi i deblji, ali presjek je jednom dobrog sastava, a drugi put nehomogen. Isto se tako kao i ranije tonska skala fragmenata gotovo i ne mijenja, samo što smo naišli na nekoliko ulomaka tamnosmeđih dijelova od stijena posuda, koje skoro da prelaze u crnosmeđu boju i odaju trag djelomičnog poliranja. Isto tako i u ovom dijelu sloja susrećemo nešto kostiju, od kojih većina je prelomljena, a neke se nalaze u prerađenom stanju u pripremi da se izrade instrumenti. Dublji zalaz sve do

2,50 m daje nam također ulomke keramike u manjem broju, koji su djelomično glađeni, a u presjeku pokazuju dobru i homogenu supstancu. Nekoji primjeri ulomaka posjeduju i dekorativni ukrasni elemenat s karakterom utiskivanja s vanjskom bojom, koja prevladava u tamnosmeđu boju. Nađeno je i fragmenata, kojima je gladilicom učinjen dekorativni efekt u povlakama tako, da djeluje poput klasja. Isto tako i na ovoj dubini i horizontu sloja nalazimo dosta polomljenih kosti, a od toga dobar dio raskoljenih. Samo mjestimično nailazimo na nedogotovljene komade, a to se naročito odnosi na nalaz polušiljaka i urezanih komada kostiju. Zadnji dio tog sloja ne mijenja sastav ni sadržaj i zalazi do dubine od 2,70 m, gdje se sada prilično razrijeđeno javljaju podjednaki prilozi, kako u keramici, tako i u ostalim prilozima. Fragmenti nađenih posuda većinom su mali komadi i pretežno dijelovi od stijena, ali nekoji su na vanjskoj strani polirani. Od ostalog materijala nalazimo primjere koštanih predmeta, koji su već bili i djelomično priređeni kao poluprerađevine oruđa, pa k tomu nekoliko šiljaka i jedan komad rabljenog kamena, koji je prema svemu morao u svoje vrijeme poslužiti kao neka vrsta klina. Od drugih nalaza imamo nekoliko primjeraka školjaka, od kojih je jedna bila u upotrebi.

2,71–2,96 m

Crnosmeđa zemlja, u kojem se profilu tu i tamo provlači sivi ton, a u gornjem dijelu tog sloja po koji komad lomljenog kamena, ali sad manjeg oblika. U tom sloju otkopana je pretežno grubo izvedena keramika sa prilično nehomogenom supstancom. Takvih smo primjeraka našli samo nekoliko komada, kojima je boja tamnosmeđa, ali u skali tonova kod nekih prevladava crvenkastosmeđi ton. Uz ove smo dobili otkopom i samo nekoliko malih ulomaka od stijena posude, koja u presjeku pokazuje prilično homogenu supstancu. Općenito taj manji broj fragmenata, koji se u tom sloju na njegovu početku našao pokazuje u međusobnom odnosu prilične razlike, kako u svojoj fakturi tako i u vanjskoj obradbi. Debljina se tih ulomaka kretala od 0,2 cm pa sve do 0,14 cm. Isto kao i u ranijim slojevima i ovdje nailazimo na dosta kostiju, koje su većinom prelomljene a dobrim dijelom i raskoljene. Od tog nalaza utvrdili smo i dio artefakata i na njima se vidi jasan trag upotrebe kao priručno oruđe. U zadnjoj trećini sloja nije bilo više nikakva traga bilo kakvih i najmanjih fragmenata keramike, ali smo dobili na dubini od 2,85 m i to u jednoj hrpi cijelu manju grupu raznih šiljaka izrađenih od kosti i roga, a neki su mogli biti i pokušaji, da se dobije isti predmet od nekih zubi. Neposredno zatim na desnoj strani istog horizonta sloja nailazimo na kremeni šiljak, a ispod njega malo jezgro i mali strugač.

2,97–3,25 m

Ovaj nam sloj slijedi nakon naglog prekida prošlog i na mjesto crnosmeđe zemlje pojavljuje se žućkasta glinena zemlja sa većim i manjim komadima lomljenog kamenja, a na momente i poveća hrpa samo usitnjenog kamena. To je sve prilično uljepljeno zajedno sa zemljom. Kroz cijeli taj sloj nismo naišli ni na kakav trag nalazima, a isto tako ni drugih priloga.

3,26–3,55 m

U ovom sloju prestaje prilog kamenja, koji je bio ranije izmiješan sa zemljom i sada na samom početku nalazimo posve čistu usitnjenu prilično mrvičastu glinu jasne oker boje, a malo zatim, već na 3,30 m tvrda i kompaktna zemlja, koja svršava na 3,55 m na spiljskom dnu, koje je koso oblikovano. (Sl. 5.)

Kopanje u kvadrantima B, C – 1, 2

Pošto smo uklonili i očistili sav novi nanos, koji je bio pun raznih otpadaka, manjih grana i grančica, lišća, kamenja, a usto i nekoliko velikih gromada lomljenog kamena, pristupili smo samom kopanju, označivši početnu točku sa 0, od koje oznake redani su slojevi i to:

0,0–0,50 m

Posve čista glinena zemlja jasne oker boje i u tom cijelom presjeku od tih 50 cm nema nikakvih priloga ni ostataka od bilo čega.

0,51–1,00 m

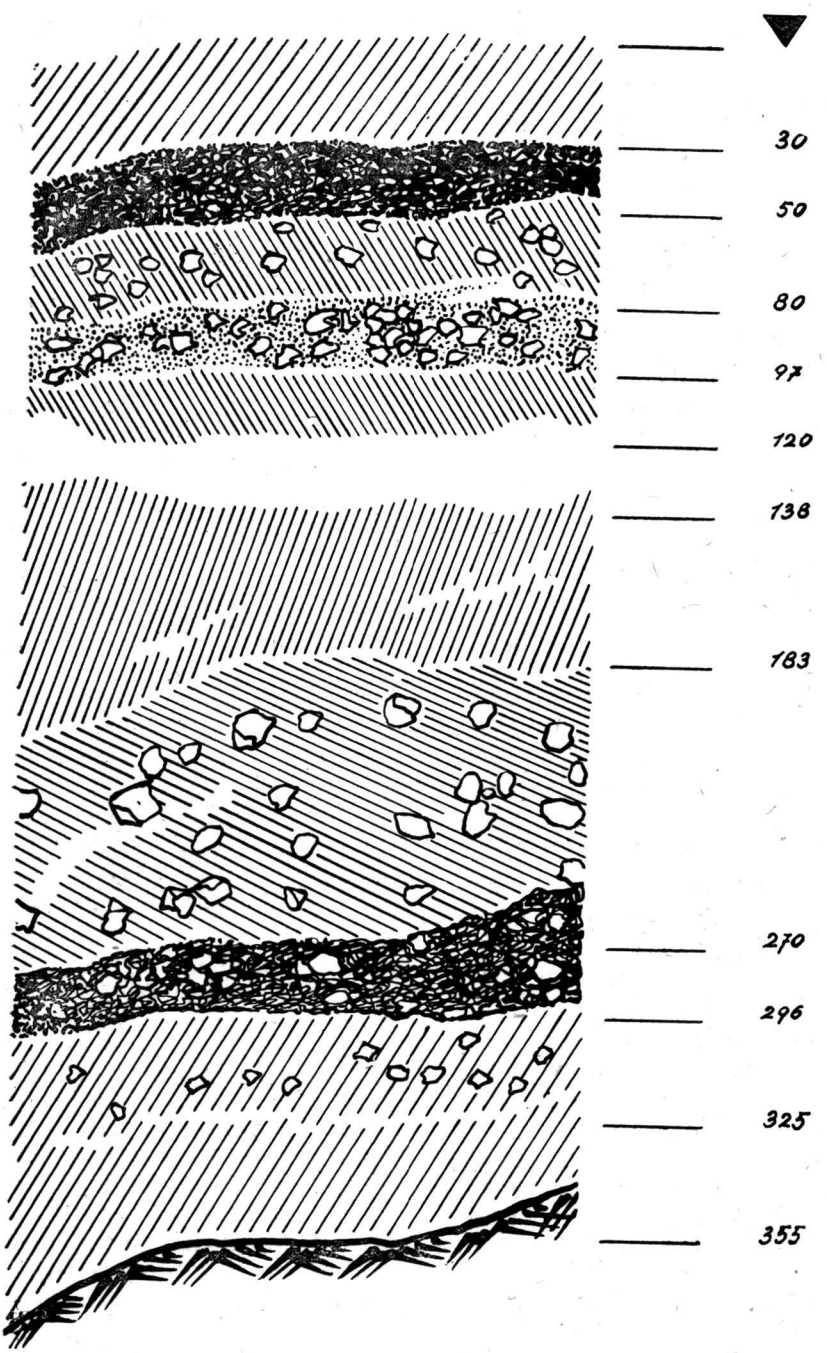
Glinena zemlja, jednako kao u prošlome sloju sa isto tako jasnom oker bojom, ali sad je ta razlika, da je nadošla kao malo prhka, a usto i pomiješana sa sitnijim i nešto više krupnijim lomljenim kamenjem. Ni u tom presjeku, kao ni u prethodnom, nismo naišli ni na kakav prilog osim posve prirodnih ostataka.

1,01–1,15 m

Ponavlja se ista situacija u presjeku kao i u prvom otkopu od 50 cm. To je ponovo posve čista glinena zemlja jasne oker boje.

1.16–1,75 m

U ovoj dubini i presjeku sloja od 75 cm imamo posve drugi sastav. Tu se pojavila sivosmeđa prhka zemlja, koja je pomiješana sa nešto malo lomljenog kamenja. Između tog sastava nailazimo na raznovrsne materijalne priloge. Tu su prvenstveno raznovrsni keramički prilozi i to ulomci od mnogovrsnih posuda kojima presjek pokazuje raznorodan sastav. Taj niz fragmenata, koji ima jednom homogenu, a drugi put nehomogenu supstancu, jednako je i posve raznolik u svojim vanjskim izgledima. Tako imamo fragmenata, koji su jednom posve grubo i surovo obrađeni, a drugi put finiji, gotovo tako izvedeni, da djeluju kao da su doista bili jednom i dobro glađeni. Sve su to dijelovi posuda i to od grlenih rubova s jače ili više izvučenim ili opet uvučenim svojim naglašenim obodima, a isto tako i sa takvim, koji uopće i nemaju nikakvog oboda, nego samo zaokruženi grleni rub. Druga grupa se može fiksirati kao fragmenti vratova, ramena, a većinom smo našli komade, koji pripadaju stijenama posuda. Debljina tih crepova kreće se od 4, pa sve do 12 mm. Današnje stanje boje ulomaka pokazuje osrednju skalu nijansi-

Sl. 5. Presjek slojeva u kvadrantima A–1, 2 i 3 m.

ranja od nekoliko temeljnih boja i to počam od svjetlog okera, pa preko zagasitog i tamnog okera zalazi sve do u zagasito smeđu boju. Samo nekoliko fragmenata prelazi u crvenkasti ton, koji naginje čistom cinoberu. Ta se skala uglavnom odnosi samo na vanjsku stranu fragmenata, dok je unutrašnja većinom samo zaglađena, a kod nekojih je i naknadno obojena. Od drugih značajnijih priloga nalazimo raznovrsne dijelove životinjskih skeleta, i to od manjih životinja. Samo jedan dio nađenih kosti nađen je cjelovit, dok je veći dio polomljen i od toga stanoviti broj i raskoljen. Nađeno je i nekoliko komada raskoljenih kostiju, koje nose na sebi jasan trag, da je izveden radni zahvat sa očitom namjerom, da bi se konačno dobio neki određeni priručni alat.

1,76–1,95 m

Nastaje sad nanovo promjena i u ovom sloju. Sastav se mijenja utoliko, što je nadošla posve pjeskovita zemlja izmiješana sa lomljenim kamenjem u većim i manjim komadima. U ovom sloju kroz cijelu njegovu debljinu od 20 cm nailazimo na materijalne ostatke. Tu se nalazi keramika odnosno ulomci od raznovrsnih i raznorodnih posuda, a gotovo ni dva fragmenta ne mogu se uključiti u jednu posudu. Svi oblici fragmenata od raznih dijelova posuda pokazuju, da bi u vjerojatnoj formi rekonstrukcije dali cijelu zbirku vrsta i tipova kako u načinu izvedbe, tako i u svojoj arhitekturi. Kod nađenih ulomaka mogli smo izdvojiti određene dijelove od posuda, i to: niz grlenih rubova jednom sa naglašenim, a drugi put nenaglašenim obodom, a jednako i s raznolikim rubom. Nadalje, tu su i razni dijelovi stijena posuda, pa fragmenti vratova i ramena, a isto tako i manji dio dna. Od većeg broja ručica karakteristične su naročito one, koje posjeduju organsku vezu sa stijenom. Tu nam se redaju oblici počevši od temeljnih gukica, kvrga, pa manjih i većih gužava, sve do izrazite zavojne ručice postavljene jednom u okomitom, a drugi put u vodoravnom položaju. U samom načinu izvedbe razlikujemo među nađenim fragmentima keramike i onakve primjerke, koji su glađeni na vanjskoj strani, a isto tako i one, koji su obostrano polirani. Kod tog izbora uključuju se i primjeri, koji su samo poluglađeni, ali nisu izostali ni onakvi, koji su ostali u svojoj prvobitnoj izvedbi t. j. posve grubi i surovo ostavljeni u svom hrapavom stanju. Veći broj ulomaka obojen je ne samo na vanjskoj strani, nego je podjednaka ili posve obratna boja nanesena i na unutarnjoj stijeni fragmenta. Posebice vrijedno je naglasiti, da stanoviti broj ulomaka od raznih dijelova posuda, i to onih, koji su glađeni, još uvijek nosi na sebi trag tehnike glađenja, što ostavlja dojam, da se to upravo i htjelo, čime bi se doista i postigla određena igra, točnije, postignuta je dinamika linije na oblini u promjenljivom redanju i konstantnoj izmjeni glatkih i neglačanih poteza. Kod drugih primjera se ukrasni elemenat kreće u obliku žljebastih linija, zatim u naglašenim rebrima, pa sve do sistema uboda i zatvorenog kruga grebenog sistema. U pogledu tonske skale nađeni fragmenti su u boji od svijetlog okera, pa preko tamnog, sve do u smeđu čistu ili sa naglaskom nešto malo crvenila. Samo se mjestimično kod nekih ulomaka jasno može fiksirati tamnosmeđa boja. U svojoj su fakturi fragmenti posve nejednaki i njihov nam presjek pokazuje kod nekih homogenu, a kod drugih posve nehomogenu supstancu. Debljine stijena tih fragmenata crepova u

presjecima pokazuju nejednaku debljinu, koja se kreće od 3, pa sve do 14 mm. Od drugog materijala, koji smo tu otkopali, u ovoj debljini sloja imamo prilično broj raznovrsnih kostiju. Kod razvrstavanja tih priloga dobili smo prilično mnogo zglobova i dobar dio članaka hrptenice od raznih vrsta životinja. Drugi dio kosti većinom su polomljene, a posve mali broj je onih, koje su raskoljene. Među takvim komadima nalazimo više primjeraka, koji su u svom rezu takvi, da nam pokazuju očitu namjeru, da se iz tog materijala izradi priručno oruđe.

1,96–2,55 m

Jednako ranijem i u ovom presjeku imamo pjeskovito sivosmeđu zemlju, koja je sada, za razliku od prošlog, manje prhka, ali je isto tako i u toj debljini prisutno mnogo raznovrsnog lomljenog kamenja, većih i manjih komada. Od materijalnih priloga dobili smo priličan broj ulomaka keramike raznovrsnih posuda. Nađeni fragmenti u prvom razvrstavanju pokazuju, da su to dijelovi velikog broja raznorodnih posuda, koji se u mnogome razlikuju, kako prema svojoj obradbi, tako i u samom sastavu. Sve su to ulomci od dijelova stijena, vratova, ramena, pa dijelovi dna, a isto tako, ali u manjem broju, ulomci grla i grlenih rubova s raznovrsnim obodima. Što se tiče samog izgleda, fragmenti se razlikuju prema načinu izvedbe, pa ih dijelimo na posve grubo izrađene, pa srednje fino i posve obrađene komade. To se jednako odnosi i na njihove presjeke, koji isto tako diferiraju u skali kakvoće samog sastava. Izbrusci potvrđuju sastav od posve grube i slabo priređene materije, t. j. od posve nehomogenog sastava, pa sve do fino pročišćene gline i učinjene dobre smjese, koja u konačnoj izvedbi i pečenju pokazuje posve homogenu supstancu. Debljina fragmenata u presjeku kreće se isto kao i ranije i to od 3, pa sve do 14 mm. Kod svih primjeraka fragmenata pokazuje se uz dosadanju različitost još i ta, da je u pogledu tonske skale prilična podvojenost i da gotovo i nema dva podjednaka komada, kojima bi mogli pripisati jednaki intenzitet boje. To se razumljivo odnosi na jednu boju ili njezin odgovarajući ton. U pogledu temeljnih boja utvrdili smo redanje počevši od gradacija oker boje, pa preko žućkastosmeđe i crvenkastosmeđe i preko sivila, sve do tamnosmeđe boje. Ta tonska skala nije samo karakteristična na vanjskoj strani, nego se ona odnosi i na unutrašnju. Međutim nije uvijek i kod svih primjeraka jednako. Nađeno je i takvih fragmenata, koji su posve različiti, na primjer, izvana svjetlosmeđa, a iznutra čisto svijetli oker ili opet na vanjskoj strani žućkastocrveni ton, a iznutra je posve smeđa. Sve se to i na takav način odnosi na dobar dio ulomaka, na mnoge primjerke, kod čega se mora uključiti i onaj dio fragmenata, koji na sebi nosi i određeni ukrasni elemenat. Dekorativni motiv, koji se nalazi na raznim primjercima, a naročito onim, koje smo uspjeli otkopati u drugoj polovini ovog presjeka debljine od 60 cm, pokazuje priličnu raznovrsnost u svom karakteru i načinu izvedbe. Tu se nalaze sistemi ugrebenih linija, zatim ukras izveden postupkom utiskivanja, a isto tako i zatvoreni sistem ornamenta u karakteru visećih trokuta. Kod nekoliko ulomaka može se uočiti i trag određenog načina bojenja, kao izraziti dodatak u načinu proizvodnje i tipa obradbe. Isto smo tako utvrdili i prisutnost fragmenata, kojima je ukras izveden načinom samog glađenja, i to u prepletenom sistemu povlaka, koje su još i danas zadržale svoj sjaj.

Od druge vrste materijala otkopano je cijelom debljinom sloja mnogo raznih dijelova kostura od životinja i to domaćih i divljih. Većinom su to prelomljeni komadi, a dobar je dio od tog broja posve raskoljen, dok je manji broj onakvih, koji nam pokazuju trag i daljeg rada s jasnom i očitom namjerom priugotavljanja za priručan alat. U tom izvoru nalazimo gotovo posve završenih nekoliko komada, a između toga i primjerke, koji su i rabljeni kao neke vrste šila ili bušilica. Od ostalog drugog materijala mogu se posebno istaknuti nekoliko raznovrsnih školjaka, među kojima su dvije posve izglađene.

2,56–2,95 m

Posve čista sivosmeđa prhka zemlja, koja nema nikakvih priloga, a isto tako u cijeloj debljini od 40 cm nismo naišli ni na kakve tragove materijalnih ostataka.

2,96–3,25 m

Poslije spomenutog sloja, dolazi nam nagli prekid gotovo odrezan, i pokazuje veliku promjenu i razliku od ranijega. U ovoj debljini sloja pojavila se crvenkastosmeđa zemlja, koja je izmiješana s vrlo mnogo raznog kamenja, i to većih i manjih komada. Između takvog sastava nailazimo na fragmente crepova keramike, zatim isto tako veći broj kostiju i nešto školjaka. Keramički ulomci, koji se sad nalaze u manjem broju nego ranije, većinom su posve raznovrsni, a pripadaju raznim dijelovima posuda. To su sve komadi vratova, stijena, dijelova dna, grlenih rubova sa svojim obodima i nekoliko ručica u tipu prilično nerazvijenih oblika. U svom presjeku ti fragmenti pokazuju jednom homogenu, a drugi put posve nehomogenu supstancu, a isto tako su nejednaki i u svojoj debljini, koja se kreće od 4 mm, pa do 12 mm. Neovisno od same debljine obradba je isto tako nejednaka i dobili smo primjerke, koji su grubo i posve surovo izvedeni na svojoj vanjskoj strani, ali isto imamo i takvih, koji su dobro glađeni a gdjekoji i polirani do visokog stupnja. Takvi su ulomci i u svom sastavu posve homogeni, ali i polirani i na unutrašnjoj strani. Koliko god je nejednakost i različitost u izgledu i kakvoći, isto je tako velika šarolikost u tonskoj izvedbi i na vanjskoj i na unutarnjoj strani. Tonska skala se kreće od svijetlog sivila, pa preko svijetlosmeđeg dolazi do crvenkastog, pa jasnog narančastog, a postupno može se redati sve do tamnosmeđeg, gotovo do Van Dyck smeđe boje. Nije to samo uvjetovano na vanjskoj strani, jednako se očituje takva razlika i na unutrašnjoj strani keramičkog crepovlja. U pogledu ukrasnog elementa u ovom sloju pokazuje se na primjercima ulomaka od keramike elementarni tip sistema utiskivanja, pa ugrebenih linija i raznih povlaka s namjerom postavljanja u zatvoreni okvir dekorativnog i ornamentalnog niza. Od ostalog materijala otkopana je prilična količina životinjskih kosti i raznih ulomaka, od čega je dobar dio polomljen, a stanovita količina i raskoljena. Veći broj primjeraka pokazuje svijesni i znalački akt loma s određenom svrhom. Takvi su komadi očito bili namijenjeni za izradbu priručnog alata u manje svrhe, ali ima i takvih koji su morali poslužiti kao temeljno oruđe u svojoj funkcionalnosti, što se i pokazuje jasnim tragom upotrebe. U sklopu tog materijala nađeno je

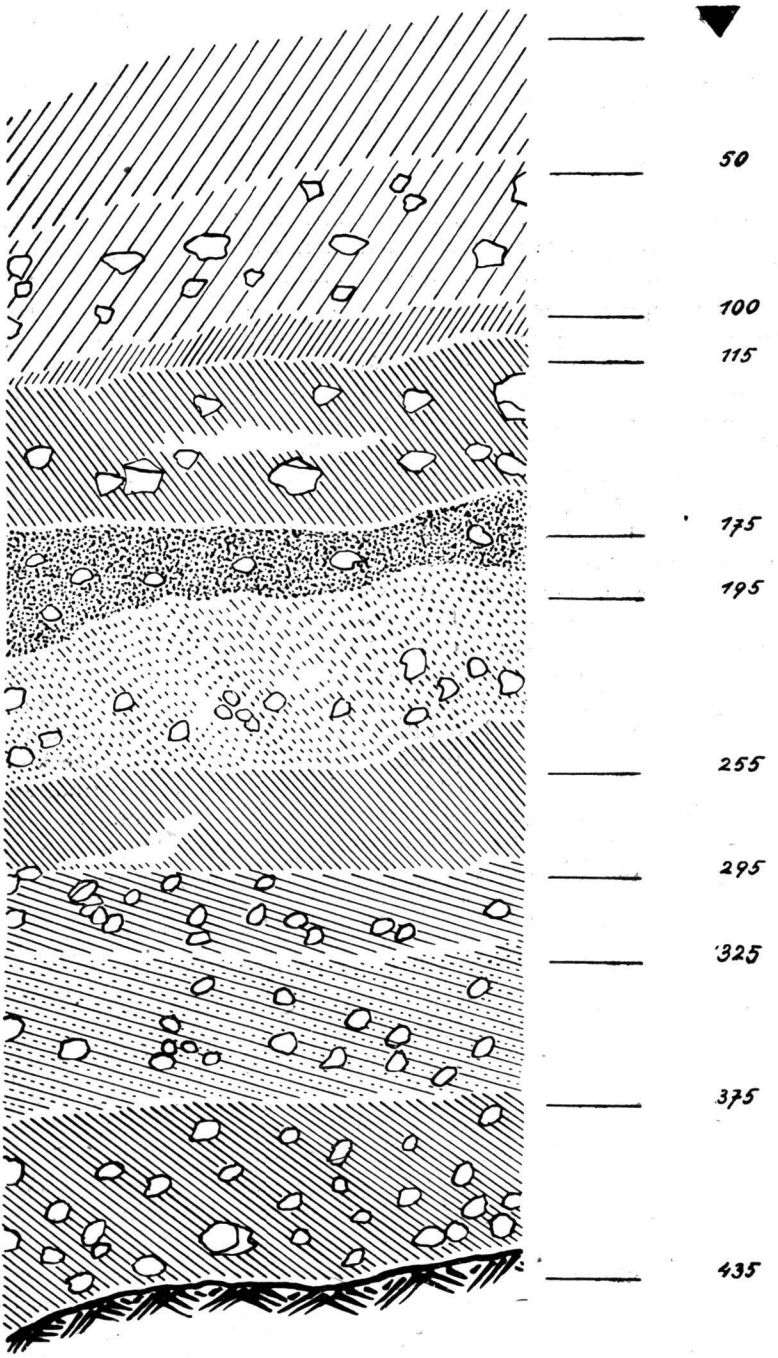
i nekoliko gotovih šiljaka, od kojih su neki bili i u upotrebi, a isto tako i nekoliko cjevčica, zatim više šiljaka i koštanih strugača. Uz taj nađeni materijal bilo je tu i više raznovrsnih školjki, a isto tako nekoliko manjih komada i malih komadića kremenih predmeta i jedan nucleus.

3,26–3,75 m

U ovom sloju nešto malo slabi crvenkasti ton i pojačava se smeđe. Međutim isto kao i ranije i sada imamo u svakom zahvatu mnogo kamenja, i to lomljenog. Značajno je to, da sad u prvom dijelu gotovo i da nema nikakvih priloga i oni se kasnije odnosno dublje pojavljuju, ali u prilično razrijeđenom broju i ne toliko raznovrsni. Tu smo dobili ulomke od prilično grubih i surovo izrađenih keramičkih dijelova od raznovrsnih posuda. Takvim je komadima vanjska površina posve nepravilna i sirova upravo kao nastrugana i kao da je po njoj izliven gusti preliv kod samog rada dogotavljanja. Uz te primjerke imamo i takvih fragmenata, koji su ukrašeni u dekoru sistema utiskivanja, pa brazdanja i nešto karaktera rebara, sve do samog temeljnog ukrasa u naglasku nevješto izvedenog oboda na samom grlenom rubu posude. Premda su svi ti fragmenti sada u znatno manjem broju zastupani od ranijih slojeva i premda su prilično razrijeđeni u prostoru same jame otkopa, ipak pokazuju priličan sklad raznih vrsta i tipova, što potvrđuje raznorodnost posuda prema tipu i vrsti. U toj različitosti isto je prilična skala same temeljne boje fragmenata. I tu se kreće boja od okera, pa preko drugih polutonova sve do sive, sivosmeđe do tamnosmeđe boje. Jednako tomu nije ni jednaka boja na vanjskoj i unutarnjoj strani i neki se primjerci prilično razlikuju od ostalih, a isto tako i posve su obrnuti u svom bojenju. Presjek takvih ulomaka pokazuje prilično nehomogenost supstance kod jednih, a kod drugih posve homogeni sastav neovisno od samih debljina, koje se kreću od 3 mm, pa sve do 15 mm. Od drugih priloga i tu imamo mali broj kostiju, ali su gotovo sve prelomljene i od toga dobar dio raskoljen. Od tog broja mogu se izdvojiti onakvi, koji pokazuju temeljnu pripremu za izradu alata, a nekoji komadi pokazuju, da je postojala upotreba u nekoj vrsti rada. Uz ove nalaze otkopano je u tom sloju i nekoliko školjaka.

3,76–4,35 m

U ovom presjeku nestaje smeđeg tona i zemlja postaje opet posve crvenkasta pomiješana s mnogo lomljenog kamenja većih i manjih komada, ali sve prilično vlažno, a već malo kasnije postaje i polumokro. Na pojedinim dijelovima, kako zalazimo u dubinu, nailazimo na veliko kamenje i po koju gromadu, što i prilično otežava kopanje. Sve dalje, odnosno dublje, zemlja se postupno stanjuje i pojačavaju naslage kamenja, a već nakon manjeg razmaka opet više zemlje, i tako se redalo sve do krajnje dubine. Na početku tog sloja samo na dva mjesta naišli smo na nekoliko komadića kremenih ulomaka gotovo mikrolita. U tom horizontu sloja osim tih spomenutih nekoliko malih sileksa nismo naišli ni na kakve druge materijalne ostatke. Izmjene u pojačanom sastavu zemlje i obrnuto kamena redale se kroz cijeli taj sloj u debljini od 50 cm, dok nije na koncu završilo na samom spiljskom dnu odnosno spiljskoj kosi (Sl. 6).

Sl. 6. Presjek slojeva u kvadrantima B, C – 1, 2

Kopanje u predspiljskim kvadrantima A, B, C – 1

Pošto smo na gornjoj površini očistili nanos od nabacanih grana, kamenja i nekoliko kamenih gromada i nakon što smo uklonili razne otpatke i šut, koji je na nekim mjestima bio debljine i do 15 cm, dobili smo određeni prostor posve čist i bez recentnih naslaga. Od te stajne točke označene sa 0-tom točkom i od te polazne naslage počeli smo sa kopanjem, koje se redalo prema slojevima, i to:

0,01–0,10 m

Sivkastosmeđa zemlja, koja je prilično prhka, a samo mjestimično je nešto kompaktnija i nešto malo navlažena. Samo tu i tamo nalazimo po koji komad i komadić kamena, a povremeno u sastavu sloja nadolazi i po koja suha grančica, dok se redovno susreće posve fino raščlanjeno i tanko završno korjenje.

0,11–0,50 m

Pjeskovito glinena zemlja u boji posve čistog okera, a samo na nekim mjestima pojavljuje se zagasiti ton jednake oker boje. Mjestimično je ovaj sloj pun vlage, a kod ponekih mjesta čak šta više i prilično mokar. Sastav sloja je punomasna glina s ponešto kamenja, i to većih i manjih komada, jednom u većem, a drugog puta u manjem broju. Postupnim zalaženjem u dubinu sve do krajnje točke horizonta sloja, ponavlja se podjednaki redoslijed, a nalazi komada kamenja ostaju i nadalje u istom karakteru loma, što znači elementarni prirodni lom.

0,51–1,00 m

U nastavku otkopa presjek nam daje posve čistu glinu izrazito žute boje, a samo se mjestimično miješa s tamnijim tonovima tako, da postupno prelazi u tamni oker. Na samom početku tog sloja pojavljuje se po koji komadić kamena ili kamenčića, a kasnije mijenja se utoliko, da u sastavu nalazimo priloge velikog kamenja, da bi se isti ponova razrijedio i dolazio opet po koji manji komad. Na samom kraju razrjeđeno redaju se manji, ali prirodno lomljeni komadi kamenja. U zadnjoj trećini tog horizonta sloja prelazi sastav u posve čisti nanos masne gline. Cijeli je presjek tog sloja prilično vlažan, a mjestimično i posve mokar.

1,01–1,20 m

Neposredno na prošlih 50 centimetara slijedi posve kompaktna i čista glinena zemlja, ali sad nije više svijetle oker boje, nego se mijenja u zagasito tamni ton i posve je tvrda. U cijelom ovom presjeku nema nikakva traga bilo kakvih priloga – to je posve čista zemlja.

1,21–1,70 m

Prilično jasno odvaja se ovaj sloj i promjena je vidljiva prvo prema nadošlom zagasitom tonu smeđesivkaste boje, a drugo zbog toga, što je sve postalo posve sipko a mjestimično i gotovo prašinasto. Kroz cijeli presjek sloja

isprepliću se suhe grančice sa nešto korijenja i uz to i mnogo kamenja. Gotovo svi lomovi kamena ostavljaju utisak, kao da je u tom sloju sve bilo propušteno kroz neku drobilicu. U tom sloju između označenog sastava susrećemo skoro kod svakog zahvata ulomke keramike, raznovrsnih komada kosti, kao i drugih otpadaka. Fragmenti keramike tog horizonta sloja pripadaju ulomcima mnogovrsnih posuda odnosno od njihovih raznih dijelova. Tako su na pr. otkopani grleni rubovi sa uvijenim i izvijenim obodima, zatim stijene posuda raznih debljina, koje se kreću od 0,3 pa sve do 0,12 cm, pa nadalje razni komadi ramena, pojasnih dijelova kao i cijela i polomljena dna. Sastav tog većeg broja fragmenata keramike prilično je raznovrstan. Tako smo otkopali ne samo grube i slabo priređene materijale, kojima je supstanca posve nehomogena, a uz to i pomiješana s krupnim komadićima kvarcitnih zrnaca, nego isto takvih primjeraka u ulomcima keramike, kod kojih je sastav vrlo dobar i posve je homogen s fino usitnjenim materijalom, kako bi se postigla boja faktura. Svi takvi nalazi, bili oni dobro ili slabo izvedeni i primijenjeni svrsi dane situacije, redali su se posve izmjenično u okviru cijelog tog horizonta sloja. Uporedo s nejednakim sastavom, koji se pokazuje u prijelomu tih raznih crepova, nejednaka je i obradba vanjske površine i to bilo samog lica ili pak unutrašnje strane. Ipak u tom priličnom broju fragmenata mogu se izdvojiti ulomci i s njima učiniti odgovarajuća podjela u smislu oblika, vanjskog izgleda i obradbe, a isto tako i u pogledu samog sastava. U odnosu na intenzitet boje na vanjskim stranama stijena ulomaka keramike, može se diferencirati više polutonova određenih temeljnih boja, ali gotovo ni jedan ulomak nema istu obradbu ni isti ton jedne boje, kako na vanjskoj, tako isto i na unutarnjoj strani. Pomniji pregled otkopanog materijala pokazao je, da su nekoji fragmenti polupolirani, dok su drugi posve polirani – odlično uglađeni, a neki opet samo djelomično zaglađeni. Kod nekih smo ulomaka fiksirali pojavu, da su doista kod nekih fragmenata izvodili glađenje sistemom povlake sa određenom i za tu svrhu priređenom gladilicom.

1,71–1,90 m

U nastavku otkopa slijedi posve pjeskovita i prhka, ali usitnjena zemlja sive boje. U sastavu tog sloja samo mjestimično susrećemo i vadimo pokoji komadić lomljenog kamena. Međutim za razliku od prošlog sloja, kolikogod je bilo relativno manje fragmenata ili cijelih komada raznovrsnih kostiju, sada nailazimo na priličan broj i to od životinjskih i ptičjih. U tom nizu nalaza fragmenata kosti mogli smo već u prvom pregledu utvrditi više komada nedovršenih i poluobrađenih kosti, koje su imale poslužiti kao priručni alat odnosno oruđe za određenu svrhu. Od ulomaka keramike otkopano je u tom sloju više fragmenata i vrsta od raznih dijelova posuda. Ti se nađeni fragmenti djelomično razlikuju od ranije nađenih, ali u svojoj fakturi i samoj obradbi mogu se uvrstiti u podjednaki tip, samo s tom razlikom, da pripadaju svakako ranijoj fazi razvoja. Pri samom dnu tog horizonta sloja nailazimo na fragmente keramike, i to primjere dobro izrađene, čiji su ulomci stvarno dijelovi od više vrsta posuda. Fakture tih ulomaka, jednako ranijem, razlikuju se i prilično diferiraju, a posebno valja istaknuti njihovu karakteristiku u pogledu samog načina u tehnici obradbe.

1,91–2,55 m

Dobiveni novi presjek daje nam sasvim pjeskovitu sivosmeđu zemlju, ali sa velikom količinom lomljenog kamenja i k tomu i gomilom posve usitnjenog, što uglavnom i prevladava kroz cijeli taj sloj. Za razliku od ranijeg sloja, zemlje ima mnogo manje i dobrim se dijelom pokazuje kao posve prašinasta. Sve je u tom sloju nabacano i ispremetano i doista ostavlja utisak, da je tu nastalo i zbilo se neko urušenje ili zasipanje. Zadnjih desetak pa sve i do dvadeset cm, ali u posve valovitoj liniji postaje taloženje nešto mirnije i postupno dobiva svoj normalan presjek. U tom horizontu sloja nalazimo fragmenata kako mnogih dijelova od raznovrsnih posuda, tako isto i nešto artefakata od kosti i kremena. Uz ove fragmente izvadili smo i odijelili veći broj lomljenih kostiju, pa uz to i nekoliko školjaka. Pri samom dnu sloja našli smo na većoj površini ostatke od prilično velikog vatrišta. Na tom horizontu sloja uz spomenute ostatke garišta i ugljevlja ima mjestimično i do pet centimetara debele naslage pepela. U sklopu i sastavu tog nalaza pojavljuju se fragmenti posuda od keramike, i to od raznih dijelova, zatim više kostiju i k tomu i dva ulomka od kosti, koji su nađeni u stadiju polupreradbe, odnosno nedovršenog oruđa. Osim toga u tom je horizontu otkopano i jedno posve obrađeno i upotrebljavano koštano šilo. Na perifernom dijelu tog vatrišta nalazimo posve različite ulomke od keramike i među njima i takvih fragmenata, koji su u svemu posve različiti od dosadanjih. To su sve ulomci, koji u svom presjeku pokazuju drugi sastav i drugi način obradbe, i to kako na vanjskoj tako isto i na unutarnjoj strani.

2,56–2,85 m

Slijedi nagli prekid dosadanjeg kameno-zemljanog sloja. U novo dobivenom presjeku ovog novog sloja nema ni traga o bilo kakvim prilozima. Sve je posve prazno i vadimo samo sivosmeđu poluprhku zemlju. Očito je, da u vrijeme ovog taloženja ili nanosa nije bilo u ovom objektu nikakva života.

2,86–3,30 m

Vidna razlika od prošlog sloja pokazuje se u sastavu ovog novog već i u tomu, što se pojavljuje crvenkasta zemlja. Međutim ta zemlja nije čista ni prazna, nego je prilično miješana s kamenjem. Presjek sloja daje nam redanje kamenja sad više, pa opet manje, ali se konstantno miješa sa većim i manjim komadima sve do najsitnijeg. U tom sloju nalazimo za razliku od ranijih raznih priloga. Cijeli nam je presjek dao veći broj fragmenata keramičkih posuda, i to grlenih rubova, pa preko raznih oboda, vratova, ramena i pojasa, sve do ulomaka donjih dijelova posuda i sama cijela i polomljena dna. Svi ti nađeni komadi odnosno ulomci pripadaju raznovrsnim posudama prema tipu i samom načinu obradbe. Osim toga moramo naglasiti, da smo obratno od takvih ulomaka našli i posve drugu vrstu, koja se u potpunosti razlikuje prema tonskoj skali temeljnih boja, a isto tako i prema svojoj fakturi. Isto tako i razlika je od prošlih sadržajnih slojeva u tom, da smo otkopali i veliki broj posve sitnih ulomaka, t. j. fragmenata od raznih dijelova posuda. Taj veći broj sitnih fragmenata, što ranije nije bio slučaj, može se dovesti u vezu

s time, da je sve to nastalo zbog daleko većeg i jačeg tlačenja prethodnih slojeva, a posljedica su bili mnogostruki lomovi inače tog krhkog materijala. U horizontu tog sloja nalazimo isto tako i nekoliko koštanih artefakata, a inače od kosti našli smo priličan broj lomljenih i raskoljenih primjeraka, i to cijelih komada i ulomaka. Od drugih priloga nađeno je raznih školjaka i sitnih komada kremena, odnosno kremenih otpadaka, a uz to i nekoliko primjeraka kremenih predmeta. To su kremene rukotvorine, točnije upravo mikroliti, a nađeni su posve pri dnu tog horizonta sloja.

3,31–3,90 m

To je prilično sličan sloj ranijem, ali sa tom razlikom, da zemlja nije u tolikoj mjeri i intenzitetu crvena, nego sad prevladava donekle sivosmeđi ton. Međutim gomila kamenja i prvih 30 cm ostaje gotovo ista, kao i ranije s podjednakom gustoćom i veličinama. Vlažnost sloja, upravo mokrina, postaje sve to veća i pojačava se. U tom dijelu nemamo nikakvih drugih nalaza osim spomenutih priloga. Kod otkopa od 50 cm pojavljuju se drugi prilozi. Tu nam sada dolaze prilozi u ulomcima keramike, koji su posve različiti od svih ranijih, ali nisu brojno zastupani kao što je to bilo u prošlim sastavima slojeva. Sve su to fragmenti manjih veličina sa svojstvenom karakteristikom u izvedbi. fakturi i samoj boji, a jednako i u svojim oblicima, koji pripadaju raznim vrstama posuda. Od drugih nalaza imamo u manjem broju raznovrsnih kostiju i nekoliko komada školjaka. Oko dubine u sloju od 70 cm dolazi nam sitnije kamenje i to lomljeno, a između toga nalazimo i po koji komad prelomljenog ulomka od kosti, kao i nekoliko manjih priloga kremenih iveraka, upravo mikrolita. Zadnjih 10 cm nema nikakva traga o bilo kakvim ostacima, a kamenje, koje vadimo, posve je sitno i umiješano u mokru zemlju, stvarajući na taj način jednu potpuno kompaktnu masu.

3,91–5,00 m

Nastavak otkopa ovog novog sloja, dao nam je u presjeku posve mokru zemlju crvenkastog tona, koja je prilično umiješana i uljepljena kamenjem, koga u ovom dijelu iskopa nalazimo i do veličine velikih gromada. Općenito promatrajući otkop i sadržaj u odnosu na kamen, variraju veličine, i to od najsitnijih komada pa sve do velikih gromada, ali s time, da je sve u karakteru čistog loma, što se provlači kroz sve horizonte slojeva. Isto smo tako konstatirali, da je u tom cijelom sloju zemlja u odnosu prema kamenu u prilično oskudnom omjeru. Sve se to tako miješa i prepleće, zalazeći na jednom kraju do dubine od 30 cm, a opet i do 40 cm na drugoj strani kvadranata same sonde. Podjednako stanje u pogledu sastava sloja reda se i dalje, samo s tom razlikom, da je sada sve još više stisnutije, t. j. još je više tlačeno i k tomu još i pojačano s mokrinom. Na dubini sloja od 50 cm nađena su dva ulomka raskoljenih kosti i k tomu jedan primjerak kosti, a to je stvarno započeti i nedovršeni koštani artefakt. Neposredno iza toga, već u slijedećem zahvatu otkopa, t. j. u liniji od 60 cm dubine izvadili smo jednu prelomljenu kost, kod koje je lom pravilno izvršen sa započetom priredbom u oblikovanju nekog i za neku svrhu priručnog alata. Na oba kraja tog priloga od kosti, odnosno na samim završecima odlamanjem je učinjena neka vrsta oštrenja. Oblik tog

komada ima karakter cjevčice s time, da je unutarnja strana posve izglađena. Na posve protivnoj strani kvadranta nešto ispod linije horizonta, ali na šupljikavom i među kamenjem nekompaktnom taloženju i neposredno uz samu klisuru naišli smo na jedan oveći komad obrađenog kremena. Označeni nalaz je kremeni predmet, koji nam već na prvi pogled pokazuje i potvrđuje, da je to priručno oruđe, nalaz, koji možemo smatrati jednim od najstarijih u nizu nađene građe u otkopima ovog objekta. To je rukotvorina listolika oblika, obostrano obrađena sa odgovarajućom retušom. Tehnika izradbe svojstvena je daleko širem djelokrugu područja sa određenim stupnjem razvijenosti u materijalnoj kulturi. Od ovog horizonta sloja pa dalje sve do kraja samog otkopa, t. j. do spiljskog dna, ništa se više nije našlo i sve je nailazilo u posve jednakom sastavu, kakvog smo već ranije iznijeli. Samo mjestimično je jednom prevladavao kamen, a drugi puta bivalo je nešto više zemlje. Pri samom dnu ponavlja se sastav u velikom kamenju i raznovrsnom lomu, koji je ležao na samoj spiljskoj kosi. (Sl. 7).

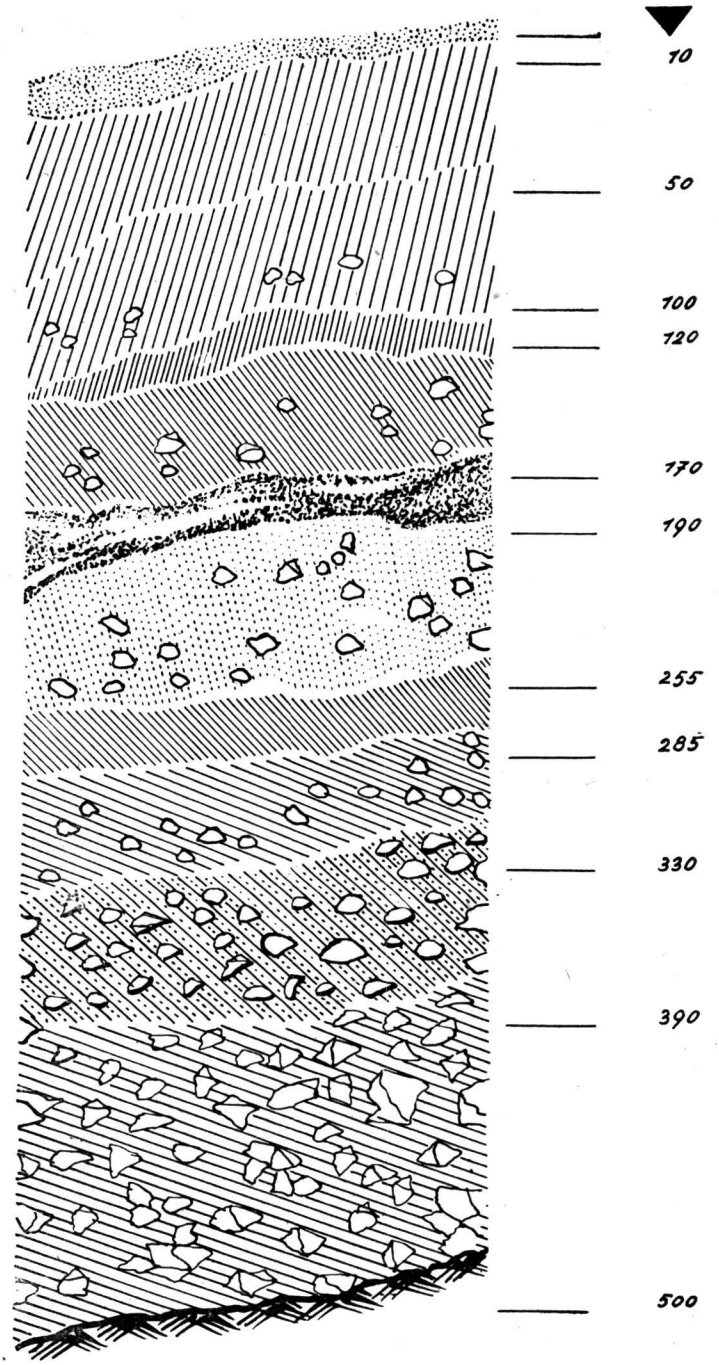
III

Položaj spilje »Jamina Sredi« i otkopom pronađeni predmeti materijalne kulture pružaju nam potrebne elemente, iz kojih možemo izvesti postavke o životu čovjeka davnih doba, o njegovu radu i uopće o njegovoj cjelokupnoj djelatnosti.

Spilja »Jamina Sredi«, kako smo već i ranije opisali, nalazi se u sklopu terena, koji je danas obrastao šumom. Osim toga i okolno područje uz šumu ima i otvorene čiste terene, koji prema svom položaju i uslovima posjeduju sve uslove za dobar rast mnogih kultura. Uz to možemo i dodati povoljne klimatske prilike, što sve zajedno sa ranijim uvelike pridonosi razvoju šuma i plodova. Općenito možemo kazati, da je gotovo cijeli taj južni dio otoka Cresa, točnije dio iza prevlake Osora, pun svakovrsne vegetacije. Ne samo danas, nego i prema svim okolnostima, morao je taj kraj i u davno doba posjedovati sve povoljne uslove za boravak i život čovjeka i njegove zajednice.

Sav taj sada pronađeni materijal kao i cjelokupna građa, koju smo dobili sistematskim iskapanjem u tri navrata, pružaju nam prilično mnogo podataka. Među tim nalazima dolazi nam prvenstveno u obzir veliki broj životinjskih kostiju, i to cijelih komada i u fragmentima. Takvi se nalazi kostiju pojavljuju kroz gotovo cijeli presjek otkopa tako, da u određenim horizontima slojeva nalazimo razne fragmente od mnogovrsnih životinja. Pogledamo li te nalaze kostiju, koje susrećemo u ovećem broju kroz sve slojeve, vidjet ćemo, da su to sve razni dijelovi skeleta, ali ni u jednom primjeru nemamo sve na okupu. U raznim horizontima slojeva nalazimo na primjer cijelih komada, zatim veliki broj u stanju preloma, a isto tako i stanoviti broj kosti, koje su raskoljene.

Posebno valja istaknuti u tom nizu fragmenata primjere obrađenih i poluobrađenih kostiju. To su većinom komadi, koji prema načinu obradbe pokazuju, da su služili nekoj određenoj svrsi, ali koju funkcionalnost nismo do danas u stanju da točno fiksiramo. U toj vrsti prevladavaju raznovrsni šiljci, šila, gladilice, nadalje poludogotovljene strelice i dr. materijal, koji je od primjene i prilično istrošen.

Sl. 7. Presjek slojeva u predspiljskim kvadrantima A, B, C – 1

Ako tomu svemu dodamo i druge nalaze, a to su školjke i puževi, a uz to i stanoviti broj mikrolita, onda imamo prilično vjerojatnu predodžbu o načinu života najstarijeg doba u spilji »Jamini Sredi«. Iz toga ujedno i slijedi postavka, da su tadanji ljudi živjeli prvenstveno od lova i pribavljanja hrane putem sabiranja za dnevne potrebe svog svakdanjeg života. Prema tomu znači, da je uz sabiranje plodova, puževa, pa uz pobiranje školjaka i lov imao odlučnu ulogu u prehrani ljudi. Takav način života trajao je ne samo kroz jednu, nego se i dalje produžuje u još dalje faze života u ovom objektu, odnosno u životu tih ljudi i uopće cijelog stanovništva kroz nekoliko doba.

Odmah poslije tog prvog perioda i njegovih oblika života slijedio je razumljivo napredniji nastavak. Premda prema svim znacima kako način sakupljanja, tako i sam lov nije u novoj fazi razvoja bio ni najmanje prekinut, nego je čak nastavljen u punom intenzitetu. Paralelno s tim oblicima, u tom je razdoblju imala uslijediti i prva pojava, odnosno prvi počeci stočarstva. Jasne i nedvoumne potvrde nažalost nema, ali sve okolnosti i elementi u sadržaju toga horizonta sloja govore tomu u prilog. Materijalni ostaci upućuju na tu pojavu i na taj oblik, koji se svakako mogao u svojoj temeljnoj formi i pojaviti, premda još ne u tolikoj razvijenosti i diferencijacijom, kako to slijedi u kasnije doba.

Prema spomenutom temeljnom zanimanju ljudi i njihovim sredstvima, koja su bila u upotrebi radi pribavljanja hrane zbog održavanja života, mislimo, da se tu odvijao život mesolitskog tipa, koji je karakterističan za ljude tog kraja u prvo doba života u spilji »Jamini Sredi«. Ako uz sve elemente, s kojima raspolažemo, ponova spomenemo nalaze mikrolita, naše je mišljenje u potpunosti opravdano.

Stratigrafski presjek slijedećeg sloja ne donosi nam nekih posebnih promjena. Prema karakteru svog sadržaja ulazi doduše u mlađu fazu razvoja i naprednijeg života, ali stalna je izmjena intenziteta već postojećih oblika pribavljanja hrane, koji ostaju i nadalje samo sa tom razlikom, da se pojačava broj nalaza u oruđu i većem broju koštanih ulomaka. Čini se prema svemu, da je razlog toj konstantnosti odnosno produžavanju istog tipa i oblika života taj, što nije bilo odgovarajućih uslova, koji bi bili specifični u tom kraju. Postoje doduše u ovom horizontu sloja očiti znakovi pojave stočarstva, ali se ono i uz sve okolnosti ne razvija. Taj oblik još uvijek je daleko od toga, da bi prevladavao, nego ostaje i nadalje kao slabija, paralelna radna akcija u podmirivanju životnih potreba.

Ulazeći tako u mlađu fazu slojevnog redanja, uglavnom se ponavljaju oblici pribavljanja svakodnevnih potreba i ostalih sredstava u pogledu održavanja života spilje »Jamine Sredi«. Mlađi slojevi ulaze u vrijeme punog cvata mlađeg kamenog doba sa svojim osobinama. Te karakteristike nisu u potpunosti u ovom objektu zastupane, premda je razvijeniji i napredniji način života i općeg djelovanja u punom toku u bližim i daljim okolnim prostorima. Razumljivo je, da su tu i takvu dosljednost diktirali posebni lokalni uslovi. Od nađene i raspoložive građe, koju smo u označena tri otkopa pronašli, možemo u pogledu raznovrsnih kostiju odijeliti onakve, koje nam potvrđuju u određenom postotku, da se prešlo i djelomično na korisnu primjenu stočarstva. Kod toga moramo naglasiti, da prema nađenom oruđu i oružju ostaje i nadalje sve ono što smo za cjelokupni objekt već ranije istaknuli. Sad se ponovo

pokazuje, da na pr. lov nije nipošto napušten oblik zanimanja, a to tim više, jer se uz ostalo našlo nekoliko polomljenih, a isto tako i jedan cijeli okrugli kamen – izraziti primjer t. zv. prethistorijske praćke. Osim toga i u tom horizontu sloja nalazimo mnoštvo obrađenih i polugotovih koštanih predmeta. Posebice valja istaknuti pojavu, da i ovdje prevladavaju ne cjeloviti skeleti, nego se, jednako ranijem, sve nalazi u razbacanom i ispremiješanom stanju, ali uz očitu manjkavost nekih dijelova kostura.

Koliko god je stanje u dosadanjim slojevima što se tiče zanimanja i prehrane bilo varijabilno, nije se i nadalje u mnogomu promijenilo. Dalji mlađi slojevi ne pokazuju znatnije razlike. Premda se pretežno pojačavaju nalazi kosti, koje pripadaju razvijenom stočarstvu, ipak i pored takvih domaćih životinja, nalazimo i ostataka divljih. Dakle u toj novoj fazi života u ovom objektu variraju samo oblici ekonomike, a samo djelomično i povremeno susrećemo onakve predmete, za koje bismo mogli reći, da pripadaju posve drugoj, odnosno novoj strukturi života ljudi u doba metala.

Dolaskom tako i do najmlađeg kulturnog sloja odnosno do gornjeg sadržaja presjeka, možemo samo ponoviti, kako redoslijed, tako i vrste nalaza u koštanom materijalu. Da bismo dobili punu predodžbu samog procesa razvoja, izvršili smo odgovarajuću komparaciju. Zahvat je pokazao usku vezu sa ranijim materijalima, i to prvenstveno s oruđem i oružjem. To se očituje u izboru komada i dijelova kosti, zatim u izradbi vrsta i konačno u tehnici obradbe, koja se razlikuje od ranijih naprednim i razvijenim oblikovanjem.

U opisivanju sadržaja iz slojevnog reda odnosno stratigrafije u spilji »Jamini Sredi« poslužili smo se prvenstveno nalazima koštanih fragmenata. To smo učinili zbog toga, što nam ulomci od kosti uvelike pomažu i služe kao temeljni oslonac u pogledu života i rada ljudi pretpovijesnog doba.

Iznijetim razmatranjima iz kvadranata od tri uzastopna otkopa, koja su izvršena, priključujemo i ostale nalaze od drugog materijala. Jednako ranijem i takva građa kao izrađen ili poludogotovljen predmet ulazi u sklop nađenih rukotvorina u ovom objektu.

Već smo u samom početku iznijeli nalaze raznovrsnih kremenih ulomaka. Taj je nađeni materijal doista i prilično raznovrstan. Jednom tako u samom početku, odnosno u prvom sloju spilje »Jamine Sredi« nailazimo samo na posve male komadiće obrađenog kremena. Taj kremeni materijal oblikovan je u karakteru i tehnici izrazitih mikrolita, koji u usporedbi ulaze u mnogo širi okolni krug takvih izrađevina. U taj se krug, točnije u to se područje uključuju krajevi i velikog dijela okolnih zemalja Sredozemlja. U drugom opet kvadrantu, koji nam gotovo već i zahvata predspiljski prostor otkrivamo u prvom, inače posve praznom prostoru horizonta sloja, primjerak velikog kremenog artefakta. Jedinstven je to primjerak na cijelom području Jadranskog kruga. Kremena rukotvorina svojim oblikom, izgledom i tehničkom izvedbom vodi nas u još dalju starost. Predmet se posve isključuje od cjelokupnog dosad otkopanog inventara, a nalaz je otkopan u horizontu sloja, koji je uslijedio iza zadnjih nalaza najstarijih fragmenata keramike. U sklopu trećeg kvadranta na drugom mjestu u sloju koji je iznad spomenutih otkopano je više primjeraka izrazitog oruđa, kao što su raznovrsne strugalice, zatim šiljci, šila, vrškovi strelica i drugi poluobrađeni komadi – sve nesvršeni predmeti od kremena materijala. Iznad tih slojeva u slijedećim presjecima,

odnosno poslije najstarije i starije faze razvoja, slijede primjeri, koji su izvedeni u tehnici što je posve svojstvena načinu pravljenja predmeta u Mlađe kameno doba.

Pogledamo li cjeloviti presjek slojeva, moramo naglasiti, da prilozi u kremenim nalazima i nadalje ne manjkaju, premda su prilično razrijeđeni, ali su stalan pratilac gotovo svakog sloja. Ta nam pojava ujedno i pokazuje, da je kremeni materijal i pored nastalog napretka i razvoja života i proizvodnje, a istovremeno i pojavom metala ostao i nadalje u upotrebi – u stanovitoj primjeni. To su doduše komadi kod kojih je izvedba i način obradbe već u znaku napredne tehnike. Na njima se vidi fina i dotjerana retuša, a kod nekih i mikroretuša. Taj napredak diktiran je razvojnim stupnjem tadanjeg čovjeka i njegovih proizvoda. Prostranstvo tog stupnja kulture zalazilo je u daleko veće okolno područje, a to je i izvan krajnjih prostora Jadranskog kulturnog kruga.

Osim keramike, koju iznosimo u slijedećem poglavlju, nalazimo kao popratni materijal i izrađevine od kamena. Međutim taj materijal nije nam u dosadanjim otkopima zastupan u mnogo primjeraka. U raznim horizontima slojeva nađeno je samo nekoliko komada. Među posve cijele i dobro održane komade ubrajamo sjekire, koje su i prilično neistrošene. Uz to možemo napomenuti i prisustvo polomljenih komada i posve dotrajalih, a uz to i jedan polomljeni bat. Uz te predmete nalazimo i nekoliko komada kamena, koji su prema svom rabljenom i primijenjenom stanju imali posve sigurno poslužiti u danom momentu, kao neki nadomjestak gotovom oruđu.

IV

Spilja »Jamina Sredi« u dosadanjim nalazima dala nam je stanovitu podlogu, prema kojoj smo bili u mogućnosti, temeljem ispitivanja građe utvrditi uslove života, rada i djelovanja čovjeka pretpovijesnog doba.

Isto tako, kao i ranije, iz dobivenog presjeka u otkopanim kvadrantima u jednakoj smo mogućnosti, da ispitamo i otkopani keramički materijal. Ta građa, kao uopće cjelokupni arheološki materijal u kulturnoj klasifikaciji i stratigrafskoj analizi, može se podijeliti u nekoliko kulturnih slojeva. Podjela, koju smo dobili temeljem raspoloživog materijala i učinjenog ispitivanja, može se izvršiti u šest kulturnih slojeva u tipološkoj i kronološkoj skali razvoja i napretka.

Premda su do sada izvršena tri kopanja većeg broja kvadranata ipak ne bismo mogli postaviti zaključne postavke. To je zbog toga, što su nam prema dobivenim elementima potrebna još daljnja iskapanja. Takav je zahvat nužno potreban zbog toga, što se objekt kopanjem i zalaženjem u dubinu i dalje proširuje. Zahvatom novih kvadranata proširuje se spiljsko dno i u određenoj kosini zalazi pod velike stijene. Tako smo na pr. imali u trećem iskapanju, da se poslije dobivenog presjeka i dubine do spiljske kose od pet metara, dno naglo spušta i produžuje dalje. U slijedećem kvadrantu nismo zbog takvog stanja našli dno ni na dubini od devet metara. Međutim prema ispitivanjima nije ni na toj dubinskoj granici dno. Vjerojatno je, da se i dalje spušta do kraja kose odnosno stijene u drugoj vrtači, a to je oko 15 metara

dubine od naše stajne točke, odnosno od početnog mjesta našeg kopanja. Zbog pomanjkanja tehničkih sredstava, s kojima bismo mogli doći do veće dubine, a isto i zbog sigurnosnih mjera nismo mogli u ovoj kampanji produbiti i proširiti presjek otkopa.

Svakako nastavak zahvata u daljem istraživanju i otkapanju opravdan je potrebom ispitivanja cjelokupnog objekta. Jedna od potvrdnih činjenica jeste nalaz kremenog artefakta. Taj je predmet nađen u donjem odnosno prvom sloju u dubini od 4,50 metra. Listoliki šiljak prema mjestu nalaza upozorava nas, da bismo mogli doći i do drugih priloga. Doista teško je povjerovati, da ne bismo naišli i na drugi popratni materijal. Gotovo je nemoguće, a da ne otkopamo fragmente materijalne kulture, koji se zajedno s nađenim uklapaju u određeni period. Premda je ovo za sad osamljeni primjerak rukotvorine, ipak dokumentira prisustvo kulturnog strujanja u jednom smislu. U drugom pogledu može biti ostatak prijenosa jedne faze razvoja u kulturi čovječanstva. Nije ni isključena pojava čistog donosa, ali isto tako i produkt s naslijeđenom tradicijom.

U ispitivanju, ako samo predbježno usporedimo artefakt sa sličnim primjerima iz bližeg i daljeg okolnog područja, krug nam hvata dio Evrope i Sredozemlje. Premda nismo u mogućnosti u toj pojavi zasad postavljati dio jedne cjeline u odnosu na kulturu, ipak možemo dovesti u vezu sa predmetima, kakve citiraju poimence J. de Morgan,[1] pa D. Peyrony,[2] zatim R. Furon,[3] J. Andree,[4] J. Hillebrand[5] i dr. Svakako značajan prilog u vrednovanju predmeta i ostalog materijala iz spilje »Jamine Sredi«.

U općoj postavci tipologije, a kasnije u fiksiranju kronologije, ovaj listoliki kremeni artefakt dolazi kao prilog prvih početaka života na sjevernom dijelu Jadranskog kulturnog kruga. Ako dalji radovi pokažu, da je taj primjerak i preteča drugih primjera iz ostalih kvadranata prvoga sloja, a to su mikroliti, fiksirat će pojavu visine razvoja materijalne kulture i veze sa okolnim područjima.

Prvi sloj u drugim kvadrantima nije jednak ni u dubini otkopa, a ni u sastavu. Inventar je prilično skroman. Kulturni prilozi sastoje se iz predmeta malih kremena i fragmenata kosti, od kojih je jedan dio u poluobrađenom stanju, a drugi kao gotovi i djelomično primijenjeni kao koštano oruđe. Uglavnom sve je prilično skromno i k tomu malobrojno. Osim toga treba svakako naglasiti, da u ovom prvom sloju nema ni jednog fragmenta keramike. Posve je obratno u svim daljim odnosno mlađim slojevima, gdje je keramika zastupana u priličnom broju. Isto ovo vrijedi i za druge priloge, koji su primjer naprednijeg i razvijenog oblika života i rada čovjeka.

Prema svojim osobinama, veličini, oblicima i načinu izradbe, ti mali kremeni prilozi pripadaju tipu mikrolita. Kod tog izlaganja moramo istaknuti, da mikroliti iz nalazišta »Jamine Sredi« imaju sve one osobine, koje su karakteristične i specifične u lokalnim proizvodima. S obzirom na opći značaj

[1] J. d. Morgan, Préhistoire orientale, Paris 1925., I/286, II/400.
[2] D. Peyrony, Éléments de préhistoire, Paris 1948., str. 84–88, 140–149.
[3] R. Furon, Manuel de préhistoire générale, Paris 1951., str. 227.
[4] J. Andree, Der eiszeitl. Mensch in Deutschland und seine Kulturen, Stuttgart 1939., str. 374.
[5] J. Hillebrand, Magyarország Őskökora, Budapest 1935., T. 1.

i karakteristiku takvih nalaza, a također i prema već ustaljenim okolnostima, koje uvjetuju klasifikaciju, možemo ovom prvom sloju dati karakter mezolitika. Istovremeno gornji dio horizonta sloja pokazuje, da je istovremeno i neposredni preteča prvih početaka ranog neolitikuma.

Presjek prvog sloja i njegov sadržaj pokazuje nam u ostacima jednu, premda još ne zaobljenu cjelinu, ali ipak dijelove jedne cjeline. To su uglavnom proizvodi, koji su u granicama prostiranja jedne određene kulture. To je kultura, koja se razvijala i djelovala na mnogo širem području, uključujući kod toga i prostore izvan Jadranskog kulturnog kruga. To je mezolitska kultura mikrolita, koja je zahvatila i velika područja okolnih zemalja Sredozemlja.

U srodnim grupacijama nalaza iz raznovrsnih nalazišta posjedujemo mnoge analogije s obzirom na mezolitsku kulturu i tradiciju. Tu je cijeli niz lokaliteta, koji ulaze u okvir jadranskog područja, a isto tako i okolna područja cijelog Mediterana.[6] Premda je mezolitski sloj u spilji »Jamini Sredi« vrlo skroman i za sada prilično siromašan, ipak postoji vjerojatnost, da će se u daljim iskopima povećati. Materijal, kojim raspolažemo, ima gotovo posve lokalnu karakteristiku. Usporedbom se može utvrditi u radnom aktu odraz graničnih osobina. Put prema središtu iz te ogromne raširenosti života i djelovanja tih kultura vodi nas prvenstveno na rubno djelovanje sjeveroafričkih mezolitskih nalazišta,[7] odnosno na periferne značajke Kapsijena.[8]

Iz inventara drugog sloja izdvajamo ulomke od keramičkih posuda. Uvid u osobine tih fragmenata pokazuje, da su prema fakturi i cjelokupnoj izradbi, primjer jednih od najstarijih proizvoda. To se naročito odnosi na područje Jadrana i Jadranski kulturni krug.

U horizontu ovog sloja nalazimo ulomke keramike, koja je izrađena u posve gruboj i sirovoj tehnici. Ti su primjerci na unutarnjoj strani donekle zaglađeni, a time ujedno i motiviraju vanjsko lice. Presjek takvih fragmenata pokazuje nehomogeni sastav i vezu sa grubom supstancom. Ostali ulomci keramičkih posuda pripadaju proizvodima, koji se samo djelomično razlikuju od spomenutih. U sastavu, obradbi i samom izgledu gotovo da su i jednaki. Razlika se sastoji u tome, što njihove stijene na vanjskoj strani imaju izrađen sistem ukrasa. Elemenat ukrasa sastoji se od sistema otisaka putem utiskivanja. To vrijedi za jednu vrstu fragmenata. Kod drugih imamo sistem izrađen poput žiga. Sve se to reda u slijedu nekog niza, koji je morao biti i motiviran, imajući u momentu proizvodnje i zadanu svrhu. Sistemom ponavljanja provlači se takav ukras preko tih, nažalost krnjih ulomaka, oblikujući tako zatvoreni ornamentalni splet. Pojedini dijelovi, veći ili manji fragmenti ne daju nam dovoljno uvida, da bismo mogli točnije utvrditi i ispitati dekorativno ukrasni sistem. Jedno ipak možemo dohvatiti, a to je, da su motivi izvađani kod jednih noktom, a kod drugih nekim prilagođenim predmetom.

[6] M. R. Sauter, Préhistoire de la Méditerranée, Paris 1948.; M. Almagro, Los problemas del Epipaleolitico y Mesolitico en Espana, Barcelona 1944; L. Balout, Préhistoire de l'Afrique du Nord, Paris 1955 ; E. G. Gobert, Notions générales acquises sur la Préhistoire de la Tunisie, Alger 1952.; A. Mortillet, Les petits silex taillés à contours géométriques trouvés en Europa, Asie et Afrique, Anthr. 6, 1896.; J. D. G. Clarc, Die mittlere Steinzeit, München 1952; R. Vaufrey, Préhistoire de la Méditérranée, Paris 1948. i dr.

[7] H. Breuil–J. Bouyssonie, Collections Préhistoriques, Paris 1956.

[8] L. Balout, o. c. str. 387–436.

Osim toga imamo i takvih primjera, gdje je očito, da je utiskivanje izvedeno školjkom (t. zv. cardium keramika). Nadalje tu su i primjeri, koji su ukrašeni sistemom udubljivanja ili utiskivanja sa naročito priređenim zglobom od kosti životinje. Ali nađeno je i nekoliko ulomaka keramike, na kojima je ukras izveden plosnato obrađenom kosti ili sa specijalnom ljušturom.

U svemu nije to neka raskošna skala ukrašavanja i prisutno je u cijelom sloju samo nekoliko temeljnih motiva. Uzimajući u cjelini tu pojavu i manifestaciju, kako izradbe tako i dekorativnog elementa, sve to ulazi u ograničenu skalu proizvodnje impresso keramike. To su ujedno i prvi počeci u izradbi glinenih proizvoda i najstariji prilozi u fragmentima keramičkih posuda u ovom kraju.

Srodne i gotovo identične kulture iz samog početka neolitikuma javljaju se na raznim stranama u područjima juga Evrope. To se posebno odnosi na Jadranski kulturni krug i na veliko područje Sredozemlja, ali isto tako i na Balkanski poluotok. Da li je impresso keramika i sam početak proizvodnje u spilji »Jamini Sredi« u ranom neolitiku posve originalna manifestacija ili je prijenos kulture ili samo kulturni utjecaj, to je i nadalje otvoreno pitanje. Istom u nastavku i potpunom otkapanju cijelog objekta, možda, da ćemo moći dati neku potpuniju građu i eventualnu postavku u konačnom rješavanju. Svakako u južnim predjelima Evrope, a posebno u velikim područjima okolnih zemalja Sredozemnog mora, bila su središta, u kojima su živjele mezolitske grupe u podjednakom stupnju razvoja i napretka. Na takvoj tradiciji i pod ujednačenim okolnostima mogao se u razumljivo neposrednom nastavku razviti i neolitik. To je Mlađe kameno doba, stvarno i prvi početak t. j. rani stupanj neolitika. Prva faza razvoja novog doba, koje uz ostale elemente nosi snažan biljeg popratne pojave u pojavi prve i grube, surovo obrađene keramike.

Navedemo li samo neke predjele od velikog broja primjera, gdje su se razvile srodne kulture, imamo odmah i potpuniju predodžbu o velikoj prostornoj raširenosti te sveopće pojave u razvoju proizvoda keramičkih predmeta. Tako imamo na pr. u područjima sjeverne Afrike,[9] pa na Iberskom poluotoku,[10] zatim na području Grčke,[11] pa Makedonije,[12], a da i ne zađemo u istočni dio Sredozemlja,[13] gdje je doista vrlo velika raširenost ranih neolitskih kultura. Isto tako u toj velikoj rasprostranjenosti materijalnih kultura rane faze, postoji i neposredno zalaženje u predjele Balkana. Ta se pojava manifestira u gotovo podjednako vrijeme sa našim nalazištem. Istovremeno zalazi taj utjecajni val i u područja Podunavskih zemalja.[14]

Već i u općem zahvatu diferenciranja građe i materijala sa tog doista ogromnog kompleksa mogu se utvrditi stanovite razlike. Ta varijabilnost u skali proizvodnje dijeli taj prostor na dva dijela. Time su i nastale u općem

[9] R. Vaufrey, L'art rupestre nord-africain, Arch. inst. pal. hum., Paris 1939., sl. 42, 52; E. Gobert, L'sbri de Redeyef, L'anthrop. 1912., 9 i dr.

[10] Bosch Gimpera, Pyrenäenhalbinsel Ebert, Reallex. X. t. 123.

[11] V. Milojčić, Körös–Starčevo–Vinča, Mainz 1950.

[12] W. A. Heurtley, Prehistoric Macedonia, Cambridge 1939., str. 138, 5 (a, b, e, g).

[13] C. Schaeffer, Ugaritica. Paris 1939., str. 4–7; V. Milojčić, Chronologie der jüng. Steinzeit Mittl.- u. Südosteuropas, 1949.

[14] D. Garašanin, Starčevačka kultura, Ljubljana 1954.

smislu vrednovanja dvije kulturne grupe. Od te temeljne grupacije, svaka od njih posjeduje svojstvene karakteristike i osobine područnih specifičnosti. Kod tih pojava naročito se ističe proizvodnja keramike. U toj disciplini dolazi do izražaja skala vrsta i tipova predmeta, zatim način obradbe, pa izvedbe i k tomu postojanje dekorativnog elementa određenih sistema.

Ako u istaknutom smislu povučemo paralelu i k tomu potražimo analogiju prema nalazima u spilji »Jamini Sredi«, onda nas put vodi prvenstveno prirodnim smjerom jadranske linije. Zatim smo upućeni na druge predjele evropskog Juga i konačno na veliko i široko područje, a to su okolne zemlje Sredozemlja.

Nalazi u spilji »Jamini Sredi« na južnom dijelu otoka Cresa za sada su prilično osamljena pojava u gotovo cijeloj otočkoj liniji. Razumljivo, ukoliko se to odnosi na pojavu najstarijih primjera keramike. Isto nam tako do sada ni otoci srednje i južne Dalmacije nisu dali iz inventara nalazišta građu, koja ulazi u tu najraniju fazu neolitika. Veći broj lokaliteta u svojoj tipološkoj i kronološkoj klasifikaciji ulazi u mlađu fazu razvoja. Međutim, to nipošto ne znači, da te i takve pojave uopće i nema. To je zasad samo rezultat vjerojatno nepotpune istraženosti većih područja, a ne pomanjkanje građe i materijala iz tog najstarijeg doba. Međuprostori do danas fiksiranih lokaliteta pokazuju preveliku distanciju između utvrđenih točaka. Te linije raspona traže popunu u otkrivanju novih mjesta u životu te najstarije pojave u proizvodnji keramike, a time i općeg stupnja razvitka u to doba. U novije vrijeme na više točaka u tom smjeru istraživalačkog rada i djelovanja, nalazimo elemente, prema kojima predviđamo, da bismo mogli i naskoro doći do željenih rezultata.

Zalazeći u južnom dijelu od obalnog pojasa u dolinu Neretve, a zatim prema mjestu Blagaju otkriveno je i utvrđeno nalazište »Zelena pećina«.[15] Zatim dalje još južnije je otkriven podjednak lokalitet. Tu je nad samom dolinom Trebišnjice, gotovo na samoj međi hercegovačkog i crnogorskog područja, utvrđen lokalitet »Crvena stijena«.[16] Oba ova nalazišta sa svojim klasificiranim inventarima posjeduju građu i iz područja starijeg pretpovijesnog doba.

Nalazište »Crvena stijena« u svojoj najstarijoj fazi života ima mezolitski sloj mlađeg perioda, koji odgovara gornjem kapsijenu područja zapadnog Mediterana. Slijedeći mlađi sloj ulazi u najstariji neolitik i u tijesnoj je vezi sa neolitikom kapsijenske tradicije isto tako zemalja zapadnog Sredozemlja. U nastavku nizanja slojeva mlađih perioda, živi ovaj objekt sve do kraja brončanog doba.[17] To je razmatranje prije završne riječi u pogledu konačne analize cjelokupnog inventara iz »Crvene stijene«. To je zbog toga, što istraživač tog objekta A. Benac naglašava nastavak radova, a ujedno i dubljih otkopa. Taj se dio odnosi na još starije slojeve. Tu će se prilično sigurno diferencirati mezolitik, možda i u više faza i veza u smislu paleolitske tradicije. Kod tog se zahvata i posve razumljivo ima očekivati zalaženje u puno paleolitsko doba.

[15] A. Benac, Zelena pećina, Glasnik BH, Sarajevo 1957., str. 61–86.
[16] A. Benac, Crvena stijena, Glasnik BH, Sarajevo 1957., str. 19–45.
[17] A. Benac, Crvena stijena, o. c., str. 44.

U klasifikaciji i tipološkoj analizi, vremenski nešto mladi objekt je »Zelena pećina«. I u ovom objektu najstariji slojevi ulaze u dio starijeg i dio srednjeg stupnja neolitika, dakako u odnosu na Crvenu stijenu. U svojoj genezi donji sloj »Zelene pećine« morao se osloniti na tradicije Crvene stijene. U općem smislu, to je u cjelini nešto mlađa pojava te neolitske kulturne manifestacije.[18]

Inventari iz spomenutih nalazišta, premda su u većem prostornom razmaku, ipak u starijim slojevima u potpunosti odgovaraju nalazima u spilji »Jamini Sredi«. Tu se nalazi prisutan dobar dio fragmenata keramike, koja prema svom karakteru i fakturi, ulazi u taj sklop razvoja i dostignuća. Ne samo da je tu prisutna građa u materijalnim ostacima, koji se mogu klasificirati u početnu fazu neolitika, nego šta više ulazi i u dalje razvojne periode. Već i sada, prema raspoloživom materijalu i donekle se te kasnije faze mogu priključiti citiranim lokalitetima.

S time u vezu dovodimo i druga nalazišta iz ranije spomenutog šireg područja i dalekih okolnih zemalja. Jednako prošlim postavkama, tako i usporedbom na ovoj prilično udaljenoj strani nalazimo odgovarajućih primjera iz nalazišta. Isto tako i prema toj građi možemo usporediti nađeni materijal iz spilje »Jamine Sredi«. Dovoljno je za najnužniju usporedbu navesti samo nekoliko primjera, kao što su poimence Molfetta,[19] pa Stentinello,[20] zatim Matrensa,[21] Chateauneuf-les-Martigues,[22] nadalje Arene Candide[23] i dr. Već iz ovog manjeg izvatka nalazišta možemo za materijal iz Jamine Sredi učiniti pretpostavku, da materijal grube keramike, a naročito impresso keramika ulazi u okvir i ovog šireg područja razvitka određene kulture. Kod toga ističemo, da će dalji radovi popuniti građu i omogućiti da se odrede odnosi, kako na jednoj, tako i na drugoj strani u krajnjim točkama prostorne raširenosti ranih neolitskih kultura i stupnjevanju razvoja.

Prema dosadanjem iskopanom materijalu neposredno na drugi sloj nastavlja se i treći. To doduše nije nova pojava u karakteru i sastavu, ali ima ipak nekih dodataka, prekida i razvijenijih nastavaka u primjercima keramike. To je približno svojstveno razvojnom stupnju u novom periodu, koji možemo fiksirati kao srednji neolitik. Kao posve novi elemenat u vanjskoj obradbi keramike pojavljuje se, nažalost, samo nekoliko manjih fragmenata u karakterističnoj izvedbi. Vanjska stijena tih ulomaka nosi trag povlake, kao da je povučeno s neke vrste metlicom. Drugi fragmenti materijala imaju žigosani motiv, kao temeljni ukrasni elemenat. U usporedbi s ranijim slojem to je jasan nastavak razvijenijeg tipa ukrašavanja. Osim toga očituje se i određenom pravilnosti. Potpuni prekid s drugim slojem pokazuje se nestankom

[18] A. Benac, Zelena pećina, o. c., str. 75, 78.

[19] M. Mayer, Molfetta und Matera, Leipzig 1924. T. 4 i d.

[20] Orsi, Stazione neolitica di Stentinello, Bull. di Paletn. Ital., 1890. Cafici, Ebert Reallex. »Stentinello kultur«.

[21] L. Bernabò Brea, The Prehistoric Culture Sequence in Sicily, The ann. rep. The Inst. of Archaeology, T. 1.

[22] L. Bernabò Brea, Le culture preistoriche della Francia Merid. e della Catalogna, Rivista di studi Liguri, 1949., str. 22.

[23] L. Bernabò Brea, Gli scavi nella caverna delle Arene Candide I., Bodrighera 1956., T. 7–10.

karakterističnih fragmenata u fakturi i dekorativnom elementu. Međutim sva ostala popratna građa i materijal produžuje se i dalje u ovom sloju.

Kako je ovaj treći sloj u odnosu na drugi ostao gotovo i nepromijenjen, osim u djelomičnoj prinovi, ostaje i usporedba sa sličnim pojavama u drugim lokalitetima podjednaka. Razvijeni nastavci u proizvodnji predmeta iz keramike jednako su slični odgovarajućim nalazima, kakve susrećemo u iskopinama komparativnih primjera. Izrazitije diferenciranje moći će se izvesti nakon daljeg iskapanja. Premda je zasad u ovom horizontu sloja premalo građe, to ipak predviđamo u daljim iskapanjima popunu istorodnog materijala. Isto tako možemo i očekivati pojavu i novih elemenata, koji bi prema indicijama trebali da budu prisutni. To je zbog toga, što je ta pojava u proizvodnji keramike stalna i specifična za područja naših zemalja u to doba. S tim u vezi vjerojatno bismo mogli imati materijal, koji će fiksirati područje kulturnog kruga. U jednom smislu potvrda veza sa Jadranskim kulturnim krugom, a u drugom veze sa okolnim područjima. Već i sada imamo očitu sličnost sa zapadnim Balkanom, a isto tako i s Apeninskim poluotokom. Kod toga nije manje značajno područje sjeverozapad naših zemalja. S ovim krajevima morao je postojati određeni kontakt u međusobnim odnosima.

U nastavku niza slojeva slijedi prekid u ostacima materijalne kulture. Ujedno nestaju i drugi popratni prilozi. Prema tomu možemo smatrati, da je došlo do prestanka upotrebe »Jamine Sredi« kroz stanoviti period. Ta pojava je utvrđena kod dva iskapanja, i to na podjednakim dubinama. Tako je kod jednog iskapanja utvrđen prekid na dubini od 2,55–2,95 metara, a kod drugog od 2,56–2,85 metara.

Poslije te podjednake razine slijedio je novi, četvrti kulturni sloj. Sadržaj iz sastava tog sloja dao nam je više fragmenata keramike. To su na pr. takvi komadi, koji prema svojoj fakturi i izvedbi pripadaju mlađem periodu od prošlog sloja. Na razne načine mogli bismo tumačiti tu pojavu. Moglo je doći do pomicanja terena zbog određenog tlačenja, ili tektonskim pokretima. Vrlo je vjerojatno, da i nije bilo takve sile, nego je to nastavak daljeg rada i proizvodnje na temelju stare tradicije ili prijenos u nastavku istorodnog produkta.

Na tim primjerima nalazimo kao dekorativni elemenat ugrebene linije, koje čine određeni sistem ukrasa. Tako je kod jednog sistema trokut izrađen neposredno pod oblim grlenim rubom na glatkom obodu. Usporedbu sa ovakvim i drugim sličnim fragmentima nalazimo na području Jadranskog kruga poimence u lokalitetima na otocima Krka, Hvara, Korčule, Lastova. Isto tako dalje na jug, a zatim i u području Sredozemlja.

Premda je to prilično raširena pojava, mogli bismo ipak s pravom pretpostaviti s obzirom na ove nalaze u Jamini Sredi, da su ti elementi došli ovamo iz područja velikog kruga okolnih zemalja Sredozemlja. U istočnom dijelu tih područja mogli bismo potražiti i odgovarajuće uzore. Tu su elementi, koji prelaze preko egejskog područja uz druge manifestacije u proizvodnji dobara na sjever jednom kroz Jadran, a drugi put preko samog Balkanskog poluotoka. Takvi su elementi mogli biti postepeno prenošeni ili kao uzor donijeti u područje Jadranskog kruga.

Kao primjer dovoljno je spomenuti doba Tassian,[24] pa Amratian,[25] zatim Tell Halaf,[26] pa čak i Troju[27] sve do Sumera,[28] gdje se mogu naći gotovo prvi primjeri i uzorci takvog dekorativnog elementa. Pođemo li bliže, nailazimo na Orhomen,[29] pa Rakhmani,[30] pa dalje u Makedoniju,[31] ulazimo u naše zemlje, u Bosnu i Hercegovinu. Tu se takav ukrasni elemenat manifestirao u mlađoj fazi razvoja keramičke proizvodnje.

Jednim ili drugim smjerom utjecaji ili prenosi mogli su postojati i tako zaći i u sjeverni Jadran. Na gotovo isti način moglo je podjednako doći i do kasnije proizvodnje ili do donosa materijala u Jaminu Sredi. To vrijedi za nalaze fragmenata, koji klasificirani ulaze u eneolitik.

Doduše ta mlađa faza prelaznog perioda nađena je u gornjem horizontu sloja, ali je prema popratnoj građi očito, da je do nje došlo u neposrednom nastavku samog razvitka proizvodnje. Jednako ranijem i ovi primjerci keramike mogu se usporediti sa sličnim nalazima užeg i šireg okolnog područja.

Usporedimo li privremeno samo s užim kulturnim krugom, put nas vodi u smjer prostiranja Slavonske kulture.[32] Linijom od pećine Hrustovače,[33] smjerom Vučedola[34] preko Sarvaša[35] sve do Ljubljanskog barja[36] mogla bi biti granica dodirnih točaka u vezi s Jaminom Sredi. To je u odnosu na fragmente u ovom sloju, a koji su i tipični komadi svojstveni ovoj raširenoj kulturnoj pojavi. Premda zasad nisu brojčani, ali ti su ulomci potvrda tada postojećih odnosa.

Okrenemo li se na drugu stranu i krenemo put juga, možemo doista nabrojati gotovo niz nalazišta, s kojima se može usporediti ostali materijal ovog četvrtog sloja. Sve su to fragmenti keramike iz brončanog doba. Jednim dijelom ulaze u sklop sličnih kultura na području Jadrana, ali također i u unutrašnjost Bosne i Hercegovine. Drugi dio možemo usporediti sa Apeninskim poluotokom. Isto tako i dalje nalazimo vezu sa Jonskim i Egejskim morem.

U srednjem dijelu ovog sloja nalazimo i nekoliko fragmenata keramike, koja se posve odjeljuje iz sklopa većine posebnom svojom fakturom i načinom izradbe. Ti ulomci se mogu dobrim dijelom usporediti s nalazima i na objema stranama Jadrana, ali krajnje točke nalaze se mnogo dalje i južnije. Tako među fragmentima imamo više primjeraka ručica, koje možemo usporediti s nalazima iz Dalmacije, a možda je najdalji primjer sličnosti iz Tsanglija.[37] To je prema dosadanjim nalazima materijala. Druga dva ulomka na-

[24] F. Petri, The making of Egipt, London 1939., str. 3, T. 2, 6.
[25] F. Petri, o. c. ibid. str. 4, T. 10, 14.
[26] F. Oppenheim, Der Tell Halaf, Leipzig 1931., T. 11, 55.
[27] C. W. Blegen, J. L. Caskey, M. Rawson, Troy, London 1951., I.
[28] H. Frankfort, Sumerian sculpture about 3000 B. C.
[29] E. Kuntze, Orhomenos, Die Neolitische Keramik, München 1931., T. I., 1.
[30] Wace ad Thompson, Prehistoric Thessaly, Cambridge 1912., str. 45, 105, 106, 203.
[31] W. A. Heurtley, o. c. ibid. str. 41/19, 142/25, 146/62.
[32] A. Benac, Završna istraživanja u pećini Hrustovači, Glasnik BH, 1948.
[33] J. Korošec, Pećina Hrustovača, Glasnik BH, 1946., T. XII.
[34] R. R. Schmidt, Die Burg Vučedol, Zagreb 1945., T. 45, 53 i d.
[35] V. Hoffiller, Corpus vasorum antiquorum, Yougosl. Fasc. 2. T. 2, 5.
[36] R. Ložar, Studije o ljubljanskoj keramiki, Ljubljana 1941., str. 33.
[37] Wace ad Thompson, o. c. ibid. str. 105, sl. 55.

laze sličnost među fragmentima na otocima Hvaru,[38] pa Lastovu[39] i sve do nalazišta Kritsana i Saratse.[40]

Gornji dio sloja daje fragmente keramike, koja prema svom karakteru pripada mlađoj fazi razvoja. Istovremeno donekle su još prisutni i ulomci starijeg perioda, ali to je samo mjestimično. Prilična gotovo opća izmiješanost karakteristična je u ovom sloju. Ipak smo iz te manje omeđene površine izdvojili stariju od mlađe vrste.

U gotovo vezanom nastavku iznad tih nalaza dolazi nam i peti sloj. Nije doduše ovaj sloj posve novi i s odijeljenim sastavom u odnosu na prošli četvrti. Diferencija je upravo tolika i takva, da smo ipak morali razdvojiti slojeve. Međutim nalazi keramike i ostali materijal nastavlja se inkontinuo. Fragmenti raznovrsnih dijelova keramičkih posuda nastavljaju se u tipu, prema fakturi i načinu obradbe jednako, kao i u gornjem dijelu četvrtog sloja. Ipak je djelomično gornja polovina tog sloja poprimila novi karakter.

Gornji dio petog sloja sadržava više fragmenata kakve nalazimo ne samo u spiljskim objektima, nego i na gradinama. Tako sličnost s jednim dijelom ulomaka možemo potražiti u bližoj okolini. U tom krugu imamo usporedbu u spilji Gabrovici,[41] pa i dalje u spilji Cingareli,[42] a isto i u drugim objektima daljeg područja. Jednako tomu nalazimo prisutne i primjere ulomaka, kakve susrećemo u nalazima u neposrednoj okolini spilje »Jamine Sredi«. To su gornji nalazi u spiljama Kriska,[43] a isto tako i na Osoršćici u spilji Veloj.[44] Ostali dio građe možemo usporediti sa cijelim nizom lokaliteta otvorenih područja. To su uglavnom gradine, u kojih inventarima nalazimo podjednakih primjera fragmenata keramike, a ulaze u sklop i šireg okolnog područja.[45] Mjestimično nalazimo i po koji primjerak, koji se može uvrstiti i u punu razvojnu fazu Starijeg željeznog doba.

Sasvim gore u početnom dijelu otkopa uklanjanjem raznih recentnih ostataka došli smo do zadnjeg kulturnog sloja. To je šesti po redu, koji je u svom sastavu kao najmlađi, dao materijalne ostatke fragmenata keramike iz povijesnog doba. U njegovu sastavu ističu se takvi primjeri, koji nose na vanjskoj stijeni izrađen ornamentalni ukras. Pojedini fragmenti imaju ostatak dekora, koji je izrađen u karakteru plosnato ugrebenih linija, odnosno kanelura. Drugi su ulomci sa dekorativnim elementom, koji je postavljen neposredno ispod vrata i djelomično na početku ramena. Nađeno je isto tako i fragmenata sa jednostrukim girlandom, a isto tako i s vijugavom višestrukom linijom na ramenu posude. U toj raznovrsnosti nađeno je i takvih primjeraka,

[38] G. Novak, Izvještaj o prethistorijskim istraživanjima otoka Hvara, Ljetopis JAZU, 1955., str. 150–157.

[39] G. Novak, Prethist. istraživanja na otoku Korčuli i Lastovu, Ljetopis JAZU, 1958.

[40] W. A. Heurtley, o. c. ibid. str. 166–168, 184–186.

[41] C. Marchesetti, La caverna Gabrovitza presso Trieste, Trst 1890.

[42] B. Bačić, Arheološko iskopavanje spilje Cingarele kod Momjana, Jadranski zbornik I., Rijeka–Pula 1956., str. 336.

[43] V. Mirosavljević, Istraživanja na otocima Lošinju i Cresu, Ljetopis JAZU 1955., str. 208–9.

[44] V. Mirosavljević, Prethistorijska nalazišta na otocima Lošinju i Cresu, Ljetopis JAZU 1957.

[45] C. Marchesetti, I castellieri preistorici di Trieste e della Regione Giulia, Trst 1903.; A. Gnirs, Istria Praeromana, Karlsbad 1924.

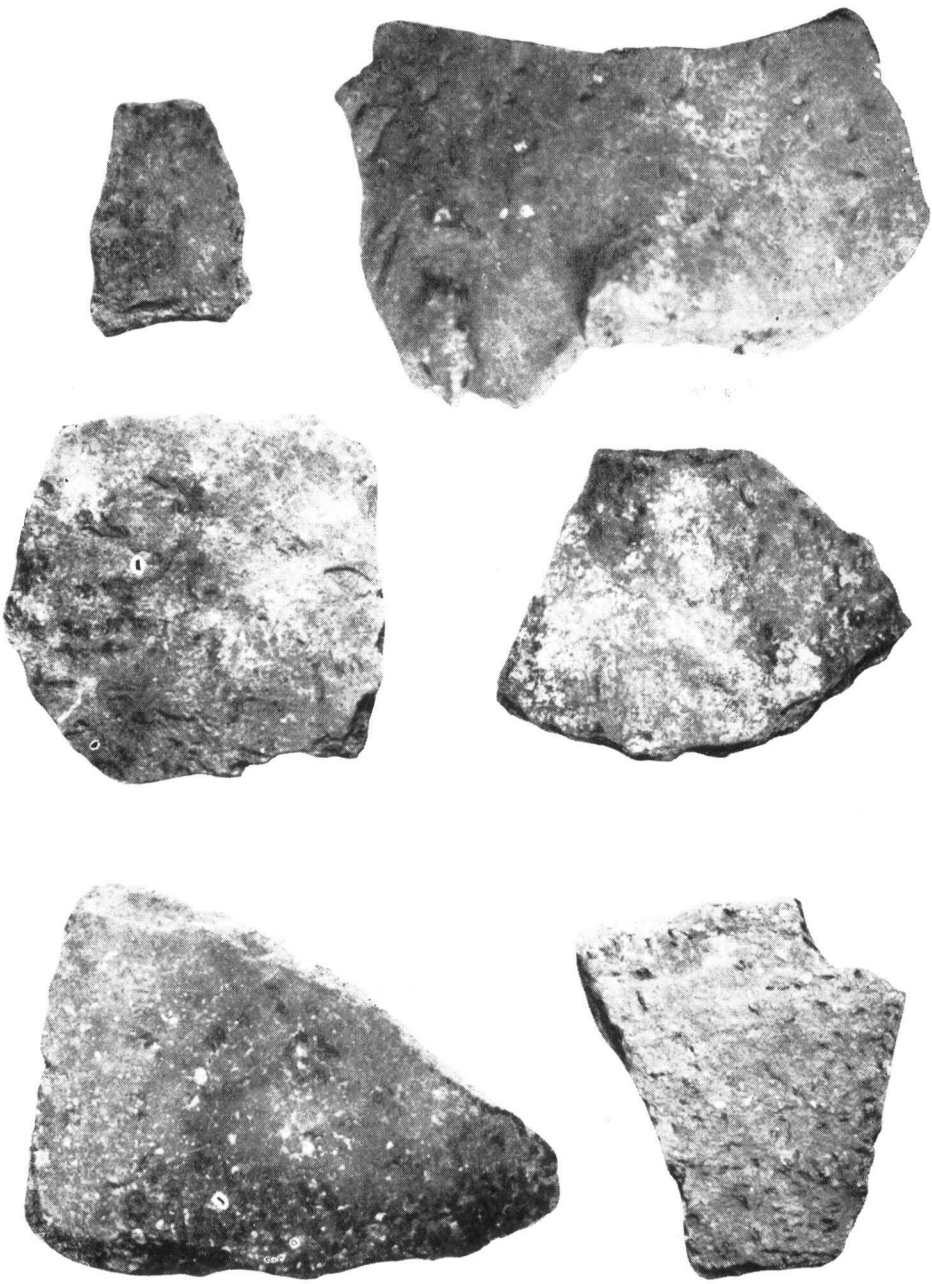
na kojima je ukras sastavljen od povlake dvostruko valovitog zareza u međuprostoru između dvije jako udubljene brazde. Ostali nađeni popratni materijal ovog sloja pojavljivao se u otkupu samo tu i tamo. Ta je pojava bila vrlo oskudna. Sastav tih drugih nalaza brojao je samo nekoliko fragmenata kosti od ptica, a više komada i ulomaka kosti od životinja.

Ovim izlaganjem dobili smo pregled dosad iskopane građe iz spilje »Jamine Sredi«. Ako taj materijal zaoblimo u jednu cjelinu, dobit ćemo nalazište, koje pokazuje kontinuirani tok razvoja materijalnih kultura. Tipološki i kronološki redoslijed utvrđuje nam razvojni put i napredak čovjeka, odnosno njegovih proizvoda. Inventar spilje »Jamine Sredi« sadržava različite predmete od kremenih artefakata, pa sve do nalaza keramičkih proizvoda razvijenog tipa i stila. Pojavom grubo i slabo u sastavu izvedenih posuda, preko impresso keramike i njenih varijacija, pa sve do crepova homogenih supstanca možemo prema tom kulturnom materijalu i diferencirati nekoliko prethistorijskih doba. Postavljene grupacije u okviru pojedinih slojeva, pokazuju sastav i izradbu fragmenata, koji ne pripadaju lokalnom području. Isto tako nisu ni svojina užeg kruga proizvodnje, nego pripadaju daleko većem području. Takva pripadnost odgovara središtima izrazitih i specifičnih kultura. To su primjeri ulomaka, koji prema svom karakteru izradbe ulaze u sklop inventara kao import ili kao uzori iz okolnih zemalja.

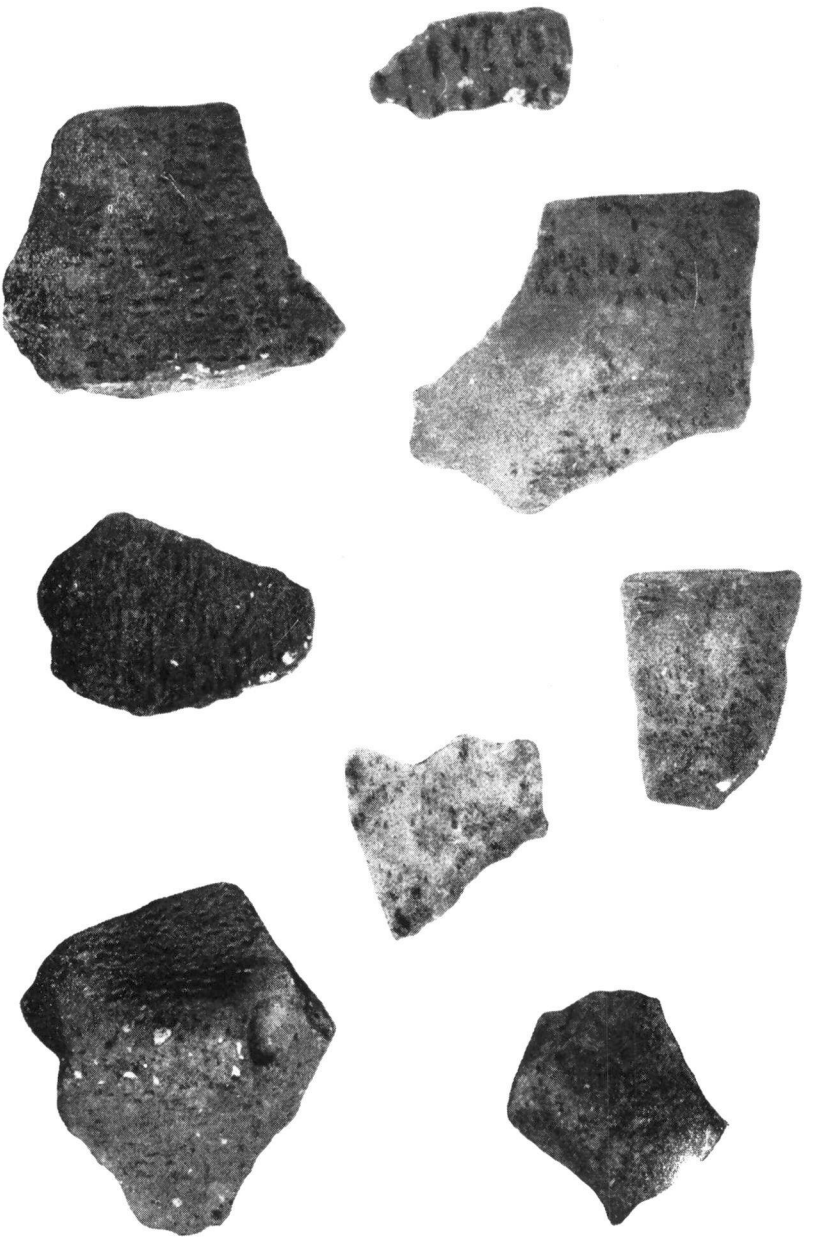
Analizom i klasifikacijom svih tih opisanih priloga materijalne kulture u mogućnosti smo, da utvrdimo njihovu vrijednost i značaj. U redoslijedu izlaganja i promatranja pokazuje materijal kontinuitet i kulturno i kronološki. Uvršteno u opću skalu grupacije i klasifikacije možemo postaviti, da je početak u mezolitiku, odnosno u kasnoj fazi razvoja kao odraz opće pojave dostignuća i napretka ljudi u to vremensko doba. Zatim slijedi pojava keramike i to od prvih njenih početaka, koju smo mogli uvrstiti u rani stupanj neolitika. U kontinuiranom nastavku i drugih manifestacija slijedila je pojava jednog dijela lokalne proizvodnje bližeg i okolnog područja. Razumljivo u odnosu na rukotvorine i keramiku. Drugom dijelu materijala mogli smo pripisati uneseno podrijetlo. Izvornost takvih elemenata nalazimo u širem krugu proizvodnje okolnih zemalja Jadranskog kruga i to ne samo obalnog pojasa, nego i zalaskom u unutrašnjost. Treća grupa nađenog kulturnog materijala nalazi sličnost u izvornim središtima proizvodnje, a ta su najvjerojatnije izvan označenog kruga, na područjima okolnih zemalja Sredozemlja.

Svakako već sadanje ispitivanje otkopane građe otkriva nam lokalitet spilju »Jamine Sredi«, u kojoj je trajao život kroz nekoliko doba. Od prvih početaka, odnosno od pojave mezolitskih ostataka, pa preko najstarije keramike neolitika i dalje. To nam potvrđuju nalazi, koji u nastavku dovode i u drugi period, znači u puni razvitak srednjeg doba, da u kasnijem pređe i u kasnu fazu Mlađeg kamenog doba. Poslije manjeg kolebanja odnosno slabijeg inteziteta, kulturni ostaci pokazuju život u bronČano doba. Prekid pretpovijesnog doba označen je manjim brojem ostataka, koji u klasifikaciji ulaze u fazu Starijeg željeznog doba.

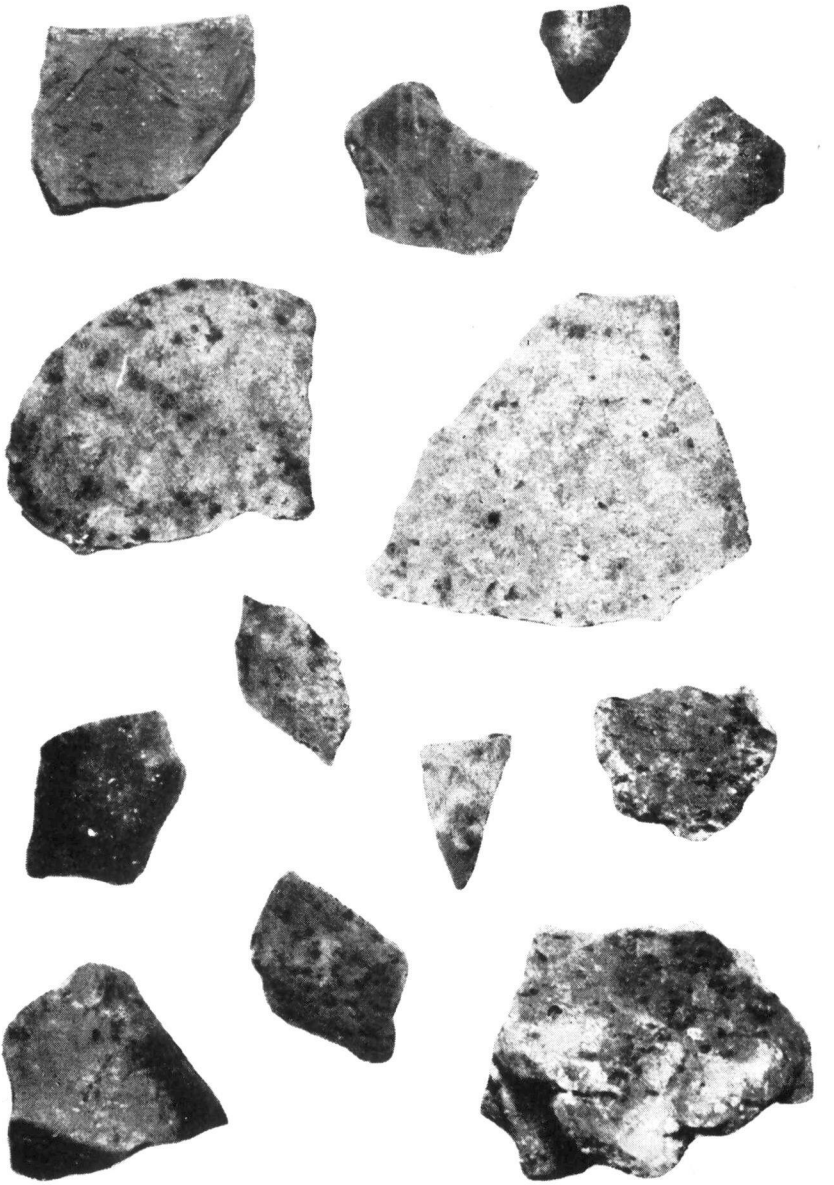
U nastavku istraživalačkih radova i daljim kopanjem u drugim dijelovima objekta »Jamine Sredi« moći ćemo u ispitivanju i konačnom razradom u potpunosti klasificirati građu. Uključivši već sada cijeli raspoloživi materijal u sistematiku oblikovanih kultura otvara nam se problematika u životu kraja

Primjeri ulomaka od keramičkih posuda iz II. sloja.

Fragmenti keramike od raznih posuda iz II. i III. sloja.

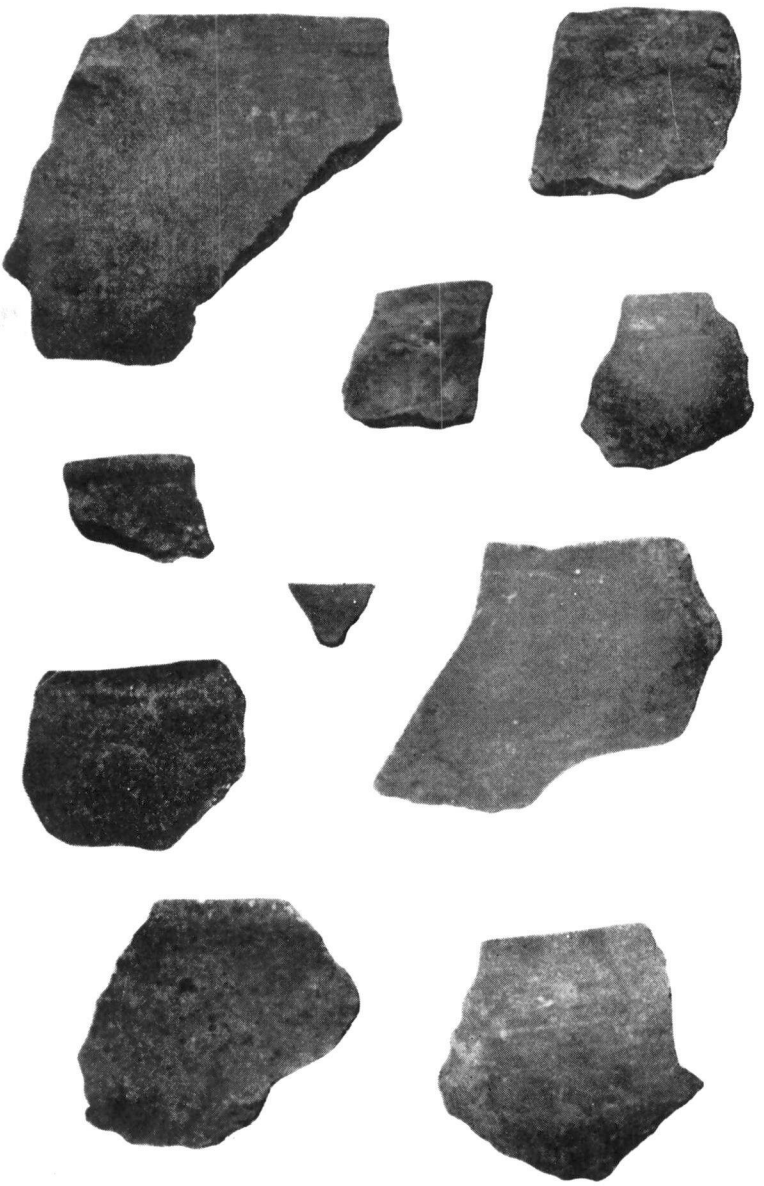
Primjeri fragmenata keramičkih posuda iz III. i IV. sloja.

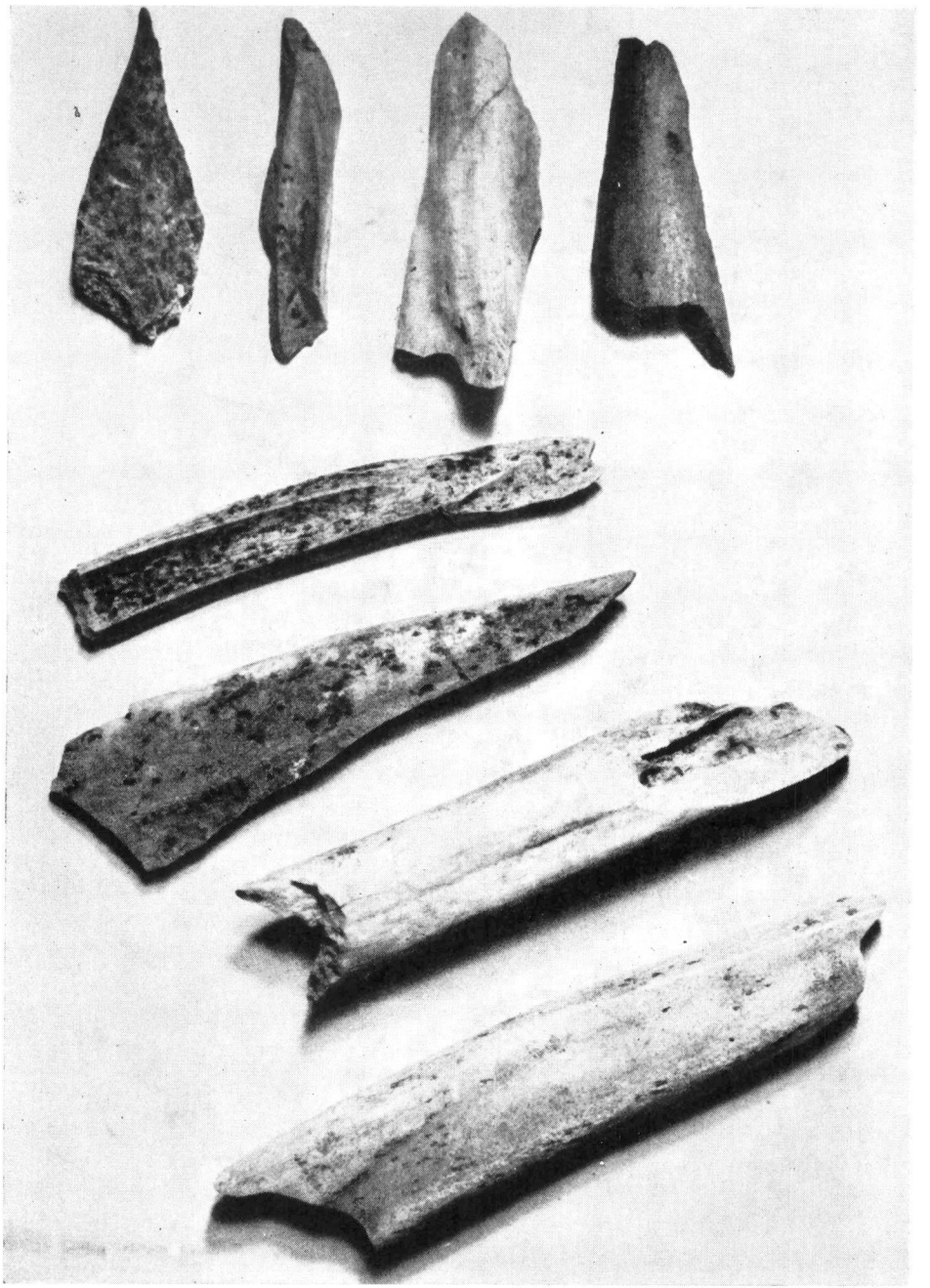
Primjeri ulomaka keramičkih posuda iz IV. sloja.

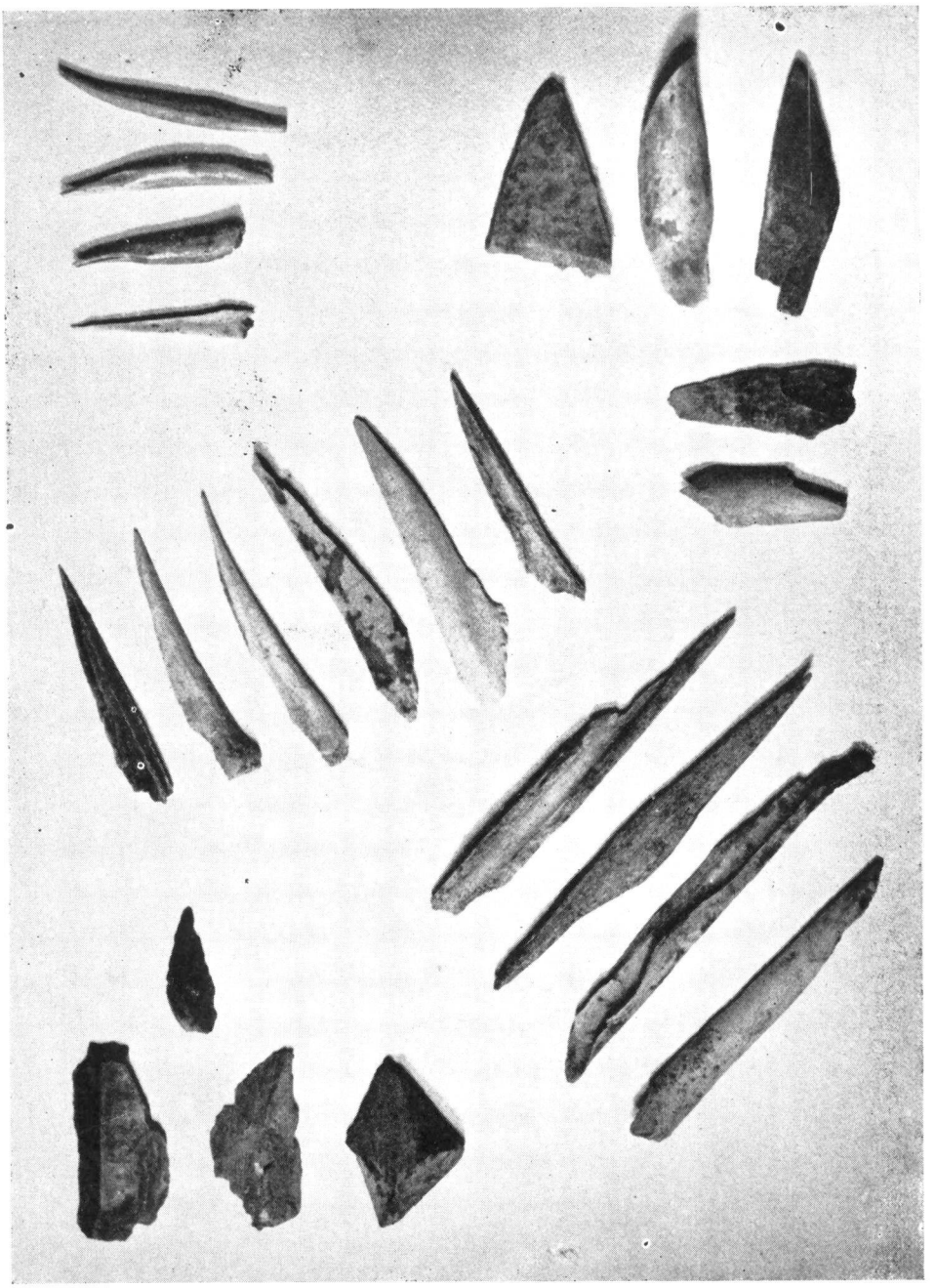
Primjeri ulomaka keramike raznovrsnih posuda iz IV. i V. sloja.

Primjeri fragmenata keramičkih posuda iz IV. i V. sloja.

Izbor koštanih priloga u gotovom, rabljenom i poluobrađenom stanju.

Prilozi koštanih i kremenih rukotvorina u obrađenom i poluobrađenom stanju.

kroz nekoliko doba. Rješavanjem mogli bismo pridonijeti, da se utvrde način života i pretpovijesna doba na otoku Cresu, a s tim u vezi i dijelom na području Sjevernog Jadrana.

ZUSAMMENFASSUNG

Auf der Inselgruppe Cres–Lošinj befinden sich bereits festgestellte vorgeschichtliche Lokalitäten, welche über das ganze Territorium verstreut sind, womit sie ein übersichtliches Bild der Überreste der materiellen Kultur aus frühester Zeit bieten. So wurden bisher auf diesen Inseln mehrere Funde an zahlreichen Fundstellen festgestellt, welche bezüglich ihres Sachvorrats in einige vorgeschichtliche Zeitabschnitte, beziehungsweise in ihre Perioden eingeschaltet werden. In diese zahlreichen Lokalitäten konnte nun auch der neuentdeckte Fundort auf der Insel Cres, die Grotte »Jamina Sredi«, mit all ihren mannigfachen und charakteristischen Gegenständen eingereiht werden.

Die Lage der Grotte »Jamina Sredi« ist auf dem südlichen Teil der Insel Cres, unterhalb der Landenge von Osor, festgestellt. Die Nachforschungen und Ausgrabungen, welche ich auf dem Gebiete dieser Inseln im Jahre 1955, 1956 und 1957 unternommen habe, ergaben, nebst anderen Fundorten, auch diese Grotte. Mit ihrem Sachvorrat bietet sie uns eine Grundlage, welche nötige Feststellungen der Lebensweise des Menschen, mehrere vorgeschichtliche Zeitabschnitte hindurch, ermöglicht.

Einer Klassifikation und stratigraphischen Analyse unterzogen kann das ausgegrabene Material, wie auch sämtliche archäologischen Gegenstände, in mehrere Kulturschichten eingeteilt werden. Die auf Grund des uns zur Verfügung stehenden Materials und erfolgter Prüfung, konnte in der topologischen und chronologischen Entwicklungs- und Fortschrittsskala eine Einteilung in sechs Schichten festgesetzt werden. Obzwar wir bisher drei systematische Ausgrabungen in einer gewissen Anzahl von Quadranten vorgenommen haben, müssen wir betonen, dass wir doch keine endgültige Schlussfolgerung ziehen konnten, weil sich – auf Grund der erhaltenen Elemente – noch weitere Ausgrabungen nötig erwiesen, da mit Weitergrabung in die Breite und in die Tiefe bei den folgenden Quadranten das Objekt an Dimensionen wieder zunimmt. Mit Einbeziehung neuer Quadranten weist der Grund der Grotte eine Neigung auf und verschwindet unter grossen Felswänden.

In der ersten, beziehungsweise letzten Schichte der dritten Ausgrabung wurde ein Exemplar eines kieselsteinartigen, blattförmigen Artefakts in der Grösse von 146 mm lang und 35 mm breit vorgefunden. Obzwar dies ein vereinzeltes Artefaktenexemplar dieser Art darstellt, so kann es sich doch um einen Rest der Entwicklungsphase einer Kultur grösseren Gebietes handeln. Hingegen ist es nicht ausgeschlossen, dass der Gegenstand ganz einfach hergebracht wurde, oder er auch ein Produkt der vererbten Überlieferung sein könnte. Jedenfalls bekräftigt dies die Annahme eines frühen Lebensanfangs im nördlichen Teil der adriatischen Kulturzone im vorgeschichtlichen Zeitalter.

Die erste Schichte in den anderen Quadranten ist nicht gleich, sowohl der Tiefe als auch der Beschaffenheit nach. Die kulturellen Beiträge sind durch Gegenstände aus kleinen Kieselsteinen und Knochenfragmenten, teils halbausgearbeitet, teils als vollkommen angefertigte Waffen, vertreten.

Ihren Eigenschaften, beziehungsweise ihrer Grösse, Form und Art der Ausarbeitung nach, gehören diese Kieselstein-Gegenstände dem Typ der Mikrolithen an, wobei sie die Charakteristik der lokalen Erzeugung aufweisen. Im allgemeinen stellen sowohl dieser ganze Durchschnitt, als auch der Inhalt der ersten Schichte, die Überreste eines zwar noch nicht abgerundeten Ganzen, dennoch aber wertvolle Teile mit spezifischen Elementen dar, und zwar mit solchen, die jener Kultur angehören, deren Entwicklung auf einem viel grösseren Gebiete erfolgte, wobei auch jenes ausserhalb der adriatischen Kulturzone inbegriffen ist. Dies ist die mesolithische Kultur der Mikrolithen, welche auch grosse Gebiete der Mitelmeerländer umfasste.

In ähnlichen Gruppierungen von Fundgegenständen aus verschiedenen Fundstätten haben wir bereits viele Übereinstimmungsbeweise hinsichtlich der mesolithischen Kultur und Tradition. Das ist eine ganze Reihe von Lokalitäten, welche sich im Bereich des adriatischen Gebiets und des angrenzenden Mittelmeergebiets befinden. Obzwar der Fundvorrat aus der Grotte »Jamina Sredi« gegenwärtig noch recht bescheiden ist, sind ihm, nebst den erwähnten Eingeschaften, auch lokalcharakteristische Merkmale eigen. In Vergleichsbetrachtungen der Arbeitsbeschaffenheit sind die Scheidungslinien der verschiedenen mesolithischen Kulturen, hinsichtlich deren Entwicklungsstufe ersichtlich. Aus diesem recht verbreiteten Lebensgebiet werden wir, auf dem Wege zum Mittelpunkt, vor allem an die angrenzende Auswirkung der nordafrikanischen mesolithischen Fundstellen, beziehungsweise auf die periphere Charakteristik der Kultur des Capsien stossen.

Im Horizont dieser Schichte vorgefundene keramische Bruchstücke weisen Gefässe, welche man in der vorigen, beziehungsweise ersten, nicht verzeichnen konnte. Ein Einblick in die Eigenschaften dieser aufgefundenen Fragmente beweist, dass sie Beispiele darstellen, die der Faktur und Ausführungsart nach eines der ältesten Erzeugnisse darstellen, was sich hauptsächlich auf adriatisches Gebiet und dessen Kulturzone bezieht.

Im Fundvorrat der zweiten Schichte finden wir Bruchstücke keramischer Gefässe, und die weisen nicht nur charakteristische Merkmale der ältesten Erzeugungsphase auf, sondern auch eine bestimmte Skala von Verzierungsausarbeitungen. Zieht man bei dieser Erscheinung und Manifestation alles in Betracht, sowohl hinsichtlich der Ausarbeitung als auch der Verzierungsbestrebungen, weist alles auf die typische Erzeugung der sogenannten Impresso-Keramik hin. So, zum Beispiel, besteht eine Verzierung aus einem mittels Eindrücken durchgeführten System von Abdrücken, oder es geschah dies auf Art des Einbrennens, beziehungsweise Stempelns. Die Durchführung erfolgte manchmal mit dem Fingernagel, manchmal mit einem angepassten Gegenstand. Da sind auch Exemplare zu sehen, an denen man die durch Eindrücken von Muscheln entstandenen Spuren deutlich sieht (sogenannte Cardium-Keramik), wohl aber auch solche, bei welchen das Eindrücken oder das Einbrennen (bzw. das Einstempeln) mittels Anwendung eigens zubereiteter Art von Tierknochen erfolgte. Hingegen bestehen auch kleinere Bruchstücke,

auf denen es bemerkbar ist, dass die Verzierung durch einen (glatten) flachen Gegenstand durchgeführt wurde, und zwar durch Aufdrücken der Wandoberfläche.

Wird der aus dieser Schichte der Grotte »Jamina Sredi« vorliegende Fundvorrat einem Vergleich mit analogen Funden unterzogen, so führt uns dessen Ergebnis vor allem naturgemäss in die Richtung der adriatischen Linie. Im weiteren Sinne werden wir auf andere südeuropäische Gebiete, endgültig aber auf das ausgedehnte Gebiet der Mittelmeerländer geleitet.

Südlich, beim Eindringen in das Innere des Festlandes, stossen wir auf die Lokalität »Crvena Stijena«, die gleichfalls die mesolithische Schichte einer früheren Periode aufweist, welch letztere den westmediterranischen Capsien entspricht. Oberhalb dieser Schichte befindet sich eine neolithische Schichte frühester Zeit, welche mit der neolithischen Schichte capsienisischer Tradition derselben Gegend eng verbunden ist. Nördlich dieses Fundortes liegt das zeitlich etwas jüngere Objekt »Zelena Pećina«. Gleich dem Vorerwähnten, reichen auch bei dieser Lokalität die ältesten Schichten in die frühe und mittlere neolithische Zeit.

Trotz ihrer grösseren örtlichen Entfernung, entsprechen die Vorräte, bzw. die Klassifikation der Fundstellen, bezüglich der ältesten Schichten, doch den Funden in der Grotte »Jamina Sredi«. Hier sind viele Fragmente vorhanden, welche dem Charakter und der Faktur nach, als Resultate derselben Entwicklung und Erziehung eng verbunden sind. Nebst vorhandenen materiellen Überresten, die in die neolithische Anfangsphase klassifiziert werden können, reichen sie vielmehr in weitere Entwicklungsperioden. Danach können schon jetzt, aus dem teilweise ausgegrabenen Material, nach erfolgtem Vergleich, die aufgefundenen Fragmente in die erwähnten Lokalitäten eingereiht werden.

Auf dem breiten Gebiete der umliegenden Länder, ausserhalb unseres Landes, finden wir ebenfalls entsprechende Beispiele aus anderen entdeckten Lokalitäten. Auch mit diesem Material kann der Fundvorrat der Grotte »Jamina Sredi« verglichen werden. Für nötigste Vergleiche genügt es nur einige Beispiele anzuführen: Molfetta, Stentinello, Matrensa, Chateauneuf-les-Martigues, ebenso wie Arene Candide u. a. Schon aus dieser kleineren Anzahl von Beispielen wird die Voraussetzung ermöglicht, dass der Fundvorrat aus der Grotte »Jamina Sredi«, in Bezug auf die Impresso-Keramik, auch in den Bereich dieses breiteren Entwicklungsgebietes einer bestimmten Kultur, eingereiht werden kann. Hier wollen wir betonen, dass weitere Arbeiten diese Vorräte wahrscheinlich ergänzen werden und ermöglichen, auf beiden Seiten die Beziehungen auf den Endpunkten der früheren neolithischen Kulturgebiete und deren Entwicklungsstufen festzustellen.

Die dritte Schichte liegt unmittelbar auf der zweiten und weist keine neuen Merkmale, weder im Wesen noch in der Beschaffenheit auf. Es kommen aber einige neue Elemente hinzu, Unterbrechungen und besser entwickelte Fortsetzungen bei den Keramik-Exemplaren. Solche Erscheinungen entsprechen beiläufig dem Entwicklungsgrad in der neuen Periode, die man als Mittleres Neolithicum fixieren kann.

Bei einigen keramischen Bruchstücken treten hinsichtlich der äusseren Ausarbeitung neue Elemente auf, die charakteristische Merkmale aufweisen. So kann man auf der Aussenwand dieser Bruchstücke die Spur eines Striches

bemerken, als wäre er mit einem Besen gezogen. Andere Bruchstücke wieder, haben eingebrannte, bzw. gestempelte Motive als Verzierungselement. Im Vergleich mit der früheren Schichte ist dies eine klare Fortsetzung eines entwickelteren Verzierungstyps, der sich durch bestimmte Regelmässigkeit kenntzeichnet. Hingegen sind alle übrigen Mitgegenstände auch in dieser Schichte vorhanden.

Da diese (dritte) Schichte, ausser den erwähnten Neuerscheinungen, in Bezug auf die zweite fast unverändert geblieben ist, bleibt auch der Vergleich mit ähnlichen Erscheinungen in den anderen genannten Lokalitäten derselbe. Die fortgeschrittene Erzeugung von keramischen Gegenständen ist ebenfalls ähnlich den entsprechenden Funden, wie wir sie in den Ausgrabungen vergleichbarer Exemplare vorfinden.

Nach allen Anzeichen vermuten wir, dass man durch neue Ausgrabungen zu einem Material käme, welches die Verknüpfung einerseits mit der adriatischen Kulturzone, anderseits mit dem benachbarten Gebiet, vollkommen bestätigen würde. Bereits jetzt besteht eine offensichtliche Ähnlichkeit mit dem Material aus den südöstlichen, östlichen, nördlichen und nordwestlichen Gebieten unseres Landes, während jenseits unserer Landesgrenzen, bei Bestehung eines Kontaktes gegenseitiger Beziehungen, wir deratige Gebiete am Südwestbalkan, im Norden, auf der Apenninischen Halbinsel und in den entfernten Ländern auffinden können.

Auf die vierte Kulturschichte stösst man nach Unterbrechung der gleichmässigen Reihenfolge der Schichten mit Überresten der materiellen Kultur. Diese Unterbrechung wurde einmal in der Tiefe von 2,55–2,95 m wahrgenommen, ein anderes Mal bei 2,56–2,85 m. Nachher folgen wieder Fundstellen von Kulturgegenständen. Aus dem Inhalt des Horizonts dieser Schichte heben wir jene keramische Bruchstücke hervor, bei welchen das verzierende Element eingekratzte Striche aufweist, die ein bestimmtes Verzierungssystem bilden. So wurde, beispielweise, bei den einen das Dreiecksystem am glatten Rande unmittelbar unterhalb des rundlichen Halssaumes angewandt. Gleichlaufend mit solchen und ähnlichen Bruchstücken, sind derartige Stücke im Gebiete der adriatischen Zone, namentlich in Lokalitäten, wie jenen auf der Insel Krk, Hvar, Korčula, Lastovo und weiter südlich, bis in das mittelländische Gebiet, aufzufinden. Gleichfalls wären im östlichen Teile dieser Gebiete entsprechende Exemplare auffindbar. Solche und ähnliche Elemente, als auch andere Manifestationen- konnten entweder durch Übertragung der Erzeugungsmethoden oder im Warenaustausch verpflanzt werden, sei dies am Adriatischen Meere, oder auf Landwegen der Balkanhalbinsel. Dennoch sollten Voraussetzungen hinsichtlich einer Beförderung auf Umwegen, bzw. auf der Donau nicht ausgeschlossen werden.

Jedenfalls konnten die Einflüsse und die Exemplare in einer oder mehreren Richtungen übertragen worden sein und mit ihrer Auswirkung im nördlichen adriatischen Gebiet weiterbestehen. In fast gleicher Weise konnte es zu späterer Erzeugung oder Herbringung des Materials in die Grotte »Jamina Sredi« kommen. Das gilt besonders für Fragmentfunde, die der Klassifikation nach, der jüngeren, also eneolithischen Phase angehören. Diese jüngere Phase der Übergangsperiode befindet sich zwar im oberen Horizont der Schichte, aber dem Mitvorrat nach zu schliessen ist es offensichtlich, dass

diese, in unmittelbarer Fortsetzung der Erzeugungsentwicklung selbst, zustande kam. Gleich dem früher erwähnten, können auch diese keramischen Exemplare mit ähnlichen Funden in näheren breiteren, und weiteren umliegenden Gebieten verglichen werden.

Wird ein Vergleich gezogen, vorläufig nur mit dem engeren Kulturbereich, so führt der Weg in das Ausbreitungsgebiet der Slawonischen Kultur. Auf der Linie Hrustovača-Felsen, über Vučedol und Sarvaš, endlich bis zum Gebiet Ljubljana-Barje, dürfte die Grenze der Berührungspunkte jener verbreiteten Kulturerscheinung sein, der auch die in der Grotte »Jamina Sredi« vorgefundenen Fragmente als typische Beispiele angehören. Auf der anderen Richtung, dem Süden zu, können wir ebenfalls eine Reihe von Fundstellen vorfinden, mit welchen das übrige Material dieser vierten Schichte verglichen wird. Alles übrige stellt keramische Bruchstücke dar, welche in die Bronzezeit eingereiht werden und teilweise der Gruppe ähnlicher Kulturen im adriatischen Gebiete angehören, aber auch jener des Landinneren, des Gebiets von Bosnien und der Herzegovina. Teilweise bildet dieses Material eine Parallele zu jenem der Apenninischen Halbinsel, nebstbei wird aber eine Verbindung mit entfernteren Gebieten des Jonischen und Ägäischen Meeres festgestellt.

Die fünfte Schichte folgt der vierten in fast verbundener Fortsetzung, weist aber hinsichtlich des Fundmaterials wohl keine vollkommen neue Zusammensetzung auf. Fragmente verschiedener Teile von keramischen Gefässen stellen dem Typ, der Faktur und der Verarbeitungsweise nach, eine Fortsetzung der vorherigen Schichte dar, und weisen – trotz gewisser Formdifferenzierungen – keine wesentliche Verschiedenheiten gegenüber jenen der oberen Schichte auf. In der oberen Hälfte der fünften Schichte finden wir dagegen mehrere keramische Bruchteile, die nicht nur in Grotten aufzufinden sind, sondern auch auf offenen Bauorten, bzw. Wallbauten. Solche Ähnlichkeit wird schon in der nächsten Umgebung gefunden. Aus diesem Kreise haben wir Vergleiche mit der Grotte Gabrovica, der Lokalität Cingarelli, der Grotten Kriška und Vela Spilja auf Osorčica. Der übrige Vorrat kann mit einer ganzen Reihe von Lokalitäten auf offenen Gebieten verglichen werden, und kann teilweise in die volle Entwicklungsphase der älteren Eisenzeit eingereiht werden.

Im obersten Teile, bis zur Tiefe von 0,80 m, finden wir die jüngste Kulturschichte, welche Überreste von keramischen Fragmenten aus dem geschichtlichen Zeitalter enthält. Das gefundene Material, hinsichtlich seiner Faktur und seines dekorativen Elements, weist eine bestimmte Mannigfaltigkeit in der Verzierungsart auf u. zw. in Durchführung von Strichen, doppelwellenförmiger Furchen, aber auch charakteristischer girlandenartiger Ornamente.

Diese, der Reihe nach sechste und gleichzeitig die letzte Kulturschichte, ist mit ihren materiellen Überresten – gerade so wie die vorhergehenden Schichten – mit Gegenständen des übrigen Fundvorrats versehen; hinzugefügt sind noch Bruchstücke verschiedener Vögel- und sonstiger Tierknochen.

Durch Übersicht des bisher ausgegrabenen Vorrats aus der Grotte »Jamina Sredi« wird uns die Entschleierung einer vorgeschichtlichen Lokalität ermöglicht, in welcher das Leben viele Perioden hindurch andauerte. Das Vorratsverzeichnis der Kulturschichten leitet uns von der Erzeugung der Kiesel-

artefakte bis zu den stilvollen und einen entwickelten Typ aufweisenden keramischen Erzeugnissen. Von der groben und minderwertigen Erzeugung von Gefässen, über die Impresso-Keramik und deren Variationen, bis zu den Dachziegeln aus homogener Substanz, ermöglicht uns, in diesem Kulturvorrat einige vorgeschichtliche Zeitalter zu differenzieren. Die festgesetzten Gruppierungen im Rahmen der einzelnen Schichten weisen eine Beschaffenheit und eine Ausarbeitungsweise der Fragmente auf, die teilweise nicht dem Lokalgebiete angehören, öfters sogar dem engeren Kreis nicht, sondern entfernten Gegenden der umliegenden Länder. Solcherlei Angehörigkeit entspricht den Mittelpunkten ausdruckvoller und spezifischer Kulturen, und sind dies Fragmente, die ihrer Ausarbeitungsart nach in das Vorratsverzeichnis als Einfuhrerzeugnisse oder als Musterstücke aus umliegenden näheren und entfernteren Ländern eingereiht werden.

In typologischer und chronologischer Reihenfolge dieser einstweiligen Betrachtungen können wir auf Grund des aufgefundenen Materials annehmen, dass der Lebensbeginn in diesem Objekt in die mesolithische Periode reicht, bzw. in die späte Entwicklungsphase, als Ausdruck der Erreichungen und des Fortschritts dieser Zeit. Dann folgt die Keramik, die in die frühe Stufe der neolithischen Periode eingereiht werden konnte, nachher, in kontinuierender Fortsetzung und nebst anderen Manifestationen, die Erscheinung auch eines Teiles der den näheren und umliegenden Gebieten angehörigen lokalen Erzeugung. Die Daten über die Herkunft des zweiten Teiles des Materials konnte auf Grund von dessen Ursprünglichkeit aufgestellt werden, die aus einem breiten Erzeugungskreis, sowohl im Küstengebiete als auch im Landinneren der umliegenden Länder der adriatischen Zone hervorgeht. Die dritte Gruppe des Materials weist mit jenen ursprünglichen Erzeugungszentren Ähnlichkeit auf. Diese Zentren sind, aller Wahrscheinlichkeit nach ausserhalb des erwähnten Umkreises auf dem Gebiete der umliegenden Mittelmeerländer.

Schon die jetzigen Überprüfungen des Vorrats weisen auf ein Leben vor der Erscheinung mesolithischer Überreste, dann der ältesten Keramik der frühen neolithischen Periode und weiter folgend. Das bestätigten uns die Funde, die in der Entwicklungsfortsetzung schon in die zweite Periode reichen d. h. in die volle Entwicklung mittlerer Stufe, so dass wir später auch auf Material aus der späteren Phase der neuen Steinzeit stossen. Nach einer kleineren Schwankung, bzw. flaueren Intensität weisen die Kulturreste in der Bronzezeit Leben auf und gehen mit der schliesslichen Beendung der Klassifikation der Funde in die Phase der Eisenzeit über.

Mit Fortsetzung der Erforschungsarbeiten und weiterem Graben in den anderen Teilen der Grotte »Jamina Sredi«, sowohl mit Prüfungen und vollkommener Bearbeitung derselben, werden wir in die Lage kommen, den gesamten Fundvorrat vollkommen zu klassifizieren. Nachdem wir das verfügbare Material schon jetzt in die Systematik der geformten Kulturen eingereiht haben, sind wir nun vor die Problematik des Lebens im Zeitraum einiger vorgeschichtlicher Zeitalter gestellt. Mit deren Lösung könnten wir zur Feststellung des vorgeschichtlichen Zeitalters auf der Insel Cres beitragen, und somit teilweise auch dies auf dem nördlichen adriatischen Gebiet.

Milutin V. Garašanin

REZULTATI ISPITIVANJA I PROBLEMATIKA BRONZANOG DOBA U POMORAVLJU

Zadatak je ovoga rada, da u sintetičkom obliku iznese glavne rezultate i dostignuća istraživanja u oblasti bronzanog doba Pomoravlja. On se u prvom redu oslanja na istraživanja vršena u toku poslednjih godina u okviru plana istraživanja praistorije Moravske doline u Arheološkom institutu u Beogradu. Jedan od najvažnijih radova vršenih u ovom smislu predstavljaju iskopavanja na Bubnju kod Niša. Započeti 1954. godine kao kontrolna iskopavanja, ovi su radovi, s obzirom na osobito povoljne uslove stratigrafskog ispitivanja, koje je pružao sam teren, nastavljeni kao sistematska istraživanja u 1955. i 1956. godini, koja do danas još nisu završena. Pre zaključenja istraživanja na ovome lokalitetu, nemoguće je, naravno, pružiti i definitivnu monografsku obradu njegova materijala. No s druge strane, intenzivni razvitak praistorijske arheologije na Balkanu u donjem Podunavlju, donosi stalno, gotovo svakoga dana, sve nove rezultate, koji često bacaju i potpuno novu svetlost na čitav niz čvornih arheoloških problema ove kulturne i po svom geografskom položaju tako značajne oblasti. Nameće se potreba, da se ovi rezultati što pre saopšte zainteresovanoj naučnoj javnosti, kako bi oni mogli biti pravilno iskorišćeni u okviru širokih proučavanja najstarije istorije Evrope, koja predstavlja krajnji cilj rada praistočara. Iz ovih razloga smatrao sam dužnošću da se na ovom mestu osvrnem na rezultate i problematiku novih istraživanja u Pomoravlju, koja su delom osvetlila niz problema naše praistorije, a delom pružila i dosada potpuno nepoznat materijal iz raznih faza bronzanog doba, u području koje je, u davnoj praistoriji kao i danas, predstavljalo osnovnu prirodnu saobraćajnicu Balkana.

I. ISTORIJAT RADOVA NA BRONZANOM DOBA U POMORAVLJU

Nije potrebno na ovom mestu zadržati se predugo na istorijatu dosadašnjih proučavanja bronzanog doba u Pomoravlju, jer je to ponovljeno već učinjeno na drugim mestima.[1] S toga ćemo se na radove do II. svetskog rata osvrnuti

[1] M. Garašanin, Istoriski glasnik 1950, 1–2, 123 i d.; Isti, Congrès international des sciences préhistoriques et protohistoriques IIIme session 1950 (1953), 98 i d.

samo sumarno, a detaljnije ćemo se zadržati samo na istorijatu novijih istraživanja.

Kao i na drugim područjima naše praistorijske arheologije, tako je i ovde temelje prvih naučnih proučavanja, još pre I. svetskog rata, udario M. M. Vasić svojim radovima u toj oblasti. Iako su njegova istraživanja bila malog obima, iako su ostala nedovoljno ili nikako publikovana,[2] predstavljaju ona prvi sistematski poduhvat na prikupljanju arheološke građe u Pomoravlju, kao i prvi naučni pokušaj njena kulturnog i hronološkog klasiranja. U periodu između dva rata istraživanje u Pomoravlju kretalo se u dva pravca: u pravcu topografskog istraživanja – rekognosciranja i u pravcu arheoloških iskopavanja. U prvoj grupi osobitu pažnju zaslužuju radovi V. Fewkesa[3], koji su, ma da prvenstveno orijentirani na proučavanje neolita dali i materijala značajnog za upoznavanje kulture bronzanog doba. Fewkes je prvi ukazao na veliki značaj moravskog puta u praistorijsko doba, što su kasnije prihvatili i neki drugi istaknuti arheolozi. Manjeg obima bio je rad na rekognosciranju A. Oršića-Slavetića, kojim je uglavnom obuhvaćeno samo uže područje Niša.[4] Među iskopavanjima treba pomenuti radove M. Grbića na Velikoj Humskoj Čuki, koji su nažalost ostali nepublikovani,[5] kao i radove istog autora u Pločniku, koji je, iako pretežno neolitski, dao i nešto građe značajne za proučavanje početaka bronzanog doba u Pomoravlju.[6] No kudikamo najvažniji bili su radovi Oršića-Slavetića na Bubnju kod Niša. Vođeni dobrom tehnikom iskopavanja koja ih uvršćuje među najbolje radove toga vremena na praistoriji Jugoslavije uopšte, ovi radovi pružili su dragoceni materijal, koji je prvi put dao stvarnu sliku o ranom bronzanom doba u Pomoravlju i postavio pred praistoričare čitav niz problema, čije se rešavanje nametalo kao zadatak daljih istraživanja.[7]

Ova su sistematski započeta tek u periodu posle Drugog svetskog rata. I ona su se kretala uglavnom u smeru topografskog rekognosciranja i sistematskih iskopavanja. Rekognosciranje Pomoravlja vršeno je u okviru sistematskog rekognosciranja teritorije Srbije, koje je, u saradnji sa nizom drugih ustanova, preuzeo Arheološki institut u Beogradu.[8] Dosadašnjim radom obuhvaćena je teritorija od izvorišta Južne Morave do oko Resave, pričemu, međutim, sve oblasti nisu još podjednako istražene, te je najviše učinjeno u leskovačkoj i niškoj kotlini. Rekognosciranje je pružilo pored ostalog i materijala za proučavanje bronzanog doba Pomoravlja, omogućujući ustanovlja-

[2] Ibid. (s navedenom literaturom). Materijal s ovih iskopavanja, prvenstveno sa Jelenca kod Aleksinca i iz Poljane objavljen je samo sumarno i bez ilustracija u Godišnjacima SKA., a propao je u toku I. svetskog rata.

[3] Fewkes, Bulletin of American School of Prehistoric Research 12 (1936). Up. V. G. Childe Dawn of European Civilisation (1947); Isti, Prehistoric Migrations in Europe (1950), 36 i d., s. v. Vardar i Morava culture.

[4] Starinar III S. X–XI (1935–1936), 174 i d.

[5] Dnevnik i dokumentacija s iskopavanja propali su u toku II. svetskog rata. Za Humsku Ćuku up. i M. Garašanin, Congrès i t. d., loc. cit., Pl. 7, 13–14; 8, 1–9.

[6] Grbić, Pločnik, »Äneolitische Ansiedlung«, (1929), passim.

[7] Oršić-Slavetić, Mitteilungen der Prähistorischen Kommission der Akademie der Wissenschaften IV, 1–2 (1940), 1 i d.

[8] Osobito tesna suradnja postojala je u tome pogledu s Narodnim muzejima u Leskovcu i Nišu. Upravnik Narodnog muzeja u Leskovcu V. Ivanović uzeo je i sam intenzivnog učešća u rekognosciranju i u najvećoj meri pridoneo prikupljanju dragocene arheološke građe.

vanje novih lokaliteta i fiksirajući u širim okvirima topografiju naseljavanja u bronzano doba u tom području. Isto tako, preduzeto je i nekoliko iskopavanja, čiji rezultati nažalost do danas još nisu mogli biti objavljeni. Na ovom mestu daćemo samo pregled rezultata iskopavanja i karaktera nalazišta za one lokalitete koji su direktno vezani za bronzano doba, ostavljajući po strani one koji pripadaju neolitskom periodu.

Bubanj kod Niša

Lokalitet leži oko 5 km od Niša, kod Kazneno-popravnog doma, na jednoj visokoj gredi, orijentiranoj u pravcu istok–zapad, koja je na istoku presečena železničkom prugom Niš–Skoplje, a ka zapadu se blago spušta u ravnicu oko Morave. Sa severa teren zapljuskuje Nišava. Sam teren podeljen je sa dve blage udoline u tri platoa od kojih je najveći onaj na istoku, a najmanji, na zapadu prema Moravi ima karakter male strme uzvišice.

U vremenu 1954–1956. godine iskopavanja su vršena u raznom obimu na sva tri platoa, pokazujući svuda postojanje praistorijskih slojeva.[9] Tako je 1954. godine kopano isključivo na istočnom platou, gde je svoje radove vršio i Oršić-Slavetić.[10] 1955. godine na istom mestu postavljena je još jedna veća sonda radi definitivne revizije stratigrafije, a istovremeno započet je rad na srednjem platou, koji je nastavljen i 1956. godine, kada je prviput, jednom malom orijentacionom sondom presečen i treći, zapadni plato.

Iskopavanja su svuda pružila bogat stratigrafski izdvojen materijal, no stratigrafija nije na svim delovima terena bila identična. Tako je najintenzivniji život u praistorijsko doba postojao na istočnom platou. Ovo se manifestuje u formiranju više nivoa stanovanja, okarakterisanih ruševinama zgrada (kućnim lepom, delovima poda zgrada i peći), a izdvojenih kulturnim slojevima razne debljine, boje i konsistencije. Idući odozdo na gore ovde je bilo moguće razlikovati: sloj 6, sa materijalom starčevačke neolitske grupe; nivo od V–III i odgovarajuće slojeve 5–4, koji pripadaju fazi Bubanj–Hum Ia; nivo II–IIa koji se vezuje na fazu Bubanj–Hum Ib, a odvojen je od dubljih naslaga slojem 3 koji je po karakteru svoga materijala prelazan; sloj 1 i nivo I sa materijalom faze Bubanj–Hum II, koji su od nižih slojeva odvojeni prelaznim slojem 2. Najzad, nad nivoom I nalazio se humusni sloj.[11]

[9] Radovi u 1954–1955 vršeni su sredstvima Narodnog muzeja u Nišu, čijem upravniku A. Nenadoviću dugujem posebnu zahvalnost za njegovu svesrdnu pomoć u toku radova. Iskopavanja u 1956. vršena su o trošku Arheološkog instituta SAN. Radovima je rukovodio potpisani, a stalnu stručnu ekipu sačinjavali su: kustosi Narodnog muzeja u Beogradu Blaženka Stalio (1954–1956), Dušan Krstić (1955–1956) i Radoslav Galović (1954); raniji kustos Narodnog muzeja u Nišu Ilija Nikolić (1954); diplomirani arheolog Vitomir Stojaković (1955) i službenik Narodnog muzeja u Bitolju Dragica Simoska (1956). Pored toga, na radovima su povremeno učestvovali i pojedini studenti ili diplomirani arheolozi, službenici raznih muzeja u Srbiji, koji su ovamo dolazili na terensku praksu.

[10] Oršić-Slavetić, op. cit. Pl. II. Napominjemo da je revizija plana, koju je pri našim iskopavanjima izvršio geometar J. Budžarovski, pokazala da su netačne kote koje su unete na plan Oršića-Slavetića.

[11] Za podelu bubanjsko-humske grupe na faze up. M. Garašanin, op. cit., 102 i d.; Isti, Starinar, N. S. II (1951), 13 i d.

Nešto drukčiju stratigrafsku sliku pružao je srednji bubanjski plato. Ovde u potpunosti nedostaje starčevački sloj, a najstarija faza razvoja predstavljena je materijalom faze Bubanj–Hum Ia. Ovaj se nalazi jasno izdvojen u okviru nivoa C, sastavljenog od ostataka zgrada za stanovanje i odgovarajućeg sloja zemlje, koji u svim delovima iskopavanog prostora nije svuda homogen; mešovitog sloja c iznad ovoga nivoa, u kome je nađeno materijala faza Bubanj–Hum I–II. Ovaj sloj verovatno indicira nešto duži period nenaseljenosti na ovom mestu, gde zgrade nivoa C izgleda da nisu stradale u požaru, već su bile napuštene. Iznad toga slede: nivo B i A, odvojeni slojem b, a iznad nivoa A sloj a, od koga se izdvaja humus. Nivo B i sloj c pripadaju nedvosmisleno fazi Bubanj–Hum II, a nivo A i slojevi nad njim, svuda gde nisu bili poremećeni, pružaju sliku o jednoj novoj, dosada nepoznatoj fazi bronzanog doba u Pomoravlju, koju smo nazvali Bubanj–Hum III.[12]

Tako su iskopavanja na Bubnju pružila pouzdane podatke za stratigrafsko proučavanje početaka bronzanog doba moravske doline, kao i prelaza iz ranog u srednji period bronzanog doba.

(Velika) Humska Čuka kod Niša

Lokalitet leži na jednom vrlo strmom brežuljku s oštrim padom u svim pravcima, pristupačnim, ma da teško, samo sa severne strane, iznad utoka dva potoka, a u selu Humu, oko 5 km severno od Niša, na severnoj ivici Niške kotline. Na vrhu brežuljka nalazi se plato sa padom u pravcu sever–jug. Lokalitet ima dominantan položaj i predstavlja jednu od najmarkantnijih strategijskih tačaka cele okoline koja omogućuje kontrolu svakog kretanja u Niškoj kotlini.

Iskopavanjima vršenim 1956. godine,[13] ustanovljeni su ovi stratigrafski podaci: neposredno na zdravici, u ovom slučaju krečnoj steni, nalazio se sloj II, velikim delom spran na severnom delu terena, bolje očuvan i veće debljine na jugu. Ovo je jedini homogeni sloj naselja, koji je sadržavao isključivo materijal faze Bubanj–Hum Ia. Iznad toga nalazio se sloj I i, nad njim, sloj humusa. Ovi su slojevi potpuno poremećeni i izmešani. Od praistorijskog materijala u njima je nađeno oblika faze Bubanj–Hum II, jedne nove, dosada bliže neistražene faze bronzanog doba, koju nazivamo slatinski tip (up. dalje str. 196), kao i sa prelaza iz bronzanog u halštatski period (Urnenfelderzeit).[14] Sem toga, nađeno je u njima i rimskog, ranovizantijskog i slovenskog materijala. Intenzivno iskorišćivanje ovog odličnog strategijskog položaja u raznim epohama, kao i prirodno spiranje zemljišta djelovanjem atmosferilija, doveli su prema tome do potpune poremećenosti gornjih slojeva. Tako se

[12] Pri utvrđivanju odlika pojedinih faza, s obzirom na priličnu poremećenost slojeva, naročito na istočnom platou, uziman je u obzir prvenstveno potpuno pouzdan materijal iz zatvorenih nalaza, ruševina zgrada i neporemećenih delova sloja.

[13] Radovi su vršeni za račun Narodnog muzeja u Nišu, a njima su rukovodili D. Garašanin i potpisani. U stručnoj ekipi učestvovao je i D. Krstć.

[14] Tako je nađeno i jedno plamenasto koplje tipa halštat A. Iz toga vremena će verovatno poticati i fragmenti sa tordiranim obodom (u vidu turbana), koji se nalaze u zbirci Narodnog muzeja u Beogradu, a potiču s iskopavanja M. Grbića.

stratigrafski može iskoristiti samo najstariji materijal toga lokaliteta, a ostali se mora manje više razvrstavati tipološki i na osnovu komparacije s nalazima na drugim nalazištima.

Jelenac kod Aleksinca

Lokalitet leži u samom Aleksincu, na visokoj rečnoj staroj terasi Moravice, iznad moravske ravnice. Iskopavanjima vršenim 1955. godine,[15] ustanovljena su dva nivoa stanovanja, koji oba pripadaju istoj fazi – Bubanj–Hum II, no nađeno je i elemenata koji se mogu povezati sa fazom Bubanj–Hum Ib.

Slatinski Rid (Gumnište) u Slatini

Lokalitet leži nedaleko od Leskovca, na jednom strmom brežuljku, na desnoj obali Južne Morave, iznad ušća Slatinske Reke, na istočnoj ivici leskovačke kotline. Položaj nalazišta veoma je sličan onome na Humskoj Čuki, no lokalitet je znatno manjeg obima.

Kao i na Humskoj Čuki, tako je i ovde prirodni karakter zemljišta doveo do intenzivnog spiranja delovanjem atmosferilija. Iskopavanja vršena 1952. godine,[16] pokazala su da su se nalazi uglavnom otkrivali na padinama, a ne na malom gornjem platou lokaliteta. Materijal je, međutim, prilično homogen, što dopušta njegovo hronološko i kulturno opredeljenje. On pripada posebnoj fazi razvoja praistorije južnog Pomoravlja koju smo već pomenuli pod imenom slatinskog tipa.

Nekropola u Paraćinu

Ova je nekropola otkrivena prilikom rekognosciranja 1955. godine. Ona leži na izlasku iz Paraćina sa desne strane puta za Boljevac. Teren je ravan i ne pokazuje posebne stratigrafske odlike. Radom ciglana i zidanjem zgrada za stanovanje uništen je najveći deo lokaliteta,[17] tako da je za istraživanja ostao raspoloživ samo mali prostor. Iskopavanjima vršenim na tome mestu 1956. godine,[18] otkriveno je pet grobova s urnama. Mali istraženi prostor, kao i mali broj grobova, ne dopuštaju ma kakve zaključke o međusobnom položaju grobova i opštem izgledu nekropole. No grobovi imaju izrazit karakter

[15] Iskopavanja su vršena od strane Narodnog muzeja u Beogradu pod rukovodstvom R. Galovića.

[16] Radove je finansirao Narodni muzej u Leskovcu, a rukovodila je D. Garašanin. U stručnoj ekipi nalazili su se kustosi Narodnog muzeja u Beogradu R. Galović, B. Stalio i Radmila Vasić. Up. D. Garašanin, Glasnik SAN. IV, 2 (1952), 358–359 (ovde štamparskom greškom obeleženo kao grčko mesto Dačko Gumno). U tadašnjem stanju našeg znanja ovaj materijal je samo mogao biti vezan za bubanjsko-humsku grupu onako, kako je to na pomenutom mestu učinila D. Garašanin. Današnje znatno bolje poznavanje materijala omogućuje nam da u tome pogledu izvršimo ispravku.

[17] Prema podatku meštana ranijim radovima uništeno je preko 40 grobova.

[18] Radove je vršio Narodni muzej u Beogradu, a rukovodili su D. Garašanin i potpisani. U stručnoj ekipi nalazili su se R. Galović i D. Krstić.

grobova s urnama: pored velike urne sa spaljenim kostima, u grobu, oko urne, na urni, kao poklopac i u samoj urni nalazi se i nekoliko manjih sudova. Po kazivanju meštana neki su grobovi bili, čini se, ograđivani i kamenim pločama.[19] Grobovi pripadaju nesumnjivo razvijenom bronzanom doba.

II. KULTURA BRONZANOG DOBA U POMORAVLJU

Posle nužnih napomena i terenskih podataka iznetih u prethodnom poglavlju prelazim na pregled kulture bronzanog doba u Pomoravlju, po pojedinim kulturnim grupama ili tipovima. S obzirom na usku povezanost pomoravskog bronzanog doba sa kasnom neolitskom kulturom, moramo se posebno osvrnuti i na ovo pitanje.

1. Prelaz iz neolita u metalno doba

Ovim pitanjem pozabavili smo se sintetički već na drugom mestu, te ćemo se ovde samo kraće osvrnuti na njega.[20]

Već rano u poslednjoj neolitskoj grupi našeg neolita, vinčanskoj, u okviru vinčansko-tordoške faze II (Vinča 8–7 m dubine),[21] pojavljuju se nesumnjivo prvi elementi importa egejskog bronzanog doba. U toku daljeg razvoja oni postaju sve češći, iako ne toliko u obliku direktnog importa, koliko u formama nastalim pod uticajem kulture bronzanog doba na jugu. Najzad, ti elementi potpuno pretežu dovodeći do formiranja bubanjsko-humske grupe.

Pojave o kojima je reč nalazimo na nizu lokaliteta kasnog neolita, u slojevima vinčansko-pločničke faze u Pomoravlju. Takav je slučaj u Pavlovcu kod Vranja,[22] u najvišem sloju, Maloj Grabovnici kod Leskovca,[23] na Gradcu kod Zlokućana,[24] kao i na nizu lokaliteta na kojima nisu vršena iskopavanja u vranjskoj (Raška kod Vranja) i leskovačkoj kotlini. Kao pojave ranog bronzanog doba imaju se posebno istaći: zdele sa uvučenim obodom, zdele sa zadebljanim obodom, drške sa dugmastim, često nerazmerno velikim ispupčenjem, šolje sa jednom drškom. Na Gradcu kod Zlokućana nađen je i polumesečast predmet nejasne namene (idol ili teg?) tipičan u makedonsko-anadolskom bronzanom doba.[25] Posebnu pažnju zaslužuje ovde nalazište u Pločniku: pored oblika poznatih i na drugim mestima, na primer karakterističnog oblika poklopca poznatog i sa Gradca,[26] pojavljuju se ovde i krčazi sa koso

[19] Ovakva konstrukcija prema opisu odgovarala bi onoj u Dobrači. Up. M. Garašanin–D. Garašanin u »Arheološki spomenici i nalazišta u Srbiji II« (1956), 23 i d., sl. 7.

[20] M. Garašanin, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu IX (1954), 25 i d.

[21] Isti, Archaeologia Jugoslavica I (1954), 1 i d.

[22] Iskopavanja M. i D. Garašanina 1955. godine, nepublikovano.

[23] Ovde se u najmlađem sloju materijal karaktera ranog bronzanog doba nalazi gotovo u istoj količini kao i neolitski vinčansko-pločničke faze, up. M. Garašanin, Glasnik Zem. muzeja, loc. cit.

[24] Materijal sada pregledno publikovan u novom katalogu B. Stalio, Katalozi Narodnog muzeja u Beogradu, Praistorije II (1955), 1 i d.

[25] Ibid., 24, T. IV, 9–10 (ovde nazvano amuletom).

[26] Ibid., T. XXV, 3; Grbić, op. cit., Abb. 49–50.

zasečenim obodom i sudovi sa dve drške.[27] Nedostatak stratigrafskih podataka iz Pločnika nažalost ne dopušta da se utvrdi da li se ovde radi o stratigrafski odvojenim pojavama jedne mlađe, na drugim mestima nepoznate faze razvoja.

Zapitamo li se kako se ima protumačiti pojava ovih elemenata ranog bronzanog doba u kasnom neolitu južnog Pomoravlja koji su nekada toliko jaki da, na primer, u Maloj Grabovnici čine gotovo polovinu ukupnog broja nalaza vinčansko-pločničkog sloja, moramo odgovoriti, da se radi samo o preuzimanju uticaja sa strane. Ovo s toga što karakter neolitske kulture ostaje u osnovi nepromenjen i što se ona samo obogaćuje novim elementima više kulture primljenim s jugoistoka, koji, pored toga, u većini slučajeva, ne predstavljaju import, već samo lokalne izrađevine po uzoru na one bronzanog doba u susednim žarištima više kulture.[28] Posebno je pitanje puta, kojim su se širili ti elementi. Ono je moglo nesumnjivo nastupiti sa juga, vardarsko-moravskim putem, no isto tako i s jugoistoka, iz Bugarske, sliva Marice, preko doline Nišave do Pomoravlja. Novi materijal sve više nam ukazuje da se značaj ovog puta ne sme podcenjivati. Tako u lokalnim odlikama vinčansko-pločničkog materijala u Pomoravlju nalazimo dosta elemenata direktne sličnosti s pojavama u Bugarskoj. Karakteristična urezana meandrasta ornamentika, poznata na pr. sa Gradca, nesumnjivo potiče iz ovih krajeva, gde se pojavljuje još u okviru znatno starije Boian A kulture.[29] Nije bez značaja svakako ni činjenica da se kamena figura sa Gradca kod Zlokućana tesno vezuje za tipove koštane plastike bugarsko-rumunskog područja.[30] Da pomenemo najzad, da se među materijalom vinčansko-pločničke faze sa Predionice u Prištini, nalazi dosta elemenata vezanih za neolitsku kulturu Bugarske,[31] a na Naprelju kod Novog Pazara, javlja se takođe isti meandrasti ornamenat.[32] Kako se iz toga vidi, u području Morave spajali su se nesumnjivo kulturni uticaji iz dva pravca, sa juga i jugoistoka prateći prirodne saobraćajnice staroga Balkana, rečne doline.[33]

2. Bubanjsko-humska grupa

a) Bubanj–Hum I

Kako je već istaknuto, postepeno pretezanje elemenata ranog bronzanog doba u Pomoravlju konačno dovodi do potpunog zamenjivanja kulture vinčansko-pločničke faze u ovom području novom kulturom bubanjsko-humske grupe. Ova već pripada bronzanom doba i daje se razdeliti u tri faze obeležene kao Bubanj–Hum I–III.

[27] Ibid., Abb. 5–8; 19–21.

[28] M. Garašanin, op. cit., 25 i d. Na neke elemente veze sa bronzanim doba ukazuje i Stalio, op. cit., 26 i d.

[29] J. H. Gaul, Bulletin of American School of Prehistoric Research 16 (1948), Pl. XXVII, 2.

[30] D. Garašanin, Starinar, N. S. II (1951), 7 i d., osobito 10–11.

[31] Iskopavanja R. Galovića 1955–1956 godine.

[32] Up. R. Galović–B. Stalio, Naprelje (1956), 19–21, gde je ukazano na vezu s Pomoravljem i T. X, 4, 6. Na vezu Pomoravlja i Kosmeta ukazao sam i ranije u vezi sa nalazima iz Valača, up. Muzeji 3–4 (1949), 61–62; v. takođe D. Garašanin, Arheološki Vestnik III, 1 (1952), 21–22.

[33] Up. i M. Garašanin, Starinar, N. S. II, 19.

Faza Bubanj–Hum I, u kojoj se razlikuju dva razdoblja, Bubanj–Hum Ia i Bubanj–Hum Ib, stratigrafski je fiksirana kao najstarija, konstatacijama na Bubnju i Humskoj Čuki.

O položaju naselja, prema dosada istraženim lokalitetima Bubnju i Humskoj Čuki može se reći da se ona podižu kako na visokim gredama pored reke koje su svojim prirodnim položajem potpuno zaštićene od poplava (Bubanj), tako i na mestima zgodnim za odbranu koja imaju karakter prirodnih utvrđenja i osmatračnica (Humska Čuka). O karakteru zgrada za stanovanje pružila su podatke iskopavanja na Bubnju, gde je na srednjoj terasi, otkrivena manja četvrtasta kuća (dimenzija 6,40×5,50 m), s otvorom na jugu i zidovima rađenim od gusto poređanog kolja, tako da se njihov trag očuvao u vidu rova za temelje (Fundamentgräbchen). Ova vrsta konstrukcije bila je dosada nepoznata u našim krajevima. U ruševinama zgrada s istočnog platoa, bilo je moguće utvrditi i postojanje podova s osnovom od drvenih oblica ili poluoblica sa premazom od zemlje.

Grobovi i način sahranjivanja ovoga doba još uvek su nam potpuno nepoznati. Na Humskoj Čuki prilikom iskopavanja 1956. godine otkrivena je u najnižem, homogenom sloju jedna donja vilica bez ikakvih drugih ostataka. Ovaj nalaz nedovoljan je za izvođenje ma kakvih zaključaka. Samo na osnovu činjenice, da je ona otkrivena u neporemećenom sloju, može se smatrati da pripada fazi Bubanj–Hum Ia, te predstavlja prvi, no veoma skromni antropološki nalaz svoga doba.

Među pokretnim nalazima glavnu vrstu, kao i obično na praistorijskim lokalitetima čini keramika. Po njoj je i moguće izvršiti podelu ove faze u dva razna razdoblja.

Po fakturi, keramika se može podeliti u dve vrste: 1. grubu keramiku, debelih zidova, rađenu od loše prečišćene zemlje sa mnogo zrnaca peska, često loše pečenu, u prelomu crnu. Ova keramika ima nekada površinu grubo glačanu no bez sjaja i prevlake. Njena je boja mrka, crvena, žućkasta, siva i crna. 2. finu keramiku od dobro prečišćene zemlje sa vrlo sitnim zrncima peska. Površina po pravilu ima glatku prevlaku, koja je nekada odlične fakture i glačanjem dovedena do intenzivnog sjaja. Najbolja faktura postoji u najdubljim slojevima faze Ia, a kasnije je postepeno način izrade keramike sve slabiji. Boja sudova je svetlo-mrka, siva ili crna, a ređe žućkasta ili crvena.

Kao glavni keramički oblici u fazi Ia ističu se: zdele zastupljene u raznim varijantama među kojima su najčešće zdele s uvučenim (T. I, 2) ili zadebljanim obodom, s visokim, cilindričnim vratom, malim istaknutim ramenom i dve male drške na prelazu iz vrata u rame (T. 1, 1), zatim zdele koničnog oblika ili nešto zaobljenih zidova, a ređe zdele konkavnog profila, slične onima u vinčansko-pločničkoj fazi,[34] ili bikonične zdele (T. II, 5). U grubljoj fakturi, sa sivom površinom, glatkom no bez sjajne prevlake, pojavljuju se i trbušasti oblici sa dve male drške (T. I, 4). Manje su zastupljeni, iako vrlo karakteristični, niski pehari sa dve drške (T. I, 5),[35] ili viši krčazi, takođe sa drškama (T. I, 3). Postoje i trbušaste amfore, sa cilindričnim vratom i vrlo

[34] Na pr. M. M. Vasić, Preistoriska Vinča IV (1936), sl. 121a; M. Garašanin, Hronologija vinčanske grupe (1951), 51 i d., sl. 70.

[35] U suštini, oblik o kome je reč, vezuje se za forme vinčanskih zdela vinčansko-pločničke faze kojima bi bile dodate dve drške. Up. Vasić, op. cit., sl. 103b–e.

karakterističnom ornamentikom od kojih dosada nije nađen nijedan ceo primerak (T. I, 7). Zastupljen je bio i oblik suda na niskoj cilindričnoj ili kupastoj nozi, koju poseduje i jedan izuzetan primerak pehara sa drškama ukrštenim preko recipijenta (T. I, 6). Među velikim oblicima sudova zastupljene su veće amfore.[36] Poznat je i oblik sita, ma da redak, a izuzetna je forma plitkog suda sa zadebljanim na krajevima nešto izvučenim obodom,[37] kao i jedan sud sa ansa lunata preko oboda, koji ima nekih analogija u južnoitalskom, no i u materijalu iz Bugarske.[38] Mnogobrojni su fragmenti zaravnjenih i nešto razvraćenih oboda, čiji se oblik, međutim, ne da utvrditi. Dna sudova su ravna, a u gruboj fakturi postoje i niska cilindrična dna, koja u mnogome podsećaju na ona u starčevačkoj grupi.[39] Ovde se posebno moramo osvrnuti i na pitanje askosa. Sa Bubnja i Humske Čuke nije poznat ovaj oblik suda, ali je njegovo postojanje ustanovljeno na nalazištu Ostrovica kod Niša.[40] Primerak iz Ostrovice tipološki je najbliže onom iz sloja Salcutza-grupe, veoma usko povezane sa bubanjsko-humskom, u Verbicioara u Rumuniji, te možemo pretpostaviti na osnovu toga da bi se i askos iz Ostrovice imao vezati za bubanjsko-humsku grupu.

U ornamentici na finoj keramici značajnu ulogu igraju kanelure na obodu zdela s uvučenim obodom (T. I, 2), na vratu i ramenu zdela sa dve male drške (T. I, 1) i pehara sa dve drške. U ovim slučajevima kanelure su raspoređene horizontalno na vratu a vertikalno na ramenu. Na napred pomenutim oblicima amforica (T. I, 7), jače istaknute rebraste kanelure kombinuju se sa finim žigosanim ubodima, koji su kanelurama raspoređeni u ornamentalna polja. Dosta je česta pojava grafitiranih ornamenata (T. II, 5), u obliku običnih paralelnih pruga na gornjem konusu bikoničnih zdela, nekada i na fragmentima većih sudova u složenijim motivima koji podsećaju na one u rumunskoj Gumelnitza-grupi ili Salcutza-grupi, dostižući, međutim, samo po izuzetku njihovo bogatstvo.[41] Na zdelama sa zadebljanim obodom, na unutrašnjoj strani, često se takođe pojavljuju grafitirani ornamenti, krivolinejni u obliku spirale (? – celi primerci dosada nisu sačuvani), koji se često kombinuju sa slikanjem u crvenoj ili beloj crusted-tehnici. Ovu poslednju nalazimo i na pomenutom fragmentu sa zadebljanim, na krajevima izvučenim obodom. Od drugih vrsta ornamenata treba pomenuti i one, koji se uglavnom javljaju na grubljim ili grubim sudovima. Takvi su zarezi, slični zarezima noktom starčevačke grupe (T. I, 3), utisnuti ornamenti koji jako podsećaju na starčevačke izvedene otiskivanjem prstiju, a poznati su kod nas na primer

[36] Pouzdano je mogao biti rekonstruiran jedan sud ove vrste s iskopavanja 1954. godine.

[37] Zapravo se radi o nekoj vrsti četvrtastog suda, u kome bi se možda, u krajnjoj liniji, mogao sagledati daleki predak forme T. VI, 1, koja pripada paraćinskom tipu.

[38] Up. L. Bernabo–Brea, Civiltà preistoriche delle isole eolie e del territorio di Milazzo (1956), 65, fig. 44c. Analogija je čisto formalna, jer potiče iz kasnije grupe bronzanog doba Ausonske faze I. Značajnije su analogije iz Bugarske, na pr. iz Kodža Dermen (Gumelnitza – grupa?), gde je međutim karakter ansa cornuta slabije istaknut. Up. R. Popov, Izvestia – Bulletin de la société archéologique bulgare VI (1916–1918), 141 i d., sl. 147a.

[39] Up. D. Garašanin, Starčevačka kultura (1954), 70 i d.

[40] M. Garašanin, Arheološki Vestnik VI (1955), 274 i d., sl. 2–3.

[41] Tako na nekim fragmentima s iskopavanja 1954. godine i na velikoj zdeli sa cilindričnim vratom i dve drške na zaobljenom ramenu. Ovaj materijal nalazi se u Narodnom muzeju u Nišu.

i iz vinčansko-pločničke faze na Gradcu,[41a] ornamenti slični prevlačenju prstima na gruboj starčevačkoj keramici (T. II), kao i plastične reljefne trake, ukrašene prstom utisnutim ornamentima ili zarezima. Retka je pojava metličastih ornamenata, zatim ornamenata urezane spirale koju prate udubljeni kružići (T. II, 7), kao i bradavičastih ornamenata koji gusto prekrivaju celu površinu suda.

Drške su raznog oblika, uglavnom trakaste i valjkastog preseka (T. I, 3, 5, 6), a postoje i tunelaste drške (T. I, 4). Plastične drške zastupljene su kao bradavičaste i jezičaste obične ili dvojne.

Faza Ib razlikuje se od prethodnog razdoblja Ia pretežno lošijom fakturom keramike kao i gubljenjem nekih oblika i vrsta ornamenata. Tako od oblika postoje samo zdele sa zadebljanim i uvučenim obodom, zatim konične i one sa konkavnim obodom, a od drugih oblika pehari sa dve drške, cilindrične ili konične noge pehara i mnogobrojni fragmenti sa zaravnjenim i razvraćenim obodom, čiji se oblik ne da bliže utvrditi. Veoma je značajna međutim pojava nekih novih formi vezanih pouzdano za taj period. To je eliptična badenska amforica (T. II, 3), zatim badenski pehar sa visokim drškom preko oboda koji nalazi odlične paralele u Zoku (T. II, 2),[42] zdela s izrazitom udubljenom ornamentikom kostolačkog tipa (T. II, 1),[43] kao i gruba badenska amfora sa tipičnom dekoracijom (T. II, 4). Kao izuzetna pojava nađeni su fragmenti suda četvrtastog oblika, čija se forma ne da međutim pouzdano rekonstruirati.

U ornamentici zastupljene su kanelure, no mahom grublje rebraste, zatim slikani ornamenti izrađeni grafitom, a u grubljoj fakturi plastična rebra s udubljenim i zarezanim ukrasima. Nekad su plastična rebra raspoređena vertikalno, polazeći od oboda suda. Već smo pomenuli i ornamentiku tipičnu za badensku i kostolačku grupu. Izuzetna je pojava ornamentisanja u tehnici, koju je prvi u Vinči ustanovio Vasić, davši joj ime tehnike crnih mrlja. Njena pojava na Bubnju mogla bi se dovesti u vezu sa sličnom ornamentikom na Šupljoj Steni.[44]

Plastika je u bubanjsko-humskoj grupi slabo zastupljena, i to pouzdano samo iz faze Ia, jednim fragmentom statuete koji je publikovao Oršić-Slavetić, a koji se oblikom tela i lica pouzdano vezuje za tipične oblike vinčansko-pločničke faze, osobito one u sloju oko 5–4 m dubine u Vinči.[45]

Metalni bronzani predmeti zasada su zastupljeni malobrojnim fragmentima koji su nedovoljni za utvrđivanje njihove namene i karaktera, no koji po svom stratigrafskom položaju nesumnjivo indiciraju da je upotreba bronze već bila poznata u to doba.

[41a] Stalio, op. cit., T. VIII, 5–8 (udubljeni ornamenti i zarezi).

[42] Na pr. Vulić–Grbić, Corpus vasorum antiquorum, Yougoslavie, fasc. 3 (1937).

[43] Za kostolačku grupu up. V. Milojčić, Prähistorische Zeitschrift XXXIV–XXXV, II. Halbband (1949/1950), 151 i d. Milojčić, međutim, nije razlikovao materijal kostolačke grupe od onoga faze Bubanj–Hum II. Ovim pitanjem posebno sam se pozabavio u jednom drugom članku (Rad vojvođanskih muzeja 4 – u štampi). Uglavnom se može reći da sav materijal niške oblasti koji Milojčić, op. cit., pripisuje kostolačkoj grupi zapravo pripada fazi Bubanj–Hum II.

[44] Milojčić, Wiener prähistorische Zeitschrift XXX (1943), 52.

[45] Oršić-Slavetić, op. cit., T. III, 1.

Fazu Bubanj–Hum I već pripisujemo ranom bronzanom doba, i to u smislu balkansko-anadolske rane bronze. Opravdanje za ovakvo opredeleńje nalazimo u faktu pojave i upotrebe bronze u to doba, no u još većoj meri u činjenici da osnovne forme faze Bubanj–Hum I predstavljaju oblici koji su tipični za rano bronzano doba balkansko-anadolskog područja, koji definitivno postaju dominantni u ovoj epohi, potiskujući tipične neolitske oblike vinčansko-pločničke faze. Apsolutno hronološki, i sa tačke gledišta kulturnog razvoja srednjoevropskog područja, ova bi grupa još uvek bila kasno neolitska ili eneolitska, kako se ocenjuje i vrlo usko povezana sa njom Salcutza-grupa Rumunije.[46]

Teritorijalno faza Bubanj–Hum I sa svojom tipičnom kulturom obuhvata u prvom redu područje srednjeg toka Južne Morave, prvenstveno nišku kotlinu i predele približno do sastava obeju Morava. Pored Bubnja i Humske Čuke ovde treba osobito pomenuti neke nalaze sa lokaliteta Kod Česme u Vrtištu, nedaleko od Niša, a kao najsevernije sigurni nalaz u slivu Morave, onaj iz Šetke kod Ražnja.[47] Zanimljivo je da u leskovačkoj kotlini nema pouzdanih nalaza faze Bubanj–Hum I. Dalje prema istoku, ova faza zastupljena je u Ponišavlju (Strnjane kod Osmakova),[48] a pojedini nalazi, zasada samo slučajni, indiciraju njenu rasprostranjenost u celom području istočne Srbije. Ovde posebno treba pomenuti materijal iz Brestovačke Banje, sa fragmentima zdela s uvučenim i zadebljanim obodima, zatim grub fragmenat s utisnutim ornamentima sličnim starčevačkim utiscima prstiju, kao i neke druge bubanjsko-humske elemente. Isti je slučaj i s objektima iz Gornje Bele Reke, gde postoje tipični fragmenti s uvučenim i zadebljanim obodom i jedan fragmenat sa ornamentima zarezanim noktom.[49] Najseverniji nalazi koji se mogu vezati za tu fazu bubanjsko-humske grupe, potiču sa Prigrevice u Zemunu.[50] Nejasno je, međutim, kako su ti elementi prodrli do toga lokaliteta, jer su oni zasada nepoznati u donjem toku Morave. Možda bi se oni pre mogli vezati za vrlo srodnu Salcutza-grupu Rumunije.

Van naše zemlje, prema istoku i severo-istoku, postoji istovremeni i vrlo slični kulturni razvoj u sofijskoj kotlini i Olteniji. Ovde treba pomenuti nalazišta Gnjilane (Okol Slava) i Krivodol u Bugarskoj i Salcutza-grupu Rumunije. Uska povezanost ovih kulturnih pojava opravdava unekoliko naziv grupe Bubanj–Gnjilane–Salcutza, koji je uveo V. Milojčić.[51] No s druge strane, neke lokalne razlike u razvoju ovih područja nameću potrebu njihova izdvajanja u okviru jednog šireg kompleksa kulture, onako kako je to na ovom mestu učinjeno.

U Bugarskoj nalazišta Gnjilane i Krivodol tesno su vezana za bubanjsko-humsku grupu. Prema opisu ovih lokaliteta, oni oba leže na visokim brežuljcima, čiji je položaj dosta sličan onome na Humskoj Čuki.[52] Kao glavni oblici

[46] Za ovu up. D. Berciu, Arheologia preistorica Oltebiei (1939), 49 i d.

[47] Fewkes, op. cit. Pl. VII, 11. Odavde potiče i pehar s visokom drškom sličan onom iz faze Bubanj–Hum Ib na Bubnju, ibid. Pl. VII 10.

[48] Ibid., Pl. VI d6.

[49] Muzej u Zaječaru, nepublikovano.

[50] D. Garašanin, Muzeji, 3–4 (1949), 78 i d., sl. 5.

[51] Na pr. Reinecke Festschrift (1950), 110 i d.

[52] V. Mikov, Raskopki i proučvania I (1948), 26 i d. (Krivodol); N. Petkov, Godišnik – Annuaire du Musée National de Sofia V (1926), 115 i d. (Okol Glava).

postoje zdele s uvučenim i zadebljanim obodom, zdele sa cilindričnim vratom i zaobljenim ramenom, no sa bradavičastim ili jezičastim drškama na trbuhu,[54] zdele grublje fakture sa dve naspramne drške,[55] pehari i amfore sa dve drške,[56] cedila i poklopci sa jednom drškom, koja natkriljuje poklopac vezujući se za njegov obod, što, u principu, odgovara izuzetnom obliku pehara na nozi sa Bubnja.[57] Među ornamentima postoje kanelure koje se javljaju i u obliku rebrastih kanelura, kakve se na Bubnju kombinuju sa žigosanim ubodima,[58] grafitirani ornamenti i oni izrađeni pastoznom bojom koja se otire,[59] zatim ornamenti izrađeni zarezima i utiskivanjem,[60] prevlačenjem prstima slično starčevačkoj keramici,[61] kao i u vidu plastičnih traka.[62] Sličan je slučaj i sa Salcutza-grupom Oltenije koja poznaje zdele sa zadebljanim i uvučenim obodom,[63] zatim konične, bikonične zdele i one konkavnog profila,[64] pehare i druge oblike sudova sa dve naspramne drške,[65] sudove na nozi,[66] amfore ukrašene bockanim ornamentima,[67] sita, askose i elipsoidne badenske amforice,[68] najzad i fragmente razvraćenih oboda.[69] U ornamentici postoje između ostalog i kanelure,[70] nekada rebraste i kombinovane s ubodima,[71] zatim slikani ornamenti izrađeni grafitom, pastoznim bojenjem i još jednom specijalnom tehnikom zasada nepoznatom u bubanjsko-humskoj grupi,[72] najzad i plastična rebra i ornamenti izrađeni zarezivanjem.[73] Uzeto u celini, nalazi tipa Gnjilane–Krivodol i oni tipa Salcutza izdvajaju se od bubanjsko-humske grupe u užem smislu prvenstveno intenzivnijim razvojem slikane keramike, koja je, kako kvantitativno jače zastupljena, tako i kvalitativno bolje izrađena, što se odražava u obilju i raznovrsnosti primenjenih ornamentalnih motiva. Ova je pojava razumljiva već stoga, što se dve poslednje grupe nalaze bliže užem području grafitirane Gumelnitza-grupe mlađeg neolita koja je u njihovu formiranju morala odigrati vidniju ulogu.

[53] Mikov, op. cit., 38 i d.; sl. 25 i d.; Petkov, op. cit., 129 i d., sl. 45–46.
[54] Ibid., 130, sl. 43.
[55] Mikov, op. cit., sl. 29m, n, o.
[56] Ibid., 43–44, sl. 30; Petkov, op. cit., 130; Gaul, op. cit. Pl. XLVI, 3 (Okol Glava).
[57] Mikov, op. cit., sl. 36a.
[58] Ibid., sl. 34a. U primerku sl. 34e kanelure su kombinovane s ubodima, iako na drugi način nego na Bubnju.
[59] Ibid., 37 i d., sl. 21 i d.; Petkov, op. cit., 127, sl. 40–42.
[60] Mikov, op. cit., sl. 26 gore desno; 42, sl. 29b; 47, sl. 34n; Petkov, op. cit., 126, sl. 39.
[61] Ibid., 126; Mikov, op. cit., 45, sl. 31b.
[62] Petkov, op. cit., 126.
[63] Berciu, op. cit., 53, fig. 59, 69, 1, 4, 8–10 (uvučen obod); 52, 5–11; 55, 5–7; 56; 58, 3–5; 64, 5–6, 11–12; 65, 67, 69, 2–3, 57, 11, 15 (zadebljao obod).
[64] Ibid., 52, fig. 49, 1; 66, 12 (konične i bikonične zdele); 53 (konkavni profil).
[65] Ibid., 52–53, fig. 46, 2, 4, 6; 52, 1–2.
[66] Ibid., 53–54, fig. 46; 52, 4.
[67] Ibid., 52, fig. 46, 1; 49, 1.
[68] Ibid., 55, fig. 49, 8 (sito); Berciu i dr. Studii şi cercetari dee istorie veche II (1951), 238, fig. 8 (Verbicioara, askosi i amforica).
[69] Isti, Arheologia preistorica Oltebiei, 64, fig. 69, 13, 18, 19, 21.
[70] Ibid., 56, fig. 47, 5, 52, 17–18 (rebraste kanelure); 52, 13, 15.
[71] Ibid., 55 i d.; fig. 46, 1; 52, 21, 25; 53, 8, 12.
[72] Ibid., 56 i d., fig. 55, 6–7; 58; 62, 63, 1, 2, 4.
[73] Ibid., 55 i d., fig. 46, 6; 53, 13.

Već na drugom mestu sintetički smo se pozabavili odlikama balkansko-anadolskog kompleksa ranog bronzanog doba, u koji se ima uvrstiti i bubanjsko-humska grupa sa svojom fazom I.[74] Stoga se ovde ne moramo opširnije zadržavati na tome pitanju. Detaljnije ćemo se osvrnuti samo na nekim pojavama, koje unekoliko dopunjuju naša ranija izlaganja o tome problemu ili pretstavljaju korisnu dopunu za utvrđivanje geneze bubanjsko-humske grupe.

Ovde se u prvom redu postavlja pitanje pravca ekspanzije elemenata ranog bronzanog doba u naše Pomoravlje. Istaknimo odmah da je u tom pogledu put preko Bugarske, dolinom Marice, Sofijskom kotlinom i Nišavom morao igrati osobito značajnu ulogu. U tom smislu ukazuje već sam fakat uskih veza bubanjsko-humske grupe sa pojavama Sofijske kotline, no isto tako i uža povezanost s nekim pojavama na nalazištima u slivu Marice. Tako je već ranije ukazivano na vezu s nalazištem Sveti Kirilovo,[75] no isto tako i pojavu nekih elemenata usko povezanih sa bubanjsko-humskom grupom, na pr. na nalazištima Banjata[76] ili Bikovo.[77] Činjenica da se na nekim nalazištima, kao Banjata, Karanovo ili Ginova mogila grafitirana keramika pojavljuje u sloju iznad rane bronzanodopske Veselinovo grupe, ne treba da nas iznenadi. Pomenuta nalazišta leže u području bližem oblasti rasprostranjenosti bubanjsko-humske grupe i njenih varijanata Gnjilane–Krivodol i Salcutza.[78] Otuda su elementi ove poslednje grupe mogli ovde da prekriju kulturu ranog bronzanog doba tipa Veselinovo, koja se na jugu Bugarske i u slivu Marice formirala rano, približno u isto vreme kada i kultura ranog bronzanog doba u svojim raznim manifestacijama egejskog i maloazijskog područja.[79]

Osvrnemo li se, međutim, prema Makedoniji, vidimo da ovde postoje pojave nesumnjivo srodne s bubanjsko-humskom grupom. No ta srodnost više ulazi u okvir genetske povezanosti celokupnog balkansko-anadolskog kompleksa ranog bronzanog doba. Tako u materijalu iz egejske Makedonije koji je obradio Heurtley, sudovi sa dve drške ne pokazuju osnovni oblik identičan s onim u bubanjsko-humskoj grupi, kako ga, međutim, nalazimo u Bugarskoj.[80] I drugi oblici, na pr. sito, javljaju se u specijalnim oblicima, iako u ovom području postoje i forme s uvučenim ili zadebljalim obodom koje inače odgovaraju bubanjsko-humskim.[81] Među ornamentima pomenućemo da je pojava pastoznog slikanja izuzetna (Kaputsedes), a da preteže slikanje belom

[74] Glasnik Zemaljskog muzeja, loc. cit.

[75] M. Garašanin, Starinar, N. S. II, 13 i d.

[76] P. Detev, Godišnik – Annuaire du Musée archéologique de Plovdiv II (1950), 8, 10, sl. 15k (nizak pehar sa dve drške).

[77] Isti, Godišnik na muzeite na Plovdivski okrg (1954), 174, sl. 47 (prvi s leva).

[78] Stoga ne bih bio sklon da prihvatim gledište koje je nedavno izneo Childe, da Gumelnitza-grupu, uzetu u celini, treba datirati posle ranobronzanodopske grupe Junacite–Veselinovo. Up. Anatolian Studies VI (1956) 45 i d.

[79] Za geografski odnos ovih nalazišta može se uporediti i karta kod Mikova, Predistoričeska selicča i nahodki na Blgarija (1933).

[80] Heurtley, Prehistoric Macedonia (1939), 81 i odg. slike. Jedan primerak tipa bubanjsko-humskih pehara sa dve drške iz Kapuđilar (Kapoutsedes) publikuje L. Rey, Observations sur les premiers habitants de la Macédoine II (1922), 234, fig. 35.

[81] Up. na pr. sito Heurtley, op. cit. 85, Cat. No. 236.

bojom na tamnom pozadu, dok je slikanje grafitom manje zastupljeno.[82] Inače su naša znanja u ovoj oblasti unekoliko proširena i malobrojnim materijalom publikovanim s naše makedonske teritorije, prvenstveno iz Crnobuki i sa Skopskog Kala.[83] I ovde postoje zdele sa zadebljanim i uvučenim obodom,[84] sudovi, verovatno sa dve drške, no bez sigurno utvrđenog oblika bubanjsko-humskog pehara, slikanje belom bojom na tamnom pozadu i retko pastozno slikanje.[85] Iz svega ovog može se zaključiti, da je bez obzira na usku genetsku povezanost bubanjsko-humske grupe s ranim bronzanim doba Makedonije, koja je možda uslovljena i direktnom vezom vardarsko-moravskim putem, postojala i nesumnjiva direktna veza sa slivom Marice preko sofijske kotline i nišavske doline.

Radi upotpunjavanja slike unutrašnje povezanosti balkansko-anadolskog kompleksa ranog bronzanog doba, ovde se moramo posebno osvrnuti i na novi materijal ovog perioda sa juga Male Azije, koji je nedavno objavio J. Mellaart.[86] Među oblicima ističu se ovde zdele s uvučenim obodom, zatim zaobljenog profila, zatim bikonične zdele, dalje sudovi sa zaravnjenim i razvraćenim obodom, kao i noge pehara slične bubanjskim.[87] U ornamentici pojavljuju se motivi plastičnih rebara,[88] kanelure i rebraste kanelure koje se kombinuju s ubodima,[89] zatim motivi slikani belom bojom koji su delom veoma bliski prostim motivima bubanjsko-humske keramike slikane grafitom.[90] Drške su ovalnog preseka, bradavičaste, jezičaste dvojne i tunelaste.[91] Mellaart je osobito ukazao i na postojanje putova koji u rano bronzano doba vezuju Kilikiju sa područjem Troade kroz južni deo Male Azije.[92] Detaljnije proučavanje ovih veza biće bez sumnje od osobitog značaja za utvrđivanje unutrašnje povezanosti balkansko-anadolskog kompleksa ranog bronzanog doba.

Relativna hronologija faze Bubanj–Hum I ne zadaje nam velike teškoće. Fakat da se već u periodu Vinča–Tordoš II pojavljuju prvi elementi importa

[82] Tako crusted ornamenat na zdeli zadebljalog oboda nalazimo u Kaputsedes, Heurtley, op. cit. 136, fig. 22; Up. Rey, op. cit., 234, fig. 35. Grafitirane ornamente nalazimo na zdelama s uvučenim obodima iz Gioumenitza (Gomonitch), Heurtley, op. cit., Cat. No. 128–130; up. Rey, op. cit., 235b.

[83] M. Garašanin, Arheološki Vestnik IV, 1 (1953), 75 i d. (Crnobuki); P. Gockova-Slavska, Ostatoci ot jedna praistoriska kultura na skopskata tvrdina–Kale (1955).

[84] M. Garašanin, op. cit., 76 i d., sl. 2a, b; sl. 6; P. Gockova-Slavska, op. cit. 10, sl. 5a–c; 6.

[85] M. Garašanin, op. cit., 87, sl. 14, b, c; 15; Sud kod Gockove-Slavske T. III, 7 možda potiče od bubanjskog tipa pehara sa dve drške. Za slikanu ornamentiku up. M. Garašanin, op. cit., 77 i d., sl. 3–5 (belo slikanje); sl. 6 (crusted ornamentika); Gockova-Slavska, 20 i d.; T. V, 8–9.

[86] J. Mellaart, Anatolian Studies IV (1954), 175 i d.

[87] Ibid., fig. 401 i d. (uvučen obod); 439–444; 449 (zdele zaobljena profila); 228, 305, 403–404 (bikonične zdele); 236–240 (zaravnjeni obodi); 452–455 (razvraćeni obodi); 189, 217 (sudovi na nozi). Razmerno mali broj oblika poznat je svakako i stoga što se radi o površinskim nalazima sa rekognosciranja.

[88] Ibid., fig. 297–299. Postoje i vertikalno postavljena plastična rebra, na pr. fig. 289 i d.

[89] Ibid., fig. 191–197; fig. 367 (kanelure i ubodi).

[90] Ibid., fig. 401 i d., up. osobito fig. 412–425.

[91] Ibid., fig. 185–186 (ovalnog preseka); fig. 266, 271 (tunelaste); fig. 233–234, 303 (jezičaste); fig. 277–283 (bradavičaste).

[92] Ibid., 189.

ranog bronzanog doba sa juga, ukazuje na to, da se ova faza počela razvijati negde oko 2500 godine pre n. e. S druge strane, uska povezanost bubanjsko-humske grupe sa Balkansko-anadolskim kompleksom ranog bronzanog doba, govori u prilog da je početak ove grupe morao nastati još uvek u vreme postojanja kulture ranog bronzanog doba u Egeji, dakle pred kraj ove kulture. Činjenica da u fazi Bubanj–Hum II nalazimo elemente, koji se mogu dovesti u vezu sa srednjoheladskom minijskom keramikom, potvrđuje s druge strane paralelizam faze Bubanj–Hum II sa srednjoheladskom epohom. Bubanj–Hum I padao bi prema tome potkraj ranog bronzanog doba u balkansko-anadolskom smislu, ili okruglo, oko 2000 godine pre n. e. U odnosu na Podunavlje i srednju Evropu, relativno-hronološki položaj faze Bubanj–Hum I fiksiran je pojavom elemenata badenskog tipa u fazi Bubanj–Hum Ib, kao i povezanošću faze Ia sa kasnom vinčansko-pločničkom fazom, na šta ukazuje tip bubanjske statuete i ornamentika pastoznim bojenjem, iako je ona u Vinči po motivima i oblicima keramike na kojima se javlja potpuno različita od pojava bubanjsko-humske grupe, te se samo može govoriti o nekoj genetskoj povezanosti i srodnosti, sinhronizmu jedne mode u dekoraciji, a ne o identičnosti pomenutih pojava. Iz toga izlazi, da bubanjsko-humska grupa odgovara već završetku ranog bronzanog doba u egejsko-maloazijskom području, a u odnosu na Podunavlje i srednju Evropu ona cveta u epohi završetka neolita i prelaza na ranu bronzanodopsku kulturu tih oblasti.

Nije nam teško u glavnim crtama skicirati genezu faze Bubanj–Hum I. Ona je morala nastati postepenom evolucijom neolitske vinčanske grupe pod jakim uticajima više kulture bronzanog doba balkansko-anadolskog kompleksa. Tako se vinčanska grupa postepeno pretopila u novu bubanjsko-humsku. Komponente koje su uticale u tome razvoju, pored opštih ranobronzanodopskih, bile bi posebno i one koje su iz Bugarske dolinom Nišave morale prodreti do našeg Pomoravlja i istočne Srbije. Tako su se u širem području koje zahvata i Olteniju, stvorile tri lokalne genetski najuže povezane grupe Bubanj–Hum I, Gnjilane–Krivodol i Salcutza. Neke lokalne razlike među njima dobrim su delom i posledica raznih neolitskih supstrata i uticaja koji su na njihovo formiranje uticali.

b) Bubanj–Hum II.

Položaj te faze stratigrafski je potpuno jasno fiksiran na Bubnju, gde ona neposredno dolazi iza faze Bubanj–Hum I. U pogledu položaja naselja ovoga perioda ne bi se imalo šta dodati onome što je već rečeno u vezi sa fazom Bubanj–Hum I. O oblicima zgrada za stanovanje, kao i o načinu sahranjivanja nema zasada nikakvih podataka.

Keramika te faze u svojoj fakturi, uopšte uzev, lošija je od keramike faze Bubanj–Hum I. Tako postoji više keramike grube fakture, retka je keramika koja je glačanjem dovedena do sjaja, a uopšte uzevši, preteže sivocrna ili crna grnčarija. Neki tipični oblici keramike tesno nadovezuju na forme ranije faze. Tako postoje zdele sa zadebljanim i uvučenim obodom, zatim konične zdele i bikonične, dalje pehari sa dve naspramne drške, kao i fragmenti sa zaravnjenim ili nešto razvraćenim obodom. Oblici dna su ravni i niski cilindrični kao u fazi Bubanj–Hum I. Od novih oblika treba pomenuti pre

svega zdele sa širokim zaravnjenim obodom, čije proširenje nekad ide, kako na spoljnu, tako i na unutrašnju stranu suda (T. III, 2, 8).[93] Zaravnjeni obod zdele nekada može biti koso zasečen. Postoje i zdele sa visokim koničnim vratom i zaobljenim ramenom.[94] Od drugih formi treba pomenuti i trbušaste sudove, sudove sa koničnim vratom i zaobljenim ramenom, retku pojavu sudova četvrtastog oblika i, najzad, osobito tipičnu formu sudova sa šiljatim dnom (T. III, 6).

U ornamentici najtipičnija je pojava potpuno nove vrste urezane ornamentike. Ova je izrađena urezivanjem bez dubokog usecanja sem u nekim slučajevima, kada je reč o mrežasto ispunjenim motivima na sudovima. Nekada se urezi ispunjavaju belom inkrustacijom. Ornamentika ove vrste javlja se prvenstveno na zadebljanim i zaravnjenim obodima zdela, na trbuhu bikoničnih zdela ili na vratu i ramenu zdela sa visokim koničnim vratom. Ona je takođe tipična i za sudove sa šiljatim dnom. Kao osnovni motivi nalaze se šrafirani rombovi (T. III, 3), ubodi ili mrežasti motivi raspoređeni u četvrtasta polja nekada ograničena urezanim linijama (T. III, 4), šrafirani ili mrežasto ispunjeni trouglovi (T. III, 5), udubljeni ornamenti u vidu šahovskih polja,[95] mrežasti ornamenti nekada kombinovani s urezanim cikcak linijama na obodu (T. III, 2), urezane linije koje prate zarezi i linije (T. III, 1), najzad spiralni motivi.[96] Od drugih ornamentalnih tehnika postoji i ukrašavanje plastičnim rebrima s utisnutim ili zarezanim dekoracijama, dalje i ornamenti izrađeni zarezima u nizu, uglavnom na gruboj keramici. U nekim retkim slučajevima postoje dvojna vertikalno postavljena plastična rebra, konstatovana i u fazi Bubanj–Hum Ib, što potvrđuje takođe kulturnu vezu tih dveju faza. Vrlo je karakteristična na finoj keramici ornamentika postignuta raznim intenzitetom pečenja koji je na površini sudova stvorio razne nijanse boja. Te su tako pravilno raspoređene i uobličene u pravilne motive, da se teško može sumnjati da se radi o namerno izrađenoj dekoraciji (mottled ware).

Kao oblici drški javljaju se trakaste, tunelaste i drške ovalnog preseka, a od plastičnih drški osobito jezičaste jednostavne i dvojne. Karakteristična je i pojava četvrtastih, horizontalno postavljenih drški na obodu sudova.[97]

Oruđa su zasada prilično malobrojna. U upotrebi su još uvek oruđa od tesanog kamena. Naročito karakteristični su bušeni kameni čekići,[98] a pojavljuju se i motike od roga (T. IV, 5). Iz ove faze potiču i veliki piramidalni ili konični tegovi, skroz horizontalno bušeni u svom gornjem delu, zatim pršljeni za vreteno koji pored pljosnate imaju i bikoničnu (T. IV, 6) i vrlo karakterističnu kruškastu formu (T. IV, 7).

Faza Bubanj–Hum II rasprostranjena je približno u istom području kao i faza Bubanj–Hum I. Tako je prvenstveno poznajemo iz niškog Pomoravlja (Bubanj, Humska Čuka, Čardak u Donjoj Vrežini, Kovanluk u Malči, Ci-

[93] Up. na pr. Petkov, op. cit., 139, sl. 56 (desno dole).
[94] Oršić-Slavetić, Starinar X–XI, sl. 10–11; Milojčić, Prähistorische Zeitschrift XXXIV–XXXV, T. 10, 4; 11
[95] Oršić-Slavetić, op. cit. 176, sl. 10, 18.
[96] Up. Milojčić, Chronologie der jüngeren Steinzeit Mittel- und Südosteuropas (1949), 57, Abb. 2, 10.
[97] Oršić-Slavetić, Mitteilungen der Prähistorischen Kommission, loc. cit., 39, Abb. 23, 4.
[98] M. Garašanin, Congrès i t. d., Pl. 8, 7–9.

ganski Ključ u Trupalu, Kod česme u Vrtištu),[99] a osobito poznat i značajan lokalitet bio bi onaj na Jelencu kod Aleksinca. Dalje na jugu, u leskovačkoj kotlini, materijal ove faze zastupljen je jednim fragmentom ornamentiranog suda sa Gradca kod Zlokućana.[100] Na rasprostranjenost ove grupe u istočnoj Srbiji ukazuju nalazi iz negotinskog područja, i to s lokaliteta Kapu Džaluluj u Veljkovu i iz Štubika. Na oba mesta nađeni su izraziti elementi faze Bubanj–Hum II.[101] Najseverniju tačku ove grupe predstavljaju neki elementi sa Prigrevice u Zemunu,[102] čiji je put prodiranja do ovog nalazišta teško utvrditi. Rasprostranjenost u Ponišavlju, iako još neutvrđena nalazima na terenu, može se smatrati nesumnjivom s obzirom na pojavu iste kulture u mlađem sloju nalazišta Okol Glave.[103] I ovde se kao karakteristični oblici javljaju zdele sa zaravnjenim i proširenim obodom, nekad proširenim na obe strane, konične zdele sa zaobljenim profilom i četvrtastom drškom na obodu,[104] kao i tipični ornamenti mrežasto ispunjenih trouglova, koncentričnih krugova, urezanih linija, koje prate zarezi.[105] Slične pojave poznate su i sa još nekih nalazišta sofijske kotline.[106]

Ipak, mora se istaći da faza Bubanj–Hum II ne pokazuje više onako tesnu genetsku vezu s područjem Oltenije, kako je to bio slučaj s fazom Bubanj–Hum I, iako takva veza još uvek postoji. Ona se manifestuje u srodnosti Cotzofeni-grupe Oltenije sa fazom Bubanj–Hum II.[107] I u ovoj grupi nalazišta su često podignuta na dominantnim položajima. Među oblicima postoje zdele sa zadebljanim, uvučenim i koso zasečenim obodom,[108] zatim zdele sa koničnim vratom i kratkim zaobljenim ramenom, kao i one sa razvraćenim obodom.[109] Urezana ornamentika, izrađena mahom u tzv. Stichkanal-tehnici ispunjava se belom inkrustacijom. Kao motivi pojavljuju se mrežasto ispunjene trake, koje nekada prate ubodi,[110] šrafirani trouglovi,[111] nizovi zareza pod obodom, kao i cik-cak raspoređeni urezi na zaravnjenom proširenom obodu.[112] Od drugih ornamenata javljaju se plastična rebra s otiscima i zarezima kao dekoracijom,[113] a postoje i dvojna vertikalno postavljena rebra.[114]

[99] Oršić-Slavetić, Starinar, loc. cit., 174 i d. i odgovarajuće slike; up. M. Garašanin–D. Garašanin, Arheološka nalazišta u Srbiji (1951) (s. v. pojedinih ovde pomenutih nalazišta).

[100] Narodni muzej Leskovac, nepublikovano. Prema ranijem pogrešnom podatku u Narodnom muzeju u Leskovcu u delu M. Garašanin, op. cit. ovaj nalaz pripisan je lokalitetu Hisar kod Leskovca.

[101] Muzej u Zaječaru, nepublikovano.

[102] D. Garašanin, Muzeji 3–4, 79, sl. 1.

[103] Petkov, op. cit., 139, sl. 56 (desno).

[104] Ibid., 140, sl. 57 (srednji red, levo).

[105] Ibid., 139, sl. 56.

[106] Up. Petkov, Godišnik – Annuaire du Musée National de Sofia VI (1932–1934), 417 i d., sl. 266–267.

[107] Berciu, op. cit., 73 i d.

[108] Ibid., 77, fig. 89, 21 (zadebljao obod); fig. 88, 5–6 (uvučen obod); 80, fig. 88, 2–3, 8; 89, 7, 14–20, 25–29 (koso zasečen obod).

[109] Ibid., fig. 86, 23; 78, fig. 91, 1; 94, 10–11.

[110] Ibid., fig. 90, 1.

[111] Ibid., fig. 90, 3; 91, 11.

[112] Up. fragmente sa koso zasečenim obodom, na pr. 108, i ornamentiku pod obodom ibid., fig. 94, 10–11.

[113] Ibid., 81, fig. 86, 27–28, 31–32.

[114] Ibid., fig. 94, 7.

No, pored tih zajedničkih odlika Cotzofeni-grupa sadrži i niz elemenata, koji se tešnje vezuju za badensku i kostolačku grupu. Na ovo prividno hronološko neslaganje vratićemo se u daljem izlaganju.

Najznačajniju novinu u fazi Bubanj–Hum II predstavlja urezana ornamentika koja je, međutim, usko povezana sa sličnim pojavama srednjeg bronzanog doba na Balkanu. Tako se na nalazištima egejske Makedonije pojavljuju motivi šrafiranih ili mrežasto ispunjenih trouglova,[115] rombovi,[116] spirale i koncentrični krugovi, snopovi linija koje prate zarezi, kao i četvrtasta mrežasto ispunjena polja.[117] Razlozi, zbog kojih su neke od tih pojava pripisane ranoj i kasnoj bronzi, iako ih većina pripada srednjem bronzanom doba, nisu dovoljno jasni.[118] Kao oblici sudova ovde se javljaju zdele sa proširenim obodom,[119] zatim sudovi sa zaravnjenim obodom i sa četvrtastom drškom na samom obodu,[120] a sud sa dve drške nalazi se u obliku krčaga,[121] sud pak sa šiljatim dnom zastupljen je jednim jedinim primerkom pripisanim ranom bronzanom doba iz Vardarophtsa.[122] Na nalazištima u slivu Marice u Bugarskoj nalazi se takođe slična ornamentika. Postoje mrežasto ispunjeni četvorougaonici,[123] zatim trouglovi, koncentrični krugovi i snopovi zareza.[124] No osobito značajna je ovde pojava suda sa šiljatim dnom kao najtipičnije forme praćene ovakvom ornamentikom, a stratigrafski fiksirane na nalazištu Junacite u sloju III.[125] Slični sudovi poznati su i sa drugih nalazišta, od kojih kao sigurna navodimo Kostijevo, Plovdivsko Tepe i posebno Raskopanicu kod sela Manole nedaleko od Plovdiva.[126] Ovo poslednje nalazište od posebne je važnosti, jer je na njemu bilo moguće propratiti stratigrafski razvoj sudova sa jednom drškom i često vrlo uskim ili šiljatim dnom, od starijih formi do oblika mlađih slojeva u kojima se javlja forma kao u Junacite III ili fazi Bubanj–Hum II, praćena istom ornamentikom.[127] Ova konstatacija značajna je osobito stoga što pokazuje u kom se području mogao razviti ovaj oblik suda, što istovremeno ukazuje i na pravac, odakle se on raširio u Pomoravlje. I u fazi Bubanj–Hum II veza preko sofijske kotline i Nišave sa slivom Marice igrala je prema tome vidnu ulogu.

[115] Heurtley, op. cit., fig. 68, a, f; 70, b; 71a, b; Cat. No. 376, 380.

[116] Ibid., 70a, 73j, 1; up. Rey, op. cit., 216, fig. 32; Pl. XIX, 1.

[117] Ibid. Cat. No. 379, Pl. XVI; No. 381 (spirale); koncentrični krugovi. Ibid., fig. 70e i fig. 90; Cat. No. 241; Rey, op. cit. Pl. XIX, 1, 4, 6.

[118] Ibid., fig. 93k (ovde bez argumenata pripisano kasnom bronzanom periodu).

[119] Ibid., Cat. No. 374.

[120] Ibid., Cat. No. 382.

[121] Na pr. Cat. No. 389.

[122] Ibid., fig. 39, I.

[123] Na pr. Mikov, Godišnik – Annuaire de la Bibliothèque et du Musée National de Plovdiv (1937–1939), 80, sl. 25; Detev, Godišnik, loc. cit., 179, sl. 53 (drugi red – sredina) Ovaj materijal nije stratigrafski jasnije izdvojen u okviru bronzanodopskih nalaza sa nalazišta u Bikovu. Up. ibid., 176 i d.

[124] Mikov, op. cit., 78 (samo po opisu, jer se na reprodukcijama ne vide ovi detalji).

[125] Ibid., 76 i d., sl. 24–25.

[126] A. Degrand–G. Seure, Bulletin de Correspondances Helléniques XXX (1906), 414; Detev, Izvestia – Bulletin de l'Institut Archéologique Bulgare XVII (1950), 171 i d.

[127] Ibid., i odgovarajuće slike. Up. osobito 181, sl. 123, 7, zatim primerke iz sl. 124, koji svi potiču iz mlađeg sloja. Za ornamentiku ibid., 186, sl. 130. Datiranje ovih pojava koje predlaže Detev izgleda mi prekasno. Up. ibid. 188.

Od drugih analogija i veza faze Bubanj–Hum II, osobito značajna za hronologiju pa svakako i za proučavanje razvoja ove grupe bila bi ona sa srednjoheladskom minijskom keramikom. Ostavljajući po strani objekat sa Humske Čuke koji je svakako s pravom opredeljen kao minijski,[128] pomenuo bih ovde da se među običnom i sigurno lokalnom keramikom sa Bubnja i Humske Čuke nalaze primerci koji po fakturi stoje veoma blizu minijskoj keramici, tačnije onim primitivnijim lokalnim vrstama koje svuda po Grčkoj prate minijsku robu, kao njene imitacije, a i oblikom su bliski minijskoj keramici. Ovde osobito treba pomenuti sud sa proširenim i zaravnjenim obodom, nekada se drškom ispod oboda (T. III, 7). Kod toga treba osobito pomenuti takve primerke iz Eutresisa,[129] Korakou[130] ili Asine,[131] na kome poslednjem nalazištu su datirani u srednjoheladski period I. Pojave u Bubanjsko-humskoj grupi imaće svakako isti karakter u odnosu na pravu minijsku kao domaća seoska produkcija takve keramike u Tesaliji, na koju je ukazao V. Milojčić.[132]

Prema severu, kao području Donjeg Podunavlja, takođe se može pratiti uska povezanost faze Bubanj–Hum II. Već ranije je ukazivano na njenu vezu sa rumunskom Tei-grupom,[133] a kasnije i na povezanost urezane ornamentike ove faze u tehnici i motivima s ornamentikom dubovačko-žutobrdske grupe.[134] Obe pomenute grupe pripadaju već srednjem bronzanom doba, te su kasnije od faze Bubanj–Hum II. Otuda se sličnost s ovom može tumačiti samo uticajem bubanjsko-humske faze II u genezi i formiranju kulture ranog bronzanog doba u donjem Podunavlju. Činjenica, da danas rasprostranjenost ove faze možemo pratiti i u istočnoj Srbiji, samo potvrđuje mogućnost ovakva genetskog razvoja.

U pogledu hronologije faze Bubanj-Hum II osobito je značajna veza sa minijskom keramikom, koja indicira povezanost sa srednjoheladskom epohom, dakle s vremenom srednjeg bronzanog doba u Egeji. S druge strane, veza sa Cotzofeni-grupom ne dopušta preveliko snižavanje hronologije te faze: stratigrafski Cotzofeni-grupa sledi iza Salcutza-grupe, a biva zamenjena grupom Glina III–Schneckenberg, koja, kako ćemo još pokazati, pripada ranom bronzanom doba u srednjoevropskom smislu.[135] Činjenica, da u Cotzofeni-grupi nalazimo i elemente badensko-kostolačke, dakle vezane za fazu Bubanj–Hum Ib, verovatno ukazuje na njen nešto raniji početak u odnosu na fazu Bubanj–Hum II. U vezi s tim možemo okvirno prihvatiti i apsolutni datum, koji za Humsku Čuku, dakle za fazu Bubanj–Hum II predlaže Milojčić, t. j. oko 1750. ± 100, pri čemu smo, s obzirom na odnos prema donjem Podunavlju i srednjoevropskoj ranoj bronzi (Reinecke A), skloni opredeliti se za stariji datum u ovome okviru.[136]

[128] Poslednji put prodiskutovan kod D. Garašanina, Archaelogia Jugoslavica II, 19 i d., fig. 3.
[129] H. Goldman, Excavations at Eutresis in Boeotia (1931), 124 i d., fig. 170, 4–5. Up. slične klasične minijske profile na pr. 135 i d., fig. 185.
[130] C. Blegen, Korakou (1921), 14 i d., fig. 122.
[131] O. Frödin–A. Persson, Asine (1938), 260 i d., fig. 183.
[132] Milojčić, Archäologischer Anzeiger (1955), 204 i d.
[133] Oršić-Slavetić, Mitteilungen der Prähistorischen Kommission, loc. cit., 37 i d.
[134] M. Garašanin, Congrès i t. d., 102 i d.; Isti Istoriski Glasnik (1951, 3–4), 45 i d.
[135] Berciu, op. cit., 83.
[136] Up. Milojčić, Chronologie i t. d., 78.

O genezi faze Bubanj–Hum II na osnovu karaktera njena materijala i njene teritorijalne rasprostranjenosti, može se sa sigurnošću reći, da se razvila iz kulture faze Bubanj–Hum I, primajući neke nove elemente koji su ovamo dospeli iz unutrašnjosti Balkana, a bar jednim delom nesumnjivo iz sliva Marice. Ovi su elementi dalje uticali i na genezu razvijenog bronzanog doba u srednjem i donjem Podunavlju. U kojoj se meri njihova pojava ima tumačiti samo prenošenjem kulturnih elemenata ili i migracijom, danas se još ne može odlučiti.

c) Bubanj–Hum III.

Ova faza fiksirana je tek nedavno, stratigrafskim iskopavanjima na Bubnju, koja su omogućila i njeno precizno relativno-hronološko fiksiranje.

O karakteru naselja ovde se još manje može reći nego za ranije faze, jer je zasada ovo jedino naselje, gde je bilo moguće ustanoviti horizont stanovanja i sloj ove epohe.

Keramika ove faze pretežno je grublje fakture, bez prevlake, rađena od zemlje koja sadrži u sebi dosta zrnaca peska. Boja je pretežno siva, prljavo mrka ili crvenkasta.

Osnovni oblik predstavljaju sudovi razmjerno visoki u odnosu na svoju širinu, sa koničnim vratom i dve drške, koje polaze s oboda ne prelazeći njegovu visinu. Od drugih oblika osobito se ističu zdele, i to s uvučenim obodom na kome se nekada nalaze bradavičasta pojačanja, zatim sa zaobljenim zidovima i širokim, koso zasečenim obodom, najzad i mnogi fragmenti zaravnjenih i nešto razvraćenih oboda. Ornamentika je veoma oskudna. Tu i tamo javlja se poneki fragment s urezanom ornamentikom faze Bubanj–Hum II, kao i s ornamentikom postignutom raznim intenzitetom pečenja (mottled ware). No najkarakterističnija je ornamentika izrađena s horizontalno i vertikalno postavljenim plastičnim trakama, sa dekoriranjem udubljenim ornamentima ili zarezima. Svakako bar jednim svojim delom ovoj fazi pripada i neobična dekoracija izrađena urezima i ubodima, u kojoj je izrađen i ornament krsta na jednom fragmentu iz sloja faze Bubanj–Hum III.

O drugim nalazištima ove faze, pa prema tome ni o njenoj rasprostranjenosti, ne može se stvoriti određen sud. Iz Toponice potiče jedan sud koji se može vezati za male krčage sa dve drške faze Bubanj–Hum III,[137] a slična pojava konstatovana je i na lokalitetu Suhodol u Gornjoj Vrežini.[138]

Od drugih pojava faze Bubanj–Hum III posebno treba pomenuti ravna i niska cilindrična dna, bikonične pršljene za vreteno, kamene čekiće i oruđa, osobito motike od roga, koje u ovoj fazi postaju osobito česte.

Sa fazom Bubanj–Hum III zalazimo u epohu, koja nam u unutrašnjosti Balkana nije dovoljno poznata. Otuda je za nju teško naći direktne analogije i ustanoviti ma kakve kulturne veze. Jedino zasada možemo ukazati na vezu sa Glina III–Schneckenberg-grupom Oltenije i Vlaške.[139] Ova je veza,

[137] Oršić-Slavetić, Starinar, loc. cit., 172, sl. 13, 6.

[138] Narodni muzej u Nišu, nepublikovano.

[139] Za Glina III grupu up. I. Nestor, Prähistorische Zeitschrift XIX (1928), 129 i d.; Isti, Dacia III–IV (1928–1932); za Schneckenberg: A. Prox, Die Schneckenbergkultur (1941), passim; D. Popescu, Die frühe und mittlere Bronzezeit in Siebenbürgen (1944), 38 i d.

čini se, istog karaktera kao ona između faze Bubanj–Hum II i Cotzofeni -grupe, i odražava razvoj na zajedničkoj bazi i blisku srodnost, no ne direktnu povezanost i identičan unutrašnji razvitak. Ovde pre svega treba pomenuti osnovni oblik malog krčaga sa dve drške u grupi Glina III.[140] Još sličniji u obliku primercima sa Bubnja bili bi mali krčazi, no s jednom jedinom drškom, poznati iz Schneckenberg-grupe, a za koje Popescu, svakako s pravom pretpostavlja da ih je moralo biti i sa dve drške.[141] U ornamentici osobito padaju u oči plastične trake s udubljenom i zarezanom dekoracijom,[142] a postoje i vertikalno postavljena rebra, grupisana po dva do tri.[143] Česta je pojava razvraćenog oboda.[144] Veza sa fazom Bubanj–Hum II, koju zapažamo i na Bubnju, manifestuje se u pojavi evoluiranog suda sa šiljatim dnom u Schneckenberg-grupi i tipičnom urezanom dekoracijom faze Bubanj–Hum II koja se sporadično pojavljuje u Glini.[145] I kamena oruđa i ona od roga predstavljaju ovde paralelu.[146]

Ovde moramo da istaknemo i nesumnjivu povezanost ovako utvrđenih oblika sudova sa dve drške, s pojavama u Periamos-grupi u Banatu, pa prema tome i sa sličnim pojavama keramike ranog bronzanog doba u tumulima zapadne Srbije.[147] U vezi sa tim postavlja se i pitanje značaja, porekla i ekspanzije oblika sudova sa dve drške, pehara ili krčaga, na koje je već ponovljeno ukazivano u arheološkoj literaturi.[148] Nesumnjivo je u pitanju oblik nastao u rano bronzano doba balkansko-anadolskog područja, na jugoistoku, koji se odatle raširio daleko na sever u okviru kasnoneolitskih i ranobronzanodobskih kultura srednje Evrope. Ekspanzija ovih oblika predstavlja očigledno jednu »modu«, koja se u ovo vreme raširila na velikom području. Pritome nije nužno, pa ni pravilno, u svakom posebnom slučaju pomisliti na migracije. Tako su oblici Periamos-grupe mogli biti preuzeti s juga i prostim ugledanjem, možda baš na pojave faze Bubanj–Hum III. To utoliko pre, što su se oblici Periamos-grupe tipološki verovatno razvili iz karakterističnih formi ranije Bodrogkeresztur-grupe, kojima su dodate drške.[149] U slučaju samog Bubnja, pojava novih oblika sudova sa dva drška prividno otežava odluku, no, s obzirom na genezu faze Bubanj–Hum III, o kojoj će još biti govora, može se smatrati sigurnim, da se ona razvila direktno iz faze Bubanj –Hum II. Zanimljive su pomenute pojave u zapadnoj Srbiji, osobito stoga što je već ranije isticana neka povezanost bubanjsko-humske grupe sa gradinskom keramikom Bosne, koja je, nažalost, praktično još uvek potpuno neproučena, kako u hronološkom pogledu, tako i s obzirom na njen razvoj i

[140] Nestor, op. cit., 115, Abb. 2.
[141] Prox, op. cit. T. XXI, 2–3; Popescu, op. cit., 52.
[142] Prox, op. cit. T. IX, 4, 5; Nestor, op. cit., 132–133, Abb. 6, 1, 4, 9.
[143] Ibid., Abb. 6, 3; Prox, op. cit., T. X, 1, 6.
[144] Ibid., T. IX, 6; XIV, 3; XVII, 10.
[145] Ibid., T. XXII, 4; Nestor, op. cit., 133–134, Abb. 7, 6; 26.
[146] Prox, op. cit., 47 i d., T. XXXII, 2, 5; XXXV, 1, 3, 5, 8, 9.
[147] Up. M. Garašanin–D. Garašanin, Bulletin de l'Académie Serbe des sciences XVII, 4 (1956), 3 i d. (s navedenom literaturom).
[148] Up. C. Dunareanu–Vulpe, Considérations sur quelques formes caractérisant l'âge du bronze en Europe Sud-orientale (1930), passim; M. Garašanin, Rad vojvođanskih muzeja V (u štampi).
[149] Ovim pitanjem detaljno sam se pozabavio u svom radu citiranom u nap. 148.

evoluciju.[150] Ove pojave veze između Pomoravlja, Banata i zapadne Srbije, predstavljaju prvi pouzdani članak u lancu veze koja se u celom tom području može pretpostaviti.

Hronološki, faza Bubanj–Hum III jasno je fiksirana svojom povezanošću sa srednjoevropskom kulturom faze Reinecke A kojoj pripada i Periamos -grupa. Činjenica, da na nju nadovezuje slatinski tip, pokazuje možda, kako ćemo još videti, da je ona mogla prestati još pre završetka ovog perioda u Reineckeovu hronološkom sistemu.

Genetski, faza Bubanj–Hum III svakako se razvila iz faze Bubanj–Hum II. Na to ukazuje povezanost u keramičkim oblicima, ornamentici, pa i vrstama i oblicima oruđa. Ona je nastala, dakle, lokalnom evolucijom, u kojoj se zapaža opšte osiromašenje dotle bogate i raznovrsne grnčarske veštine i dekoracije. Razloge, koji su evoluciju usmerili u ovom pravcu, zasada je još nemoguće sagledati.

3. Slatinski tip

Ovim imenom nazivamo jednu određenu i hronološki izdvojenu kulturnu manifestaciju bronzanog doba u Pomoravlju, koju zasada možemo izdvojiti samo u keramici, pa je s toga i ne smemo nazvati kulturnom grupom. Sva je prilika, naravno, da je ova situacija samo privremena i da će se daljim istraživanjima ovaj tip dati izdvojiti u zasebnu i tačno određenu kulturnu grupu.

Faktura keramike slatinskog tipa bliska je bubanjskoj, i to uglavnom boljoj fakturi bubanjsko-humske grupe. Keramika ima prevlaku mahom tamnu, crnosivu ili crnu s mrljama od neujednačenog pečenja. Zemlja od koje je izrađena sadrži tipičnu mešavinu sa sitnim zrncima peska. Kao osnovni oblik javlja se zdela koničnog oblika sa nešto zaobljenim zidovima i jednom drškom koja prelazi preko oboda (T. IV, 3–4). Ova je drška u svom gornjem delu ukrašena dugmastim proširenjem ili se pak ovde lepezasto širi. Od drugih pojava mogu se pomenuti i drške sa čepastim izraštajem za utvrđivanje za zid suda na donjem delu, kao i fragmenti sudova sa širokim, kosim rebrastim kanelurama.

Materijal toga tipa dosada nam je sigurno poznat sa Slatinskog Rida i Velike Humske Čuke. Razloge za njegovo izdvajanje nalazimo u ovim zapažanjima: 1. materijal slatinskog tipa na Humskoj Čuki nađen je isključivo u mlađem sloju koji je sadržao nehomogen materijal za razliku od najnižeg sloja koji pripada fazi Bubanj–Hum Ia. Na Humskoj Čuki, faza Bubanj –Hum III uopšte nije zastupljena svojim tipičnim oblicima; 2. na Bubnju, gde je zastupljena faza Bubanj–Hum III ni u kampanji iskopavanja Oršića -Slavetića, ni tokom našeg trogodišnjeg rada nije nađen nijedan primerak slatinskog tipa. Slatinski tip i faza Bubanj–Hum III ne mogu se prema tome izjednačiti hronološki; 3. na Slatinskom Ridu materijal slatinskog tipa otkriven je kao homogen, iako je kulturni sloj bio poremećen.

Analogija tipičnih keramičkih oblika slatinskog tipa upućuje nas uglavnom u dva pravca: prema Bugarskoj, čiji je materijal razvijenog bronzanog doba veoma slabo poznat, i mnogo više prema Vojvodini. Možda je međutim

[150] Up. M. Garašanin, Congrès i t. d., 102 i d.

ovaj utisak uslovljen pomenutom nedovoljnom istraženošću bronzanog doba u unutrašnjosti Balkana. Među malobrojnim bugarskim materijalom zadržao bih se osobito na onom iz sloja bronzanog doba na nalazištu Banjata kod Kapetan Dimitrijeva.[151] Ovde se javljaju razni oblici sudova – sa drškom koja prelazi preko oboda, među kojima ih ima veoma sličnih našem tipu. Childe pominje i pojavu drške sa dugmastim ispupčenjem u sloju V u Karanovu, koji takođe odgovara ovoj fazi.[152] Na upadljivo sličnu keramiku našem slatinskom tipu nailazimo u Vojvodini među materijalom koji sam pripisao takozvanoj pančevačko-omoljičkoj fazi. Ovde su osobito karakteristične zdele istog oblika kao one slatinskog tipa i s lepezastim proširenjem drške na gornjem delu.[153] No, u fakturi, ova keramika je po pravilu znatno lošija od one slatinskog tipa.

Ovako utvrđene analogije omogućuju i fiksiranje relativno hronološkog položaja slatinskog tipa. One pre svega potvrđuju njegov kasniji datum u odnosu na fazu Bubanj–Hum III koja se još vezuje sa Periamos-grupom. Pančevačko-omoljička faza može se pouzdano datirati na kraj faze A i početak faze B1 po hronološkom sistemu Reinckea, dakle na sam početak srednjeg bronzanog doba u srednjoevropskom smislu.[153a] U egejskom području u pitanju je, naravno, epoha koja obeležava prelaz iz srednjeg u kasno bronzano doba.

O genezi slatinskog tipa zasada je još prerano govoriti u detalje. U svakom slučaju njena povezanost sa bubanjsko-humskom grupom manifestovana osobito u specifičnoj fakturi, čini se nesumnjiva. S druge strane povezanost sa pojavama u Bugarskoj i Panoniji možda neće biti bez značaja za proučavanje etnogeneze i razvoja tračkih plemena, u čijem je formiranju nesumnjivo učestvovala i bubanjsko-humska grupa.

4. Paraćinski tip

Postojanje ovoga tipa otkriveno je tek 1955. godine, a orijentacija o tipu stečena 1956. godine iskopavanjima u Paraćinu. O karakteru i obliku grobova ove faze bilo je već govora u ranijem izlaganju, te ćemo odmah preći na probleme samog arheološkog materijala.

Većinu ovoga čini opet keramika koja je grube fakture, loše pečena, rađena od zemlje sa sitnim zrncima peska, glatke površine, fine prevlake. Boja keramike je mahom siva i crvenkastomrka. Kao osnovni oblik pojavljuju se veće grube urne čiji je tip samo u jednom slučaju mogao biti pouzdano rekonstruiran: u pitanju je urna kruškastog oblika s koničnim vratom i velikim, jezičastim, vertikalno bušenim drškama na trbuhu. Od drugih oblika javlja se evoluirana forma sudova sa dve drške koje prelaze preko oboda i s kanelovanim ornamentom na ramenu (T. V, 1) ili urezanim motivima na trbuhu (T. VI, 3). Postoje i bikonične zdele (T. VI, 2), zdele sa jednom drškom preko oboda (T. V, 3–4), najzad i zdele s izdvojenim vratom i ramenom, ukrašene

[151] Detev, Godišnik – Annuaire du Musée archéologique de Plovdiv II, 19 i d., sl. 39.
[152] Childe, op. cit. 47.
[153] Vulić–Grbić, op. cit., Pl. 23, 8; 26, 13; 27, 3.
[153a] M. Garašanin, Rad vojvođanskih muzeja 3 (1954), 60 i d.

kanelurama (T. V, 2). Karakteristična je konična zdela sa proširenim ravnim obodom, koji se na uglovima javlja u neznatno izvučenom obliku (T. VI, 1). Među drškama osobito se izdvajaju one sa dugmastim ispupčenjem na gornjem delu (T. V, 3), a to je ispupčenje na primerku T. V, 1 naročito profilisano.

Od drugih predmeta treba pomenuti nekoliko metalnih objekata, i to jednu običnu bronzanu kariku, jedno kalotno dugme s alkom za utvrđivanje na unutrašnjoj strani i jednu iglu sa glavom u obliku pečata (Petschaftkopfnadel), koji svi potiču iz groba 4.

O rasprostranjenosti paraćinskog tipa zasada je teško govoriti. Ovde moramo istaći da se već sada daje utvrditi postojanje nekoliko nekropola s urnama u ovom području Pomoravlja, na pr. u Striži kod Paraćina, zatim u samoj Ćupriji, na izlasku iz grada prema Supskoj, kao i u nekim selima ćuprijske okoline. No materijal koji mi je s ovih lokaliteta zasada poznat i suviše je fragmentaran, a da bi dopustio izvođenje određenih zaključaka. Značajniji su nalazi sa Pišure Česme kod Zaječara, gde je pronađen i uništen veći broj grobova, tako da je samo manji deo materijala dospeo u zaječarski muzej. Grobovi su, čini se, bili ograđeni kamenjem.[154] Među ovim materijalom nalazi se i jedna urna koja potpuno odgovara paraćinskoj, a jedan se sud s odbijenom drškom možda može paralelisati sa našim primerkom T. V, 3.

Kulturno povezivanje pojava iz Paraćina uzetih u celini, pričinjava teškoće. Generalno, prema Podunavlju, može se paraćinski tip uvrstiti u kompleks grupa bronzanog doba, kao što su vatinsko-vršačka i odgovarajuće grupe donjeg Podunavlja koje se šire čak do Moldavije (Monteoru-grupa). S druge strane, nesumnjiva je i veza sa Makedonijom koju osobito pokazuje sud sa 2 drške i urezanim ornamentima (T. VI, 3). Paralele ovom obliku mogu se naći u Vardarophtsa, Tsaoutsitsa, Saratse i Akbounar.[155]

S druge strane nesumnjiva je povezanost nekih ovde utvrđenih elemenata s pojavama datiranim u rani halštat u egejskom smislu. Tako se konični sud sa zaravnjenim na krajevima izvučenim obodom može smatrati kao preteča nekih karakterističnih oblika ranog gvozdenog doba, koji, po Heurtleyu, predstavljaju čak vodeći oblik te epohe.[156] Slični oblici poznati su i iz grobova pod humkama u Vergini, gde se i za naše sudove sa dve drške mogu naći neke paralele,[157] koje Andronikos datira u period od 10. do polovine 8. veka pre n. e.[158]

U vezi s tim nameće se i pitanje hronologije paraćinskog tipa. Odmah je potrebno istaći da se on ima smatrati starijim od pomenutih pojava Makedonije i Grčke. Njegova veza s kasnim bronzanim doba Makedonije ukazuje na

[154] Podatak od Vekoslava Popovića, Upravnika muzeja u Zaječaru.

[155] Up. Heurtley, op. cit., Cat. No. 405, 407, 435, 437.

[156] Ibid., 103, Cat. No. 469 i fig. 110.

[157] M. Andronikos, Praktika, 1952 (1954), 141 i d. 242, sl. 46, grob br. 6 i 20; nešto evoluirani oblik. – Isti, Praktika 1954 (1956), 146, sl. 7 (dole-desno). Up. i oblike sudova sa dve drške Praktika, 1952, 242 i d., sl. 23, 25–26; Praktika 1954, 146, sl. 7. Donekle slični oblici sudova sa dve drške poznati su i iz Moldavije na pr. Truşeşti, up. Nestor i dr. Studii si cercetari de istorie veche III (1952), 75 i d., fig. 13–14. Ove nalaze datiraju rumunski arheolozi na prelaz iz bronzanog u gvozdeno doba, ibid., 81–82.

[158] Praktika 1952, 258–259.

povezivanje sa srednjim bronzanim doba (Reinecke B–C) u srednjoevropskom smislu. To potvrđuje i pojava igle sa glavom u obliku pečata, koja se pouzdano datira u taj period.[159]

O genezi paraćinskog tipa zasada je još nemoguće govoriti. U njoj su nesumnjivo igrali ulogu stari pomoravski elementi bronzanog doba, na šta ukazuje i uporno održavanje tradicije sudova sa dve drške. Konični sud T. V, 3 sa tipičnom formom drške identičan je s oblicima slatinskog tipa, što ukazuje na mali vremenski razmak i verovatno direktnu vezu oba tipa. Kakve su bile veze sa kasnim bronzanim doba Makedonije danas se još ne može sigurno utvrditi. Činjenica da je paraćinski tip stariji od sličnih pojava koje se na jugu javljaju na početku gvozdenog doba, možda će biti od važnosti za ispitivanje svih onih elemenata severnog Balkana koji su učestvovali u genezi grčke kulture, a kojih je, danas to sigurno znamo, nesumnjivo bilo.[160] No u današnjem stanju našeg znanja bolje je ovde ne upuštati se u detaljnija razmatranja.

5. Nalaz iz Lapotinca

U razvijenom bronzanom doba Pomoravlja postoje neki nalazi koji možda indiciraju uže kulturne grupacije na ovoj velikoj teritoriji. Tako paraćinskom tipu na srednjem toku Velike Morave odgovara u području Južne Morave nalaz iz Lapotinca na Pustoj Reci kod Leskovca. Ovaj nalaz publikovan je već na drugom mestu,[160] pri čemu je ukazano i na postojanje sličnih pojava dublje u unutrašnjosti na Vlasini u selu Boljaru. Tom prilikom je takođe ukazano na usku genetsku povezanost ovog nalaza koji, po svemu sudeći, potiče iz jednog groba s urnom s kasnim bronzanim doba u Makedoniji pre 13. veka pre n. e., a u pogledu njegove geneze ostavljeno je nerešeno pitanje da li oblik vodi poreklo direktno iz Makedonije ili je nastao spajanjem uticaja iz Makedonije s elementima vezanim za tradiciju faze Bubanj–Hum II. Definitivno rešenje toga pitanja mogu pružiti tek novi radovi u južnom Pomoravlju.

III ZAVRŠNA RAZMATRANJA

U dosadašnjem izlaganju izneti su podaci o bronzanom doba Pomoravlja, kojima danas raspolažemo. Kao što se iz toga vidi, oni obuhvataju dugo razdoblje od početaka bronzanog doba (Bubanj–Hum I) do kraja srednjeg bronzanog doba u srednjoevropskom, odnosno do u kasno bronzano doba u egejskom smislu (paraćinski tip). Time je, bez sumnje, obuhvaćeno jedno dugo razdoblje od preko polovine milenija.

U tome okviru neke su epohe istražene dosada već veoma detaljno, kao faze Bubanj–Hum I i II, a druge su istražene u nešto manjoj meri (Bubanj –Hum III), a istraživanje nekih nalazi se najzad na svojim počecima. Ipak iz materijala koji je dosada poznat i njegove obrade izlaze neki određeni za-

[159] K. Willvonseder, Die mittlere Bronzezeit in Österreich (1936), 112 i d.
[160] M. Garašanin, Arheološki Vestnik VI, 2 (1955), 276 i d., sl. 4–5.

ključci. Tako se pre svega daje utvrditi nesumnjivi kontinuitet u razvoju kulturnih grupa bronzanog doba, iako je geneza onih koje pripadaju kasnijem razvoju (slatinski i paraćinski tip) nedovoljno jasna. S druge strane, razvoj kulture ranog bronzanog doba (faza Bubanj–Hum I) nastao je, sudeći po karakteru i istorijatu kasnog neolita (vinčanska grupa), na neolitskim osnovama i s postepenim prodiranjem elemenata ranog bronzanog doba balkansko-anadolskog kompleksa, koji konačno postaju dominantni. Prema tome mogla bi se pratiti neprekidna kulturna evolucija od vinčanske grupe do u puno bronzano doba. Ova je pojava od osobitog značaja i za proučavanje etnogeneze najstarijih indoevropskih prastanovnika Balkana: danas znamo da se s pojavom Grka može sigurno računati od početka srednjoheladskog perioda, te bi pregrčki indoevropski elementi na koje ukazuju pojedini lingvisti kao M. Budimir i bugarski filolog Georgijev, morali pripadati još ranijem periodu. Oni bi se prema tome mogli vezati za balkansko-anadolski kompleks ranog bronzanog doba. S obzirom na pomenuti kontinuitet koji u Pomoravlju ide do razvijenog bronzanog doba, postojala bi mogućnost da se u nosiocima te kulture traže indoevropski elementi starog Balkana, a u svakom slučaju elementi koji su morali odigrati vidnu ulogu u formiranju starih Ilira i Tračana.

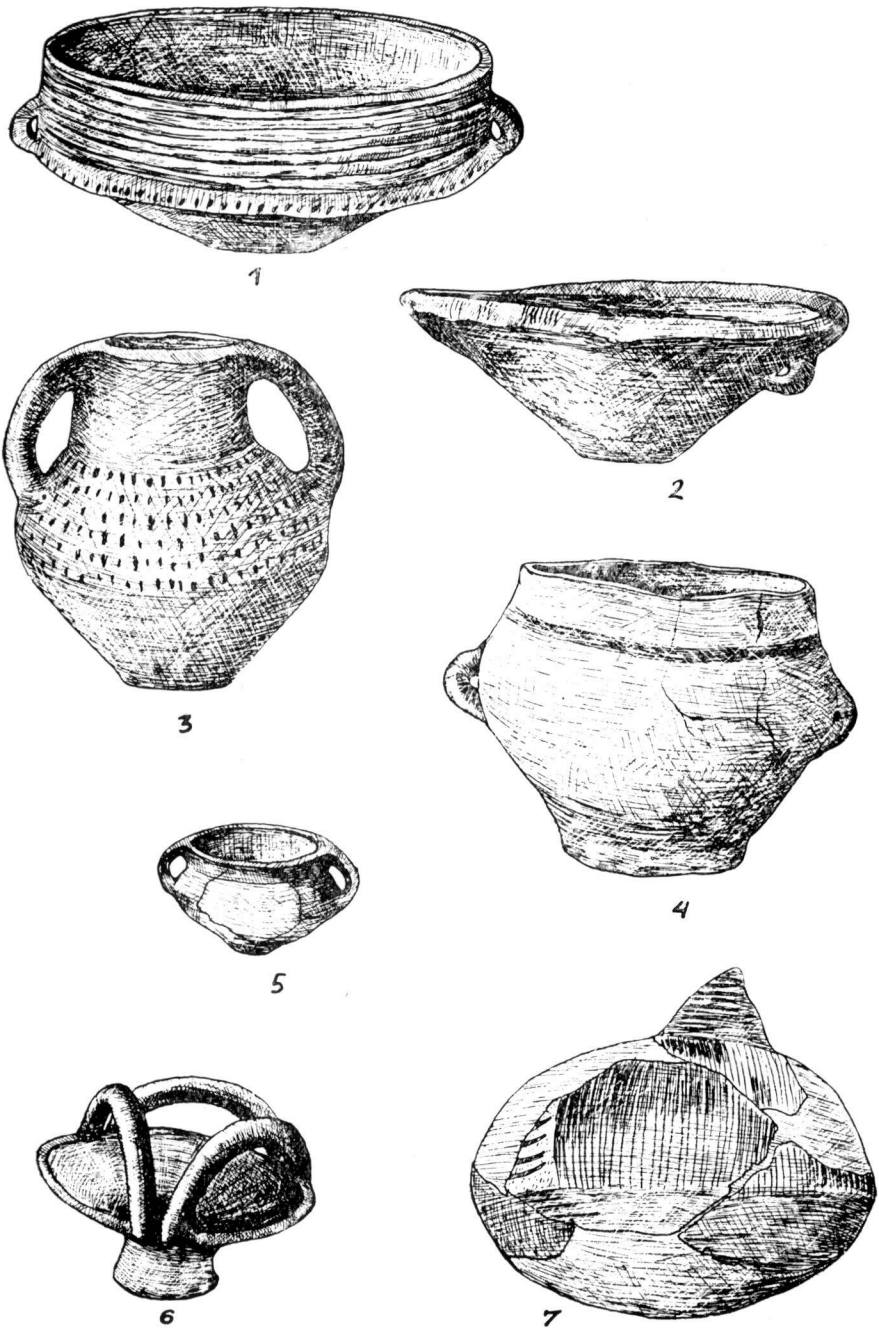
Svojim celokupnim razvojem kultura bronzanog doba u Pomoravlju je balkanska, prvenstveno povezana s kulturnim razvojem balkansko-anadolskog područja. No s druge strane u njoj se nalaze i elementi veza s kulturom donjeg Podunavlja i Panonije, što je potpuno razumljivo s obzirom na geografski položaj Pomoravlja kao glavne saobraćajnice starog Balkana. Nova istraživanja sve više ukazuju i na jake veze sa slivom Marice i jugoistočnom Bugarskom. Povezanost s Egejom, Malom Azijom i Podunavljem daje i znatne podatke za bliže utvrđivanje relativne, pa i apsolutne hronologije, pogotovu za kulture panonskog područja, kao što su badenska i kostolačka grupa.

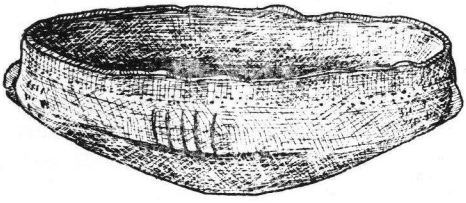
U svemu tome uglavnom leži veliki značaj moravske doline i njena istraživanja, koje je počelo osvetljavati čitav niz pitanja, na koja ćemo, nadamo se, uskoro, u vezi sa daljim sistematskim proučavanjem, moći da damo još potpunije i preciznije odgovore.

Zusammenfassung

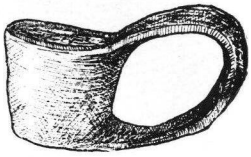
STAND UND PROBLEME DER VORGESCHICHTSVORSCHUNG IM MORAVA GEBIET

In den Jahren nach dem II Weltkrieg entwickelte sich eine besonders rege Forschungstätigkeit im Moravagebiet, die durch das Archäologische Institut der Serbischen Akademie der Wissenschaften ins Rollen gebracht wurde. Dabei wurden auch wesentliche Probleme der Bonzezeit bearbeitet, und zum Teil auch zu einer endgültigen Lösung gebracht. In diesem Abschnitt unserer Vorgeschichte wurden auch neue Probleme gestellt, deren Lösung erst von der weiteren Forschungstätigkeit zu erwarten ist.

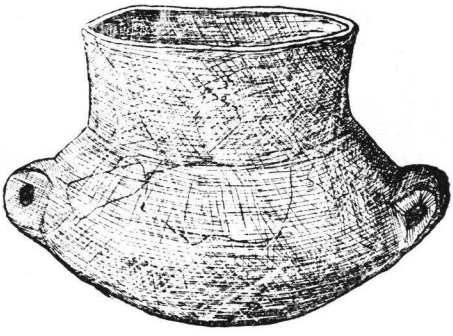

1
2
3
4
5
6
7

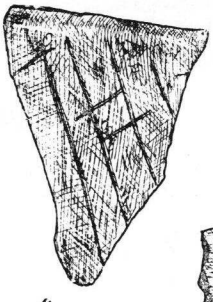
1

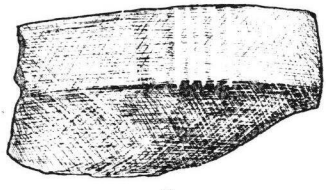
2

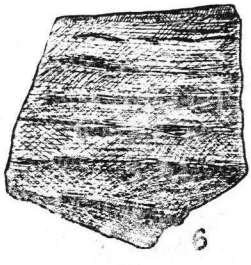
3

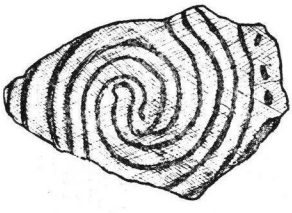
4

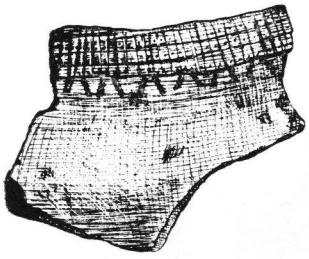
5

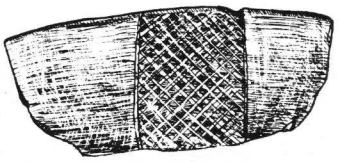
6

7

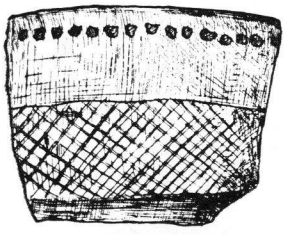
1

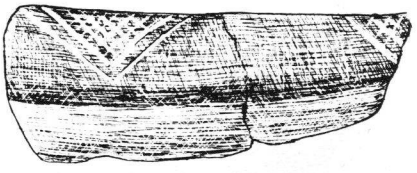
2

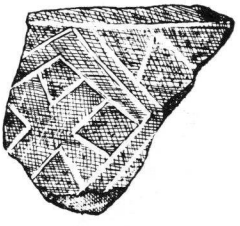
3

4

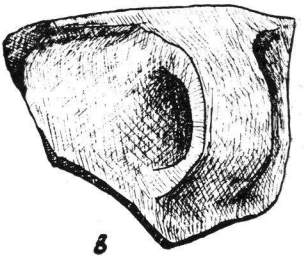
5

7

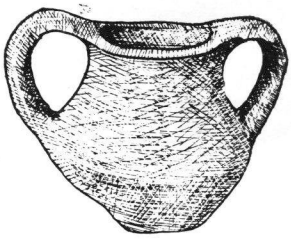
6

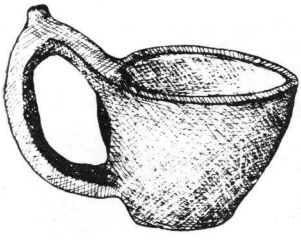
8

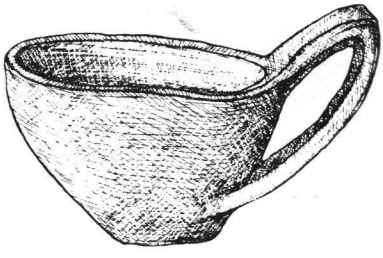
1

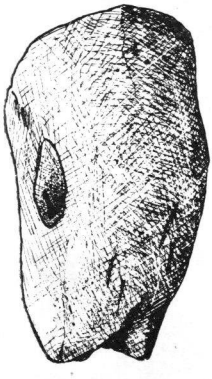
2

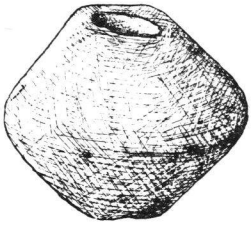
3

4

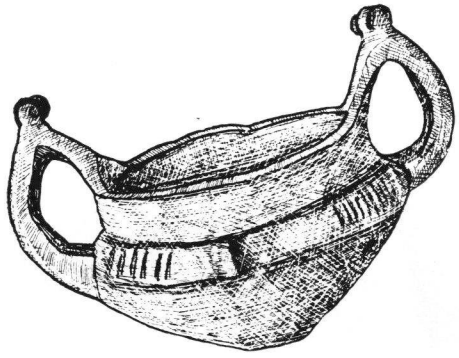
5

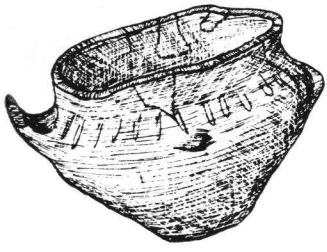
6

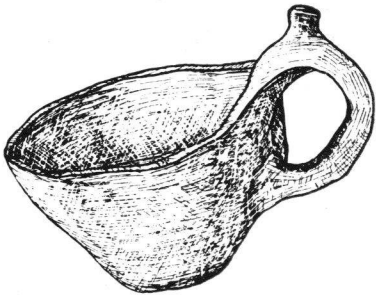
7

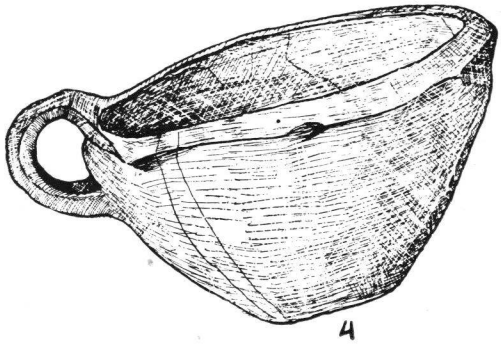
1

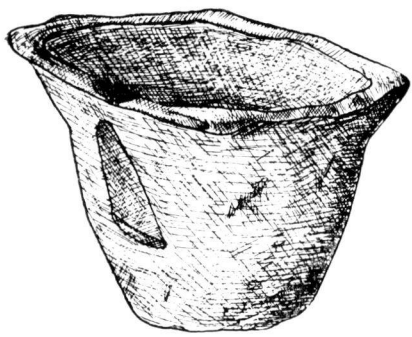
2

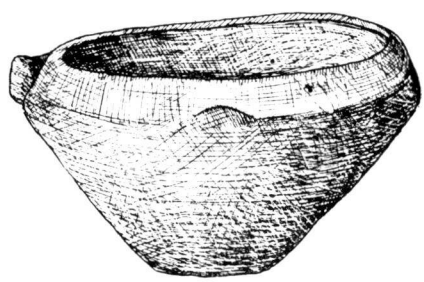
3

4

1

2

3

Bezüglich der Forschungsgeschichte ist besonders zu betonen, dass durch die Tätigkeit vor dem ersten Weltkrieg (Vasić) und in der Zeitspanne zwischen den beiden Kriegen (Fewkes, Grbić und besonders Oršić-Slavetić) die Grundlagen weiterer Untersuchungen festgelegt wurden (2–7). Besonders bedeutungsvoll ist aber die Aufklärungs- und Grabungstätigkeit nach dem zweiten Weltkrieg, die auch die Erforschung einiger wichtigen Fundstellen umfasste. Dabei sind folgende Arbeiten zu betonen:

1. Bubanj, bei Niš. Siedlung der frühen Bronzezeit. Diese befindet sich an einem flachen Ost–West orientierten Hügel, unweit der Nišava-Mündung, der durch zwei Eintiefungen in drei kleinere Anhöhen geteilt wird. Bei der ersten auch von Oršić-Slavetić untersuchten Anhöhe, ergaben die in den Jahren 1954/55 geführten Grabungen folgendes Bild (10): Schicht 6 (Starčevo-Gruppe); Niveau V–III mit Schicht 5–4 (Bubanj–Hum Ia); Übergangsschicht 3 und Niveau II–IIa (Bubanj–Hum Ib); Übergangsschicht 2, Niveau I und Schicht 1 mit Funden der Stufe Bubanj–Hum II; endlich die Humusschicht die auch mit Bubanj–Hum II in Verbindung zu bringen ist (11).

An der mittleren Anhöhe sind folgende Erscheinungen zu vermerken: Niveau C, mit Funden der Stufe Bubanj–Hum Ia; Schicht c mit Resten der Stufen Bubanj–Hum I–II, die wohl durch eine längere Unterbrechung in der Besiedlung der Fundstelle zu deuten ist; Niveau B und Schicht c mit Funden der Stufe Bubanj–Hum II, und Niveau A, mit Schicht b und a und Funden der Stufe Bubanj–Hum III (12).

2. (Velika) Humska Čuka bei Niš.

Die Fundstelle befindet sich auf einer steilen Höhe, am Nordrand der Niš-Ebene, die durch ihre natürliche Lage eine vorzügliche Abwehr (und Kontrollmöglichkeit im Rahmen der Ebene) von Niš bietet. Bei den im Jahre 1956 durchgeführten Grabungen konnte festgestellt werden, dass die Schichtenfolge durch spätere Denudation in höchstem Masse gestört wurde. So blieb nur die tiefste Schicht unberührt, die der Stufe Bubanj–Hum Ia zuzuschreiben ist. Die höhere Schicht enthielt ausser Funden der Stufe Bubanj–Hum II und der Urnenfelderzeit (14) auch solche, die aus römisch-byzantinischer und slawischer Periode stammen.

3. Jelenac bei Aleksinac.

Die an dieser Stelle durchgeführte Grabung ergab zwei Wohnniveaux, die der Bubanj–Hum II Stufe angehören, wobei auch einige mit Bubanj–Hum Ib zusammengehörende Erscheinungen festgestellt wurden (15).

4. Slatinski (Dački) Rid (–Gumno, Gumnište) bei Slatina.

Diese unweit Leskovac liegende Fundstelle ist durch ihre natürliche Lage der Humska Čuka ausserordentlich ähnlich. Die Funde sind einer bisher unbekannten Stufe der Bronzezeit im Moravagebiet zuzuweisen, die hier als Slatina-Typ bezeichnet wird (16).

5. Urnenfeld von Paraćin.

Dieses Gräberfeld wurde erst im Laufe 1955 festgestellt, und durch eine kleinere Grabung im Jahre 1956 untersucht. Es handelt sich um echte Urnengräber mit reichen keramischen Beigaben und einigen Metallgegenständen (18–19).

In der Entwicklung der hiesigen Bronzezeit ist vor allem

1. Der Übergang vom Neolithikum zur frühen Bronzezeit

besonders zu betonen. Dieser ist durch die allmähliche Durchsetzung neuer bronzezeitlicher Merkmale im balkanisch-anatolischen Sinne gekennzeichnet, die schon im Rahmen der Stufe Vinča–Tordoš II auftauchen (21). Schüsseln mit eingezogenem und verdicktem Rand, Henkel mit Knopfansatz, besondere Deckelformen, später auch doppelhenkelige Gefässe und Krüge mit abgeschrägtem Rand sind hier vorerst zu vermerken. Als Fundstellen seien Pavlovac, Mala Grabovica, Gradac und Raška bei Vranje, etwas später auch Pločnik besonders erwähnt (22–27). Die Herkunft der hier kennzeichnenden Merkmale dürfte wohl zum Teil in Südostbulgarien (Marica-Tal) gesucht werden, woher auch einige Verzierungselemente sich bis zum Moravagebiet, ja noch weiter bis zum Kosovofeld (Predionica bei Priština) und zum Sandžak (Naprelje bei Novi Pazar) durchschlugen (29–32). Die almähliche Durchsetzung dieser neuen Kultureingeschaften führte auch zur Entwicklung der

2. Bubanj–Hum-Gruppe,

die in mehrere Stufen zu teilen ist.

a) Bubanj–Hum I. – Die Siedlungen dieser Stufe befinden sich an Flussufern, zum Teil auch an natürlich geschützten Anhöhen. Als Wohnanlagen wurden am Bubanj mittelgrosse Häuser mit Fundamentgräbchen und viereckigem Grundriss festgestellt. Gräber sind uns bisher unbekannt.

In der Keramik ist eine grobe von einer feineren mit glattem Überzug versehenen Ware zu trennen. Die Keramik besitzt braune, graue, rötliche und schwarze Töne. In den späteren Schichten wird die Machart der feineren Ware immer schlechter.

Als Leitformen sind Näpfe mit eingezogenem (T. I, 2), verdickten Rand, walzenförmigem Hals und zwei kleinen Henkeln an der abgerundeten Schulter (T. I, 1), weiter auch konische Näpfe, wie auch solche mit konkavem Oberteil (34), und doppelkonische Näpfe (T. II, 5). Auch gröbere Näpfe mit zwei Henkeln seien hier angeführt (T. I, 4). Doppelhenkelige Becher und Krüge (T. I, 3, 5), bauchige Amphoren mit Zylinderhals und kennzeichnender Verzierung (T. I, 7), Fussbecher, die zum Teil recht ungewöhnliche Formen aufweisen (T. I, 6), weiterhin grössere Amphoren (36), Siebgefässe und solche mit auslandendem, teilweise breitem Rande sind hier zu vermerken. Auch die Askosform scheint auf Grund der Funde von Ostrovica, Salcutza und Verbicioara, eine kennzeichnende Erscheinung der gesamten Gruppe darzustellen (40). In der Verzierung sei vor allem die Rillendekoration erwähnt (T. I, 1, 2). Auch Rippenverzierung, die zum Teil mit gestempelten Punkten zusammengesetzt wird, ist besonders zu vermerken (T. I, 7). Die Graphitbemalung, zum Teil im Zusammenhang mit pastoser crusted Bemalung, ist auch für Bubanj–Hum I, besonders Ia, charakteristisch (T. II, 5). Bei der groben Ware sind fingerabdruckartige Eintiefungen, Ritzverzierung, und eine Art Barbotineverzierung hervorzuheben (T. I, 3, II, 6). Es kommen auch Besenstrich und eingetiefte Kreise vor. Auch eingeschnittene Spiralverzierung ist vorhanden (T. II, 7). Als Henkelformen sind Band (und Stabhenkel, weiterhin Warzen) und lappenförmige Ansätze zu vermerken (T. I, 3–6).

Die Machart der Tonware ist in der Unterstufe Ib schon etwas schlechter. Auch fehlen manche in Ia festgestellten Gefässformen. So sind nur Näpfe mit eingezogenem, verdicktem, konkavem Rand und konische Näpfe, Fussgefässe, doppelhenkelige Näpfe und Scherben mit ausladendem oder breitem, flachem Rand anzuführen. Als Neuerscheinungen sind Badener Schöpfer, Badener Fischbutte, Scherben von Badener Amphoren und Schalen vom Kostelac-Typ zu erwähnen (T. II, 1–4). Die Verzierung ist durch Rippen, Graphitbemalung und angeklebte Leisten vertreten. Die mit aufgegossener Farbe ausgeführte Verzierung scheint in den Bedenerfunden von Šuplja Stena Entsprechungen zu haben (44).

Seltene Beispiele der Idolplastik sind auf Formen der Vinča–Pločnik Stufe zurückzuführen (45). Auch Reste von stark beschädigten Metallgegenständen sind aus den hierher gehörenden Bubanj–Schichten bekannt.

Die Bubanj–Hum I Stufe ist als metallzeitlich im balkanisch-anatolischen Sinne anzusprechen (46). In ihrer Verbreitung umfasst sie vor allem die Ebene von Niš, und ist im Norden bis Šetka bei Ražanj verbreitet (47). Im Nišavatal sind Funde von Osmakovo anzuführen, während die Verbreitung dieser Gruppe in Ostserbien durch die Funde von Brestovačka Banja und Gornja Bela Reka (Museum Zaječar) erwiesen wird.

Weiter im Osten und Nordosten ist unsere Gruppe mit den Funden vom Typ Gnjilane–Krivodol und Salcutza aufs engste verbunden (54–73), wenn auch gewisse Lokalunterschiede hervorzuheben sind, so vor allem die viel geringere Entwicklung der Graphitbemalung in der engeren Bubanj–Hum-Gruppe.

Wie dies an anderer Stelle festgestellt wurde, steht die Zugehörigkeit unserer Gruppe zum balkanisch-anatolischen Komplex der frühen Bronzezeit ausser Zweifel (74). Es sind jedoch vor allem ihre starken Verbindungen mit dem bulgarischen Maricatal hervorzuheben, die auch durch Entsprechungen in Sveti Kirilovo, Banjata und Bikovo (75–77) erwiesen sind. Auch die Funde von Macedonien, besonders jene von Crnobuki bei Bitolj und Skoplje zeigen enge Verwandtschaft, wenn auch die Lokalentwicklung hier etwas verschiedene Wege ging (80–85). Durch die neuen Untersuchnugen von J. Mellaart wurde unser Bild in Bezug auf die Verbindungen mit Kleinasien wesentlich erweitert. Gefässformen (86–87), Verzierung (88–90) und Henkelbildungen (91) weisen hier enge Entsprechungen auf, die durch Verbindungen zwischen Kilikien und Westkleinasien in vorgeschichtlicher Zeit geklärt werden können (92).

Relativ-chronologisch ist Bubanj–Hum I mit dem ausgehenden Frühhelladikum in Zusammenhang zu stellen, geht aber zugleich der mittelhelladischen mynischen Entwicklung voran, wie dies durch die Verbindung Bubanj–Hum II-mynisch erwiesen wird. Daraus ergibt sich für Bubanj–Hum I ein Datum um 2000 v. u. Zrchng. Genetisch ist Bubanj–Hum I mit Vinča–Pločnik zu verbinden, dessen Kultur durch frühbronzezeitliche Einflüsse aus dem Osten und Südosten eine allmähliche Umbildung erlebte.

b) Bubanj–Hum II. – Diese, stratigraphisch genau festgesetzte Stufe ist vor allem durch ihre etwas schlechtere Machart in der Tonware gekennzeichnet. Als Formen erscheinen Näpfe mit eingezogenem und verdicktem Rand, konische und doppelkonische Formen, flache und ausladende Ränder und doppelhenkelige Becher (T. III, 3–5). Als neue Formen sind Näpfe mit breitem

flachen Rand (T. III, 2, 8), auch solche mit schräg abgeschnittenem Rand, weiterhin Näpfe mit hohem konischen Rand und kleiner runden Schulter zu vermerken (94). Ein besonderes Merkmal stellen die spitzbödigen Gefässe von Humska Čuka dar (T. III, 6).

In der Verzierung ist die Ritzdekoration, die zum Teil mit weisser Einlage versehen ist, besonders typisch. Sie besteht aus schraffierten Rhomben (T. III, 3), Stich- und Netzmustern, die in Vierecke verteilt sind (T. III, 4), schraffierten und mit Netzmustern ausgefüllten Dreiecken (T. III, 5), Schachbrettmustern (95), Netz- und Zick-Zackmustern (T. III, 2) einfachen Ritzungen und Zick-Zack Linien (T. III, 1), endlich aus Kreisen (T. III, 6) und Spiralen (96). Auch plastische Leisten sind vorhanden, ebenso Verzierungen durch verschieden starken Brand (mottled). Unter den Henkelbildungen sind Band- und Stabhenkel, einfache und Doppellappen anzuführen. Bekannt sind auch einfache viereckige Lappen am Rande einzelner Näpfe (97).

Unter den Geräten sind gebohrte Steinhämmer, Horngeräte (T. IV, 5), pyramidale und konische Gewichte, flache, doppelkonische und birnenförmige Spinnwirtel zu erwähnen (T. IV, 6–7).

Diese Stufe ist etwa im selben Gebiet verbreitet wie die vorangehende. Es ist jedoch zu betonen, dass die oltenische Cotzofeni-Gruppe, wenn auch eng verwandt, in ihren Einzelzügen gewisse Verschiedenheiten aufweist (107–114). Letztere ist auch mit der etwas früheren Gruppe von Baden–Kostolac verwandt. Die in Bubanj–Hum II vorhandene Ritzverzierung hat ihre Entsprechungen vor allem in der mittleren Bronzezeit Macedoniens (115–122), und im bulgarischen Maricatal (123–125), wo sie auch an spitzbödigen Gefässen (Junacite III) erscheint. Besonders lehrreich sind in dieser Hinsicht die neuen Funde von Raskopanica bei Manole (126–127), wo eine allmähliche Entwicklung von einhenkeligen Gefässen mit engem Boden bis zu den eigentlichen Formen von Bubanj–Hum II und Junacite III zu verfolgen ist. Besonders bedeutungsvoll ist auch die Verbindung mit Form und Machart der gröberen dörflichen Ware, die in Griechenland die ingentliche mynische Ware begleitet (T. III, 8) (129–132).

An der unteren Donau ist die bronzezeitliche Tei-Kultur in ihrer Verzierung mit Bubanj–Hum II zu verbinden, wie dies schon von Oršić-Slavetić trefflich betont wurde (133). Auch scheint die Verzierung der späteren mittelbronzezeitlichen Dubovac–Žuto Brdo Gruppe mit jener von Bubanj–Hum II genetisch zusammenzuhängen (134).

Chronologisch entspricht Bubanj–Hum II der Cotzofeni-Gruppe, wenn auch letztere durch ihre Verbindungen mit Kostolac und Baden mit ihrem Beginn in eine etwas frühere Zeit angesetzt werden soll. Sie ist bestimmt älter als Glina III–Schneckenberg und Periamos, entspricht also auch der Zeit der mynischen Ware. In dem von Milojčić vorgeschlagenen Rahmen scheint uns dieser Kultur ein verhältnissmässig frühes Datum zu entsprechen (136).

Genetisch ist Bubanj–Hum II mit der Stufe Bubanj–Hum I zu verbinden, wobei einzelne neue Elemente aus dem inneren Balkan, zum Teil aus dem bulgarischen Maricatal übernommen wurden.

c) Bubanj–Hum III. – Diese erst im Laufe der Grabungen 1955/56 festgestellte Stufe ist durch schlechtere Machart gekennzeichnet. Als Leitformen

sind doppelhenkelige, kleine krugartige Gefässe anzuführen (T. IV, 1–2). In der Verzierung sind plastische Leisten vorherrschend. Auch Näpfe mit eingezogenem Rand, solche mit abgeschrägtem Rand, Ritzverzierung der Stufe Bubanj–Hum II und mottled Verzierung sind nicht unbekannt. Merkwürdig ist ein in Ritz- und Stichverzierung ausgeführtes Kreuzmuster. Diese Verzierungsart ist zum Teil der Stufe Bubanj–Hum III zuzuweisen. Durchbohrte Stein- und Horngeräte sind gut vertreten. Über die Verbreitung dieser Stufe sind wir bisweilen unausreichend unterrichtet (137–138).

Die nächsten Entsprechungen dieser Stufe sind in der Glina III–Schneckenberg Gruppe zu finden (139–146). Dadurch ist auch eine gewisse Verbindung mit der Periamos-Gruppe und den Formen der frühen Bronzezeit in westserbischen Hügelgräbern erwiesen (147). Vielleicht liese sich auf diesem Wege auch die Verwandtschaft von Bubanj–Hum und der unausreichend untersuchten westbalkanischen Gradina-Keramik erklären (150).

Chronologisch ist Bubanj–Hum III mit Glina III–Schneckenberg und Periamos gleichzusetzen, gehört also in die Stufe Reinecke A. Genetisch knüpft sie zweifelsohne an die frühere Bubanj–Hum Entwicklung an.

3. Slatina-Typ

Dieser durch seine Tonware gekennzeichnete Typ ist vorläufig nur durch Funde von Slatina und Humska Čuka bekannt. In ersterer Siedlung sind die Funde völlig homogen, in letzterer erscheinen sie in der durchwühlten höheren Schicht, die jedoch keine Funde der Stufe Bubanj–Hum III ergab. Dagegen fehlen in Bubanj selbst Funde vom Slatina Typ. Dadurch scheint sich letzterer mit Bubanj–Hum III zeitlich auszuschliessen. Als Leitformen erscheinen konische Näpfe mit Henkeln, die im Oberteil fächerartig verbreitert, oder mit Knopfansatz versehen sind (T. IV, 3–4). Die Machart der Keramik entspricht jener der Bubanj–Hum Gruppe, was auch in Richtung einer genetischen Verbindung zu weisen scheint.

Entsprechungen zu den Gefässformen dieser Gruppe sind in der bulgarischen Bronzezeit (Banjata, Karanovo V) (151–152), und in der Pančevo –Omoljica Stufe der Vattina Gruppe aufzusuchen (153). Daraus ergibt sich auch die Datierung in die Stufe Reinecke A2/D1.

4. Der Typus Paraćin.

Dieser wurde durch die Urnengräber von Paraćin gekennzeichnet. Er besitzt eine grobe Tonware mit glatter Oberfläche ohne Überzug. Es sind birnenförmige Urnen mit konischem Hals und lappenartigen, durchlochten Henkelansätzen am Bauche bekannt. Auch doppelhenkelige Gefässe (T. V, 1; VI, 3), doppelkonische und einhenkelige Näpfe (T. VI, 2; V, 3–4), weiterhin Näpfe mit gegliederten Teilen und Rillenverzierung (T. V, 2) erscheinen in Paraćin. Besonders bedeutend ist der konische Napf mit flachem an den Ecken etwas ausgezogenem Rand (T. VI, 1). Die Henkel besitzen besonders profilierte (T. V, 1) oder Knopfansätze (T. V, 3). Unter den Bronzen ist ausser einem einfachen Ring und einem kalottenförmigen Knopf mit innen angebrachter Öse noch eine Petschaftkopfnadel zu vermerken (alles Grab 4).

Die Verbreitung dieses Typus ist noch genau zu beurteilen. Immerhin bieten die Urnengräber von Pišura česma in Zaječar (Ostserbien) nahe Entspre-

chungen. Die Ritzverzierung eines doppelhenkeligen Gefässes weist in Richtung der späten Bronzezeit Macedoniens (155). Es ist jedoch zu betonen, dass die Form mit ausgezogenem Rand, als Vorstufe gewisser früheisenzeitlicher Formen Macedoniens zu beurteilen ist (156–158).

Chronologisch ist der Typus Paraćin, auf Grund der Petschaftkopfnadel in die Stufe Reinecke B2–C einzureihen (159). Genetisch ist der Typ noch mit Bubanj–Hum und dem Slatina-Typ (Henkel mit Knopfansatz) zu verbinden.

5. Der Fund von Lapotince

Eine Sonderentwicklung scheint durch den Fund von Lapotince dargestellt zu sein (160). Letzterer scheint aus einem Urnengrab des Gebiets von Leskovac zu stammen, ist spätbronzezeitlich und lässt sich an die entsprechenden Funde Macedoniens gut anknüpfen. Genetisch ist er vielleicht zum Teil auch auf Bubanj-Hum II zurückzuführen.

SCHLUSSFOLGERUNGEN

Wie dies aus obigen Ausführungen erhellt, beginnt die bronzezeitliche Entwicklung im Moravagebiet verhältnissmässig früh. Sie ist in den balkanisch-anatolischen Komplex der frühen Bronzezeit einzureihen, entwickelt sich aber allmählich durch Beeinflussung vom Süden, aus der Vinča–Pločnik Stufe der Vinča Gruppe. Weiterhin scheint in dieser Kultur eine lange genetisch verbundene Entwicklung bis in die entwickelte Bronzezeit verfolgbar zu sein. Da in dieser Zeit wahrscheinlich schon mit illyrothrakischen Stämmen zu rechnen ist, scheint die Bubanj–Hum Gruppe in der Entwicklung letzterer eine bedeutende Rolle zu spielen. Sie könnte vielleicht als Kultur alter indogermanischer Gruppen am Balkan angesprochen werden. Eine genauere Beurteilung dieser Frage wird wohl erst durch weitere Forschungen ermöglicht werden.

ZDENKO VINSKI

O PRETHISTORIJSKIM ZLATNIM NALAZIMA U JUGOSLAVIJI

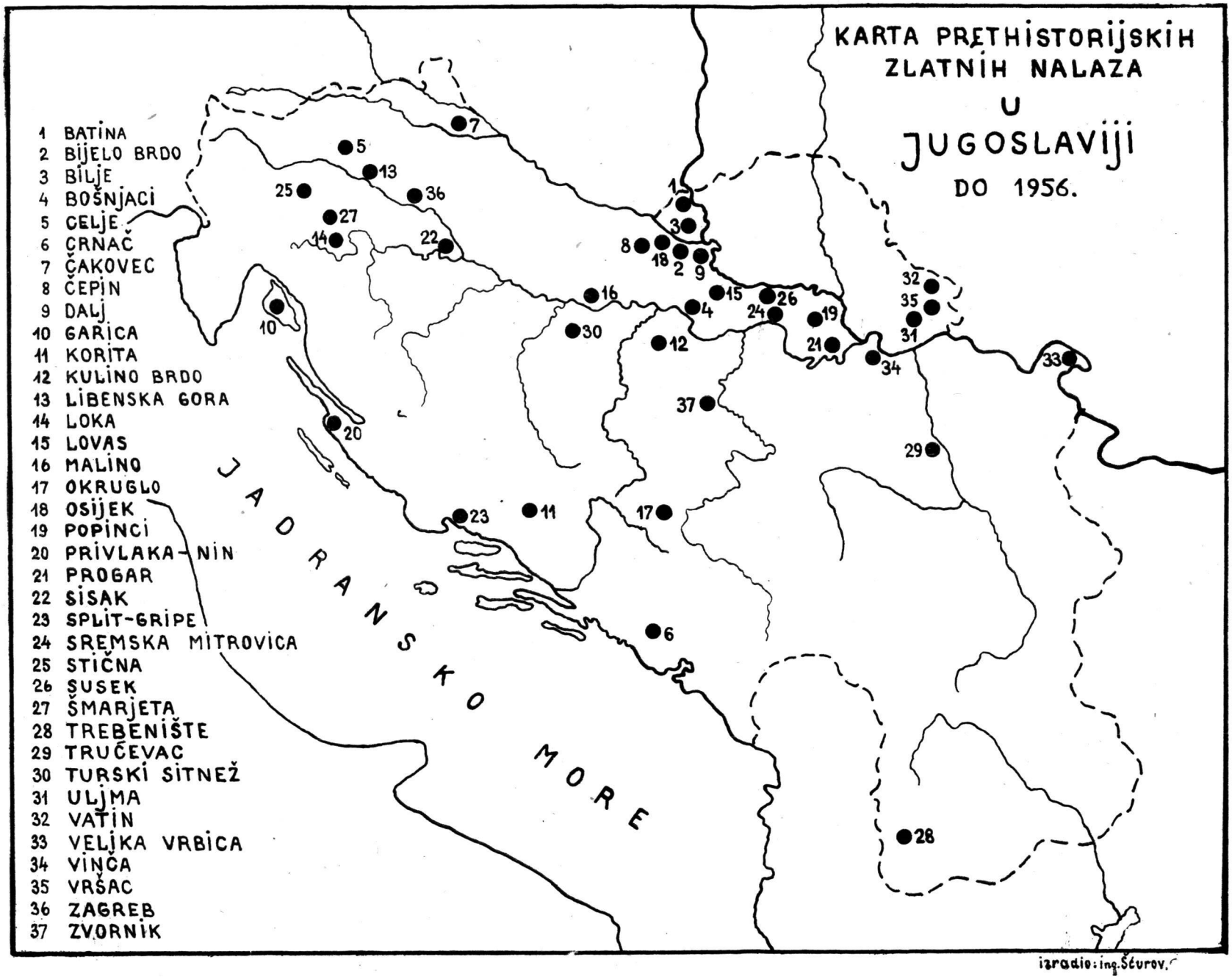
Sudbina nije bila češće sklona prethistorijskim zlatnim nalazima iz naših krajeva, jer su oni spašeni samo jednim dijelom za znanost i sačuvani u muzejskim zbirkama. Radi se ponajviše o zlatnom nakitu, kojemu se, poput ostalih vremenski kasnijih arheoloških nalaza od plemenite kovine, izgubio trag u više navrata u rukama neupućenih ili nesavjesnih nalaznika i preprodavača, što su njime trgovali ili ga inače upropastili. Na taj način dospjeli su jednim dijelom takvi nalazi u inozemstvo. Evidencija o svemu tome još je prilično nepotpuna. Ostavljamo po strani antičke i srednjovjekovne arheološke nalaze od plemenite kovine, kao i brojni numizmatički materijal, jer se ovdje želimo osvrnuti samo na prethistorijske zlatne nalaze iz Jugoslavije, i to prvenstveno na nepoznate ili nedovoljno objavljene skupne nalaze, uzevši u obzir i one značajnije pojedinačne nalaze, koji nisu objavljeni ili su ponekad samo prikazani u inozemnoj literaturi. Valja istaknuti, da ovim osvrtom ne pretendiramo na potpunost, već smo se morali ograničiti na nama poznati i pristupačni materijal, učinivši također i izbor pretežno među manjim i pojedinačnim nalazima, budući da nismo u mogućnosti da ih kompletno prikažemo u ovom radu, koji ne predstavlja katalošku publikaciju takva materijala iz Jugoslavije. Ovdje smo se koristili zlatnim nalazima u Arheološkom muzeju u Zagrebu, koji su većinom neobjavljeni, ali i odanle nismo uzeli u obzir nekoliko manjih, gdjekad nesigurnih, uglavnom pojedinačnih nalaza. Nastojali smo ukazati na više važnih zlatnih nalaza, koji se čuvaju u inozemnim muzejima (Budimpešta i Beč), a potječu iz naših krajeva.[1] Osvrćemo se po potrebi i na objavljeni materijal prema našoj i stranoj literaturi. U inozemnoj, pogotovu u starijoj literaturi registrirani su ponekad zlatni nalazi samo nepotpuno ili mimogred, često bez jasnih reproduk-

[1] Dužnost nam je zahvaliti se muzejima, koji su nam omogućili korištenje zlatnih nalaza, kao i drugog materijala; ti su u inozemstvu Magyar Nemzeti Múzeum Budapest, Naturhistorisches Museum i Kunsthistorisches Museum Wien, Muzeum Archeologiczne Kraków, Tatranské Muzeum Poprad, a u tuzemstvu Arheološki muzej Split, Zemaljski muzej Sarajevo i Narodni muzej Vršac.

cija, te se ne mogu smatrati doista objavljenima. Tako je na pr. veliki nalaz iz Vatina u Banatu[2] objavljen nepotpuno, pa je potrebno prikazati ga u cijelosti. Nije isključeno, da će se ovaj osvrt naknadno nadopuniti još kojim značajnijim zlatnim nalazom iz Jugoslavije, što je mogao izmaknuti našoj evidenciji.

Prvi je kod nas Ljubić objavio nekoliko slučajnih zlatnih nalaza, većim dijelom iz Mađarske,[3] među kojima se navode, uz ostalo, više sljepočničarka, djelomično sličnih onima, što ih je objavio Brunšmid iz poznatog groba 121 u Bijelom Brdu,[4] koji se pouzdano može datirati. Inače su se objavljivali prethistorijski zlatni nalazi iz Jugoslavije u više navrata ili se barem nastojalo vrednovati ih pretežno uz ostali popratni materijal s terena odakle potječu, a ponekad i kao zasebni nalazi. Navodimo za primjer nekoliko nalazišta, kao što su: Bošnjaci,[5] Celje,[6] Korita,[7] Kulino Brdo,[8] Libenska gora,[8a] Lovas,[9] Malino,[10] Osijek,[11] Progar,[12] Split-Gripe,[13] Srijemska Mitrovica,[14] Stična,[15] Trebenište,[16] Trućevac,[16a] Turski Sitnež,[17] Velika Vrbica,[18] Vinča[18a] i t. d. Taj se materijal čuva u muzejima Jugoslavije, iako je jedan njegov dio samo djelomično sačuvan, odnosno nestao, bilo na terenu, bilo naknadno, tako na pr. zlatni ukrasi iz bakrene ostave Split-Gripe i iz brončane ostave Bošnjaci, nadalje u cijelosti zlatno blago Kulino Brdo, i gotovo čitav nalaz Malino. Od potpuno ili dijelom objavljenih zlatnih nalaza iz Jugoslavije, koji su smješteni u inozemnim muzejima u Budimpešti i Beču, spominjemo nalazišta: Bilje,[19] Čepin,[20] Dalj,[21] Sisak,[22] Vatin[23] i t. d.; od neobjavljenih

[2] Márton L., Präh. Ztschr., 4, 1912, p. 189, fig. 9.
[3] Ljubić Š., Popis arkeol. odjela Nar. zem. muzeja, I, 1, 1889, p. 183, tab. XXXIII, 338–342.
[4] Brunšmid J., Vjesnik hrv. arh. dr., n. s. VII, 1903/4, p. 63, fig. 25, 1, 2.
[5] Vinski Z. i Vinski-Gasparini K., Opuscula Archaeologica, I, 1956, pp. 62, 81.
[6] Garašanin D., Arheol. vestnik, V, 2, 1954, p. 277 sqq.
[7] Truhelka Ć., Glasnik Zem. muz., 1914, p. 75. – Čović B., Glasnik Zem. muz., n. s. XII, 1957, p. 253 sq.
[8] Truhelka Ć., ibidem. – Cf. Vinski Z., Vjesnik Arh. muz. u Zagrebu, III. s. I (u pripremi).
[8a] Ložar R., Glasnik Muz. dr. Slov., XI, 1930, p. 20, fig. 6.
[9] Vinski Z., ibidem.
[10] Gundrum F., Vjesnik hrv. arh. dr., n. s. VII, 1903/4, p. 124 sq.
[11] Spajić E., Osječki zbornik, IV, 1954, p. 15.
[12] Vinski-Gasparini K., Mélanges Abramić, I, 1954/7, p. 6 sqq.
[13] Marović I., Vjesnik arh. hist. dalm., LV, 1953, p. 125 sqq.
[14] Brunšmid J., Vjesnik Hrv. arh. dr., n. s. VI, 1902, p. 75 sqq.
[15] Kastelic J., usmeno saopćenje o zlatnom dijademu bogatog grobnog nalaza iz Stične i sličnom primjerku iz Šmarjete, objava u pripremi u seriji Situla, 1, Narodni muzej Ljubljana. – Naturhistorisches Museum Wien posjeduje još zlatni nalaz iz Loke pri Črnomlju. – Nismo provjerili podatak o zlatnom nalazu iz Velike Malence, što ga navodi Ložar R., Vodnik Nar. muz. Ljubljana, 1931, p. 49.
[16] Popović Lj., Katalog nalaza iz nekropole kod Trebeništa, 1956, p. 33 sqq.
[16a] Garašanin D., Katalog metala etc., 1954, p. 11.
[17] Truhelka Ć., ibidem. – Čović B., o. c., p. 254.
[18] Mitić M., Starinar, n. r. II, 1907, p. 99 sqq. – Garašanin D., o. c., p. 10.
[18a] Garašanin D., o. c., p. 70.
[19] Mozsolics A., Acta Archaeol. Acad. Scient. Hungar., I, 1951, p. 81 sqq.
[20] Mozsolics A., Acta Archaeol. Acad. Scient. Hungar., V, 1955, p. 52.
[21] Ebert M., Jahreshefte d. Österr. Arch. Inst., XI, 1908, p. 259 sqq.
[22] Mozsolics A., Der Goldfund von Velem-Szentvid, 1950, p. 31 sq.
[23] Márton L., ibidem.

KARTA PRETHISTORIJSKIH ZLATNIH NALAZA U JUGOSLAVIJI DO 1956.
1 BATINA
2 BIJELO BRDO
3 BILJE
4 BOŠNJACI
5 CELJE
6 ČRNAC
7 ČAKOVEC
8 ČEPIN
9 DALJ
10 GARICA
11 KORITA
12 KULINO BRDO
13 LIBENSKA GORA
14 LOKA
15 LOVAS
16 MALINO
17 OKRUGLO
18 OSIJEK
19 POPINCI
20 PRIVLAKA-NIN
21 PROGAR
22 SISAK
23 SPLIT-GRIPE
24 SREMSKA MITROVICA
25 STIČNA
26 ŠUSEK
27 ŠMARJETA
28 TREBENIŠTE
29 TRUČEVAC
30 TURSKI SITNEŽ
31 ULJMA
32 VATIN
33 VELIKA VRBICA
34 VINČA
35 VRŠAC
36 ZAGREB
37 ZVORNIK
JADRANSKO MORE
izradio: ing. Šćurov.

i nepotpuno objavljenih, kuda bi zapravo trebalo uvrstiti spomenuti nalaz Vatin, pak nalaze Batina,[24] Čakovec[25] i Zvornik.[26] Ovim podacima nije po svoj prilici njihov broj potpuno iscrpljen. U našem izlaganju zadržat ćemo se na tom spomenutom materijalu, dajući po mogućnosti prvenstvo skupnim nalazima, pogotovu u vezi s neobjavljenim zlatnim nalazima Privlaka–Nin, Popinci, Zagreb okolica, koji su stručnoj javnosti, poput spomenutog zvorničkog nalaza, u cijelosti nepoznati. Na taj način nastojat ćemo dati približnu sliku o većim i važnijim zlatnim nalazima naših krajeva, a ta je dosada bila veoma nepotpuna. Odatle isključujemo zlatni nakit spiralnih vitica, nađenih u velikoj brončanoj ostavi Lovas, jer smo ga obradili na drugom mjestu [27] zajedno s pripadnim materijalom i ostave srednjeg brončanog doba; tada smo uzeli u obzir i lovaskom zlatu srodan nalaz nestalog blaga Kulino brdo, pa se i na to ovdje usput osvrćemo. Ostavljamo također po strani brončane nalaze, uz koje je nađeno nešto zlatnog ukrasa, tako na pr. spomenutu ostavu Bošnjaci, te neobjavljeni grob iz Suseka, koji sadržava nešto zlatne žice,[27a] a osim toga još nekoliko pojedinačnih zlatnih nalaza, što ih čuva Arheološki muzej u Zagrebu i isto tako po svoj prilici pojedini muzeji u Jugoslaviji. Te smo lokalitete nastojali uglavnome registrirati u priloženoj karti rasprostranjenosti, ali nismo uzeli u obzir onaj latenodoban zlatni nakit, koji nije više prethistorijski, jer je rađen pod klasičnim utjecajem sa Sredozemlja.

NALAZ PRIVLAKA - NIN

Na obali Jadrana, između Privlake i Nina nađen je (blizu kapelice) 1939. g. skup zlatnih predmeta bez bližih podataka. Navodno potječe iz grobnog humka, ali je to opovrgnuto, jer se ipak radi, čini se, o ostavi, t. j. o blagu, koje je samo jednim dijelom spašeno.[28] Čuva ga Arheološki muzej u Zagrebu. Nalaz se sastoji od trideset i tri komada zlatnih predmeta, ukupne težine 283 g, i to su:

a) Đerdan od dvadeset bikoničnih zrna, koja su različite veličine i puno lijevana, s uzdužno provrtanom uskom rupom za nizanje. Dužina najmanjeg zrna 1,9 cm, dužina najvećeg zrna 2,2 cm (sl. 1).

[24] Ebert M., o. c., p. 266. – Hörnes M., Wiener Präh. Ztschr., IV- 1917, p. 42. – Hörnes M., Jahrbuch d. Zentral-Kommission n. F. IV, 1906. col. 82. – Willvonseder K., Wiener Präh. Ztschr., XIX, 1932, p. 33. – Gallus S. i Horváth T., Dissertationes Pannonicae, II. s. IX, 1939, p. 27.

[25] Magyar Nemzeti Múzeum Budapest. – Cf. n. 156.

[26] Naturhistorisches Museum Wien.

[27] Vinski Z., o. c. (u pripremi).

[27a] Zlatna žica nalazi se inače ponekad u grobovima, tako na pr. u jednom halštatskom grobu nalazišta Okruglo na Glasincu, cf. Fiala F., Wiss. Mitt. B. H., VI, 1899, p. 23, fig. 33.

[28] Podatak o grobnom humku dao je pismeno M. Abramić 1939. g. Arheološkom muzeju u Zagrebu, po iskazu A. Matacina, župnika u Privlaci. Međutim je M. Abramić u novinskom članku isti nalaz nazvao skupnim, odnosno pokladom (t. j. ostavom), što je vjerojatno i po njegovu obilježju, cf. Abramić M., Hrvatski glasnik, II, 299, 1939, p. 30. – Arheološki muzej u Zadru obavijestio nas je naknadno, da na području između Privlake i Nina nema, prema njegovoj evidenciji, grobnih humaka.

b) Dugme koničnog oblika, puno lijevano, na poleđini lagano konveksno s provrtanom rupom, donekle sličnom slovu »V«. Promjer 1,1 cm (sl. 3).

c) Dugme koničnog oblika, puno lijevano, na poleđini konkavno s provrtanom rupom, sličnom slovu »V«. Promjer 2 cm (sl. 2).

d) Ukrasne pločice (aplikacije) devet komada, od debljeg iskucanog valovitog lima, manje ili više oštećene, dvije su pločice polumjesečastog oblika s ukrasom udubenih točkica uz ispupčeni rub, a tri pločice imaju na krajevima po dvije rupe. Dužina pločica varira od 5 cm do 10 cm (sl. 6–14).

e) Dva koluta zgnječena od šipke približno pravokutnog prijesjeka, jedan od njih je naknadno prepiljen. Širina neoštećenog koluta cca 7 cm (sl. 4, 5).

Zlatni nalaz Privlaka–Nin nije bio dosada objavljen;[29] sačinjava ga nakit, po svoj prilici ženski, i to, koliko se može razabrati (uz bolje sačuvani đerdan) po oštećenim pločicama, služili su polumjesečasti primjerci (sl. 6, 7) kao pektorali, a ostale pločice (sl. 8–14) kao ukrasni okovi, aplicirani na odjeću ili na pojas, premda nije isključeno ni to, da su pojedine (sl. 8 ?) upotrebljavane kao dio dijadema, što je, međutim, prilično teško tvrditi sa sigurnošću. Osebujno zgnječenim kolutima od šipke (sl. 4, 5) nije također funkcija jasna, moguće su trebale poslužiti za izradu narukvice, ali u tom stanju su one poluizrađevine. Važno je istaknuti tu činjenicu, da su svi primjerci tog nalaza izrađeni relativno primitivno i nedotjerano, pretežno su glatki i bez ornamenta, osim grubog ukrasa točkica na polumjesečastim pločicama; dugmeta i bikonična zrna doimaju se masivno i donekle rustično, iako je oblik ovih posljednjih pravilan i u proporcijama odmjeren.

Datiranje nalaza Privlaka–Nin prilično je oteščano, jer nema izravnih analogija. Bikoničan oblik ukrasnih zrna ne može služiti uopće, sam po sebi, kao oslonac za datiranje, budući da je takav oblik zrna osobito čest i dugotrajan,[30] i to pretežno tada, kada su bikonično oblikovana zrna šuplja i izrađena od zlatnog, srebrnog ili brončanog lima. Takva limena zrna, većinom šuplja, možemo pratiti od 3. tisućljeća u kraljevskim grobovima nalazišta Ur (Ur I)[31] na Prednjem Istoku preko Ras Šamre (± 2000)[32] i t. d., te kasnije na Sredozemlju u okviru feničkog, jonskog, etruščanskog i helenističkog nakita[33] sve do u kasnu antiku.[34] Bikonična šuplja zrna od zlatnog lima ukrašena filigranom, kao što su na pr. poznata iz blaga u Michalkowu i iz groba u Srijemskoj Mitrovici i ostali njima analogan materijal nakita, ostavljamo dakako potpuno po strani.[35] Za nas su, međutim, važna masivna zrna, puno lijevana

[29] U znanstvenoj literaturi spomenut je samo usput: Marović I., o. c., p. 127 sq. – Vinski Z. i Vinski-Gasparini K., o. c., pp. 62, 64, 87. – Vinski Z., o. c. (u pripremi).

[30] Amandry P., Les bijoux antiques, Coll. Stathatos, 1953, p. 85. – Beck C., Archaeologia, II. s. XXVII, 1928, pp. 7, 15, 26.

[31] Wooley L., Ur Excavations, II, 1934, p. 371 sq, tab. 130b, 131, 133, 144 etc.

[32] Schaeffer C., Stratigraphie comparée etc., 1948, tab. XII. – Schaeffer C., Ugaritica, II, Mission de Ras Shambra, V, 1949, p. 49 sqq, tab. XIII.

[33] Marshall F. H., Catalogue of Jewellery Brit. Mus., 1911, fig. 1538, 1033, 1011. – Curtis C. D., Sardis, XII, I, 1925, tab. II, 9, 13. – Becatti G., Oreficerie antiche, 1955, tab. 240a. – Goldscheider L., Zeitlose Kunst, 1934, tab. 8. – Amandry P., o. c., tab. XXXIII, 225.

[34] Bréhier L., La sculpture et les arts mineurs byzantins, 1936, tab. LXXIII, 1. – Zahn R., Sammlung Baurat Schiller, 1929, tab. 60 bis.

[35] Hadaczek K., Zlote skarby Michalkowskie, 1904, tab. XIII, 1–3. – Brunšmid J., o. c., p. 75, fig. 36.

od zlata, koja se pojavljuju više ili manje bikonična, oštrobridna dulja ili kraća, kao i bačvasto ili jajoliko zaobljena na pr. u sklopu čuvenih blaga Troje II–III (Troja II g dat. 2.300 po Blegenu ili Troja III dat. 2.250 po Schaefferu).[36]

Značajna su paralela đerdani s masivnim izrazito bikoničnim zlatnim zrnima, veoma sličnim onima iz Privlake–Nina, nađena u novije vrijeme u zlatnom blagu nalazišta Poliokhni na otoku Lemnosu, koje je istovremeno sa spomenutim trojanskim nalazima blaga.[36a] Slične puno lijevane primjerke spominje Déchelette s eneolitičkih nalazišta u Francuskoj,[37] a Tallgren navodi istovremena bikonična zrna iz blaga Staromyšastovskaja u južnoj Rusiji;[38] zlatni nalaz Tisza–Söllös u Mađarskoj[39] je eneolitički i sadržava četiri lagano bikonična masivna zrna. Nadalje valja ukazati još na bikonična zrna od zlata iz brončanoga doba, također puno lijevana, i to u blagu s nalazišta Barca u Slovačkoj, što se datira završnim stupnjem bronca A (= A_2),[40] te pojedina zrna u zlatnom nalazu Velika Vrbica na Dunavu u Srbiji, datiranom stupanj bronca B, kojima su tipološki srodna bikonična zlatna zrna dvaju đerdana nepoznatog nalazišta u Srbiji.[41] Za nalaz Privlaka–Nin prostorno je najbliža paralela uništeni zlatni nakit iz ostave bakrenih sjekira Split-Gripe, koji se može samo približno rekonstruirati po Abramićevu i Marovićevu opisu i gdje je, uz ostalo, postojao znatan broj jajolikih i lagano bikoničnih zrna, te jedno izduženo bikonično zrno (sl. 15).[42] Naknadno se ovdje objavljuje Abramićeva fotografija jednog dijela tog nakita (povećana, sl. 15, 16) kao jedini sačuvani dokumenat uz ranije objavljenu skicu,[43] a ovaj je po stilu i tehnici rada veoma srodan onome s nalazišta Privlaka–Nin. Bakrenodobna ostava Split-Gripe pruža nam dobar putokaz za datiranje ovdje objavljenog nalaza, koji smo ranije (po analogijama iz Velike Vrbice i Barce) bili preliminarno datirali suviše kasno samo stupnjem bronca B.[44] Za dugmeta nalaza Privlaka–Nin, kao i za uglavnom analogno dugme (sl. 16) nalaza Split-Gripe, ne poznajemo izrazite paralele, tako nije na pr. dovoljna samo opća sličnost s oblikom krune zlatnih prstena iz Tebe u Grčkoj kasnomikenskog vremena,[45] što bi se uostalom kosilo s ranije navedenim podacima o datiranju. Način izrade rupa na poleđini tih dugmeta (sl. 2, 3) kudikamo je bliži

[36] Blegen C. W. i dr., Troy, I, 1, 1950, pp. 213 sq, 351; Troy, I, 2, fig. 356, 2, 5. – Za datiranje cf. Blegen C. W. i dr., o. c., pp. 41, 208 sqq. – Milojčić V., Archäol. Anzeiger, 1948/9, col. 10. – Schaeffer C., Stratigraphie comparée etc., 1948, pp. 225 sq., 228, 230, 240, tab. XXXI.

[36a] Brea L. B., The Illustrated London News, 23i, 6165, 3. VIII. 1957., p. 198 sq., fig. 4, 8.

[37] Déchelette J., Manuel d'archéol. préh., II, 1, 1910, p. 350.

[38] Tallgren A. M., Ebert's RL, XII, 1928, p. 389, tab. 94 f.

[39] Milojčić V., Germania, 31, 1953, p. 8, tab. I, 5.

[40] Hájek L., Archeol. rozhledy, VI, 5, 1954, p. 584 sqq., fig. 254, 5.

[41] Garašanin D., o. c., pp. 10, 70, tab. II, 1, LIII, 5, XLVI, 2, 3.

[42] Abramić M., ibidem. – Marović I., o. c., pp. 127 sq., 137, fig. 4.

[43] Zahvaljujemo kolegi I. Maroviću (Split) na ustupanju Abramićeve naknadno pronađene fotografije; s te fotografije reproduciramo jedino dugme (sl. 16) i izduženo bikonično zrno (sl. 15), a snimak malih bikoničnih zrna i žice na toj fotografiji nije reproducibilan. – Za Abramićevu skicu cf. Marović I., ibidem.

[44] Vinski Z. i Vinski-Gasparini K., ibidem.

[45] Amandry P., o. c., p. 21, tab. VI, 9, 10.

onome na kamenim i koštanim dugmetima eneolitičkog vremena, koji je češće oblika slova »V«,[46] iako taj nije u našem slučaju naročito istaknut. (Napominje se, da je oblikovanje rupa na dugmetima u obliku slova »V« značajno i za kulturu zvonastih pehara, ali se pojavljuje i izvan njezina područja rasprostranjenosti.) Zlatna dugmeta puno lijevana valja jasno razlikovati od zlatnih tutulusa, izrađenih od lima drugom tehnikom, koji se na pr. pojavljuju u srednjem brončanom doba u Transilvaniji (nalazište Alba Iulia = Gyulafehérvár[47]). O funkciji djelomično oštećenih i priprosto izrađenih zlatnih pločica (sl. 6–14) bilo je već naprijed govora, a predstavljaju nakit, koji nema toliko dugo trajanje kao bikonična zrna. Slične pločice sadržavaju već iz 3. tisućljeća pojedini grobovi 2. dinastije u Uru (Ur II),[48] zatim se mogu navesti brončanodobni primjerci s rupicama za prišivanje, duguljasti, nepravilni i glatki, i to s nalazišta Enkomi na Cipru, prve polovice 2. tisućljeća.[49] U kasnije vrijeme nailazi se ponekad na jednostavnije primjerke, pored čestih finije rađenih i ukrašenih pektorala, dijadema i drugih okova u jonskom nakitu na Sredozemlju;[50] tako je na pr. Hogarth objavio jednu polumjesečastu aplikaciju iz Efeza,[51] donekle sličnu našoj (sl. 6). Ipak valja isključiti te znatno mlađe pločice – njih se tada rado ukrašavalo, upotrebivši ih za pektorale[52] – kao paralele s našima iz Privlake–Nina. Koluti od šipke (sl. 4, 5) pokazuju pravokutan prijesjek, a taj je značajan za mnoge metalne proizvode (to su na pr. igle[53] i dr.) srednjeg brončanog doba.

Kao važno uporište za datiranje nalaza Privlaka–Nin valja prvenstveno uzeti u obzir ostavu Split-Gripe, koja je eneolitička (± 2000).[54] Tom datiranju idu u prilog iznesena zapažanja o zlatnim dugmetima, iako se u njima ne mora neposredno održavati utjecaj kulture zvonastih pehara, koji se s pravom pretpostavlja u novije vrijeme i na istočnoj obali Jadrana.[55] Takva su dugmeta mogla još postojati u rano brončano doba, što vrijedi pogotovu za sve ostale zlatne predmete nalaza Privlaka–Nin; naročito su puno lijevana bikonična zlatna zrna bila u Podunavlju (Velika Vrbica) i na obroncima Karpata (Barca) u upotrebi u vrijeme srednjeg bronačnog doba, ali ona (za razliku od šupljih limenih primjeraka) kasnije svakako nestaju. Blago iz Privlake–Nina može, dakako, prema raspoloživim podacima, biti doista istovremeno s ostavom Split-Gripe, budući da se zlatni nakit s obaju nalazišta među sobom podudara u znatnoj mjeri, kako po stilu, tako i po tehnici rada. Ipak je moguće, da je nalaz Privlaka–Nin ranobrončanodoban, t. j. pripadao bi vremenski stupnju bronca A, te je mogao, po našem mišljenju, doći najka-

[46] Olshausen O., Ztschr. f. Ethnol., 1890, p. 287. – Much M., Die Kupferzeit in Europa, 1893, pp. 49, 96 sq, 101. – Najviše podataka pruža Hájek L., Památky archeol., XLVIII, 2, 1957, passim.

[47] Roska M., Erdély Régészeti Repertóriuma, I, Oskor, 1942, fig. 127, 8. – Cf. Popescu D., Cercetări arch. in Transilvania, IV, 1956, fig. 120, 5.

[48] Wooley L., o. c., tab. 147.

[49] Schaeffer C., Enkomi-Alasia, I, 1952, tab. XXX.

[50] Curtis C. D., o. c., tab. II, 13, 20.

[51] Hogarth D. G., Excavations at Ephesus, Brit. Mus., 1908, tab. IX, 54.

[52] Filow B. D., Die Grabhügelnekropole bei Duvanlij etc., 1934, p. 194 sqq.

[53] Willvonseder K., Die mittlere Bronzezeit in Österreich, 1937, p. 101 sqq.

[54] Marović I., o. c., p. 140.

[55] Marović I., o. c., p. 140, n. 76, 77.

snije u zemlju u vremenu prijelaza stupnjeva bronca A_2–B_1. U vezi s tom pretpostavkom valja upozoriti na to, da rano brončano doba na istočnoj obali Jadrana nije, doduše, dovoljno istraženo, ali je ono ipak arheološki dokumentirano pojedinim značajnim nalazima najranijih brončanih artefakata na našem tlu, koji se mogu kronološki doista pouzdano odrediti i uže datirati od nalaza Privlaka–Nin. To su dva u našim krajevima rijetka triangularna brončana bodeža, i to: neobjavljen i dobro sačuvan neukrašen bodež s punokovinskim drškom s nalazišta Prapatnica kod Splita (dužina 18 cm, sl. 83)[56] i ukrašeno sječivo takva bodeža s nalazišta Garica na otoku Krku (dužina 21 cm, sl. 84).[57] Mali bodež iz Prapatnice nešto je raniji, datiramo ga bronca A_2, a veći bodež iz Garice relativno je nešto kasniji od prije spomenutoga i datiramo ga u vrijeme bronca A_2–B_1 (± 1600). O triangularnim bodežima bit će govora na drugom mjestu, ali ovdje navodimo ove primjerke, jer smatramo mogućim, da je zlatni nalaz Privlaka–Nin mogao biti najkasnije istovremen s ovim oružjem s Jadrana.

NALAZ POPINCI

Iz sela Popinaca, u istočnom Srijemu, potječe zlatni nakit, bez ikakvih podataka o okolnostima nalaza, a nabavio ga je 1905. g. Arheološki muzej u Zagrebu. Nalaz se sastoji od jedanaest komada zlatnih predmeta ukupne težine 28,25 g, i to su:

a) Tri komada duguljastih i uskih ukrasnih pločica od tankog elastičnog iskucanog lima, koje su sastavni dijelovi jednog dijadema, s probušenom ovećom rupom na oba završetka. Dužina sastavljenog dijadema 37 cm, najveća širina (po sredini) 1,7 cm (sl. 17).

b) Osam zrna od đerdana različite veličine, koja su lagano bikoničnog oblika, puno lijevana s provrtanom širom rupom za nizanje. Dužina najmanjeg zrna 0,6 cm, dužina najvećeg zrna 0,9 cm (sl. 18).

c) Četiri zrna od školjke sitna i valjkasta s provrtanom rupom, vjerojatno s đerdana. Dužina najmanjeg zrna 0,2 cm, dužina najvećeg zrna 0,6 cm.

Ovaj dosada neobjavljen zlatni nakit iz Popinaca potječe po svoj prilici, prema obilježju predmeta, iz uništenog ženskog groba. Zlatna nejednaka zrna (sl. 18), lagano bikonična, primitivnije se doimaju od pravilnije oblikovanih iz nalaza Privlaka–Nin (sl. 1), iako su tehnički rađena na isti način. Zapravo su popinačka zrna mnogo sličnija po obliku onima iz navedenog eneolitičkog nalaza Tisza–Söllös, koji pripada kulturi Bodrogkeresztur.[58] Sličnog su oblika također više primjeraka zrna od vapnenca iz poznate sojeničarske

[56] Čuva Arheološki muzej Split. Zahvaljujemo I. Maroviću (Split) na fotografiji.

[57] Čuva Arheološki muzej Zagreb, cf. Ljubić Š., o. c., p. 165, tab. XXXIII, 262. – Neobjavljen sličan neukrašen primjerak bodeža iz Pirana u Istri čuva Arheološki muzej u Puli. – Bodeže iz Prapatnice, Garice i Pirana ne poznaje glavno djelo o triangularnim bodežima ranoga brončanog doba u Evropi, cf. Uenze O., Vorgesch. Forsch., 11, 1938, p. 4 sqq., karta 1.

[58] Milojčić V., o. c., p. 8 sqq., tab. I, 5.

eneolitičke i ranobrončanodobne naseobine Mondsee u Austriji.[59] Vjerojatno su đerdanu pripadala preostala četiri sitna zrna od školjke (Spondylus gaederopus ?), koja se, pored zrna od kamena i druge organske tvari, češće razlićite veličine i oblika, pojavljuju kao ženski ukras eneolitičkog vremena, a u Srijemu su potvrđena u tri eneolitička groba u Vukovaru, što ih je već odavna objavio Brunšmid.[60] Zlatni dijadem (sl. 17) nema u istoj kovini bližih analogija u Jugoslaviji, po našem znanju, ali se na takav ukras glave nailazi ponegdje u Evropi, tako na pr. u eneolitičkom megalitskom grobu Saint-Père-en-Retz u Francuskoj, nađen zajedno s dvije bakrene sjekire.[61] Najbližu paralelu iz naših krajeva pruža nam tipološki veoma sličan bakreni dijadem iz jednog od spomenutih eneolitičkih ženskih (skeletnih) grobova u Vukovaru,[62] koji bi dostajao i za datiranje popinačkog primjerka. Vukovarski dijadem od elastičnog i tankog bakrenog lima gladak je i neukrašen, duži je za cca 9 cm, a gotovo je iste širine kao popinački, koji je vjerojatno bio na glavi s manjim obujmom (možda dječji grob ?). Osim toga je još jedan bakreni dijadem istog vremena nađen u blizini Blatnog jezera na nalazištu Värs, i to u grobu, što pripada nesumnjivo badenskoj kulturi, a Banner ističe rijetkost ovakva nakita za to vrijeme u Podunavlju.[63] Inače su dijademi češći u rano brončano doba (obično od bronce s malom primjesom kositera) u Srednjoj Evropi, kada je limeni nakit veoma raširen,[64] pa podsjeća na pr. na nalaze Dunapentele, Zellerndorf i t. d.[65] Sa zlatnim nakitom iz Popinaca bit će istovremen nalaz zlatnog pločastog idola, nađenog u susjednom selu Progar u Srijemu,[66] veoma srodnog takvu zlatnom primjerku nalaza Tisza–Söllös, a ovaj uostalom sadržava zrna poput popinačkih. Prema raspoloživim podacima pripada nalaz iz Popinaca vremenu badenske kulture u Srijemu, budući da je kultura Bodrogkeresztur baš u toj pokrajini jedva s kojim nalazom zastupana; jednako je moguće pretpostaviti, da popinački nalaz potječe iz nešto kasnijeg vremena vučedolske kulture, veoma raširene u Srijemu, koja svakako traje i u vrijeme stupanj bronca A; tada je, po našem mišljenju, taj dijadem od zlata mogao biti približno istovremen s ostavom Split-Gripe, a prema tome i s nalazom Privlaka–Nin, iako smatramo mogućim i to, da je popinački nalaz od posljednjega nešto raniji. Bakreno doba se, prema srednjoevropskoj kronologiji, donekle sinhronizira već s vremenom (Reinecke) podstupanj bronca A_1, pa se njime može također determinirati popinački nalaz.

[59] Much M., o. c., p. 109 sq., fig. 47. – Pittioni R., Urgeschichte d. österr. Raumes, 1954, p. 218, fig. 156, 18–20.

[60] Brunšmid J., o. c., p. 60 sqq., fig. 19, 20.

[61] Much M., o. c., p. 112, n. 5. – Za blago Staromyšastovskaja cf. Tallgren A. M., o. c., tab. 94a. – Za zlatni dijadem blaga A iz Troje cf. Åberg N., Bronzezeitliche u. früheisenzeitliche Chronologie, III, 1932, p. 126, fig. 227.

[62] Brunšmid J., o. c., p. 61, fig. 19, 1.

[63] Banner J., Archaeol. Hungar., XXXV, 1956, pp. 111, tab. LXXXVII, 4, 8. Taj je dijadem na rubovima ukrašen primitivno izvedenim punktiranim ornamentom.

[64] Vogt E., Tschumi-Festschrift, 1948, p. 60 sqq.

[65] Behrens G., Präh. Ztschr., 11/12, 1919/20, p. 118 sq. – Tom je dijademu (Dunapentele) tipološki sličan spomenuti zlatni dijadem blaga A iz Troje, cf. Åberg N., ibidem. – Pittioni R., o. c., p. 290. Zellerndorfski dijadem ukrašen je na isti način kao i primjerak iz groba u Värsu.

[66] Vinski-Gasparini K., ibidem.

NALAZ ZAGREB - OKOLICA

Arheološki muzej u Zagrebu kupio je od jednog zlatara iz Budimpešte 1899. g. skupni nalaz zlatnog nakita, nađenog navodno u okolici grada Zagreba, ali bez ikakvih drugih popratnih podataka. Vjerodostojnost navoda o mjestu nalaza nije zajamčena. Nalaz se sastoji od dvadeset i jednog komada zlatnih predmeta ukupne težine 90,51 g i to su:

a) Četiri spiralne vitice cilindričnog oblika od dvostruke spiralno savijene okrugle žice, koja je na jednom kraju spojena, a na drugom otvorena. Najmanja vitica od nešto tanje žice oštećena je. Promjer čitavih vitica 2,7 cm, promjer oštećene vitice 2 cm (sl. 21–24).

b) Dvije karičice od šipke rombičnog prijesjeka, rastavljenih i zašiljenih krajeva, koji prelaze jedan preko drugog. Promjeri karičica 3 cm i 3,4 cm (sl. 33, 34).

c) Sedam sljepočničarka istog tipa od deblje okrugle žice, koje su krajevi raskucani i suprotno uvijeni, i to jedan u obliku kvačice, a drugi poput petlje. Visina sljepočničarka varira od 1,8 cm do 2,2 cm (sl. 26–32).

d) Sedam tutulusa oblika veoma zašiljenog stošca, šiljak im je čvrst i pun, a donji dio je od istanjenog lima, rađeni su iskucavanjem jednog komada zlatne sirovine bez šava; pri dnu su ukrašeni s po dvije usporedne crte. Na bolje sačuvanim primjercima vidljive su dvije nasuprotne rupe za prišivanje. Visina tutulusa varira od 2,9 cm do 3,2 cm, a njihov promjer od 2 cm do 2,9 cm (sl. 35–41).

e) Ulomak tanke spiralno savijene žice. Promjer 1 cm (sl. 25).

Taj navodno skupni nalaz nije dosad još nigdje objavljen,[67] a sastoji se isključivo od zlatnog nakita. Spiralne vitice (sl. 21–24) pripadaju kategoriji nakita od spiralno savijene žice i tipične su za brončano doba, ali se teško mogu zasebno uže datirati, jer se pojavljuju i u kasnije vrijeme. Služile su za ukras kose, a slične vitice, iako zatvorenih krajeva, nađene su u većem broju u spomenutoj ostavi Lovas i obrađene su pobliže na drugom mjestu;[68] u Jugoslaviji su spiralne vitice nađene osim toga i u nestalom blagu Kulino brdo.[69] Takav se nakit u različnim tipološkim varijantama pojavljuje ponegdje u Karpatskoj kotlini, a čini se, u većem broju i u ostaloj Srednjoj Evropi, izrađen od zlata ili od bronce; on traje do u kasno vrijeme kulture žarnih polja.[70] Zlatne spiralne sljepočničarke, uvijene i raskucanih krajeva (sl. 26–32), tipičan su brončanodoban nakit (Noppenringe), koji je također prilično dugo u Karpatskoj kotlini bio u upotrebi, s najvećom gustoćom nalaza u Transilvaniji. Taj smo tip nakita spomenuli naprijed[71] u vezi s onim iz sigurno datiranog groba 121 u Bijelom Brdu,[72] koji pripada vremenu

[67] Taj zlatni nalaz bio je izložen u Zagrebu na hrvatskoj milenijskoj izložbi 1925. g., cf. Katalog kulturno-historijske izložbe grada Zagreba etc., 1925, p. 89, no. 65.

[68] Vinski Z., o. c. (u pripremi).

[69] Truhelka Ć., ibidem. – Cf. Vinski Z., ibidem.

[70] Foltiny S., Zur Chronologie d. Bronzezeit d. Karpatenbeckens, 1955, p. 20, tab. 4, 3, 4, 8. – Cf. Hampel J., A bronzkor emlékei Magyarhonban, I., 1886, tab. XLVII, 8. – Hasek I., Archeol. rozhledy, VII, 5, 1955. p. 672 sq. – Behrens G., Kataloge Röm.-Germ. Zentralmuseum, 6, 1916, pp. 100, 113, 118 etc.

[71] Cf. n. 3.

[72] Cf. n. 4.

stupanj bronca B (vjerojatno B_1). Tipologijom takvih zlatnih sljepočničarka naročito se bavio Popescu, skupivši i svu važniju literaturu o njima; među varijantama oblika tih sljepočničarka s transilvanskih nalazišta postoje i paralele za ovdje objavljene primjerke.[73] Oni su uostalom tipološki srodni s jednom od sljepočničarka iz groba 121 u Bijelom Brdu, iako je ova izrađena od šire raskucane žice i ukrašena je ornamentom,[74] koji nedostaje kod svih sedam primjeraka zagrebačkog nalaza. Pripadaju vremenu srednjeg brončanog doba, a to možemo pretpostaviti i za spiralno savijen ulomak žice, možda od vitice (sl. 25). Isto smijemo tvrditi i za obje karike od šipke (sl. 33, 34), kako po signifikantnom rombičnom prijesjeku, tako i po analognom primjerku nalazišta Smig u Rumunjskoj, odakle potječe također zlatno blago tog vremena.[75] Za osebujno oblikovane oštećene i veoma zašiljene tutuluse (sl. 35–41), koji bi se mogli tumačiti možda i kao privjesci, raspolažemo s paralelama u Mađarskoj, i to iz brončane ostave Nagy Hangos,[76] a donekle i iz brončane ostave Rákospalota,[77] gdje su ti primjerci izrađeni od brončana lima (onome iz posljednje ostave vrh je nezašiljen); obje ostave valja datirati stupanj bronca B (i to prije B_1 nego B_2). Istom vremenu pripada i ostava Pecica–Rovine u rumunjskom Banatu, s velikim brojem stožastih, ali malenih i manje šiljato svedenih privjesaka đerdana od tankog zlatnog lima, koji mogu služiti kao udaljenija analogija.[78] Srodan je ovdje objavljenim tutulusima ponešto u obliku i ukrasu jedan brončani tutulus nepoznatog nalazišta iz Mađarske,[79] ali je u izradi drugačiji od zagrebačkih. Sva je prilika, da čitav nalaz nakita iz okolice Zagreba treba datirati mlađim horizontom srednjeg brončanog doba, t. j. on pripada vremenu stupanj bronca C. S obzirom na izrazito starije elemente u tom nalazu moglo bi se predložiti (Reineckeov) podstupanj bronca C_1.

NALAZ VATIN

U selu Vatin (Vattina) kod Vršca u Banatu, inače veoma poznatom nalazištu brončanog doba,[80] nađen je 1910. g. pri kopanju bunara kod vatinske željezničke stanice zlatni nakit u glinenoj posudi, koja nije sačuvana. Većina zlatnog nakita (dvadeset i četiri komada) dospjela je u Magyar Nemzeti Múzeum u Budimpešti, a samo neznatan dio (tri komada) tog nakita čuva Na-

[73] Popescu D., o. c., p. 200 sqq., fig. 119, 5, 121, 6.

[74] Brunšmid J., Vjesnik hrv. arh. dr., n. s. VII, 1903/4, p. 63, fig. 25, 1.

[75] Popescu D., o. c., fig. 121, 17.

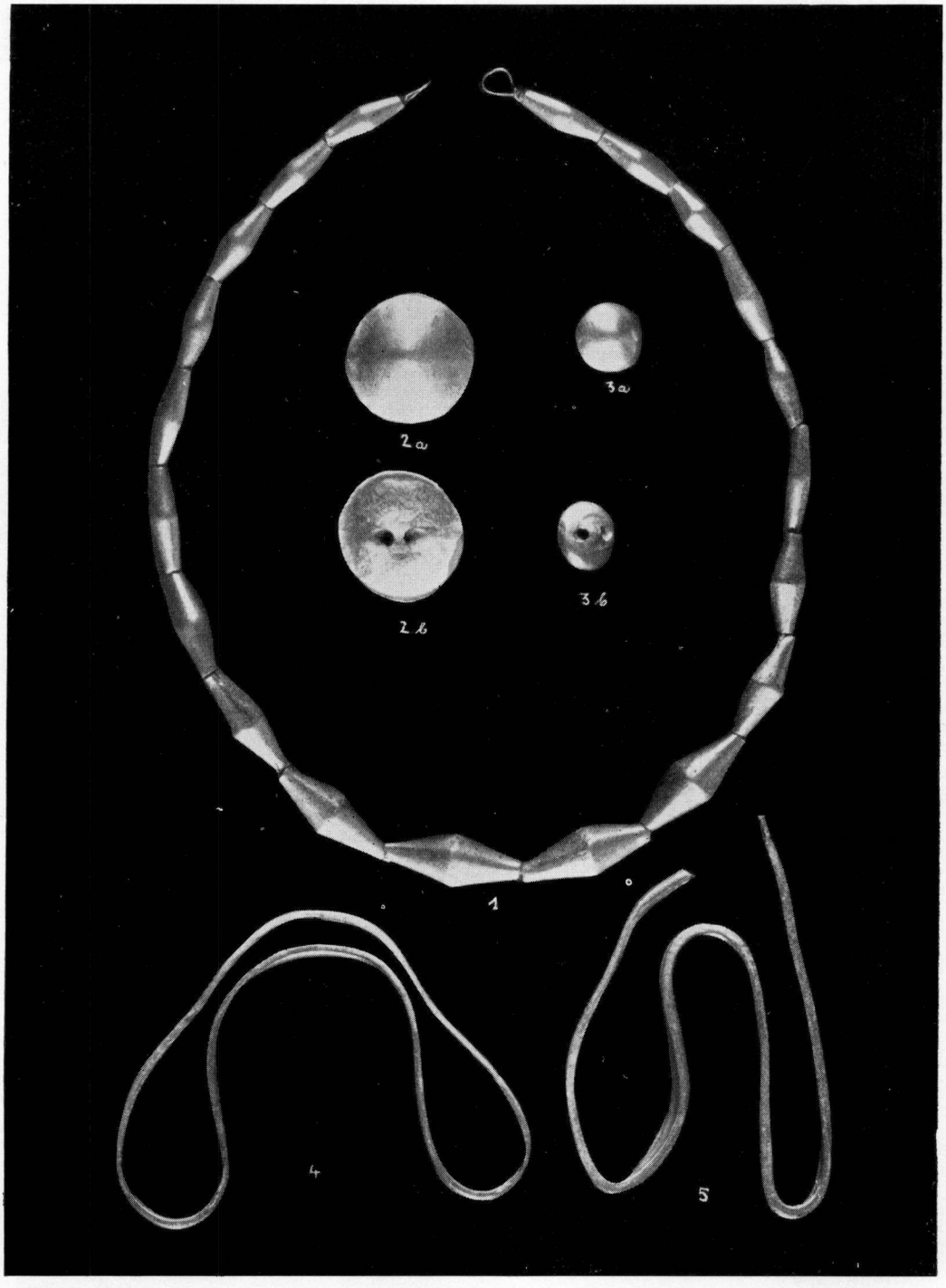
[76] Childe G. V., The Danube in prehistory, 1929, fig. 149, 5, 6.

[77] Hampel J., o. c., tab. LXXXVII, 10.

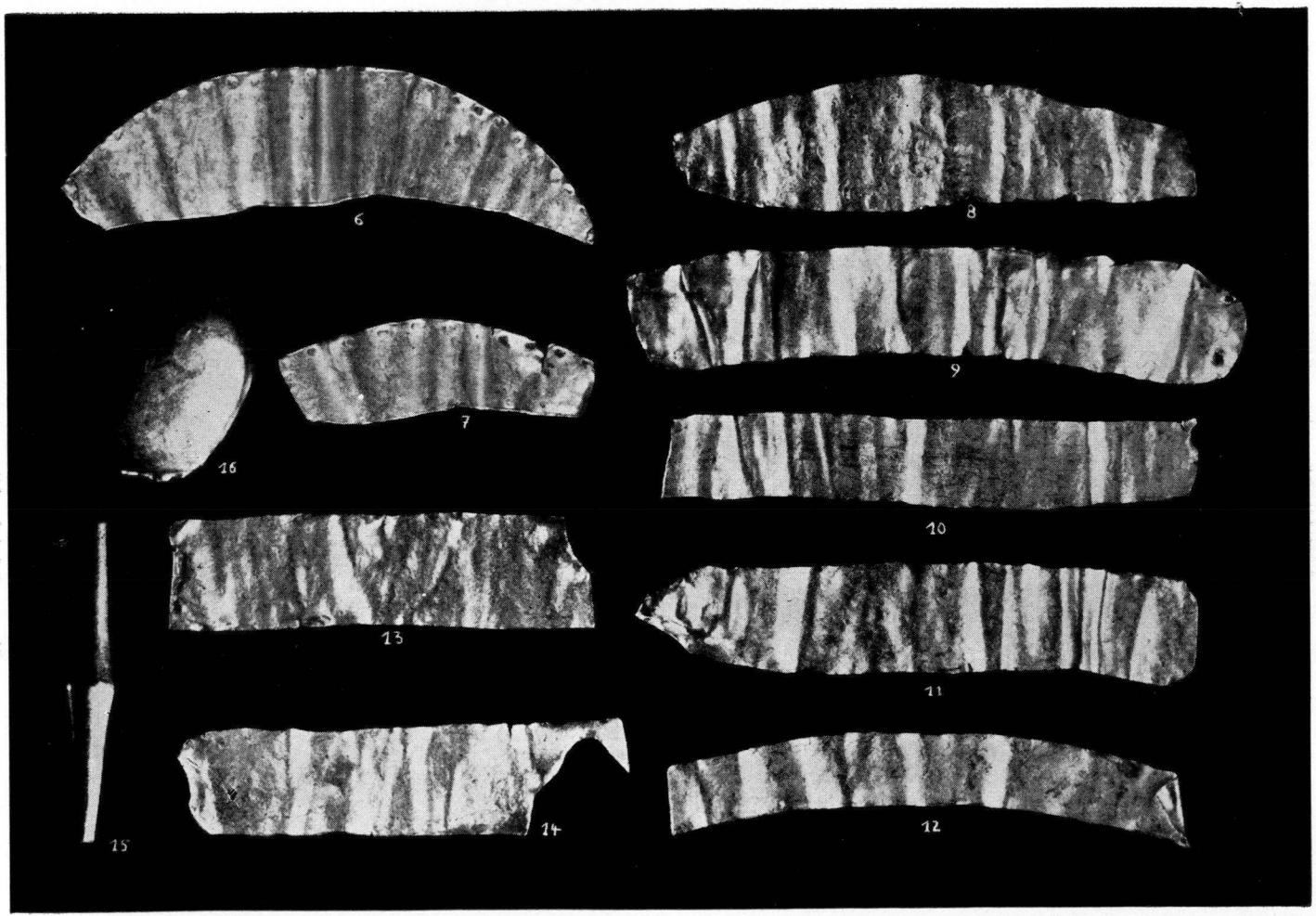
[78] Dumitrescu V., Dacia, VII/VIII, 1941, p. 128 sq., fig. 3, 4a. – Cf. Popescu D., o. c., fig. 122, 2.

[79] Hampel J., o. c., tab. LIV, 10.

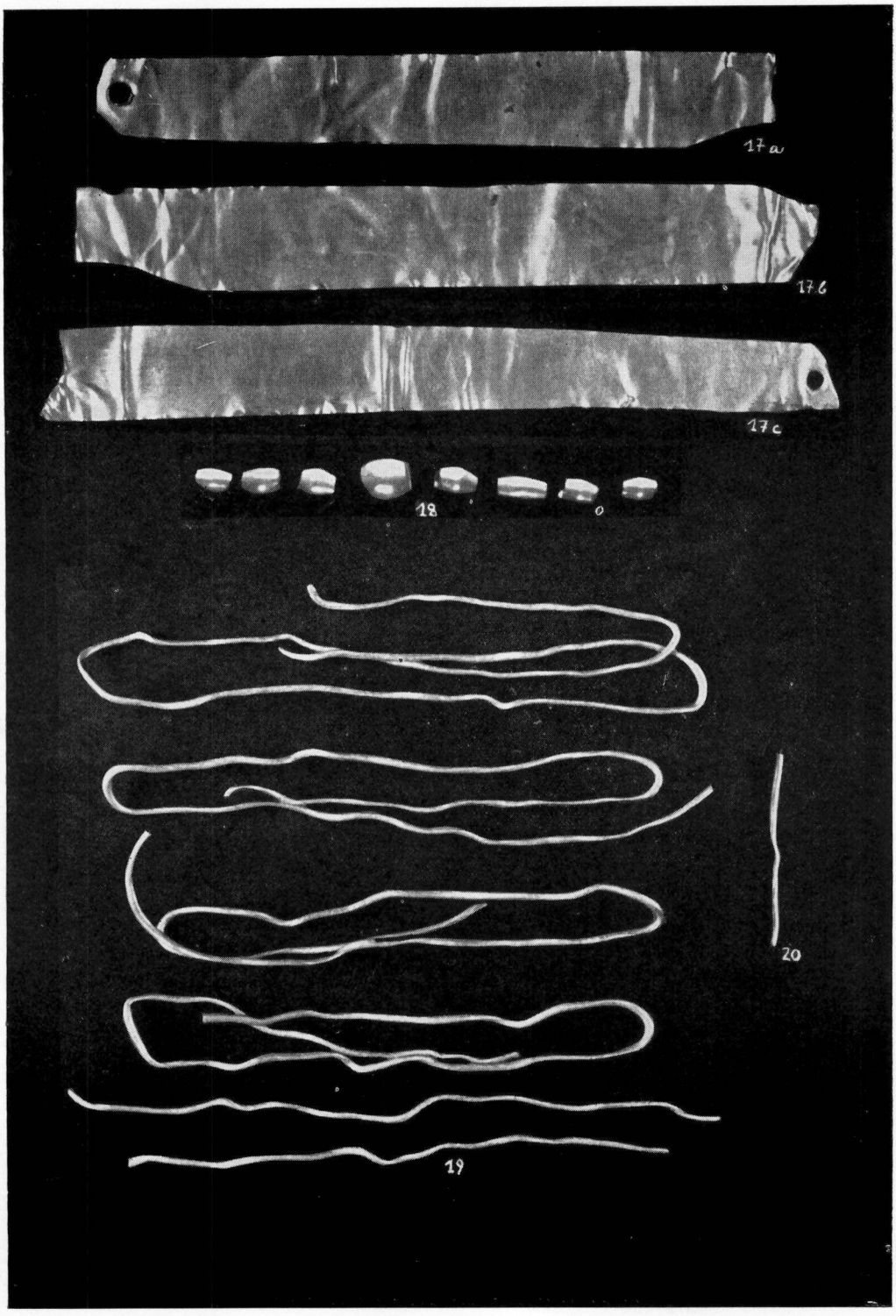
[80] Milleker B., A Vattinai östelep, 1905, passim. – Garašanin M., Rad vojv. muz., 3, 1954, p. 59 sqq.

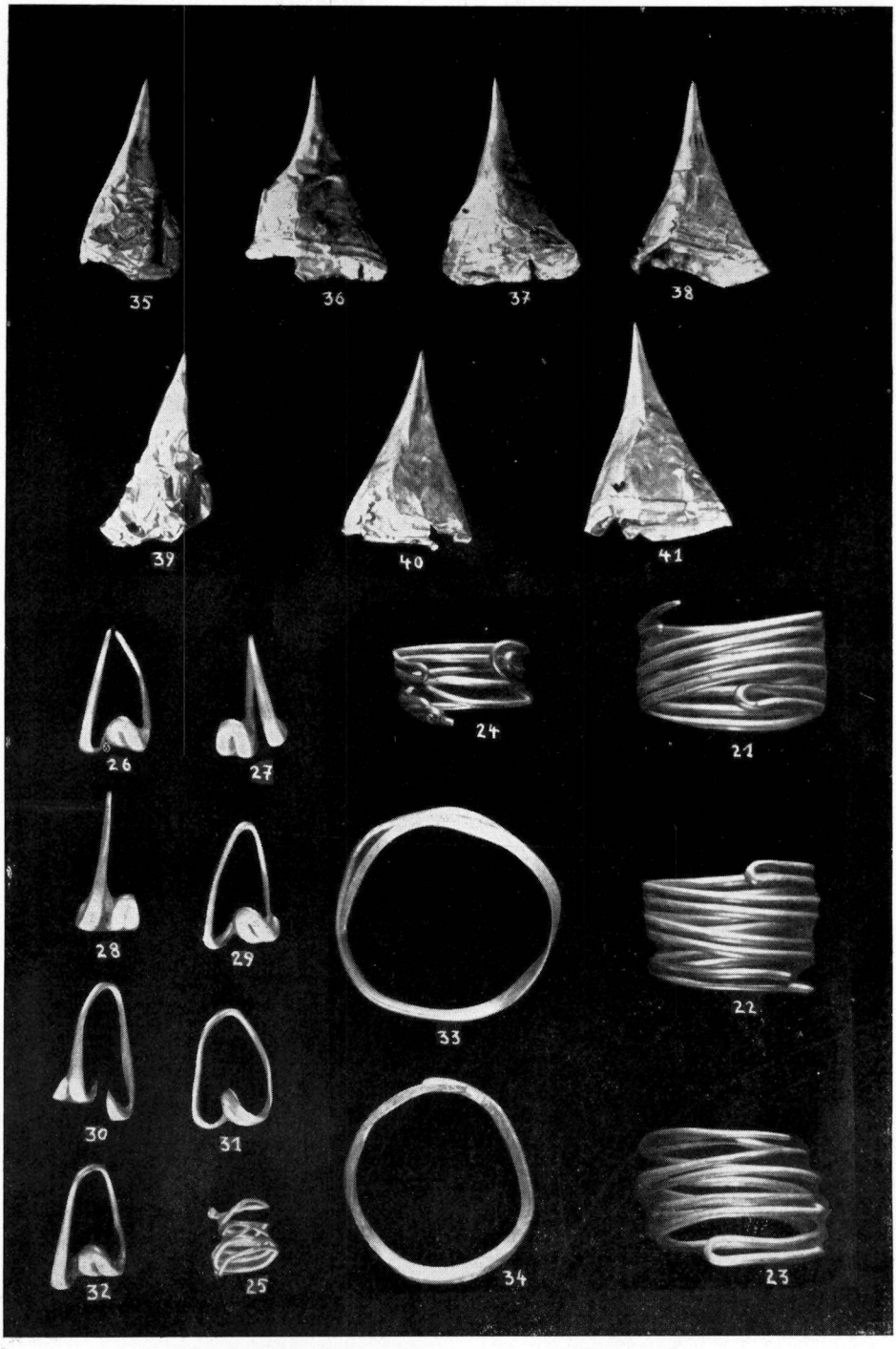
Sl. 1–5 Privlaka–Nin, mj. cca 1:1 (sve zlato)

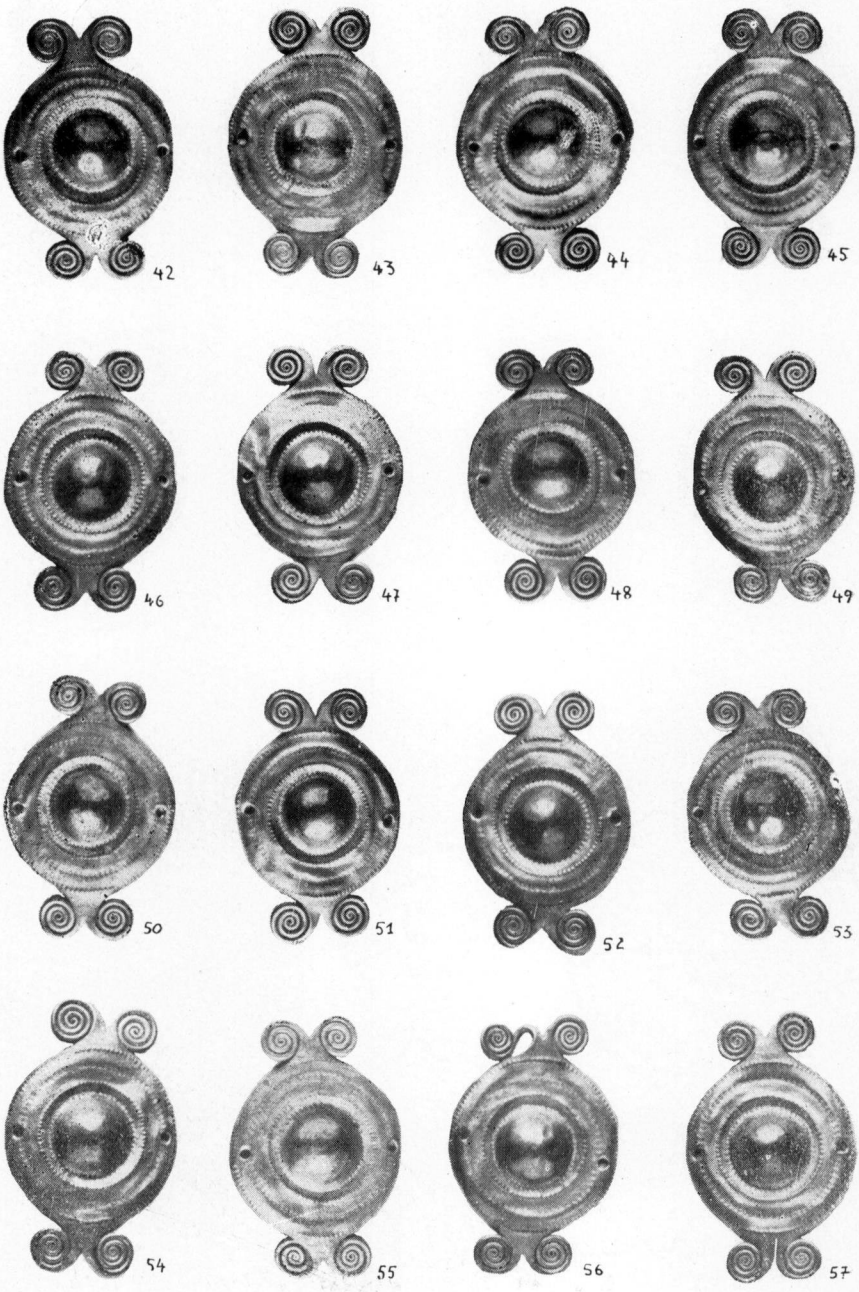
Sl. 6–14 Privlaka–Nin, mj. cca 1:1; 15–16 Split–Gripe, mj. ? (sve zlato)

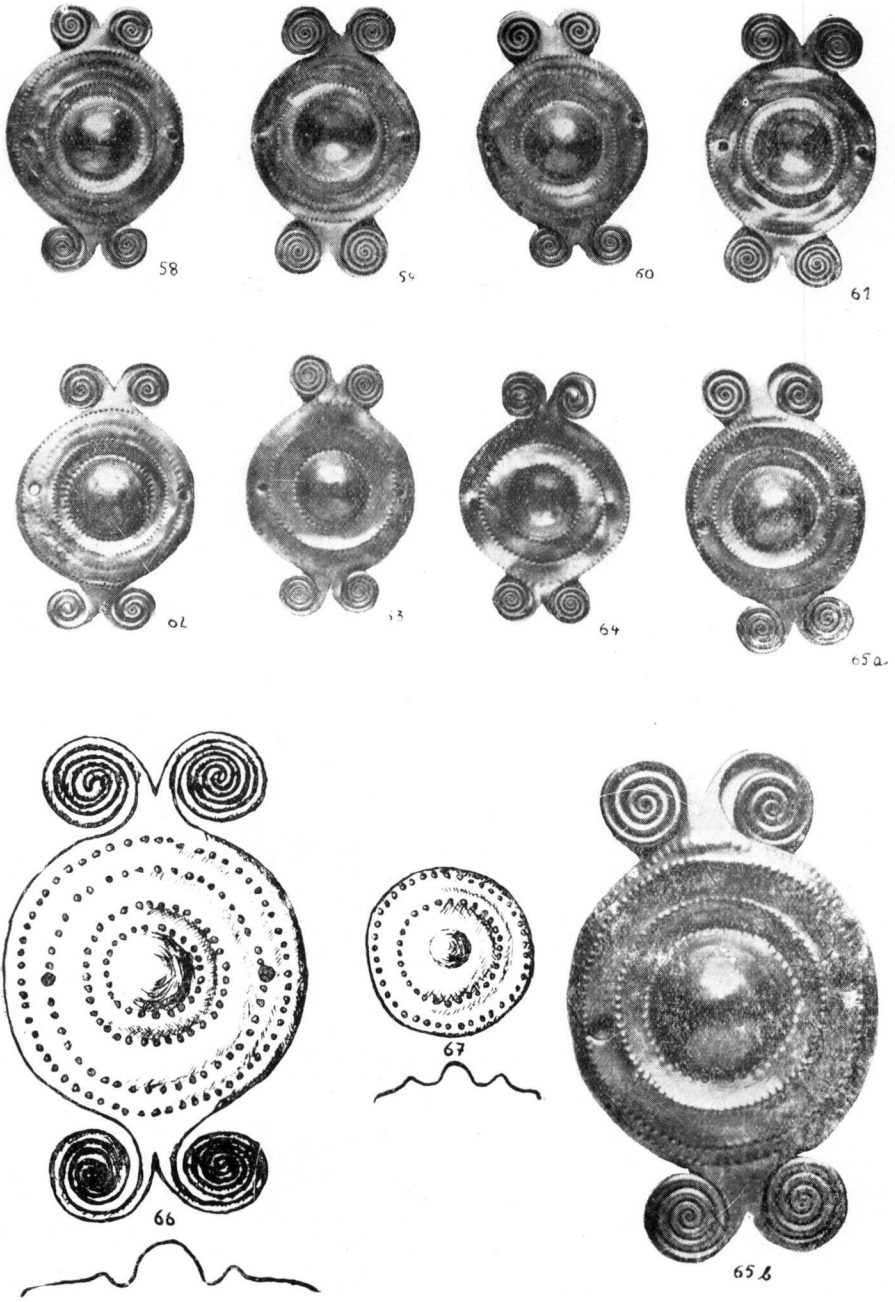
Sl. 17–18 Popinci, mj. cca 1:1; 19 Garica, mj. cca 1:1; 20 Malino, mj. cca 1:1 (sve zlato)

Sl. 21–41 Zagreb, mj. cca 1:1 (sve zlato)

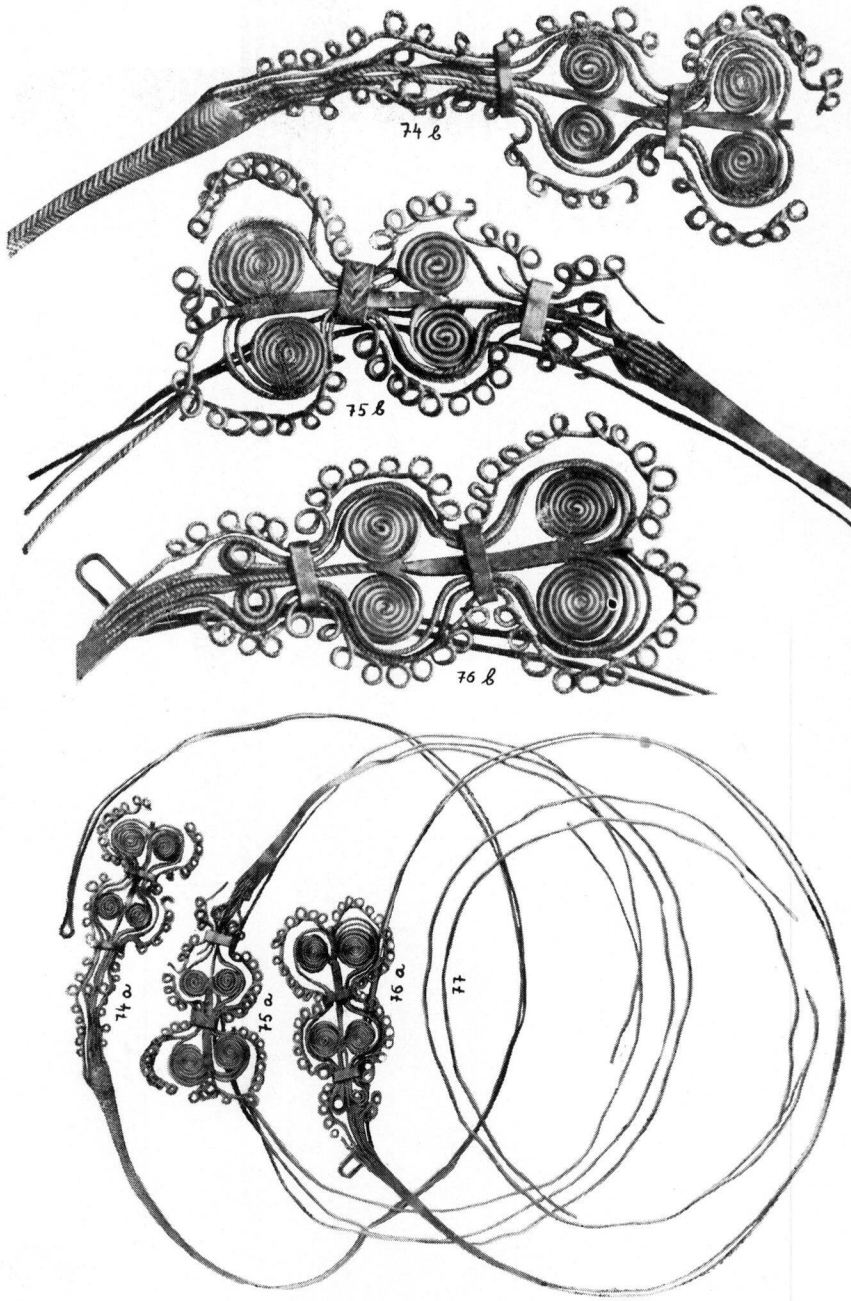
Sl. 42–57 Ćatin, mj. cca 1:2 (sve zlato)

Sl. 58–67 Vatin, 58–65a mj. cca 1:2, 65b–67 mj. cca 1:1 (sve zlato)

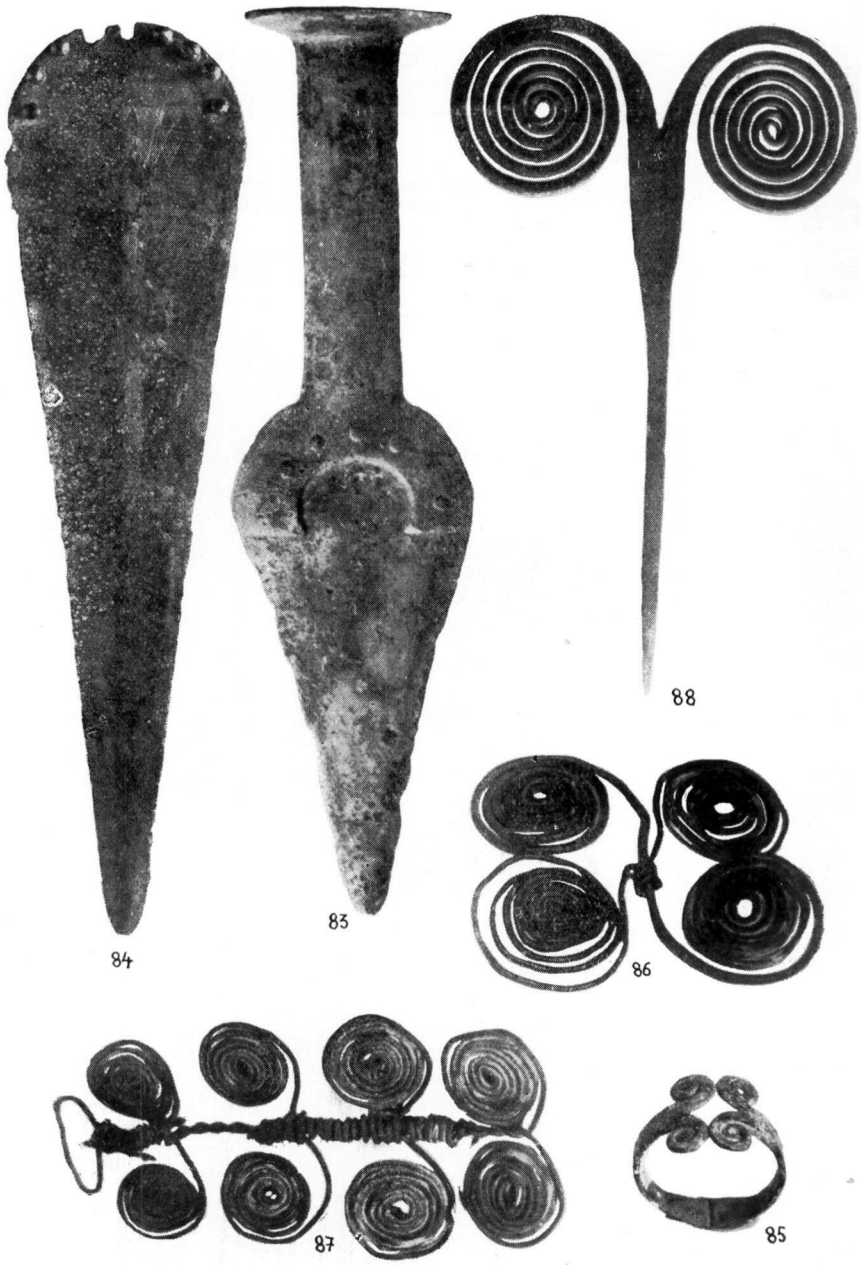
Sl. 68–73 Zvornik, nešto umanjeno (sve zlato)

Sl. 74–77 Sisak, 74a, 75a, 76a, 77 mj. manje od 1:2, 74b, 75b, 76b mj. cca 1:1 (sve zlato)

Sl. 78–79 Čepin, mj. cca 1:4; 80 Batina, mj. cca 1:1; 81 Bilje, nešto umanjeno; 82 Čakovec, nešto umanjeno (sve zlato)

Sl. 83 Prapatnica, mj. cca 3 : 4; 84 Garica, mj. cca 2 : 3; 85 Kupinovo, mj. cca 1 : 1; 86–87 Drevenik, mj. ?, 88 Lubostronie, mj. cca 2 : 3 (sve bronca)

rodni muzej u Vršcu.[81] Nalaz se sastoji od dvadeset i sedam komada zlatnih predmeta, ukupne težine približno 526 g,[82] i to su:

a) Dvadeset i šest pločica donekle kružnog oblika od iskucanog jačeg lima, po sredini ispupčenih i ukrašenih punciranim plastičnim točkicama, većinom u četiri koncentrična kruga (na dvije pločice su samo po tri kruga). Svaka pločica ima po dvije rupe za prišivanje, a osim toga produžetke na dvije nasuprotne strane, koji se račvaju svaki u po dva spiralna diska od masivne žice nepravilno kružnog prijesjeka. Najveća dužina pločica prosječno varira od 6,5 cm do 6,9 cm, ali je dužina najveće pločice 7,5 cm (sl. 42–66).

b) Jedna okrugla pločica slična prethodnima, ali znatno manja i bez spiralnog ukrasa. Promjer 2,4 cm (sl. 67).

Zlatni nalaz iz Vatina predstavlja blago, ali nije još bio u cijelosti objavljen, osim nekoliko nejasno i veoma umanjeno reproduciranih pločica na Mártonovu prikazu.[83] Veći dio tog nakita nije bio reproduciran, a potpuno su nepoznati primjerci istog nalaza u vršačkom muzeju, što ih Milleker ne spominje u svom osvrtu na zlatne nalaze iz Banata.[84] Ipak je u literaturi ponegdje bilo riječi o značajnom nalazu zlatnog blaga iz Vatina.[85] Pločice su uniformno rađene, a nesumnjivo su se prišivale kao aplikacije na odjeću ili na kožu, odnosno po Mártonu na pojas, na kojemu je najveći primjerak (sl. 65) bio, čini se, smješten po sredini, ali bez traga kopče;[86] svi su primjerci pločica na poleđini glatki, odnosno profilirani poput dviju analognih u vršačkom muzeju, od kojih donosimo ovdje jednu u skici (sl. 66). Mala pločica, prikazana također u skici (sl. 67), bez spiralnog je ukrasa, a čini se, da je možda samo fragmentirani primjerak nesumnjivo slične funkcije s ostalima. Ne slažemo se s mišljenjem Jankulova, što ga je preuzeo Garašanin, koji smatraju, da je taj vatinski nakit halštatski.[87] Márton datira vatinski nalaz relativno kasno, u drugi odsjek četvrte periode »ugarskog« brončanog doba, iako pretpostavlja, da je on nešto stariji od pozamenterijskih fibula s ovalnom pločom, kojima se posebice bavila Mozsolics, objavljujući na pr. takav primjerak od bronce s nalazišta Stupava (Stomfa) u Slovačkoj.[88] Još je bliža po konstrukciji vatinskom nakitu ovalna zlatna ploča sa slično rađenim spiralnim završecima iz zlatnog blaga nalazišta Bodrogkeresztur, koje Mozsolics ubraja također u krug t. zv. stila pozamenterije u Podunavlju, i datira ga okvirno stupanj halštat B.[89] Međutim, veoma su važna zapažanja Mozsolicseve u vezi

[81] Podatak o okolnostima nalaza i skice neobjavljenih primjeraka (sl. 66, 67) zlatnog nalaza Vatin, što ih čuva muzej u Vršcu, dugujemo susretljivosti R. Rašajskog (Vršac).

[82] 24 zlatne pločice (sl. 42–65) u budimpeštanskom muzeju teže točno 479,86 gr, ali ne raspolažemo podatkom o težini triju pločica (sl. 66–67) u vršačkom muzeju, koja iznosi po prilici 46 gr.

[83] Márton L., ibidem.

[84] Milleker F., Starinar, III. s. XV, 1940, p. 36 sqq.

[85] Berkeszi I., Történelni és régészeti értesitö, XXXVI, 1910, p. 143 sqq. – Márton L., ibidem. – Jankulov B., Glasnik istor. dr., XIII, 1940, p. 245. – Garašanin M., Arheol. nalazišta u Srbiji, 1951, p. 70. – Mozsolics A., o. c., p. 36.

[86] Márton L., ibidem. – Mišljenje o postojanju kopče dao nam je pismeno R. Rašajski (Vršac), ali to ne potvrđuju podaci iz budimpeštanskog muzeja.

[87] Jankulov B., ibidem. – Garašanin M., ibidem.

[88] Márton L., ibidem. – Mozsolics A., o. c., p. 35, tab. XIV.

[89] Mozsolics A., o. c., pp. 36, 39 sqq., tab. XV, 8, XVI, 1a–b.

s podrijetlom stila pozamenterije, koji ona izvodi, po egejskim paralelama, iz mikenskog središta, vežući ga za zlatne nalaze srednjeg brončanog doba u Karpatskoj kotlini, naročito s obzirom na blago Tufalau (Cófalva).[90] Navedeno nagađanje Mártonovo, po kojemu bi nakit iz Vatina mogao biti stariji od četvrte periode »ugarskog« brončanog doba, koje pripada vremenu kulture žarnih polja, ima doista punu vrijednost, ako promotrimo bliže način izrade i ukras središnjeg dijela vatinskih pločica, koje su tipološki srodne s okruglim zlatnim pločicama spomenutih nalaza blaga Tufalau, Pecica–Rovine i Smig[91] u Rumunjskoj, a ti su datirani svi stupanj bronca B. To se naročito opaža na maloj pločici bez spirala (sl. 67) iz vatinskog nalaza. Spiralni ukras na vatinskim pločicama, rađen po principu račvanja u dvočlane spirale, ukazuje dakako na mlađe vrijeme od netom spomenutih rumunjskih skupnih nalaza, te predstavlja prijelaz k stilu pozamenterije, koji se potpuno razvio u vrijeme stupanj halštat A. O tome problemu bit će kasnije riječi. Pojedinačno se zlatna spiralna žica pojavljuje u srednje brončano doba, što se manifestira na pr. već u spomenutom nalazu Velika Vrbica.[92] Spiralni ukras na vatinskim pločicama izrađen je još od relativno masivne žice, za razliku od primjeraka pravog pozamenterijskog nakita kulture žarnih polja, na kojima je žica često tanja i bogatije spiralno razmještena, naročito u vrijeme cvata pozamenterijskog stila, što nam na pr. dokazuju primjerci zlatnog nakita iz Siska[93] (sl. 74–77), i mnogi nalazi brončanih pozamenterijskih fibula, među kojima se u Jugoslaviji naročito ističu one iz ostave Sviloš u Srijemu.[94] Zapravo su zlatne aplikacije vatinskog blaga raniji prethodnici nakita stila pozamenterije, a valja ih datirati još u srednje brončano doba, i to u mlađi horizont, dakle stupanj bronca C. S obzirom na račvano izveden spiralni ukras na pločicama, bio bi vatinski nalaz nešto mlađi od onog iz okolice Zagreba, pa bi se moglo pomišljati na (Reineckeov) podstupanj C_2 ili na prelazno vrijeme stupnjeva bronca C–D.

NALAZ ZVORNIK I NJEMU SRODNI NALAZI

U znanstvenoj literaturi potpuno je nepoznat neobjavljeni zlatni nalaz iz Bosne, što ga je 1914. g. kupio od privatnog lica Naturhistorisches Museum Wien, a potječe iz okolice Zvornika na Drini, bez ikakvih popratnih podataka. Nalaz se sastoji od šest komada zlatnih predmeta, ukupno težine 115 g, i to su: ukrasne pločice od spiralne žice, izrađene sve jednoobrazno na taj način, da se vrpčasto i bridovito raskucana žica na srednjem dijelu pločice rasporila s obje strane, pa se odanle račvaju dvije po dvije istanjene okruglo iskucane žice, od kojih je svaka pojedina mnogo puta uvijena u gusto rađen spiralni disk. Dva su primjerka (sl. 71, 73) čitava, a ostala četiri (sl. 68, 69, 70, 72) su

[90] Mozsolics A., o. c., p. 21 sqq.
[91] Mozsolics A., Antiquitas Hungarica, III, 1949, fig. 1, 5, 6. – Dumitrescu V., o. c., fig, 3, 4c – Popescu D., o. c., fig. 122, 1, 121, 15.
[92] Garašanin D., o. c., tab. II, 6.
[93] Mozsolics A., Der Goldfund von Velem-Szentvid, 1950, tab. IX.
[94] Ercegović S., Rad vojv. muz., 4, 1955, tab. I, II, III, 2.

oštećena, bilo da je na njima pojedini postojeći spiralni disk odlomljen, bilo da uopće nedostaje. Promjer kroz dvije spirale na svakom primjerku iznosi 5,5 cm.

Ukrasne spiralne pločice skupnog nalaza iz okolice Zvornika prišivale su se po svoj prilici na tkaninu, jer na njima nema traga naprave za pričvršćivanje, po kojima bi se možda mogle objasniti kao fibule, u vezi s poznatim varijantama pozamenterijskih i četverospiralnih fibula.[95] Iako ne raspolažemo neposrednim analogijama za taj zlatni nakit, ipak ga možemo sa sigurnošću odrediti kao nakit stila pozamenterije, i to po tehničkom principu račvanja žice iz jednog ishodišta i načinu oblikovanja gusto uvijenih spiralnih diskova od istanjene žice. Isti taj princip možemo pratiti na zlatnom pozamenterijskom ukrasu već spomenutog nakita iz Siska[96] (sl. 74–77), o kojemu će još biti govora.

Zanimljive kudikamo starije, iako tipološki udaljenije paralele za zvornički nalaz možemo naći u osebujnom zlatnom nakitu od četiri spirale, sa cjevčicom za provlačenje po sredini, koji potječe iz treće grobne komore (Schachtgrab) u Mikeni[97] (16. stoljeće). U vezi s tim mikenskim nakitom može se usput upozoriti na još starije njemu veoma slične primjerke četverospiralnog zlatnog nakita Male Azije, i to u blagu A, D, J i R, pripisano prije Troji II, t. j. po Blegenu Troji II (2.300), odnosno po Schaefferu Troji III (2.250), te u istovremenim t. zv. kraljevskim grobovima Alača Hüjük.[98] Četverospiralni nakit u Mikeni i Troji služio je kao privjesak vjerojatno na đerdanu, a razlikuje se od ovdje objavljenog nakita po središnjoj cjevčici i masivno izrađenim spiralnim discima, pa ne dopušta neko neposredno povezivanje tog kudikamo starijeg nakita sa zvorničkim primjercima, na kojima je stil pozamenterije istaknut žičanom spiralnom tehnikom u znatno većoj mjeri. Ipak je moguće, da sam četverospiralni motiv na njima predstavlja stariju tradiciju iz egejskog kruga, što ne možemo sa sigurnošću tvrditi, premda Mozsolics smatra, da sam korijen koncipiranja spiralnog ukrasa, toliko značajnog za bujno stvaranje stila pozamenterije, valja tražiti u mikenskom središtu, što smo uostalom već ranije spomenuli.[99] Kao primjer izričito mikenskog utjecaja u Podunavlju navodi Mozsolics mramornu okruglu pločicu ukrašenu spiralama, nađenu u žarnom grobu srednjeg brončanog doba iz Surčina u Srijemu.[100] U trojanskim nalazima blaga D i R, što smo ih netom naveli, postoje

[95] Foltiny S., o. c., pp. 39, 41.

[96] Mozsolics A., ibidem.

[97] Schliemann H., Mykenae, 1878, p. 227, fig. 297–299. – Schmidt H., Ztschr. f. Ethnol., 36, 1904, p. 608 sqq., fig. 2. – Åberg N., o. c., p. 132 sq., fig. 243. – Karo G., Die Schachtgräber von Mykenai, 1930, nije mi pristupačno.

[98] Blegen C. W. i dr., o. c., pp. 207 sqq., 210. – Schaeffer C., Stratigraphie comparée etc., 1948, pp. 224 sqq., 240, 243, 292, fig. 165, 4, 168, 20, 176, 12, tab. XXXI. – Za veće primjerke takova nakita od srebra u Siriji cf. Schaeffer C., o. c., pp. 92, 292, fig. 89, 22. – Za Troju cf. Schliemann H., Ilios, 1881, p. 545 sq., no. 836, 838. – Schmidt H., o. c., fig. 1. – Schmidt H., Schliemann's Sammlung Trojanischer Altertümer, 1902, p. 238, no. 5988, fig. d, 5. – Åberg N., o. c., fig. 238. – Milojčić V., Archäol. Anzeiger, 1948/9, col. 10.

[99] Cf. n. 90.

[100] Moszolics A., Antiquitas Hungarica, III, 1949, p. 21, fig. 6, 2a, b. – Cf. Reinecke P., Wiener Präh. Ztschr., XXIX, 1942, p. 103, n. 15. – Čuva Arheološki muzej Zagreb.

zlatne igle s glavicom oblika dvočlane spirale,[101] dakle opet sa sličnim motivom kao na spomenutim privjescima, svaki s dvije dvočlane spirale. Ostaje dakako neriješeno pitanje, da li postoji ikakva veza tih igala s t. zv. iglama s naočarastom glavicom (sl. 88) brončanog i željeznog doba u Evropi, što ih navode Holste, Foltiny, Hachmann i Kostrzewski,[102] s veoma dugim rasponom trajanja (od srednjeg brončanog doba do u kasnohalštatsko-ranolatensko vrijeme), pa su one doista mogle biti u upotrebi bez ikakve međusobne zavisnosti. Valja upozoriti na važna novija istraživanja Jacobsthala o iglama s glavicom oblika dvočlane i višečlane spirale, o kojima je on skupio opsežan komparativni evropski materijal, uzevši također u obzir i druge oblike spiralama ukrašenog metalnog nakita, što on povezuje, putem analogija na grčkim vazama, s mikenskim prototipom t. zv. spiralnog stabla.[103] Ne ulazeći ovdje u ta pitanja o postojanju mogućnosti migracija sličnih motiva i trajanju oblika na udaljenim prostorima, od maloazijske obale do Rajne i Baltika, koja se postavljaju u slučaju navedenih spiralama ukrašenih igala (sl. 88), ograničit ćemo se na to da upozorimo ponovo na veću vjerojatnost moguće pojave kontinuiteta motiva četveročlanog spiralnog zlatnog nakita u sklopu uzajamnih utjecaja na relaciji Troja–Mikena–sjeverni Balkan–Podunavlje. U znanstvenoj literaturi raspravljalo se u više navrata baš o toj relaciji, kako s obzirom na srednje brončano doba,[104] tako i u vezi s dorskom migracijom u okviru dinamičnog zbivanja za trajanja kulture žarnih polja.[105]

Nakit pozamenterijskog stila rasprostranjen je prvenstveno u Karpatskoj kotlini, a nastao je u vrijeme stupanj halštat A, ali u mlađoj fazi tog stupnja, koju smo obilježili (umjesto podstupnja A_2) terminom faza halštat A_2.[106] Tada se pojavljuju, naročito u brončanim ostavama naših krajeva, pored izrazitih oblika halštat A, također oblici s mlađom tendencijom, t. j. s prvim počecima oblika halštata B, a u vezi s time i pozamenterijski ukrasni oblici, napose fibule, spiralne toke i t. d.; tako u ostavama Sviloš, Bošnjaci, Brodski Varoš i dr.,[107] a te ostave datiramo sve fazom halštat A_2. Kartu rasprostranjenosti pozamenterijskih fibula dao je Merhart[108] i po našem mišljenju nije moguće odvojiti te nalaze od navedene faze, premda se susrećemo s pozamenterijskim nakitom i u nešto kasnije vrijeme za trajanja stupnja halštat B, odnosno faze halštat B_1. U tom smislu valja korigirati gledište Mozsolicseve,

[101] Schliemann H., o. c., p. 546, no. 848, 850. – Blegen C. W. i dr., o. c., p. 367. – Schaeffer C., o. c., tab. XXXI, fig. 165, 2.

[102] Holste F., Die Bronzezeit in Süd- u. Westdeutschland, Handbuch etc., I, 1953, p. 78, fig. 8, 1. – Foltiny S., o. c., p. 51, tab. 27, 18. – Hachmann R., Archaeol. Geographica, 1, 3, 1950, p. 39, karta 8. – Kostrzewski J., Slavia Antiqua, IV, 1953, pp. 38 sqq., 62 sqq., karta IV.

[103] Jacobsthal P., Greek pins etc., 1956, pp. 126–133, fig. 363–389.

[104] Schmidt H., Ztschr. f. Ethnol., 36, 1904, passim. – Werner J., Atti del I° Congresso etc., 1950, passim.

[105] Milojčić V., Grosser histor. Weltatlas, 1953, col. 39 sqq. – Milojčić V., Archäol. Anzeiger, 1948/9, col. 12 sqq. (v. četveročlanu spiralnu fibulu Milojčićeve «3. grupe«, koja je ovdje balkanskog podrijetla, dat. 9.–8. st. u Grčkoj, o. c., pp. 17, 26, 34 sq., fig. 3, 7).

[106] Vinski Z. i Vinski-Gasparini K., o. c., p. 65 sqq.

[107] Za Sviloš cf. Ercegović S., ibidem. – Za Bošnjake i Brodski Varoš (neobjavljeni materijal) cf. Vinski Z. i Vinski-Gasparini K., o. c., p. 81 sq.

[108] Merhart G., Bonner Jahrbücher, 147, 1942, tab. 5. – Ercegović S., o. c., p. 21 sqq., fig. 10. – Za razvojne oblike tih fibula cf. Márton J., Arch. Ért., u. f. XXXI, 1911, p. 334 sqq., tab. I–III. – Childe G. V., o. c., tab. VII, A_1–A_6.

koja sav nakit stila pozamenterije isključivo datira u vrijeme stupanj halštat B.[109] Protivno nam dokazuje, na pr. iz naših krajeva, u cijelosti objavljena brončana ostava Sviloš u Srijemu, koja sadržava, uz dvije odlično rađene pozamenterijske fibule i dva spiralna diska, samo brončane artefakte tipa halštat A,[110] pa već po tom zatvorenom nalazu ne možemo mimoići fazu halštat A_2. Nalaze pozamenterijskog stila valja datirati od slučaja do slučaja,[110a] pa zlatni nalaz iz okolice Zvornika (sl. 68–73) datiramo fazom halštat A_2, ali takvo datiranje ne smijemo generalizirati, jer je moguće, da je spomenuti zlatni nakit iz Siska (sl. 74–77) doista nešto kasniji, zbog složene kićenosti njegova ukrasa, te ga datiramo fazom halštat B_1.[111] Nije provjereno, da li su sva četiri primjerka (dužina pozamenterijskog ukrasa na njima varira od 7 cm do 8,3 cm) tog nakita (sl. 74–77) doista nađeni u Sisku, jer je to potvrđeno samo za jedan od njih (sl. 76), ali Mozsolics s pravom smatra, da ostala tri potječu od istog zlatara i da su zajedno i nađeni.[112] Mozsolics je istaknula važnost tog nakita za razvoj stila pozamenterije i dala je točan opis tih zlatnih predmeta, na koji upućujemo;[113] okolnosti nalaza dakako nisu poznate, a Magyar Nemzeti Múzeum nabavio ih je 1879. g. preko preprodavača. Hampel je u svoje vrijeme reproducirao u crtežu jedan od tih primjeraka,[114] objasnivši funkciju tog nakita od zlatne žice s komplicirano rađenim ukrasom kao dijadem, Mozsolics pak tvrdi, da su to ogrlice.[115] Ne može se isključiti Hampelovo mišljenje, da se tu radi o dijademu, odnosno možda o dijelovima dijadema. Valja još pripomenuti, da je u Drugom svjetskom ratu u budimpeštanskom muzeju jedan primjerak tog nalaza oštećen, t. j. nestao je pozamenterijski ukras s njega, ali je taj još vidljiv na reprodukciji u publikaciji Mozsolicseve,[116] dok ga mi reproduciramo u sadašnjem stanju (sl. 77); sadašnja ukupna težina 81,64 g. Na pozamenterijskom ukrasu sisačkog nalaza zorno je uočljiva tipična tehnika račvanja žice, a taj nalaz predstavlja jedno od vrhovnih dostignuća u smislu kićenosti stila pozamenterije. Taj stil ukrašavanja metalnog nakita, izrađenog često od bronce, a gdjekad od zlata, raširen je ponajviše u Karpatskoj kotlini, s najguščim nalazima u Slovačkoj, što nam dokazuje citirana Merhartova karta rasprostranjenosti fibula,[117] odnosno Eisnerov popis ostava s tim fibulama u Slovačkoj,[118] a njihov broj mogao bi se

[109] Mozsolics A., Der Goldfund von Velem-Szentvid, 1950, p. 40 sq.

[110] Ercegović S., o. c., p. 23, tab. I–III.

[110a] Pokrajinski muzej u Mariboru čuva neobjavljen krasan primjerak kićeno rađene brončane pozamenterijske fibule iz uništenog groba nalazišta Pobrežje, gdje postoji velika nekropola iz vremena mlađe kulture žarnih polja, samo manjim dijelom objavljena, cf. Pahič S., Arheol. vestnik, V, 2, 1954, p. 239 sqq.; u ovom slučaju pripada i spomenuta pozamenterijska fibula vremenski svakako stupnju halštat B (zahvaljujemo S. Pahiču, Maribor, da nas je upozorio na tu fibulu).

[111] U tom smislu može se i provesti korektura našeg navedenog mogućeg datiranja tog nakita, cf. Vinski Z. i Vinski-Gasparini K., o. c., p. 63.

[112] Mozsolics A., o. c., p 31 sq., tab. IX, 4 (Sisak), 1–3 (možda Sisak).

[113] Mozsolics A., ibidem.

[114] Hampel J., o. c., III, 1896, p. 219, fig. 33a, b. – Cf. Márton L., o. c., p. 346, fig. 13.

[115] Mozsolics A., ibidem.

[116] Mozsolics A., usmeno saopćenje 1956. g., cf. Mozsolics A., o. c., tab. IX, 2.

[117] Cf. n. 108.

[118] Eisner J., Slovensko v pravěku, 1933, p. 118 sq.

i povećati novim nalazima.[119] Pozamenterijski stil manifestira se, pored fibula, toka i spiralnih diskova, još na drugim oblicima nakita, što ih je Mozsolics uzela jednim dijelom u obzir, ali možemo ih slijediti već u Hampelovu kataloškom dijelu.[120] Raznoliko na pozamenterijski način komponirane ukrasne pločice, privjesci i sl., s dva, četiri i više spiralnih diskova od žice, izrađene od bronce ili od zlata na području Karpatske kotline,[121] približavaju se maje ili više ukusu zlatara, koji je izveo zvornički nakit. Jacobsthal je upozorio i na utjecaj tog stila u sjevernoj Italiji, i to na pojedinim fibulama u doduše kasnijim žarnim grobovima (Este II i Benacci II).[122] Mi ukazujemo na neobjavljen brončani pozamenterijski ukras iz brončane ostave vremena kulture žarnih polja s nalazišta Spišske Podhradie na Dreveniku u Slovačkoj[123] (sl. 86, 87). Princip račvanja spiralnog nakita nije samo uočljiv na luksuzno rađenom nakitu, poput onog iz sisačkog i zvorničkog nalaza, već također i na skromnijim primjercima, što vidimo na pr. na vremenski navodno kudikamo mlađem brončanom prstenu iz Kupinova u Srijemu, kojega se ukras na kruni prstena sastoji samo od dviju dvočlanih spirala (sl. 85).[124] U hrvatskoj Posavini ustanovila su se, pored sisačkog, još dva nalaza od spiralne tanke zlatne žice, vjerojatno stila pozamenterije, ali su oni, nažalost, propali. To je nakit iz Malina, nađen 1817. g., a sastojao se nesumnjivo od nekoliko komada, od kojih je Arheološki muzej u Zagrebu dobio naknadno samo neznatan komadić tanke žice (dužine 3,4 cm, težine 0,5 g, sl. 20).[125] Osim toga valja zabilježiti spiralni disk od zlatne žice nađen u brončanoj ostavi u Bošnjacima, koji je zajedno s jednim dijelom te ostave nestao na terenu, a drugi je dio iste ostave uspio 1933. g. spasiti Arheološki muzej u Zagrebu; ostava je neobjavljena, a treba je datirati fazom halštat A_2.[126] Zlatni nalaz iz Celja, nedavno objavljen, sadržava, uz ostalo, jednu okruglu pločicu ukrašenu iznutra sa četiri spirale od žice, koje podsjećaju još na utjecaj stila pozamenterije, iako celjski nalaz valja, po Garašaninovoj, datirati kasnije, t. j. on pripada vremenu halštat B–C, odnosno halštat C.[127] Celjski nalaz nam ne može služiti za ana-

[119] Na pr. neobjavljeni novi nalaz brončane ostave s takvim fibulama nađen 1956. g. u Rimavskoj Soboti u južnoj Slovačkoj, i t. d.

[120] Hampel J., o. c., I, 1886, tab. XXXVIII–XLIII.

[121] Hampel J., o. c., tab. XLII, 1. – Száraz A., Arch. Ért., u. f. XI, 1891, tab. I, 1. – Ljubić Š., o. c., p. 183, tab. XXXIII, 342 (od zlata, navodno iz Mađarske, čuva Arheološki muzej u Zagrebu).

[122] Jacobsthal P., o. c., p. 131, fig. 384, 385.

[123] Čuva Tatranské muzeum Poprad, ČSR. Ostava je neobjavljena i ne smije se identificirati s brončanom ostavom istoimenog naziva mjesta, koju čuva Narodni muzej Praha, a objavio ju je Neustupný J., Acta Musei Nationalis Pragae, I, 2, 1939, p. 201 sqq., kao ni s onom istoimenom neobjavljenom brončanom ostavom smještenom u Državnom istočnoslovačkom muzeju u Košicama, cf. Neustupný J., o. c., p. 205, n. 1.

[124] Prsten čuva Arheološki muzej Zagreb. Reproducirala ga je Hunyady I., Dissertationes Pannonicae, II. s. 18, 1942, tab. XXXIII, 9, s latenskim materijalom, iako je prototip tog prstena iskonski znatno stariji, vjerojatno iz vremena kulture žarnih polja. – U Pokrajinskom muzeju Maribor izložen je neobjavljeni brončani prsten, analogan navedenom iz Kupinova, a potječe, kao slučajan nalaz, iz Hajdine. – Slično oblikovan prsten nađen je i u Rifniku kod Celja, cf. Bolta A., Arheol. vestnik, VII, 3, 1956, tab. I, 133. – O kontinuitetu oblika takva prstenja cf. Svoboda B., Památky archeol., XLVIII, n. 1957, p. 469 sq., fig. 2, 10; 10.

[125] Gundrum F., o. c., p. 124 sq., fig. 65.

[126] Vinski Z. i Vinski-Gasparini K., o. c., pp. 64, 81.

[127] Garašanin D., Arheol. vestnik, V, 2, 1954, pp. 277 sqq., 282, fig. 1, 2a.

logiju, ali ga spominjemo prvenstveno radi toga, da ukažemo na raširenost upotrebe zlatnog nakita i mogućnosti utjecaja stila, koji nas ovdje zanima. Osvrnemo li se konačno na preostale zlatne nalaze u Bosni, možemo ustanoviti ovo: a) Najveći zlatni nalaz s Kulina brda kod Gradačca nažalost je propao neobjavljen, ali sudeći po sumarnom opisu Truhelke,[128] sastojao se isključivo od smotane ili razmotane spiralne zlatne žice, i to, čini se, pretežno od spiralnih vitica; te su vitice bile u upotrebi kroz dulji vremenski raspon, i to u vrijeme kulture žarnih polja, što vidimo na primjercima vitica iz ostave zlatnog nakita Rothengrub u Austriji, datiranog halštat A (zapravo faza halštat A_2,[129] ali također i u srednje brončano doba, jer nam to dokazuje velika brončana ostava Lovas u Srijemu, u kojoj je nađen znatan broj takvih vitica iz vremena bronca B–C, odnosno B_2–C_1 (ostava je došla u zemlju u vrijeme ranog stupnja bronca C = C_1).[130] Nadalje treba podsjetiti i na približno istovremene vitice ovdje objavljenog nalaza Zagreb-okolica. Iz Mađarske je Tompa objavio s nalazišta Békésszentandrás[130a] velik nalaz od same zlatne žice, koji pripada kategoriji poluizrađevina od t. zv. beskonačne žice, vremena kulture žarnih polja (dakle kao Rothengrub). Nije isključeno, da bi taj mogao služiti za analogiju, ali to bez mogućnosti kompariranja ne možemo uzeti u obzir. Prema tome ostaje neriješeno pitanje vremenskog opredjeljivanja blaga Kulino brdo, o kojemu smo iznijeli svoja zapažanja na drugom mjestu.[131] b) Nedavno je objavljen slučajan nalaz jednog naočarastog privjeska s valjkasto oblikovanim srednjim dijelom, rađenog u cijelosti od masivne žice, koji potječe iz Korita na Duvanjskom polju;[132] datiramo ga okvirno od vremena bronca C_2 do u vrijeme halštat A_1, odnosno odgovara vremenu bronca D u Srednjoj Evropi. Taj je primjerak s tipološkog gledišta po svoj prilici mlađi od nalaza Vatin, a svakako je stariji od nalaza Zvornik, te predstavlja neposredno prethodni oblik k stilu pozamenterije. c) Istom prilikom sa spomenutim nalazom iz Korita, objavljena su dva zajedno nađena slučajna nalaza jednakih naočarastih privjesaka s povišenim srednjim dijelom, rađeni od tanje žice u gušćim spiralnim discima, što potječu iz Turskog Sitneža kod Prnjavora;[133] ti su primjerci tipološki mlađi od prethodnoga, datiramo ih fazom halštat A_2, jer pripadaju skupini nakita pozamenterijskog stila i mogu poslužiti, po načinu izrade istanjenih gustih spirala na discima, kao jedina paralela za zvornički nakit iz Bosne.

Prema svemu iznesenome nalaz iz okolice Zvornika (sl. 68–73) datiran je fazom halštat A_2, istovremen je dakle s ostavom Sviloš u Srijemu,[134] odnosno i s ostavom Rothengrub u Srednjoj Evropi.[135] Na pitanje o lokaliziranju zlatarske radionice zvorničkog nakita nije moguće određenije odgovoriti; to

[128] Cf. n. 8.

[129] Pittioni R., Arch. Austr., 11, 1952, p. 95 sq., tab. II, 1–3; »die Zeit des vorgeschrittenen Hallstatt-A-Horizontes« (o. c., p. 96).

[130] Vinski Z., o. c. (u pripremi).

[130a] Tompa F., Arch. Ért., u. f. L, 1937, p. 24, fig. 24.

[131] Cf. n. 130.

[132] Čović B., o. c., p. 253 sq., tab. II, 1. – Cf. Truhelka Ć., ibidem.

[133] Čović B., o. c., p. 254, tab. II, 2, 3. – Cf. Truhelka Ć., ibidem. – Tipološki im je srodan spomenuti oštećeni zlatni primjerak iz Mađarske, cf. Ljubić Š., ibidem.

[134] Cf. n. 94, n. 110.

[135] Cf. n. 129.

možemo pretpostaviti, kako u Podunavlju, tako i na Balkanu. Uzrok zakapanja je po svoj prilici val najvećih nemira, koji je, sudeći po brojnim brončanim ostavama, baš u to vrijeme zahvatio prvenstveno nizinske krajeve u našoj zemlji, pa nije mogao, usprkos našoj pretpostavci o nešto mirnijem zbivanju u bosanskim planinama,[136] potpuno mimoići ni dolinu donjeg toka rijeke Drine.

VARIA

Od značajnih nalaza iz Hrvatske, koji su dospjeli u inozemne muzeje, valja navesti devet komada zlatnog nakita, nađenog 1905. g. u jednom skeletnom grobu na Daljskoj planini, preprodanog krišom 1906. g. u Berlin, a čuvao ga je ratom teško oštećen tamošnji Museum für Vor- und Frühgeschichte, te je danas nepoznatog smještaja. Na sreću je nakit (ukupne težine oko 250 g) točno publiciran[137] i o njemu je bilo u više navrata spomena u literaturi.[138] Datira se u vrijeme halštat B–C, moguće s većim akcentom na posljednji stupanj, pripada krugu »tračko-kimerijske« skupine, a s njim je istovremen i spomenuti kod nas objavljeni nalaz iz Celja.[139] Velike podunavske pretežno žarne nekropole Dalj u Slavoniji (ovoj je pripadao i grob sa zlatnim nakitom) i Batina (Kisköszeg) u Baranji poznate su po opsežnim arheološkim nalazima, većim dijelom iz vremena halštat B–C i halštat C, među kojima postoji i znatan broj metalnih nalaza »tračko-kimerijskog« tipa, ponajviše od bronce.[140] Dio tog materijala dospio je početkom 20. stoljeća u muzeje u Mainzu, Beču i Budimpešti. Među tim nalazima iz Batine spominjemo nekoliko primjeraka od pozlaćene bronce: pet ukrasnih dugmeta s krstolikom poleđinom, dvije masivne sljepočničarke, jednu narebrenu glavicu igle i dr.[141] Ti pojedinačni nalazi potječu iz grobova dijelom uništene batinske nekropole navedenog vremena, i gotovo svi su objavljeni.[142]

Od pojedinačnih nalaza iz Baranje navodimo još neobjavljenu zlatnu uvijeno rađenu spiralnu sljepočničarku od šipke, također iz Batine[143] (visina cca.

[136] Vinski Z. i Vinski-Gasparini K., o. c., p. 74.

[137] Ebert M., o. c., p. 259 sqq., fig. 114–120. – Ne raspolažemo fotografijama daljskog nalaza za reproduciranje, te ukazujemo na citiranu publikaciju.

[138] Brunšmid J., Vjesnik hrv. arh. dr., n. s. X, 1909, p. 236, n. 8. – Parvan V., Getica, 1926, p. 329 sqq. – Nestor I., 22. Bericht Röm. Germ. Komm., 1933, p. 125. – Nestor I., Eurasia Septentrionalis Antiqua, IX, 1934, p. 176 sqq. – Nestor I., Wiener Präh. Ztschr., XXI, 1934, p. 127. – Popescu D., o. c., p. 217 sqq. – Vinski Z., Symbolae Hrozný, 1950, p. 336. – Vinski Z., Rad vojv. muz., 4, 1955, p. 33. – Garašanin D., o. c., p. 282.

[139] Garašanin D., ibidem.

[140] Vinski Z., Symbolae Hrozný, 1950, p. 333 sqq. – Vinski Z., Rad vojv. muz., 41, 1955, p. 31 sqq.

[141] Römisch-Germanisches Zentral-Museum Mainz čuva tri dugmeta, a ostale spomenute nalaze čuva Naturhistorisches Museum Wien. – Pozlaćene sljepočničarke, slične onima iz Batine, potječu iz velike nekropole Dalj, a nalaze se u Arheološkom muzeju u Zagrebu, cf. Brunšmid J., ibidem.

[142] Reinecke P., Mainzer Ztschr., II, 1907, p. 43, fig. 5c. – Gallus S. i Horváth T., o. c., p. 27, tab. XXXIV, 2, 3, 6, 7, 9. – Willvonseder K., Wiener Präh. Ztschr., XIX, 1932, p. 33, fig. 2, 5. – Cf. n. 24. – Jednu neobjavljenu zlatnu karičicu iz žarnog groba spomenute velike nekropole Dalj, kao i sličan primjerak navodno iz Siska, čuva Arheološki muzej u Zagrebu.

[143] Čuva Naturhistorisches Museum Wien.

1,3 cm, težina 13,22 g, sl. 80), tipološki drugačije variranu od primjeraka nalaza Zagreb-okolica (sl. 26–32) i onih iz spomenutog groba 121 u Bijelom Brdu.[144] Ona pripada svakako skupini takva nakita srednjeg brončanog doba, podrijetlom iz Transilvanije,[145] ali se vremenski teško može bez popratnih nalaza uže datirati.

Veoma je rijedak primjerak goleme i masivne zlatne narukvice s nalazišta Bilje (Belje) u Baranji, što se češće spominje u inozemnoj literaturi, ali je u nas ostala nezapažena, iako je nađena 1840. g. i dospjela tada u Beč.[146] Narukvica iz Bilja je pojedinačni nalaz, bez ikakvih bližih podataka, ima široki obruč podijeljen na tri uglata režnja s proširenim i zavijenim krajevima; bogato je ukrašena graviranim ornamentima spiralnih zavijutaka, kao i s plastičnim ispupčenjima (najveća širina oko 11 cm, težina cca. 205 g, sl. 81). Niz potanjih značajka te narukvice, kao i udaljenije analogije, možemo naći u studiji Mozsolicseve, koja, s kritičkim osvrtom na stariju literaturu, dovodi tu narukvicu u vezu s nakitom treće periode »ugarskog« brončanog doba, odnosno vremena stupanj bronca C.[147] Primjerci zlatnih narukvica s polumjesečastim završecima iz Transilvanije samo su donekle u obliku srodni biljskoj narukvici, ali se po stilu ukrašavanja razlikuju od nje, i Popescu s pravom ističe, da pripadaju halštatskom vremenu, dok biljski je primjerak stariji od njih i nema istovremenih paralela.[148] Spiralni ornament srodan je onome na pojedinim ukrašenim bojnim sjekirama iz Transilvanije, tako na pr. na onoj iz ostave Apa, koja se datira stupanj bronca B (B_2).[149] U ornamentu možemo naći neku sličnost na glinenoj posudi iz spomenutog groba 121 u Bijelom Brdu,[150] te inače ponekad na panonskoj keramici, na pr. u južnom Banatu (Kovin).[151] Narukvica iz Bilja (sl. 81) nesumnjivo predstavlja osobito dotjeran primjerak nakita među brojnim izrađevinama prethistorijskog zlatarstva u panonskom Podunavlju, a treba je datirati u vrijeme bronca B_2–C_1.

Iz Čepina kod Osijeka potječu oštećene trake od tankog zlatnog lima, koje je bez ikakvih podataka nabavio 1880. g. Magyar Nemzeti Múzeum u Budimpešti. Jedna je zlatna traka šira i neukrašena (dužina 46 cm), a druga, čini se, prelomljena u dva komada uža je i ukrašena po rubu punciranim plastičnim točkicama (dužina cca. 51 cm). Na njima se razabiraju rupice za pričvršćivanje, a ukupna težina iznosi 45,25 g (sl. 78, 79). Mozsolics je nedavno reproducirala po prvi put taj nalaz s pretpostavkom, da su se čepinske zlatne trake pričvršćivale kao ukrasni okovi na prethistorijske kožne šljemove, odnosno pokrivala glave.[152] Ta pretpostavka ostaje otvoreno pitanje, jer je jednako moguće, da su te trake služile ili kao dijademi ili za ukras nošnje brončanog

[144] Cf. n. 4.
[145] Popescu D., o. c., p. 202, fig. 119, 6.
[146] Čuva Kunsthistorisches Museum Wien. – Cf. Hörnes M., o. c., col. 79, fig. 50. – Ebert M., o. c., p. 270, n. 32. fig. 21.
[147] Mozsolics A., Acta Archaeol. Acad. Scient. Hungar., I, pp. 81 sqq., 86, n. 12, fig. 1.
[148] Popescu D., o. c., pp. 176 sq., 238 sq., fig. 132–134.
[149] Popescu D., Die frühe u. mittlere Bronzezeit in Siebenbürgen, 1944, p. 114 sq., n. 1, fig. 47. – Cf. Mozsolics A., o. c., n. 16.
[150] Brunšmid J., Vjesnik hrv. arh. dr., n. s. VII, 1903/4, p. 64, fig. 24.
[151] Wosinsky M., Die inkrustierte Keramik etc., 1904, tab. XCI, desno dolje. – Cf. Mozsolics A., o. c., n. 26.
[152] Mozsolics A., Acta Archaeol. Acad. Scient. Hungar., V, 1955, p. 52, fig. 6.

doba. U tom slučaju bile bi one i znatne starije od vremena kulture žarnih polja, pogotovu ako se sjetimo podataka, što smo ih naprijed iznijeli za dijadem iz Popinaca (sl. 17).[153] Teško je moguće odrediti pobliže funkciju tog nesumnjivo prethistorijskog nakita, po svoj prilici iz brončanoga doba, ali za njegovo bliže datiranje ne raspolažemo nikakvim sigurnijim podacima. U Hampelovu kataloškom dijelu spomenut je, doduše, zlatni nalaz iz Čepina,[154] međutim njegov opis tog nakita (navodno ukras pojasa), kao i tamo reproducirani crtež jednog okova, ukrašenog brončanodobnim vegetabilnim ornamentom, što se s tim opisom ne podudara, nema veze s navedenim trakama iz Čepina, pogotovu nakon usmene izjave Mozsolicseve (1956 g.), da ovako ukrašeni zlatni okovi iz Čepina ne postoje u budimpeštanskom muzeju.[155]

Magyar Nemzeti Múzeum u Budimpešti čuva jednu zlatnu fibulu, koju je nabavio 1924. g., a potječe iz okolice Čakovca, t. j. iz Međumurja, bez ikakvih određenijih podataka. Nju spominje već ranije Márton i reproducira je u smanjenom crtežu.[156] Fibula je čunolikog tipa (a navicella), sa šupljim i zatvorenim lukom, ukrašenim u pojasevima motivom riblje kosti i šrafiranim trokutima, nožica joj je plosnata i kratka. Dužina 10,7 cm, težina 30,09 g (sl. 82). Ta fibula podsjeća po svom tipološkom obilježju još na lučne fibule (najveći promjer luka čakovačke fibule cca. 1,8 cm), ali je čunoliki oblik luka jasno uočljiv. Podrijetlo tom primjerku valja tražiti u Italiji, koja se smatra »domovinom« čunolikih fibula,[157] i to s kratkom i dugom nožicom u mnogim različitim varijantama, premda su u Italiji brojčano češći primjerci s dugom nožicom. Čunolike fibule zastupane su u Panonskoj nizini u skromnom broju, a popisao ih je Márton, ukazavši i na one s kratkom nožicom.[158] Ovdje objavljenom primjerku jedva će se naći bližih analogija među redovito od bronce rađenim čunolikim fibulama naših krajeva, gdje su one relativno najbrojnije zastupane u Sloveniji. Napominje se, da je nekoliko manjih primjeraka neobjavljenih brončanih čunolikih fibula ustanovljeno i u podravskim nalazištima Slovenije (Poštela, Brinjeva gora, Hajdina, čuva pokrajinski muzej Maribor), a ta su susjedna Međumurju. U Italiji halštatskog vremena nailazi se ponegdje i na male i jednostavnije čunolike fibule od zlata,[159] koje nisu, doduše, identične s ovom iz Međumurja, kuda je ta fibula po svoj prilici dospjela kao import s Apeninskog prostora. Nema uostalom dovoljnih podataka za lokaliziranje samog postanka čunolikih fibula u Kranj-

[153] Cf. n. 61–65.

[154] Hampel J., o. c., II, 1892, p. 21; I, 1886, tab. XLV, 1 (s oznakom Mađarska!). – Isti podatak Hampel J., Trouvailles de l'âge de bronze en Hongrie, 1886, p. 67, tab. XLV, 1. – Cf. Foltiny S., o. c., p. 36, tab. 29, 2 (Mađarska!). – Sprockhoff E., Mélanges Abramić, I, 1954/7, fig. 6, 3.

[155] Hampel J., ibidem, spominje, da su tri zlatna okova (navodno iz Čepina) u budimpeštanskom muzeju, a dva takva primjerka u Beču, kojima dosada nismo ušli u trag.

[156] Márton L., Arch. Ért., u. f. XXXIII, 1913, p. 198, fig. 21.

[157] Beltz R., Ztschr. f. Ethnol., 45, 1913, p. 687 sq. – Montelius O., La civilisation primitive en Italie, I, 1895, ser. B, tab. 44, 3, 76, 1 etc. – Randall-Mac Iver D., Villanovans and Early-Etruscans, 1924, p. 22. – Randall-Mac Iver D., The Iron Age in Italy, 1927, pp. 7, 14 sq. – Sundwall J., Die älteren italischen Fibeln, 1943, pp. 56 sqq., 177 sqq. – Starè F., Arheol. vestnik, V, 1, 1954, pp. 28 sqq., 32, tab. VII (postanak i razvojni oblici čunolikih fibula u Italiji, naročito, o. c., tab. VII, 4).

[158] Márton L., o. c., p. 195 sqq., tab. IX.

[159] Montelius O., o. c., II, 2, 1904, ser. B, tab. 281, 14. – Sundwall J., o .c., fig. 286, 300.

skoj, Istri, Lici i t. d.,[160] premda je ona u tim krajevima zastupana u halštatskim grobovima, ali, po našem znanju, nikada nije izrađena od zlata. Fibula iz okolice Čakovca predstavlja uopće rijetku varijantu čunolikog tipa nakita i ujedno unikat u Jugoslaviji. Valja je datirati u 7. stoljeće, a to je prema italskoj kronologiji stupanj Benacci II,[161] odnosno poodmaklo vrijeme stupnja halštat C u Međumurju.

Od zlatnih nalaza, što ih još čuva Arheološki muzej u Zagrebu, objavljujemo snop priproste zlatne žice, što potječe iz Garice na otoku Krku, na što je već odavno upozorio Ljubić.[162] Iskonski je žica bila neslomljena, t. j. u jednom komadu, ukupne dužine 165 cm, nepravilno kružnog prijesjeka, težine 42,65 g (sl. 19). Nađena je 1873. g. u velikoj mogili, po Ljubiću, gdje je iskopan spomenuti triangularni bodež (sl. 84),[163] ali i od njega mlađi raznorodan prethistorijski i antički materijal. Radi se po svoj prilici o uništenim grobovima različitog vremena, pa žica nije morala bit u grobnoj povezanosti s bodežom, već je možda pripadala uz mlađe nalaze, što ih je Ljubić popisao.[164] Zlatna žica se sama po sebi ne može datirati, jer predstavlja atipičnu poluizrađevinu, a vjerojatno je služila za izradu prethistorijskih spiralnih vitica. O takvu je nakitu bilo već govora u vezi s brončanodobnim viticama ostave Lovas i nalaza Zagreb-okolica, a prethistorijski nalaz zlatne žice značajan je za nas radi toga, jer nam indicira pretpostavku, da nakit vitica nije morao biti importiran, već je mogao biti izrađen i na našem tlu.

ZAKLJUČNE NAPOMENE

Razmotrivši ovdje prvenstveno nepoznate prethistorijske zlatne nalaze u Hrvatskoj, nastojali smo uzeti u obzir, i one kod nas nedovoljno poznate zlatne nalaze iz drugih republika u Jugoslaviji, iako pretpostavljamo, da bi se broj takvih nalaza mogao i povećati. To vrijedi na pr. za jugoslavenski i rumunjski Banat, gdje je ustanovljen znatniji broj takva materijala.[165] Kad je riječ o »starom« zlatnom nakitu u Jugoslaviji, tad se često stavljaju na prvo mjesto čuveni za nas jedinstveni primjerci Trebeništa.[165a] ali se u manjoj mjeri pomišlja na doduše skromnije, iako veoma značajne proizvode zlatarstva, koji su uostalom i znatno »stariji«, pa zaslužuju također i s tog razloga primjerenu pažnju. S tim više, ako uzmemo u obzir one nalaze iz Jugoslavije,

[160] Müller-Karpe H., Arheol. vestnik, IV, 1, 1953, p. 57 sq. – Starè F., o. c., p. 30 sqq. – Usamljeno je i neargumentirano mišljenje Bižić R., Glasnik Zem. muz., n. s. VI, 1951, pp. 281, 284, da čunolike fibule u Bosni valja svrstati u brončano doba.

[161] Ova je fibula mlađa od vremena Benacci I, ali je starija od vremena Arnoaldi I, kada prevlađuje naime u Italiji produžena nožica na čunolikim fibulama. Cf. Pittioni R., Die urgesch. Grundlagen etc., 1949, p. 217 sqq. – Sundwall J., o. c., p. 56. – Hörnes M., Archiv f. Anthrop., n. F. III, 1905, p. 252 sqq., fig. X.

[162] Ljubić Š., o. c., p. 166. – Ljubić Š., Viestnik hrv. arh. dr., I, 1879, p. 9 sq.

[163] Cf. n. 57.

[164] Ljubić Š., Popis o. c., p. 165 sqq.

[165] Milleker F., ibidem.

[165a] Popović Lj., o. c., p. 7 sqq. (s glavnom literaturom).

koji su sticajem prilika dospjeli u inozemne muzeje i ondje im se ponekad posvetilo više interesa nego u domaćoj literaturi. Uvodno smo spomenuli za primjer više takvih slučajeva, uzevši, dakako, u obzir po mogućnosti i onaj objavljeni prethistorijski materijal, kojim su se bavili pojedini jugoslavenski arheolozi. U našem prikazivanju nismo išli za potpunošću evidentiranja i statistike nalaza.

Najstariji su zlatni nalazi u Jugoslaviji bakrenodobni, odnosno dijelom ranobrončanodobni, i to Popinci i Progar u Srijemu, te Privlaka–Nin i Split-Gripe na obali Jadrana. Vremenu srednjeg brončanog doba pripadaju ovi značajniji nalazi: Velika Vrbica, Lovas, Bilje, Zagreb-okolica, Vatin, Vinča i t. d. Nestali veliki nalaz Kulino brdo mogao bi pripadati tom vremenu, iako je možda i kasniji. Teško je također datirati zlatne trake iz Čepina, kao i zlatnu žicu iz Garice. Kasnobrončanodoban je nalaz Korita. Vremenu kulture žarnih polja pripisujemo Zvornik, Turski Sitnež, Sisak, Malino i t. d. Ranom halštatu (u užem smislu) pripadaju Dalj, Celje i dr., mlađi su Libenska gora, Stična i Čakovec, kasnohalštatskom vremenu pribrajamo uz Trebenište nalaz iz Srijemske Mitrovice, koji zapravo ide već u prelazno ranije latensko vrijeme. Još je mlađi latenski nalaz Osijek.[166]

Pri obradbi zlatnih nalaza nastojali smo primijeniti datiranje po srednjoevropskoj kronologiji nadopunjenog Reineckeova sustava. Reineckeove stupnjeve iznijeli smo više puta i u podstupnjevima, odnosno u fazama, a to ima svoju punu vrijednost prvenstveno za uže stupnjevanje kulture žarnih polja u našim krajevima, i to na osnovu velikog broja brončanih ostava.[167] Uže stupnjevanje ranog i srednjeg brončanog doba nije, međutim, još moguće zbog manjeg broja zatvorenih nalaza na našem tlu s istom sigurnošću odrediti, te smo u vezi s time već predložili na drugom mjestu, da se uže stupnjevanje tih razdoblja sada još ne bi provodilo.[168] Usprkos tome, primijenili smo ovdje ipak pokatkad to uže stupnjevanje ranog i srednjeg brončanog doba, jer se u našoj literaturi u zadnje vrijeme već nastoji primjenjivati, iako ono nema puno opravdanje u svakom slučaju, kada se to datiranje provodi po uzoru na Srednju Evropu, što ovim smatramo za potrebno spomenuti.

Na pitanje o podrijetlu zlata, odnosno njegove sirovine, koja je služila za izradu prethistorijskog nakita s nalazišta u Jugoslaviji, doista je teško dati određeniji odgovor. Prethistorijsko zlato često ima finoću visokog stupnja (± 900), t. j. približno 22 karata, ali od slučaja do slučaja postoje također neke razlike u finoći, koje se najbolje mogu odrediti uspoređivanjem analiza. Načelno valja razlikovati zlato dobiveno ispiranjem pijeska i šljunka u zlatonosnim rijekama od t. zv. gorskog zlata, što potječe od zlatne žile izbušene iz kamenja u bregovima. Veoma je poznata činjenica, da se u Karpatima, i to pogotovu u Transilvaniji, vadilo gorsko zlato kao ruda, ali pored toga tako-

[166] Nakit latenskog i rimskog vremena na koji je neposredno utjecala klasična grčka ili rimska civilizacija, ne nabrajamo na tom mjestu, a također ni importirani zlatni nakit helenističkog podrijetla sa Sredozemlja. Isključili smo i osebujni zlatni amulet iz Surduka, koji je po svoj prilici rimskodoban, iako ga je Ljubić objavio kao prethistorijski nakit. Cf. Ljubić Š.,Popis o. c., p. 161 sq., tab. XXXIII, 256. – Ljubić Š. i Maixner F., Viestnik o. c., pp. 6 sqq., 85 sqq., 109 sqq.

[167] Vinski Z. i Vinski-Gasparini K., o. c., p. 65 sqq.

[168] Vinski Z., Vjesnik Arh. muz. u Zagrebu, III. s. I (u pripremi).

đer i ispiranjem iz rijeka u tim krajevima. Ondje ima dovoljno telurskog zlata i odanle potječe većinom zlatna sirovina za golem broj prethistorijskih nalaza Karpatske kotline; tim se zlatom trgovalo, odnosno ono se izvozilo u druge krajeve Evrope, i to većinom kao poluizrađevina od šipaka, pločica ili žice.[169] Karpatsko zlato prelijeva se gdjekad u zelenkasto, a u slučajevima, kad ono sadržava veći postotak srebra, može biti i prilično blijede boje.[170] Tako je na pr. zlatni rudnik Verespatak u Transilvaniji dao zlata sa znatnijom primjesom srebra, a iskorišćavali su ga već u prethistorijsko vrijeme kao i u vrijeme rimske okupacije dačke provincije.[171] Razlučivanje zlata od srebra bio je nekada prilično složen postupak, o čemu nam govore antički pisci, ali taj po Quiringu još nije u cijelosti objašnjen.[172] Finoća zlata dobivenog ispiranjem iz rijeka često je veća od one gorskog zlata, te prelazi 90%, pa je riječno zlato intenzivnije žute boje. Slična zapažanja navodi Milleker za zlato iz Banata.[173] Sva je prilika, da zlatna sirovina ovdje objavljenih nalaza potječe jednim dijelom iz Karpatske kotline, što prvenstveno vrijedi za nalazišta u podunavskim krajevima. Valja imati u vidu činjenicu, da je u Mađarskoj i transilvanskoj Rumunjskoj broj prethistorijskih zlatnih nalaza veoma velik; među najveće ide po svojoj iskonskoj težini blago Bodrogzsadány (ukupne težine iskonski navodno 12–13 kg zlata, od toga je spašeno samo 1,8 kg), koje sadržava i grumene sirovog zlata, a pripisuje se putujućem zlataru.[174] Blago Békésszentandrás sastoji se isključivo od zlatne spiralne žice (težine 807,37 g), poput nestalog blaga Kulino brdo (težine 745 g) iz bosanske Posavine, što predstavlja vjerojatno najteži prethistorijski zlatni nalaz u Jugoslaviji.[175] Ipak se mora upozoriti na to, da se nekada u većoj mjeri nailazilo na zlato na Balkanskom poluotoku, i to, pored gorskog zlata na otoku Thasosu, u zlatonosnim rijekama Trakije (Marica) i Makedonije (Konjska rijeka, Bregalnica i dr.) još davno prije Rimljana.[176] Ono se intenzivno tražilo za rimske uprave u porječjima rijeka u Bosni, naročito u Vrbasu, Lašvi, Fojnici i t. d.[177] U rimskoj provinciji Dalmaciji smatrala se Fojnica značajnim središtem proizvodnje zlata.[178] Ti nam podaci ukazuju na opravdanu mogućnost, da se zlato prethistorijskih nalaza u Bosni i na Jadranu doista u tim krajevima proizvodilo za izradu nakita. Osim toga su u sjevernoj Hrvatskoj

[169] Tompa F., Arch. Ért., u. f. L. 1937, p. 49 sqq (s glavnom literaturom). – Kišpatić M. i Tućan F., Slike iz rudstva, 1914, p. 55. – Quiring H. (Berg G. i Friedensburg F.), Das Gold. Die metallischen Rohstoffe, 3, 1940, p. 46 (cf. p. 200 sqq., fig. 32, 34 = karte rasprostranjenosti zlatnih rudokopa u Transilvaniji).

[170] Milleker F., o. c., p. 40.

[171] Quiring H., ibidem. – Milleker F., ibidem.

[172] Quiring H., o. c., p. 39.

[173] Milleker F., ibidem.

[174] Tompa F., o. c., p. 54 sq. – Cf. Tompa F., 24./25. Bericht Röm. Germ. Komm., 1934/5, p. 108 (p. 107 spominje još nekoliko zlatnih nalaza). – Mozsolics A., Der Goldfund von Velem-Szentvid, 1950, p. 29 sq; n. 70, tab. X–XII.

[175] Tompa F., Arch. Ért., u. f. L, 1937, p. 54, fig. 24. – Mozsolics A., o. c., p. 31. – Truhelka Ć., ibidem. – Cf. n. 8. – Još je veći i teži zlatni nakit nedavno otkrivenog blaga u Novom Pazaru, cf. n. 183 (naknadna napomena).

[176] Quiring H., o. c., p. 45. – Cf. Velkov I., Mélanges Abramić, I, 1954/7, p. 166.

[177] Šišić F., Povijest Hrvata etc., 1925, p. 143.

[178] Quiring H., o. c , p. 46. – Kišpatić M. i Tućan F., ibidem.

zlatonosne rijeke Drava i Mura, i to isključivo u starim naplavinama.[179] Sjeveroistočna Srbija obiluje također manjim rijekama, koje su izričito zlatonosne, najveći je Timok, pa rječice Pek, Saška, Crnajka i dr.; dobro je poznato, da se zlato već odavna tražilo, pa se i danas proizvodi u tamošnjim rudokopima Majdanpek i Bor.[180] To je područje u Jugoslaviji vjerojatno najzlatonosnije.[181] Prema svemu tome možemo u najmanju ruku s pravom pretpostaviti, da su prethistorijski zlatni nalazi mogli biti, barem jednim dijelom, izrađeni od zlatne sirovine iz balkanskih krajeva, te ona nije morala biti nužno importirana s Karpata. Tom pretpostavkom, dakako, ne možemo isključiti mogućnost importa zlatnog nakita u bronČano doba, tako na pr. za nalaz Zagreb-okolica (sl. 21–24), koji bi mogao doista potjecati, već po svojim tipološkim značajkama, iz Mađarske ili iz Transilvanije. Za nalaze iz Bosne, kao što su Kulino brdo i Zvornik (sl. 68–73), ostaje pitanje neriješeno, odakle je njihova zlatna sirovina potekla i gdje su oni rađeni. Jesu li oni import iz Karpatske kotline ili su izrađeni u sjevernoj Bosni od zlatne sirovine s balkanskog tla? U dva slučaja uočili smo zlatne poluizrađevine, to su Privlaka–Nin (sl. 4, 5) i Garica (sl. 19), koje opet ukazuju na mogućnost izrade nakita na samoj obali Jadrana, bez obzira na podrijetlo samog zlata. Poluizrađevina bilo je možda i u propalom nalazu Split-Gripe, a u znatnoj mjeri ih je sadržavalo nestalo blago Kulino brdo. Sve to bi govorilo u prilog mogućnosti domaćih zlatarskih radionica, iako tu pretpostavku ne smijemo generalizirati.

Zasada nije moguće ni približno ocijeniti, da li su ovdje objavljeni zlatni nalazi iz Jugoslavije doista proizvedeni u krajevima, gdje su nađeni, ili su oni importirani, a osim toga se postavlja pitanje odakle je njihova zlatna sirovina, bilo da je karpatskog, bilo da je balkanskog podrijetla. Nekoliko je pretpostavki moguće, i bilo bi, po našem mišljenju, pogrešno pokušati u tom smislu stvoriti sada bilo kakav preuranjeni zaključak. Pogotovu, ako uzmemo u obzir doista različiti geografski smještaj navedenih nalazišta i dakako sve ostale činioce, koji su veoma složeni, kako prema mogućnostima različitih kulturnih utjecaja, tako po svom tipološkom i kronološkom obilježju. Bilo bi potrebno pristupiti kemijskoj analizi svakog pojedinog zlatnog nalaza[182] i, povezano s time, usporediti razlike u samoj boji zlata, te proširiti ove podatke s analizama drugih prethistorijskih zlatnih nalaza, kao i s analizom zlatne sirovine karpatskog i balkanskog podrijetla. Nakon izvršenja tog opsežnog

[179] Kišpatić M. i Tućan F., o. c., p. 55 sq.

[180] Tućan F., Narodna enciklopedija, IV, 1929, p. 1268 sq. – Simić V., Istor. razvoj našeg rudarstva, 1951, p. 267 sqq.

[181] Pripominjemo, da se gotovo dvije trećine proizvodnje zlata dobiva sada u Jugoslaviji kao nusproizvod od bakrene rude u rudniku Bor, osim toga postoji zlatna ruda u Neresnici na rijeci Pek. Rudarski postupak dobivanja zlata primjenjuje se također u oblasti Fojnice i Bacovića u Bosni. Riječno zlato ispire se u rijeci Pek (od Neresnice do Dunava), ali se ono opet postepeno provodi i na drugim zlatonosnim rijekama, od kojih mnogo zlata obećava rijeka Lašva u Bosni; tako proizvodnja zlata nije vezana samo za iskorišćavanje proizvodnje obojenih metala, koje daje sada najveći kvantitet te plemenite kovine. Cf. Berg G. i Friedensburg F., o. c., p. 186.

[182] Nekoliko analiza zlata banatskih nalaza navodi na pr. Milleker F., ibidem. – Ljubić Š., Popis o. c., p. 166, donosi za žicu iz Garice (sl. 19): ona se sastoji od 78,89% zlata i od 21,11% srebra. Svi ostali ovdje objavljeni nalazi nisu analizirani.

postupka, koji zapravo pripada djelokrugu prirodnih znanosti, odredit će se po svoj prilici podrijetlo zlatne sirovine i prema tome sazorio bi odgovor bliži istini od onog, što bismo ga pri sadašnjem nedovoljnom stanju istraživanja mogli dati samo putem arheološkog istraživanja.[183]

[183] Ovdje reproducirani arheološki materijal čuva se u ovim muzejima: Sl. 1–14, 17–41, 84, 85 Arheološki muzej Zagreb; sl. 15–16, 83 Arheološki muzej Split; sl. 42–65, 74–79, 82 Magyar Nemzeti Múzeum Budapest; sl. 66–67 Narodni muzej Vršac; sl. 68–73, 80 Naturhistorisches Museum Wien; sl. 81 Kunsthistorisches Museum Wien; sl. 86–87 Tatranské muzeum Poprad; sl. 88 Muzeum Archeologiczne Kraków.

Radi orijentacije prilaže se preliminarni popis muzeja s prethistorijskim zlatnim nalazima iz Jugoslavije, bez pretenzija na potpunost: Narodni muzej *Beograd:* Celje, Trebenište, Trućevac, Velika Vrbica, Vinča, nepoznato nalazište u Srbiji. – Museum für Vor- und Frühgeschichte *Berlin:* Dalj (nalaz sada nepoznatog smještaja ili uništen?). – Magyar Nemzeti Múzeum *Budapest:* Batina (?), Čakovec, Čepin, Sisak, Vatin. – Narodni muzej *Ljubljana:* Libenska gora, Stična, Šmarjeta. Vače (?), Velike Malence (?). – Römisch-Germanisches Zentral-Museum *Mainz*: Batina. – Muzej Slavonije *Osijek:* Osijek. – Zemaljski muzej *Sarajevo:* Korita, Kulino brdo (nalaz nestao), Okruglo, Turski Sitnež. – Narodnija Muzeji *Sofija:* Trebenište. – Arheološki muzej *Split:* Split-Gripe (zlatni prilozi nalaza uništeni). – Narodni muzej *Uršac:* Bela Crkva (?), Uljma, Veliko Središte (?), Vatin, Vršac i t. d. – Kunsthistorisches Museum *Wien:* Bilje, Osijek-okolica (?). – Naturhistorisches Museum *Wien:* Batina, Dalj, Loka, Zvornik. – Arheološki muzej *Zagreb:* Bijelo Brdo, Bošnjaci (zlatni prilog nalaza uništen), Crnač, Dalj, Garica, Lovas, Malino (uništen), Popinci, Privlaka-Nin, Progar Sisak (?), Srijemska Mitrovica, Susek, Zagreb-okolica i t. d. – Napomena: Neprovjereni zlatni nalazi ovdje označeni upitnikom, nisu uneseni u našu kartu.

Naknadne napomene: U ljeti 1957. g. pronašlo se veliko blago u Novom Pazaru, koje čuva Narodni muzej u Beogradu; zlatni nakit tog vanrednog nalaza sigurno je balkanskog podrijetla i podudara se jednim dijelom s onime iz grobova Trebeništa, te će biti sustavno objavljen (podatak dugujemo ljubaznosti Lj. Popovića, Beograd). Ovaj najveći zlatni nalaz iz Jugoslavije nismo mogli unijeti u našu kartu, koja je izrađena prema stanju do 1956. g. Isto vrijedi i za najnoviji bogati grobni zlatni nalaz, nađen u ljeti 1958. g. u Atenici kod Čačka, što ga je nedavno zabilježila samo novinska štampa. – Prekasno za korištenje u ovom rukopisu saopćen nam je još jedan podatak o postojanju nepoznatog prethistorijskog zlatnog nalaza iz Hrvatske, kojeg nismo sada u mogućnosti određenije provjeriti, pa ga nismo unijeli u naš popis i kartu (podatak dugujemo K. Petrović, Slav. Brod): u selu Korduševci, općina Trnjani, kotar Slav. Brod, nađena je, nepoznatog datuma, jedna manja prethistorijska zlatna ostava s nakitom od spiralno savijene žice, bez bližih podataka; taj je nalaz većinom raznesen, iako je ostatke (navodno naočarastu fibulu) prikupio neki zlatar u Slav. Brodu. – Poslije završetka ovog rukopisa izašao je novi rad o zlatnom blagu s lokaliteta Vlčitrn kod Plevena u Bugarskoj, cf. Mikov V., Zlatnoto skrovišče ot Vlčitrn, 1958, što ga nismo bili u stanju uzeti u obzir; pored toga izašla je rasprava o zlatnim nalazima bakrenoga doba u Mađarskoj i Transilvaniji, cf. Patay P., Arch. Ért., 85, 1958, p. 37 sqq., kojeg također nismo mogli više iskoristiti u ovom rukopisu. U vezi s time valja barem primijetiti, da su zanimljivi primjerci zlatnih stožastih tutulusa, nađenih u grobovima kulture Bodrogkeresztur (Patay P., o. c., tab. XV, 1, 5–8), moguća paralela tutulusima našeg nalaza Zagreb-okolica (ovdje sl. 35–44), što bi možda indiciralo njihovo starijee podrijetlo. Nadalje spominje Patay P., o. c., p. 44, n. 82, tri zlatne pločice, čini se, iz okolice Osijeka, a te se po opisu Sackena navodno čuvaju u Beču (bivši Antikenkabinet), cf. Sacken E., Sitzungsberichte d. Phil.-hist. Classe d. kais. Akad. d. Wiss., 49, 1865, p. 128; njih do sada nije bilo moguće evidentirati, ne navodi ih ni bečki popis iz 1866. g. cf. Sacken E. i Kenner F., Die Sammlungen d. k. k. Münz- u. Antiken-Cabinetes, 1866, p. 489 (indeks), kao ni Much M., o. c., iz 1893. g. Naprotiv Hampelov opis zlatnih pločica iz Čepina kod Osijeka (cf. ovdje n. 154 i 155 s pripadajućim tekstom!) ukazuje po svoj prilici baš na one pločice što ih navodi Sacken (ibidem), a ne odnosi se na primjerak duguljaste pločice, kojeg Hampel citira uz taj svoj opis, reproducirajući je kao navodno iz Mađarske (cf. ovdje citate u n. 154 i 155). Taj slučaj ostaje, dakle, za sada neobjašnjen.

DIE URGESCHICHTLICHEN GOLDFUNDE IN JUGOSLAWIEN

Abgesehen von dem öfters behandelten einzigartigen Goldschmuck von Trebenište (Anm. 16) sind die meisten Goldfunde aus Jugoslawien ungenügend bekannt und zu nicht geringem Teil auch unveröffentlicht. Es handelt sich um urgeschichtliche Goldfunde, verschiedener Grösse, Zeit und Fundortlage, die teilweise in ausländische Museen (bes. Budapest und Wien) gelangten. Vf. weist sowohl auf die in Jugoslawien schon bekannten Goldfunde hin (Anm. 3–18), die er deswegen hier nicht abbildet, beschäftigt sich jedoch eigens mit den unveröffentlichten Funden, bzw. auch mit denjenigen die nur in ausländischer Literatur, teilweise ohne genügende Abbildungen, behandelt worden sind. Von den Einzelfunden wurde, nach dem eben angeführten Kriterium eine Auswahl getroffen, wobei besondere Aufmerksamkeit Schatz-, Sammel- und Grabfunden gewidmet worden ist. Vorliegende Arbeit bringt zwar eine Übersicht des dem Vf. bekannten Materials an Goldfunden (vgl. die Verbreitungskarte), ohne jedoch dabei Vollständigkeit anstreben zu wollen.

Der vermutliche Schatzfund von Privlaka–Nin, an der adriatischen Ostküste, besteht aus Frauenschmuck (Abb. 1–3, 6–14) und Halbfabrikaten (Abb. 4, 5). Die bikonischen Perlen der Halskette sind massiv gegossen, die Knöpfe haben »V« Bohrung (Anm. 46), die Zierbleche sind primitiv gearbeitet. Artverwandt ist der vernichtete Goldschmuck (davon zwei Stück hier abgebildet Abb. 15, 16) des Kupferaxthortfundes von Split-Gripe (Anm. 13, 42). Sonst ist noch mancherlei Vergleichsmaterial berücksichtigt worden (Anm. 30–55). Privlaka–Nin ist kupferzeitlich-frühbronzezeitlich – wohl Stufe Br. A – und nicht später anzusetzen als die beiden unbekannten Triangularbronzedolche aus Prapatnica (Abb. 83, Anm. 56) und Garica (Abb. 84, Anm. 57) von der adriatischen Ostküste.

Als Frauenschmuck aus einem vernichteten Grabe ist das Blechdiadem (Abb. 17) und der Rest einer Halskette, bestehend aus massiven Goldperlen (Abb. 18) und kleinen Muschelperlen, aus Popinci in Syrmien zu deuten. Von den angeführten Analogien (Anm. 58–66) sei eigens zum Diadem das kupferne Gegenstück aus einem Grab in Vukovar (Anm. 62) und zu den Perlen der Goldfund von Tisza–Söllös (Anm. 58) erwähnt. Der kupferzeitliche Fund von Popinci ist möglicherweise etwas älter als Privlaka–Nin, obwohl er auch in die Zeitstufe Br. A datiert werden könnte.

Der Schatzfund aus der Umgebung von Zagreb beinhaltet Lockenspiralen (Abb. 21–25), kantige Reifen (Abb. 33, 34), Noppenringe (Abb. 26–32), und konische Tutuli, nur an den Spizen massiv, sonst dünn ausgehämmert (Abb. 35–41). Das Vergleichsmaterial (Anm. 68–79) ist im Karpatenbecken im Rahmen der mittleren Bronzezeit zu suchen, gut datierbar ist das Grab 121 von Bijelo Brdo (Anm. 4) mit goldenen Noppenringen, weiter der Bronzehort von Nagy Hangos (Anm. 76) mit spitzen Tutuli usw. Der Fundzusammenhang des Zagreber Goldfundes lässt auf den jüngeren Horizont der mittleren Bronzezeit schliessen, also Stufe Br. C (eher Reinecke C_1).

Alle drei bisher bekandelten Goldfunde waren gänzlich unbekannt. In der Literatur wird manchmal der Schatz von Vatin (Vattina) aus dem Banat berücksichtigt, obwohl dieser niemals als Ganzes vorgelegt wurde (Anm. 2, 85). Er besteht insgesamt aus 27 uniform gearbeiteten Beschlagstücken, davon 24 im Museum Budapest (Abb. 42–65) und 3 bisher unbekannte im Museum Vršac (Abb. 66, das zweite analoge nicht abgebildet, 67); sämtliche Schmuckstücke wurden als Zieberschläge benützt. Diesen Schmuck hat man zeitlich zu spät angesetzt (Anm. 87, 88), er ist doch noch in die mittlere Bronzezeit einzureihen, wegen der Form der Mittelscheiben, dazu gibt es gute Parallelen in rumänischen mittelbronzezeitlichen Schatzfunden: Tufalau = Cófalva, Smig, Pecica–Rovine (Anm. 91). Die Spiralverzierung an den Vatiner Beschlägen, zwar aus relativ massivem Draht, kündigt allerdings schon eine jüngere Zeit an; es handelt sich um einem Vorläufer des Posamenteriestils, dessen Blüte jedoch der Urnenfelderzeit angehört, obwohl seine Wurzeln bedeutend älter sein dürften (Anm. 89, 90). Den Fund von Vatin datieren wir, im Gegensatz zur älteren Literatur, in die Zeitstufe Br. C (jedoch Reinecke C_2), spätestens in die Übergangszeit Br. C–D.

Besonderes Augenmerk verdient ein bisher unveröffentlichter kleiner Schatzfund aus dem Drinatal bei Zvornik in Bosnien. Er besteht aus einheitlich ausgearbeiteten zum Teil beschädigten Spiraldrahtscheiben, deren bandförmig gehämmertes kantiges Mittelstück beiderseitig gespalten ist, daraus je zwei rund ausgeklopfte vielfach gewundene Spiraldisken aus dünnem Draht entspringen (Abb. 68–73). Solche typologische Einzelheiten ermöglichen uns diesen seltenen Fund aus Bosnien als Produkt der Posamenteriemetallkunst zu deuten. Die Zierstücke des Zvorniker Fundes weisen keine Spur von Befestigungsvorrichtungen auf (es sind also keine beschädigten Fibeln) und dürften wohl aufgenäht gewesen sein. Das Vierspiralenmotiv als solches hat allerdings recht alte Mykenische und Trojanische Vorläufer (Anm. 97, 98), es ist vielleicht aus dem ägäischen Raum entlehnt, wo übrigens der Posamenteriestil seine Wurzel haben dürfte (Anm. 90). Das Prinzip der gespaltenen Doppelspirale ist sonst ein so weit verbreitetes und langlebiges Schmuckmotiv (Abb. 88), dass es nicht auf die gleiche Weise beurteilt werden sollte (Anm. 101–103). Die Posamenteriemetallkunst ist zweifelsohne urnenfelderzeitlich, ihr Hauptverbreitungsgebiet ist das Karpatenbecken, dessen Bronzehortfunde mit solchem Schmuck beweisen jedoch eindeutig ihr Bestehen in der Zeitstufe Ha. A, bzw. Ha. A_2, obwohl sie in der Zeitstufe Ha. B, eher Ha. B_1, noch vorhanden ist (Anm. 106–110a). Den Schatz von Zvornik datieren wir Ha. A_2.

Als Hochblüte des Posamenteriestils ist der kompliziert gearbeitete Goldschmuck von Sisak (Abb. 74–77) zu erklären, der wahrscheinlich schon Ha. B_1 zu datieren wäre (Anm. 111–116). Vf. hat noch mancherlei Vergleichsmaterial (Abb. 85–87) zu dieser Zierkunst herangezogen (Anm. 117–124), darunter in Gold den vernichteten Schmuck von Malino (Abb. 20), einen verschollenen Goldspiraldiskos aus dem Bronzehortfund Bošnjaci (Anm. 125, 126) usw. Ein später Nachklang ist im sonst jüngeren Goldfund von Celje spürbar (Anm. 127). Aus Nordbosnien ist noch der verschollene grosse Schatz von Kulino brdo zu berücksichtigen, der nur aus Goldspiralendraht bestand (etwa wie Békésszentandrás), obwohl er auch älter sein könnte (Anm. 128–131). Der

nordbosnische Streufund von Turski Sitnež (Anm. 133) ist eine gute Parallele zu dem Goldfund von Zvornik, welcher gleichzeitig mit dem bekannten Hort von Rothengrub (Anm. 129) hergestellt sein dürfte, obwohl damit die Frage seiner danubischen oder balkanischen Herkunft nicht gelöst ist.

Weiter bespricht Vf. noch verschiedene Funde, so den öfters behandelten Goldfund von Dalj (Anm. 137, 138) und andere vergoldete Kleinfunde aus den Nekropolen von Dalj und Batina (Kiskőszeg), die alle als »thrako-kimmerisch« gelten (Anm. 137–142), dann auch einen unveröffentlichten mittelbronzezeitlichen Streufund eines goldenen Noppenringes (Abb. 80) aus Batina (Anm. 143–145) in der Provinz Baranja. Er beschäftigt sich mit dem in Jugoslawien unbeachteten goldenen Prachtarmband von Bilje = Belje (Abb. 81), ebenfalls aus der Provinz Baranja, welches sonst in der Fachwelt öfters erörtert wurde (Anm. 146–152). Dieses grosse Armband, ein Glanzstück danubischer Goldschmiedekunst, ist, wie die neuere Forschung bewies (Anm. 147), mittelbronzezeitlich, wohl aus der Zeit Br. B_2–C_1, also gleichzeitig mit dem grossen Bronzehortfund von Lovas in Syrmien ,der einen Schatz von goldenen Lockenspiralen enthält und anderenorts ausführlich bearbeitet worden ist (Anm. 168).

Einzigartig in Jugoslawien ist der Streufund einer goldenen Kahnfibel (Abb. 82) aus dem Drau–Mur Gebiet bei Čakovec (Anm. 156–160), die vermutlich als Import aus Italien zu erklären wäre. Vf. datiert die Fibel in die Zeit um etwa 700, d. h. Benacci II, bzw. spätere Zeit der Stufe Ha. C im Drau–Mur Gebiet (Anm. 161).

Schwer zu deuten ist der in Jugoslawien unbeachtete Fund von Čepin in Slawonien, der aus Goldblechstreifen (Abb. 78, 79) besteht und den man entweder als Randbeschläge von Kopfbedeckungen (Anm. 152) oder als Diademe erklärt. Diese Frage muss wohl offen bleiben, obwohl es sich voraussichtlich um bronzezeitlichen Schmuck handelt, der einstweilen kaum näher zu datieren ist, auch deswegen, weil noch manche Unklarheiten betreffend den Fund von Čepin bereinigt werden sollten (Anm. 154, 155).

Zuletzt veröffentlicht Vf. den urgeschichtlichen Golddraht von Garica (Abb. 19) auf der Insel Krk (Anm. 162), der aus vernichteten Gräbern stammt (Anm. 164) und nicht mit dem vorhin erwähnten Triangulardolch (Abb. 84, Anm. 57) fundverbunden sein muss. Den Golddraht kann man nicht näher datieren, aber er ist immerhin ein Halbfabrikat, woraus möglicherweise Lokkenspiralen hergestellt werden konnten, die in Jugoslawien vorkommen (z. B. in den Funden von Zagreb und Lovas) und daher nicht unbedingt in jedem Falle als Import zu gelten haben. Halbfabrikate sind noch in den Funden von Privlaka–Nin, Split–Gripe (?) und im grossen verschollenen Schatz von Kulino brdo zu vermerken.

Unbeantwortet muss einstweilen die Frage der Goldschmiedeateliers bleiben, Mit Import ist sehr wahrscheinlich in mehreren Fällen zu rechnen, obwohl Halbfabrikate in einigen der behandelten Funde bodenständige Schmuckausarbeitung vermuten lassen. Abschliessend stellt Vf. fest, dass die Frage der Herkunft des Rohgoldes, woraus die hier behandelten Goldfunde hergestellt wurden, noch vollkommen unklar ist, weil dazu die notwendigen Voraussetzungen fehlen. Einerseits ist Import von Karpatengold zweifelsohne anzunehmen (Anm. 169–173), andererseits ist auch mitunter balkanisches Gold-

vorkommen eindeutig bewiesen (Anm. 176–181). Berggold und Flussgold ist für den hier vorgelegten urgeschichtlichen Goldschmuck vermendet worden, wie man das schon an den hier nicht erörterten Goldfarbenunterschieden mehr oder weniger beobachten kann. Jeder Goldfund müsste diesbezüglich, nicht nur auf seinen Feingehalt hin, einzeln untersucht werden, wobei man seine chemische Analyse mit denen anderer entsprechend vergleichen sollte, um auch diejenigen Analysen heranzuziehen, die das Goldvorkommen im Lande selbst, sowohl für Bergglod, wie für Flussgold belegen. Danach dürfte man von Fall zu Fall tatsächlich zu nützlichen Folgerungen gelangen, die, verglichen mit einer genügenden Analysenzahl ausländischer analoger Vorgänge, zweckentsprechende Ergebnisse erzielen könnten.

ABBILDUNGSNACHWEIS

Taf. I. Abb. 1–5 Privlaka–Nin, M. cca 1:1 (alles Gold).
Taf. II. Abb. 6–14 Privlaka–Nin, M. cca 1:1; 15–16 Split–Gripee, M.? (alles Gold).
Taf. III. Abb. 17–18 Popinci, M. cca 1:1; 19 Garica, M. cca 1:1; 20 Malino, M. cca 1:1 (alles Gold).
Taf. IV. Abb. 21–41 Zagreb, M. cca 1:1 (alles Gold).
Taf. V. Abb. 42–57 Vatin, M. cca 1:2 (alles Gold).
Taf. VI. Abb. 58–67 Vatin, 58–65a M. cca 1:2, 65b–67 M. cca 1:1 (alles Gold).
Taf. VII. Abb. 68–73 Zvornik, M. etwas verkleinert 1:1 (alles Gold).
Taf. VIII. Abb. 74–77 Sisak, 74a, 75a, 76a, 77 M. kleiner als 1:2, 74b, 75b, 76b M. cca 1:1 (alles Gold).
Taf. IX. Abb. 78–79 Čepin, M. cca 1:4; 80 Batina, M. cca 1:1; 81 Bilje, M. etwas verkleinert 1:1; 82 Čakovec, M. cca 1:1 (alles Gold).
Taf. X. Abb. 83 Prapatnica, M. cca 3 : 4; 84 Garica, M. cca 2 : 3; 85 Kupinovo, M. cca 1:1; 86–87 Drevenik, M.?; 88 Lubostronie, M. cca 2:3 (alles Bronze).

Abb. 1–14, 17–41, 84, 85 Arheološki muzej Zagreb; Abb. 15–16, 83 Arheološki muzej Split; Abb. 42–65, 74–79, 82 Magyar Nemzeti Múzeum Budapest; Abb. 66–67 Narodni muzej Vršac; Abb. 68–73, 80 Naturhistorisches Museum Wien; Abb. 81 Kunsthistorisches Museum Wien; 86–87 Tatranské muzeum Poprad; Abb. 88 Muzeum Archeologiczne Kraków.

Vorläufige Liste der Museen mit urgeschichtlichen Goldfunden aus Jugoslawien

Narodni muzej *Beograd:* Celje, Trebenište, Trućevac, Velika Vrbica, Vinča, unbekannter Fundort in Serbien.
Museum für Vor- und Frühgeschichte *Berlin:* Dalj (verschwunden oder vernichtet ?).
Magyar Nemzeti Múzeum *Budapest:* Batina (?), Čakovec, Čepin, Sisak, Vatin.
Narodni muzej *Ljubljana:* Libenska gora, Stična, Šmarjeta, Vače (?), Velike Malence (?).
Römisch-Germanisches Zentral-Museum *Mainz:* Batina.
Muzej Slavonije *Osijek:* Osijek.
Zemaljski muzej *Sarajevo:* Korita, Kulino brdo (verschwunden), Okruglo, Turski Sitnež.
Narodnija muzei *Sofija:* Trebenište.
Arheološki muzej *Split: Split–Gripe* (Goldbeigaben vernichtet).
Narodni muzej *Vršac:* Bela Crkva (?), Uljma, Veliko Središte (?), Vatin, Vršac usw.
Kunsthistorisches Museum *Wien:* Bilje, Osijek-Umgebung (?).
Naturhistorisches Museum *Wien:* Batina, Dalj, Loka, Zvornik.
Arheološki muzej *Zagreb:* Bijelo Brdo, Bošnjaci (Goldbeigabe vernichtet), Crnač, Dalj, Garica, Lovas, Malino (vernichtet), Popinci, Privlaka–Nin, Progar, Sisak (?), Srijemska Mitrovica, Susek, Zagreb-Umgebung usw. – Die hier mit Fragezeichen angegebenen Funde

konnten nicht überprüft werden und wurden deswegen nicht in die Verbreitungskarte eingetragen. Das gilt auch für den zumeist venichteten Fund von Korduševci in Kroatien.

Der einzigartige unveröffentlichte Neufund (1957) des Schatzes von Novi Pazar (Narodni muzej Beograd) ist zweifellos balkanischen Ursprungs, nicht nur wegen seinen Beziehungen zu Trebenište. Hier kann dieser Schatz nicht berücksichtigt werden und wurde auch nicht in die Verbreitungskarte eingetragen, die dem Stand bis 1956 entspricht. Das Gleiche gilt für den reichen Goldfund des unlängst (1958) entdeckten Grabes in Atenica bei Čačak in Serbien.

Die neue Publikation des Goldschatzes von Vlčitrn in Bulgarien, cf. Mikov V., Zlatnoto skrovište ot Vlčitrn, 1958, musste unberücksichtigt bleiben. Auch den eben erschienenen Aufsatz über kupferzeitliche Goldfunde, cf. Patay P., Arch. Ért., 85, 1958, p. 37 sqq., war nicht mehr möglich hier genauer zu verarbeiten.

Grga Novak

PRETHISTORIJSKE GOMILE NA PAKLENIM OTOCIMA

Grupa otočića na jugozapadu otoka Hvara, kojih ima 10 većih i nekoliko manjih, odlična su zaštita luke grada Hvara, kanala između otoka Hvara i ovih otočića i uvala u ovom kanalu, bilo na samom otoku Hvaru, bilo na Paklenim otocima. Najistočniji od ovih otočića, Jerolim, udaljen je od otoka Hvara svega nešto preko 500 m, a najzapadniji Vonjók oko 3 km i 800 m. Danas nazivaju te otočiće, knjiški Pakleni otoci, a narod ih naziva »Škoji« i nikad ih nije nazivao knjiškim imenom, koje su neki izmislili negdje osamdesetih ili devedesetih godina XIX. stoljeća. To su ovi otočići: Jerőlim, Marinkovac, Borovȁc, Gojca, Klemẹnt, Dobri otȍk, Paržónj, Vonjók, Stambedar, Vlókȁ, Bába i drugi. Nije ovdje mjesto da se govori o njihovoj ljepoti, o njihovoj izvanredno blagoj klimi i njihovu suptropskom raslinstvu. Nama su upale u oči gomile na jednom od tih otočića, na Klementu, njih 10, koje se nalaze od uvale Palmižane na istoku do Vele glave na zapadu. Uz stalnu pomoć jednog oduševljenog ljubitelja starina, Prospera Kuzmanića-Pina, koji na ovom otočiću ima i svoju kuću, istražio sam u toku od 1954–1958. sve ove gomile. Pri tom radu surađivali su povremeno doc. dr. Vladimir Mirosavljević i asistent sveuč. Marin Zaninović.

Unutar mnogobrojnih gomila na ovom otoku vrlo je teško prepoznati, koje su od njih bili tumuli, koje su obične poljske gomile, nastale kroz stoljeća, kad se čistilo kamenje da se pribavi nešto plodne zemlje. Zbog toga ne će biti nikakvo čudo, ako se pored onih, koje sam ja istražio, pojavi i još neka.

Veličina istraženih gomila varira, prema položaju gdje je podignuta i volji onih, koji su je načinili, a ni njihovi grobovi nisu ni jednaki ni na isti način građeni, a nisu one ni iz istog vremena.

I. Planikov bok

Između uvale Palmižane i Vele Duboke u Planikovu boku na sjevernoj strani otoka Klementa, na nadmorskoj visini od 40–50 m nalazi se valovita visoravan, koja se postepeno diže do jednog brežuljka, čija visina nad morem dopire do 72 m. Na ovoj visoravni nalaze se četiri gomile-humci, za koje smo

utvrdili da su grobni humci. Najjužniji od njih (A) sasvim je raskopan i nema više traga grobu. Do njega je nešto sjeveroistočnije drugi, koji je prekapan i na kojemu je ostala polovica grobnog sanduka (B). Materijal uzet iz ovih humaka upotrebljen je bez sumnje za susjednu ogradu. Treći humak čija je istočna strana uređena za ogradni zid jednog danas napuštenog polja, bio je, kad smo k njemu došli u svrhu da započnemo sa sistematskim radom, inače potpuno netaknut.

Ova gomila, nazovimo je C, ima oblik elipse, čija je velika os 16 m, a mala 10 m do 10,14 m. Visina humka bila je 1,30 m na istočnoj strani, gdje je on prerezan za ogradni zid polja, dok je srednji čunj bio još 1 m viši, tako da je visina humka u sredini iznosila 2,30 m. Ovaj čunj nismo zatekli sasvim netaknut, nego ponešto okrnjen.

Sistematskim odstranjivanjem pojedinog horizontalnog presjeka ustanovili smo, da je kamenje sve do dubine od 1,40 m nabacano bez reda. Tada se pojavila jedna horizontalna ploča, koja je ležala u samom grobnom sanduku, načinjenom od vertikalno utaknutih kamenih ploča. Grob je na objema stranama bio 0,40 m dubok, 0,92 m dug i 0,55 m širok, načinjen u smjeru I-Z. Pokrovna je ploča bila koso položena i napukla. Kad smo odstranili sve, što je na njoj ležalo, našli smo na njoj nešto humusa, dvije manje kosti i nekoliko ulomaka posve grube keramike. Očišćenu smo ploču zatim odstranili i pred nama je bio hokerski grob, sa dijelovima kostura, koji su ležali u skučenom položaju. Tih je dijelova kostura bilo malo: glava je ležala na zapadnoj strani groba, ali nije bilo ni gornje ni donje čeljusti, tek četiri zuba. Uz sam kostur našli smo nekoliko fragmenata grube keramike, načinjene od grube supstancije s dosta velikim zrncima kalcita. Kad smo cijeli grobni sanduk očistili, bila je dubina groba 0,66 m, njegova istočna ploča bila je nešto pomaknuta, tako da je sjeverna strana groba bila duga 0,96 m, a južna 0,87 m.

Oko 200 m sjeverno od humka C, u »Planikovu boku«, gotovo na samoj glavici, nalazi se jedna slična gomila (D). Ona nije prekapana u samoj sredini, ali je mnogo oštećena sa strana. Današnji je opseg ove gomile dosta nepravilan, ali ipak još uvijek grubog elipsoidnog oblika, kojemu je jedna os oko 14 m, a druga oko 13 m duga. Zemljoradnici su i pastiri uvelike izmijenili njegov prvobitni oblik. To je sudbina najvećeg dijela ovakvih tumulusa, koji su se nalazili u kraju, koji ne obiluje humusom, a ipak se može ponešto skupiti, da se upotrebi za bilo kakvu kulturu.

Kad smo mu pristupili, njegova je visina iznosila 2,05 m. I ovdje je sam vrh čunja bio otkresan i gotovo ravan. Sistematskim iskapanjem došli smo do gornje grobne ploče, koja je ležala nedirnuta. Njena je veličina 1 m × 0,80 m. Kad smo tu ploču digli, pojavio se grob sličan onome u gomili C. Neposredno ispod gornje ploče, koja je zatvarala grob našli smo na dubini od 0,33 m ispod nje humus debeo 0,25 m. Dimenzije groba su na tom mjestu 0,95 × 0,65 m. Smjer JI-SZ. Nekoliko polomljenih i oštećenih ljudskih kostiju pokazivalo je jasno skučen položaj pokopanog. Uz te kosti našli smo dio jedne grubo rađene posude.

Sjeverozapadni dio ove gomile bio je za nas iznenađenje, jer smo mjesto eventualnog drugog groba naišli na neku spretno i dosjetljivo izvedenu suho-

gradnju. Vjerojatno je mnogo kasnije od prvobitno načinjene gomile, iskorišćen taj njezin dio i iz njega napravljena kolibica, možda iz nekadašnjeg drugog groba u ovoj gomili. Ni ovom prilikom, kao ni kod gomile A, nije nađen nikakav metalni predmet.

II. Uvar Poja (Navar Taršćo)

Jedna gomila (E) na istom otoku Klementu nalazi se oko malog naselja od svega nekoliko kućica »Vlókă«, uz plodno i za tamošnje prilike dosta veliko polje, koje se proteglo između uvale Vlókă na sjevernoj strani otoka i uvale Soline na njenoj južnoj strani. To je polje gotovo svo zasađeno vinovom lozom, a oko njega je »macchia«. Usred takve »macchie« na sjeveroistoku spomenutog polja, na položaju »Uvar Poja« (Uvar Taršćo), zatekli smo još nedirnutu veliku gomilu. Ova je gomila elipsoidnog nepravilnog oblika. Velika os bila joj je 5,28 m, mala 4,75 m, a visina 1,65 m u sredini, 0,36 m na najzapadnijoj točki, 0,65 m na najistočnijoj, 0,60 m na sjevernoj i 0,50 m na najjužnijoj točki. Pošto smo odstranili velike gornje komade kamenja naišli smo u dubini od 0,40 m na grob pokriven laganim pločama, a u njemu kosti, iz kojih se dalo razabrati, da je bio hokerski i da mu je glava bila na zapadnoj strani. Pored toga našli smo i 1 čeljust ovce.

Orijentacija groba je IZ. Prije otvaranja groba njegove su dimenzije, računajući i dimenzije ploče, koja ga je pokrivala, bile 0,78 × 1,40 m. Poslije odstranjenja ploče, koja ga je pokrivala, iznosila je njegova unutrašnja šupljina 0,65 × 0,85 × 0,60 m. Dubina je groba bila 0,65 m. Četiri ploče, debele 12–14 cm, položene »na nož«, zaokruživale su u pravim kutovima grob.

Poslije podizanja gornje ploče naišli smo na humus, gusto isprepleten žilama stabljika na samom humku i u njegovoj neposrednoj okolini. Odstranjujući polagano humus i žile, naišli smo u dubini od 50 cm od ruba groba na čovječje kosti, fragmente grube keramike u jugozapadnom uglu i tri ljudska zuba. Ispod toga bio je živac-kamen. Konstatirali smo ovo: grob je tipičan hokerski grob, u kojemu je pokopan mrtvac u skučenom položaju s glavom na zapadnoj strani, dakle okrenut licem prema istoku. Kostiju je gotovo sasvim nestalo, a keramika pripada grubo rađenoj keramici kasnoga bronca.

Za grob nije se dublo u zemlju, nego se na tvrdoj živoj litici postavile okomito ploče, koje su grob zaokružavale, a pošto bi se položio mrtvac u skučenom stavu, i uz njega postavilo posuđe sa prinosom, u tekućini ili hrani, grob bi se pokrio teškom pločom, a onda se povrh nje i oko postranih ploča nabacalo kamenje pomiješano sa zemljom.

Kiše i vjetrovi, koji u izvjesno godišnje doba ovdje duvaju, a napose bura, koja iako rijetko, i ovdje žestoko znade da se javi, odnijeli su i zanijeli humus, koji je bio nasut i ostalo je samo kamenje. Kroz ovo je kamenje onda za vrijeme dugih tisućljeća prodirala voda u sam grob i uništavala i kosti i keramiku i sve ostalo, što se uz mrtvaca nalazilo. Tek se u rijetko kojem grobu, gdje je, vjerojatno zaštita od kiša i vjetrova bila bolja, ponešto sačuvalo.

III. Božanja glavica

Brežuljak Božanja glavica, koji se nalazi na sjevernoj strani otoka Klementa, bio je utvrđen na jugu, jugozapadu i jugoistoku dvjema redovima suhozida, koji su priječili nagli pristup vrhu glavice, koji je možda služio za zbjeg u slučaju napada. Na samom vrhu brežuljka nalazi se gomila (E). Njena je dužina u pravcu IZ 11 m, a isto toliko iznosi njezina širina u pravcu SJ.

Kad smo odstranili gornje kamenje, koje je bilo dosta velikih dimenzija, čak i do preko 50 × 50, pomiješano s manje krupnijim komadima, a onda s malim, veličine oko 5 × 10, i većim i manjim, pojavila se masivna ploča, koja je pokrivala grob. Kad smo podigli tu ploču, otvorio nam se grob, koji su okruživale 4 druge ploče, postavljene »na nož«. Dužina grobne šupljine bila je 0,80 m, širina 0,89 m, a dubina 0,45 m. Orijentacija groba nije čisti IZ, nego SI–JZ.

Grob je tipični hokerski grob, a u njemu nismo našli nikakvih ostataka.

IV. Plitvine

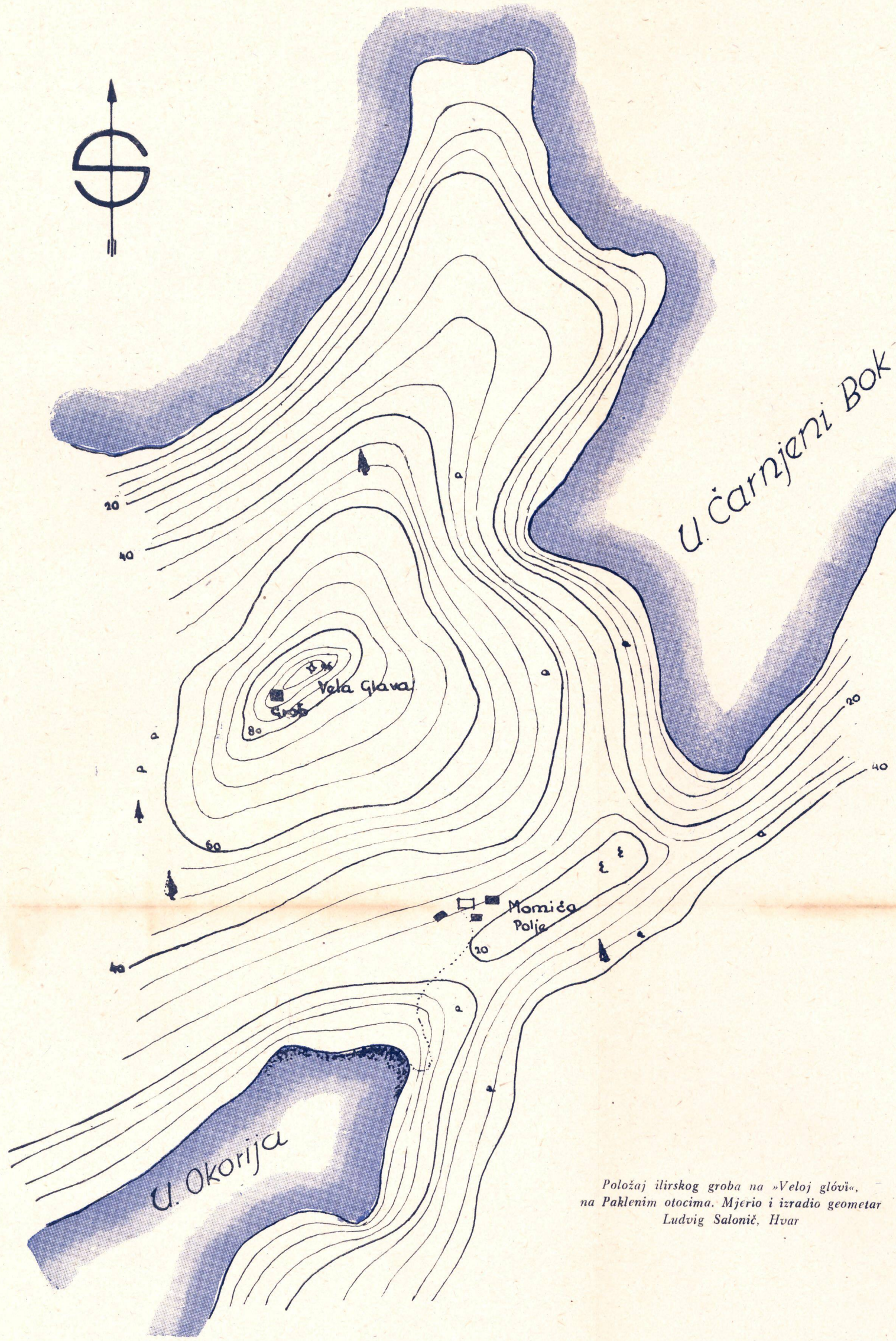
Gotovo na samom šumskom puteljku, koji iz Vloke vodi u Momića poje, na položaju Plitvine, nalazi se gomila (G), veličine 6 m u pravcu IZ, a isto toliko, 6 m, u pravcu SJ.

Poslije odstranjivanja gornjeg kamenja nailazimo odmah na grob. Gornje ploče nismo našli, iz čega je očito, da je otvaran, ploča upotrebljena u druge svrhe. Dužina unutrašnjosti samoga groba je 67 cm, širina 45 cm, a dubina 49 cm. U grobu, koji je jedan lijep egzemplar hokerskog groba, nismo našli kostiju, ni fragmenata keramike ili ostataka bilo kakvih predmeta. Jedino je u njemu bilo vrlo mnogo ugaraca.

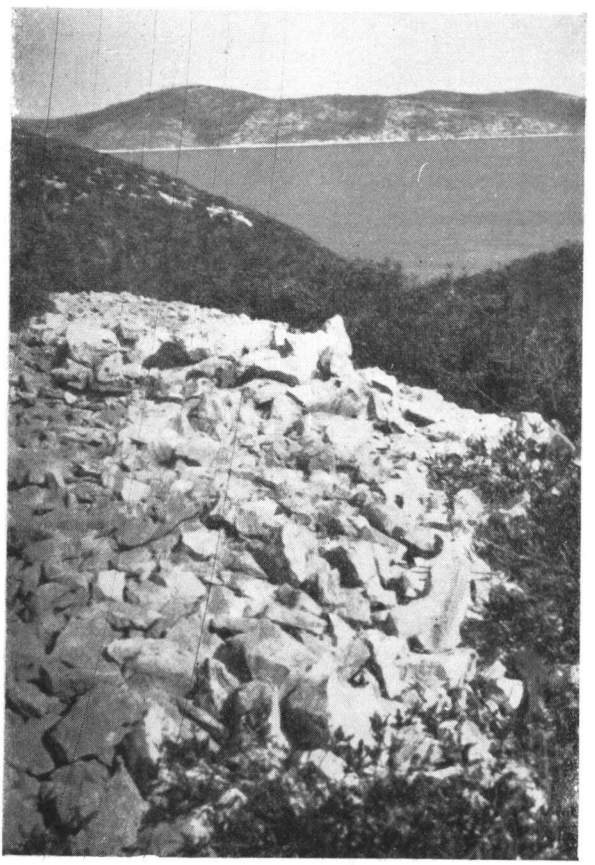
V. Ruda Glova

Usred »macchie«, nad uvalom Pakleni bok nalazi se gomila (H), koja je očito pokazivala, da je grobni humak. Kad smo njoj pristupili s namjerom da započnemo rad na njoj, imala je oblik gotovo jednog surovo izrađenog kruga, čija je os u smjeru IZ iznosila 10,12 m a ona u smjeru SJ 9,95 m. Na istočnoj je strani osi IZ gomila bila visoka 85 cm, na zapadnoj 60 cm. U smjeru SI sjeverna joj je visina bila 88 cm, a južna 73 cm.

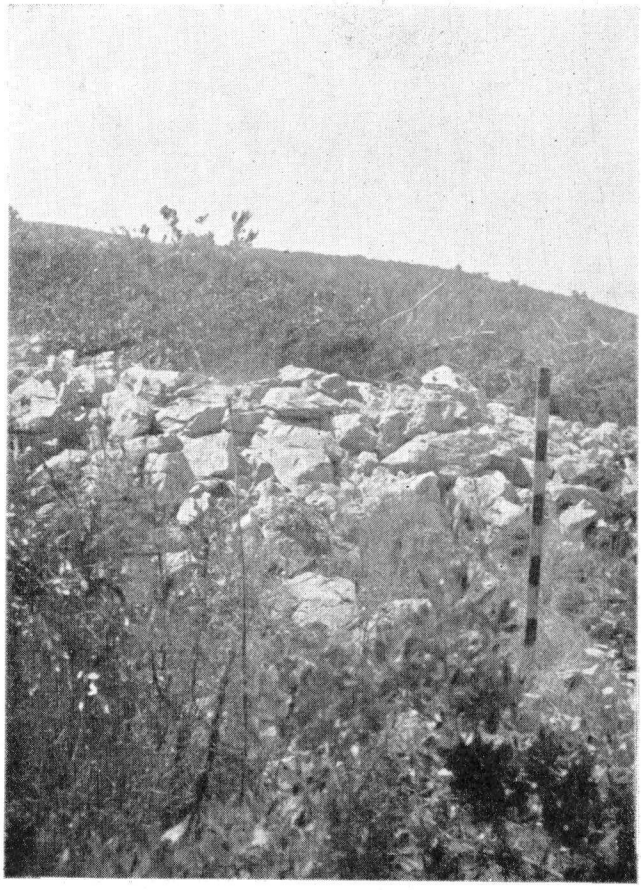
Nakon raščišćavanja gornjih teških blokova kamenja započeli smo sistematsko otkapanje. Na dubini od 50 cm pokazao se grob, koji je bio urušen i oštećen. Našli smo nekoliko komadića keramike i nešto ugaraca. Poslije pomnog raščišćavanja groba, koji je bio položen u smjeru IZ, i ograđen okomito položenim pločama, mi smo na dubini od 24 cm od gornjeg ruba groba, na sredini njegove sjeverne strane našli vršak mača, ili bodeža od željeza, na dubini od 35 cm, na južnoj strani groba, uvijek u njemu, jednu posudu, gotovo cijelu, i pojedine kosti pokopanog. Dno spomenute posude ležalo je na drugoj jednoj posudi. Na zapadnoj strani groba nalazile su se kosti i fragmenti keramike. Na istoj dubini našli smo na raznim dijelovima groba poje-

Položaj ilirskog groba na »Veloj glávi«, na Paklenim otocima. Mjerio i izradio geometar Ludvig Salonič, Hvar

Gomila C. SI strana prije iskapanja.

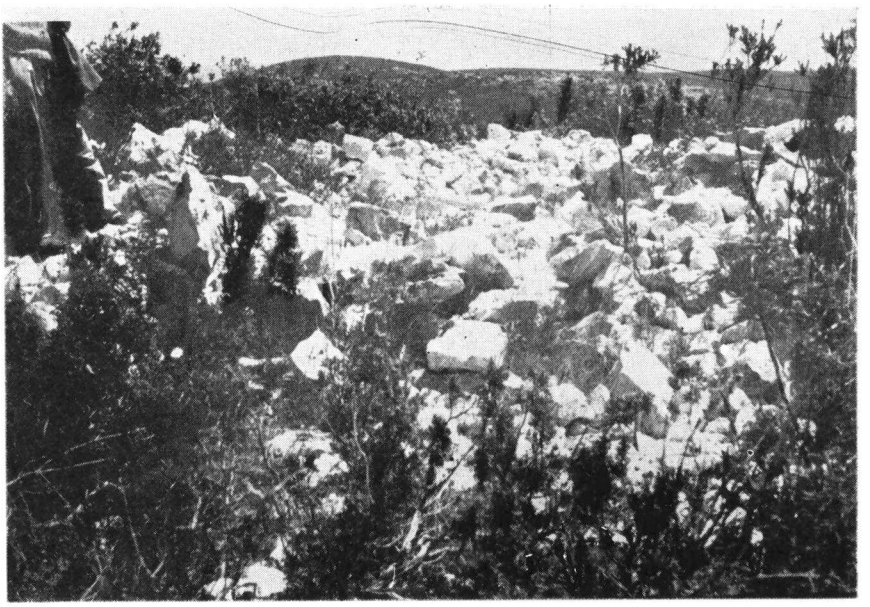
Gomila I; centralni dio prije iskapanja.

Gomila E prije iskapanja.

Gomila F, Božanja glavica; otkopani grob.

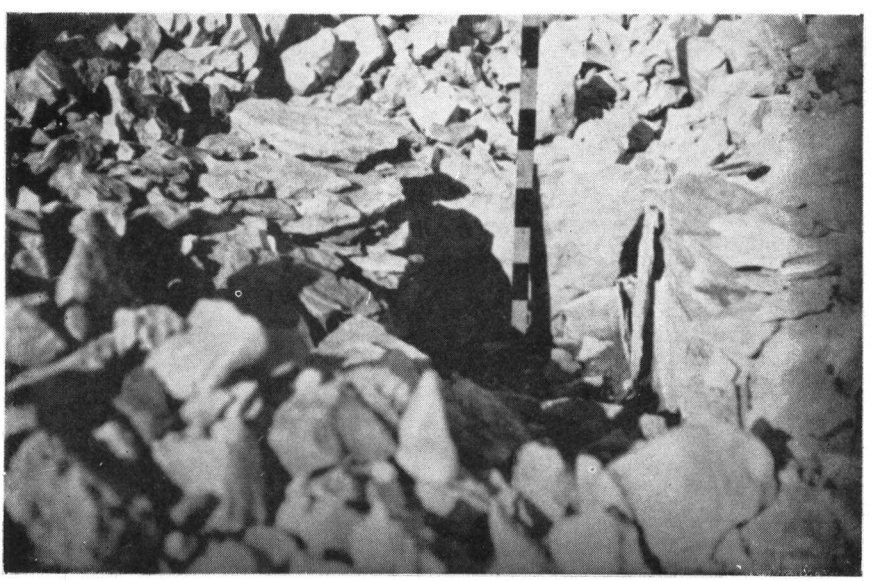
Gomila D; prije iskapanja.

Gomila II; grob za vrijeme iskapanja.

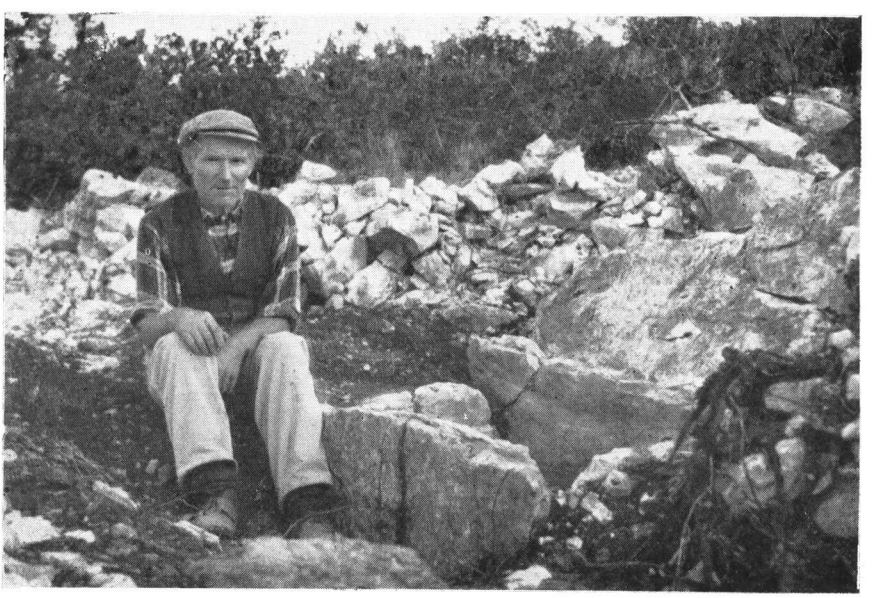
Gomila C: grob poslije dizanja gornje ploče.

Gomila D: pojava groba u toku iskapanja.

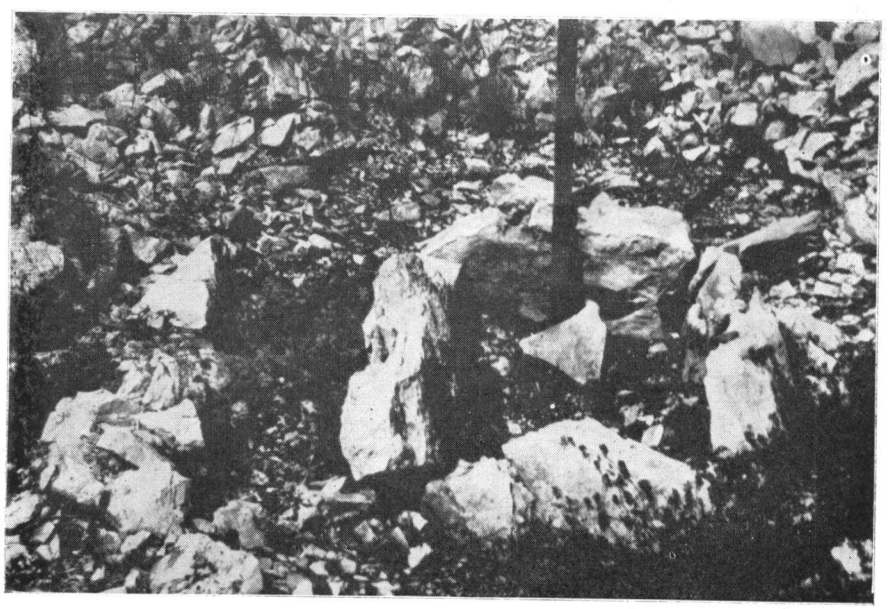
Gomila E: otkopan grob oblikovan od kamenih ploča.

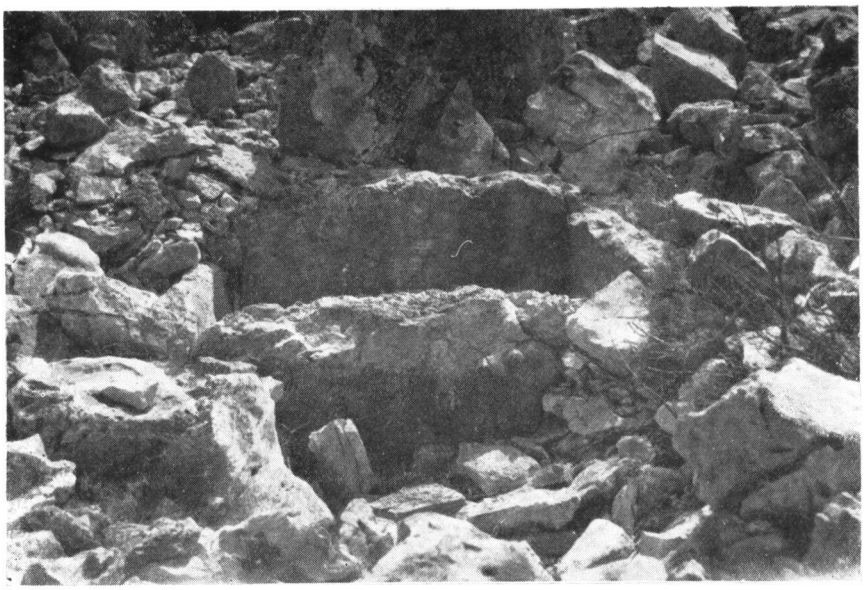
Gomila E: položaj groba u odnosu na današnje stanje gomile.

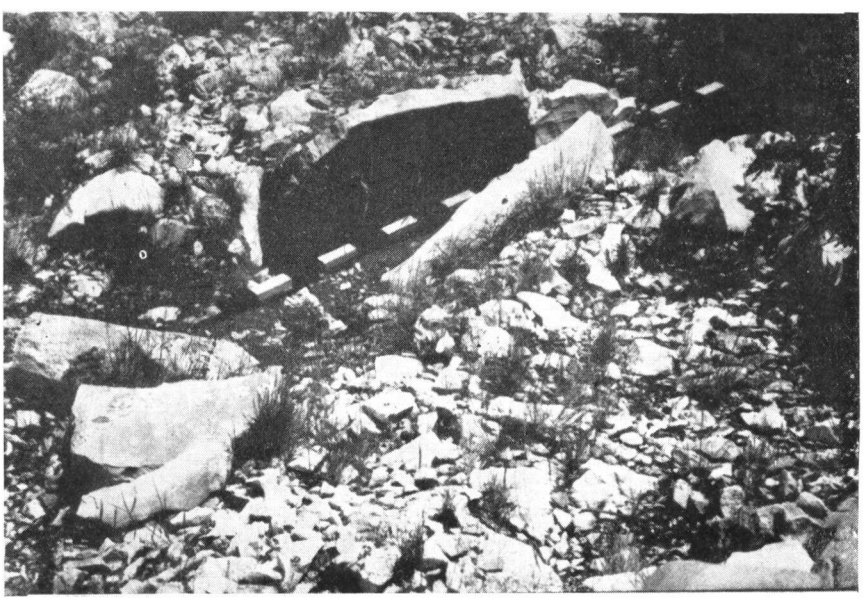
Gomila C; otkopani grob.

Gomila K; oblikovan grob od neobradenog kamena.

Gomila G. otkopan grob izveden iz velikih kamenih ploča.

Gomila L: Otvoren grob na lokalitetu »Plajica«.

dine čovječje kosti, pomiješane sa zemljom, fragmente keramike, i dva komadića željeza, za koje nismo mogli ustanoviti, kojem su predmetu pripadala. U istočnom uglu groba našli smo brončanu fibulu, nešto oštećenu.

Nađeno je 12 zubi, svih 12 na istočnom dijelu groba.

Po svršenom iskapanju bila je dužina groba 1,70 m, širina na zapadnoj strani 75 cm, širina na istočnoj strani 55 cm, širina u sredini 48 cm. Debljina ploča 7–8 cm.

Ovaj nam grob pokazuje, da je načinjen po uzoru starih ilirskih grobnih humaka, da je u njemu pokopan čovjek u ležećem, pruženom stavu, da mu je glava bila na istoku, da je to bilo u željeznom dobu, a kako nas upućuje nađena grčko-helenistička keramika, i fibula, koja pripada I. stolj. pr. n. e. i I. stolj. n. e., to je bilo u to vrijeme.

Iz svega toga možemo zaključiti, da se na dalmatinskim otocima, t. j. u krajevima izvan tadašnjih grčkih gradova, a u njihovoj neposrednoj blizini, zadržao djelomično stari način sahranjivanja mrtvaca u grobnim humcima, načinjenim od nabacanog kamenja preko groba sastavljenog od ploča položenih »na nož«, a da je napušteno pokapanje u skučenom stavu (Hocker). Istovremeno su mrtvacima u grob polagali i posuđe i nakit svoga vremena.

VI. Móli brig *(Navar koludric)*

Sjeveroistočno od Momića poja na Mólom brigu, na vrhu, s kojega se vide oba kanala: onaj između Hvara i Paklenih otoka i Viški kanal, nad uvalom Carnjene, zatekli smo gomilu (I), kojoj dužina IZ iznosi 7 m, a osi, koja je na nju okomita SJ isto toliko, 7 m. Nakon odstranjivanja velikih blokova kamenja mi smo već u dubini od 35 cm naišli na grobnu ploču. Sam grob je i ovdje ograđen kamenim pločama i pokriven isto takvim pločama, koje su bile uvelike polomljene. Pokojnik je ležao u skučenom stavu. Odmah na vrhu nalazile se kosti lubanje, ali jedne odvojeno od drugih. Do njih je bio komadić drva obložen bronzom i jedan željezni nožić u dva komada. Kosti lubanje bile su u istočnom dijelu groba, a ostale prema zapadu, gdje se našli komadići grubo rađene keramike. Žile okolnog grmlja, kao i one stabla, koje je nekad na samom humku bilo, uvelike su oštetile grob.

Poslije svršenog iskapanja ukazale su se dimenzije groba ovako: dužina groba 69 cm, širina 53 cm, dubina 45 cm.

Grob pripada halštatskom vremenu, u doba, kada su na ovim otocima živjeli Iliri. On je još uvijek hokerski, t. j. još nije prodrlo pokapanje u ispruženom stavu. Vjerojatno doba je između god. 1000 pr. n. e. i 400 pr. n. e.

VII. Vela glóva

Na samom vrhu Vele glóvé nalazi se grobni humak (K). Dužina cjelokupne gomile u smjeru IZ je 6 m, a isto tako 6 m u smjeru SJ. Poslije odstranjivanja gornjeg sloja, naišli smo na grob, koji je bio u dobrom dijelu nakrcan ugarcima, ali bez ikakvih drugih ostataka. Njegova je dužina 62 cm, širina 54 cm, a dubina 50 cm.

Grob je tipično hokerski, i pripada, kao i spomenuti, željeznoj dobi, u rasponu između 1000 i 400 prije n. e.

PAKLENI OTOCI

Red. br.	Broj otkopnog sloja	Osteološki ljudski nalazi	Osteološki životinjski nalazi	Morska fauna	Napomene
1.	IV.$_2$	—	Dom. mal. preživači (ovca, koza)	Litorina Helix	Fragmenti keramike
2.	IV.$_5$	Fragmenat lubanje (occipitalne kosti) Fragmenti kostiju?	—	—	—
3.	IV.	Fragmenti lubanje Fragmenti cjevastih kostiju (?)	—	—	Fragmenti keramike
4.	V.	Fragmenti lubanje Zubi (3 kom.) Fragmenti cjevastih kostiju (?)	—	—	—
5.	VII.	Fragmenti lubanje	Dom. mal. preživač (ovca, koza) Veći preživač(?)	Patella Trochus (sp) (morski puž)	—
6.	B	Fragmenti cjevastih kostiju (?)	—	—	—
7.	Kutija	Fragmenti cjevastih kostiju (?)	—	Helix	—

Istražio sam osam gomila, dok su dvije bile ili sasvim raskopane (gomila A) ili u najvećem dijelu (gomila B). Od ovih 8, sedam su grobovi hokerski, a u jednoj je pokojnik položen u ispruženom stavu. Većina hokerskih pripada halštatskom vremenu, dok za jedan mislim, da je iz kraja brončanog doba. Grob, u kojem je mrtvac pokopan u ispruženom stavu, iz helenističko-rimskog je vremena, što pokazuju i lijepi keramički nalazi i fibula, nađena u tom grobu. Prema tome iskapanje i istraživanje gomila na Paklenim otocima dalo je ove rezultate:

1. Ne samo veliki otoci, kao Hvar, Korčula, Vis, Brač, i drugi, nego i manji otoci do njih kao Pakleni bili su nastanjeni u brončano doba, zatim u rano željezno i kasnoželjezno doba, sve do u helenističko i rimsko vrijeme;

2. Kroz cijelo to dugo vremensko razdoblje pokapali su se barem istaknutiji stanovnici Paklenih otoka u grobove, načinjene tako, da su se na golu liticu postavile kamene ploče »na nož«, i u pačetvorini zatvorile grob. Povrh tih ploča, nad pokopanim mrtvacem, postavila se je kamena ploča, kod hokera jedna, a u slučaju pruženog groba nekoliko njih jedna do druge. Iza toga nabacalo se nad grobom kamenje, sitnije i krupnije pomiješano sa zemljom.

3. Mrtvacu se dala i poputnina. U tri groba našli smo mnogo ugaraca (morskih priobalnih puževa – *litorina),* a u nekim čak u obilju. U nekim grobovima bilo je posuđa, u nekim nakit, a u nekim oružje.

4. Nismo našli nikakvoga traga spaljivanju mrtvaca, ni potpunom ni djelomičnom.

5. Obilatiji prilozi u grobu iz helenističkog vremena govore očito o boljim imućstvenim prilikama pokopanog, i mogu se dovesti u vezu sa kasnijom rimskom građevinom na Solinama i rimskom kućom na Momića poju. Vlasnik obaju polja, onoga na Vlóki, između Vloke i Solina i onoga na Momića poju, u robovlasničko je doba mogao da bude u stanju da sebi priušti nešto bogatiji pokop. Nešto više o tome kazati nije moguće.

VORHISTORISCHE HÜGELGRÄBER AUF DEN PAKLENI OTOCI (SPALMADORI)

Auf dem Eiland Klement, einem der Inselchen südwestlich der Insel Hvar, erforschte der Verfasser neun Tumuli, drei auf dem Planikov Bok (B, C, D) zwischen den Buchten Palmižana und Velika Duboka, einen auf dem Uvar Poja (E) und je einen auf Božanja Glavica (F), Plitvine (G), Ruda Glóvà (H), Moli Brig (I) und Vela Glóvà (K). Der zehnte Tumulus auf Planikov Bok wurde bereits ganz zerwühlt vorgefunden. Die erstgenannten vier Tumuli gehören mutmasslich dem Bronzezeitalter an. Die Toten sind in hockender Stellung bestattet, mit dem Kopfe dem Osten zugekehrt, mit einigen Gefässen als Grabesbeigaben, wovon doch so viel übriggeblieben ist, dass daraus ihre Zugehörigkeit dem späten Bronzezeitalter zu entnehmen ist. Die Ausmasse dieser Hockergräber sind folgende: Grab C am Planikov Bok ist 0,40 m tief, 0,87–0,96 m lang und 0,55 m breit. Die Grösse des Sarges im Hügelgrab D ist 0,58 × 0,95 × 0,65 m, des Sarges im Hügelgrab E: 0,65 × 0,85 × 0,60 m, des Sarges im Hügelgrab F: 0,80 × 0,89 × 0,45 m, im Hügelgrab G: 67 × × 45 × 49 cm, im Hügelgrab I: 69 × 53 × 45 cm, im Hügelgrab K: 62 × × 54 × 50 cm. Alle angeführten Tumuli enthalten Hockergräber. Davon unterscheidet sich der Tumulus bei Ruda Glóvà (H), dessen Sarg 1,70 m lang und im Durchschnitt 60 cm breit und 45 cm tief ist. Der Tote war – nach den vorgefundenen Zähnen urteilend, mit dem Kopfe nach Osten gekehrt. Als Grabesbeigaben wurden neben ihm keramische Erzeugnisse aus dem hellenistisch-römischen Zeitalter, Reste eiserner Gegenstände nebst einer Bronzefibel gefunden. Ganz wenige Gegenstände aus Bronze und Eisen fand man auch im Hockergrab am Móli Brig (I). Die Grösse der Hügel, sämtlich

elipsoider Form, variiert. Die Längsachse des Hügelgrabes C betrug 16 m, die Querachse 10 m, seine Höhe in der Mitte 2,30 m .Des Hügelgrabes D Längsachse betrug 14 m, die Querachse 13 m, in der Mitte 2,05 m Höhe. Das Hügelgrab E ist bedeutend kleiner (5,28 × 4,75 m), die Mittelhöhe beträgt 1,65 m.

Die durchforschten Tumuli gehören – einen ausgenommen – dem späten Bronze- und dem Eisenzeitalter an. Sie wurden von den Bewohnern dieser Inselgruppe und des benachbarten Festlandes – den Illyriern – errichtet.

Auf Grund der untersuchten Tumuli auf den Pakleni otoci kommt der Verfasser zu folgendem Schluss, dass diese Inselchen im Bronze, im frühen und späten Eisenzeitalter bis in die hellenistisch-römische Zeit bewohnt waren. Diese Inselbewohner führten ein bescheidenes Dasein, was aus den ebenfalls ungemein bescheidenen Grabesbeigaben zu erschliessen ist. Denn die Bestatteten waren wahrscheinlich Stammenshäuptlinge. Die meisten Grabesbeigaben bestanden aus Strand-seeschnecken, nur hie und da aus einem bronzenen oder eisernen Gegenstande. Nur der Tote aus dem hellenistisch-römischen Zeitabschnitt ist etwas reicher ausgestattet. Die Toten sind in Gräbern aus Steinplatten – in Form schiefer Parallelogramme – in hockender Stellung bestattet. Die scharfkantig aufgestellten Platten wurden mit einer grossen Steinplatte bedeckt. Bloss das Grab H ist kein Hockergrab. Das aus Steinplatten gebaute Grab wurde mit Steinen und Erde bedeckt. Die Erde ist schon längst weggewaschen und vom Winde verweht, so dass nur die Steine übriggeblieben sind. Spuren von Leichenverbrennung fand man keine vor.

Ružica Bižić-Drechsler

ISTRAŽIVANJE NEKROPOLE PRAISTORISKIH JAPODA U KOMPOLJU

Istraživanje oblasti, koje su nastanjivali praistoriski Japodi, otpočelo je još u prošlom veku, i sa manjim prekidima trajalo do današnjih dana. Iskopavanja u Istri i južnom delu Slovenije dala su dosta slabe rezultate, dok su najbolje istraženi i najbogatiji jugozapadni delovi NR Hrvatske, t. j. Lika kao i deo Bosne oko reke Une, koja se smatra istočnom granicom ovog ilirskog plemena.

Najveće zbirke predmeta japodske materijalne kulture nalaze se u Arheološkom muzeju u Zagrebu i Zemaljskom muzeju u Sarajevu, dok nešto predmeta čuvaju muzeji u Puli, Ljubljani i Bihaću.

Na osnovu podataka, kojima danas raspolažemo, postoji u Lici 46 japodskih lokaliteta (naselja i groblja), a od oko 20 lokaliteta, koji su u arhivi samo pomenuti, verovatno ih je barem polovina takođe japodska.

Osim manjih beleški i članaka u Vjesnicima Hrv. arh. muzeja u Zagrebu, do danas nije izišla nijedna opširnija studija o japodskom praistoriskom materijalu, iako je on, kako sam već pomenula, mnogobrojan.[1]

Prva po veličini i broju grobova je svakako nekropola u Prozoru kod Otočca, koju je iskopavao Š. Ljubić. Odmah iza nje dolazi nekropola u Kompolju, koju je od 1900.–1903. istraživao J. Brunšmid.[2] U tri kampanje iskopane su ukupno 403 grobne celine, od kojih je izdvojena 271 i poslužila za izradu kataloga.[3] Kako su Brunšmidovi nalazi bili veoma vredni, a postojala

[1] Na proučavanju i publiciranju japodskog materijala radili su najviše ovi autori: Š. Ljubić (Popis ark. odjela Nar. zem. muz. u Zagrebu, 1889), zatim bilješke u Vjesnicima stare i nove serije; J. Brunšmid, Vjesnik, n. s. II i V, str. 53 i 63; V. Hoffiler, Vjesnik, n. s. VIII; W. Radimsky u WMBH, 1893, 1895; V. Čurčić u WMBH, 1900. Pomenuta dva autora pisali su i u GZM, 1890, 1892-3, 1896, 1931; D. Sergejevski u GZM, 1950; M. Hörnes, L'époque de la Tène en Bosnie, Paris 1900; Marchesetti, I castellieri preistorici, Trieste 1903; R. Drechsler-Bižić u Vjesniku Voj. muz., Bgd. 1955; ista, Naselja i grobovi preistoriskih Japoda u Vrepcu (u štampi).

[2] Ovaj materijal Brunšmid nije objavio.

[3] Katalog je pripremila za štampu R. Drechsler.

je sumnja, da ova nekropola nije do kraja istražena, ekipa praistoriskog odeljenja Arheološkog muzeja u Zagrebu izvršila je 1955. g. probno sondiranje na pomenutom terenu i tom prilikom je otkopano 28 kosturnih i 1 žarni grob.[4] God. 1956. izvršeno je iskopavanje većeg obima, te se broj grobova povećao još za 60 (57 kosturnih i 3 žarna groba). Tako sada iz ove nekropole imamo ukupno 492 groba, od kojih samo oko 30 nemaju priloga.

Selo Kompolje nalazi se 12 km severozapadno od Otočca, na glavnom putu koji spaja zaleđe Velebita sa jadranskom obalom (linija Otočac–Senj).[5] Kroz selo protiče rečica Gacka i po njoj se cela visoravan u dužini od cca 40 km naziva Gacko polje. Na desnoj obali uzdiže se, nekako u sredini sela, gradina, koju narod naziva »Crkvina« (nadmorska visina 472,76 m, relativna visina 50,76 m). Južna strana ove gradine je strma, dok se na severu i severozapadu blago spušta u ravnicu. Još uvek je vidljiva trasa puta, koji polazi od severozapadnog podnožja, pa se u spirali penje sve do malog zaravnjenog platoa na vrhu. Ova gradina je u literaturi identifikovana sa japodskim naseljem Avendo. G. Veith[6] navodi imena sedmorice autora, koji na osnovu Appianovih podataka smatraju ovaj lokalitet nekadašnjim Avendom. Ovo mišljenje deli u najnovije vreme i A. Mayer, koji Kompolje odn. Avendo bez rezerve uvršćuje u svoj popis ilirskih toponima.[7]

Istraživanje naselja na samoj gradini danas je nemoguće izvršiti, jer su atmosferilije tako sprale svu zemlju s vrha, da je ostao samo kamen. U podnožju je sloj zemlje također jako tanak i dosada u njemu nisu nađeni nikakvi ostaci materijalne kulture tog vremena. U jednom pismu M. Vukelić, kompoljski učitelj, javlja J. Brunšmidu, da su na »Crkvini« nađeni neki srednjevekovni grobovi. Srebrne naušnice iz tih grobova su izmešane i u muzeju pohranjene zajedno sa praistoriskim nalazima, bez bližih podataka o mestu i vremenu nalaza. Kako seljaci i gradinu i uzvišenje, na kojem je praistorisko groblje nazivaju istim imenom, to ne možemo utvrditi tačno mesto, gde su ovi slavenski grobovi nađeni.[8] Verovatno je ipak, da su oni ukopani iznad praistoriskih grobova, jer J. Brunšmid napominje, da su probna iskopavanja na padinama gradine ostala bez ikakvih rezultata.

Oko 50 m udaljenosti južno od gradine uzdiže se zemljani brežuljak nepravilne kružne osnove (nadmorska vis. 424,74 m, relat. vis. 5,74 m). Ovaj brežuljak označila sam kao nekropolu I za razliku od drugog brežuljka, koji se nalazi severno od gradine. Na ovom mestu nalazila se nekropola, koja je istraživana 1900.–1903. Radovima je upravljao J. Brunšmid uglavnom iz Zagreba, jer je rad na terenu pretežno obavljao kompoljski učitelj M. Vukelić. Podaci o njegovom radu, kojima danas raspolažemo, veoma su oskudni. Izgleda, da je cilj svakog njegova poduhvata bio da izvuče što više materijala iz zemlje, a sve one podatke, koji su za pravilnu obradu nađenih pred-

[4] Ekipu su sačinjavali: R. Drechsler, rukovodilac, S. Ercegović, kustos Arh. muz., stručni saradnik, ing. M. Šćurov, geodetska merenja terena i izrada planova, i J. Pavelić, fotograf.

[5] Karta sa naznačenim svim japodskim lokalitetima bit će priložena uz konačnu publikaciju.

[6] G. Veith, Schriften d. Balkankommis., VII, 1914, Wien.

[7] A. Mayer, Die Sprache der alten Illyrier, Bd. I. str. 71, Wien 1957.

[8] Z. Vinski, Starohrvatska prosvjeta, 1949. g., tab. V., sl. 32–36.

meta neophodno potrebni, nije nigde zabeležio. Ipak, veoma je važna činjenica, što grobne celine nisu izmešane, te tako barem znamo, koji su predmeti nađeni u pojedinom grobu. Sretnim slučajem pronašao se i dnevnik J. Brunšmida, te sam na osnovu iz njega crpenih podataka uspela da pouzdano rekonstruišem 403 grobne celine iz spomenute nekropole.[9]

Zadatak naše arheološke ekipe u 1955. god. sastojao se u tome, da ispitamo, da li je ova nekropola do kraja istražena i da dovršenjem rada, koji su započeli Brunšmid i Vukelić, skupimo sve potrebne podatke, koje nam oni nisu zabeležili, te da onda pred naučnu javnost iznesemo nove rezultate o ovom dosada slabo poznatom, a tako bogatom japodskom lokalitetu, koji je pored Prozora dao najviše materijala. Kod pregleda terena 1955. god. utvrdili smo mesto, na kojem je kopao Brunšmid: na zaravnjenom vrhu ovog brežuljka uočili smo jedan veliki prostor (cca 800 m²), koji je bio nešto niži od okolnog terena, po našem mišljenju zbog toga, što se prekopana i izbačena zemlja posle ponovnog vraćanja u sonde jako slegla. Da bismo se sasvim uverili u našu pretpostavku, otvorili smo na samoj ivici ovog velikog bloka sondu broj 5 (vidi plan 1) i osim rastresite, prekopane zemlje u njoj nismo našli ostataka materijalne kulture. Nekoliko metara dalje od ivice ovih istraženih sondi otvorili smo tri sonde, od kojih je svaka imala dimenzije 6×1,5 m (na planu sonda broj 1, 2, 4). Orijentisane su sever–jug sa skretanjem prema istoku za 236°. Na padini brežuljka otvorili smo još dve sonde (na planu sonda br. 3 i 6), takođe dimenzija 6×1,5 m. Ovo smo učinili zato, da utvrdimo, da li se i na padinama ovog brežuljka vršilo sahranjivanje. Konstatovali smo, da je ono i tu postojalo, ali umrli nisu ni izdaleka tako gusto stavljani jedan pored drugog i iznad drugog, kao što je to bilo u sondama na vrhu brežuljka.

U svim sondama ukupno je bilo 28 kosturnih i 1 žarni grob. Skoro svi grobovi imali su priloge, a od važnijih izdvajam grobove broj 1, 2, 3, 4, 6, 7, 9, 15 i žarni grob 1.

Opis materijala

Grob broj 1 i 2.

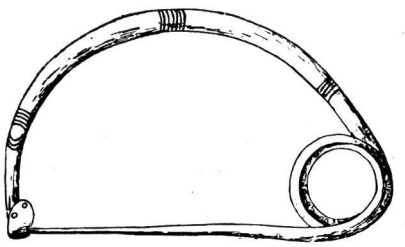
Sonda I, kv. a, dub. 0,60 do 0,50 m. Dva kostura jedan iznad drugog, orijentisani sever–jug s licem prema severu. Ispod glave kostura broj 1 na dubini 0,60 m nalazila se kamena nepravilna ploča. Umrli inače leži direktno na zemlji. Ovom grobu pripadali su ovi predmeti:

1. Lučna bronzana jednopetljasta fibula sa malom, polukružno iskucanom nogom, na kojoj su dva okrugla otvora. Luk je na tri mesta ukrašen snopovima urezanih linija (sl. 1).

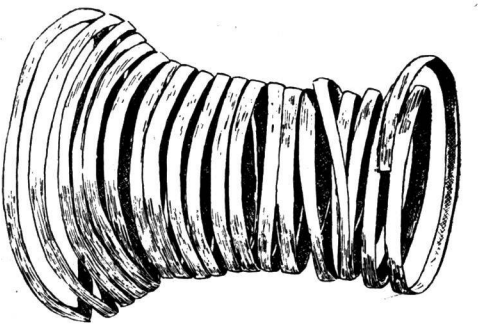
Duž. 10 cm, vis. 5,7 cm. Inv. broj 15472.

2. Fragmentovana spiralna narukvica od bronzanog lima (sl. 2).

[9] Dnevnik J. Brunšmida pronašla je u starim arhivskim spisima K. Vinski, kustos Arh. muz., te mi je isti stavila na raspolaganje, na čemu joj se ovde najlepše zahvaljujem.

Sl. 1

Sl. 2

Duž. 12 cm, preč. 8,3 cm. Inv. broj 15473.

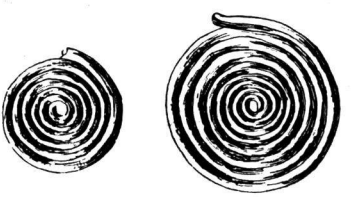
Kostur broj 2 leži iznad kostura broj 1 na dubini od 0,50 m i sudeći po prilozima mlađi je od groba broj 1. Prilozi su ovi:

1. Fragmenti spiralne naočaraste fibule od bronzane žice okruglog presjeka (sl. 3).

Prečn. diska 4,9 cm. Inv. broj 15474.

2. Fibula od bronzane žice četvrtastog presjeka, sa tri petlje i tri zrna staklene mase na luku. Zrna su tamnosive boje sa žutim koncentričnim kružićima (sl. 4).

Duž. 5,7 cm, vis. 4,5 cm. Inv. broj 15475.

Sl. 3

Sl. 4

3. Isto kao br. 2, samo fragmentovana i sa dva zrna na luku.

Duž. 5,5 cm, vis. 3,5 cm. Inv. broj 15476.

4. Fragment fibule istog tipa kao br. 2 i 3 samo bez zrna na luku.

Duž. 6 cm. Inv. broj 15477.

5. Veliko zrno od tamnosive staklene mase ukrašeno žutim koncentričnim krugovima (sl. 5).

Preč. 4 cm. Inv. broj 15478.

6. Šest zrna jantara okruglog oblika.

Inv. broj 15479.

Grob broj 3.

Sonda 1, kv. b., dub. 0,60 m, orijentacija sever–jug s licem prema severu. Umrli leži na leđima, ruku spuštenih niz telo, a grobna raka je ograđena nepravilnim kamenim pločama, a pokrivena zemljom i sitnim kamenom, preko kojeg su zatim bez reda nabacane veće nepravilne ploče. Prilozi su ovi:

1. Delovi dna jedne manje posude od tamnosmeđe pečene zemlje, nemarno glačane površine. Zemlja je jako neprečišćena i u prelomu se vidi mnogo sitnih kamenčića.
Vel. 12,5 × 5 cm. Inv. broj 15480.

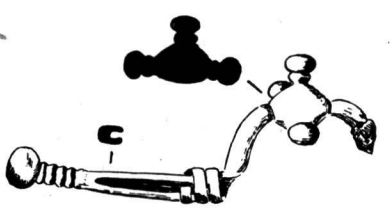
Sl. 5

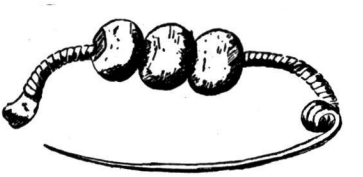
Sl. 6

2. Spiralna naočarasta fibula od bronzane žice okruglog preseka sa osmicom na sredini. Na svakom disku nalazi se mali umbo od bronzanog lima na ivicama ukrašen urezanim kosim crtama. Na poleđini fibule i kroz osmicu provučena je traka od željeznog lima. Ona je oštećena, ali se na diskosima vide tragovi željeza, što znači, da je svakako prelazila svojim savijenim krajevima na lice diskosa. Igla nedostaje (sl. 6).
Duž. 9,7 cm, preč. diska 4 cm. Inv. broj 15481.

3. Fragmentovana bronzana fibula sa tri dugmeta na luku (fibula a tre bottoni). Jako duga noga ukrašena je sa 6 plastičnih rebara i kuglicom na kraju. Igla je bila od željeza, dok je noga bila omotana trakom od bronzanog lima, kojega se jedan deo očuvao (sl. 7).
Duž. 9,5 cm, vis. 4 cm. Inv. broj 15482.

Sl. 7

Sl. 8

4. Lučna fibula od bronzane žice okruglog preseka sa 5 puta spiralno savijenom glavom. Luk je omotan trakom od bronzanog lima i na sredini ima tri okrugla zrna jantara (sl. 8).
Duž. 9 cm, vis. 3,8 cm. Inv. broj 15483.

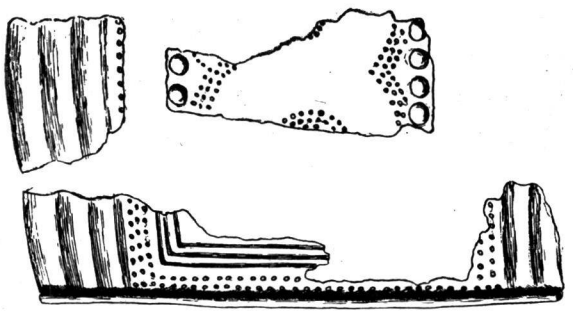
5. Bikonično zrno liveno od bronze.
Prečn. 1 cm. Inv. broj 15484.
6. Pet okruglih zrna jantara.
Inv. broj 15485.

Grob broj 4.

Sonda 1, kv. c., dub. 1 m, kostur sahranjen direktno u zemlju. Iznad glave poredana su u polukrug četiri kamena.

Prilozi su ovi:

1. Fragmenti podlaktice od tankog bronzanog lima, ukrašeni iskucanim ornamentom (sl. 9).

Sl. 9

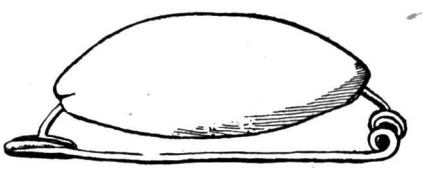
Duž. 13,8 cm, prečn. 7 cm. Inv. broj 15486.
2. Lučna fibula čertoza tipa od bronzane žice, fragmentovana (sl. 10).
Duž. 7 cm. Inv. broj 15487.

Grob broj 6.

Sonda broj 1, kv. c., dub. 1,80 m, kosturni, jako oštećen grob, orijentacija istok–zapad s licem prema istoku. Od kostura skoro ništa nije sačuvano. Umrli je stavljen na dasku, ograđen kamenim nepravilnim pločama. Raka je 10 cm

Sl. 10

Sl. 11

ukopana u zdravicu. U ovom grobu bilo je mnogo priloga, a svi su uglavnom raspoređeni u predelu grudnog koša i trbuha. Prilozi su ovi:

1. Lučna fibula od bronzane žice okruglog preseka sa četiri puta spiralno savijenom glavom. Na luku je veliko, ovalno zrno jantara, s donje strane ravno. Noga je polukružno raskucana (sl. 11).

Duž. fib. 10,5 cm, duž. zrna 8 cm. Inv. broj 15488.

2. Lučna fibula od bronzane okrugle žice sa pet puta spiralno savijenom glavom. Luk je omotan trakom od bronzanog lima i na njemu je plosnato ovalno zrno jantara, koje je s jedne strane ukrašeno sa četiri koncentrična kružića (sl. 12).

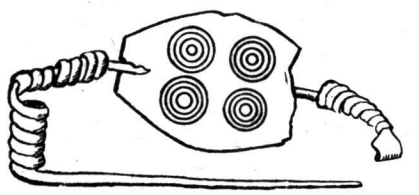
Duž. 10,5 cm, vis. 4,5 cm, duž. zrna 5 cm. Inv. broj 15489.

3. Fragment luka bronzane fibule sa ovalnim zrnom jantara, koje je s donje strane ravno.

Duž. zrna 8 cm, duž. fragm. 11 cm. Inv. broj 15490.

4. Luk bronzane fibule, a na njemu plosnato veće zrno jantara ukrašeno nizom udubljenih koncentričnih kružića (up. sl. 12).

Duž. 9,8 cm, duž. zrna 8 cm. Inv. broj 15491.

Sl. 12

Sl. 13

5. Dugačka bronzana spiralna cevčica.

Duž. 11,5 cm, šir. 2 cm. Inv. broj 15492.

6. Fibula od bronzane žice sa tri petlje i jednim očuvanim zrnom od staklene mase na luku. Zrno je ukrašeno žutim koncentričnim kružićima na tamnosivoj osnovi.

Duž. 5 cm, vis. 2,6 cm. Inv. broj 15493.

7. Fragmentovana lučna fibula od bronze sa dugom nogom, koje se kraj završava kuglicom. Igla je bila od željeza.

Duž. 7,5 cm, vis. 2,3 cm. Inv. broj 15494.

8. Kriva ukrasna igla od bronze sa kuglicom na vrhu, a ispod nje su dva mala diskosa. Vrat je ukrašen snopovima urezanih linija.

Duž. 21 cm. Inv. broj 15495.

9. Fragment ukrasne igle od bronze sa četiri kuglice i tordiranim vratom (sl. 13).

Duž. 8,5 cm. Inv. broj 15496.

10. Šest zrna jantara raznog oblika, ukrašena udubljenim koncentričnim kružićima (up. sl. 12).

Prečnik najvećeg 3 cm, prečnik najmanjeg 1,5 cm. Inv. broj 15497.

11. Razna zrna jantara nađena na prsima, a sačinjavala su jednu ili više ogrlica. Ukupno 648 zrna. Inv. broj 15498.

12. Dva tamnoplava staklena zrna ukrašena po sredini valovitom belom linijom.

Prečnik 1,7 cm. Inv. broj 15499.

13. Okruglo zrno od bronze.

Prečnik 2 cm. Inv. broj 15500.

Grob broj 7.

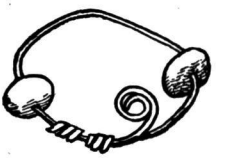
Sonda broj 2, kv. d., dubina 0,85 m. Kostur leži na zemlji, a iznad njega su nabacani veći kameni blokovi, a težina ovih je veliki deo kostura uništila. Orijentacija sever–jug s licem prema jugu. Prilozi su:

1. Bronzana čertoza fibula, na luku i nozi ukrašena urezanim linijama (sl. 14).

Duž. 12,8 cm. Inv. broj 15501.

Sl. 14

Sl. 15

2. Naušnica od bronzane žice sa dva zrna jantara (sl. 15).

Preč. 4,5 cm. Inv. broj 15502.

3. Lučna bronzana fibula čertoza tipa, fragmentovana (up. sl. 10).

Duž. 7,5 cm, vis. 3,5 cm. Inv. broj 15503.

4. Bronzana plosnata alka (up. sl. 29).

Preč. 5,4 cm. Inv. broj 15504.

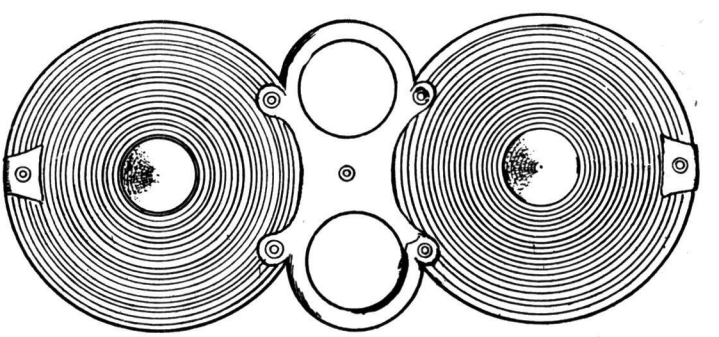
Grob broj 9.

Sonda broj 2, kv. d., dubina 0,60 m. Orijentacija sever–jug s licem prema jugu. Kostur je slabo očuvan, a ograđen je mestimično poređanim kamenjem nepravilnog oblika.

Prilozi su ovi:

1. Pločasta naočarasta fibula, livena od bronze. Igla nedostaje (sl. 16).

Duž. 18 cm, prečn. diska 7,8 cm. Inv. broj 15505.

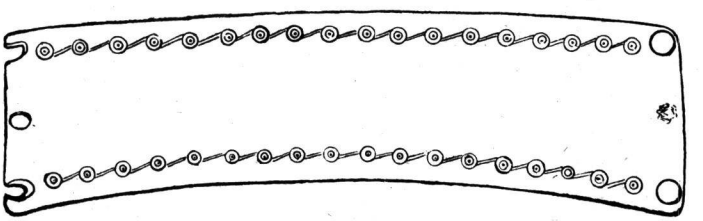
Sl. 16

2. Pločasta fibula ista kao prethodna. Na poleđini je trag gvozdene igle.

Duž. 18 cm, preč. diska 8,2 cm. Inv. broj 15506.

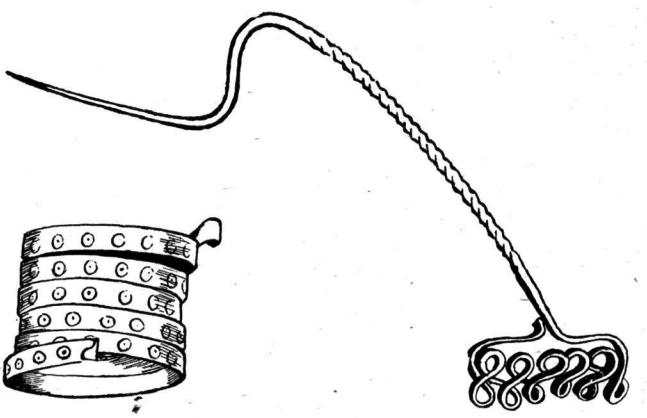
3. Pločasta naočarasta fibula ista kao prethodna.
Duž. 16,5 cm, preč. diskosa 7,5 cm. Inv. broj 15507.

4. Bronzani okov za pojas. Na oba uža kraja po tri zakovice okruglih glava. Duž ivica niz koncentričnih kružića spojenih tangentama (sl. 17).
Duž. 18 cm, šir. 4,5 cm. Inv. broj 15508.

Sl. 17

5. Dupla ukrasna igla sa glavom u obliku osmica i tordiranim vratom (sl. 18).
Duž. 22 cm. Inv. broj 15509.

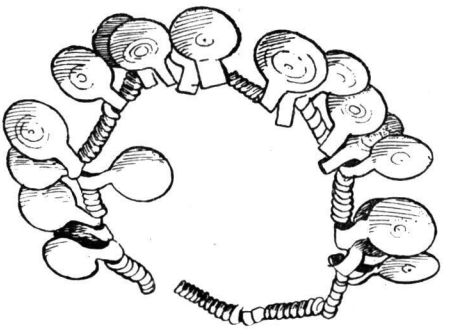
Sl. 19

Sl. 18

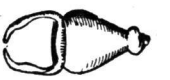
6. Mala narukvica od bronzanog lima ukrašena nizom udubljenih koncentričnih kružića. Krajevi savijeni u petlju (sl. 19).
Duž. 3,8 cm, prečnik 4,5 cm. Inv. broj 15510.

7. Deo duple ukrasne igle (up. sl. 18).
Duž. 23,5 cm. Inv. broj 15511.
8. Dve bronzane pločice sa okruglim otvorima.
Dužina 4,5 cm. Inv. broj 15512.

9. Ogrlica sastavljena od bronzanih spiralnih cevčica i privesaka od bronzanog lima u obliku dve spojene kalote. Svaki privesak je ukrašen urezanim koncentričnim kružićima. Ogrlica se sastoji od ukupno 16 cevčica i 19 kalotastih privesaka (sl. 20).
Inv. broj 15513.

Sl. 20

Sl. 21

10. Fragmentovan spiralni naočarasti privesak.
Prečnik diska 2 cm. Inv. broj 15514.

11. Bronzani privesak u obliku sudića (sl. 21).
Duž. 3,7 cm. Inv. broj 15515.

12. Sedam raznih kalotastih dugmeta od bronzanog lima sa petljom na poleđini.
Prečnik najvećeg 2,5 cm, prečnik najmanjeg 1 cm. Inv. broj 15516.

Grob broj 15.

Sonda br. 3, kv. b., dubina 0,78 m, orijentacija istok–zapad s licem prema istoku. Kostur slabo očuvan, sahranjen direktno u zemlju. Prilozi su ovi:

1. Fragment fibule od bronzane žice sa ovalnim zrnom jantara na luku (up. sl. 11).
Duž. 4 cm, vis. 1,5 cm. Inv. broj 15517.

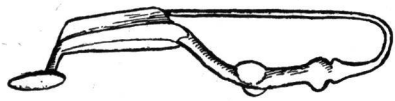
2. Fragment fibule od bronzane žice četvrtastog preseka sa tri petlje. Na luku su dva zrna od staklene mase ukrašena koncentričnim kaneliranim kružićima (up. sl. 35).
Duž. 4 cm, vis. 1,5 cm. Inv. broj 15518.

3. Tamnosivo zrno od staklene mase, ukrašeno kaneliranim koncentričnim krugovima (up. zrno na luku fibule, sl. 35).
Prečnik 3,5 cm. Inv. broj 15519.

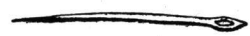
4. Ovalno zrno jantara, koji se nalazio na luku fibule.
Duž. 6,8 cm, šir. 4,2 cm. Inv. broj 15520.

5. Bronzana fibula sa tri petlje, oštećena. Na luku je tamnosivo zrno od staklene mase ukrašeno žutim koncentričnim kružićima.
Duž. 4,4 cm, vis. 2 cm. Inv. broj 15521.

6. Bronzana čertoza fibula (sl. 22).
Duž. 10 cm. Inv. broj 15522.

Sl. 22

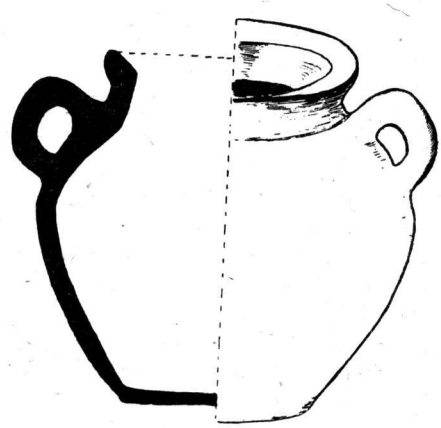
Sl. 23

7. Bronzana igla za šivenje s očuvanom ušicom (sl. 23).
Duž. 6,5 cm. Inv. broj 15523.

8. Ogrlica od tamnosivih zrna od staklene mase, ukrašenih kaneliranim koncentričnim kružićima ispunjenim žutom inkrustacijom (9 komada), a uz njih je 11 belih staklenih zrna (sl. 24).
Prečnik najvećeg 2,3 cm, prečnik najmanjeg 0,6 cm. Inv. broj 15524.

Sl. 24

Sl. 25

Žarni grob 1.

Sonda broj 4, kv. a., dubina 1,10 m. U sloju gara i pepela nađena je svetlosiva žara dobro glačane površine. Rub je nešto razgrnut, a na ramenima su dve drške okruglog presjeka (sl. 25).
Vis. 17,5 cm, prečnik otvora 13,2 cm, prečnik dna 9,7 cm. Inv. broj 15525.
Oko žare u širini od 0,50 m konstatovan je sloj gara. U samoj žari nije bilo priloga, nego samo ostaci nagorelih kostiju i pepeo.
Osim ovako bogatih nalaza ovim malim probnim iskopavanjem, koje je trajalo svega 12 dana, utvrdili smo i druge važne podatke o načinu sahranjivanja, stratigrafiji, orijentaciji kostura i t. d., o čemu ću na idućim stranicama opširnije govoriti.

Istraživanja 1956. godine

U vremenu od 9.–31. augusta 1956. preduzeli smo nova, veća istraživanja na nekropoli I. Otvoreno je ukupno šest blokova dimenzija 5×5 m. Na prostoru od ukupno 150 m² otkopano je u ovoj kampanji 57 kosturnih i tri žarna groba.[10]

Na osnovu prikupljenih podataka tokom iskopavanja 1955. i dopuna 1956., možemo o nekropoli I. danas ukratko reći ovo:

Uzvišenje, o kojem je reč, ne pretstavlja u pravom smislu reči jedan tumulus.[11] Ono je naime svojim najvećim delom postalo prirodnim putem. Kod istraživanja na dubini od 1,80 m ukazala se zdravica. Kako je relativna visina ovoga brežuljka 5,74 m, a najdublji grobovi, delimično ukopani u zdravicu, na dubini od 1,90 m, onda je jasno, da su samo 2 m zemlje i kamena onaj sloj, u kojem se ukopavalo, dok prirodna visina brežuljka iznosi 3,74 m. Slŏj, u kojem su se nalazili grobovi, sastoji se:

1. od 10–15 cm humusa;

2. od 0,20 do 0,90 je sloj, u kome se nalaze kosturi ukopani u zemlju i množina kamenja, kamenih ploča i kamenih konstrukcija, u kojima su se nalazili kosturi:

3. od 0,90 do 1,90 m je sloj, u kojem ima također kamenih konstrukcija samo mnogo manji broj, nego u sloju pod 2. Veliki deo kostura u ovom sloju sahranjen je direktno u zemlju, a tu su i sva tri žarna groba. Osim toga u ovom sloju je nađen i veći broj kostura na dasci, od kojih su neki daskom i pokriveni.

Način sahranjivanja

Na nekropoli I. postoje dve grupe grobova: kosturni i žarni. Umrli su sahranjeni na više načina i to:

1. umrli je stavljen u plitko ukopanu raku (0,10–0,20 m), koja je onda ograđena većim kamenim pločama ili samo kamenjem nepravilnog oblika. Ovakva kamena konstrukcija najčešće je pokrivena kamenim pločama, ali ima i grobova, koji su zasuti sitnim nabacanim kamenjem. Takvi grobovi su: grob br. 2, 6, 10, 21, 25, 28, 34, 35, 41, 43, 55, 56.

2. Umrli je stavljen na dasku, a grobna raka je zatrpana zemljom i sitnim kamenjem. Takvi su grobovi br.: 19, 24, 29, 30, 32, 43, 48, 49.

3. Umrli je sahranjen u nekoj vrsti drvenog sanduka, koji je pokriven jednom ili dvema daskama, slično grobovima u Donjoj Dolini.[12] Takav je grob br. 31.

4. Umrli je stavljen direktno u zemljanu raku i zatrpan zemljom i sitnim kamenjem. Takvi su grobovi br. 4, 5, 7, 8, 9, 11, 13, 14, 15, 17, 20, 22, 26, 27, 29, 33, 37, 39, 53.

Sahranjivanje prosto u zemlju, kao što se iz statistike grobova vidi, bilo je najčešće u upotrebi. Pojavljuje se već na dubini 0,40 m, ali je najčešće od dubine 0,60 do 0,80 m.

[10] Vidi plan I, legenda.
[11] J. Brunšmid u podacima u dnevniku.
[12] R. Bižić, GZM, 1952, str. 224 i dalje.

Sahranjivanje u kamenom ograđenoj raki takođe je najčešće u sloju od 0,40 do 0,90 m, dok su kosturi na dasci i žarni grobovi uglavnom u sloju od 0,90 do 1,90 m, t. j. do zdravice, a neki čak i ukopani u zdravicu.

Sva tri načina sahranjivanja, dakle, ne upotrebljavaju se baš sasvim istovremeno. Iako se dogodi, da su grobovi u kamenim konstrukcijama ponekad u sloju od 0,90 do 1,90 m, odnosno grobovi na dasci pored grobova u kamenim pločama u pojasu od 0,40 do 0,90 m, to su samo pojedinačni slučajevi. Što se tiče položaja kostura, on leži uvek u opruženom stavu na leđima, ruku spuštenih niz telo. Orijentirani su u svim pravcima, ali čini se, da ipak preovlađuje sever–jug, s licem prema jugu. Ipak nije nikakav izuzetak, ako se dva kostura na istoj dubini, pri istom načinu ukopa orijentiraju u dva različita pravca (grobovi br. 26 i 29; 48 i 49). Stanje očuvanosti kostura je uglavnom nezadovoljavajuće. Vrlo je čest slučaj, da samo dve, tri krupnije kosti budu cele (obično su to kosti ruku i nogu), dok su sve ostale pretvorene u sitan prah. Ovakvom propadanju kostura verovatno mnogo pridonosi sastav tla, koji deluje na rastvaranje koštane supstance.[13] Kako su baš u takvim grobovima prilozi po svojoj funkciji tačno zauzimali mesto, koje im odgovara, ne može se misliti o nekom dislociranju groba. Da napomenemo samo primer groba br. 24. Od celog kostura očuvane su bedrene kosti i nešto zuba. Ipak zato grob nije dislociran, jer na desnoj strani kostura pretvorenog u prah, u visini ključne kosti, nalazi se bronzani pektoralni ukras, na kojem vise tri lučne fibule, s leve strane prsa takođe je jedna lučna fibula s privescima, a preko celog grudnog koša pruža se tanka bronzana žica, na kojoj su bila nanizana velika zrna od staklene mase. Pri ovakvom stanju kostura bilo je veoma teško, bolje reći nemoguće odrediti pol umrlog. Pokušavali smo to utvrditi na osnovu nakita, ali i taj način je veoma nesiguran, jer osim naušnica, sve ostale ukrasne predmete mogli su nositi i muškarci i žene.[14]

Od pomenutih grobova za hronologiju nekropole imaju značaja grobovi broj 2, 4, 4a, 9, 21, 22, 24, 26, 29, 30, 32, 33, 43, 47, 53 i žarni grobovi broj 2, 3, 4. Nalazi u ostalim grobovima su brojno siromašniji, a tipološki slični sa ovima u pomenutim grobovima.

Opis materijala

Grob broj 1 i 2.

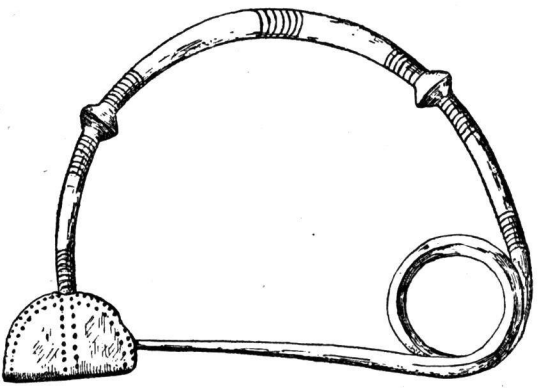
Blok 2, kv. b., dubina 0,60 m. Orijentacija sever–jug s licem prema jugu. Kostur leži u opruženom stavu na leđima, a sahranjen je direktno u zemlju. Pol nije utvrđen, jer su osteološki nalazi u lošem stanju. Ispod ovog kostura nalaze se kosti jednog jako dislociranog groba, u kojem je od priloga bila jedna veća lučna fibula sa polukružnom nogom, koja je nađena 0,30 m daleko od pomenutog kostura (sl. 26). Pretpostavljam, da je kod ukopavanja groba broj 2 ova fibula izbačena iz groba broj 1. Prilozi iz groba broj 2 su ovi:

1. Bronzana pinceta ukrašena duž ivica urezanom linijom (sl. 27).
Duž. 10,2 cm. Inv. broj 15526.

[13] Hemijska analiza tla nije izvršena.

[14] O istovetnosti nakita muškaraca i žena u I. železno doba govore: Vl. Dumitrescu, L'éta del ferro nel Piceno, F. Messerschmidt, Italische Gräberkunde II.

2. Dve bronzane livene alke. Na manjoj visi okrugli prsten od bronzane žice.
Prečnik veće 5,7 cm, prečnik manje 4,6 cm. Inv. broj 15527.

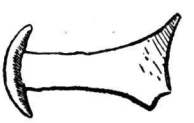

Sl. 26

3. Fragmentovan privesak u obliku stilizovane ljudske figure. Na poleđini su dve petlje (sl. 28).
Duž. 4,5 cm. Inv. broj 15528.

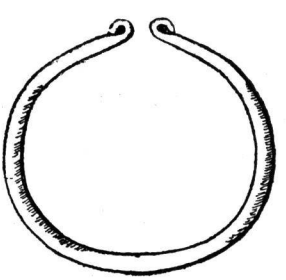

Sl. 27

Sl. 28

4. Dve fragmentovane otvorene narukvice od debele bronzane žice četvrtastog preseka. Krajevi su savijeni u petlju (sl. 29).
Prečnik 7,5 cm. Inv. broj 15529.

Sl. 29

5. Fragment tamnosmeđeg suda od pečene zemlje loše glačane površine.
Vel. 5×3,5 cm. Inv. broj 15530.

Grob broj 4.

Blok 1, kv. a., dubina 0,30 m. Dislociran kostur, od kojeg je ostala samo lobanja, koja je okrenuta licem prema zemlji. Prilozi su:

1. Dva tordirana bronzana tokvesa, kojih su krajevi savijeni u petlju (up. tab. II, sl. 2; sl. 36, u tekstu).

Prečnik većeg 13,2 cm, manjeg 11,8 cm. Inv. broj 15531.

2. Bronzana slepoočničarka, koja se sastoji iz dva dela: alke od bronzane žice, na kojoj visi okrugla alka od bronzanog lima, spolja ukrašena sitnim paralelnim kanelurama, a iznutra koncentričnim kružićima, koji su spojeni tangentama. Ornamenat je rađen u tehnici tremoliranja (up. tab. III, sl. 5).

Prečnik alke od žice 3,8 cm, prečnik privjeska 4,3 cm. Inv. broj 15532.

3. Bronzani lančić sastavljen od niza karičica ukrašenih plitkim kanelurama.

Duž. 16,5 cm. Inv. broj 15533.

4. Veliki broj sitnih, kalotastih dugmeta od bronzanog lima sa petljom na poleđini. Nađena su na lobanji i oko nje, te su svakako bila prišivena na kapi (up. tab. III, sl. 5).

Prečnik 1 mm. Inv. broj 15534.

5. Kriva bronzana igla sa glavom savijenom u petlju.

Duž. 6,6 cm. Inv. broj 15535.

6. Dve perle od belog stakla.

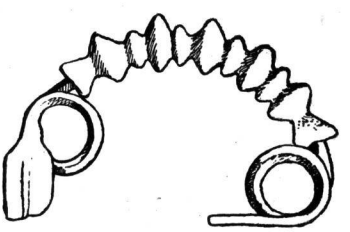
Prečnik 1 cm. Inv. broj 15536.

Grob broj 4a.

Blok broj 1, kv. b., dubina 0,30 m, orijentacija sever–jug s licem prema jugu. Kostur leži direktno u zemlji i vrlo je loše očuvan. Na prsima ima jedan prilog:

1. Bronzana fibula tipa Vače, sa nešto oštećenom nogom. Na igli su dva priveska od spiralno savijene bronzane žice okruglog preseka (sl. 30).

Duž. fibula 8,5 cm, visina 5,3. Inv. broj 15537.

Sl. 30

Grob broj 9.

Blok broj 1, kv. b., dubina 0,30 m, orijentacija sever–jug s licem prema jugu. Kostur leži direktno u zemlji i od njega je očuvano veoma malo kostiju. Na zdrobljenoj lobanji i oko nje nađeni su ovi prilozi:

1. Veliki bronzani tordirani tokves, kojega je jedan kraj savijen u petlju, a drugi probušen (up. tab. II, sl. 2).

Prečnik 14 cm. Inv. broj 15538.

2. Deo bronzane slepoočničarke ukrašen na spoljašnjoj strani nizom paralelnih kanelura (up. tab. III, sl. 5).
Prečnik 4,3 cm. Inv. broj 15539.
3. Kalotasto bronzano dugme sa šiljkom.
Prečnik 2,8 cm, vis. 1,5 cm. Inv. broj 15540.

Grob broj 21. (Tab. VII, sl. 16)

Blok 1, kv. b., dubina 1,20 m, orijentacija istok–zapad s licem prema istoku. Pol. ženski. Kostur leži na dasci, a bio je pokriven takođe daskom, od koje su sačuvani slabi ostaci. I gornja i donja daska su jako ugljenisane. Prilozi:

1. Oko vrata niz okruglih zrna jantara.
Prečnik od 3 mm do 1 cm. Inv. broj 15541.

2. Na levoj strani grudnog koša, ispod ramena, nalazila se lučna jednopetljasta fibula sa polukružnom raskucanom nogom, bez ornamenta.
Duž. 9,5 cm, vis. 5 cm. Inv. broj 15542.

3. Na obe ruke nalazila se po jedna sedam puta spiralno savijena narukvica od bronzanog lima.
Prečnik 5,5 cm, duž. 4 cm. Inv. broj 15543.

4. Na nogama po dve otvorene grivne sa krajevima savijenim u petlju.
Prečnik 7,4 cm. Inv. broj 15544.

Grob broj 22 (tab. II, sl. 2).

Blok 3, kv. c., dubina 1 m. Orijentacija sever–jug s licem prema severu. Kostur leži na leđima, ruku opuštenih niz telo, a sahranjen je direktno u zemlju. Pol nije utvrđen, ali s obzirom na to, da su nađene sa strane lobanje dve velike naušnice, verovatno je u pitanju žena. Prilozi su ovi:

1. Dve slepoočničarke, koje se sastoje od veće alke od četiri puta spiralno savijene bronzane žice, okruglog preseka. Na njima vise okrugle profilirane alke od bronzanog lima.
Prečnik alke od žice 4,2 cm, prečnik alke od lima 4,4 cm. Inv. broj 15545.

2. Ogrlica sastavljena od 32 male bronzane zatvorene alke, koje su bile nanizane na jednu nit.
Duž. 17 cm. Inv. broj 15546.

3. Dva torkvesa od tordirane bronzane žice sa krajevima savijenim u petlju.
Prečnik većeg 13 cm, manjeg 11,5 cm. Inv. broj 15547.

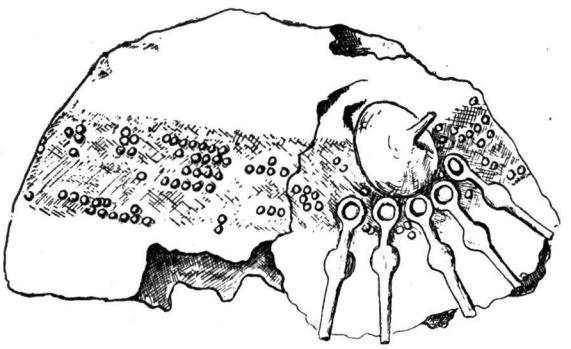
4. Spiralna naočarasta fibula od bronzane žice okruglog preseka. Igla je posebno pričvršćena.
Duž. 16,5 cm, prečnik diska 7,3 cm. Inv. broj 15547.

5. Spiralna narukvica od profiliranog bronzanog lima.
Duž. 9,5 cm, prečnik 6 cm. Inv. broj 15548.

6. Fragmentovana lobanja sa nizom sitnih kalotastih dugmeta, koja su bila našivena na kapi. Nema ostataka od kape, koja je verovatno bila od tekstila. Na potiljku se nalazi jedno veće kalotasto dugme sa šiljkom, ispod kojeg visi 6 bronzanih privesaka u obliku štapića, koji su slični resama (sl. 31).
Prečnik dugmeta od 0,1 do 0,2 mm, prečnik kalotastog dugmeta 2,5 cm, duž. priveska 4 cm. Inv. broj 15548.

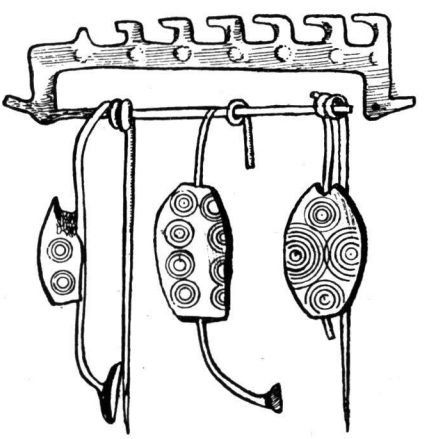
Grob broj 24.

Blok broj III, kv. b., dubina 0,90 m, orijentacija sever–jug s licem prema jugu. Kostur leži na leđima, ruku opuštenih niz telo. Ispod leđa su nađeni slabi tragovi ugljenisane daske. U ovom grobu bilo je dosta priloga, a svi su se nalazili na prsima umrlog. Prilozi su ovi:

Sl. 31

1. Ispod desnog ramena bronzani pektoralni ukras, na kojem su visile tri lučne fibule od bronzane žice četvrtastog preseka. Na svakoj je bilo ovalno zrno jantara (jedno celo i dva fragmentovana), a sva su ukrašena urezanim koncentričnim kružićima (sl. 32).
Duž. pektorala 10,8 cm, duž. fibula 8 cm. Inv. broj 15549.

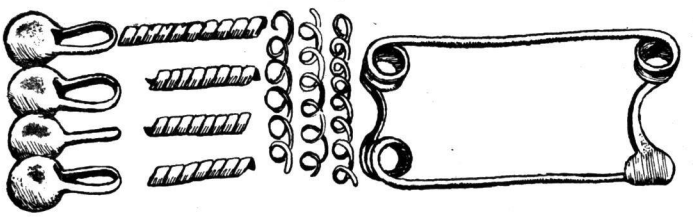
Sl. 32

2. Na levom ramenu nađena je bronzana fibula sa tri petlje i raskucanom nogom. Na njoj su privesci od bronzane žice savijene u niz petlji, bronzani »saltaleoni« i privesci u obliku sudića (sl. 33).

Ukupna dužina fibule sa privescima 16 cm. Inv. broj 15550.

3. Okrugla plosnata pločica od jantara s jedne strane konveksna. Na ravnoj strani ukrašena urezanim geometrijskim ornamentom (sl. 34).

Prečnik 3,5 cm, debljina 0,5 cm. Inv. broj 15551.

Sl. 33

Sl. 34

4. Niz jantarnih zrna raznog oblika i veličine. Neka su ukrašena koncentričnim urezanim kružićima. U tom nizu jantara bilo je i 15 sitnijih zrna od belog stakla i jedno plavo, po sredini ukrašeno belom talasastom linijom.

Inv. broj 15552.

5. Fragment lučne fibule od bronzane žice sa zrnom jantara ukrašenim koncentričnim kružićima.

Duž. 5,5 cm. Inv. broj 15553.

6. Od levog do desnog ramena preko grudi nalazila se u polukrug savijena tanka bronzana žica, na kojoj je bilo desetak manjih i većih zrna od zemljane mase. Sva ova zrna su se potpuno pretvorila u prah i kako ih nismo mogli izvaditi, napravili smo skicu ogrlice na samom terenu. Prema toj skici sigurna nam je samo veličina žice i prečnik zrna, ali ne znamo, kako su ona bila ukrašena. Pretpostavljamo, da su bila ukrašena koncentričnim kaneliranim krugovima, jer je to uobičajen ornamenat na ovakvim zrnima.

Duž. ogrlice 24 cm, prečnik najvećeg zrna 7 cm, prečnik najmanjeg 3 cm. Inv. broj 15554.

7. Bronzana igla sa dve kuglice i jednim plastičnim diskom između njih. Deo igle ispod kuglica je od gvožđa.

Duž. 5 cm. Inv. broj 15555.

Grob broj 26.

Blok broj 1, kv. a., dubina 1 m, orijentacija istok–zapad s licem prema istoku. Kostur je položen direktno u zemlju, leži na leđima u opruženom stavu, ruku opuštenih niz telo. Prilozi su ovi:

1. Niz sitnih zrna jantara oko vrata. Zrna su okrugla neukrašena, a ukupno ih je bilo 20 komada.

Prečnik najvećeg 2 cm, prečnik najmanjeg 1 cm. Inv. broj 15556.

2. Kraj levog ramena nađena je lučna jednopetljasta fibula sa polukružno raskucanom nogom. Nije ukrašena (up. tab. II, sl. 3).

Duž. 11 cm, vis. 6 cm. Inv. broj 15557.

3. Na nogama su bile grivne od bronzane žice kvadratnog preseka sa krajevima savijenim u petlje. One sa najvećim prečnikom bile su na samim gle-

žnjevima, dok su se prema listu noge nalazile sve uže. Ukupno ih je na obe noge bilo 36 komada (up. tab. VII, sl. 16).
Prečnik najveće 8,5 cm, prečnik najmanje 6,5 cm. Inv. broj 15558.

Grob broj 29 (tab. II, sl. 3).

Blok broj I, kv. a., dubina 0,90 m. Orijentacija sever–jug s licem prema severu. Kostur leži na leđima, ruku opuštenih niz telo. Ispod njega su tragovi ugljenisane daske. Ovaj kostur je jako oštećen ukopavanjem drugih grobova, te mu deo od karličnih kostiju naniže potpuno nedostaje. Prilozi su ovi:
1. Niz jantarnih zrna okruglog oblika. Ukupno 16 komada.
Prečnik najvećeg 3,5 cm, prečnik najmanjeg 1 cm. Inv. broj 15559.
2. Na levoj strani grudnog koša nalazi se lučna jednopetljasta fibula od bronze. Noga je polukružno raskucana. Na luku su mestimično urezane po četiri linije.
Duž. 12,4 cm, vis. 7,2 cm. Inv. broj 15560.
3. Na desnoj ruci 18 otvorenih narukvica od debljeg bronzanog lima.
Prečnik 8 cm. Inv. broj 15561.

Grob broj 30.

Blok broj IV, kv. b., dubina 1 m, orijentacija sever–jug s licem prema severu. Kostur je jako oštećen. Pol nije utvrđen. Prilozi su ovi:
1. Fragmentovana bronzana fibula sa raskucanim lukom.
Duž. 4,5 cm, vis. 2,3 cm. Inv. broj 15562.
2. Tamnosivo zrno od zemljane mase ukrašeno žutim inkrustiranim koncentričnim krugovima (up. sl. 24).
Prečnik 2,5 cm. Inv. broj 15563.

Grob broj 32.

Blok broj III, kv. c., dubina 1,30 m, orijentacija istok–zapad s licem prema istoku. Od kostura je očuvan samo deo lobanje i delimično kosti ruku i nogu. Grobna raka je ukopana 10 cm u zdravicu, a umrli je bio položen na dasku i mestimično ograđen kamenjem. Prilozi su:
1. Na prsima dve toke od bronzane žice okruglog preseka. Žica je tako savijena, da toke imaju izgled »federa«.
Prečnik 7 cm, vis. 3 cm. Inv. broj 15564.
2. Tri zrna jantara okruglog oblika.
Prečnik 4 cm. Inv. broj 15565.

Grob broj 33.

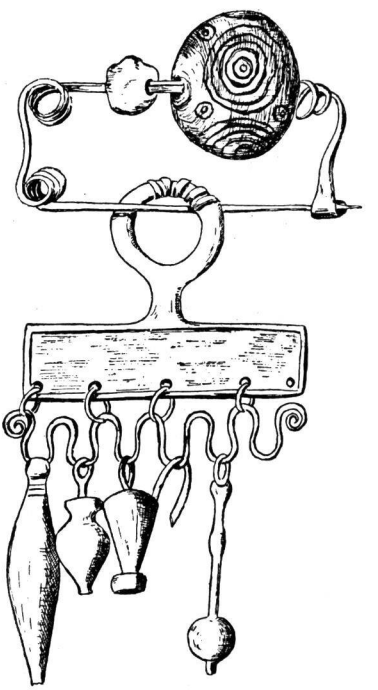
Blok broj III, kv. c., dubina 0,80 m, orijentacija sever–jug licem prema jugu. Od kostura je očuvano samo malo kostiju i fragmenti lobanje. Svi prilozi su nađeni na prsima.
1. Bronzana fibula sa tri spiralno savijene petlje i jednim velikim i jednim malim zrnom od zemljane mase na luku. Veliko zrno je ukrašeno kaneliranim koncentričnim krugovima, a u kanelurama se primećuju tragovi žute inkrustacije. Na fibuli je privesak u obliku pravougaone neukrašene bronzane plo-

čice, na kojoj su privesci u obliku dveju amforica, kašike i listastog predmeta, a svi su od bronze (sl. 35).

Duž. fibule 8,2 cm, vis. 3,2 cm, prečnik zrna 4,3 cm, prečnik priveska 12 cm. Inv. broj 15566.

2. Fibula od bronzane žice sa četiri puta spiralno savijenom glavom i zrnom jantara na luku. Zrno je ukrašeno sa tri koncentrična urezana kružića.

Duž. 5,5 cm, vis. 2,7 cm, prečnik zrna 2,3 cm. Inv. broj 15567.

Sl. 35

3. Dupla kriva ukrasna igla od bronze. Glava se sastoji od žice četvrtastog preseka složene u osmice, a igla je do polovine tordirana (up. sl. 18).

Duž. 16 cm. Inv. broj 15568.

4. Bronzana fibula sa raskucanim lukom i dugom nogom, od koje se kraj završava bradavičastim ispupčenjem (up. sl. 10).

Duž. 6,2 cm. Inv. broj 15569.

5. Fragment ukrasne igle sa kuglastom glavom.

Duž. 2,5 cm. Inv. broj 15570.

6. Niz od 24 zrna jantara i 8 zrna od belog stakla.

Inv. broj 15571.

Grob broj 43 (Tab. III, sl. 4 i 5).

Blok broj IV, kv. a–d., dubina 0,90 m, orijentacija sever–jug s licem prema severu. Kostur položen na leđa, ruku opuštenih niz telo, ležao je u grobu ograđenom grubo oklesanim kamenim pločama i pokriven sa dve ploče. Jedna od njih se pod pritiskom zemlje slomila i svojom težinom potpuno zdrobila donji deo kostura. Dužina ove grobne konstrukcije je 2,10 m, širina 1 m. Prilozi su ovi:

1. Bronzana sitna kalotasta dugmeta na lubanji, koja su verovatno bila našivena na kapi. Uz njih je i pet većih kalotastih dugmeta sa šiljkom (ukupno 192 komada).

Prečnik najvećeg 2,8 cm, prečnik najmanjeg 0,4 cm. Inv. broj 15572.

2. Četiri bronzana tordirana torkvesa sa krajevima savijenim u petlju.

Prečnik najvećeg 16,5 cm, najmanjeg 10,5 cm. Inv. broj 15573.

3. Pored torkvesa oko vrata je bio lančić sastavljen od bronzanih karičica.

Duž. 68 cm. Inv. broj 15574.

4. Pored lančića i torkvesa oko vrata je bila i niska od 6 zrna od zemljane mase ukrašenih žutim inkrustiranim koncentričnim krugovima.

Prečnik najvećeg 1,8 cm, najmanjeg 1 cm. Inv. broj 15575.

5. S obe strane lobanje po jedna slepoočničarka, koja se sastojala od bronzane okrugle alke ukrašene spolja paralelnim plitkim kanelurama. Na njoj je visio okrugli profilirani kolut od bronzanog lima.

Prečnik alke 6,5 cm, prečnik koluta 5,5 cm. Inv. broj 15576.

6. Spiralna naočarasta fibula od bronzane žice okruglog preseka sa osmicom u sredini. Bronzana igla pričvršćena je na poleđini.

Duž. 17,4 cm, prečnik diska 7,8 cm. Inv. broj 15577.

Grob broj 47 (Tab. IV, sl. 6–9; tab. V, sl. 10a, b, 11; tab. VI, sl. 12–14; tab. VII, sl. 15).

Blok broj VI, kv. c., dubina 0,40 m, orijentacija istok–zapad s licem prema istoku (?).

Kod otvaranja bloka VI, koji leži na padini brežuljka, nailazili smo sve do dubine od 0,50 m na mnogo dislociranih grobova i raznih predmeta, za koje nismo mogli utvrditi, kojem su grobu tačno pripadali. Izgleda, da je dubokim oranjem i delovanjem atmosferilija na taj način prilično uništen prvi sloj grobova na padini.

Grupu predmeta, koji su bili na jednoj hrpi zajedno sa nešto sitnih kostiju, ipak smo označili kao grob broj 47, jer je on od svih ovih pomenutih najbolje sačuvan.

Prilozi ovog groba su ovi:

1. Zrna od tamnocrvenog jantara raznog oblika i veličine, ukupno 225 komada, a verovatno su sačinjavala ogrlicu, jer su sva probušena. Među ovim nađena su zrna jantara od posebnog značaja, i to:

2. Zrno tamnocrvenog jantara izrađeno u obliku ljudske glave u profilu. Oko je pretstavljeno dvema dvostrukim udubljenim linijama, a očna jabučica je nešto ispupčena. Preko čela prema zatiljku koso se spušta široka traka pretstavljena udubljenim linijama. Na traci, bliže temenu, nalazi se pravilno

okruglo udubljenje. Na temenu su dve rupice, kroz koje se provlačila nit. Poleđina zrna nije obrađena, nego je samo malo uglačana (tab. IV, sl. 6).

Visina 3,2 cm, širina 2,3 cm, debljina 0,6 cm. Inv. broj 15578.

3. Zrno tamnocrvenog jantara u obliku ljudske glave sa licem pretstavljenim en face. Ovalno lice završava se nešto ušiljenom i plastično istaknutom bradom. Oči su kao i kod prve pomenute glave pretstavljene dvema dvostrukim udubljenim linijama i plastičnim očnim jabučicama. Nos i usta su također plastično izrađeni. Na desnoj polovini lica, od nosa prema bradi, pruža se kosa crta, jer je glava kod iskopavanja oštećena. Iznad čela nalazi se plastična traka ukrašena kosim vertikalnim udubljenim crticama.* Na temenu je oštećena ušica. Na poleđini, koja je samo uglačana, nalaze se dva okrugla pravilna udubljenja (tab. IV, sl. 7).

Visina 4 cm, širina 2,3 cm, debljina 1 cm. Inv. broj 15579.

4. Zrno tamnocrvenog jantara izrađeno u obliku ljudske glave u profilu. Linija kose, čela i nosa je jedinstvena, te zato nesrazmerno veća od treće trećine lica. Na čelu se nalazi kosa traka pretstavljena udubljenim linijama. Oko je potpuno oštećeno, ali se pri korenu nosa primećuju slabi tragovi dveju udubljenih linija, pa je verovatno, da je bilo pretstavljeno kao i kod prethodnih. Na samoj ivici trake blizu uha nalazi se pravilno okruglo udubljenje. Poleđina je samo uglačana. Na vrhu temena nalazi se oštećena ušica (tab. IV, sl. 8).

Visina 3,3 cm, širina 2 cm, debljina 0,5 cm. Inv. broj 15580.

5. Pločica od tamnocrvenog jantara obrađena u obliku zgrčene ljudske figure. Jedan deo figure je oštećen. Glava je pretstavljena u plitkom reljefu sa jako naglašenim debelim usnama i koso postavljenim okom. Kratka kosa je pretstavljena udubljenim crtama, koje se na čelu polukružno završavaju. Na licu je pravilan okrugao otvor, koji se završava na poleđini. Leva ruka od lakta do šake izviruje iz ogrtača i postavljena je horizontalno pored lica. Desna ruka, koja je pri ramenu oštećena, spušta se iza temena vertikalno prema kolenu. Prsti se jedva primećuju, ali se vidi, da je palac nešto odvojen od ostalih. Odelo je pretstavljeno udubljenim paralelnim linijama, a na donjoj ivici ima borduru, koja je također pretstavljena udubljenim linijama. Ispod odela vire oba stopala bosih nogu, na kojima su sumarno naznačeni prsti. Poleđina ravna i uglačana. (Tab. V, sl. 10)

Visina 5,8 cm, širina 2,5 cm, debljina 1 cm. Inv. broj 15581.

6. Zrno tamnocrvenog jantara izrađeno u obliku ptice (labuda?). Na glavi ptice urezane su tri linije, ispod kojih se pruža plastičan kljun. Linija krila i repa naznačena je udubljenim linijama. Ispod kljuna nalazi se okrugao otvor. Poleđina zrna je glačana i neobrađena. (Tab. VI, sl. 12)

Dužina 3,7 cm, visina 3 cm, debljina 0,6 cm. Inv. broj 15582a.

7. Zrno tamnocrvenog jantara nepravilno pravougaonog oblika. Na vrhu uže strane nalazila se ušica za provlačenje uzice. Jedna duža strana je narezana, te izgleda kao neki započet, ali nedovršen rad. Kroz sredinu ovog predmeta prolazi horizontalan otvor. (Tab. IV, sl. 9)

Visina 3,8 cm, širina 3 cm, debljina 0,7 cm. Inv. broj 15582b.

8. Tamnocrveno zrno jantara jajastog oblika. Zrno je horizontalno skroz probušeno i u tom otvoru nalazi se ostatak bronzane žice, te je verovatno bilo

* (Možda je to stilizovana kosa, ma da ovde više deluje kao plastična traka!)

na fibuli. Površina zrna sa obe strane izbrazdana je nekim urezima, koji su po mom mišljenju ovde namerno stavljeni (Tab. V, sl. 11a, b).

Dužina 7 cm, širina 5 cm, debljina 1,5 cm. Inv. broj 15583.

9. Fibula od bronzane žice okruglog preseka sa tri petlje, od kojih je svaka četiri puta spiralno savijena. Noga je polukružno raskucana. Na luku ima šest zrna jantara. (Tab. VI, sl. 14)

Dužina 8,2 cm, visina 3,3 cm. Inv. broj 15584.

10. Fibula istog tipa kao prethodna, samo na luku ima pet zrna jantara i bronzani privesak na igli. On se sastoji iz jedne pravougaone pločice od bronzanog lima rađene na proboj. Na levoj strani ploče na uglu nalazi se pretstavljena ljudska glava. Svi delovi lica su dati vrlo sumarno, a samo je nos plastičan i oči pretstavljene po jednom ubodenom tačkom. Na ovoj pločici visi još jedna pločica od bronzanog lima, na koju su zakovicama pričvršćena dva kalostasta priveska od tankog bronzanog lima. (Tab. VI, sl. 13)

Dužina fibule 8 cm, visina 2,7 cm, dužina priveska 13 cm, širina 7,5 cm. Inv. broj 15585.

11. Bronzani privesak, koji je visio na železnoj fibuli, od koje je deo očuvan na alci priveska. Pločica je ukrašena talasastom linijom (laufender Hund) u tehnici punciranja, dok su ivice ukrašene urezanim crtama. Gornja dva ugla ove pločice produžuju se i savijaju u obliku stilizovanog vrata i zmiske glave. Na donjoj, oštećenoj ivici bilo je 8 otvora, na koje su pričvršćeni lančići. koji se završavaju privescima od bronzanog lima ukrašeni udubljenim koncentričnim kružićima. (Tab. VII, sl. 15)

Dužina 15 cm, širina 8 cm. Inv. broj 15586.

Grob broj 53.

Blok broj V, kv. d., dubina 1,40 m, orijentacija istok–zapad s licem prema istoku. Kostur leži na leđima, a sahranjen je direktno u zemljanu raku. Prilozi su ovi:

1. Oko vrata tanki bronzani tordirani torkves sa krajevima savijenim u petlju (sl. 36).

Prečnik 14,3 cm. Inv. broj 15587.

2. Mala naočarasta fibula od bronzane žice okruglog preseka sa osmicom u sredini. Igla nedostaje (sl. 37).

Dužina 7,5 cm, prečn. diskosa 3 cm. Inv. broj 15588.

3. Fragmenti bronzanog tankog lima nađeni na levoj ruci. Verovatno deo narukvice.

Dužina 12,8 cm. Inv. br. 15589.

4. Zrna jantara okruglog oblika, ukupno 31 komad.

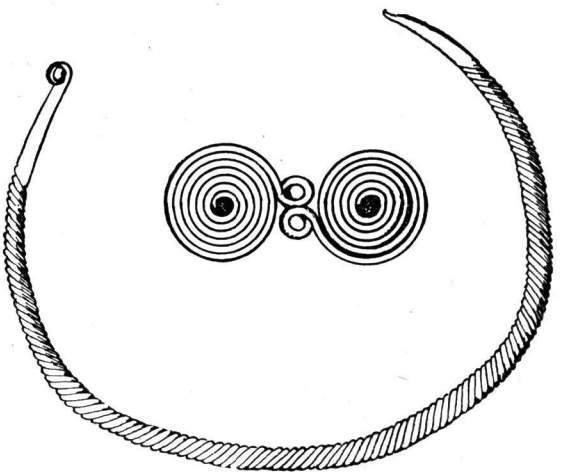
Prečnik najvećeg 3 cm, prečnik najmanjeg 1 cm. Inv. br. 15590.

Žarni grob br. 2

Blok III, kv. d, dub. 0,90 m. Žara je stavljena u zemlju, a oko nje je nađeno nešto kamena, nepravilno poređanog u krug. Žara je bila poklopljena zdelom, a osim pepela i ostataka spaljenih kostiju u njoj nije bilo nikakvih priloga.

1. Žara je svetlosive, glatke površine, od dobro pečene i prečišćene zemlje. Obod je razgrnut i ukrašen na unutrašnjoj strani širokim, plitkim kanelurama. Kratak, cilindričan vrat naglo prelazi u trbuh, koji se pri dnu dosta sužava. Na ramenu su dve horizontalne drške okruglog preseka.

Visina 24 cm, prečn. otvora: vanjski 27,5 cm, unutrašnji 17,5 cm, prečn. dna 9,4 cm. Inv. broj 15591.

Sl. 36 Sl. 37

2. Zdela je takođe iste fakture kao žara. Ona je plitka, razgrnutog oboda, koji je na unutrašnjoj strani ukrašen širokim kanelurama. Na trbuhu ispod vrata su dve dijametralno postavljene drške (sl. 38a).

Visina 12 cm, prečnik otvora 30,5 cm, prečnik dna 8 cm. Inv. br. 15592.

Žarni grob br. 3 (Tab. VIII, sl. 17 i 18)

Blok IV, kv. a, dub. 1,20 m. Žara je stavljena u zemlju, nije poklopljena. Mestimično je ispucala, pa se malo gara i pepela našlo oko nje. Do vrha je bila napunjena pepelom i sitnim kostima. Kod vađenja ostataka, koji su je ispunjavali, nađen je pri dnu ovaj prilog:

Jednopetljasta lučna fibula sa polukružno raskucanom nogom. Nije ukrašena.

Dužina 9 cm, visina 4 cm. Inv. br. 15593.

Žara je svetlosmeđe boje, dobro glačane površine, ali od loše prečišćene zemlje. Ispod slabo razgrnutog oboda nalaze se četiri dijametralno postavljene duguljaste drške.

Vis. 30 cm, prečn. otvora 25 cm, prečn. dna 10,5 cm. Inv. broj 15594.

Žarni grob br. 4

Blok IV, kv. b, dubina 1,40 m. Žara je stavljena u zemlju i pokrivena kamenom pločom dimenzija 45×56 cm. Sadržavala je samo spaljene kosti i pepeo bez priloga.

Posuda je tamnosiva, glačana, sa nešto razgrnutim obodom, koji je ukrašen plitkim kanelurama. Na zaobljenom trbuhu, odmah ispod oboda, nalaze se 2 dijametralno postavljene drške.

Visina 18 cm, prečn. otvora 15,8 cm, prečn. dna 8 cm. Inv. broj 15595.

Analiza predmeta i hronologija

U ovom prethodnom izveštaju ne mislim iznositi detaljnu tipološku analizu celokupnog iskopanog materijala, jer je to predmet konačne publikacije, a veličina i obim takve obrade prešli bi opseg ovog izveštaja. Ograničiću se, stoga ovde samo na neke najvažnije napomene i analizirati tipološki i hronološki najinteresantnije predmete. Na osnovu tipoloških odlika nalaza i stratigrafskih podataka, koje smo kod iskopavanja utvrdili, možemo u sloju fiksirati dva stratuma: stratum I (stariji) od 0,90 do 1,90 m i stratum II (mlađi) od 0,40 do 0,90 m.

Stratum I.

Ovom stratumu pripadaju grobovi broj 4, 6, i ž. l. (iskopani 1955. g.), kao i grobovi br. 1, 22, 24, 26, 29, 30, 32, 43, 53, i ž. 2, 3, 4. (iskopani 1956. g.). Od tih 15 grobova 9 grobova sadržava nalaze, koji su važni za utvrđivanje početka života na ovom lokalitetu. U pitanju su naime prvenstveno bronzane jednopetljaste fibule sa ili bez diskosa na luku. O ovom tipu fibula bilo je pomena u novijoj arheološkoj literaturi, a na njihovu važnost za hronologiju I gvozdenog doba ukazali su W. Buttler,[15] Milojčić,[16] Sundwall,[17] Merhart[18] i dr. Već sam na drugom mestu opširno dotakla pitanje hronologije ovih fibula, pa smatram, da ovde treba da iznesem samo nekoliko važnijih podataka, na osnovu kojih smatram pomenute grobove najstarijim na kompoljskoj nekropoli.[19]

Fibule, o kojima je reč, rasprostranjene su najviše u severozapadnom delu Balkana, i to u nekoliko varijanata. Lučne fibule sa polukružnom raskucanom nogom i dva diskosa na luku, kao i one bez diskosa, rasprostranjene su uglavnom na teritoriji severne Dalmacije, o čemu su već pomenuti autori dali mnogo opširnih podataka.[20] Teritoriju Like pomenuli su samo Merhart i Sundwall, jer nalazi iz ove oblasti su do danas veoma retko publikovani, te se za veliki broj ovih fibula jednostavno nije ni znalo. Njihov broj, međutim, u nalazištima Like je dvostruko veći nego u nalazištima iz Dalmacije.[21] Sudeći po ostalim predmetima, koji su zajedno sa ovim fibulama nađeni, njihovo datiranje je utvrđeno u vreme 1100. g. po Buttleru i Merhartu, odnosno period Ha_2-b srednje Evrope po Reineckeu. To je vreme kulture žarnih polja Evrope i Podunavsko-posavskih oblasti, i to njenih najmlađih faza, što se u Kompolju

[15] W. Buttler, P. Z., 1933, str. 283.
[16] V. Milojčić, Archäologischer Anzeiger 1948/9, str. 25–26.
[17] J. Sundwall, Soc. scient. Fennica, Kopenhagen 1955, str. 1–17.
[18] G. v. Merhart, Bonner Jahrbücher 1942.
[19] R. Drechsler-Bižić, Vjesnik arh. muzeja, Zgb, u štampi.
[20] U vezi s tim up. beleške 15–19.
[21] U Lici su dosada nađene ukupno 23 ovakve fibule.

naročito dobro zapaža: u stratumu I pojavljuju se urne, jedna baš sa lučnom fibulom kao prilogom (žarni grob br. 3), a uporedo s njima počinje i kosturno sahranjivanje, koje je uglavnom karakteristično kroz celo I gvozdeno doba na teritoriji, koju nastanjuju Iliri. Osim ovih fibula može se pomenuti i pojava spiralno uvijenih narukvica od bronzanog lima sa plastičnim rebrom (grob br. 22, sl. 5). Srodne tipove nalazi Merhart u mađarskoj kulturi kasnog bronzanog doba, a neke varijante pominje i u Jugoslaviji (ostava Krehin-Gradac). Tome broju možemo sada dodati i našu narukvicu iz Kompolja kao i fragmente slične narukvice iz groba br. 23, takođe sa ove nekropole, koja je iskopana kod istraživanja 1900.–1903. Za datiranje ovakvog tipa narukvica poslužio je Merhartu nalaz iz ženskog groba u Anconi, koji on po ostalim prilozima datira u »mlađi stepen severoalpske kulture polja sa urnama, odnosno mađarske kasne bronze.«[22] Ako dalje pratimo Merhartovo izlaganje, zapazićemo, da je na osnovu brojnih analogija autor sklon, da za kolevku ovog tipa narukvice smatra Podunavlje i Balkan. Ova dva nalaza u Kompolju tipološki odgovaraju Merhartovim primerima, a hronološki su možda nešto mlađi od Ha, sudeći barem po ostalim nalazima iz groba br. 22, te bismo ih zajedno sa lučnim fibulama mogli staviti u vreme Ha_2-b po Reineckeu. Taj period bi u isto vreme bio terminus post quem za početak razvoja života na Kompolju.

U stratumu I pored žarnih i kosturnih grobova sa hronološki najstarijim nalazima, zapažamo i nešto grobova sa predmetima, koji se moraju datirati i u nešto kasnije periode I gvozdenog doba. To su grobovi br. 4, 6, 24, 30 i 32. U njima se nalaze lučne fibule sa ovalnim zrnom jantara, koje se prvi put u kompoljskoj nekropoli javljaju već u periodu Ha_2-b zajedno sa lučnim fibulama, koje sam malopre spomenula. U Italiji su zapažene u grobovima iz Novillare, a Merhart ih stavlja u fazu Ha_2-b. Među nalazima, koje je u Kompolju iskopao Brunšmid ovakve fibule javljaju se sa lučnim jednopetljastim fibulama, koje se datiraju, kao što sam već pomenula, također u istu fazu.

Što se tiče žarnih grobova, moram napomenuti pre svega, da već sam njihov položaj unutar stratuma I indicira u dovoljnoj meri i njihovo hronološko opredeljenje.Nalaz lučne jednopetljaste fibule u žarnom grobu br. 3, ovakvu hronologiju jasno potvrđuje, a u isto vreme datira i samu urnu.

Ostali žarni grobovi ne sadržavaju nikakve priloge, pa je time nešto teže izvesti i njihovu pravilnu dataciju. Doduše, i njihov položaj u stratumu I indicira pomenutu hronologiju, a i neke analogije sa drugih lokaliteta, od kojih ćemo navesti samo nekoliko primera. Tako za oblik urne u žarnom grobu br. 1 imamo direktne paralele u Smiljanu (kot. Gospić) u grobu br. 9. Istina, i u tom grobu nema ništa drugo od nalaza osim ostatka lučne fibule sa ovalnim zrnom jantara na luku. Pa već i taj podatak nam je dovoljan, da ovaj grob bliže datiramo.[23] Jasnije rečeno, ona bi mogla pripadati kao i urna iz groba br. 3 ranijim fazama I gvozdenog doba.

Urna u žarnom grobu br. 2 ima najbliže analogije u japodskoj nekropoli u Jezerinama kod Bihaća (up. GZM, 1893, str. 72 tabl. XXXVI. sl. 1a, b i 2.). Nađena je u grobu br. 12 (dubina 0,70 m) nažalost bez ikakvih priloga. Sloj grobova na ovoj dubini prema podacima V. Radimskog pripada ranijim fazama I gvozdenog doba.

[22] G. v. Merhart, o. c., tab. 6, sl. 2.
[23] V. Hoffiller, Vjesnik, N. S. VIII, str. 193, sl. 1.

Osim tipoloških mlađih i starijih predmeta u stratumu I, koji po obliku i izgledu imaju jedan, ako možemo reći, opšte ilirski karakter, već zapažamo i pojavu predmeta, koji se odlikuju izvesnim stilskim osobinama svojstvenim isključivo japodskoj kulturi. To su pre svega velike količine jantarnih zrna, koja su osim za ogrlice služila i kao ukras na fibulama, naušnicama, i t. d., zatim privesci na fibulama (grob 24, sl. 33; grob 33, sl. 35), pektoralni ukrasi (grob 24, sl. 32), okovi za pojas (grob 9, sl. 17), kape i t. d.

Od posebnog su interesa ostaci kape na sl. 31, nađeni u grobu br. 22. Na nekim japodskim lokalitetima je već i ranije nađen jedan tip kape, koja se sastojala od 8–10 cm širokog, tankog bronzanog lima, kojemu se na donjoj ivici nalazi niz metalnih štapića u obliku kratkih resa. Neki arheolozi i etnolozi su u ovom obliku videli prototip današnje ličke kape. Ostaci kape iz groba br. 22 približavaju se današnjem tipu ličke kape u svim detaljima mnogo vernije nego one, koje sam pomenula. Ta kapa je verovatno bila od kože ili tekstila, čiji tragovi danas ne postoje. Na mestu, gde se na današnjoj kapi nalaze crnim gajtanom gusto izvezene spirale, nalazili su se na japodskoj kapi brojni nizovi našivenih kalotastih bronzanih dugmeta. Na potiljku, bliže levom uhu, bilo je jedno veće kalotasto dugme sa šiljkom, ispod kojeg je visilo nekoliko bronzanih štapića. Na istom mestu i današnja kapa ima rese, samo su one sada od tekstila i nešto su duže od praistoriskih. Mislim, da je ovaj tip kape zaista veoma sličan današnjem, te da se u ovom slučaju radi o jednom veoma dugom »survivalu«, koji, kao što vidimo, traje do današnjih dana.

Stratum II.

Ovom stratumu pripadaju grobovi br. 1, 2, 3, 9, 15, (iskopani 1955.) i grobovi br. 2, 4, 4a, 9, 33 i 47 (iskopani 1956.). Ovde je zastupljeno isključivo kosturno sahranjivanje, najčešće u kamenim grobnim konstrukcijama. Tipološke odlike nalaza su veoma raznolike i rečito svedoče o bogatom razvoju japodske materijalne kulture sve do rimskog doba. Osim bronzanog nakita, koji je zastupljen u najvećem broju, pojavljuju se ovde i predmeti od t. zv. bele bronze (legura srebra i bronze), stakla, jantara i gvožđa (doduše u veoma malom broju).

Osim već pomenutih japodskih izrađevina zastupljenih u stratumu I, pojavljuju se ovde i neki predmeti od posebnog značaja, kao i neke varijante već nama poznatih predmeta. Na materijalu se primećuje, da su Japodi u ovom vremenu počeli još više ostvarivati intenzivni dodir, kako sa susednim ilirskim plemenima tako i sa udaljenijim kulturnim centrima, o čemu će ovde još biti govora.

Među fibulama zapažamo u stratumu II tipološki i kronološki mlađe primerke od onih iz stratuma I. Ovde se kao najstariji tip može smatrati fibula iz groba br. 4a, koja vremenski pripada periodu Vače I, odnosno vremenu od 800–600 g. pr. n. e.[23a] Ona je dosad unikat u Kompolju. Ovom vremenu pripadaju i spiralne naočaraste fibule od bronzane žice sa osmicom u sredini. Njihov razvoj kod Japoda možemo pratiti već od faze Ha_2-b, gde se pojavljuju sa spiralnom narukvicom u grobu br. 22, ali su tokom H b-c faze češće.

[23a] F. Stare, Vače (Katalog), Ljubljana 1955, str. 11, tab. XX–XXV.

Dalji razvojni stepen ovog tipa su, po mom mišljenju, pločaste naočaraste fibule, koje se u Kompolju pojavljuju prvi put u H_d fazi, zajedno sa duplim ukrasnim iglama, kojih se glava sastoji od žice složene u osmice, čertoza i i čunastim fibulama tipa Vače IIa, a koji predmeti hronološki pripadaju vremenu od 600–450 g. Od fibula iz ovog stratuma treba pomenuti one od bronzane žice sa dve i tri petlje, kojih je luk obično ukrašen zrnima od zemljane mase.

Rasprostranjenost ovih fibula na teritoriji Like je vrlo velika i izgleda, da su one zaista japodski specifikum, jer ih kod susjednih plemena ima samo u varijantama. Čak se ni u Jezerinama ne sreću oblici, koji u potpunosti odgovaraju ovima, iako su Jezerine neosporno japodski lokalitet i sadržavaju veliki broj stilski i tipološki adekvatnih objekata onima u Lici.[24] Kad je već reč o fibulama, ne smemo zaboraviti da napomenemo, kako se u stratumu II, u grobovima i van njih, našao izvestan broj veoma zanimljivih privesaka sa fibula, koji se po izgledu razlikuju od onih dosada nađenih u Lici. To naročito vredi za priveske na fibulama u grobu br. 47. Vremenski oni pripadaju kao i same fibule, na kojima se nalaze, H_d- fazi.

Datiranje nalaza iz kompoljske nekropole u pojedine određene vremenske periode, na osnovu brojnih analogija, ne pretstavlja, kao što smo samo iz ovo nekoliko primera videli, neki naročiti problem. Mnogo je teže na osnovu nađenog materijala rešiti pitanje etničkog karaktera Japoda, za koje se uobičajeno primenjuje karakteristika Strabona (»Japodi su iliro-keltska mešavina«).[25] U ovom prethodnom izveštaju nemam nameru da o tom problemu mnogo diskutujem, mada se na osnovu novijih istraživanja japodske materijalne kulture došlo do izvesnih rezultata, koji imaju značaja, ali koji ovaj problem ipak ne rešavaju sasvim do kraja.

Pre svega, jasno je i sigurno, a to nam nalazi najbolje potvrđuju, da su Japodi u prvim fazama železnog doba imali materijalnu kulturu srodnog karaktera sa ostalim ilirskim plemenima, kako Balkana tako i onih oblasti, koje su migracijama naselili. Kakvi su sve faktori uticali na razvoj ove kulture od vremena kasne bronze odnosno poslednjih faza kulture polja sa urnama, pa do konca I gvozdenog doba, na ovom mestu ne nameravam opširno iznositi. Pomenuću samo u nekoliko reči, da je formiranje japodske kulture i japodskih specifičnosti nastalo dosta rano, t. j. već od faze Ha_2-b i da su nalazi tipološki najsrodniji sa onima na teritoriju Liburna i Picenuma u Italiji, kao i pojedinih oblasti susedne Slovenije, Istre i Austrije (nalazište Hallstatt).

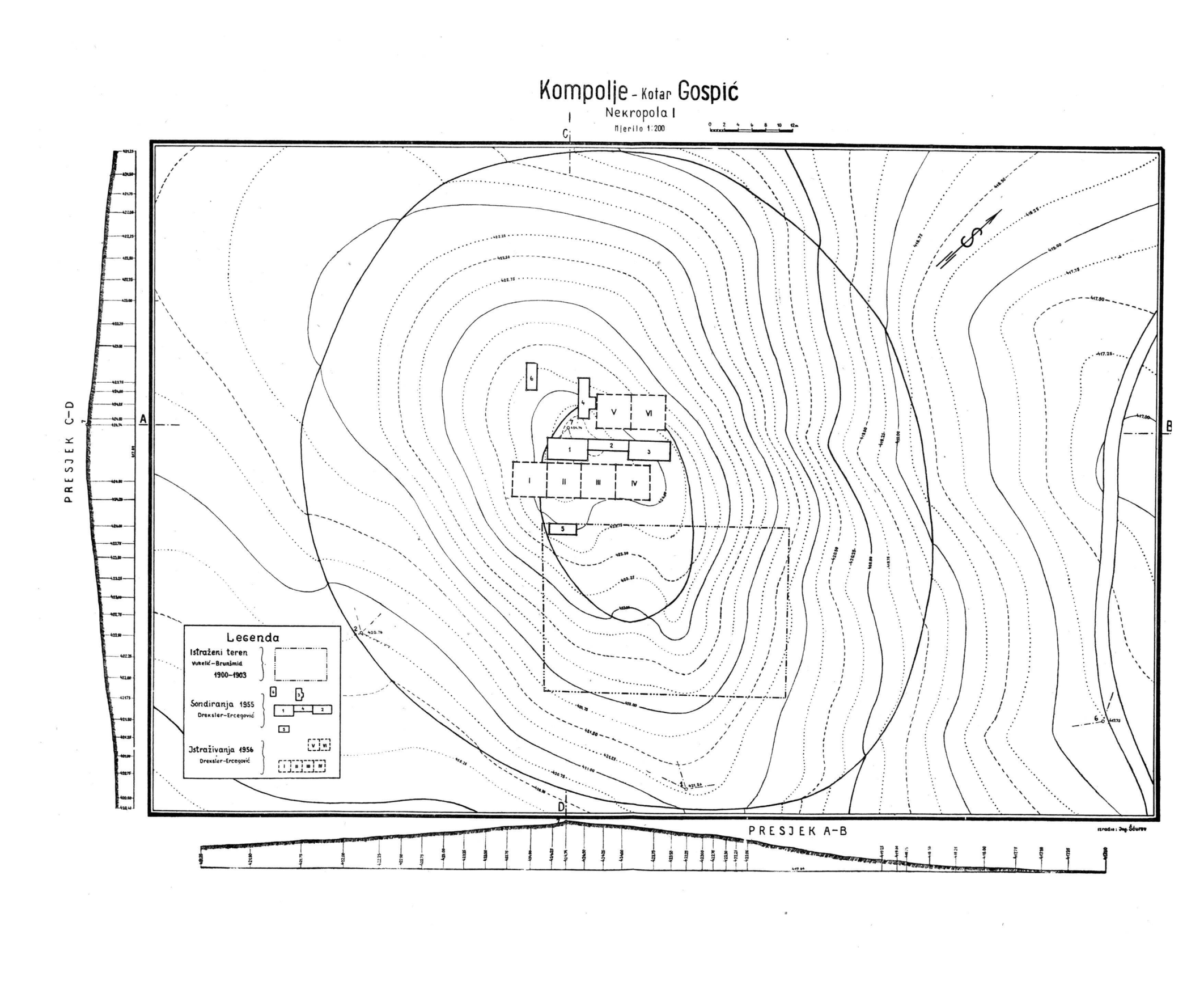
Koncem faze H_d, odnosno krajem I železnog doba, u Kompolju, kao uostalom i na većini ličkih lokaliteta, konstatujemo niz predmeta, koji po svojim oblicima pripadaju već mlađem železnom doba (La Tène). Pri Brunšmidovim, kao i našim istraživanjima moglo se utvrditi, da oblici iz I gvozdenog doba produžuju svoje trajanje i u latenu. Ovaj period u Kompolju karakterišu pre svega fibule čertoza tipa, i to u nekoliko varijanata, od kojih se pored onih starijih sa jednom do dva puta spiralno savijenom nogom javlja i t. zv. strelasta konstrukcija (Armbrustfibeln), a zatim fibule, koje po svom obliku odgovaraju keltskim fibulama tipa laten II i III, kao i niz privesaka i drugih detalja, koji jasno svedoče, da se kultura II gvozdenog doba u Kompolju na-

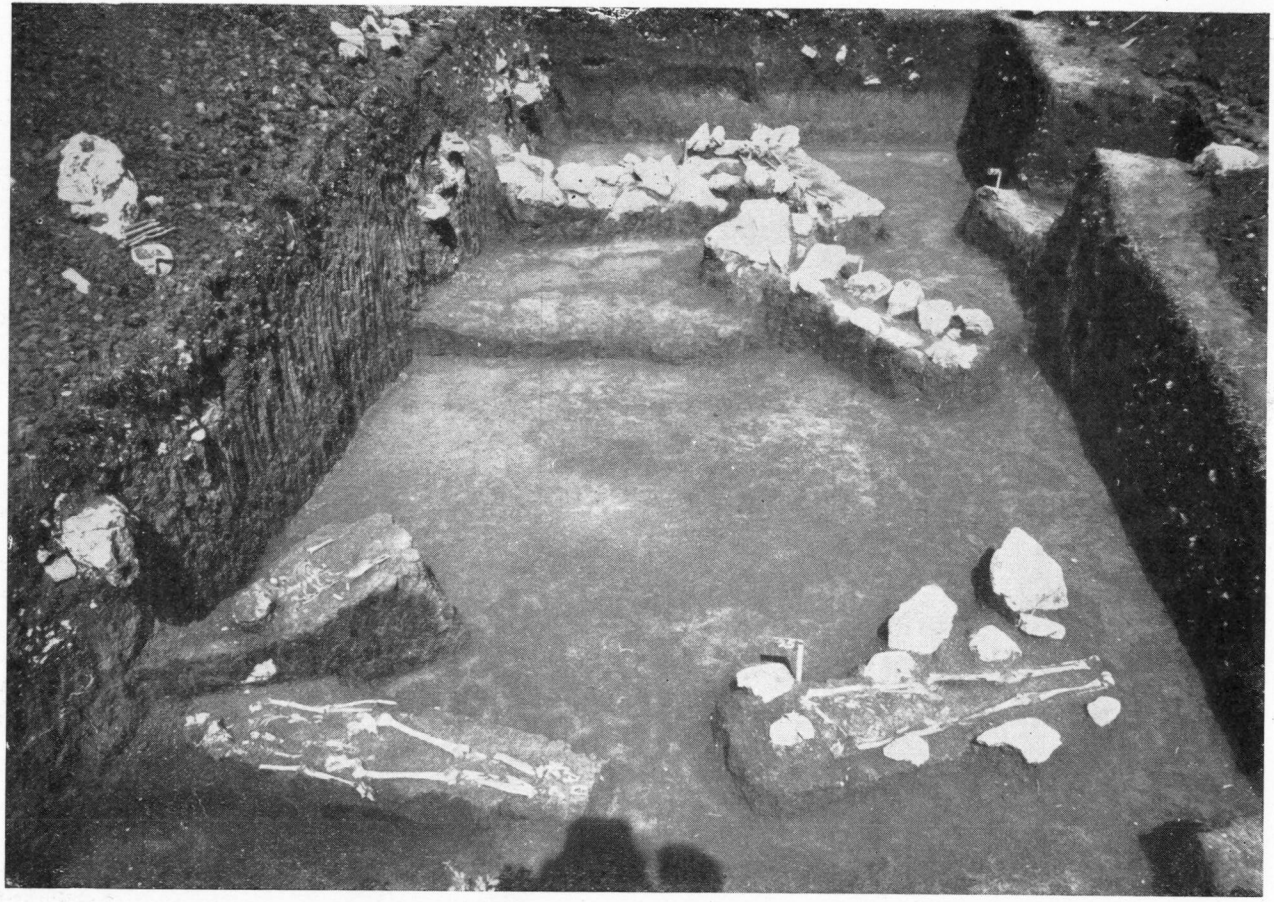
[24] WMBH, III, str. 113, sl. 248.
[25] Up. A. Mayer, Serta Hoffilleriana, Zagreb 1940, str. 189 i dalje.

Kompolje - Kotar Gospić

Nekropola I

Mjerilo 1:200

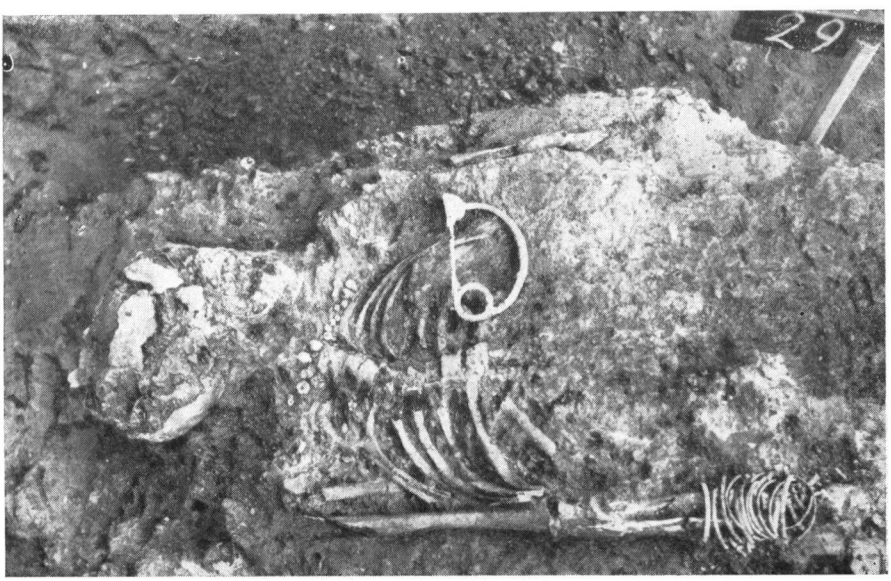

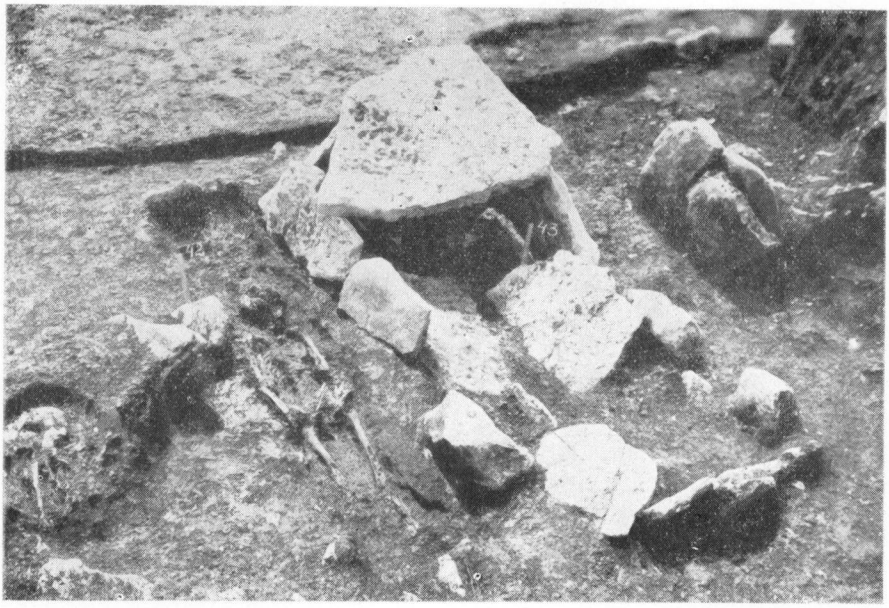
Sl. 1. Opšti pogled na deo iskopanog terena. Skeleti u kamenim konstrukcijama i zemljanim rakama. (Blokovi br. I, II, III)

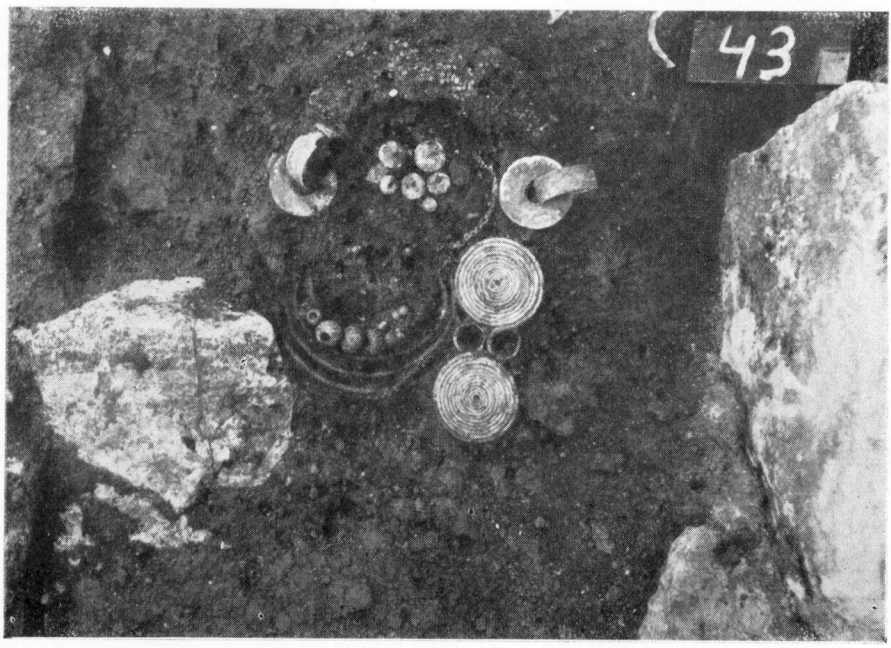
Sl. 2. Detalj groba br. 22.

Sl. 3. Detalj groba br. 29

Sl. 4. Kamena konstrukcija groba br. 43. Pored ovog groba vidi se kosturni grob br. 42. Umrli leži na ugljenisanoj dasci.

Sl. 5. Detalj groba br. 43.

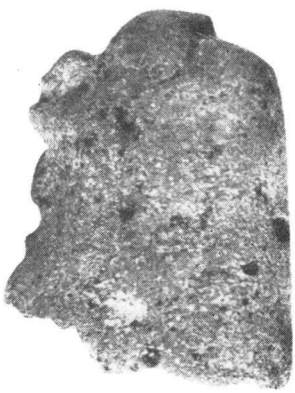
6

7

8

9

Sl. 6–8. Zrna sa jantarne ogrlice iz groba br. 47 izrađena u obliku ljudskih glava.
Sl. 9, grob br. 47. Zrno jantara horizontalno probušeno i s jedne strane narezano.
(Možda započet rad!)

10

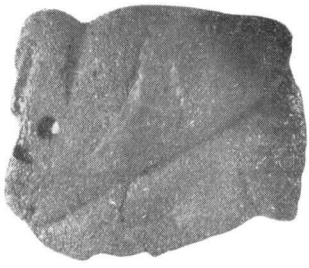

11a

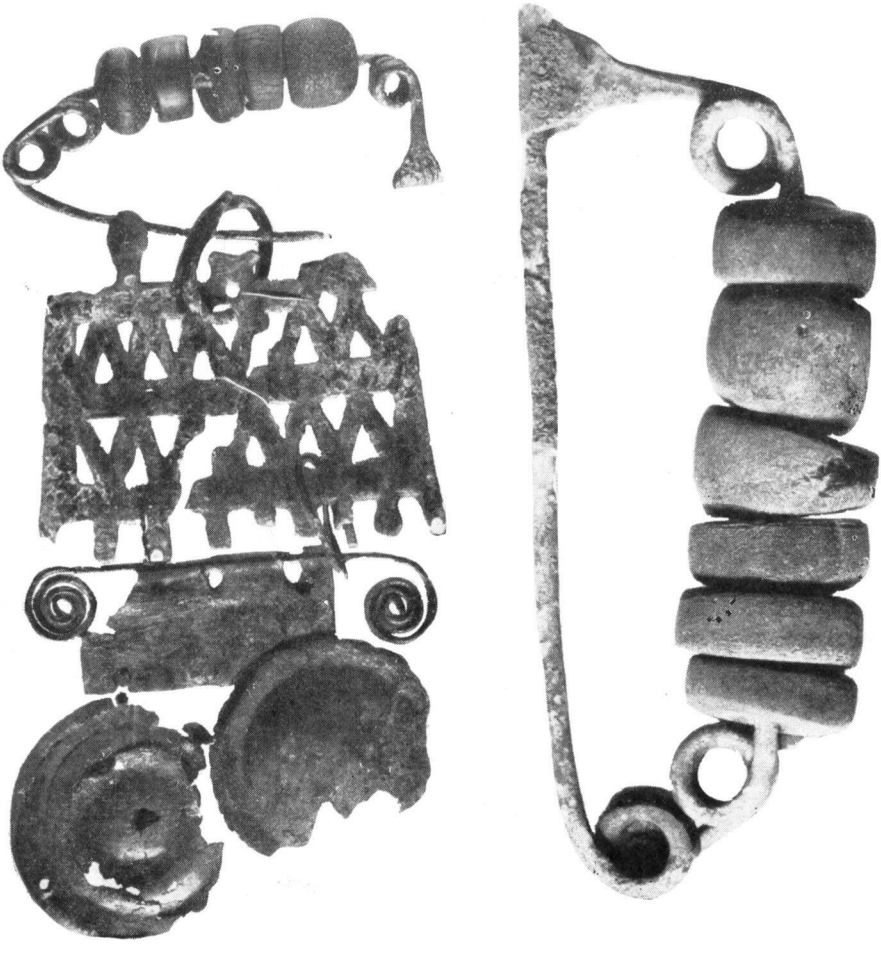

11b

Sl. 10, grob br. 47. Lice i naličje jantarne pločice na kojoj je pretstavljena zgrčena ljudska figura. – Sl. 11 a, b, grob br. 47. Ovalno zrno jantara sa urezima.

Sl. 12, grob br. 47. Zrno jantara izradeno u obliku ptice.

13 14

Sl. 13, grob br. 47. Bronzana fibula s priveskom.
Sl. 14, grob br. 47. Bronzana fibula sa tri petlje i 6 zrna jantara na luku.

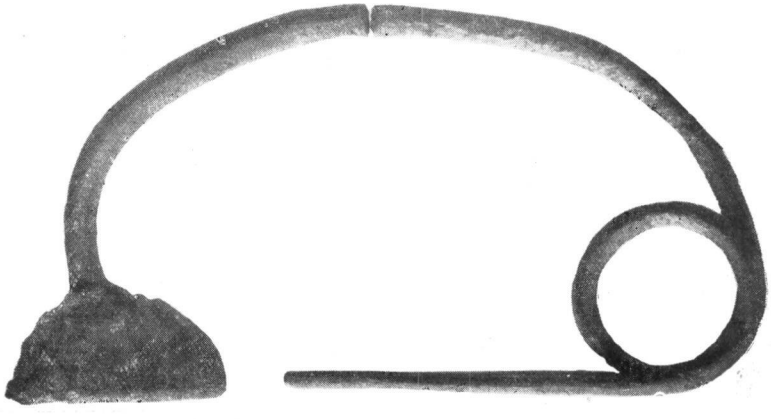
Sl. 15, grob br. 47. Bronzani privesak, koji se nalazio na željeznoj fibuli.

Sl. 16. Grob br. 21 sa prilozima.

Sl. 17. Urna iz žarnog groba br. 3.

Sl. 18. Lučna bronzana fibula iz žarnog groba br. 3.

stavila na period I gvozdenog doba. To pokazuju i predmeti iz stratuma I i II u Kompolju, koji se zaista ne mogu međusobno oštro razdvojiti.

U ovom periodu se na nalazima osećaju također i jaki uticaji liburnske, pa preko nje i picenske kulture. Ti dodiri se verovatno, zahvaljujući keltskoj ekspanziji, još više proširuju, jer se sa ovim predmetima, iako sporadično, javljaju i predmeti keltske provenijencije.[26]

Osim toga, u grobu br. 47 otkrivena je sitna plastika rađena u jantaru, koja svojim stilom i izradom navodi na razmišljanje o vezama Japoda i sa Grcima, i to u vreme, kada kolonije na našoj obali i ostrvima nisu još osnovane. O ovoj plastici bi ovde kazala nekoliko reči, jer su ti nalazi za proučavanje veza Japoda i grčkog sveta veoma interesantni.

U određivanju hronologije ove plastike ne postoje naročite teškoće. Inventar groba br. 47, naročito fibule sa tri spiralne petlje i privescima (Tab. VI. sl. 13, 14; Tab. VII, sl. 15) jasno svedoče, da se ovde radi o vremenu punog razvoja zadnjih faza I gvozdenog doba.

Mnogo je teže međutim rešiti pitanje provenijencije ove plastike. Zasada na teritoriju Jugoslavije nisam našla nikakve bliske analogije. Na samom tlu Grčke, takođe mi nije poznat nalaz sitne plastike rađene u jantaru. Tragovi dodira Grka sa našom teritorijom u vreme VI. i početka V. v. su zasada prilično oskudni, iako imamo grčki import na Glasincu,[27] nekoliko iliro-grčkih šlemova, koji su nađeni tako i duboko u unutrašnjosti naše zemlje,[28] nešto korintske keramike sa Visa, Korčule, Visača, Bara i Budve,[29] kao i japodske urne iz Bihaća, na kojima pretstave pokazuju srodnost sa lakonskim reljefima, naročito onima iz Hrisafe,[30] iako su ove urne iz I. v. n. e.

Dodir Grka sa zapadnom obalom Jadrana, a preko nje i sa unutrašnjošću Italije u vremenu od VII. do V. v. i predmeti materijalne kulture nađeni na toj teritoriji možda bi nam mogli nešto bolje pomoći u rešavanju pitanja provenijencije ove naše plastike.

U nekropoli iz Certose kod Bologne u grobu br. 100 nađena je jedna perla od jantara, koja ima dosta zajedničkih crta sa glavom na sl. 6 iz Kompolja.[31] U grobu su pored ove glave bile i četiri fibule čertoza tipa sa dva puta spiralno savijenom glavom, jedna perla od plavog stakla sa belim kružićima i mali lekitos sa crnim figurama na svetloj podlozi. Lekitos kao i fibule datiraju ovaj grob najranije u kraj VI. odn. početak V. v. [32] Perla od jantara nađena je u ovom grobu zajedno sa nizom okruglih zrna od jantara, od kojih su dva bila obrađena u obliku veoma stilizovanih ovnovskih glava, kakve su takođe česte i na japodskim lokalitetima Like.[33]

[26] Arh. muzej, Zgb., nepublikovano. Latenski sa keltskim uticajem su grobovi br. 12, 17, 44, 61, 64, 68, 158, 175, 181, koji će biti objavljeni u Katalogu.

[27] F. Fiala, GZM., 1893, str. 720 i dalje.

[28] M. Garašanin, Vesnik Voj. muzeja, Bgd. 1957, str. 37 i dalje.

[29] Ibid, str. 44.

[30] D. Sergejevski, GZM, 1950, tab. XIII, sl. 1–3.

[31] A. Zannoni, Gli scavi della Certosa di Bologna, 1884, tab. XXXVIII, grob br. 100, sl. 6.

[32] Za datiranje čertoza fibula od novije literature uporedi: W. Kersten u PZ., 1933; F. Stare, Vače (Disertac.), str. 72–74; Z. Vinski, Arh. Iugoslavica, II, str. 28–29.

[33] Nekoliko ovakvih glava našao je Brunšmid pri iskopavanju 1903. g., Arh. muz., Zagreb, nepublikovano.

Druga analogija sa tla Italije je ona iz etrurske nekropole u Marzabottu kod Bologne.[34] Za nalaze iz ove nekropole Montelius kaže: »Tout ce que l'on trouvé dans la ville de Marzabotte et ses nécropoles est étrusque, excepté un nombre rélativement petit d'objets gaulois qui on été découverts dans une nécropole à inhumation au Sud de l'Acropole et dans la ville même«.[35] Glava iz Marzabotta ima mnogo sličnosti sa glavom iz Kompolja (sl. 6). Pre svega, rađena je takođe u jantaru, veličine je 4 cm (dok je naša 3,7 cm), urezana traka oko glave isto je rađena kao i kod našeg primerka, a tako isto i oko, nos i vrat. Nažalost ova glava nije nađena u zatvorenoj grobnoj celini.

Iz okoline Rima potječe šest glava od jantara, od kojih je jedna veoma slična glavi na sl. 6 iz Kompolja.[36] Za ovaj primerak kaže O. Pelka, da se stilski jako razlikuje od ostalih, koje bi mogle biti etrurske izrade, »te bi možda bila na mestu pretpostavka, da se radi o predmetu, koji je trgovačkim putem mogao doći negde sa severa.« Naravno, ovaj izraz »sa severa« nam je ovde potpuno nedovoljno objašnjen i jedino možemo pretpostavljati da se radi o severnoj Italiji, a ne nekoj udaljenijoj severnoj zemlji. Ako bi se radilo o severnoj Italiji, onda bi pomenuta glava mogla pripadati onom istom krugu, kao i glava iz Certose odn. Marzabotta, pa bi time i njena provenijencija mogla biti objašnjena na isti način. Nažalost, autor nam ne daje nijedan drugi podatak osim onog, da je ova plastika nađena u jednom grobu kraj Rima.[37]

U okolini Ancone, u Falkonari, nađen je 1920. g. veoma lep primerak nakita od jantara, koji je, izgleda, bio na luku fibule, jer je skroz probušen.[38] Na sumarno obrađenoj osnovi, koja pretstavlja postelju, nalaze se, izrađene u punom reljefu, tri figure: mladić, žena i jedan mališan. Sadržaj mitološke scene, koji opširno tumači F. Kredel, nama ovde nije bitno zanimljiv, važna nam je izrada i stil samih figura i njihova sličnost sa plastikom iz Kompolja. Arhajski stil ovih figura ukazuje, da bi datum njihove izrade mogao biti 520–500 g., kaže Kredel. Sigurne paralele ne nalazi, međutim, nigde, iako pominje izvesne analogije sa reljefima iz Perugie, Monteleona i Efesa. Autor postavlja nekoliko hipoteza o provenijenciji ovog predmeta, ali ne daje nikakav definitivan zaključak, nego smatra samo da, sudeći po izradi, može pripadati »grčkom kulturnom krugu«.[39] Kompoljska plastika nema mnogo zajedničkih elemenata sa ovim pretstavama. Jedino bi se moglo reći, da je kosa mladića stilizirana na isti način kao i na našoj sl. 7.

Jedan drugi reljef, za koji se smatra da je nađen u mestu Ruvo, a koji takođe publikuje Kredel u istom radu, približava se u većem broju detalja kompoljskoj plastici.[40] Oko je na obe figure pretstavljeno na isti način kao u Kompolju (sl. 6), kosa takođe kao na sl. 7. Interesantan je još jedan detalj, kojeg nema na plastici iz Falkonare, ali postoji u Kompolju i Ruvo: to su pravilna okrugla udubljenja (ne otvori!) na licu i naličju ovih predmeta, a

[34] O. Montelius, La civilisation primitive en Italie, sv. I, tab. 109, sl. 15.
[35] Ibid, sv. I, str. 509.
[36] O. Pelka, Bernstein, Berlin 1920, str. 27, sl. 11.
[37] Ibid, str. 27–29. Svih pet nalaza čuvaju se u Drezdenu.
[38] F. Kredel, Jahrbuch d. Deutsch. Arh. Inst., 1923-24, str. 169.
[39] Ibid, str. 177.
[40] Ibid, tab. V.

njihova se namena ne može objasniti (sl. 6, 8). Raspored ovih udubljenja na samim figurama takođe nema nikakvog logičnog reda: ona su na glavi, na poleđini, na nozi i t. d. Pa ipak, iako ne možemo utvrditi, šta je majstor hteo pretstaviti ovim udubljenjima, činjenica je, da se ona nalaze na plastici obaju lokaliteta. Kao što sam već napomenula, sličnosti ovih predmeta su jake, ali zasada ipak ne bih mogla tvrditi, da ih je radio možda isti majstor. Predmete iz Ruva datirao je Kredel u V. v. pr. n. e.

Dosad pobrojani predmeti sa tla Italije rađeni su svi u jantaru. Sličnost sa kompoljskom plastikom je uglavnom očigledna, mada nijedan predmet nije identičan sa ovima iz Kompolja. Napomenula sam već, da je Kredel pri traženju analogija za nalaz iz Falkonare naveo sličnost istoga sa reljefima iz Monteleone, Perugie i Efesa (M. Azija). Za paralele sa kompoljskom plastikom pomenuti reljefi su veoma značajni.

Bronzani okov sa kola iz Castel San Mariano kod Perugie sadržava niz likova, od kojih su neki veoma srodni onima iz Kompolja. Tako na pr. glava zgrčene ljudske figure na tab. V, sl. 10 pokazuje neospornu srodnost sa glavama na pomenutom reljefu: kosi položaj oka, debele usne i nos. Glava Herakla na tabl. 14 veoma je slična glavi na sl. 10 iz Kompolja.[41] U kratkom tekstu koji objašnjava tabele, Petersen kaže za pomenute reljefe da su slični nekim pretstavama na kolima sa jedne etrurske urne publikovane u Monnumenti antichi LVII. Ovaj svezak mi nije bio dostupan te ne znam, u kojoj meri autor ima pravo. Što se tiče vremena postanka i provenijencije ovih okova, autor se ograničava samo na to, da ih okarakteriše kao »starojonske«.[42]

Nalaz iz Monteleone za nas je također od velikog interesa. Pre svega, bronzana kola sa reljefnim pretstavama nađena su u jednom grobu sa nekoliko predmeta, koji su tipološki veoma značajni za određivanje hronologije, pa donekle i provenijencije ovih kola. U popratnom tekstu A. Furtwängler[42a] opširno analizira sve predmete, zadržavajući se naročito na pretstavama sa kola i dolazi do veoma zanimljivih zaključaka. Lica tih figuralnih pretstava veoma su slična onima iz Kompolja na sl. 6, iako se ovde radi o reljefima od iskucanog bronzanog lima, a ne o jantaru. Ali, za utvrđivanje stila jedne pretstave nije najbitnije, da se analogije traže samo sa predmetima, koji su rađeni u istom materijalu!

Na osnovu opširne i detaljne analize kola i predmeta nađenih u grobu Furtwänglerovo mišljenje je, da ona nisu iz Jonije importirana, nego rađena na italskom tlu. On navodi više primera ovakvih kola iz Italije, i to slikanih na vazama ili zidovima, a koja su veoma slična ovima iz Monteleone. Brojne analogije, koje pominje, uglavnom su sa etrurskog tla, a nešto i iz Picenuma.[43] Po njegovom mišljenju Fokejci su bili onaj etnički elemenat, koji je umetničku obradu ovih predmeta doneo u Etruriju, i to putem preko Jadrana. Autor se ovde oslanja na Herodota (I, 163) i smatra, da su Fokejci u unutrašnjost Italije prodrli dolinom reke Poa osvojivši Spinu i Adriju. Ranije je u tekstu napomenuo, da su ova kola mogla biti preko Picenuma dobavljena u

[41] Antike Denkmäler II, tab. 15, sl. 1. Tekst E. Petersen, str. 3–4.

[42] Ibid, str. 4–5.

[42a] Brun–Bruckman, Denkmäler griech. u. röm. Skulptur, Tekst A. Furtwängler, str. 586-7.

[43] Micali, Chiusiner Terakottareliefs, tab. 177; Arh. Anzeiger, 1904, str. 61, sl. 1, Pellegrini, Studi e materiali I, Milano, sl. 4, str. 96; sl. 8, str. 101, sl. 9, str. 103.

sabinski Monteleone, te dalje kaže, kako su Grci iz Spine i Adrije mogli preko Picenuma svoje industriske proizvode lako preneti duboko u unutrašnjost Italije. »Arhajske grčke kulturne elemente iz doline Poa treba uvek imati na umu pri objašnjavanju raznih pojava u ovom krugu.« Tako Furtwängler misli, da su čak i keltska ratnička kola preko Italije mogla prodreti u Galiju, a kako smo već rekli, u Italiju su ih po njegovu mišljenju doneli maloaziski Grci. (»Die keltischen Fürstengräber, die Wagen erhalten, sind dieselben, in denen griechischer und etruskischer Import des 5. Jahrhunderts und griechisch-keltische Ornamentik erscheint.«). Što se tiče datiranja, autor smatra, da su ova kola nešto starija od okova iz Perugie, iako je sličnost između njih vrlo očigledna.

Već sam napomenula, da postoji velika sličnost između stila kompoljskih glava i ovih na pomenutim kolima. Osim toga, na jednoj posudi iz istog groba, na trbuhu suda nalazi se apliciran ornamentalni ukras, kojem gornji deo pretstavlja sphinx sa raširenim krilima, kako Furtwängler kaže »... in barbarisierenden Stile.« Dalje dodaje, da je celi sud italske, a možda etrurske izrade. Ovakve pretstave sphinxa nađene su i u Kompolju samo ne na posuđu, nego kao samostalne figure (privesak).[44]

Šta nam ostaje sada da kažemo o provenijenciji kompoljske plastike? Sve dosad pobrojane analogije nađene su na tlu Italije, i to pretežno na etrurskoj teritoriji. Autori svih ovde pomenutih radova, nezavisno jedan od drugog, izvlače uglavnom dva zaključka: plastika od jantara kao i pomenuti reljefi mogu se smatrati proizvodima rađenim na tlu Italije, a ne importom iz Grčke odnosno Jonije, i drugo na tlu Italije su ih radili ili grčki majstori, što je mnogo verovatnije ili autohtoni stanovnici, razume se pod jakim grčkim uticajem. Zbog toga uvek u svojim tekstovima oni operiraju sa izrazima »arhaizirajući«, »jonizirajući« ili »barbarizirajući« stil, jer de facto, svi ovi predmeti nisu iskonski »grčki«, jer istovremeno nose više ili manje izvestan pečat tla, na kojem su ponikli. Ovo je naročito uočljivo na perlama od jantara u obliku ljudske glave: sve su one »iste«, a ipak dosta različite. Za neke čak (glava iz Dresdena) sa mnogo verovatnoće bi se moglo pomisliti, da je varvarski rad.

Na osnovu analogija, koje sam u ovom radu iznela, mogle bi se danas u vezi s pitanjem porekla arhajske plastike u Kompolju kao i njena datiranja postaviti dve hipoteze. Ovde ću ukratko izneti suštinu tih pretpostavki ne opredeljujući se definitivno ni za jednu, jer mislim, da je ceo ovaj problem još uvek dosta daleko od konačnog rešenja.

Pretpostavimo sada, da je plastiku iz Kompolja radio grčki majstor ili domorodac na tlu Italije, pa je putem trgovačke razmene stigla na teritoriju Japoda. Koje nam činjenice odnosno pretpostavke govore u prilog ovakve hipoteze? To su pre svega analogije sa tla Italije, koje sam ranije navela. Dosada nađeni predmeti u Italiji uglavnom potječu sa etrurskog tla ili iz pokrajina, gde je taj uticaj bio dosta jak (picenska i sabinska teritorija, a samo jedan primerak iz Apulije). Pa ipak, rekla bih, da ova plastika nije etrurska, a to je mišljenje i svih dosada navedenih autora. Meni je zasada najbliža pretpostavka Furtwänglera, koju sam već ukratko ovde iznela.[45] Za

[44] Arh. muzej, Zagreb, nepublikovano.
[45] Furtwängler, o. c.

našu plastiku iz Kompolja, međutim, nije dovoljno samo to, da jedno ovakvo mišljenje usvojimo. Naime analogije iz Certose, Marzabotta i Ancone, za koje Furtwängler nije tada znao, otvaraju nam novi niz pitanja. Ako je ova plastika rađena u Italiji, možemo se zapitati, kojim putem je došla na teritoriju Japoda. Od ova tri pomenuta mesta, Ancona i Certosa sadržavaju i druge nalaze, koje u Kompolju takođe često srećemo.[46] Veze ovih kultura sa Liburnima i Japodima su očigledne i prema tome bi se lako moglo zaključiti, da je putem tih veza ova plastika, sa ostalim predmetima, naročito čertoza fibulama, prenesena na tle današnje Like.

Druga hipoteza bi se sastojala u tom: ako usvojimo mišljenje Furtwänglera, da su Jonci (Fokejci) prodirući dolinom Poa doneli sa sobom u Italiju i grčke arhajske uticaje, onda treba da se zapitamo, kojim su putem do ušća Poa stigli. Zapadna obala Jadrana je na liniji od današnjeg Barija pa do Spine veoma siromašna dobrim lukama. Grci, opet, iako dobri pomorci, nisu voleli duga putovanja po otvorenom moru, pogotovu ako u tom istom moru, kojim plove, postoji niz ostrva i dobrih luka, kao što je slučaj sa našom obalom Jadrana. Dodir Ilira na našim ostrvima i kopnu sa Grcima tog doba je još uvek veoma neispitan. Znamo, da kolonija još nije bilo, ali ipak konstatujemo iz tog vremena neke tragove grčkih uticaja, kako na našoj obali tako i na kopnu.[47] Zar ne bi onda arhajske glave iz Kompolja mogle biti direktan import, pa čak možda i rad autohtonih stanovnika pod uticajem grčko-arhajskog stila? U ovom slučaju bi posretstvo Italije moralo otpasti.

U svom članku o iliro-grčkim šlemovima M. Garašanin je opširno izložio značaj trgovačkih veza Grčke i ilirskog područja u periodu pre IV. v. i ukazao na više putova ekspanzije istih.[48] Ako plastika u Kompolju nije došla putem preko trgovačkih veza sa Italijom, još uvek nam ostaje otvoreno pitanje, da li je ista prenesena na tle Japoda dodirom Grka sa Japodima preko Jadrana ili kopna. Novi nalazi u Novom Pazaru[49] i Gostilju na Skadarskom jezeru[50] možda će nam ovo pitanje bolje razjasniti.

U vezi sa Furtwänglerovim mišljenjem, da je arhaizirajuća plastika na tlu Italije mogla biti izrađena od strane domorodaca, koji su grčke uticaje primili u tolikoj meri, da su oni postali sastavni deo njihove autohtone umetnosti, moramo se takođe zapitati, nije li se sličan slučaj mogao dogoditi i na teritoriji Ilira odnosno Japoda. Za ovu pretpostavku bi nam možda moglo poslužiti zrno jantara na sl. 9, koje pretstavlja započet, a nedovršen rad. Nije običaj da se importiraju predmeti, koji su nedovršeni, ali s druge strane, ne smemo zaboraviti, da je u grobu 47 nađeno i drugih predmeta neosporno japodske provenijencije, pa da je možda neki majstor-Japod, po ugledu na već

[46] Arheološki muzej, Zagreb, nepublikovano.

[47] G. Novak, Prehistorijski Hvar, Zagreb 1955, str. 3–15 i M. Garašanin, o c., str. 45 i dalje.

[48] Ibid, str. 47. i dalje.

[49] Narodni muzej, Beograd, nepublikovano. Pored većeg broja nalaza od zlata i bronze nađeno je mnogo zrna jantara, od kojih su neka slično ukrašena kao i naša u Kompolju. Minijaturna arhajska statueta od jantara izgleda, da je nešto mlađa od glava u Kompolju.

[50] Đ. Basler, saradnik Zavoda za zaštitu spomenika kulture u Sarajevu vršio je iskopavanje ilirske nekropole u Gostilju na Skadarskom jezeru. Pored većeg broja grčkih vaza VI–V v. pronašao je i tri okova za pojaseve. Na jednome je iskucan ornamenat adekvatan onom iz Prozora (up. Š. Ljubić, Popis, tab. XXV.).

uvezene uzore pokušao da nešto slično izradi, ali mu je to slabo pošlo za rukom. Ali mi takođe imamo već na tlu Ilira radove, za koje se može sa sigurnošću kazati, da su rađeni na njihovoj teritoriji. Uzmimo samo primere japodskih urni iz Bihaća,[51] o kojima su i D. Sergejevski i M. Garašanin dali približno isto mišljenje,[52] a da ne govorimo o nalazima iz Novog Pazara i Gostilja. Naročito je za nas zanimljiv zaključak Garašanina, koji kaže: »Mora se, međutim, napomenuti, da se danas sve više pokazuje, da su grčki uticaji u pozadu jadranske obale morali bili mnogo jači, nego što se to obično pretpostavlja. Ovde ćemo pomenuti odavno poznate japodske urne, koje je nedavno detaljno obradio D. Sergejevski. Iako mnogo mlađe, iz rimskog doba, pokazuju one nedvosmisleno postojanje veoma starih tradicija, između ostalog poznatih lakonskih reljefa čiji je najbolji pretstavnik onaj iz Hrisafe. Da bi jedna umetnost mogla u jednom području delovati svojim uticajem i tradicijom u mnogo kasnije vreme, izgleda mi da se mora pretpostaviti, da je ona ovde još u vreme svog cvetanja morala na neki način biti dublje prihvaćena od domaćeg stanovništva, u ovom slučaju Japoda.« Usvajanjem ovakvog mišljenja, koje će verovatno novim nalazima, još bolje biti potvrđeno, a koje već sada nosi u sebi klicu istine, mogli bismo onda izvesti ovaj zaključak: uticaji grčkog arhajskog sveta širili su se na obe obale i unutrašnjost kako Italije tako i Balkana. Italija je bila nešto bolje istražena, pa su zbog toga pretpostavke, da su ovi predmeti iz Italije importirani, mogle biti lako prihvatljive. Novi nalazi na teritoriji balkanskih Ilira ovakvo mišljenje mogli bi lako izmeniti. Zasada bih mogla sigurno reći samo to, da plastika iz Kompolja po svom stilu pripada arhajskom jonskom stilu kraja VI. i početka V. v., a nalaz iste na teritoriji Japoda otvara nam još jedan novi problem u vezi širenja grčke ekspanzije na teritoriji Ilira i njena prinosa formiranju ilirske odnosno, u ovom slučaju, japodske kulture.

Résumé

LES FOUILLES DE LA NECROPOLE YAPODE A KOMPOLJE 1955–56

Dans ce travail l'auteur étudie les découvertes faites dans la grande nécropole des Yapodes, tribu illyrienne, au village de Kompolje qui se trouve à 12 km sud-ouest d'Otočac sur la route principale liant la Lika à la Côte Adriatique (Otočac–Senj). Il y a dans ce village des ruines préhistoriques (niveau au-dessus de la mer 472,76, niveau relatif 50,76) que, selon les sources antiques, certains auteurs considèrent comme Avendo, ville fortifiée des Yapodes (cf. note 6 et 7; App. Alexandrini, Lib. de reb. Illyricis, XVIII. 18).

Du côté sud, à 50 m environ des ruines s'élève une hauteur en terre (niveau relatif 5,74) où se trouvait un cimetière préhistorique, et du côté nord des ruines une hauteur plus petite où, à la même époque, on enterrait également.

Entre 1900–1903 J. Brunšmid effectua les fouilles à trois reprises à la nécropole I (au sud des ruines)et découvrit 403 tombeaux avec d'abondants ac-

[51] D. Sergejevski, GZM, 1950, str. 45–94.
[52] M. Garašanin, o. c., str. 45.

cessoires. Au cours des annés 1955–1956 l'équipe du musée d'archéologie de Zagreb fit de nouvelles fouilles de la même nécropole et trouva encore 85 tombeaux avec des squelettes et quatre tombeaux avec des urnes. Au Musée archéologique de Zagreb se trouvent donc aujourd'hui 492 tombeaux complèts de la nécropole I.

Dans le présent travail l'auteur publie seulement les tombeaux les plus intéressents découverts en 1955–1956, relate les donnés concernant le mode d'inhumation et la stratigraphie des tombeaux ainsi qu'une analyse plus détaillée des objets trouvés dans le tombeaux n° 47 dont certains sont des unicats en Yougoslavie jusqu'à présent. (tab. IV, fig. 6–9; tab. V, fig. 10 et IIa, b; tab. VI, fig. 12–14).

Selon les données typologiques et stratigraphiques obtenues par ces fouilles on peut distinguer deux stratums différents dans une couche de 1,90 m de profondeur: stratum I (plus ancien) de 0,90 à 1,90 m et stratum II (plus récent) de 0,40 à 0,90 m de profondeur. Dans le stratum I nous avons deux sortes de tombeaux: tombeaux avec des squelettes et tombeaux avec des urnes. La plupart des squelettes sont inhumés à même la terre tandis que quelques uns seulement sont mis dans une sorte de sarcophages rudimentaires, confectionnés sommairement en dalles de pierre (tab. I, fig. I; tab. III, fig. 4, tombe 43).

Du point de vue typologique les objets de ce stratum sont plus anciens que les objets du stratum II. Des quinze tombeaux les plus importants avec les accessoires du stratum I neuf contiennent des fibules arquées à une boucle en bronze que selon la chronologie de l'Europe centrale on situe dans la période Ha-b. (cf. note 15–18). Les formes un peu plus récentes sont représentées par les fibules arquées avec un grain d'ambre jaune sur l'arc (tombe 6, fig. II), par les différentes pendeloques (tombe 33, fig. 35; tombe 24, fig. 33) qui datent de la phase Hc-d. Ce qui, dans cette couche, est d'un intérêt particulier ce sont les fragments d'un bonnet du tombeau n° 22 dont l'aspect est presque identique à celui du bonnet de Lika d'aujourd'hui avec cette différence que le dernier est en textil tandis que le bonnet préhistorique avait des ornements de bronze: boutons et franges. (cf. la reconstruction fig. 35).

Dans le stratum I sont représentés exclusivement des tombeaux avec des squelettes dont les accessoires montrent la permanence des formes du I^{ier} âge de fer d'une part, et d'autre part des indications qui peuvent être mises en rapport avec le commencement du IIème âge de fer (Le Tène). Ce sont les fibules plates en spirales à lunettes (tombeau 24, fig. 23), la sertissure et les fibules coniques (tombeau 7, fig. 14) les fibules en fil de bronze à plusieurs boucles (tombeau 24, fig. 33), qui sont caractéristiques pour le IIème âge de fer dans ces régions.

Il est difficile d'expliquer en quelques mots quels étaient les facteurs qui ont influencé le developpement de la civilisation Yapode. Ici j'indiquerai seulement que dès la période Ha_2–b un contact avait été établi entre les Yapodes et les tribus illyriennes voisinnes (sourtout avec les Liburniens) ainsi qu'avec les civilisations préhistoriques de l'Italie et de l'Europe centrale, sans parler des rapports évidents avec la civilisation slovène et istrienne de l'époque. Un contact avec le monde grec avait été également établi assez tôt. Les petits objets en ambre jaune dans le tombeau n° 47 (tab. IV, fig. 6–9; tab. V, fig. 10a, b; tab. VI, fig. 12) indique que ces liens avait pu exister déja

avant le IVème siècle, c'est à dire avant l'époque de la colonisation de notre côte par les Grecs. Définir la chronologie de ces objets ne présente pas de difficultés particulières étant donné que le catalogue du tombeau les situe dans la dernière phase du Ier âge de fer (Hd). Il est beaucoup plus difficile, cependant, de résoudre le problème de leur provenance. Les objets les plus rapprochés ont été trouvé jusqu'à présent dans le sol de l'Italie, à savoir, dans le tombeau n° 100 à Certosa (cf. note 31), dans la nécrople étrusque à Marzaboto (cf., note 34), puis dans les environs de Rome, à Falconari près d'Ancône et a Ruvo en Apulie (cf. notes 36, 3, 40). Tous les endroits, mentionnés plus haut, ont conservé des objets semblables, travaillés dans l'ambre jaune, cependant que les accessoirs qui les accompagnent, ainsi que le style du travail même, indiquent que la date de leur apparition pourrait être située à la fin du VIème ou au commencement du Vème siècle avant notre ère.

Parmi les autres analogies constatées par l'auteur il y a celle qui se rapproche des reliefs en bosse ornant la voiture du Castel San Mariano près de Pérouse (cf. note 41), caractérisés par Petersen comme travail yonien ancien, puis celle, très proche par son style, des reliefs de Monteleone (territoire de la Sabine), considérés par Furtwängler comme travail des maîtres autochtones sous une forte influence grecque.

En ce qui concerne l'apparition des objets à Kompolje l'auteur propose deux hypothèses sans prendre définitivement parti pour aucune d'elles, étant donné le fait que les recherches des rapports entre les Illyriens balkaniques et la Grèce avant le IVème siècle ne sont qu'à leurs débuts et que par conséquent les problèmes s'y rapportant ne sont pas encore suffisamant éclaircis.

Dans la première hypothèse, basée sur les analogies trouvées en Italie, l'auteur considère que ces objets auraient pu venir par la voie commerciale, par Picenum peut-être, jusqu'aux habitations yapodes, citées plus haut. Dans la deuxième hypothèse l'auteur n'exclue pas la possibilité d'une importation directe, c'est à dire d'un échange commercial avec les Grecs, en passant par les îles et la côte orientale de l'Adriatique. Les nouvelles découvertes non encore publiées, faites à Novi Pazar et à Gostilj, sur le lac de Skadar (cf. notes 49 et 50), ainsi que les derniers resultats fournis par M. Garašanin dans son étude sur les casques illyro-grecs (cf. note 28) pourraient contribuer à rendre la deuxième hypothèse de l'auteur plus plausible que la première. Pour le moment on peut constater seulement que les objets de Kompolje appartiennent à la periode du VIème ou Vème siècle avant notre ère et que, par leur style, ils sont indubitablement liés à ce qu'on appelle le cercle culturel grec, qu'ils soient de l'importation grecque ou le travail d'un maître autochtone sous une forte influence grecque.

KSENIJA VINSKI-GASPARINI

KELTSKI RATNIČKI GROB IZ BATINE

Lokalitet Batina leži na desnoj obali Dunava u jugoslavenskom području pokrajine Baranja i poznat je u inostranoj stručnoj literaturi pod njegovim bivšim mađarskim imenom Kisköszeg. Sistematska arheološka iskapanja nisu ondje, doduše, vršena, ali je brojan ponajviše prethistorijski materijal iz Batine dospio još u vrijeme prije Prvog svjetskog rata u inozemne muzeje u Budimpeštu, Beč, Berlin i Mainz[1]. Radi se većinom o slučajnim iskopinama, često bez dovoljnih popratnih podataka o samom mjestu i okolnostima nalaza, što su ih mještani pri zemljanim radovima u vinogradima batinskih brežuljaka Banske kose pronašli i prodavali u velike muzeje. Na taj način izgubljeni su, doduše, potrebni znanstveni podaci, pa se taj materijal mogao u stručnoj literaturi uglavnom samo tipološki vrednovati.

Taj slučaj vrijedi i za grobni nalaz keltskog ratnika, koji je dospio prvih godina 20. stoljeća u Prethistorijsku zbirku Prirodoslovnog muzeja u Beču i bit će ovdje obrađen.[2] Pobliži podaci nedostaju, te se moram ograničiti na ono, što mi pruža inventarna knjiga imenovanog muzeja, a to je opis sačuvanih grobnih priloga, koji su svi od željeza. Ti su:

a) Inv. br. 37855. Željezni šljem, djelomično oštećen i bočno prignječen, približno polukuglastog oblika sa štitnikom sprijeda; na tjemenu tutulus s ispupčenjem vrh njega, tri trokutaste pločice s krupnim zakovicama služile su za pojačanje, smještene sprijeda i na bočnim stranama, jedna je otkinuta. Dva okova oblika rozete otkinuta su, jedan je veoma oštećen, pripadali su vjerojatno štitniku, i to sa svake strane po jedan; obrazne ploče nedostaju. Najveća širina šljema 30,2cm (sl. 12–14).

b) Inv. br. 37856. Željezni dvosjekli mač sa širokom nekada svijenom oštricom, sada po sredini slomljenom i spljoštenim dugim trnom balčaka; na

[1] Magyar Nemzeti Múzeum Budapest, Naturhistorisches Museum Wien, Völkerkunde Museum Berlin i Römisch-Germanisches Zentral-Museum Mainz. – U domaćoj literaturi rijetko se kad vodilo računa o prethistorijskom materijalu lokaliteta Batina, iako je na njegov značaj ukazao Jankulov B., Glasnik Istor. društva u Novom Sadu, XIII, 1940, p. 235.

[2] Zahvaljujem dru. K. Kromeru, kustosu Naturhistorisches Museuma u Beču na susretljivosti, jer mi je ljubazno stavio na raspolaganje taj nalaz s fotografijama i ostalim raspoloživim podacima.

maču je sačuvan gornji dio korica od tankog željeznog lima, ukrašenih na jednoj strani simetrično i dijagonalno graviranim vitičastim ornamentom, a iznad toga smještena su dva kružna okova, dok su na drugoj strani vidljivi ostaci ataša za pričvršćivanje (o remen i lanac); otvor korica je zvonoliko oblikovan. Dva su ulomka donjeg dijela korica otkinuta, okov na završetku korica (Ortband) proširen je u obliku medaljona. Najveća dužina mača 76 cm (sl. 1–3).

c) Inv. br. 37857. Tri ulomka željeznog lanca za pričvršćivanje mača od dvostruke kao vijak zavrtane debele žice; na jednom ulomku je završna kukica, a na drugom petlja. Dužina ulomaka 12,5 cm, 13 cm, 19 cm (sl. 4–6).

d) Inv. br. 37858. Željezno koplje s tankim i dugim nasadom, s plosnatim i uskim sječivom. Dužina koplja 47 cm (sl. 7).

e) Inv. br. 37859. Umbo od štita izdužen poput trake, po sredini konveksan, sa strane s dvije zakovice i s malenim trolisnim krilima, dužina 20,6 cm (sl. 8). Pod istim brojem željezna hvataljka štita sa završecima rađenim na proboj, od kojih je jedan oštećen, dužina 19 cm (sl. 9).

f) Inv. br. 37860. Dva okova po svoj prilici od štita, konveksno zaobljena i s po dvije zakovice, jedan je oštećen, dužina okova 10,5 cm (sl. 10, 11).

Ovdje opisanim nalazima ratničkog groba iz Batine mogli su pripadati još pojedini predmeti, ali se oni sada više ne mogu odrediti, tako da je grobna cjelina ovdje uglavnom približna i vjerojatno nije potpuna. S obzirom na naprijed spomenuti nedostatak podataka o samom položaju i okolnostima nalaza, ne može se sa sigurnošću ustanoviti obred i način sahranjivanja tog ratnika. Ipak je veoma vjerojatno, da je u tom grobu bio sahranjen spaljeni mrtvac, jer je mač ratnika bio svinut, a ta je pojava veoma tipična za latenske žarne grobove u Srednjoj Evropi.[3] Poznata je činjenica, da su Kelti, pod utjecajem autohtonog stanovništva u Podunavlju, preuzeli i obred spaljivanja, koji ranije nisu poznavali, te su mnoge njihove nekropole u Karpatskoj kotlini biritualne, s velikim postotkom broja spaljenih mrtvaca.[4] Pojava spaljenih latenskih grobova tipična je za naše podunavske krajeve, u kojima su skeletni grobovi keltskog vremena rijetki. Radi toga smatram, da je opisani materijal iz groba ratnika u Batini pripadao spaljenom mrtvacu. Valja još upozoriti na to, da Prethistorijska zbirka Prirodoslovnog muzeja u Beču čuva još pojedine nalaze latenske keramike i nakita s tog lokaliteta,[5] tako se ističu velika brončana nanogvica i brončana čvorasta narukvica, pored toga željezni nož i tri neobjavljene željezne fibule srednjolatenske sheme i t. d. Ti nalazi ne pripadaju, doduše, istom grobu, ali sva je prilika, da potječu s istog položaja u Batini, t. j. s nekad uništenog latenskog groblja negdje na strmoj padini Banske kose prema Dunavu; po svom tipološkom obilježju srednjolatenski su, ne samo neobjavljene fibule, već i ostali navedeni predmeti, t. j. pripadaju stupnju laten C, te mogu poslužiti kao putokaz k vre-

[3] Filip J., Keltové ve Střední Evropě, Monumenta Archaelogica, V, 1956, p. 305.

[4] Filip J., o. c., pp. 521, 548. – Cf. Pittioni R., Materialien zur Urgesch. Österr., 5, 1930, p. 115. – Márton L., Arch. Hungar., XI, 1933, p. 22 sqq. – Veći broj skeletnih grobova u biritualnim nekropolama navodi Benadik B., Keltské pohrebiská etc. Archeologica Slovaca, Fontes, I, 1957, p. 148. – Za keltski način sahranjivanja u krajevima među Dunavom i Rajnom cf. Simmig W. i Hell. H., Vorzeit am Rhein u. Donau, 1958, p. 98.

[5] Hunyady I., Kelták a Kárpátmedencében, Dissertationes Pannonicae, ser. II, 18, 1942, tab. XVI, 2, 3, 5, 8, 9.

menskom određivanju groba ratnika. Iz jednog uništenog groba navodno iz Batine, dospio je, nažalost, u inozemstvo veoma rijedak nalaz željeznih kirurških instrumenata, na čiju je važnost nedavno opet upozorio Navarro, smatrajući, da ti instrumenti pripadaju po svoj prilici srednjolatenskom vremenu,[5a] pa je doista opravdana pretpostavka, da i oni potječu s istoga položaja.

U prvom redu treba istaknuti mač (sl. 1–3, 18) kao specifično keltsko oružje. On je sam po sebi, bez obzira na ostale nalaze tog groba, pobudio već u nekoliko mahova pažnju arheologa, zbog ukrasa na koricama. Prvi ga je reproducirao Jenny,[6] a zatim ga je uzela u obzir Hunyadyeva u sklopu ostalog materijala iz Karpatske kotline, koji se pripisuje kulturnoj ostavštini Kelta;[7] po njoj su ga preuzeli Jacobsthal[8] i Filip[9] u njihovim sintetičkim djelima za proučavanje latenske kulture.

Zapravo je početkom 20. stoljeća bila zasluga Reineckeova, da je prvi ukazao na osobitost ukrašenih korica keltskih mačeva pretežno srednjolatenskog vremena na Rajni i na Dunavu uključivši i mačeve samog lokaliteta La Tène.[10] U srednjem Podunavlju naročito se ističu primjerci ukrašenih korica bogatstvom floralnih motiva, što ih Reinecke dovodi u vezu s ornamentom palmeta na crveno figuralnim vazama.[11] On je s time u vezi posebno upozorio na ukrase korica mačeva iz Srijemske Mitrovice[12] (sl. 20, 21). Ta je istraživanja proširio Jacobsthal, koji je, baveći se problemima keltske umjetnosti, i to baš na temelju različito variranih arabeska spomenutog ukrasa korica, stvorio naziv »hungarian sword style«, što bi u slobodnom prijevodu značilo: stil ukrašenih mačeva »Ugarske«.[13] Ornamentalni ukras korica na keltskim mačevima u Francuskoj[14] uglavnom se razlikuje od ovog u srednjem

[5a] Navarro de J. M., Proceedings of the Prehistoric Society, XXI, 1955, p. 244, fig. 3. – Prvi su taj nalaz objavili Ebert M. i Sudhoff K., Praeh. Ztschr., V, 1913, p. 595 sqq., fig. 1a–h. – Taj je nalaz dospio negdje početkom 20. stoljeća u Völkerkunde Museum Berlin, nađen je zajedno s jednim neobjavljenim latenskim kopljem, ali je sada nepoznato, da li je sve to sačuvano. – Upotrebu takvih kirurških instrumenata kod Kelta jasno dokazuje jedan veoma značajan žarni grob srednjolatenskog vremena iz Bavarske, cf. Navarro de J. M., o. c., p. 231 sqq.

[6] Jenny W., Keltische Metallarbeiten, 1935, pp. 31, 50, tab. 29, 2 (o. c. p. 50 ispravi štamparsku pogrešku za mač iz Batine, koji je tab. 29, 2, a ne 29, 1).

[7] Hunyady I., o. c. 1942, tab. XVI, 1, 4, 6, 13.

[8] Jacobsthal P., Early Celtic Art, 1944, p. 96, no. 115.

[9] Filip J., o. c., p. 161 sq., fig. 7, 2; 4, 4.

[10] Reinecke P., Festschrift Röm. Germ. Centralmuseum, 1902, p. 85 sq., n. 118. – Cf Vouga P., La Tène, 1923, tab. V, 1–8, VI, 1–5 etc.

[11] Reinecke P., o. c., p. 86. – Cf. Márton L., o. c., p. 48. – Ukrašene korice mača mogu gdjekad biti i od bronce, cf. Powell T. G. E., The Celts, 1958, p. 106.

[12] Reinecke P., ibidem. – Cf. Reinecke P., Mainzer Ztschr., II, 1907, p. 45 sq., fig. 9a, b. – Ovdje je (sl. 21) reproduciran samo bogatiji ukras mača, cf. Reinecke P., o. c., fig. 9a; reprodukciju primjerka o. c. fig. 9b izostavljam, jer je u izradi ukrasa uglavnom sličan trećem ukrašenom maču istog lokaliteta (sl. 20). Vidi bilješku 24. – Mač, koji se vodi pod lokalitetom Srijemska Mitrovica, cf. Reinecke P., o. c., fig. 9a (ovdje sl. 21), možda potječe iz Bačke.

[13] Jacobsthal P., o. c., p. 95 sqq. – Schefold K., Orient, Hellas u. Rom, Wiss. Forschber. 15, 1949, p. 225. – Filip J., o. c., p. 55.

[14] Filip J., o. c., fig. 4. – Déchelette J., Manuel d'archéologie etc., II, 3, 1914, p. 1118 sqq., fig. 433, 2. – U stilskoj kompoziciji je podunavskima nešto bliži bogati ukras korica mača s lokaliteta Cernon-sur-Coole, cf. Déchelette J., o. c., fig. 463, 2. — Cf. Jacobsthal P., o. c., p. 96, no. 113. – Jedno značajno keltsko središte u Francuskoj bilo je na rijeci Marni,

Podunavlju, odakle Jacobsthal, pored primjeraka iz Mađarske (Bölcske, Budapest ?, Csabrendek, Jutas i dr.), ukazuje opet na one iz Srijemske Mitrovice, a također na primjerke iz Šimanovaca i Batine.[15] Dalje analogije iz Mađarske mogu se, uz raniju literaturu,[16] naći u publikaciji Hunyadyeve.[17] Filip je dakako uzeo u obzir ukrašene korice keltskih mačeva, ali je posebice ukazao na značaj tipološkog obilježja završetka korica mačeva (Ortband) u obliku medaljona, te, uz ostalo, upozorio na mač iz Batine, ubrajajući ga u svoju skupinu »srednjoevropskih mačeva s medaljonima«.[18] On zastupa opravdano mišljenje, da se ne mogu uvijek pouzdano sami po sebi datirati, jer na taj način ukrašeni keltski mačevi mogu biti proizvod različitih radionica, rađeni gdjekad i kasnije za istaknute ličnosti, bez obzira na tipološko obilježje ukrasa završetka korica.[19] Izvan Mađarske ističe se bogato ukrašen primjerak iz keltskog groba u Neunkirchenu (Austrija),[20] ali su takvi ukrasi korica u ostaloj Srednjoj Evropi uglavnom prilično rijetki.[21]

Prema dosadašnjem stanju istraživanja može se ustanoviti, da su Kelti u panonskom Podunavlju u većoj mjeri nego u drugim krajevima, upotrebljavali mačeve s koricama od željeznog lima (gdjekad na otvoru kombiniranih s brončanim limom), ukrašenim ponajviše vegetabilnim, a ponekad i animalnim kompozicijama, pa je opravdana pretpostavka, da se to kićeno oružje izrađivalo za istaknute ratnike na tom području. Pitanje podrijetla tog ornamenta ostavljam ovdje neriješeno, iako se može ukazati na činjenicu, da se on ne pojavljuje prije poodmaklog srednjolatenskog vremena. Pretpostavlja se, da samo po sebi složeno keltsko umjetničko stvaranje sadržava više utjecaja, i to etruščanski na Kelte u sjevernoj Italiji (poslije 400. g.), te tračko-skitsko-perzijske u istočnijim krajevima; možda je također kasnije ono poprimilo i preradilo pojedine helenističke ornamentalne motive, kao što su to na pr. palmeta i vitica, sa Sredozemlja, dakle za keltskog pohoda u Grčku i Malu Aziju, nakon kojeg su se Kelti (279. g.), pri povratku, nastanili u našim krajevima, ponajviše uz velike rijeke: Dunav, Dravu i Savu.[22] Zanimljiv je motiv vitice (sl. 29a) uklesan na balčaku mača na mramornoj statui ranjenog Gala (sl. 29), što se pripisuje pergamonskim radionicama 3. stoljeća;[22a] ovaj motiv vitice srodan je ukrasima floralnih motiva na koricama keltskih mačeva.

odakle su Kelti ponijeli sa sobom na svoje pohode i ukrašene mačeve, tako na pr. čuveni mač iz Withama u Engleskoj (čuva British Museum), cf. Clark G., Prehistoric England, 1944/5, p. 12, fig. 15.

[15] Jacobsthal P., o. c., p. 96, no. 115–119 etc., tab. 247 b.

[16] Márton L., o. c., tab. XXVII, 1–3. – Jenny W., o. c., tab. 29, 1. – Récsey V., Arch. Ert., u. f. X, 1890, p. 264 sqq., fig. I, II.

[17] Hunyady I., o. c., 1944, p. 113 sqq., 1942, tab. XLV–XLVI.

[18] Filip J., o. c., p. 161 sq., fig. 9, 4; 7, 2.

[19] Filip J., ibidem (s posebnim obzirom na Tischler–Mobergovu shemu, o. c., p. 53, fig. 16). – Cf. Moberg C.-A., Acta Archaeol., XXI, 1950, p. 87, fig. 2.

[20] Filip J., o. c., fig. 41, 2. – Cf. Pittioni R., Urgesch. d. österr. Raumes, 1954, fig. 470, 4.

[21] Filip J., o. c., fig. 9, 1 (Njemačka); 6, 3; 43, 4, tab. X, 3 (sva tri Češka); fig. 9, 5, tab. XCI, 6 (oboje Moravska), CII, 2 (Slovačka).

[22] Reinecke P., Wiener Präh. Ztschr., XXVII, 1940, p. 84 sq.

[22a] Čuva Museo archeologico, Venezia. – Cf. Forlati–Tamaro B., Il museo archeologico del palazzo reale di Venezia, 1953, p. 19 sq.

Na teritoriju Jugoslavije ustanovljeno je više mačeva s ukrašenim koricama iz keltskih radionica, što potječu, bilo iz grobova ratnika, bilo da su slučajni nalazi, po svoj prilici iz uništenih grobova. Valja istaći, da su to uglavnom grobovi s paljevinom, što nam pokazuju ili konkretni podaci ili to možemo zaključiti po tome, da su mačevi više ili manje svinuti. Ovdje reproduciram ukrase korica mačeva isključivo s lokaliteta u Slavoniji i Srijemu, bilo da su uopće neobjavljeni, bilo da su uzeti u obzir u stranoj literaturi, ali su kod nas ostali nezapaženi. Ornamentika na njima tipično je keltska, prevladuju vegetabilni motivi vitice i palmete, koji su na nekim primjercima (sl. 24, 26) degenerirani, pa su donekle izgubili svoj iskonski oblik, što nije u vezi sa češće slabim stanjem uščuvanosti ornamenta. Navodim – uz Batinu – ove lokalitete: Dalj (objavljen grob, 1 primjerak, sl. 19),[23] Sotin (neobjavljen grob, 1 primjerak, sl. 28),[23a] Srijemska Mitrovica (objavljen grob, 1 primjerak, sl. 20; objavljeni slučajni nalazi, 2 primjerka, sl. 21),[24] Šimanovci (objavljen grob, 1 primjerak, sl. 27),[25] Kupinovo (neobjavljeni slučajni nalazi, 3 primjerka, sl. 24–26),[26] nepoznat položaj uz Savu u Srijemu (neobjavljen slučajan nalaz, 1 primjerak, sl. 22),[27] Zemun–Gardoš (neobjavljen grob, 1 primjerak, sl. 23),[28] Brestovik (neobjavljen grob, 1 primjerak).[29] Lokaliteti Batina, Dalj, Sotin i Brestovik nalaze se na desnoj obali Dunava, a većina ostalih u Srijemu, i to pretežno uz Savu. Iz Bačke ukazujem na objavljeni nalaz mača s ukrašenim koricama u bogatom ratničkom grobu lokaliteta Odžaci,[30] a iz Banata poznat mi je samo slučajan nalaz jednog takva primjerka, također objavljenog, iz okolice Vršca.[31] Vjerujem, da ta statistika ukrašenih korica keltskih mačeva nije potpuna i da bi se njezin broj mogao povećati, tako na pr. navodim lokalitet Malunje iz zapadne Hrvatske s još jednim primjerkom neobjavljenih ukrašenih korica mača. Iz Hrvatske – osim spomenutih podunavskih nalaza iz Batine, Sotina i Dalja, te primjerka iz Malunja – nisu mi poznati danas još očuvani primjerci ukrašenih korica mačeva, iako

[23] Jenny W., Praeh. Ztschr., XXIII, 1932, p. 238 sqq., fig. 1, 1; 3, 1. Museum für Vor- u. Frühgeschichte Berlin.

[23a] Ovdje prvi put objavljen, Arheološki muzej Zagreb.

[24] Szombathy J., Mitt. Anthrop. Ges. Wien, XX, 1890, p. (10) sq., fig. 5. – Cf. Brunšmid J., Vjesnik Hrv. arh. dr., n. s. VI- 1902, p. 73 sq. Naturhistorisches Museum Wien. – Reinecke P., vidi bilješku 12. – Jacobsthal P., o. c., p. 96, tab. 247 b. Römisch-Germanisches Zentral-Museum Mainz.

[25] Lokalitetu je naziv Šimanovci, u mađarskoj literaturi netočno Šimunovec (Simunovecz), cf. Hampel J., Arch. Ért., u. f. XXII, 1902, p. 429, fig. 1a–c. – Hunyady I., o. c., 1944, tab. XVI. Magyar Nemzeti Múzeum Budapest.

[26] Ovdje prvi put objavljen, Arheološki muzej Zagreb.

[27] Ovdje prvi put objavljen. Muzej Srijemska Mitrovica.

[28] Ovdje prvi put objavljen; grob Zemun–Gardoš sumarno spominje Brunšmid J., Vjesnik Hrv. arh. dr., n. s. IV, 1900, p. 69 sq. Umbo i hvataljku od štita iz tog groba donosi Hoffiller V., Vjesnik Hrv. arh. dr., n. s. XII, 1912, p. 67 sq., fig. 27. Bogati nalaz ovog važnog žarnog groba značajan je i veoma rijedak, pripada kasnolatenskom vremenu i bit će naskoro na drugom mjestu u cijelosti objavljen. Čuva Arheološki muzej Zagreb.

[29] Narodni muzej Beograd, nalaz novijeg datuma, neobjavljen.

[30] Roediger L., Arch. Ért., u. f. XXIV, 1904, p. 350 sq., fig. 1. – Cf. Gubitza K. i Trencsény K., A. Bács-Bodrog vármegye történelmi társulat muzeumának képes kalauza, 1908, p. 32, fig. 1 (Odžaci = mađ. Hódság). – Garašanin M. i D., Archeol. nalazišta u Srbiji, 1951, p. 90, tab. X. Muzej Sombor.

[31] Hunyady I., o. c., 1942, tab. XLVI, 2. Muzej Vršac.

sam evidentirala približno potpuni broj s takvim oružjem.[31a] Ipak možemo pretpostaviti, da su, pored prije navedenih, mogli postojati pojedini primjerci među nalazima latenskih mačeva međurječja Dunava, Drave i Save. Valja imati u vidu činjenicu, da su to ponajviše nalazi starog datuma (oko 1900. g.) često slučajno nađeni, odnosno iskapani bez stručnog nadzora, jer se keltska groblja u tim krajevima uopće još nisu istraživala suvremenim radnim metodama iskapanja. Kako su korice tih mačeva od tankog lima, obično u krhkom i oštećenom stanju, događa se, da nismo više u mogućnosti ustanoviti tragove njihova ukrasa na nekoliko primjeraka. To vrijedi naročito za brojne neobjavljene mačeve s lokaliteta Kupinovo u Srijemu, koji potječu s tamošnje ciglane ili su nađeni jaružanjem u Savi između Kupinova i Boljevaca.[32] Njihov znatan broj (oko 20 komada) dokazuje nekadašnje postojanje većeg broja keltskih ratničkih grobova uz lijevu savsku obalu u jugoistočnom Srijemu, iako su ti grobovi sada nažalost uništeni. Te mačeve moguće je sumarno obilježiti tipološki značajkama srednjolatenske sheme, iako neki od njih po oštrici ukazuju i na kasnije vrijeme; među njima su izabrani ovdje reproducirani ukrasi korica (sl. 24–26) iz Kupinova, dok su svi ostali primjerci bez ukrasa. Kako je dobar dio tih mačeva svinut, treba pretpostaviti, da je to oružje ležalo iskonski u grobovima s paljevinom, premda ne smijemo isključiti mogućnost pojave skeletnih grobova, odnosno biritualnog pokapanja.[33] Mačevi većinom srednjolatenske sheme, uglavnom neobjavljeni, bez ukrasa na koricama, nađeni su češće u Srijemu, i to uz Savu u Boljevcima, Bežaniji i dalje u unutrašnjosti Srijema u Karlovčiću (?), Popincima, Inđiji i zapadnije u Mikluševcima, zatim uzvodno uz desnu obalu Dunava u Novim Banovcima, Srijemskim Karlovcima, Šarengradu,[34] Sotinu (više mačeva), Vukovaru i t. d. Ostale brojne latenske lokalitete u Srijemu, koji nisu dokumentirani keltskim mačevima, ovdje ne navodim, iako pojedini sadržavaju različito željezno oružje, po svoj prilici proizvode keltskih oružara. Pored nalaza iz Dalja, koji su već objavljeni,[35] postoje još neobjavljeni nalazi keltskog oružja, među njima barem dva neukrašena mača s tamošnje ciglane. Neobjavljenih mačeva, nesumnjivo keltskog obilježja, ima, pored Osijeka i Valpova u Podravini, u zapadnijim krajevima Hrvatske, tako iz Siska i Vojakovca kod Križevaca i iz grobova spomenutog lokaliteta u Malunju kod Jaske, na

[31a] Naknadno sam saznala za primjerak ukrašenih korica oštećenog mača nađenog nedavno s kopljem u jednom vjerojatno već rimskodobnom grobu u Erdeviku (Srijem). Ukras se sastoji od dviju jednostavno komponiranih nasuprotnih vertikalnih »S« spirala. Za podatak zahvaljujem kustosu P. Miloševiću (Srijemska Mitrovica). Nalaz je unesen u kartu (tab. VII). (Nadopuna u korekturi.)

[32] Čuva Arheološki muzej Zagreb. Usmeni podatak prof. V. Hoffillera. Dva mača iz Kupinova reproducirala je Hunyady I., o. c., 1942, tab. LXIII, 10, 12.

[33] Vidi bilješke 3 i 4. – Pretpostavljam pojavu biritualnog pokapanja u oštećenoj keltskoj nekropoli na ciglani Osijek Donji grad, gdje je, pored skeletnih grobova, bilo vjerojatno i grobova s paljevinom, čemu se prigodom nedovoljno dokumentiranog zaštitnog iskapanja nažalost nije obratila dovoljna pažnja. Cf. Spajić E., Osječki zbornik, IV, 1954, p. 7 sqq., V, 1956, p. 47 sqq.

[34] Poturičić A., Vjesnik Hrv. arh. dr., n. s. VI, 1902, p. 233. – Brunšmid J., o. c., p. 68, fig. 58.

[35] Vidi bilješku 23.

koje je već upozorio Brunšmid,[36] nadalje iz okolice Bartolovca na Dravi[37] i t. d., ali svi su oni, osim jednog primjerka iz Malunja, bez ukrasa korica. Iz Slovenije, gdje su latenski nalazi objavljeni u kudikamo većoj mjeri, valja od podravskih lokaliteta istaknuti samo jedan mač s tipičnim ukrašenim koricama iz Formina,[38] uz ostale neukrašene keltske mačeve s tog istog lokaliteta, pa iz Skorbe, Pobrežja i dr.[39] Južno od Save, na području Donje Kranjske, postoji nekoliko velikih latenskih nekropola; ograničit ćemo se ovdje na to, da ukažemo samo na jedan primjerak ukrašenih korica neobjavljenoga mača iz Novog Mesta i na keltske mačeve iz grobova u Mokronogu, odakle su jedne korice bogatije ukrašene[40] i mogu se stilski povezati s navedenim koricama mača iz Formina i s onim naprijed spomenutim iz Srijema, za razliku od drugačije oblikovanih ukrasa korica mačeva iz nekropola Šmarjeta[41] i Mihovo.[42] S time nisu iscrpeni svi podaci o nalazima keltskih mačeva, tako je na pr. nedavno nađen keltski mač u Brežicama uz lijevu obalu Save. Za orijentaciju donosim kartu rasprostranjenosti ukrasa korica keltskih mačeva iz Slavonije i Srijema, kao i s ostalih meni poznatih lokaliteta u Jugoslaviji (tab. VII.).

Ovdje navedeno oružje nesumnjivo je keltsko, a po svojim tipološkim značajkama znatnim je dijelom srednjolatensko, t. j. stupanj laten C. Izrađivali su ga Kelti u Podunavlju, negdje tokom 2. stoljeća, iako je ono bilo u upotrebi i kasnije još u vijeme stupnja laten D, što su uočili Hunyadyeva i Filip, a ovdje to potvrđuje Hunyadyevoj i Filipu nepoznati izrazito kasnolatenski grobni nalaz Zemun–Gardoš, kao i zaokruženi vrh oštrice jednog od ukrašenih mačeva (sl. 21) iz Srijemske Mitrovice.[43] Zapravo su mačevi s naprijed opisanim ukrasom korica uglavnom istovremeni s upotrebom specifično keltskih željeznih lanaca pojasa, koji su uvijek ukrašeni čakanovanjem, a na njih su se mačevi pričvršćivali remenjem.[44] Više primjeraka takvih lanaca potječu iz Kupinova, Novih Banovaca, Vojakovca, Malunja i t. d., svi pretežno neobjavljeni,[45] nađeni sa spomenutim mačevima, a tu povezanost zorno potvrđuju neobjavljeni nalaz u Brestoviku na Dunavu u Srbiji i objavljeni nalaz u Dalju na Dunavu u Hrvatskoj, nadalje objavljeni nalaz Neunkirchen u Au-

[36] Brunšmid J., o. c., p. 69, n. 6. – Cf. Ljubić Š., Popis Arkeol. odjela Nar. zem. muzeja, I, 1, 1889, p. 173 sq., tab. XXXV, 289.

[37] Muzej Varaždin.

[38] Smodič A., Časopis za zgod. in narodop., XXXV, 1940, p. 2, tab. I, 2. Muzej Ptuj.

[39] Smodič A., o. c., p. 1 sqq., tab. I, 1 (s tragom ukrasa na koricama), 3–7, II, 1–5 (s literaturom o. c., n. 1–3). – Cf. Škrabar V., Starinar, ser. III, I, 1922, p. 147 sqq., tab. III, 1, 7.

[40] Müller–Karpe H., Carinthia I, 141, 1951, p. 672, n. 237 (s literaturom), fig. 16, 1. – Cf. Hunyady I., o. c., 1942, tab. XLVI, 3. – Déchelette J., o. c., fig. 453. Narodni muzej Ljubljana.

[41] Müller–Karpe H., o. c., p. 674, fig. 18, 1.

[42] Beninger E., Wiener Beiträge zur Kunst u. Kultur Asiens, IX, 1934, p. 35 sqq., fig. 5–7 (ratnički žarni kasnolatenski grob, korice s osebujnim bogato izvedenim animalnim ornamentom, crnomorsko-skitskoga podrijetla). Ta velika nekropola inače nije objavljena, a čuva je Naturhistorisches Museum Wien. – Cf. Reinecke P., 32. Bericht Röm. Germ. Komm., 1942, p. 192, n. 24. – Reinecke P., Präh. Ztschr. XXXIV/V, 1949/50, p. 369, tab. 20, 2.

[43] Filip J., o. c., p. 533. – Vidi bilješku 28. – Hunyady I., o. c., 1944, pp. 113–115, tab. 37, 1a.

[44] Pittioni R., o. c., p. 686, fig. 471, 1, 2 (reproducirano 1 : 1, tehnika čakanovanja je ovdje izvrsno uočljiva). – Jenny W., o. c., n. 8.

[45] Hunyady I., o. c., 1944, p. 118, 1942, tab. LI, 7, 8.

striji i dr.,[46] gdje su se ti osebujno čakanovani lanci našli zajedno s mačevima ukrašenih korica u grobovima s paljevinom. Grobna povezanost je u tim slučajevima evidentna. Filip je jasno istaknuo »horizont čakanovanih pojasa«, kao naročito značajan za keltske ratnike iz prelaznog vremena od 2. na 1. stoljeće, obilježen grobovima s paljevinom i mačevima s ukrašenim koricama, poput primjerka iz Batine.[47] To je važno uporište za datiranje nalaza iz Batine iz poodmaklog vremena stupnja laten C, t. j. ± 100. g. pr. n. e.[48] Naša statistika nalaza ukrašenih korica pokazala je također, da su one kod nas najčešće zastupane na lokalitetima uz velike rijeke i da je Srijem njima relativno najbogatiji (vidi kartu). Takve mačeve upotrebljavali su, dakako, samo poglavice ili istaknuti ratnici Kelta.

Vratimo li se opet k ostalim nalazima ratničkog groba iz Batine, treba spomenuti, da ulomci lanca (sl. 4–6) od pojasa za pričvršćivanje mača nisu, doduše, čakanovani, ali se takvi jednostavnije izrađeni primjerci u tehnički sličnim varijantama pojavljuju, po Filipu, zajedno s čakanovanim lancima i pripadaju češće istom horizontu,[49] premda su oni vjerojatno iskonski stariji (t. j. iz vremena stupanj laten B). Jednostavniji lanac nalazimo, uostalom, uz čakanovani na pr. u navedenom nalazu iz Dalja,[50] nadalje jednostavno zavijen lanac pripada naprijed citiranom maču iz Mokronoga, kao i mačevima iz Srijemske Mitrovice.[51] Analognih lanaca batinskome, koji Hunyadyeva nije objavila, može se naći i među neobjavljenim keltskim oružjem iz Kupinova i Novih Banovaca, pa u izrazito srednjolatenskim grobovima u Evropi, i to ne samo u Mađarskoj (Perkáta s mačevima ukrašenih korica),[52] već i u Francuskoj (Maubranches, La Buisse i dr.).[53]

Koplje iz groba u Batini (sl. 7) također Hunyadyeva nije uzela u obzir. Ono nije baš izrazit tip stupnja laten C, za razliku od onog ukrašenog primjerka iz spomenutog groba u Dalju (sa širim sječivom i istaknutim rebrom).[54] Valja imati u vidu Filipovu tvrdnju, da je prilično teško odrediti kronološku ljestvicu keltskih kopalja prema razlikama njihova oblika.[55] Naš primjerak približava se donekle kopljima sa sječivom oblika vrbina lista, a ta su uglavnom kasna.[56] Ipak je moguće ukazati na blisku paralelu batinskom koplju, i to opet među objavljenim oružjem iz Dalja, odakle potječe još jedno koplje, tipološki veoma slično našemu, za koje je Jenny našao analogne primjerke

[46] Vidi bilješku 29. – Jenny W., o. c., pp. 239 sq., 242 sqq., n. 7–11, 18 (s literaturom), fig. 2, 2. – Cf. Filip J., o. c., p. 170 sq., n. 335, fig. 42, 1, 7; 41, 1, 2, 8, 9. – Cf. Pittioni R., ibidem.

[47] Filip J., o. c., pp. 532 sqq., 541 sq. – Cf. Reinecke P., Mainzer Ztschr., IX, 1914, p. 11 sqq.

[48] Reinecke P., ibidem. – Pitanje faza laten C_1 i laten C_2 nabacuje Pittioni, ali ta distinkcija nije još dovoljno sigurna za primjenu, napose u našim krajevima, cf. Pittioni R., o. c., p. 685.

[49] Filip J., o. c., p. 171.

[50] Jenny W., o. c., p. 240, fig. 2, 1.

[51] Déchelette J., ibidem. – Hunyady I., o. c., 1944, tab. 37, 1 d.

[52] Récsey V., o. c., p. 268, fig. III, 3. – Slični primjerci u Mađarskoj, cf. Hunyady I., o. c., 1942, tab. XIV, 3, XV, 15.

[53] Déchelette J., o. c., fig. 433, 434.

[54] Jenny W., o. c., pp. 240, 244 sq., fig. 1, 2.

[55] Filip J., o. c., p. 165.

[56] Filip J., o. c., p. 166. – Cf. Hunyady I., o. c., 1942, tab. XVII, 2, L, 7.

u srednjolatenskom sklopu sa samog lokaliteta La Tène.[57] K tome se mogu pribrojiti još neobjavljena koplja iz Dalja i Sotina. Pripominjem, da s lokaliteta Kupinovo, pored već spomenutih mačeva, potječe niz neobjavljenih kopalja, ali nažalost ne u zatvorenim nalazima.

Od štita u batinskom nalazu sačuvani su umbo, hvataljka i dva okova (sl. 8–11). Kako su keltski štitovi bili obično od okovanog drveta, često velikih razmjera, razumljivo je, da u grobovima s paljevinom oni ne mogu biti sačuvani, ali nam rijedak nalaz relativno u obrisu kompletno sačuvanog štita iz srednjolatenskog skeletnog groba ratnika sa sjevernopanonskog lokaliteta Komjatice u Slovačkoj (datiran u 2. stoljeće)[58] daje dobru predodžbu o tom obrambenom oružju, istovremenom s ostacima batinskoga. Filip ističe, da keltski štit nije uopće u grobovima pouzdano zastupan prije srednjolatenskog vremena, a trakasto oblikovani umbo veoma je tipičan, iako traje, naročito u varijanti trapezasto raširenih krila, i u kasnije vrijeme.[59] Obično se smatra, da je trakasti umbo s ravnim krilima zastupan najčešće u srednjolatenskim nalazima,[60] a trolisna krila batinskog umba, analognog odgovarajućim umbima iz Srijemske Mitrovice i Mokronoga, ne upućuju nikako na mlađe vrijeme od stupnja laten C.[61] Tipološki predstavljaju oblik, koji se približava umbu s trokutastim krilima i rebrom po sredini, koji Filip povezuje sa svojim »horizontom čakanovanih pojasa«.[62] Napominjem, da je u Srijemu nađeno još nekoliko neobjavljenih primjeraka keltskih umba s lokaliteta Kupinovo, Boljevci i Sotin,[63] koji pripadaju srednjolatenskom i kasnolatenskom vremenu, a zaslužili bi posebnu pažnju. Njih Hunyadyeva nije dovoljno uzela u obzir, kao ni umbo batinskog štita, od kojega je reproducirala začudo samo hvataljku i dva okova (sl. 9–11).[64] Tima umbima nije se pridavala u literaturi općenito pažnja, a mogu se datirati po popratnim nalazima, što vrijedi i za batinske primjerke.

Veoma je rijedak, naročito u panonskom Podunavlju, šljem iz Batine (sl. 12–14), koji nije bio dosad objavljen, iako je Hunyadyeva reproducirala samo sačuvaniji primjerak rozete (sl. 14) i jednu trokutastu pločicu (sl. 13),[64a] što pripadaju zapravo ovome nezapaženom šljemu. Filip donosi suviše škrte podatke o keltskim šljemovima, pa je još uvijek potrebno uzeti u obzir osnovna Décheletteova razmatranja o keltskim šljemovima, upotpunjena podacima

[57] Jenny W., o. c., pp. 240, 244 sq., fig. 3, 3, n. 14, 15 (slično koplje iz susjednog Erduta također u berlinskom muzeju). – Cf. Vouga P., o. c., tab. XIII, 10, XIV, 7, 8.

[58] Kraskovská L., Sloven. Archeol., V, 2, 1957, p. 347, tab. I, 2 (grob 3, štit pokriva gotovo čitav trup mrtvaca, dimenzija je 67 × 135 cm). – Za dimenzije keltskih štitova cf. Filip J., o. c., p. 533.

[59] Filip J., o. c., p. 166 sq. – Takav umbo prikazan je i na štitu čuvene kamene skulpture lokaliteta Vaucluse (Francuska) izložen u muzeju u Avignonu, cf. Déchelette J., o. c., p. 1169, fig. 493.

[60] Reinecke P., Festschrift 1902, o. c., p. 63. – Pittioni R., o. c., p. 683. – Cf. Déchelette J., o. c., fig. 495, 1. – Roediger L., o. c., fig. 15.

[61] Hunyady I., o. c., 1944, tab. 37, 1h (Srijemska Mitrovica). – Déchelette J., o. c., p. 1171 sq., fig. 495, 2 (Mokronog). – Cf. Viollier D., Les sépultures du second âge du fer etc., 1916, p. 72 sq., tab. 40, 22.

[62] Filip J., o. c., p. 168. – Cf. Hunyady I., o. c., 1942, tab. XLIX, 5 (Mokronog).

[63] Čuva Arheološki muzej Zagreb.

[64] Hunyady I., o. c., 1942, tab. XVI, 12, 7.

[64a] Hunyady I., o .c., 1942, tab. XVI, 11, 10.

Reineckea, Sprockhoffa i Jacobsthala.[65] To se tiče problema njihova postanka, tipoloških razlika načina ukrašavanja, statistike rasprostranjenosti i njihova datiranja. Išlo bi predaleko iznositi, makar i skraćeno, na ovom mjestu, osvrt na stanje istraživanja o latenskim šljemovima u Evropi, ali se pozivam na tumačenja navedenih pisaca, kao nužnu pretpostavku za poznavanje keltskih šljemova uopće. Broj tog keltskog obrambenog oružja nije velik, pa je razumljivo, da pojava batinskog šljema nije samo od lokalnog značaja. Stanje je sačuvanosti batinskog šljema dosta slabo, on nije ornamentiran i nedostaju mu obrazne ploče; očito da taj šljem pripada tipu džokejske kape, a njegov polukuglasti oblik upućuje na to, da je svakako mlađi od ranolatenskih koničnih, šiljato-izduženih šljemova i približava se donekle zaobljenim šljemovima, koji su, po Décheletteovu shvaćanju uglavnom kasnolatenski. U Karpatskoj kotlini postoje, po Hunyadyevoj, koja je također mimoišla batinski šljem, samo dva donekle čitava šljema: jedan željezni ukrašeni primjerak s lokaliteta Oláhszilvás (Silivas) u Erdelju i drugi neukrašeni brončani primjerak iz turčanskog kraja u Slovačkoj; oba su tipološki ranolatenskog obilježja (stupanj laten B), iako je moguće, da su bili i kasnije u upotrebi.[66] Okolnosti nalaza nisu sigurne, erdeljski šljem se datira u 4. stoljeće, oružje je pak s istog lokaliteta bliže 3. stoljeću, a među njime se ističu ulomci korica mača sa završetkom u obliku medaljona, te Hunyadyeva datira Oláhszilvás u početno vrijeme stupnja laten C.[67] Taj se erdeljski nalaz može po tome približiti batinskome, kao i po tipološkom obilježju samog šljema, premda je nesumnjivo erdeljski nalaz relativno stariji od batinskoga. Iz Karpatske kotline spominje Hunyadyeva još kao slučajan nalaz ulomke šljema s erdeljskog lokaliteta Apahida, navodno iz 2. stoljeća (?), ali to Filip ne prihvaća, navodeći sa svoje strane također ulomke neobjavljenog keltskog šljema s lokaliteta Holiare u Slovačkoj.[68] U Erdelju je, međutim, nađen još jedan keltski šljem, dosad neobjavljen, pa se koristim prilikom, da ga ovdje reproduciram, iako nije tipološki s batinskim bliže povezan. Taj je dobro sačuvani šljem slučajan nalaz s lokaliteta Hátszeg (sl. 17), rađen od bronce, konično-trbušastog oblika s pomičnim ukrašenim obraznim pločama.[69] Po samom koničnom obliku podsjeća ponešto na brončani oštećen šljem iz turčanskog kraja, ali se po stilu ukrasa obraznih ploča i njegovu obliku veoma približava šljemovima iz okolice Montepulciana u Italiji, gdje su cisalpinski Kelti imali svoje čuveno radioničko središte »galskih« šljemova »italskog« podrijetla s

[65] Filip J., o. c., p. 168 sq. – Déchelette J., o. c., p. 1156 sqq. – Cf. Reinecke P., o. c., pp. 60, 66. – Reinecke P., Tschumi-Festschrift, 1948, p. 93. – Sprockhoff E., Ebert's Real.-Lex. Vorgesch., V, 1926, p.294 sq. – Jacobsthal P., o. c., pp. 178–181, no. 135–152.

[66] Hunyady I., o. c., 1944, p. 123, 1942, tab. XLVIII, 1–4. – Cf. Reinecke P., Arh. Ért., u. f. XVIII, 1898, p. 310 sqq., fig. 2. – Márton L., o. c., p. 51 sqq., fig. 7, 10. – Jacobsthal P., Praeh. Ztschr., XXV, 1934, p. 103.

[67] Hunyady I., ibidem. – Roska M., Praeh. Ztschr., XVI, 1925, p. 210 sqq., fig. 1, 1, 7. – Filip J., o. c., pp. 161, 169.

[68] Hunyady I., ibidem. – Cf. Filip J., o. c., p. 168 sp.

[69] Čuva Naturhistorisches Museum Wien, inv. br. 37634, najveća širina šljema 18 cm, kupljen 1903. g. Dozvolu objave i fotografiju dao mi je dr. K. Kromer, Wien, te mu i ovdje na susretljivosti zahvaljujem. – Šljem je bio eksponiran na izložbi umjetnosti i kulture Kelta u Schaffhausenu 1957. g., cf. (vodič) Fischer F., Kunst u. Kultur der Kelten, 1957, p. 29.

utjecajnom sferom sve do u transalpinsku Galiju.[70] Kako šljem iz Hátszega – po njegovu samom obliku stariji od kasnolatenskih šljemova – nema popratnih nalaza, prilično je neodređeno njegovo uže datiranje, to više, jer se u literaturi upozorava na mogućnost dulje upotrebe tog obrambenog oružja, pa to pitanje ostavljam neriješeno.

Osvrnemo li se na latenodobne šljemove s teritorija Jugoslavije, mogu se navesti prvenstveno primjerci iz Slovenije, gdje postoje, naročito u Donjoj Kranjskoj, nekoliko značajnih nekropola sa brojnim nalazima latenskog oružja i nakita. Za nas je u prvom redu važna velika nekropola Mihovo s oko 400 grobova s paljevinom i brojnim tipično keltskim nalazima, koja još nije objavljena, a bila je u upotrebi od srednjolatenskog vremena do u rimsko vrijeme.[71] Odanle potječu dva, ovdje po prvi put objavljena, veoma oštećena neukrašena željezna šljema (sl. 15, 16),[72] oba polukuglastog oblika, koji pripadaju zatvorenim grobnim cjelinama kasnolatenskog vremena. Tipološki su ti šljemovi srodni sa šljemom iz Batine (pogotovu šljem sl. 15) i oni mogu poslužiti kao dobra analogija. Također se može spomenuti ulomak neobjavljenog željeznog šljema iz latenskih grobova s lokaliteta Reka na Slovenskom Primorju.[73] Pored tih željeznih šljemova valja upozoriti na brončani ukrašeni šljem s lokaliteta Bela cerkev kod Šmarjete, jedini kićeno rađeni šljem s teritorija Jugoslavije, koji je dosad reproduciran u više navrata;[74] on ima određenije značajke tipa džokejske kape, i to italske radioničke pripadnosti, a po obliku i stilu ukrasa blizak je primjercima iz grobova u Montefortinu. Podaci o okolnostima nalaza nisu jasni, ali je šljem nađen navodno zajedno s brončanom fibulom čunoliko proširenog luka srednjolatenske sheme.[75] Spominjem usput i nalaz dviju brončanih obraznih ploča uništenog šljema sa susjednog Vinjeg vrha[76] ukrašenih tipičnim keltskim emajliranim ornamentom. Znatno su kasniji drugačiji željezni šljemovi iz velike nekropole Idrije pri Bači na Slovenskom Primorju, izrađeni, doduše, još pod utjecajem latenske tradicije, iako su iz rimskog vremena 1. stoljeća n. e., a nisu ni tipa džokejske kape.[77]

[70] Lipperheide F., Antike Helme, 1896, p. 235, fig. 226. – Cf. Déchelette J., o. c. p. 1160 sqq. – Vidi bilješku 65.

[71] Mihovo kod Št. Jerneja na podnožju Gorjanaca (kotar Krško), Materijal čuva Naturhistorisches Museum Wien, vidi bilješku 42.

[72] Mihovo, inv. br. 52204, parcela 1655, grob 58 (sl. 15), najveća širina 25,3 cm i inv. br. 52304, parcela 1656, grob 27 (sl. 16), najveća širina 26 cm. Grob 58 sadrži, pored šljema, još ulomke kasnolatenskog okruglog umba i ulomke okova s pojasa; grob 27 sadrži, uz šljem, mač tipa laten D, koplje, dio noža za udaranje i dvije posude grube kasnolatenske keramike. Dozvolu objave i fotografije dugujem sa zahvalnošću dru. K. Kromeru, Wien.

[73] Reka kod Cerknog (kotar Gorica). Čuva Naturhistorisches Museum Wien, inv. br. 49500. Cf. Reinecke P., 32. Ber. Röm. Germ. Komm., 1942, p. 143, n. 22.

[74] Deschmann K., Mitt. Anthrop. Ges. Wien, XIII, 1883, p. 210 sqq., fig. 66. – Much M., Kunsthistor. Atlas etc., 1889, tab. XC, 1. – Lipperheide F., o. c., p. 231, fig. 524. – Déchelette J., o. c., p. 1162, fig. 488, 1. – Ložar R., Vodnik po zbirkah Nar. muz. Ljubljana, 1931, p. 52, fig. 25b. – Wimmer F., Wiener Präh. Ztschr., XIX, 1932, p. 94, fig. 3.

[75] Deschmann K., o. c., p. 213, fig. 67. – Cf. Much M., o. c., tab. XC, 2.

[76] Déchelette J., o. c., p. 1166, fig. 492. – Ložar R., o. c., p. 53, fig. 25a.

[77] Szombathy J., Mitt. Präh. Comm., I, 1901, p. 357, fig. 138, 179.

Izvan Slovenije treba navesti lokalitet Vrankamen kod Krupe u Bosni, s pojedinačnim nalazom veoma dobro sačuvanog brončanog šljema[78] izrazitog tipa džokejske kape; vjerojatno je kasnolatenski import iz Italije, premda se bez neposredno popratnih nalaza teško može pouzdano datirati. Isto vrijedi i za njemu slična dva šljema iz okolice Pirana u Istri, a od analogija, što ih je naveo Hörnes, tipološki je veoma bliz poznati primjerak iz Paestuma, uz druge kasnolatenske šljemove Italije.[79] Valja upozoriti na činjenicu, da su baš takvi šljemovi tipa džokejske kape veoma rašireni u Evropi, a mogu se pratiti i izvan Italije od Francuske (Les Martres-de-Veyre) i Švicarske (Giubiasco) čak do u Ukrajinu (Bugakom i mogila Tokmak),[80] sve iz vremena poslije keltske ekspanzije. Kasnolatenski nalazi u Ukrajini predstavljaju vjerojatno najistočnije keltske utjecajne lokalitete u Evropi. Keltski šljemovi tipa džokejske kape utjecali su također tipološki i na oblike pojedinih rimskih šljemova, što je na pr. uočljivo baš na nekoliko legionarskih brončanih kapa iz međurječja Dunava, Drave i Save, koje je objavio Hoffiller (lokaliteti: Podsused i Rugvice kod Zagreba, Srijemska Mitrovica, Zemun).[81]

Razmotrivši sumarno latenske šljemove iz Jugoslavije, bilo da su oni keltski, bilo da su rađeni pod latenskim kulturnim utjecajem, moramo istaknuti, da nijedan od njih nije analogan šljemu iz Batine, osim željeznog šljema iz groba 58 (sl. 15) iz Mihova. Batinski šljem pripada zapravo srednjolatenskom vremenu, pa je razumljivo, da su rijetke njemu doista bliske paralele, jer su keltski šljemovi u Evropi obično ranolatenski ili kasnolatenski. Najsigurniji oslonac za datiranje batinskog šljema – zasad jedinstvenog s latenskih lokaliteta u jugoslavenskom Podunavlju – predstavljaju popratni nalazi iz tog ratničkog groba, o kojima je naprijed bilo govora. Oni su svi srednjolatenskog obilježja, i to pripadaju uglavnom poodmaklom 2. stoljeću, a to je kasnije vrijeme stupnja laten C. Po svoj prilici su ti popratni nalazi iz kasnog 2. stoljeća, odnosno njegova završetka, koje mišljenje zastupa i Filip (na osnovu nepotpuno reproduciranog materijala batinskog nalaza kod Hunyadyeve).[82] Ratnički grob iz Batine valja najkasnije datirati ± 100. g. pr. n. e.; on je prema svemu veoma blizak ili čak pripada već istaknutom »horizontu čakanovanih pojasa«, koji je sigurno određen prelaznim vremenom od 2. na 1. stoljeće, t. j. traje, po Filipu od ± 125. g. do ± 50 g. pr. n. e. u Srednjoj Evropi.[83] »Horizontu čakanovanih pojasa« pripada, uz ostalo, objavljeni na-

[78] Truhelka Ć. i Hörnes M., Wiss. Mitt. B. H., IV, 1896, p. 381 sqq., fig. 1, 2.

[79] Truhelka Ć. i Hörnes M., ibidem. – Reinecke P., o. c., p. 190, n. 131, 132. – Reinecke P., Tschumi-Festschrift, 1948, p. 93. – Lipperheide F., o. c., p. 241, fig. 232 b. – Cf. Déchelette J., o. c., fig. 486, 2. – Jacobsthal P., Early Celtic Art, 1944, p. 180 sq., no. 150, 151 (dva brončana šljema iz Italije, zbirka Erbach). – Jedan tipološki analogni brončani šljem iz južne Italije nepoznatog nalazišta čuva Arheološki muzej Zagreb, cf. Hoffiller V., Vjesnik Hrv. arh. dr., n. s. XI. 1911, p. 193 sq., fig. 28.

[80] Déchelette J., o. c., fig. 489, 2. – Crivelli A., Atlante preistor. e stor. della Svizzera Italiana, 1943, p. 68, fig. 176 (šljem je od željeza i nešto izduženiji s tjemenim ispupčenjem kao na batinskom šljemu). – Iakunina Ivanova L., Eurasia Septentrionalis Antiqua, I, 1927, p. 100 sqq., fig. 8. – Reinecke P., o. c., p. 91 sqq., fig. 1–4. – Lantier R., Proceedings of the Prehistoric Society, XXI, 1955, p. 230.

[81] Hoffiller V., o. c., fig. 22, 23, 24, 25 (sve bronca), cf. fig. 27 šiljati šljem (bronca) iz Bosne ?, također latenska tradicija. – Cf. Reinecke P., o. c., p. 93, n. 12.

[82] Filip, J., o. c., p. 532. – Cf. Hunyady I., o. c., 1944, pp. 111, 114, 1942, tab. XVI, 1–13.

[83] Filip J., o. c., pp. 533, 542.

laz iz Dalja i neobjavljeni nalaz iz Brestovika, o čemu je naprijed već bilo dovoljno govora u vezi s ukrašenim koricama mačeva, koji su relativno brojno zastupani u Srijemu, i to najbrojnije iz uništenih grobova na Savi kod Kupinova zajedno s više čakanovanih pojasa.

Vrijeme cvata keltskog oružarstva u podunavskim krajevima Jugoslavije jest poodmakla faza stupnja laten C, a neki oblici oružja traju i u kasnije vrijeme, jer su izraziti tipovi oružja značajni za stupanj laten D relativno rjeđi, iako je taj stupanj zastupan na našem tlu, ponegdje u srijemskom Podunavlju, a u znatnoj mjeri u Sloveniji. U vezi s tim još nedovoljno istraženim problemom potrebno je uzeti u obzir i to, da još uvijek postoje u Srednjoj Evropi neke teškoće pri određivanju pripadnosti pojedinih tipova latenskog materijala stupnjevima laten C i laten D.[84] Međutim, starije nalaze oružja iz keltskih radionica od onih, što su obilježeni srednjolatenskim značajkama, nisam mogla po meni poznatom arheološkom materijalu, dosad ustanoviti, barem prema evidenciji Arheološkog muzeja u Zagrebu. Pokaže li se, da je ovo prethodno opažanje doista točno, iako ga smatram još pretpostavkom, išlo bi ono u prilog povijesnom zbivanju, po kojemu je keltski utjecaj na autohtoni substrat u našim krajevima izrazitiji u srednjolatensko vrijeme tokom 3. stoljeća, a intenzivnije keltiziranje počinje zapravo poslije pohoda Kelta u Grčku, kada se oni naseljavaju uz obale Dunava, Drave i Save. To možemo zorno slijediti i po evidenciji naših latenskih lokaliteta s keltskim oružjem, kako to pokazuje, uostalom, naprijed iznesena statistika mačeva, naročito s obzirom na nalaze ukrašenih korica, koji se pripisuju istaknutim keltskim ratnicima. Lokaliteti s keltskim mačevima uopće mogu se pratiti na Dravi od Pobrežja (kod Maribora) do Osijeka, pa na Dunavu od Dalja do Zemuna i na Savi od Brežica do Boljevaca. Kriterij izbora keltskog oružja za determiniranje tragova keltskog naseljavanja po mojem je mišljenju relativno sigurniji od ostalih elemenata latenske materijalne kulture, jer nam na pr. evidencija latenskog nakita u Jugoslaviji pruža drugačiju sliku. Latenski nakit može potjecati, kao što je poznato, naročito na balkanskom tlu, od Ilira,[85] odnosno i od manje ili više keltiziranih Ilira. U vezi s time mora se uzeti u obzir i utjecaj latenske mode, trgovine i t. d. U panonskim krajevima treba računati s halštatskim bezimenim autohtonim substratom, koji je naslijedio nosioce kulture žarnih polja i bio je pomiješan s Ilirima, te je u tom etničkom sastavu dočekao keltsku najezdu. Morala bi se, naročito na panonskom tlu, pokušati provesti kakva takva diferencijacija latenodobnih lokaliteta na ilirokeltske i keltske. Valja imati u vidu, da svi latenski nalazi ni u Srijemu ne moraju biti keltski, što dokazuje na pr. lijepi srebrni nakit iz Jarka kod Srijemske Mitrovice, koji Brunšmid i Reinecke pripisuju iliropanonskim Breucima kasnolatenskog vremena.[86] Latenodobna je topografija u Jugoslaviji u znatnoj mjeri zanemarena, iako je priličan broj panonskih lokaliteta Jugoslavije evidentiran u Hunyadyevoj karti rasprostranjenosti,[87]

[84] Krämer W., Reinecke-Festschrift, 1950, p. 93. – Krämer W., Germania, 30, 1952, p. 330 sqq.

[85] Vinski Z., Archaeologia Jugoslavica, II, 1956, p. 19 sqq.

[86] Brunšmid J., Viesnik Hrv. arh. dr., n. s. VI, 1902, p. 84 sqq., fig. 43–45. – Cf. Reinecke P., Praeh. Ztschr., XXXIV/V, 1949/50, p. 370, n. 21.

[87] Hunyady I., o. c., 1942, karta i popis latenskih lokaliteta u Karpatskoj kotlini pp. 5–12.

koja ima, doduše, uz nekoliko neznatnijih pogrešaka, stanovite razumljive praznine. Ipak je to najpotpunija dosadašnja evidencija, a može se kompletirati Garašaninovim podacima za Srbiju.[88] Filip se za naše krajeve u svojem sintetičnom djelu[89] uglavnom koristio, uz ostalu literaturu, jednim dijelom podataka Hunyadyeve, ali nije mogao stvoriti dovoljno jasnu sliku o postojanju i smještaju velikih latenskih nekropola iz Jugoslavije, budući da dobar dio latenskog materijala međurječja Dunav–Drava–Sava nije još u potpunijem opsegu objavljen.[90] Velike latenske nekropole postojale su u Srijemu, premda su nažalost u znatnoj mjeri upropaštene, a osim toga ističu se velike latenske nekropole na području Donje Kranjske. Etnička atribucija nije još dovoljno pouzdana, ali sumarno je moguće, bar prethodno, ustvrditi ovo: Keltsko oružje s kranjskih lokaliteta može se pripisati Latovičanima, ono s lokaliteta u jugoistočnom Srijemu Skordiscima, a sam ratnički grob iz Batine po svoj prilici Araviscima.

Zusammenfassung

EIN KELTISCHES KRIEGERGRAB AUS BATINA

Der Fundort Batina liegt in Kroatien, am rechten Donauufer im jugoslawischen Bereich der Provinz Baranja und sein ehemaliger ungarischer Name Kiskőszeg ist in der Fachliteratur ziemlich geläufig. Wichtige urgeschichtliche Funde kamen um die Jahrhundertwende, zumeist mit ungenügenden Angaben der Fundumstände, in die grossen Sammlungen von Budapest, Wien, Berlin und Mainz (Anm. 1). Das betrifft auch einen keltischen eisernen Waffenfund aus Batina, der in der Prähistorischen Sammlung des Naturhistorischen Museums in Wien aufbewahrt wird (Inv. Nr. 37855–37860) und hier vorgelegt werden soll, wofür Vf. Herrn Dr. K. Kromer, Wien, sehr zu Dank verpflichtet ist (Anm. 2). Der Fund besteht aus einem Helm (Abb. 12–14), einem Schwert mit verzierter Scheide (Abb. 1–3, 18), drei Bruchstücken einer

[88] Garašanin M. i D., o. c., pp. 245, 251. – Garašanin M., Istor. glasnik, 3/4, 1953, p. 10 sqq., fig. 7. – Mirosavljevićevi topografski podaci o latenskim lokalitetima u međurječju Dunava, Drave i Save osnivaju se uglavnom na Brunšmidovoj ovdje korištenoj evidenciji Arheološkog muzeja u Zagreba, cf. Mirosavljević V., Zbornik Fil. fak. Sveuč., I, 1951, p. 102 sqq., n. 3 sqq. – Valja razlikovati po mogućnosti nalaze onih lokaliteta, koji su doista keltski, od onih ilirokeltskih, a pored toga i takve sa znatno starijim još kasnohalštatskim-ranolatenskim nalazima; ovi posljednji pripadaju zapravo pretkeltskom horizontu, na što je već upozorio Reinecke P., Mainzer Ztschr., II, 1907, p. 46.

[89] Filip J., o. c., pp. 32, 51, 70, 74, 76.

[90] Poslije dovršetka ovog rukopisa dobila sam uvid u publikaciju latenskih lokaliteta u Karpatskoj kotlini, koju je izdao Magyar Nemzeti Múzeum, Történeti Múzeum, prema naprijed često citiranom djelu Hunyadyeve pod istim naslovom (vidi bilješke 5, 17 i dalje), i to u seriji Régészeti Füzetek, 2, 1957; tamo su pp. 230–246 alfabetski popisani latenski lokaliteti iz Jugoslavije, koje je Hunyadyeva poznavala, a među njima su pribilježeni i mnogi nalazi, koje čuva Arheološki muzej Zagreb. Ti su podaci nesumnjivo korisni u vezi s potrebnom latenodobnom topografijom za Jugoslaviju (vidi bilješke 87 i 88), iako u tom popisu, koji sadrži keltski, ilirokeltski i pretkeltski latenski materijal, nedostaje više lokaliteta, a navedeni sadrže više propusta i nepotpunosti.

Schwertkette (Abb. 4–6), einer Lanzenspitze (Abb. 7), einem Schildbuckel (Abb. 8), nebst Schildfessel (Abb. 9) und zwei Schildbeschlägen (Abb. 10–11). Obwohl keine genaueren Angaben zu den Fundverhältnissen und voraussichtlich nicht alle Beigaben dieses zweifellos keltischen Kriegergrabes aus Batina vorliegen, ist es doch höchst wahrscheinlich, dass diese Waffen einem Brandgrab angehört haben, worauf schon das verbogene Schwert schliessen lässt. Abgesehen davon gibt es im jugoslawischen Donaugebiet zumeist latènezeitliche Brandgräber. Etliche erwähnte Einzelstücke aus diesem Fund sind zwar schon abgebildet worden, nebst einigen artverwandten Funden aus Batina (Anm. 5–9), besonders ist das schöne Langschwert aufgefallen, aber Helm, Lanze, Schildbuckel und Schwertkette blieben unberücksichtigt, wobei die immerhin museumsverbürgte Fundverbundenheit des Kriegergrabes zerissen wurde.

Vf. beschäftigt sich mit dem Stand der Forschung (Anm. 10–22) bezugnehmend auf das Batinaer Mittellatèneschwert (Abb. 1–3) und dessen typische Scheidenverzierung (Abb. 18), das zuletzt Filip, allerdings auch wegen seines medaillonförmigen Ortbandes (Abb. 3), beachtet hat (Anm. 18). Weiter bringt Vf. eine Fundstatistik und eine Verbreitungskarte (Taf. VII.) aller ihm bekannten keltischen Schwertscheidenverzierungen aus Jugoslawien (Fundorte: Batina, Dalj, Sotin, Srijemska Mitrovica, Šimanovci, Kupinovo, syrmisches Saveufer, Zemun–Gardoš, Brestovik, Odžaci, Vršac und weiter westlich Malunje, Formin, Mokronog, Novo Mesto usw., vgl. Anm. 12, 23–31, 40), die alle Jacobsthal's Pflanzenornamentik im Sinne des »hungarian sword style« entsprechen (Anm. 13, 15–17). Die hier abgebildeten Schwertscheidenverzierungen (Abb. 19–28) beschränken sich auf diejenigen von slawonisch-syrmischen Fundorten, worunter einige unbekannt waren (Abb. 22–26, 28). Die Exemplare von Šmarjeta und Mihovo (Anm. 41, 42) gehören jedoch nicht in die hier angedeutete Stilrichtung der Schwertscheidenornamentik und wurden nicht abgebildet sowie auch die erwähnten Exemplare von Malunje, Novo Mesto, Mokronog und Formin aus dem westlichen Jugoslawien, obwohl alle kartiert sind. Die verzierten Schwertscheiden sämtlicher jugoslawischen Fundorte stammen aus Kriegergräbern oder es sind Streufunde aus vernichteten Gräbern. Eine beträchtliche Zahl unveröffentlichter nicht verzierter keltischer eiserner Langschwerter gibt es im Zwischenstromland der Donau–Drau und Save, zumeist aus Fundorten entlang eben dieser grossen Flüsse, worunter der syrmische Fundort Kupinovo an der Save die zahlreichsten Schwertfunde in Jugoslawien aufweist. Das Mittellatèneschema kennzeichnet den überwiegenden Teil dieser Langschwerter, die alle nicht vor dem 2. Jrh. hergestellt sein dürften. Etwas seltener sind eindeutige Spätlatènetypen (Anm. 43) und Vf. vermutet, dass hier die Schwerttypen der fortgeschrittenen Stufe La Tène C noch in der Zeit der La Tène D Stufe weiter benutzt wurden, worauf der sehr späte unveröffentlichte Kriegergrabfund von Zemun–Gardoš (Anm. 28) schliessen lässt. Die Schwerter mit verzierter Scheide aus dem jugoslawischen Donauraum gehören eigentlich dem Horizont der gedellten Kettengürtel an, dessen Eigentümlichkeiten neuerdings Filip betont hat (Anm. 46, 47). Solche gedellten Eisengürtelketten, fundverbunden mit schön verzierten Schwertern der hier angedeuteten Stilrichtung, beweisen die Kriegergräber von Dalj und Brestovik an der Donau (Anm. 46, Brestovik unveröffentlicht), dazu kommt

noch eine Anzahl grösstenteils unbekannter schön gedellter Stücke (Kupinovo, Novi Banovci, Vojakovac usw.), alle aus dem erwähnten Zwischenstromland, wohl aus vernichteten Brandgräbern des 2. bis 1. Jrh.

Der bescheidene Schwertkettenrest (Abb. 4–6) des Fundes von Batina ist zwar nicht gedellt, aber ebensolche Stücke sind auch im Horizont gedellter Gürtel vertreten (Anm. 49). Ähnlich gearbeitet sind die Schwertketten der verzierten Schwerter von Mokronog in Krain (Anm. 40, 51), Pérkata in Ungarn (Anm. 52) usw., beides Funde aus später Zeit der Stufe La Tène C.

Die Lanzenspitze (Abb. 7) ist für die Stufe La Tène C nicht sehr typisch. Sie nähert sich etwas der sog. Weidenblattform (Anm. 56), als nächstes Vergleichstück ist eine analoge Lanze aus Brandgräbern in Dalj an der Donau anzuführen, zweifellos im mittellatènezeitlichen Fundzusammenhang (Anm. 57). Dazu gibt es noch einige unveröffentlichte Exemplare von syrmischen Fundorten.

Der bandförmige Schildbuckel mit dreiblättrigen Flügeln (Abb. 8), nebst Fessel (Abb. 9) und Beschlagresten (Abb. 10, 11) vom vernichteten hölzernen Schild ist eine seltenere mittellatènezeitliche Variante (Anm. 61). Typologisch ist dieser Bandschildbuckel nicht weit entfernt von denjenigen mit Mittelrippe und dreieckigen Flügeln, die Filip mit dem Horizont gedellter Gürtel verbindet (Anm. 62).

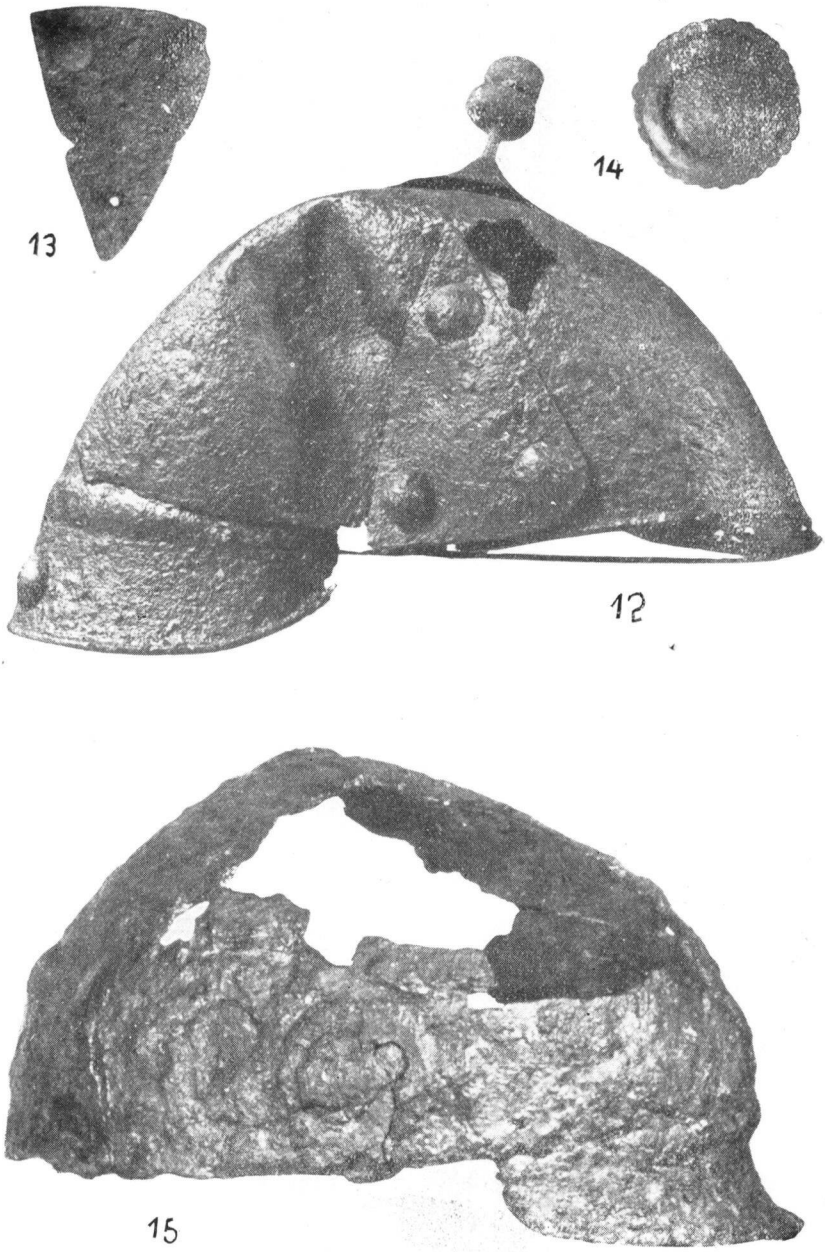
Als sehr seltener donauländischer Fund ist der teilweise stark beschädigte Eisenhelm (Abb. 12–14) von Batina zu bezeichnen; er ist unverziert und ohne dazugehörige Wangenklappen, typologisch gehört er der latènezeitlichen »Jockeimützen«-Helmgattung an. Vf. erwähnt die einschlägige Fachliteratur (Anm. 65) und die spärlichen keltischen Helmfunde aus dem Karpathenbecken, die Hunyady eingehender begutachtet hat (Anm. 66). Dazu bildet Vf. noch einen bisher unbeachteten Bronzehelm (Abb. 17) ab, es ist ein Einzelfund aus Hátszeg in Siebenbürgen (Anm. 69), der auf eine italische Werkstatt schliessen lässt (Anm. 70), aber ohne Begleitfunde kaum genauer datiert werden kann, obwohl er zweifellos latènezeitlich ist.

Die Fundstatistik latènezeitlicher Helme aus Jugoslawien, die hier erstmalig vorliegt, zeigt, dass die meisten dieser keltischen Abwehrwaffen in Slowenien vorgefunden sind. Vor allem sind es zwei eiserne Helmruinen (Abb. 15, 16) aus zwei spätlatènezeitlichen Gräbern der grossen unveröffentlichten latovikischen Nekropole von Mihovo in Unterkrain (Anm. 71, 72, 42), die Brandgräber etwa von der späteren Mittellatènezeit an bis in die Zeit der römischen Besetzung aufweist. Nur die beiden Helme von Mihovo (bes. derjenige Abb. 15) sind mit dem Helm von Batina einigermassen verwandt, wenn man vom typologisch unklaren eisernen Helmfragment aus Reka im Küstenland absieht (Anm. 73). Alle übrigen Helme, so das bekannte reichverzierte Exemplar von Bela cerkva bei Šmarjeta (St. Margarethen) (Anm. 74), die Wangenklappen von Vinji vrh (Anm. 76), die schon römerzeitlichen andersgearteten Helme von Idria pri Bači (Anm. 77), weiter die beiden Exemplare aus Istrien (Anm. 79) und die prachtvoll erhaltene »Jockeimütze« von Vrankamen in Bosnien (Anm. 78) stehen mit dem Helm von Batina in keiner näheren typologischen Beziehung.

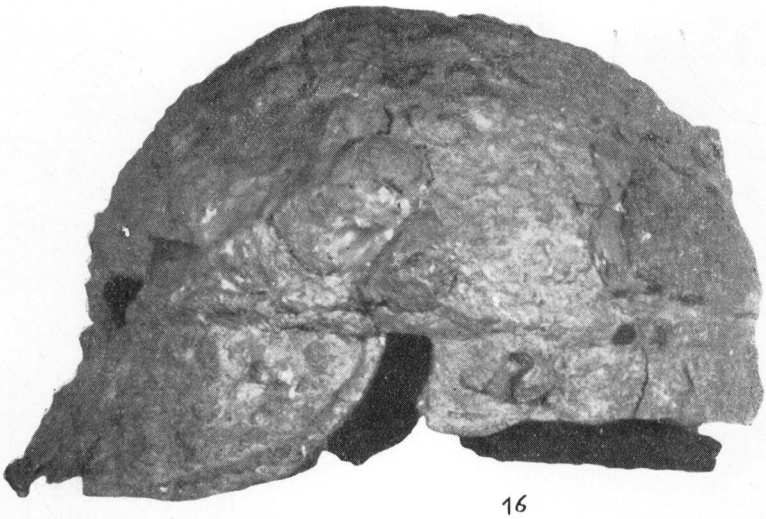
Der Helm von Batina ist eigentlich durch seine Begleitfunde am ehesten genauer zu datieren. Das Batinaer Kriegergrab stammt wohl aus der Zeit des

Sl. 1–11, Batina, Mj. cca 1:3.

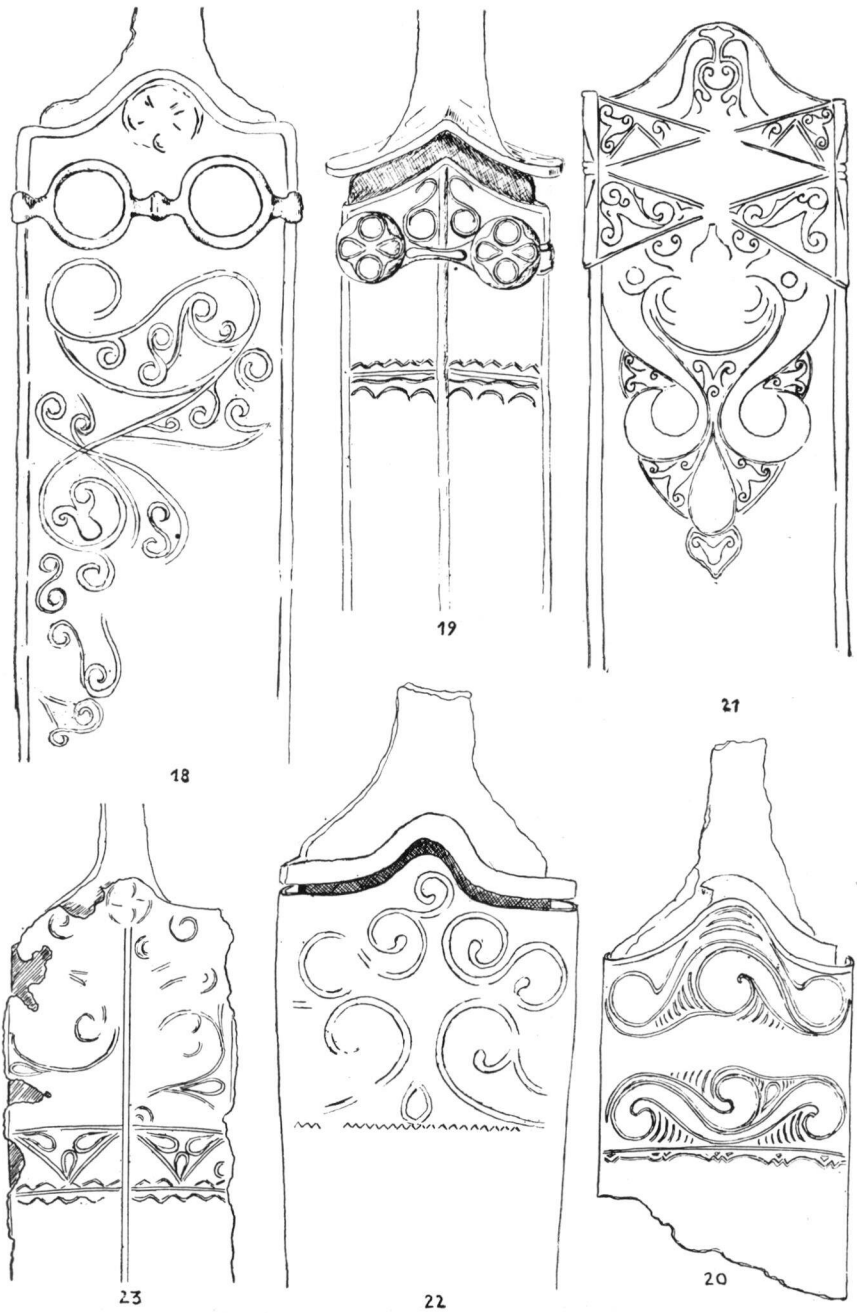

Sl. 12–14, Batina, mj. cca 1:3; sl. 15, Mihovo, mj. cca 1:2.

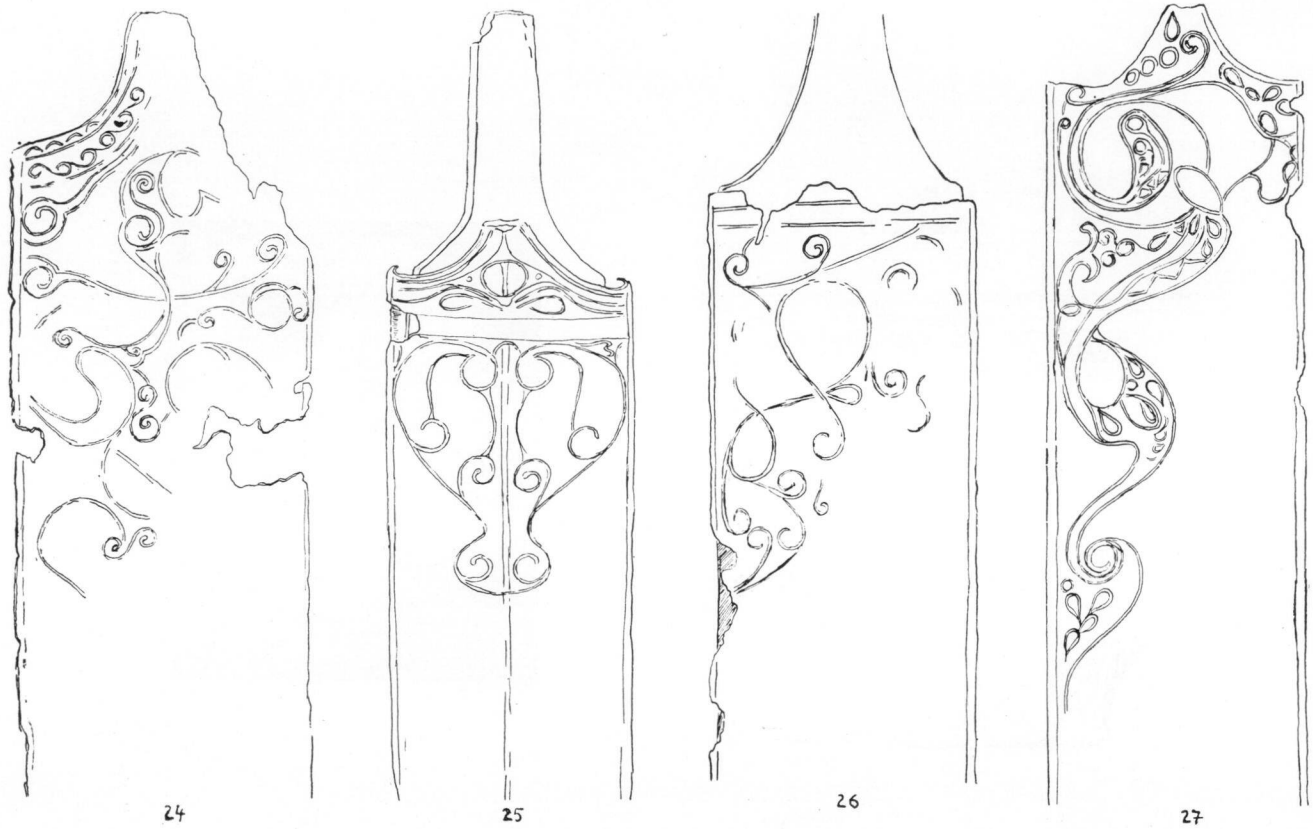

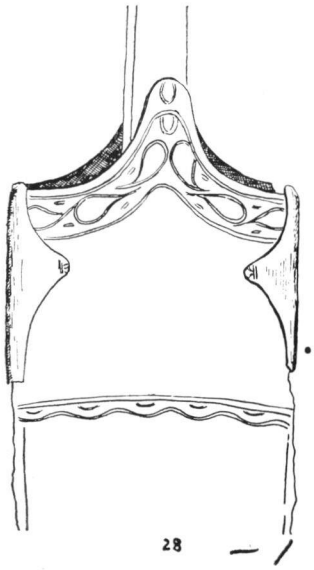
Sl. 16, Mihovo; sl. 17. Hátszeg. Mj. cca 1:2.

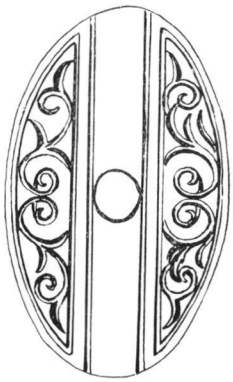
Sl. 18, Batina; sl. 19, Dalj; sl. 20, 21, Srijemska Mitrovica; sl. 22, Srijem–Sava; sl. 23, Zemun–Gardoš. Mj. cca 3:4.

Sl. 24–26, Kupinovo; sl. 27, Simanovci. Mj. cca 3:4.

28

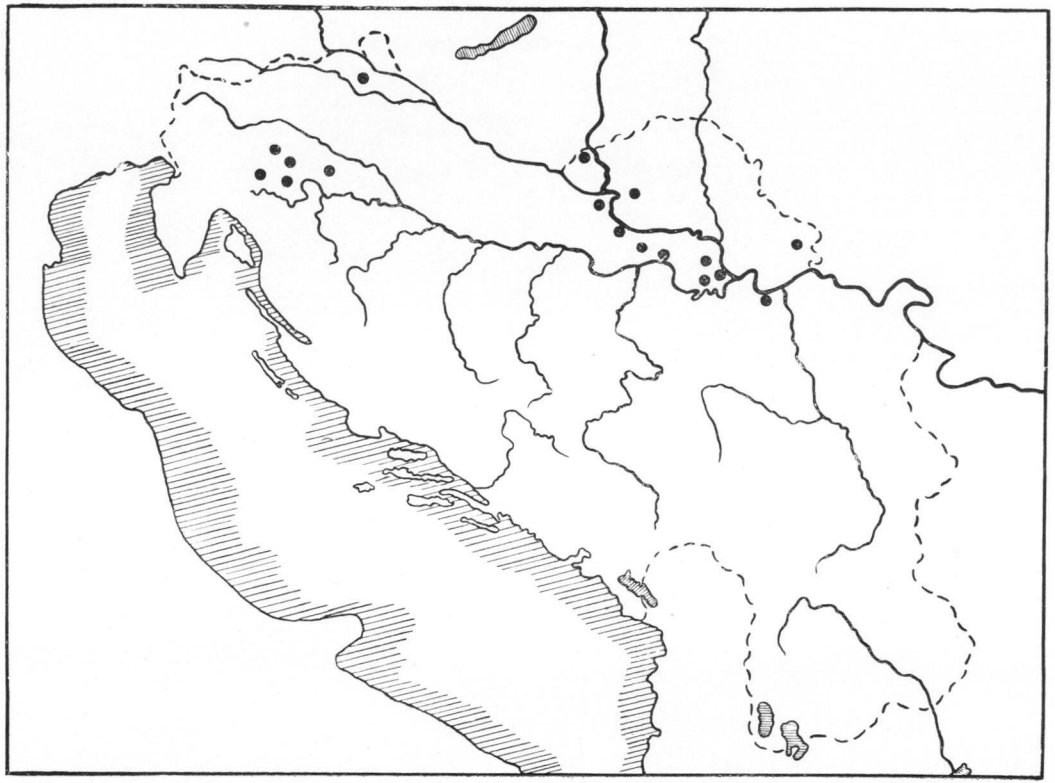

29a

29

Sl. 28, Sotin, mj. 2:3; sl. 29, Pergamon?, statua ranjenog Gala, znatno umanjena; sl. 29a, detalj ukrasa balčaka mača iste statue, mj. 2:3.

Karta lokaliteta s nalazima ukrašenih korica keltskih mačeva u Jugoslaviji.

ausgehenden 2. Jrh.'s (Anm. 82), bzw. es ist spätestens an der Wende des 2. in das 1. Jrh. in die Erde gelangt. Zeitlich ist dieser vermutlich araviskische Waffenfund am rechten Donauufer kaum vom Horizont der gedellten Gürtelketten zu trennen, der nach Filip von ± 125 bis ±50 gedauert haben mag (Anm. 83), Die fortgeschrittene Zeitstufe La Tène C ist die Blütezeit keltischer Waffenschmiedewerkstätten im pannonischen Donauraum, durch scheidenverzierte Prunkschwerter und gedellte Gürtel gekennzeichnet, wobei die erstgenannten Waffen dann in der folgenden Stufe La Tène D noch anzutreffen sind (Anm. 43). Die keltischen Waffenfunde in Jugoslawien hat man zu wenig beachtet, weil eine beträchtliche Anzahl davon nicht veröffentlicht ist, so dass man sich darüber kaum eine genügende Vorstellung machen konnte. Vf. weist darauf hin, dass in Jugoslawien die Mittellatènetypen die ältesten eindeutig keltischen Funde sind, die augenscheilich hier, erst nach dem keltischen Feldzug nach Griechenland, angefertigt und benützt wurden. Jedenfalls würde eine künftige Kartierung von Fundorten mit typisch keltischen Waffen sich nicht immer mit derjenigen von latènezeitlichem Schmuck in Jugoslawien decken, welcher selbst auf mit keltischen Eisenwaffen sonst dicht besätem syrmischen Boden nicht unbedingt als keltisch zu deuten ist, wie das z. B. der spätlatènezeitliche schöne Silberschmuck von Jarak, wohl eine Hinterlassenschaft illyrischer Breuker (Anm. 86), deutlich besagt. Das Problem der Keltisierung der autochthonen Bevölkerung ist noch viel zu wenig erforscht. Es würde sich lohnen diese noch ungenügend behandelten Fragen eingehender zu untersuchen und vor allem die keltischen Funde, nicht nur in Syrmien, in dessen südöstlichem Teil skordiskische Waffenfunde recht deutliche keltische Spuren hinterliessen, sondern auch stromaufwärts entlang der vorhin genannten grossen Flüsse im kroatischen Raume weiter zu verfolgen.

BRANIMIR GABRIČEVIĆ

ZNAČENJE ASCIJE NA ANTIČKIM NADGROBNIM SPOMENICIMA

U SVIJETLU EPIGRAFIČKE ANALIZE GLAGOLA »DEASCIARE« (»EXACISCLARE«)

Iako su u toku posljednjih dvije stotine i trideset godina veoma brojni autori pokušavali protumačiti zagonetno pitanje, što na antičkim nadgrobnim spomenicima znači prikaz ascije, te koji je smisao epigrafičkog izraza »sub ascia dedicare«,[1] navedeno pitanje nije ni do danas izvedeno na čistac. Između brojnih hipoteza, koje su o tom pitanju bile iznesene, dugo je vremena najprihvatljivijom bila smatrana ona, koju je već u osamnaestom stoljeću bio formulirao Mazzochi, t. j. da ascia – bilo u likovnom prikazu, bilo u navedenoj epigrafičkoj formuli – označava posvetu novog groba, groba, koji dotada nije bio upotrebljen. No, da se ni ta interpretativna varijanta, pojačana poslije Mazzochija novim indikacijama i argumentima, nije uspjela potpuno autoritativno nametnuti, pokazuje i stav velikog poznavaoca psihe i religioznih koncepcija antičkog svijeta, F. Cumonta, koji je, pošto su tolike rasprave i znanstveni prilozi o značenju ascije bili napisani, prešao gotovo preko svega, što je o tom pitanju rečeno, te je u svom poznatom i velikom djelu o simbolici na antičkim nadgrobnim spomenicima tretirao asciju kao apotropejski simbol.[2] No, ni ta Cumontova interpretacija – izvedena doduše samo »en passant« u sklopu velikog mnoštva drugih problema – nije umirila istraživače, pa je i u posljednje vrijeme, od konca Drugog svjetskog rata na ovamo, problemu ascije posvećeno više naučnih priloga i rasprava.[3]

Da je obrada navedenog problema baš u periodu poslije Drugog svjetskog rata dobila, uz svježe poticaje, i punije metodološke mogućnosti, zasluga je prerano i tragično nestale francuske naučne radnice Helene Wuillemier.[4] Ona je, naime, godinama sabirala potrebnu građu i tako izradila Corpus svih

[1] Kompletnu bibliografiju starijeg datuma, kao i detaljne informacije o čitavom pitanju, daje Leclercq (Dictionnaire d'archéologie chrétienne, s. v. ascia).

[2] F. Cumont, Recherches sur le symbolisme funeraire chez les Romains, p. 298.

[3] Za noviju literaturu, t. j. onu, koja je izišla poslije Drugog svjetskog rata, vidi W. Deonna, L'ascia (Revue Archéologique de l'Est et du Centre-Est, tome VII, janvier-mars, p. 18–52).

[4] Poginula kao borac francuskog Pokreta otpora u julu 1944.

spomenika, na kojima je izrađena ascija, odnosno na kojima se javlja formula »sub ascia dedicare« u bilo kojoj svojoj varijanti. Pojavom tog njezina rada[5] stvoreni su solidni temelji za daljnju obradu tog malog, ali veoma zagonetnog i interesantnog problema. No, uza sve to, različita mišljenja u odnosu na značenje ascije i dalje traju, te se interpretatori, kako je to formulirao Deonna,[6] dijele u dvije grupe: »materijaliste« i »spiritualiste«. Prema prvima (Conchoud–Audin, Hatt), ascia, prikazana na antičkim nadgrobnim spomenicima, predstavlja stvarni alat, kojim se kopa, odnosno gradi, grob. U najboljem slučaju – a to je prema Hattovoj »ublaženo materijalističkoj«, interpretativnoj varijanti[7] – ascija može simbolizirati ritualni akt utemeljenja groba, t. j. akt religiozne posvete, koja stavlja grob pod zaštitu božanstva. U skladu s time, formula »sub ascia dedicare« bila bi izraz tog materijalnog obreda, bez obzira na to, kakve su bile njegove forme. Na taj način ascia – koja je inače običan drvodjelski, zidarski ili pak klesarski alat – dobiva, po mišljenju Hattovu, putem pogrebnog rituala sakralno značenje, ali sama za sebe u sakralnom smislu ne znači ništa.[8]

»Spiritualisti« (Deonna, Wuillemier, Carcopino) u prikazu ascije ne vide sliku materijalnog alata, nego religiozni simbol, vezan uz predstavu besmrtnosti duše. Najdalje u tom pravcu ide Carcopino,[9] prema kojemu se ascia, putem antičkog religioznog sinkretizma, iz pitagorejskog razvila u kršćanski simbol, simbol Logosa. Kad i kako je ascia postala kršćanskim simbolom, o tome Carcopino raspravlja s velikom erudicijom u posljednjem poglavlju svoje knjige.[10]

Antičkih spomenika, na kojima je prikazana ascia, odnosno na kojima se javlja formula »sub ascia dedicare«, ima gotovo tisuću. Od toga gotovo tri četvrtine otpada na Galiju i druge keltske oblasti, a od ostalih otprilike dvije stotine pedeset takvih spomenika 114 je nađeno u Italiji (64 u Rimu), a 128 u Dalmaciji (65 u Saloni).[11] Dalmatinski spomenici, važni i po samoj svojoj

[5] Revue d'histoire des religions, CXXVIII, décembre, p. 40–83.

[6] o. c.

[7] U svojoj zapaženoj studiji La tombe gallo-romaine, Paris 1951, J. J. Hatt je posvetio problemu ascije čitavo jedno poglavlje (str. 85–107).

[8] Couchoud-Audin, na primjer, smatraju, da su prikaz ascije na nadgrobnim spomenicima donijeli sa sobom legionari iz Male Azije, te da je ona usko vezana s ritusom inhumacije. Legionari su nosili sa sobom asciju kao dio opreme, potreban za kopanje zemlje u različitim situacijama vojničkog života, pa su je upotrebljavali također i za kopanje grobova te ostavljali uz mrtvaca kao alat, kojim se izrađuje posljednji ležaj. Polazeći s takve pretpostavke, navedeni autori misle, da je ascija postala simbol inhumacije i kao neke vrste protest protiv incineracije (vidi Couchoud-Audin, L'Ascia, u Revue d'histoire des religions, 1952, p. 36–65).

Spomenuta hipoteza o asciji kao simbolu inhumacije nije prihvaćena. U vezi s time mogu napomenuti, da su prigodom nedavnih iskapanja nekropole tumula na Vrelu Cetine u paljenim grobovima 1. st. n. e. nađene kao prilog uz mrtvaca i željezne ascije. Rezultate navedenih iskapanja objelodanit će I. Marović na stranicama Vjesnika za arheologiju i historiju dalmatinsku.

[9] J. Carcopino, Le mystère d'un simbole chrétien, Paris, 1955.

[10] o. c. p. 93. »C'est à Lyon que l'ascia a cessé d'etre paienne ou hérétique. C'est à Lyon et par la volonté de saint Irénée que, croix cachée désormais cette ancienne image du Verbe divin est entrée dans le symbolisme des Chrétiens ortodoxes.«

[11] Podaci su prema Wuillemier, ali mi se čini, da će broj dalmatinskih spomenika s prikazom ascije biti ipak nešto viši od naznačenog broja.

kvantiteti, posebno su interesantni. Oni su, naime, najstarije datirani nadgrobni spomenici rimskog svijeta s prikazom ascije, pa se Dalmacija, od strane »materijalista« i »idealista«, smatra centrom, odakle se prikaz ascije na nadgrobnim spomenicima širio u druge provincije rimskog Zapada. Sasvim je razumljivo, da je velik broj odnosnih dalmatinskih spomenika izazvao i kod nas neki, iako ne velik, interes za navedeni problem. To je imalo odjeka u glasilu splitskog arheološkog muzeja, gdje je Bulić, sabravši tada poznate spomenike s prikazom ascije u Dalmaciji, pledirao za tumačenje tog prikaza u smislu religioznog simbola.[12] Pritom je iznio mišljenje, da je ascia u stvari keltski religiozni simbol, a da je njezina pojava u Dalmaciji vezana uz keltsku okupaciju Ilirika. Osim Bulića, problemom ascije, točnije značenjem formule »sub ascia dedicare«, od naših znanstvenih radnika pozabavio se Jelić.[13]

Prilazeći problemu ascije, svrha mi je, da putem detaljne epigrafičke analize jednog karakterističnog latinskog glagola dadem prilog za rješenje pitanja ascije u cjelini. Riječ je o glagolu »deasciare«, odnosno »exacisclare«, koji se pojavljuju na antičkim nadgrobnim natpisima, i to u sklopu poznatih deprekacionih formulacija, kojima je cilj da štite nepovredivost groba. S obzirom na to, da je prvospomenuti glagol izveden iz imenice »ascia«, a drugi iz deminutivne forme »asciculus«,[14] čini mi se, da bi pravilno tumačenje smisla tih glagola na antičkim nadgrobnim natpisima moglo, barem u nekom smislu, osvijetliti i značenje kako prikaza ascije, tako i formule »sub ascia dedicare«. Imajući naime u vidu, da vijesti starih pisaca ne govore ništa o smislu prikaza ascije na nadgrobnim spomenicima, a ktome da ni iz cjeline spomenika s takvim prikazom nije bilo dosada moguće izvući neku zakonitost, koja bi u tom pravcu nešto egzaktno kazala, s metodološke strane potrebno je misliti na vezu, koja bi morala postojati između smisla u prikazu ascije i specifičnog značenja navedenih glagola u nadgrobnim deprekacijama. Pronalaženjem tog značenja i te veze možda bi se moglo doći i do rješenja problema ascije u cjelini. Upravo u tome sastoji se svrha ove moje kratke radnje.

»Deasciare« znači strugati (»ascia dolare«), a tako isto i »exasciare«,[15] pa tako imenica »exasciator«, u epigrafičkom kontekstu »exasciatores in cupa«,[16] označava radnika, koji struže bačve. U literarnim tekstovima »deasciare« i »exasciare« imaju preneseno značenje: »militem deasciare« znači novačiti.[17] Zadatak je ove radnje da najprije odredi, ukoliko je to moguće, točno značenje glagola »deasciare« i »exacisclare« u natpisima nadgrobnih spomenika.

Istraživači su i dosada uviđali važnost navedenih glagola pri rješavanju spomenutog problema ascije, ali, kako mi se čini, nisu uspjeli ući potpuno u točno određenu suštinu tog glagolskog značenja u antičkim deprekativnim formulacijama. Odnosno, ukoliko su uspjeli do toga i doći, nisu izvlačili potrebne zaključke, koji bi dali poticaj za rješenje pitanja u njegovoj cjelini.

[12] Bull. dalm. XIV, 166–168.

[13] Jelić, Sur la formule S. A. D. u Compte-rendu de IV. Congrès scientif. international des Catoliques, Fribourg 1898.

[14] Forcellini, Lexicon, s. v. EXACISCLO 1, verbum conlatum ex praeposit. ex et asciclus, per syncopen pro acisculus, qui est parvus malleus vel ascia.

[15] v. Thesaurus linguae latinae, s. v.

[16] CIL VI, 1785.

[17] Plaut. Mil. glor. 884, Asin. 360.

U deprekativnim formulacijama antičkih nadgrobnih natpisa glagol »deasciare« javlja se tri puta,[18] a »exacisclare« četiri.

Evo završnih dijelova iz teksta odnosnih natpisa:

CIL VI, 24799: »... Quisquis hoc monumentum violaverit aut titulum deasciaverit aliove quo nomine inscripserit dabit in aerarium p. R. ...«

CIL XIV, 1153: »... Quisquis hunc titulum sive monumentu siive (sic) sepulchrum est, deasciaverit at violaverit vendiderit, ...«

CIL V, 952: »... Si q(uis) hanc ar(cam) vender(e) aut emere aut exacisclaver(it) tunc poen(ae) nom(ine) dabit ...«

CIL V, 979: »... Si q(uis) h(anc) a(rcam) sive hoc moniment(um) v(endere) a(ut) e(mere) aut Exacisclare volet tum ...«

CIL V, 1102: »... Si quis post duo corpora posita hanc arcam aperuerit aut exacisclaverit et aliut corpus posuerit ...«

CIL V, 1496: »(hoc monume)ntum neque vendere (neque exacisc)lare neque ossua aliena (ei inferre ius e)st ...«

Ako se pomnjivo uđe u prednje epigrafičke tekstove, opaziti je, da glagol »deasciare« nema neko opće značenje u smislu struganja, razbijanja ili rušenja nadgrobnog spomenika, kao što se više puta mislilo i tumačilo.[19] Naprotiv, epigrafički izvori precizno određuju značenje tog glagola. Iz teksta »quisquis hoc monumentum violaverit aut titulum deasciaverit« (CIL VI, 24799) očito je, da se glagolom »deasciare« ne misli na bilo kakvo oštećivanje groba, nego samo na struganje, t. j. na uništavanje, postojećeg natpisa (titulus).[20] Isto se dade zaključiti i iz drugog rimskog natpisa (CIL XIV, 1153), gdje trima imenicama (titulus, monumentum, sepulchrum) odgovaraju i tri glagola (deasciare, violare, vendere). Prema rasporedu glagolskih i imeničkih oblika točno je određeno, kojemu glagolu odgovara i njegov imenički objekt, t. j. titulum deasciare, monumentum violare, sepulchrum vendere. Da navedeni raspored imenica i glagola nije nipošto slučajan, vidi se ne samo po tome, što se i u ovom slučaju, kao i u natpisu CIL VI, 24799, dobiva strogo određen smisao glagola »deasciare«, nego i po tome, što su i ostala dva glagolska značenja sasvim u skladu sa svojim imeničkim objektima. Pod »monumentum« misli se ovdje na vidljivi, spomenički i zemljišni, dio grobne cjeline,[21] koji je moguće na različite načine oskvrnuti (violare), a »sepulchrum« je arhitektura same grobne komore, koju baštinici mogu prodati, da bi kupcu poslužila kao mjesto ukopa.

[18] Osim u dvjema poznatim primjerima (CIL VI, 24799 i XIV, 1153), taj je glagol upotrebljen i na jednom fragmentarnom, ali veoma važnom natpisu, nađenom g. 1954. u Solinu, a o kojem sam referirao na epigrafičkom kongresu septembra 1957. u Rimu. Odnosni dio natpisa glasi: Si quis (de)asciare voluerit habe(at ir)ata numina ... i t. d. Natpis će biti objavljen u Atti del III. Congresso internazionale di epigrafia greca e latina.

[19] h. e. dissolverit, fregerit, destruxerit (v. Forcellini, s. v.)

[20] Da se pod »titulus« misli stvarno na sam tekst natpisa, vidi se iz drugih epigrafičkih primjera (na pr., CIL VI 13927 ... tu quicumque titulum nostrum releges, rego per superos ...)

[21] U našem slučaju monumentum, u odnosu na sepulchrum, ima takvo značenje. Inače, u mnogim drugim slučajevima, monumentum, kao »pars pro toto«, označava grob kao cjelinu. Na pr.. CIL VI 13028 »... quisque hunc monumentum sive vendiderit sive donationis causa dederit ...« Posebno se pak to vidi iz veoma raširene formule H. M. H. N. S.

Vidimo, dakle, da je deprekacionim formulacijama na citiranim epigrafičkim spomenicima – a tako je i inače, samo ne uvijek na tako potpuno izražen način – svrha zaštititi mrtvaca od:

a) prodaje groba, odnosno darivanja istog nekom drugom licu. Na taj način bi prvotni vlasnik groba bio uznemiren u svom vječnom prebivalištu (»domus aeterna«),[22] a njegove kosti ispreturane i vjerojatno izbačene na neko drugo mjesto;

b) oskvrnjenja groba na bilo koji način (rušenje ili uklanjanje spomenika,[23] nehotično ili homitično kopanje novog groba na mjestu, gdje je već prije netko pokopan,[24] vršenje nužde na zemljištu, koje spada u grobni areal,[25] i t. d.);

c) brisanja natpisa (deasciare titulum), jer se na taj način briše i ime prvotnog vlasnika groba, a to znači, da se time u stvari vrši i promjena vlasničkog prava nad samim grobom.[26]

Nas ovog puta interesira ova treća mogućnost povrede groba, pa je već dosad, na temelju prednje kratke analize, pokazano, da se ta radnja izražava pomoću »titulum deasciare«. Preostaje, da se sada pozabavimo s natpisima, na kojima se javlja glagol »exacisclare«.

U natpisu CIL V, 979 imamo dva imenička objekta, arca i monumentum, a tri glagolske radnje (vendere, emere, exacisclare). Više je nego prihvatljivo, pogotovu kad se ima u vidu stilizacija natpisa CIL VI 24799, da se vendere i emere, kojih se značenja dopunjuju, odnose na samu grobnicu (arca), a exacisclare na vidljivi dio groba, t. j. spomenik (monumentum), na kome je natpis. Što se tiče ostalih natpisa, na njima doduše nije uz svaku glagolsku radnju naveden i poseban imenički objekt, nego se radnja tih glagola proteže na isti objekt (arca). No, ako se kontekst i tih natpisa malo bolje analizira, vidimo, da i u tim slučajevima tekst predviđa kazne za one, koji bi prodali grob, za one, koji bi ga kupili, a i za one, koji bi na bilo koji način prisvojili vlasničko pravo nad grobom pa brisali postojeći natpis i ime prvotnog vlasnika (exacisclare).

Da je antički čovjek posebno mislio baš na struganje natpisnog polja i na neželjene posljedice takva postupka, vidi se i iz drugih epigrafičkih primjera.

[22] Kao što je dobro poznato, veliki broj natpisa izričito ističe zabranu prodaje, kupnje ili darivanja groba, odnosno da se pod bilo kakvim pretekstom izvrši u njemu pokapanje nekog lica, koje nije izričito u natpisu spomenuto (aliud corpus inferre, ponere). Takve preokupacije antičkog čovjeka sigurno su u vezi s određenim religioznim predstavama o prekogrobnom životu, pa natpise u navedenom smislu daju klesati pripadnici različitih misterijskih religija, kršćanskih i nekršćanskih. Isto tako je poznato, da natpisi s prikazom ascije upotrebljavaju izraze, koji i etički i eshatološki nose pečat vjerovanja u prekogrobni život (v. Carcopino, o. c. 36–38).

[23] CIL X 1971 »... ne quis mihi titulum dedicat...«

[24] CIL VI 7543 »... Fossor, parce! Hic iam cubat«.

[25] CIL VI 13740 »... Qui hic mixerit aut cacarit, habeat deos superos et inferos iratos«. Slično CIL VI 3413 i dr.

[26] Budući da sama akcija prodaje ili darivanja groba povlači za sobom i brisanje postojećeg natpisa, čini se na prvi mah, da je izraz »titulum deasciare«, uz »sepulchrum vendere«, ustvari pleonazam. Međutim, to nije točno jer »titulum deasciare« može se dogoditi i bez prethodne akcije prodaje, odnosno darivanja, na primjer ako netko prisvoji grob, koji je ostao bez nasljednika.

Veoma je poučan u tom smislu jedan natpis iz Rima,[27] u kome se na koncu veli: » ... Si quis eum titulum alduteraverit, aliegenum corpus aut ossa aut cineres in hoc monumentum inferre volens, adhum. non haber. et dare debeat a. p. R. ...« Očito u ovom slučaju »titulum adulterare« znači gotovo isto što i »titulum deasciare, exacisclare«,[28] pogotovu ako se ima u vidu, da i taj natpis potječe iz Rima, kao i oni s »titulum deasciare«, gdje je određena terminologija imala svoje svima poznate i priznate konvencije. Osim toga, navedeni tekst direktno povezuje mijenjanje postojećeg natpisa s akcijom pokapanja drugog tijela, kostiju ili pepela, t. j. s aktom promjena vlasničkog prava, o čemu smo prije govorili. Isto tako, postoje i drugi epigrafički tekstovi, koji na ovaj ili onaj način izražavaju brigu, da se postojeći natpis, a to znači ime vlasnika, ne dira i ne briše (»... si quis sarcophagum amoverit sive litteras«,[29] »... hanc aram si quis temptaverit transferre aut litteram excidere aut alias aliqua figura fecerit«,[30] »... ne alius titulus alterius nominis infigatur«.[31] Posebno je simptomatično da se takvi tekstovi obraćaju direktno i klesaru, koji kleše natpise, moleći ga, da ne bi na postojeći natpis uklesao neko drugo ime (»... et tu felix, scriptor, si hic non scripseris«).[32] Sve ovo nalazi svoju sintezu u već citiranom CIL VI 24799, gdje se direktno kaže: »Quisquis ... titulum deasciaverit *aliove quo nomine inscripserit ...*«. Znači, dakle, da u tekstovima nadgrobnih spomenika »deasciare« znači struganje samog natpisa, da bi se na njegovu mjestu mogao uklesati drugi.

Briga za nesmetanim počinkom u grobu (»quies aeterna«), barem kod pripadnika određenih religijskih zajednica, bila je veoma velika. Stoga natpisni tekstovi upozoravaju na pravo nepovredivosti groba i predviđaju kazne za različite mogućnosti njegove povrede. U takve mogućnosti ide i mijenjanje nadgrobnog natpisa, kao vanjska manifestacija na bilo koji način izvršene alijenacije groba. Takav neželjen akt mijenjanja natpisa izražava se, kao što smo vidjeli, na više načina, posebno pak izrazom »titulum deasciare«, odnosno »arcam (ili monumentum) exacisclare«. Tako određeno značenje navedenih dvaju glagola nije u stručnoj literaturi sasvim nepoznato, jer je u tom smislu to značenje definirao Leclerq u svom veoma iscrpnom, ali sada već malo zastarjelom članku o asciji.[33] Međutim, budući da takvu definiciju tih glagola Leclerq nije argumentirao analizom odnosnih epigrafičkih spomenika, niti je na temelju takva značenja pokušao ići dalje i izvlačiti neke konsekvence, to je njegova definicija ostala nekako nezapažena i neiskorištena. Dokaz je za to baš novija literatura o asciji, gdje je, na pr., Carcopino, po mome mišljenju, prilično daleko od pravog značenja glagola, o kojima je riječ. On, naime, ne pokušava – kao uostalom ni drugi istraživači – ući malo dublje u

[27] CIL VI 22915.

[28] Od riječi do riječi uzevši, »titulum deasciare« ograničava se u stvari samo na struganje postojećeg natpisa, stim naravno, da se na istom mjestu ukleše novi, dok »titulum adulterare« znači, uz prethodno uništenje starog, i klesanje novog. U suštini, kako je u tekstu rečeno, oba glagola znače jedno te isto: isticanje novog vlasničkog prava.

[29] CIL III 6084.

[30] CIL III 6982.

[31] CIL VI 19915.

[32] CIL IX 575.

[33] Dict. d'archéol. chrét., s. v.

razliku, koja ipak mora postojati između glagola deasciare i asciare, bez obzira na to, što se ovaj posljednji ne javlja u tekstovima epigrafičkih spomenika. Carcopino, doduše, uviđa da asciare i deasciare nije potpuno isto, ali pomišlja na mogućnost, da bi deasciare moglo značiti struganje i uništenje reljefnog prikaza ascije na nadgrobnim spomenicima.[34] Ta misao mogla bi u najboljem slučaju biti djelomično točna, ali, kako ćemo vidjeti, ona ipak predstavlja stramputicu, po kojoj nije moguće navedene glagole dovesti u vezu s rješavanjem problema ascije u cjelini, kao što je cilj ove radnje.

Ukoliko je dosadašnja epigrafička analiza uspjela pokazati, da glagol »deasciare« znači strogo definiranu akciju struganja natpisnog polja, kako bi se izbrisalo ime prvotnog, a upisalo ime naknadnog vlasnika groba, onda je dopušteno poći korak naprijed i pokušati utvrditi značenje glagola »asciare«. Taj glagol, koji se ne javlja u epigrafičkim tekstovima, leksički se tumači jednako kao i »desciare«, t. j. kao »ascia dolare«.[35] No, ne će biti slučajno, da se u jeziku grobnog prava (ius sepulchri) na epigrafičkim spomenicima, kad je riječ o struganju postojećeg natpisa, ne pojavljuje oblik »asciare«, nego njegova složenica »deasciare«, odnosno glagol »exacisclare«. Znači, da neka razlika u značenju tih glagola, barem što se tiče jezika na nadgrobnim spomenicima, mora ipak postojati. Carcopino to uviđa i kaže, da bi – ukoliko bi se radilo samo o struganju – mjesto »deasciare «i »exacisclare« slobodno mogao biti upotrebljavan i »asciare«.[36] No, budući da to nije slučaj, Carcopino, kako smo prije spomenuli, misli, da se pomoću »deasciare« i »exacisclare« htjelo izraziti uništavanje prikaza ascije. Međutim, ako pođemo sa gledišta, da «deasciare« znači istrugati i uništiti postojeći natpis na nadgrobnom spomeniku, onda je sasvim logično, da »asciare« – budući da mu je značenje isto kao i glagolu »deasciare«, t. j. »ascia dolare« – obilježava također akciju struganja, ali ne uništavanje postojećeg natpisa kao »deasciare«, nego prvotnu akciju struganja, akciju, kojom se prednja ploha vidljivog nadgrobnog spomenika struže (polira) i priprema za izradu natpisa, odnosno za isticanje vlasničkog prava nad dotičnim grobom. Točno je, dakle, da »asciare« i »deasciare« znače »ascia dolare«, ali u jeziku nadgrobnih natpisa postoji razlika u tome, kada se ta akcija struganja vrši. Ako se radi o struganju i uništavanju postojećeg natpisa, onda »deasciare« znači mijenjati, proti volje pokojnika, vlasničko pravo nad grobom, a ako je u pitanju neizrađen, odnosno nedovršen nadgrobni spomenik, onda »asciare« znači izradu natpisnog polja i, putem toga, isticanje vlasničkog prava osobe, koja je grob dala izraditi.

Izvan svake je sumje, da se takvo struganje (asciare) vršilo pomoću ascije, jer ona – između brojnih oblikovnih i funkcionalnih varijanti[37] – predstavlja i oblik klesarskog alata, podobnog upravo za rad, o kome je riječ. Da se njome, onakvom, kakva je prikazana na antičkim nadgrobnim spomenicima, nije vršilo i samo urezivanje natpisa, to nije za dosadašnje zaključke mog

[34] Carcopino, o. c. p. 20.

[35] Thesaurus l. l., s. v.

[36] v. bilj. 34.

[37] O raznim oblicima i funkcijama ascije vidi citirani Leclercqov članak te Carcopino, o. c. 13–19.

izlaganja od odlučne važnosti, jer je struganje pripremalo natpisnu plohu za urezivanje natpisa, pa je takva radnja sasvim logično mogla da simbolizira isticanje vlasničkog prava. Važnija je okolnost, da je ascia i u najdavnijim periodima rimske povijesti bila alat, koji se upotrebljavao u pogrebnoj praksi, pa kao što se kao drvodjelski alat upotrebljavala pri pripremanju lomača,[38] tako je, kao zidarsko i klesarsko oruđe, služila sigurno i pri obradi zidanih, odnosno pri klesanju i obradi kamenih nadgrobnih spomenika. Možda je, štoviše, negdje i nekada postojao i takav oblik ascije, kod koje je, osim što se jednom stranom moglo vršiti struganje, druga strana imala oblik pogodan za urezivanje slova. Što se baš takav oblik nije sačuvao na prikazima antičkih nadgrobnih spomenika, to ne mora predstavljati zapreku za tu tvrdnju, jer je prikaz ascije na nadgrobnim spomenicima, kako je primijećeno, postao konvencionalan i tuđ realnoj upotrebi u životu.[39] Međutim, u jeziku nadgrobnih natpisa sačuvalo se značenje osnovne funkcije, koju je taj alat – ako ne uvijek, a ono barem u vrijeme, koje je bilo odlučno za stvaranje odnosne terminologije – imao pri podizanju nadgrobnih spomenika, t. j. značenje izrade natpisne plohe, a preko toga i značenje isticanja vlasničkog prava nad grobom. Nema prema tome nikakve zapreke, da u prikazu ascije na antičkim nadgrobnim spomenicima vidimo stvaran klesarski alat, koji simbolizira vlasničko pravo osobe, koja je grob ili dala izraditi, ili pak na neki pravno dopušten način došla u posjed već izrađenog groba. Treba pritom imati u vidu, da mnoge klesarske radionice nisu izrađivale nadgrobne spomenike samo po narudžbi, nego i serijski za kupca, koji naiđe. Takav se slučaj sa sarkofazima prilično često dade konstatirati i u Saloni. Na takvim sarkofazima ne samo da nije bilo uklesano ničije ime, nego nije bila izrađena ni natpisna ploha (tabula ansata). To je očito iz razloga, da naknadni kupac može to dati izraditi prema svome ukusu, prema duljini natpisa, i sl. Kupac je to i činio, a taj akt, po mome mišljenju, značio je »asciare«. Ascia je prema tome mogla simbolizirati taj čin konačne izrade nadgrobnog spomenika, skopčan s isticanjem vlasničkog prava.

Da je u završnoj fazi izrade grobnog spomenika kao vanjska manifestacija isticanja vlasničkog prava nad grobom veoma važan elemenat bilo urezivanje samog natpisa, vidi se iz formule jednog lionskog natpisa,[40] koji završava: »... inscribendum curaverunt et sub ascia dedicaverunt«. Na tom je natpisu, kao što vidimo, neposredno pred ritualom posvete groba (sub ascia dedicaverunt) istaknuto klesanje natpisa, što indicira, da je posveta baš u vezi s tim aktom, kao što je u vezi i sa samim aktom građevinskog dovršenja groba, odnosno definitivnog uređenja grobne cjeline (»... inscribendum et consumandum curaverunt et sub ascia dedicaverunt«).[41]

Premda u smislu same klesarske radnje najprije dolazi »asciare«, t. j. struganje kamene plohe i izrada natpisnog polja, a onda »inscribere«, t. j. urezivanje i klesanje samog natpisa, u suštini oba glagola znače jedno te isto: isticanje vlasničkog prava nad grobom. Stoga, u navedenim natpisima, mjesto »inscribendum curaverunt« moglo se slobodno kazati i »asciandum curave-

[38] Rogum ascia ne polito (Cic. De leg. II, 23, 59).
[39] Blümner. Techn. u. Term. 2, S. 204 ff.
[40] CIL XIII 2026.
[41] CIL XII 2041.

runt«, ali – s obzirom na to, da u nastavku slijedi »sub ascia dedicaverunt« – izbjegnuto je ponavljanje riječi istog korijena (ascia – asciare) i upotrebljen glagol »inscribere«. No, možda je u vrijeme upotrebe izraza »sub ascia dedicare« u značenju glagola »asciare« već bilo prevagnulo značenje njegove moralno-pravne komponente (isticanje vlasničkog prava) nad materijalnom komponentom struganja natpisne plohe, pa je bilo sasvim na mjestu da se za materijalan akt klesanja natpisa upotrebi glagol »inscribere«.

Izraz »sub ascia dedicare« mora da je u vezi s dosadašnjim izlaganjem i konstatacijama. Tekstovna formulacija izrade groba (građevinski akt) i isticanja vlasničkog prava (javno-pravni akt) mogla se izraziti, na primjer, i ovako: »posuit et asciavit«. No, s obzirom na to, da je, u duhu rimskog prava, uvođenje u posjed bilo javan i svečan čin, stim više je taj elemenat javnog i svečanog akta morao biti pri uvođenju u posjed stvari, koja pripada u područje »res religiosae«. Stoga je sasvim sigurno, da se u času utemeljenja groba vršio i određen obred u smislu, kako je to obrazložio Hatt.[42] Na taj je način isključivo materijalno značenje utemeljenja groba (inscribendum et consumandum curare) dobilo i svoju ritualnu dopunu, koja je, naravno, zahtijevala i posebno istaknutu formulaciju (inscribendum et consumandum curare et sub ascia dedicare, ili ponere et sub ascia dedicare). Smisao posvetne formule »sub ascia dedicare« može se postići i samim glagolom dedicare, ali stim, da se u tom slučaju na spomeniku izradi prikaz ascije, kao što je to, na primjer, urađeno na onom spomeniku iz Numidije,[43] kojim se posebno pozabavio Hatt. U istom smislu treba shvatiti i izraze tipa »hoc opus sub ascia est«. Oni znače da dotični spomenik ima svog vlasnika, koji je uobičajenim ritualom uveden u posjed groba.

Ritualna posveta groba s isticanjem vlasničkog prava mogla je imati različite stepene u odnosu na svečanost samog akta. Posebno svečano i značajno je to moralo biti u situacijama, kada je vlasnik, još za svoga života (se vivo), izvršio posvetni obred. Treba, naime, imati na umu, da – striktno se držeći rimskog prava – grob ulazi u područje pojma »res religiosae« tek pošto je u njemu izvršena sahrana.[44] U slučajevima, kada netko još za svoga života vrši posvetu groba (»sub ascia dedicare« ili samo »dedicare« s prikazom ascije), onda to u stvari označava težnju, da se anticipiraju prerogative, koje slijede iz pripadanja području »res religiosae«. No, gledajući s pravne točke gledišta, »se vivo (sub ascia) dedicare« ne mora se shvatiti kao anticipacija, nego radije kao kompenzacija za ono, što grob postiže istom, pošto se netko u njemu sahrani. Isticanje vlasničkog prava (titulum inscribere, asciare) nad grobom, u kome nitko nije sahranjen, povlači za sobom normalne konsekvence, da nitko u grob ne smije dirati, a sam religiozni obred (»dedicare«, odnosno »sub ascia dedicare«) ima za cilj, da tom pravu vlasništva udari i pečat određenog religioznog karaktera.

Zaključci, koji se nameću iz čitavog ovog izlaganja, idu donekle u prilog »materijalističkom« tumačenju prikaza ascije, jer je ascija, u duhu prednjeg izlaganja, stvarni alat, kojim se vrši jedan dio materijalne izrade nadgrobnog spomenika, t. j. izrada samog natpisnog polja. No, u odnosu na dosadašnje

[42] o. c. p. 90–93.
[43] CIL VIII 5013.
[44] Eisner–Horvat, Rimsko pravo.

»materijalističke« interpretacije, rezultati ove radnje donose ipak jedan bitno nov momenat: ascia nije alat, koji je samo i isključivo vezan uz materijalan posao izrade grobnog spomenika, nego njezin prikaz simbolizira ujedno i jedan moralno-pravni elemenat, t. j. elemenat vlasničkog prava u području »res religiosae«. Budući pak da je pravo vlasništva nad grobom bitan preduvjet, da tijelo mrtvaca ne bude dirano i ometano u svom pravu na vječni mir, sasvim je dopušteno dovesti, kako prikaz ascije, tako i smisao rituala »sub ascia dedicare«, u direktnu vezu s religioznim koncepcijama o prekogrobnom životu. U tom je smislu više nego poučan tekst natpisa,[45] na koji je upozorio Hatt, a koji završava: »vivus sibi posuit et sub ascia dedicavit domui aeternae lubens«. Stoga nije nikakvo iznenađenje, što prikaz ascije nalazimo na nadgrobnim spomenicima pripadnika različitih misterijskih religija, posebno pak i često na kršćanskim grobovima, jer su kršćani iz pogansko-misterijskog rezervoara mogli crpsti i preuzeti samo ono, što im je s tim bilo zajedničko. U oblasti pak nadgrobne simbolike zajedničko između kršćanstva i antičkog poganskog sinkretizma bila je vjera u prekogrobni život, pa je ascia – alat, koji simbolizira pravo vlasništva nad grobom – u jednom i u drugom slučaju simbolizirala također pravo na nesmetani počinak u grobu, a putem toga i vjeru u prekogrobni život.

Takvim tumačenjem značenja ascije i formule »sub ascia dedicare« otpadaju, čini mi se, neki prigovori, koji su se postavljali na tezu, da ascia simbolizira novoizrađen grob. Prihvativši tumačenje izneseno u ovoj radnji, nije od bitne važnosti, da li su svi grobovi, koji nose na sebi prikaz ascije, novoizrađeni ili ne. Ostaje i dalje u pravilu, da su takvi grobovi uistinu novoizrađeni, ali može biti slučajeva, da se isticanje prava vlasništva putem prikaza ascije konstatira i na nekom dotada upotrebljenom grobu, ukoliko ga je novi vlasnik na legalan način stekao.

Poseban problem u čitavom sklopu tih pitanja predstavlja prikaz ascije na votivnim spomenicima, o čemu je, prilikom publiciranja takvih spomenika s otoka Delosa, raspravio Deonna.[46] Na navedenim votivnim arama s Delosa uz asciju je prikazan i drugi klesarski alat. Takvu vrstu posvete žrtvenika Hatt smatra prototipom posvete »sub ascia dedicare« time, što se taj obred poslije prenio na nadgrobne spomenike sa ciljem, da se oni stave pod zaštitu božanstva. Takvo je dovođenje u vezu prikaza ascije na nadgrobnim i votivnim spomenicima lako i prihvatljivo, jer je u objema slučajevima zajednički elemenat posveta, vezana uz akt dovršenja samog spomenika, o čemu svjedoče prikazi klesarskog alata, posebno ascije. Međutim, tumačenjem prikaza ascije na nadgrobnim spomenicima, kakvo je dano u ovoj radnji, veza tog značenja na nadgrobnim i votivnim spomenicima nije, doduše, onako čvrsta kao u prije navedenoj (Hattovoj) varijanti, ali ipak ne predstavlja zapreku za tvrdnju, da ascia na nadgrobnim spomenicima simbolizira vlasničko pravo nad grobom. Na votivnim spomenicima ascia, pogotovu kad je spojena s prikazom drugog klesarskog alata, predstavlja oruđe, kojim se vrši jedan dio materijalne obrade i izrade spomenika. Prelaženjem na nadgrobne spomenike ascia u biti čuva to svoje osnovno značenje materijalnog alata, ali – budući da se na nadgrobnim spomenicima njezina funkcija veže s isticanjem

[45] CIL XIII 2246
[46] Bull. corr. hell. 1932.

pisanja imena, t. j. s isticanjem vlasničkog prava nad grobom – ona poprima značenje simbola vezanog uz vjeru u prekogrobni život. Drugim riječima, ascia je vezana s vjerovanjem u prekogrobni život, ali ne po tome, što bi ona, prikazana na antičkim nadgrobnim spomenicima, bila u materijalnom smislu nešto drugo nego što u stvari jest (t. j. klesarski alat) nego time, što je ona, simbolizirajući vlasničko pravo nad grobom, opominjala na »prekogrobne konsekvence«, koje bi, vrijeđajući »ius sepulchri«, bile štetne za pokojnika, legalnog vlasnika groba.

Résumé

SIGNIFICATION DE L'ASCIA SUR LES MONUMENTS FUNERAIRES ANTIQUES

En partant de l'analyse épigrafique du verbe deasciare ou exacisclare, l'auteur essaie d'éclaircir le problème connu et assez difficile de la signification de la représentation de l'ascia sur les monuments funéraires antiques, problème déjà tant de fois traité jusqu'à nos jours. Considérant que le premier verbe est un dérivé du substantif ascia, et le second de celui de la forme diminutive ascisculus, l'auteur pense qu'il est permis de mettre en rapport direct le sens de la représentation de l'ascia avec le sens des deux verbes mentionnés. En analysant les inscriptions CIL VI 24799 et XIV 1153 il constate que, dans les textes épigraphiques, la signification de ces verbes n'a pas le sens d'un grattage en général, ou bien d'une détérioration quelconque des monuments funéraires, mais precisément celui de gratter et effacer l'inscription existante (titulum deasciare). En d'autres termes, l'action de ces verbes indique le grattage et la détérioration du nom du propriétaire avec, éventuellement, un texte formulant ses propres dispositions par rapport à la destination du tombeau. Cette suppression de l'inscription est faite pour que le tombeau soit utilisé par quelqu'un qui n'y a pas droit, ce qui est très souvent défendu par la lettre et l'esprit des formules déprécatoires des inscriptions funéraires (»Si quis hoc monumentum vendere aut aliud corpus ponere voluerit ...«). Que les gens de l'antiquité, appartenant à differentes religions fondées sur les mystères, aient pensé expressis verbis à la possibilité indésirable d'un grattage avec toutes ses conséquences, peut être constaté sur de nombreuses inscriptions, comme, par exemple, sur la CIL VI 22915 (» ... si quis eum titulum adulteraverit ...«), sur la 19915 (» ... ne alius titulus alterius nominis infigatur ...«) et autres, ce qui trouve sa synthèse dans CIL VI 24799 déjà citée où il est dit: » ... quisquis titulum deasciaverit aliove quo nomine inscripserit ...«.

Si, par conséquent, le verbe deasciare signifie effacer l'inscription existante, alors, suppose l'auteur, le verbe asciare – qui n'apparaît pas autrement sur les monuments épigraphiques – devrait sous-entendre l'action du premier grattage d'un monument funéraire, à savoir l'exécution de la plaque devant servir de fond où l'on taillera le nom du propriétaire du tombeau. Pour l'exécution d'une telle pierre tombale l'ascia convenait particulièrement bien,

étant donné qu'elle était aussi l'un des outils du tailleur de pierre. Il en résulterait que la première action de gratter (asciare) symbolise la mise en évidence du droit de propriétaire du tombeau, et la deuxième action (de-asciare) représente l'annulation du premier acte et la mise en évidence du nouveau droit de propriété acquis ultérieurement de quelque manière que ce soit. L'auteur pense donc que la représentation de l'ascia symbolise l'action sous-entendue dans le verbe asciare, c'est à dire la mise en évidence du droit de propriété du tombeau, cette maison éternelle (domus aeterna) et la prière du défunt de respecter son droit à la paix éternelle (quies, securitas aeterna).

Les ateliers des tailleurs de pierre antiques n'exécutaient pas les pierres tombales et les sarcophages uniquement sur commande, mais ils travaillaient également en série pour des clients d'occasion. Dans ce dernier cas les inscriptions non seulement n'étaient pas taillées, mais souvent les surfaces déstinées à l'inscription n'étaient pas travaillées, de sorte qu'on trouve aussi les sarcophages sans la »tabula ansata«. L'exécution de l'inscription ou des surfaces à inscription dépendaient du goût et des besoins de l'acheteur, ce qui est quelque fois mentionné dans les inscriptions elles-mêmes (inscribendum curare). Titulum inscribere (= asciare) signifiait donc la mise en évidence du droit de propriété du tombeau. Selon le droit romain la prise de possession était un acte solennel, et dans le cas qui nous occupe – étant donné qu'il s'agissait du domaine des »res religiosae« – il devait y avoir également un rite particulier, designé par l'expression »sub ascia dedicare«.

D'après l'interprétation appliquée dans cet article, il est bien naturel que la représentation de l'ascia apparaîsse le plus souvent sur les tombeaux nouvellement élevés. Mais le moment de l'exécution n'est pas essentiel, c'est plutôt le moment moral et juridique. Et c'est ainsi qu'on peut aussi trouver l'ascia sur les tombeaux qui ne sont pas nouvellement élevés, dans la mesure où le nouveau propriétaire a acquis le droit de propriété du tombeau d'une manière légale et sans léser la volonté du mort antérieurement enterré (CIL V 8988 e).

SADRŽAJ

GRGA NOVAK

Markova spilja na otoku Hvaru 5

JOSIP KOROŠEC

Prehistorijska glinena plastika u Jugoslaviji 61

MIODRAG GRBIĆ

Prodor neolitske trakaste grnčarije u područje severne Jugoslavije 119

VLADIMIR MIROSAVLJEVIĆ

»Jamina Sredi« prilog prethistorijskoj kulturi na otoku Cresu 131

MILUTIN GARAŠANIN

Rezultati ispitivanja i problematika bronzanog doba u Pomoravlju 175

ZDENKO VINSKI

O prethistorijskim zlatnim nalazima u Jugoslaviji 207

GRGA NOVAK

Prethistorijske gomile na Paklenim otocima 237

RUŽICA BIŽIĆ-DRECHSLER

Istraživanje nekropole praistoriskih Japoda u Kompolju 245

KSENIJA VINSKI-GASPARINI

Keltski ratnički grob iz Batine 281

BRANIMIR GABRIČEVIĆ

Značenje ascije na antičkim nadgrobnim spomenicima 299